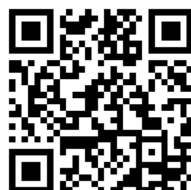
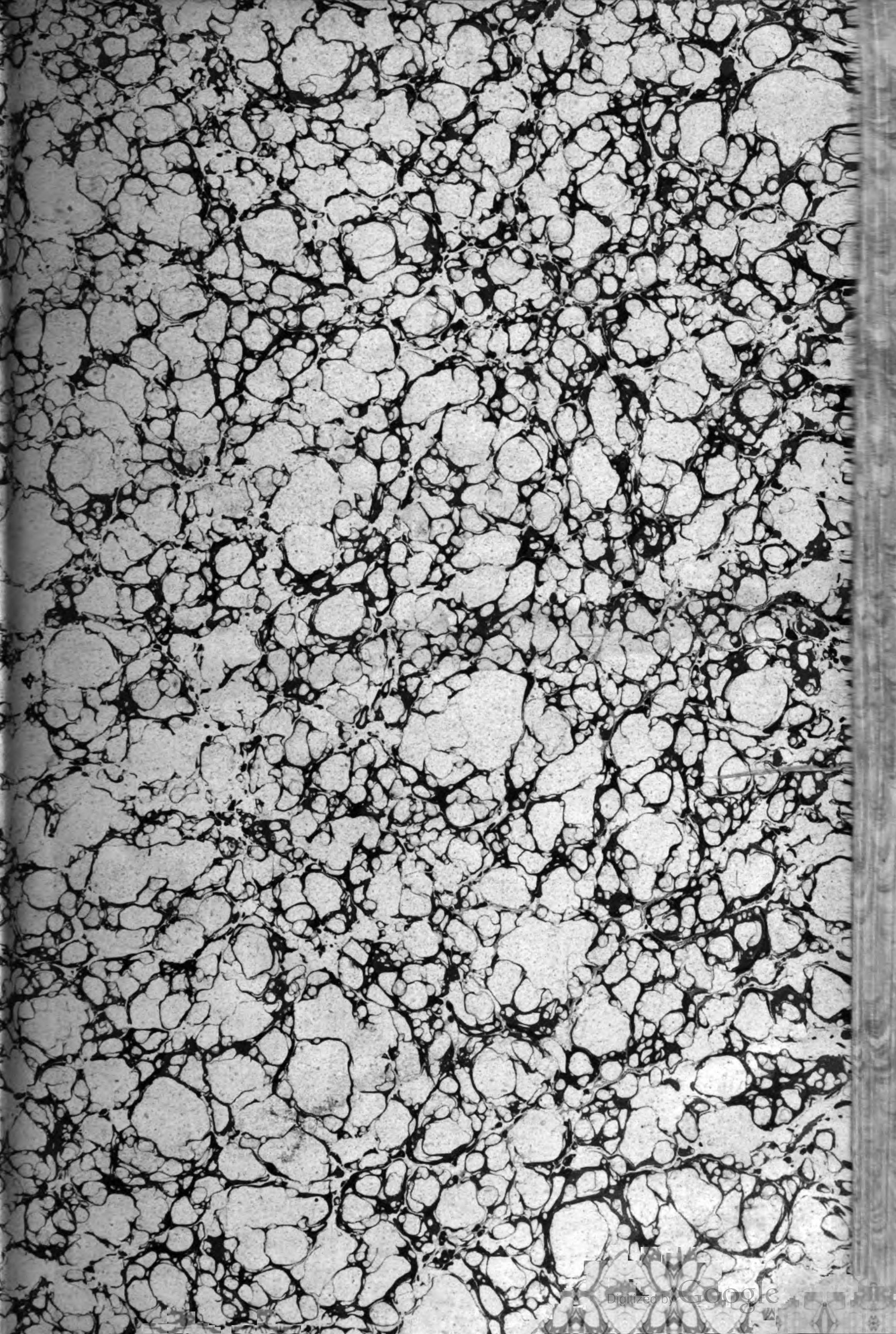

STUDIËN EN BIJDRAGEN.

STUDIËN EN BIJDRAGEN

OP 'T GEBIED

DER

HISTORISCHE THEOLOGIE,

VERZAMELD DOOR

W. MOLL EN J. G. DE HOOP SCHEFFER,

HOOGLEERAREN TE AMSTERDAM.

DERDE DEEL.

AMSTERDAM,
G. L. FUNKE.
1876.

K. K. HOFBIBLIOTHEK
WIEN

INHOUD.

Bladz.

Johannes van Alkmaar voor het kettergericht der kerkvergadering van Constanz, door W. Moll. . . . . 1.
Gellius Snecanus Frisius, door Dr. J. Reitsma. . . . . 26.
Dommelmetten, door Arm. W. Wybrands . . . . 75.
Merkwaardige handschriften met toelichting, door Joannes Tideman. . 77.
Kerck-gebruyck der psalmen; een onuitgegeven geschrift van Const. Huygens, door W. Moll . . . . 111.
Brief van Petrus Datheen aan Amalia van Nieuwenaar, door W. Moll. 124.
De kronijk van Jan Gerbrands van Leiden en 't Haarlemsche kettergeding van 1458 in 't vervolg dier kronijk, door J. G. de Hoop Scheffer. 133.
Einiges über die academisch-theologischen Beziehungen zwischen Bern und den Niederländischen Hochschulen im XVII Jahrhundert, von Alb. Haller . . . . 153.
Advies van W. Lindanus over de gevangenneming van Egbert, vicaris te Workum, 24 Febr. 1560, door J. G. de Hoop Scheffer . . . . 183.
De beeldstorm te Delft in April 1573, medegedeeld door J. van Vloten 185.
Het wegen van kinderen en volwassenen in de kerken, medegedeeld door W. Moll . . . . 190.
Uit de crimineele sententien sHofs van Holland (1538—1572) medegedeeld door J. G. de Hoop Scheffer . . . . 192.
Opmerkingen over het geestelijk drama hier te lande in de middeleeuwen, door Arm. W. Wybrands. . . . . 193.
De ontzegging van het Avondmaal, aan de afsnijding voorafgaande, bij de Gereformeerde Kerken niet van den aanvang af in gebruik, maar

Bladz.

eerst later in hare tucht-oefening opgenomen, door T. J. van Griethuijsen . . . . 294.
Het wegen van kinderen en volwassenen in de kerken, medegedeeld door Aem. W. Wybrands . . . . 341.
Afscheidsgroet aan de wereld, medegedeeld door W. Moll . . . . 345.
De Fransche gemeente te Enkhuizen, 1686—1721. Eene bijdrage tot de geschiedenis der Refugiés in Nederland, door V. F. J. Boonacker . 346.
Klacht over de macht der zinnelijkheid, medegedeeld door W. Moll . 387.
Remonstrantisme en Ramisme, door Joannes Tideman. . . . . . . 389.
Geert Groote's raadgevingen aan eene kluizenaarster, volgens een HS. van de eerste helft der vijftiende eeuw, door W. Moll. . . . . . 430.
Nieuwe studiën over Servet, door C. Sepp. . . . . 438.
Overgang tot het Jodendom, medegedeeld door Aem. W. Wybrands . 455.
De uiterste wilsbeschikking van Bisschop Zweder van Kuilenburg, met toelichting door W. Moll . . . . 476.
Bijzonderheden uit de geschiedenis der Amsterdamsche Remonstrantsche gemeente, door Joannes Tideman. 495
Het onderscheid tusschen het Luthersche en het Gereformeerde Kerkgezang, in zijnen invloed op de kerkelijke poëzy en het kerkelijk en het wereldlijk gezang, door J. A. M. Mensinga . . . . 528.
Attestatie voor de predikanten van de Augsburgsche confessie te Antwerpen, afgegeven door Prins Willem I. Mededeeling van H. de Jager. 550.

JOHANNES VAN ALKMAAR

VOOR HET

KETTERGERIGT DER KERKVERGADERING VAN CONSTANZ;

DOOR

W. MOLL.

In 1420 en volgende jaren riep paus MARTINUS V de europeesche christenheid ter heirvaart tegen »de boheemsche vossen, die den wijngaard des Heeren verwoestten [1].” Zijne kruispredikers zwermden om door de duitsche landen gelijk voormaals, toen het de verdelging der Stedingers en Albigensen gold, en de dweepzieke monniken, die op bevel van paus en keizer onze vaderen ter ketterjagt ophitsten, verhieven hunne stem niet te vergeefs. De nazaten der Hollanders en Friezen, die in de dertiende eeuw met andere volken zich moedig vereenigden, om in het Oldenburgsche en in het zuiden van Frankrijk met bloedige slagen de haeresie te bedwingen, toonden dat de ketterhaat, helaas te dikwerf een hoofdbestanddeel der kerkelijke devotie, in hunne borst geenszins afgekoeld was. De gedrochtelijke leer van Utrechts bisschop, GUY VAN AVESNES, dat van alle zonden de ketterij »de meest verfoeijelijke” is [2], was door den

---

[1]) Belangrijke stukken betreffende die kruisprediking in de *Urkundliche Beiträge zur Gesch. des Husitenkrieges von* FRANZ PALACKY, I, 1 Heft, Prag 1872.

[2]) »Inter caetera crimina crimen haeresis detestabilius.” Lat. *Batavia sacra*, I, p. 177.

mond en de pen van Geert Groote [1] en anderen herhaald en diep in den boezem der natie doorgedrongen. De vurigsten der vromen huldigden haar van ganscher harte, en vol geestdrift liepen zij te wapen, om de kinderen van den antichrist, die aan de misdadigste aller misdaden schuldig stonden, van de aarde te verdelgen.

Van de deelneming onzer vaderen aan de kruistogten tegen de Husieten [2] zijn maar weinige berigten tot ons gekomen, en het laat zich begrijpen, dat onze oude schrijvers zelden belangstelling voor het feit aan den dag legden, naardien het van algemeene bekendheid was, dat deze oorlogen, hoe bloedig ook, voor de ketterjagers doorgaans een roemloozen afloop hadden gehad. Toch hebben enkelen er gewag van gemaakt. »De Hollanders" — zoo leest men bij auteurs van de zeventiende eeuw — »waren de traagsten niet om op te trekken: hunne steden leverden gansche benden, om het vuur te dempen, dat de Husieten ontstoken hadden." Van de bewoners van Delft heet het, dat zij vooral »hun ijver en kloekmoedigheid" betoonden, en »hunne dingen in Boheme loffelijk deden." Die na een jaar strijdens huiswaarts gekeerd waren, stichtten »het gild des heiligen sacraments in de Oude-kerk hunner woonplaats" en hingen in die zelfde kerk het vaandel op, waaronder zij ten strijde waren geweest [3]. Van Dordrecht trokken zes en vijftig der voornaamste burgers uit, blijkens oude aanteekeningen, die door Boxhorn in het archief dier stad gelezen werden. Wat die mannen in »den heiligen krijg" uitgerigt hebben, schijnt niet beschreven te zijn, maar Boxhorn meende te weten, dat zij met de smet der ketterij in het hart naar hunne haardsteden zijn weêrgekeerd, »nadat zij volkomen kennis hadden gekregen van den handel en wandel der Husieten en daarin sterke redenen gevonden, om de leer en het gepleegde geweld bij de roomsche kerk hooglijk verdacht te houden" [4].

---

1) Zie Geert's *Sermo de paupertate,* door mij geplaatst in deze *Studiën en bijdragen op 't gebied der hist. theol.*, II, bl. 441: »vix tam grande vicium, haeresi excepta, inveni" caet.

2) Den naam Hus, dien men vroeger doorgaans met dubbele *s* schreef, schrijven de auteurs van den jongsten tijd met een enkele. Hefele (*Conciliengesch.* VII, i, s. 28) geeft er de reden voor op.

3) Zie [Van Heussen en Van Rijn] *Oudh. van Delfland,* 8° uitg. bl. 55 en de ald. aangehaalde schrijvers.

4) *Nederl historie*, bl. 155 der uitg. van 1649.

Toen ik vóór eenige jaren bij de bewerking mijner »Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de hervorming" mij tot het stellen van de geschiedenis der kerkleer en kettersche bewegingen bij onze vaderen van de elfde tot de zestiende eeuw voorbereidde, verzuimde ik niet om te zien naar bewijzen voor BOXHORN'S bewering, dat de bestrijding der Husieten oorzaak is geweest van de overplanting der husitische gevoelens op onzen bodem. Maar werwaarts ik den blik rigtte, nergens vond ik wat zijn berigt eenigermate bevestigde, waarom ik dan ook de door hem voorgedragen stelling, dat de boheemsche ketterij een middel zou geweest zijn ter verbreiding van beginselen, die zich in de zestiende eeuw ook hier te lande in gewigtige feiten geopenbaard hebben, met stilzwijgen ben voorbij gegaán. Thans echter voel ik mij genoopt de zaak ter sprake te brengen, niet omdat ik eenig bewijs zou ontdekt hebben, dat de dordsche kruisvaarders, die als regtzinnige katholieken naar Boheme togen, als Wicleffianen of Husieten huiswaarts gekeerd zijn, — ik ben veeleer geneigd dit voor een loutere gissing van BOXHORN te houden, die, waar het zaken van kerk en godsdienst geldt, alles behalve onvoorwaardelijk geloof verdient — maar omdat ik ter kennisse kwam van een document, waaruit blijkt, dat althans één onzer landgenooten, een geestelijke van het bisdom van Utrecht, tot de aanhangers der husitische haeresiën heeft behoord. Wat ik van dien landgenoot verhalen kan, is weinig, maar dat weinige is geloof- en merkwaardig; geloofwaardig, naardien het berust op den inhoud eener door hem zelven afgelegde officiële verklaring, die, tot heden in HS. verscholen, niet ter algemeene kennis werd gebragt; merkwaardig, omdat 's mans ketterij beginselen inhield, die anderhalve eeuw na hem ook in ons vaderland door ontelbaren gehuldigd werden en gevolgen hadden, niet slechts hoogstgewigtig voor het kerkelijke, maar ook voor het politieke leven onzer natie, daar zij op de onderlinge betrekking van kerk en staat den belangrijksten invloed uitoefenden.

Het concilie van Constanz heeft, gelijk ieder weet, het hoofdoogmerk, waartoe de kolossale vergadering belegd werd, »de hervorming

der kerk aan hoofd en leden", geenszins bereikt, maar desniettegenstaande bij de christenheid van dien en lateren tijd naam verworven door feiten van meer dan gewone beteekenis. Het heeft met woord en daad de stelling durven uitspreken, dat eene algemeene kerkvergadering niet beneden, maar boven den paus staat, waarom de paus verpligt zal zijn te gehoorzamen »in his, quae pertinent ad fidem et exstirpationem schismatis ac generalem reformationem ecclesiae Dei in capite et membris [1]." Het heeft drie kerkvorsten van den stoel van Petrus gestooten en de wereld overtuigd, dat JOHANNES XXIII een onverlaat was, ofschoon hij des heiligen vaders titel voerde. Het heeft den vaak onbesuisden ijver, waarmeê de volksgeest hier en daar, inzonderheid in Engeland en Boheme, naar kerkelijke vrijheid en zuivering streefde, pogen te breidelen en de hoofden der beweging, die »het huis des Heeren" op zijne grondvesten deed waggelen, neêrgeworpen. Dit alles geschiedde van 1 November 1414, toen het concilie geopend werd, tot 11 November 1417, toen de kardinalen en de afgevaardigden der in de vergadering vertegenwoordigde natiën MARTINUS V tot paus verkozen. Sinds den dag, waarop de nieuwe paus optrad, liet het zich voorzien, dat het concilie zijn bestaan niet lang meer zou rekken, en op 16 Mei 1418 werd de groote corporatie ontbonden, toen MARTINUS onder geleide van keizer, vorsten en edelen, prelaten en klerken van alle rangen, duizenden in getale, de stad Constanz verliet. Maar ook in de laatste maanden van haar bestaan was de vergadering niet werkeloos geweest. Zij had de aanvoerders der heerschende ketterij, HUS en HIERONYMUS VAN PRAAG, vroeger ten brandstapel gedoemd, en nu de vlam van den mutsaard de groote ketters tot zwijgen had gebragt, waren de kleinere aan de beurt gekomen: het concilie had gefungeerd als een inquisitieraad op breede schaal en ten einde toe zijn karakter niet verloochend.

In den aanvang van het jaar 1418 stelden de vaderen van Constanz 24 artikelen, voorschriften inhoudende aangaande de wijze, waarop men de husitische haeresiën in Boheme en elders zou uitroeijen. Reeds derdehalf jaar te voren hadden zij een brief naar Praag gezonden, die de bevoegde magten opwekte, de ketters scher-

---

[1]) Zie de *Decreta concilii* bij VON DER HARDT, *Rer. Concilii Const.* tom. IV p. 98.

pelijk te vervolgen [1], maar zij en inzonderheid koning WENZEL hadden tot nog toe kleinen ijver voor de zaak aan den dag gelegd. De trage zonen der kerk moesten derhalve wakker geschud worden, en daartoe werden de 24 artikelen geschreven. Zij wilden dat de koning van Boheme zich bij eede verbinden zou, de kerk en hare vrijheden te beschermen; alle magisters en priesters, die met de valsche leeringen van WICLEFF en HUS bezoedeld waren, moesten die leeringen afzweren, het vonnis, door het concilie over beide haeresiarchen geveld, plegtiglijk goedkeuren en de aan hen ten uitvoer gelegde doodstraf een Gode en den mensch betamend werk noemen; leeken, die den clerus beroofd hadden, zouden het geroofde weêrgeven; de universiteit van Praag moest gereformeerd worden en de Wicleffieten, die haar verwoestten, had men uit te bannen; de voornaamste leeraren der ketterij zouden gedwongen worden voor de pauselijke curie te verschijnen, enz. enz. [2]. Gelijktijdig met deze artikelen werd vermoedelijk de bul van MARTINUS V van 22 Februarij 1418 uitgevaardigd, die, aan alle aartsbisschoppen, bisschoppen en inquisiteurs in alle landen gerigt, de strengste maatregelen tegen de ketters voorschreef, en zulks in een vorm, die met vele andere brieven van dien aard bewijs levert, dat de ketterhaat, waar deze zich op middeneeuwschen trant openbaart, over een rijkdom van scheldwoorden en smadelijke uitdrukkingen heeft te beschikken, die een eenvoudig christenmensch met verbazing en tevens met droefheid vervult. WICLEFF, HUS en HIERONYMUS met al hun aanhang »verdoemelijker gedachtenis" heeten hier Lucifers, oproerlingen, woedende wolven, die, ofschoon uit verschillende deelen der wereld voortgekomen, »met de staarten aan elkander verbonden zijn." De bisschoppen, die de ketters te lang met slappe hand weêrstonden, worden vergeleken met »stomme honden, die niet willen bassen," als de kudde in gevaar verkeert. Na deze en dergelijke ontboezemingen vaardigt de paus met goedkeuring des

---

[1]) Zie den brief van 26 Julij 1415 bij HÖFLER, *Geschichtschreiber der Husitischen Bewegung in Böhmen*, II, 277, in *de Fontes rerum Austriac.*, uitgeg. door de K.K. Akademie te Weenen.

[2]) Men vindt de 24 artikelen bij VON DER HARDT, IV, p. 1514, en bij HÖFLER, II, s. 240; in uittreksel bij HEFELE, a. a. o. VII, s. 344.

concilies (sacro approbante concilio) zijne bevelen uit: geestelijken en leeken, die over eenig geloofsartikel anders denken dan de roomsche kerk, of in eenig opzigt de zijde van WICLEFF, HUS en HIERONYMUS houden, moeten als haeretieken veroordeeld en aan de wereldlijke magt overgeleverd worden; die zulke »verpestende lieden" verdedigt, moet geslagen worden met scherper straffen dan kerkelijk en wereldlijk regt voorschrijven; keizer, koningen, hertogen enz. zullen aangemaand worden, de ketters uit hun gebied te drijven; alle wereldlijke magthebbers zullen prelaten en inquisiteuren bijstaan in het opsporen en gevangen nemen van verdachten en de gevangenen, in ijzeren ketenen geklonken, bewaren totdat de kerkelijke regtbank uitspraak heeft gedaan. Ten slotte geeft de paus nog de 45 stellingen van WICLEFF op en de 30 leeringen van HUS, die door het doemvonnis des concilies getroffen waren, met een aantal vragen, waarop de aangeklaagden voortaan ter verantwoording moeten geroepen worden: of zij voor WICLEFF en de beide andere haeresiarchen na hun dood gebeden hebben; of zij gelooven, dat het concilie de algemeene kerk vertegenwoordigt; of zij van meening zijn, dat de drie hoofdketters regtvaardig ten vuurdood gedoemd werden, enz [1].

Welke de naaste gevolgen van de artikelen des concilies en des pausen bul waren, is slechts onvolkomen bekend. Dat de ketterjagt op de duizenden haeretieken te Praag en in omliggende streken al aanstonds zeer levendig en vruchtbaar voor de bedoelingen der orthodoxie zal geweest zijn, laat zich naauwelijks denken, als men zich herinnert, hoe algemeen de ketterij verbreid was bij geleerden en ongeleerden, bij klerken en leeken. Toch bleek reeds spoedig, dat de vermaningen der kerkvergadering en die van MARTINUS niet alle uitwerking misten. Hier en daar werden Husieten opgevangen en voor de inquisiteurs gebragt. Korten tijd na de uitvaardiging van de pauselijke bul hielden de leden des concilies zich met het proces van twee geleerde ketters bezig, DOMINICUS DE LAUDE en een ongenoemde; beiden moesten in de kathedraal van Constanz hunne dwaalleeringen bij eede verloochenen en schriften hunner hand aan

---

[1]) VON DER HARDT (l. l. p. 1519) heeft de bul opgenomen; een uittreksel bij HEFELE, a. a. o. s. 345 ff.

den brandstapel overleveren [1]. Veertien dagen vóór den 13[den] April 1418, waarop dit geschiedde, werd de beruchte MATTHAEUS GRABOW van Groningen, de tegenstander der broeders van 't gemeene leven te Deventer, met een dergelijk vonnis geslagen, ofschoon de dweeper met het husitisme niets uit te staan had [2]. Ongeveer te dien tijde, naar ik vermoed, werd door de kerkvergadering ook de zaak van JOHANNES VAN ALKMAAR in behandeling genomen, waarop ik thans de aandacht wensch te vestigen.

JOHANNES VAN ALKMAAR is tot heden in onze kerkgeschiedenis, voor zoover ik weet, een geheel onbekend persoon geweest. Zijne abjuratie, die ik aan het einde van dit opstel mededeel, is het éénige monument zijns levens, dat mij onder de oogen kwam, en de lichtstralen, die dit stuk op 's mans wezen en lotgevallen vóór zijn proces bij het concilie van Constanz werpt, zijn alles behalve overvloedig. Dit alleen blijkt hier, dat hij afkomstig was van de stad, wier naam hij droeg, en lid der geestelijkheid van het utrechtsche bisdom; dat hij te Parijs in de vrije kunsten studeerde en aldaar den graad van magister artium verwierf, en dat hij, waar wordt niet aangeduid, tot baccalaureus der theologie werd bevorderd. Verder leert zijne abjuratie, dat hij wegens door de kerkelijken veroordeelde gevoelens voor het kettergerigt des concilies werd gedaagd, verhoord en veroordeeld; dat hij aan zijne wezenlijke of voorgegeven overtuigingen geenszins trouw bewees, zijne ketterij afzwoer en als een verloren zoon der moederkerk òf met waarachtig òf met geveinsd berouw in haren schoot wederkeerde, zoodat hij zelf, maar niet het geschrift, dat het corpus delicti zijner haeresie mogt heeten, van de straf des brandstapels bevrijd bleef. Waar hij zijne ketterij had opgedaan en wie zijne aanklagers bij de kerkvergadering waren, — ziedaar vragen, die slechts met gissingen, maar naar ik meen geenszins ongegronde, kunnen beantwoord worden. Anders echter is het gesteld met de vraag naar de naaste oorzaak der vervolging, waaraan hij blootgesteld werd, en naar den

[1]) Zie bij VON DER HARDT, l. l. p. 1545, en ULRICH VON REICHENTHAL bij HÖFLER, II, s. 405.

[2]) Zie bij VON DER HARDT, l. l. 1544; vgl. mijne *Kerkg. van Nederl. vóór de herv.* II, i, bl. 169, en HEFELE, a. a. o. s. 366.

aard der zoogenaamde ketterij, waarvan men hem beschuldigde.

Toen Johannes ter afzwering zijner haeresie voor het concilie stond — het geschiedde, gelijk ik reeds aanduidde, vermoedelijk in April 1418 — verklaarde hij met mond en schrift in tegenwoordigheid van kardinalen, aartsbisschoppen, bisschoppen, abten, doctoren enz., zoovelen als tot de openbare zitting in de kathedraal van Constanz opgekomen waren [1], dat hij de auteur was van zeker opstel, 30 artikelen bevattende, waarin hij de stelling had voorgedragen: dat alle wereldlijk gezag (omne temporale dominium) en wereldlijke goederen (bona temporalia) aan alle kerkelijken van allen staat en geslacht (cuiuscunque status aut sexus = geestelijken, monniken en nonnen) moesten ontnomen worden, naardien zij er door verhinderd werden voor hunne bestemming waardiglijk te leven, en omdat zij, van den last der wereldlijke beslommeringen ontheven, des te ijveriger en voorspoediger (expedicius) de vervulling dier bestemming zouden najagen. Verder beleed hij, — niet dat hij zijn gevoelen openlijk verbreid had — hij had het, naar hij zei', noch door andere geschriften noch op den preek- of leerstoel uitgesproken — maar dat hij een inderdaad veel gevaarlijker stuk had bestaan: hij had afschriften van zijn opstel gezonden aan den koning van Rome (SIGISMUND) en aan den koning van Engeland (HENDRIK V), en zoo niet aan beiden, wat hoogstwaarschijnlijk is, althans aan SIGISMUND den raad gerigt, om op de meest gepaste en voor het volk des Heeren meest nuttige wijze de wereldlijke goederen en regten der kerkelijken aan zich te trekken, of ze aan de voornaamste staten (civitatibus) of naastbijwonende vorsten over te geven.

---

[1]) Vreemdelingen, die de merkwaardigheden van Constanz zien, worden doorgaans naar een bij de haven der stad gelegen gebouw gevoerd, opdat zij daar de »conciliumssaal" in oogenschouw nemen. Men misleidt hen. In dit gebouw hield men alleen conclave bij de electie van MARTINUS V; de zittingen der kerkvergadering hadden allen »in maiori ecclesia" = de kathedraal plaats, zooals blijkt uit vele documenten en ook uit de abjuratie van JOHANNES VAN ALKMAAR.

Ziedaar de bedenkelijke leer en de koene daad, waarover den alkmaarschen geestelijke door de vaderen van Constanz proces werd aangedaan, en tevens een bewijs van de schromelijke onzekerheid en karakterloosheid van het begrip van haeresie, dat sedert de dagen van keizer ARCADIUS door al de middeneeuwen, ja tot heden, met evenveel willekeur omschreven werd, als met hartstogtelijkheid toegepast![1] Waar ter wereld toch werd ooit door de christenheid een geloofsartikel gesteld, dat den kinderen der kerk verbood, over het stuk van wereldlijke goederen en regten der geestelijkheid te denken, zooals JOHANNES VAN ALKMAAR er over dacht? . . . Waar hij door zijne denkwijze en beweringen zich niet aan de stellingen der officiële kerkelijke geloofsleer vergreep, daar — zoo zou men zeggen — kon hij ook niet van haeresie beschuldigd worden, daar volgens de leer van THOMAS AQUINAS, den koning der middeneeuwsche kerkleeraren, haeresie inderdaad niets anders was dan »een soort van ongeloof, eigen aan hen, die de dogmata van Christus," d. i. de door kerk en paus geformuleerde geloofsregelen »verdierven[2]." Maar de vaderen van Constanz waren van eene andere meening. Zij waren zonen van de 15e eeuw, die met hun voor- en nageslacht het woord »ketterij" op de lippen hadden, waar ook maar iets, het geringste zelfs, geleerd of gedaan werd, wat niet met hun eigene ziens- of handelwijze strookte. Het koopen en verkoopen van kerkambten, hoererij en echtbreuk, oneerbiedigheid jegens klerken en prelaten, sexuële zonde met beesten begaan, waarzeggerij en tooverij, het lezen van den bijbel en alle godsdienstige boeken in de landtaal, een kloosterlijk leven zonder van 's pausen wege geapprobeerden regel, dat alles, en wat niet al meer[3], was volgens de gangbare meening dier dagen zonder onderscheid en evenzeer als elke afwijkende meening op dogmatiesch gebied met het woord haeresie

---

[1]) Zie over het begrip van ketterij bij de oude en middeneeuwsche kerk mijne *KG.* IIe Dl, 3e Stuk, bl. 84.

[2]) Zie *Sec. secundae part. summae theol.* ed. Antv. 1569, II, p. 38 s.

[3]) Dat ook HUS met het gebruik van de woorden ketterij en ketter soms zeer willekeurig omsprong, is bekend. Priesters, die van arme leeken penningen bij de biecht, den doop enz. eischten, noemde hij haeretieken. Zie LECHLER, in zijne straks aan te halen monografie, II, s. 146.

te brandmerken. Geen wonder dan, dat ook JOHANNES VAN ALKMAAR een ketter heette en als een ketter werd bejegend! Maar laat ons onderzoeken, langs welken weg hij tot zijn zoogenaamd haeretiek gevoelen kan gekomen zijn.

Klagten over den overmatigen rijkdom der geestelijken, hun wereldlijk gezag en de daaruit voortvloeijende gevolgen, verachtering der zedelijkheid bij de klerken, verwaarloozing der belangen van de leeken, hebben zich na de dagen van CONSTANTIJN den groote gedurig laten vernemen, [1]) maar nimmer meer en luider dan in de 14e en 15e eeuw, en ook in de vergadering van Constanz werden zij bij herhaling aangeheven. Toen STEPHANUS VAN PRAAG voor hare leden zijne rede over het bespoedigen der kerkreformatie (de maturanda ecclesiae emendatione) hield en de vraag beantwoordde: waarom zoo vele geheel onbevoegden naar kerkambten stonden, wees hij op de aardsche genietingen, de rijkdommen en eer, de wereldlijke magt en de dominiale regten, die aan de prelaturen verbonden waren; »daarom", zoo sprak hij, »daarom hunkeren de dwaas en de wijze, de booze en de goede, de knaap en de grijsaard, de geleerde en de ongeleerde gezamenlijk naar vette kerkambten, die zij door regt en onregt pogen te verkrijgen; daarom bedrijven zij simonie, zaaijen zij tweedragt en bewegen zij hemel en aarde [2]." Maar terwijl STEPHANUS en anderen [3] het bestaande kwaad met scherpe woorden ten toon stelden, verstoutten zich koener geesten middelen aan te wijzen, om dat kwaad te weren.

Reeds acht jaren vóór het concilie van Constanz schreef RICHARD

---

[1]) Zie SUGENHEIM, *Staatsleben des Klerus im Mittelalter*, Berl. 1839, I, s 4 ff.

[2]) Ex eo enim, quod statibus ecclesiasticae praelaturae tantae deliciae, divitiae et honores, reverentiae, potestates et dominationes conspiciuntur annexae, fatuus et sapiens, puer et senex, malus et bonus, doctus pariter et indoctus, a minimo usque ad maximum omnes pariter indifferenter ad pingues ecclesiasticos status per fas nefasque ascendere anhelant, simoniam practicant, discordiam seminant, coelum et terram movent, magnis periculis, miseriis et inediis se exponunt, quas tamdiu si paterentur propter Deum, coronam martyrii sortirentur; coquinae scaloribus et servitiis vilibus stabulorum se submittunt, ut ad beneficia et ecclesiasticas dignitates promoveantur! Bij VON DER HARDT, l.l. I, p. 841.

[3]) B. v. BERNHARDUS BAPTISATUS en THEOBALDUS ORATOR bij VON DER HARDT, l.l. p. 880, 908.

Ullerston, destijds leeraar der theologie te Oxford, een tractaat, waarin hij aandrong op een onderzoek van de zijde der leekenwereld naar den staat der kerkelijke goederen, en hij schroomde niet als zijne overtuiging uit te spreken, dat de bezittingen en regten der kerkelijken, voor zoover zij voormaals van de kerkpatronen verkregen waren, tot die kerkpatronen moesten wederkeeren, opdat zij niet langer misbruikt, maar aan hunne wezenlijke bestemming dienstbaar gemaakt wierden [1]. Weinige jaren later voelde Gerson te Parijs zich gedrongen, het woord te voeren tegen tijdgenooten, die van meening waren, dat den geestelijken niets behoorde toegestaan te worden dan kost of kleeding (simplex victus aut simplex vestitus) en dat de inkomsten van het kerkegoed overigens den armen moesten toebedeeld worden [2]. Nog staande het concilie kwam waarschijnlijk het veel besproken »Reformatorium" van Sigismund in omloop, een ondergeschoven stuk op naam van den koning, dat men wel teregt aanmerkt als een uitdrukking van de destijds heerschende denkwijze der groote menigte, voor zoover zij niet de rigting der toenmalige hoog-kerkelijken volgde. Hier werd de leer voorgedragen, dat de geestelijke goederen onder de staatsmagten behoorden gesteld te worden, onder verpligting tot geldelijke uitkeeringen, die tot der kerkelijken onderhoud zouden strekken [3].

Blijkt uit het meêgedeelde genoegzaam dat Johannes van Alkmaar met zijn gevoelen aangaande de temporaliën der geestelijken geenszins alleen stond, — tot beantwoording der vraag waarom hij wegens dit gevoelen met de Wicleffieten of Husieten op één lijn geplaatst en voor de vaderen van Constanz gedaagd werd, heb ik slechts te herinneren, dat zijne leer juist in Wicleff en Hus de krachtigste voorstanders had gevonden. Had Marsilius van Padua, de beroemde geneesheer van Lodewijk van Beijeren, toen hij in de eerste helft der veertiende eeuw op zijne wijs op de scheiding van kerk en staat aandrong, in zijn »Defensor pacis" reeds

---

1) Bij Von der Hardt, l.l. I, p. 1140; vlg. p. 1166, waar men leest: »bona ecclesiae non transeunt ad illos usus ad quos erant a principio ordinata, sed potius ad illos abusus, qui per sacras leges ecclesiae sunt clericis interdicti."

2) *Censura circa bullam mendic. Oper. omn.* ed Du Pin, II, p. 441.

3) Zie Von Wessenberg, *Die gr. Kirchenversamml.* II, s. 193, 593. Een uittreksel van het *Reformatorium* in Wolfii *Lection. memorab.* I, p. 809 ss.

de waarheid verkondigd, dat niet alles, wat de kerkelijken met het praedicaat geestelijk bestempelden, inderdaad onder de »spiritualia" gerekend mogt worden, en dat de kerkelijke goederen, die den klerken tot levensonderhoud strekten, wel degelijk wereldlijke goederen moesten geacht worden [1], — WICLEFF was schrander genoeg om in te zien, wat bij consequente toepassing dier waarheid geschieden moest, en tevens stoutmoedig genoeg, om de stelling voor te dragen, dat wereldlijke heeren regt hebben, den geestelijken, die hunne pligten steeds vergeten, de tijdelijke goederen der kerk te ontnemen [2]. Die stelling werd met vier en veertig andere van WICLEFF in 1412 door de universiteit van Praag in de zoogenaamde Raadhuis-synode als kettersch veroordeeld, maar HUS trad als haar verdediger op. In de tweede zijner akademische redevoeringen, in genoemd jaar ten voordeele van WICLEFF'S leeringen gehouden, nam hij de »ablatio temporalium a clericis" op magistrale wijze in behandeling [3], en ofschoon hij in zijn proloog verklaarde, dat het geenszins in zijne bedoeling lag te betoogen, dat het vorsten en wereldlijken heeren aangeraden moest worden, den clerus naar willekeur van zijne goederen te berooven, om ze daarna naar welgevallen te gebruiken, — uit de gansche rede bleek duidelijk genoeg, dat HUS het gevoelen van WICLEFF, dat nu reeds het gevoelen der liberale of antiklerikale tijdgenooten was geworden, in betrekkelijken zin van harte was toegedaan.

---

[1]) Zie NEANDER, *Algem. gesch. der christl. rel.* VIer B. IIer th. s. 15. Dat WICLEFF den *Defensor pacis* gelezen heeft, is niet bewezen, maar zeer wel mogelijk. Zie Dr. DE REUVER GRONEMAN, *Diatribe in J. Wicliff vitam*, Traj. a. Rhen. 1837, p. 149. Over DANTE 's stelling aangaande de onafhankelijkheid des keizerdoms leze men de voortreffelijke monogr. van WEGELE, *Dante's Leben und Werke*, Jena 1865, s. 331 ff. en de onlangs verschenen monogr. van LECHLER, *Joh von Wicliff*, Leipz. 1873, I, s. 101 ff.

[2]) De thesis is de 16_e in de bul van MARTINUS V (bij VON DER HARDT, l.l. IV, p. 1524): »Domini temporales possunt ad arbitrium suum auferre bona temporalia ab ecclesia, possessionatis habitualiter delinquentibus, i. e. ex habitu, non solum actu delinquentibus." Vgl. SCHWAB, *Joh. Gerson*, Wurzb. 1858, s. 534, 541, en LECHLER, a. a o. I, s. 378, 596 ff.

[3]) Men vindt het stuk in *Joh. Hus et Hieron. Prag. hist. et monum.* Norimb. 1558, P. I. fol. 117 ss; een breed uittreksel bij KRUMMEL, *Gesch. der Böhm. Reform.* Gotha 1866, 310. ff.

Daar het onbekend is, waar JOHANNES VAN ALKMAAR na zijn verblijf te Parijs en vóór zijne indaging naar Constanz vertoefd heeft, moet ik het in het onzekere laten, of hij in Boheme of elders met de wicleffsche of husitische leeringen kennis heeft gemaakt. Dat hij Praag bezocht heeft [1], is echter waarschijnlijk, daar ook na den veel besproken aftogt der duitsche professoren en studenten het aantal der magisters en baccalauren te dier stede aanzienlijk was, en Nederlanders sedert het midden der 14e eeuw gaarne derwaarts ter universiteitsstudie togen. Wel is waar stond na het jaar 1409 de hoogeschool bij de gansche orthodoxe christenheid, en derhalve ook bij onze orthodoxe landgenooten, als een broeinest van haeresie te boek, maar als dit mannen van de hoog-kerkelijke rigting afschrikte, lieden van de partij, waarbij onze magister zich voegde, werden er natuurlijk te meer door aangetrokken. Maar zoo hij Praag ook niet bezocht, dan is de stelling van WICLEFF betrekkelijk het kerkegoed, die nu ook eene husitische mogt heeten, hem zeer zeker bekend geworden, óf door de schriften der beide haeresiarchen, òf door de discussiën, die van verschillende zijden over haar gevoerd werden, sinds zij onder de brandende vraagstukken van den dag was opgenomen. In allen gevalle, JOHANNES moest voor een aanhanger van WICLEFF en HUS gehouden worden, zoodra het openbaar was geworden, wat hij in zijne vermelde 30 artikelen aan SIGISMUND en HENDRIK V had durven voorstellen. Maar waarom nu heeft hij zich met die artikelen tot twee koningen, en juist tot deze koningen gewend?... Ik wil beproeven, of ik de vraag, die de magister zelf in zijne abjuratie op eigenaardige, maar voor ons onvoldoende wijze beantwoord heeft, behoorlijk kan oplossen.

---

[1]) In de *Monumenta hist. universitatis Pragensis*, I, p. 259, leest men dat zekere Johan. Altmaria op 12 Sept. 1388 met vele anderen tot baccalaureus in artibus werd bevorderd. Dat onze ketter achter dezen naam schuilt (de *c* en *t* zijn in het HS., dat de uitgevers van de *Monumenta* gebruikten, volgens hunne eigen verklaring niet of kwalijk te onderscheiden, wat in HSS. dier tijden gewoon is) is mogelijk, maar niet zeker, daar hij zich in de abjuratie »magister in artibus studii Parisiensis" noemt. Toch kan het zijn dat hij zijn baccalaureaat in artibus te Praag verwierf, en daarna te Parijs magister werd. Ook HIERONYMUS VAN PRAAG werd te Parijs tot magister bevorderd, nadat hij in Sept. 1398 te Praag het baccalaureaatsexamen had ondergaan. Zie *Monum.* I, p. 333, 391.

Ofschoon JOHANNES VAN ALKMAAR in zijne abjuratie den ootmoedigsten toon heeft aangeslagen en betuigingen van diep schuldgevoel hier niet ontbreken, heeft hij toch niet nagelaten een enkel, al is het ook een zwak en dubbelzinnig woord tot zijne verontschuldiging bij te brengen. Hij heeft, zegt hij, de beide koningen voor zijn gevoelen aangaande de geestelijke goederen pogen te winnen, eensdeels ten gevolge zijner »simplicitas", anderdeels ten gevolge zijner »malicia." Zijne »simplicitas", zijne onnoozelheid had hem verhinderd in te zien, hoe gevaarlijk zijne leer voor de kerk en al hare leden, geestelijken en leeken was, daar de bediening der sacramenten, waarvan het heil der christenheid afhing, noodzakelijk schade zou lijden, zoo de geestelijken bedelaars werden, en zijne »malicia" was niets anders geweest dan begeerte naar tijdelijke voordeelen, die hem de hoop had ingeblazen, dat hij door zijn opstel der vorsten gunst en belooningen zou verwerven. Dat deze verontschuldiging bij de leden des concilies eenigen indruk maakte, is mogelijk. Mannen als de hier verzamelden, die meerendeels als gemoedelijke belijders der hiërarchische theoriën hunner kerk »een heilig generaal-concilie" hielden, en de uitspraken hunner corporatie als uitvloeisels van den geest der absolute waarheid eerbiedigden, konden er ligt toe komen geloof te geven aan des ketters zeggen, dat zijne stelling, zoozeer in strijd met hunne eigen stellingen, louter voortbrengsel van zijne »simplicitas", zijn gebrek aan inzigt was; en de bekentenis van den magister, dat hij met persoonlijke bedoelingen zich tot SIGISMUND en HENDRIK V had gewend, — kon zij niet aangemerkt worden als een bewijs, dat de haeresie van den veroordeelde niet diep bij hem ingeworteld was, maar veeleer een opgeraapt middel om tot eenig aanzienlijk ambt bevorderd te worden?... Inderdaad, het kan zijn, dat de vaderen van Constanz hun blik op den zich bekeerenden ketter wegens zijne verontschuldiging eenigermate verzacht hebben; maar toch acht ik het waarschijnlijk, dat onze Alkmaarder zich over zijne inzigten en gedragslijn anders zou hebben uitgelaten, zoo hij òf als een vrij man, ver van de gevangenissen en brandstapels der inquisitie, had mogen spreken, òf als een ernstig en vastberaden vriend zijner overtuigingen.

Die vóór en tijdens het concilie van Constanz in Duitschland

en aangrenzende landen met zuchten en beden naar de hervorming der kerk aan hoofd en leden uitzagen, rigtten daarbij het oog met de schoonste verwachtingen op SIGISMUND. De theologen, die in de vergadering het woord voerden, lieten geen gelegenheid voorbijgaan om den koning van Rome, die straks de keizerskroon zou dragèn, te doen gevoelen wat men van hem hoopte, en aan vleijende woorden, waardoor zij zijn hart voor de hem toegedachte bestemming warm poogden te maken, lieten zij het niet ontbreken. Sommigen noemden hem »een anderen Moses," die zijne broeders zou verlossen uit de ellende van Egypte, »den tweeden David, door God na Christus tot koning der koningen gezalfd," opdat hij het erfdeel des Heeren van zijne vijanden bevrijdde. THEODORICUS VRIE heette hem »den man naar Gods harte", wiens wijsheid de wijsheid aller stervelingen overtrof, wien het van den hemel opgelegd was, de hervorming der kerk tot stand te brengen, en aan wiens leven daarom meer gelegen was dan aan dat van duizend andere vorsten [1]. En terwijl de leden des conciliee zich op deze wijze lieten hooren, waren er anderen, die SIGISMUND met hunne anonieme en onderteekende brieven en tractaten bestormden, waarin de bestaande ergernissen in het kerkelijk leven met de grootste vrijmoedigheid aangewezen werden, opdat aan 's konings blikken bij het reformatie-werk niets ontgaan zou [2]. Zoo zag zich JOHANNES VAN ALKMAAR door anderen het voorbeeld gegeven, en het verwondert ons niet, dat hij het navolgde door den vorst zijne 30 artikelen toe te zenden. Dat hij bij die toezending niet vrij was van egoïstische bedoelingen, willen wij op grond van de in zijne abjuratie afgelegde verklaring aannemen, en zulks te gereeder, omdat AENEAS SYLVIUS in zijn »Historia Bohemica" ons verzekert, dat er te dien tijde maar al te vele geleerde klerken waren, die door hun husitisme vette kerkambten poogden te verwerven; [3] maar dat zijne leer aangaande de saecularisatie der geestelijke goederen daarom niet ernstig gemeend was, is naauwelijks

---

1) Zie SCHWAB, a. a. o. s. 497.

2) Zie VON DER HARDT's *Praef.* Tom. I, Part. XIII, p. 800, en de daar volgende *Anonymi epistola* benevens soortgelijke stukken in Tom. II, Part. III, p. 164 ss.

3) *Hist. Bohem.* p. 50 ed. Helmest. 1699.

te veronderstellen. Zijne overtuigingen dienaangaande waren, gelijk wij gezien hebben, de overtuigingen van duizend tijdgenooten, en vermoedelijk werden zij, in het verborgen althans, ook door SIGISMUND, die volgens sommigen geenszins zuiver was van de ketterij der Husieten, [1] evenzeer beaamd als door andere vorsten dier dagen. [2] Toen de domheeren van Praag koning WENZEL eens aanzienlijke geschenken bragten met de bede, dat hij het preêken van HUS zou beletten, riep hij: »o dat is een goede gans (Hus=gans), die mij gouden eijeren legt." Dat WENZEL daarbij ook aan de saecularisatie van de kerkgoederen dacht, is geenszins onwaarschijnlijk [3]. Koning SIGISMUND was bij al zijne betere hoedanigheden een prachtlievend en spilziek man, wien de tijdgenoot niet ten onregte »ein bodenloser Herre" heette, »bei dem das geld nit möcht ruh han", [4] en die daarom van finantiële zijde steeds in benarde omstandigheden verkeerde. Van zulk een vorst mogt onze magister hopen, dat hij, bij al zijne overige plannen ter reformatie van den kerkstaat, ook gaarne de zaak der temporaliën door het concilie in behandeling zou doen nemen, om haar dan ook met alle kracht door te zetten. Dat SIGISMUND het niet, of althans niet met genoegzamen aandrang gedaan heeft, is zeer zeker niet aan zijn wil toe te schrijven, maar veeleer aan zijne vrees, om in ongunst te geraken bij de hoogkerkelijke partij, wier steun hij wegens de zwakheid zijner politieke stelling zeer behoefde. [5]

Valt het na het bijgebragte ligt in het oog, waarom JOHANNES VAN ALKMAAR zich met zijn geschrift tot SIGISMUND wendde, niet zoo gemakkelijk laat het zich verklaren, waarom hij het ook aan HENDRIK V zond. Had hij de daad eenige jaren vroeger bestaan, men zou zijn gedrag meer begrijpelijk mogen noemen. In de dagen van den hertog van Lancaster, den zoon van EDUARD III, ontbrak het den aanhangers van WICLEFF in Engeland geenszins aan mag-

---

1) Zie SCHROECKH, *Kirchengesch.*, XXXIV, s. 695.

2) Zie VON WESSENBERG, a. a. o. s. 193.

3) Zie HÖFLER, *Magister J. Hus*, s. 243.

4) Aldus HÄPLI bij VON WESSENBERG, a. a. o. s. 74.

5) Over SIGISMUND's houding in het concilie ter zake van het vraagstuk betreffende de kerkel. goederen leze men TRITHEMIUS, *Chron. Hirsaug.* II, p. 345 der uitgave van 1690.

tige beschermers, en RICHARD II, die in 1399 vermoord werd, was ja hun tegenstander, maar een tegenstander wiens hand door den invloed van veelvermogenden, inzonderheid de leden der universiteit van Oxford, belet werd doortastende maatregelen tegen de ketters te nemen. Maar onder HENDRIK V was de staat van zaken veranderd. De koning en zijne edelen voerden krijg in Frankrijk, en de hooge geestelijkheid had de meest gewenschte gelegenheid om in het parlement wetten tegen de haeresie door te drijven, waarvan de aanvoerder der Wicleffieten, lord COBHAM, straks het slagtoffer zou worden. Toen HENDRIK naar Engeland weêrgekeerd was, werd hij door zijne prelaten gedwongen de ketters met geweld van wapenen te vervolgen, en in 1416 werd COBHAM te Londen aan de galg opgeknoopt en in langzaam vuur gebraden [1]. Wat kon onzen magister dan de hoop inboezemen, dat deze vorst onder zulke omstandigheden het oor zou leenen aan de in zijne scriptie uitgedrukte vermaningen? Was hij welligt gedachtig aan hetgeen zeventien of achttien jaren vroeger te London had plaats gehad, toen de meeste leden van het lagerhuis zich als volgelingen van WICLEFF deden kennen en een adres aan den koning rigtten, waarin zij eene beschrijving gaven van de overgroote inkomsten der klerken, die in nutteloozé weelde verteerd werden, en een betoog, dat HENDRIK, wanneer hij de bezittingen der kerk besnoeide, het rijk tot beteren staat zou kunnen brengen, terwijl dan ook de armen rijkelijker verzorgd zouden worden en de geestelijken meer overeenkomstig hunne roeping zouden leven en handelen [2]? . . . Steunde JOHANNES VAN ALKMAAR op de uitbreiding, die de partij van WICLEFF had gekregen, en hoopte hij dat HENDRIK, ten slotte door hare magt tot bezinning gebragt, zijn gedragslijn zou veranderen [3]? . . . Het is mogelijk, maar ook zeker dat hij zich bedrogen heeft. De koning sloot zich meer en meer bij de hoog-kerkelijken aan. Hij zond den graaf van WARWICK als zijn afgevaardigde naar Constanz, waar ook gedeputeerden van de Engelsche kerk bij het concilie

[1]) Zie STÄUDLIN, *Allgem. KG. von Grossbrit.* I, s. 262 ff.

[2]) Zie STÄUDLIN, a. a. o. s. 275.

[3]) Dat de partij der Wicleffieten in de twee of drie eerste decenniën der vijftiende eeuw in Engeland nog geenszins uitgeroeid, maar zelfs zeer krachtig was, wordt tegenover anderer bewering bewezen door LECHLER, a. a. o. II, s. 313.

werden geincorporeerd, eenige bisschoppen, een abt, een prior, de kanseliers der universiteiten van Oxford en Cambridge en twaalf doctoren [1]. Ligt de gissing niet voor de hand, dat van deze mannen, warme aanhangers van de pauselijke partij en van harte afkeerig van alles, wat naar WICLEFF's stellingen riekte, — dat van hen de aanklagt tegen onzen landgenoot is uitgegaan? . . .

Wat van JOHANNES VAN ALKMAAR na den dag, waarop hij zijne haeresie afzwoer en zijn kettersch boekske door de vlammen zag verteren, geworden is, ligt geheel in het duister. Zijne hoop op vorstelijke gunsten en aanzienlijke ambten, zoo hij haar in waarheid gekoesterd heeft, is wel niet vervuld, sinds hij ten gevolge van de verpligting, hem door het concilie opgelegd, aan den koning, de koningin en rijksgrooten van Engeland een eigenhandig en beëedigd afschrift zijner confessie en abjuratie deed toekomen. Zulk een afschrift moest hij ook naar zijne geboorteplaats zenden, en wegens de gestrengheid, waarmede het concilie in zaken van ketterij te werk ging, moet men aannemen, dat dit werkelijk heeft plaats gehad. Welken indruk heeft de lezing van dit stuk gemaakt op de bewoners van Alkmaar, geestelijken en leeken, zoo velen er kennis van kregen? . . . Was JOHANNES ook in hun oog een ketter en, òf in spijt òf ten gevolge van zijn afzweren, een onteerd man? . . . Wie zal het ons zeggen? . . . Maar dit is zeker, dat zijne abjuratie een middel kan geweest zijn, om het gevoelen der Wicleffieten en Husieten aangaande de geestelijke goederen, zoo het hier te lande welligt niet of weinig bekend was, meer bekend te maken, en dat deze schriftuur derhalve met vele andere middelen heeft kunnen zamenwerken, om bij onze vaderen van de vijftiende eeuw overtuigingen te doen opkomen, die in de zestiende zich in daden openbaarden, toen het Sticht van Utrecht zonder verzet van de zijde van geestelijken en leeken gesaeculariseerd werd en kerken en kloosters afstand moesten doen van hunne goederen aan den staat, om ze meerendeels onder beheer van dien staat en volgens andere dan van ouds overgeleverde wetten dienstbaar te zien stellen aan de oogmerken, waartoe zij voormaals verstrekt waren: de bevor-

[1]) Zie STÄUDLIN, a. a. O. S. 279.

dering der zaak van godsdienst, onderwijs en armverzorging, gelijk die destijds door de mannen der nieuwe rigting begrepen werd.

De abjuratie, die ik hier in haar geheel mededeel, is mij bekend geworden door een afschrift, op mijn verzoek met de verpligtendste bereidwilligheid vervaardigd door den Heer F. VON HELLWALD, den verdienstelijken beoefenaar der nederlandsche letteren te Weenen, wiens ontdekkingen en studiën zijn naam in ons vaderland reeds een goeden klank verwierven. De copie werd genomen naar een codex der keizerl. bibliotheek te Weenen, die in de »Tabulae codicum manu scriptorum in bibliotheca Palat. Vindobonensi asservatorum," [1] beschreven is onder N. 4902. Hij bevat 51 stukken, waaronder vele, die op de zaak van HUS betrekking hebben, en daaronder sommige, die door HÖFFLER in zijne *Geschichtschreiber der Husitischen Bewegung in Böhmen* werden opgenomen. Dat genoemde uitgever het opstel van magister JOHANNES met stilzwijgen voorbijging, laat zich begrijpen, daar het over de husitische beweging in Boheme geen nieuw licht verbreidt. Dat de codex soms een onzuiveren of onzekeren tekst levert, zal de lezer tot mijn leedwezen ontwaren. HSS. die ter collatie konden dienen, schijnen niet te bestaan; van het afschrift, dat naar Alkmaar verzonden werd, is in spijt van de nasporingen, in de archieven te dier stede door den heer G. J. DE VRIES op mijn verzoek ingesteld, nog geen spoor gevonden. Waar ik emendatiën beproefde, heb ik het aangeduid. Van de 30 artikelen, die magister JOHANNES te Constanz aan den brandstapel moest overgeven, zijn voor de nakomelingschap geen afschriften bewaard, tenzij ze hier of daar in Engeland of elders verscholen liggen.

---

[1]) Vindob. 1869, III, p. 410.

ABIURACIO IOHANNIS DE ALKMARIA IN CONCILIO CONSTANCIENSI FACTA, QUOD LAYCI NON DEBENT AUFFERRE BONA TEMPORALIA A CLERICIS [1].

Cum in divinis scripturis sanctus spiritus proclamat: »qui subtrahit aliquid a patre suo et a matre sua et dicit hoc non esse peccatum, particeps homicide est [2]," et rursum: »et si pater sensu defecerit, veniam da [3];" porro sanctam ecclesiam esse matrem ipsiusque prepositos fore parentes nemo fidelium dubitat, postquam eorum cura in spem future beatitudinis gignitur et nutritur, quatenus tali genealogia clericorum numerus consumetur, cumque prefati parentes, pro huius [4] generacionis perpetuacione et assiduitate continuanda usque ad consumacionem seculi, decenti possessionum temporalium, se sustentancium, opus perpetuacione habeant, profecto subtrahentes et auferentes sive diminuentes talem possessionum habundanciam, predictam generacionem sustentantem, non tantum homicide et patricide censendi sunt, sed etiam atrocissimi generacionis Christi fere destructores. Quam ob rem, et si predictos parentes pretactis possessionibus etiam abuti contingeret, intra limites fidei revera sic indulgendum est, quod propter talia delicta ecclesia suis possessionibus et iuribus non spolietur, quia scriptum est, quod »delictum persone in dampnum ecclesie redundare non debet [5];" persona vero delinquens ad arbitrium sui iudicis competentis et non alterius, maxime subditi et layci, est punienda, quia servus aut stat aut cadit suo

---

[1]) Onder dit opschrift staat met roode letters: *malefecisti quod abiurasti penitens in illo mundo*.

[2]) Prov. XXVIII: 24.

[3]) Ecclesiastici III: 15.

[4]) De codex heeft: *husi*.

[5]) *Decret. Greg. L.* II, *Tit.* XXV, *C.* 6, in *Corp. iur. Canon.* ed. Lancel. p. 303.

domino [1]. Et ita presertim hoc casu agendum est, ne tam benedicta generacio interpollacionem recipiat vel aborsum unum, et termina [2] istorum parentum a prole tegenda sunt Christofiliorum Noe, Sem et Iaphet, ne proles, patrinis insultans obprobriis, percelleretur maledictionibus Cham [3], qui iuxta sanctorum AUGUSTINI et IERONYMI sententiam, quia ex hinc maledicta proles extiterat, recte etiam punitur in prole; qualis denique IOHANNES HUS in hoc sacro Constantiensi generali concilio iusto Dei iudicio dampnatus fuerit suis demeritis et erroribus exigentibus, inter cetera ex eo et pro eo, quia pertinaciter asserebat et astruebat, per laycos ad suum arbitrium posse bona temporalia licite auferri a personis ecclesiasticis propter eorum peccata; intelligere nesciens quod temporalia spiritualibus sic sunt annexa, quod spiritualia sine temporalibus diu esse non possunt et quod bona temporalia ita sustentant sacerdocium ewangelicum, sicut sacramenta ecclesie cum suo cultu ipsi soli sacerdotes concelebrantes et ministrantes sustentant atque conservant; unde temporalia bona non tam pro sacerdotum quam pro cultus divini celebratione, continuacione, sustentacione fundata et Deo oblata sunt; et quia sacramenta sacerdotum bonitas vel malicia substancialis nequit meliorare vel deteriorare, quamvis [4] eorum dumtaxat potencia sufficiat illa sacramenta celebrare, conficere seu ministrare et continuare in ecclesia. Qua de re auferentes tempo-

---

¹) Rom. XIV: 4.

²) *Terminum = territorium.* Zie Du Cange in v.

³) Noach, Sem en Japhet worden hier als typen van den priesterstand en den vromen leekenstand voorgesteld. Voor ons, kinderen van de negentiende eeuw, is dit misbruik van het bijbelboek, maar voor de tijdgenooten van JOH. VAN ALKMAAR behoefde het geenerlei regtvaardiging. Met soortgelijke typologische bewijzen betoogde men vroeger en later van de zijde der hoog-kerkelijken het supremaat des pausen tegenover den keizer, als men b. v. eerstgenoemde in Levi, laatstgenoemde in Juda aangeduid meende te zien. Zie het reeds aangehaalde werk van WEGELE, s. 334.

⁴) JOH. VAN ALKMAAR heeft vermoedelijk *quatenus* of *quoniam* geschreven. De leer der oude en middeneeuwsche kerk, dat der priesteren onzedelijkheid de waarde en kracht der door hen bediende sacramenten niet opheft, zoo zij bij de verrigting der heilige handelingen maar de regte meening voor de zaak hebben en de door de kerk voorgeschreven vormen en materie gebruiken, heb ik bij eene andere gelegenheid in herinnering gebragt. Zie *Studiën en bijdragen*, I, bl. 407.

ralia viris ecclesiasticis cultum religionis christiane destruunt, quia sustentacionem sacerdotum auferunt, cuius fulti robore prefato vacabunt celebrationi et cultui, qui tunc cultus multipliciter destruitur, quando decentes possessionum sustentaciones personis ecclesiasticis auferuntur, ipse quoque persone, nolentes deficere, ex defectu sustentacionis in obprobrium cleri mendicare vel secularibus insudare contra normam apostoli, quia »nemo militans Deo se implicat secularibus negociis [1]," compelluntur. Sed cur hec premisi, tandem aperire curabo. Revera prefatis doctrinis saluberrimis non obstant, quorum noticiam et verum intellectum habere debui.

Ego JOHANNES DE ALKMARIA, clericus Traiectensis diocesis, magister in artibus studii Parisiensis et in theologia baccalaureus, contra premissas doctrinas sanctissimas quandam scripturam composui, XXX articulos continentem, qua persuadere curavi serenissimo et katholico principi, domino regi Romanorum, primo presentando eandem, et deinde eandem transmisi excellentissimo principi regi Anglorum, licet nulli alteri communicaverim in scriptis, nec predicaverim vel in scolis docuerim; quod feci ductus simplicitate et ex malicia, credens benevolentiam tantorum principum per has mendaces fallacias acquirere et exinde temporalem compensacionem reportare, nec esse tanti periculi quanti iam fore conspicio, presertim per talem doctrinam erroneam sic dampnabiliter deceptis seu decipiendis, priusquam [2] prefatis regibus persuasi licere eciam laycis auferre et usurpare ecclesiastica bona temporalia, solis ecclesiasticis mancipata dominiis, et eis invitis contrectare et iuxta divina eloquia velut sacra seu Deo dedicata non vero a sacerdotibus contrectanda, dispensanda, administranda et debitis usibus applicanda, nec talem possessionem a spiritualium vacacione distrahi, quibus Altissimus, omnium prescius, »dedit regiones gencium, ut labores populorum possiderent et custodirent iustificationes eius et legem eius requirerent [3]." Et quia ego IOHANNES supradictus scriptis meis in diversis passibus in premissos errores coincidi eosque de directo [4] approbare

---

[1]) 2 Tim II : 4.

[2]) Van *priusquam* tot *requirerent* is de zin kwalijk zamenhangend.

[3]) Ps. CV: 44, 45.

[4]) De codex heeft: *dedi recto*. Het woord *directum* wordt ook voor *ius* gebruikt. Zie DU CANGE in v.

et iustificare contendi, et presertim in ea parte, in qua scribo in fine primi articuli fucato, sophistico et fallaci exquisito colore, quod »tollatur ab omnibus ecclesiasticis cuiuscumque status aut sexus omne temporale dominium, quia eo impediuntur divinis vacare, a quo exonerati expedicius spiritualibus deservirent," dolose non attendere me dissimulans quod etiam regibus et principibus in lege Domini prohibetur »non furtum facies aut rapinam," et quod non sunt fienda [*sic*] mala propria, etiam ut inde veniant bona aliena, nec non quod tam sceleratum facinus committere nedum furtum seu rapina existeret, sed etiam sacrilegium grave in prefatorum imperatoris, regis et laycorum salutis dispendium, quibus etiam non remitteretur peccatum, nisi prius restitueretur ablatum; ubi continenter infero: »et tu, sancte imperator, secundum modum meliorem et utiliorem salutem dominici populi dominia [1] temporalia, per eos occupata, terre tue [2] aut civitatibus principalioribus aut principibus illis vicinioribus dignanter committe." Insuper idem contendo consulere et persuadere effectualiter, licet per alia verba, in articulis XVII, XVIII, XXII, XXV et XXVI. Ideoque eosdem articulos, in dicta mea scriptura contentos, tanquam hereticales et sapientes heresim, ac contra fidem et mores erroneos et tanquam scandalosos, sediciosos et pacis turbativos, de quibus fui et sum infamatus et per confessionem meam convictus, sciens me errasse in illis quam plurimum, ore confiteor; corde firmiter credo omnes articulos suprascriptos cum determinacione huius sacri concilii Konstantiensis non esse katholicos, sed hereticos, nec dogmatizandos. Insuper libera mente, nullo cogente aut impellente, hoc proprio meo scripto coram vobis reverendissimis in Christo patribus et dominis meis generosissimis, sacrosancte Romane ecclesie cardinalibus et ceteris in Christo patribus et dominis, archiepiscopis, episcopis et abbatibus, coramque doctoribus et magistris variarum fa-

---

[1]) De codex heeft *divina*.

[2]) De lezing is onzeker. De codex heeft: *t' retine*. Dat Johannes *terre tue* geschreven heeft, acht ik hoogstwaarschijnlijk. *Terra* heeft in het latijn van dien tijd ook de beteekenis van *rijk, gebied*. In de boven (bl. 4, 5) vermelde 24 artikelen van het concilie van Constanz worden *terra* en *regnum* bij afwisseling gebruikt tot aanduiding van het koningrijk van Wenzel (bij Höfler *Geschichtschreiber*, II, p. 240). Vgl. Du Cange in v.

cultatum doctissimis ceterisque dominis quorumcumque statuum aut graduum singulis et universis huius sacre congregationis, profiteor quod sto et semper paratus sum stare firmiter et fideliter cum sancta apostolica, katholica et Romana Dei ecclesia in determinacionibus et ordinacionibus eius, tanquam cum matre mea atque omnium Christifidelium, nedum decretorum sed et decernendorum vere magistra, cui sensum meum non coequans seu preferens, sed reverenter subiciens, nunc et semper humiliter obedio atque semper obedire paratus sum prout fidelis filius, qui tenetur fideliter pro viribus sue honestissime matris tueri honorem ubilibet fortiter et constanter defendere. Et continenter eadem libertate profiteor atque veredice, quod cum hoc sacro Constanciensi generali concilio, universalem Dei ecclesiam representante, sto et stabo et semper stare paratus sum fideliter et firmiter super determinacionibus et ordinacionibus eius, et presertim hiis, que ad fidem pertinent, ratas nedum credens eas aut profitens, sed constanter tenturus et professurus, specialiter super condempnacione XLV articulorum Iohannis Wicleff de Anglia et XXX articulorum Iohannis Hus de Bohemia, directe atque sincere profitens, rite et utiliter illas esse condempnatas conclusiones tanquam Chritifidelibus obnoxias atque dicte ecclesie turbativas. Et in ista fide et sententia quemcumque fidelem katholicum viatorem esse iudico permansurum, et pertinaciter contrarium asserentem fore hereticum, teneo et assero tenendum. Et ad firmitatem et ostensionem sinceritatis et puritatis mentis mee, ne non pura mente sed simulante huic sacre congregacioni me existimer conformari, abiuro et anathematizo singulas hereses et errores predictorum hereticorum condempnatorum Io. Wicleff et Io. Hus, et omnem aliam heresim ac quoscunque errores, se extollentes vel erigentes contra et adversus tradicionem apostolicam, et observantiam ecclesiasticam de ipsius ecclesie sacramentis et clavibus, veneracionem sanctorum et eorumdem reliquiarum et indulgenciarum approbans et approbaturum me promittens et bona fide iurando nunc et semper, Dei gratia semper cooperante, sinceram fidem et credulitatem sancte katholice et Romane ecclesie de prefatis, et iuro per sanctam trinitatem et per hec sancta Dei evangelia, que in manibus meis teneo, me in veritate ecclesie katholice, ad quam Deo propicio sum reversus, semper et

sine dubio permanere, et eos, qui contra hanc determinacionem huius sacri concilii et presentem meam professionem venerint, cum dogmatibus suis eterno anathemate dignos esse pronuncio. Quod si ego ipse, quod absit, contra hanc veritatem et confessionem aliquando aliud sentire, tenere, predicare aut asserere publice vel occulte, verbotenus vel in scriptis presumsero, canonum severitati tanquam relapsus subiacebo et me subiacere debere iudico ipso facto.

Et hanc confessionem et obligacionem, proprio iuramento vallatam et manu propria scriptam, volo dirigere ad regnum Anglie, regi, regine et baronibus ac episcopis, et ad oppidum Alkmarie [1] unde traxi originem, ut hoc scriptum fiat sempiternum munimentum fidei mee orthodoxe, et eciam ne quis sit in quoquam angulo mundi, qui audeat nomine meo istas reprobatas et iuste dampnatas per hoc sacrum Constanciense concilium tueri aut approbare conclusiones, et ut toti christianitati resplendeat, nedum me istis conclusionibus seu sectis non esse propicium, verum esse atque continuum fore sempiternum inimicum. Insuper volo et consencio, rogo et obsecro, dictam meam scripturam tanquam hereticam et erroneam publice comburi.

Lectum per me IOHANNEM supradictum Constancie in sessione concilii generalis in maiore ecclesia Constancienci, pro christiana fide.

---

[1]) Het HS. heeft ***Alkmaria***.

GELLIUS SNECANUS FRISIUS

DOOR

Dr. J. REITSMA,

Pred. te Kooten.

Friesland was reeds van de vroegste tijden af een gewest, dat tengevolge van zijne afgezonderde ligging en van het zelfstandige karakter zijner bevolking eene zeer eigenaardige plaats innam in de geschiedenis van ons vaderland. Ook de godsdienstige beweging der kerkhervorming had er een geheel bijzonder beloop, dat in menig opzicht verschilde van hetgeen elders, met name in de zuidelijker gewesten, voorviel. De Wederdoopers waren in Friesland de eersten, die openlijk in strijd kwamen en zich verhieven tegen de oude kerk. Hun getal was al spoedig zeer aanzienlijk, maar dewijl deze sekte reeds van haar ontstaan af de neiging openbaarde tot soms buitensporige dweepzucht en geestdrijverij, wekten zij overal wantrouwen. De eigenlijke Wederdoopers verdwenen in Friesland na hunne nederlaag te Oldeklooster, of werden tot andere gedachten gebracht door het optreden van MENNO SIMONS. Deze voormalige priester van Witmarsum, verliet in 1536 de roomsche kerk »om zich te begeven in alle ellende en armoede onder het drukkende kruis van Christus." Hij trad in Friesland het eerst op als zelfstandig hervormer en is hier de grondlegger geworden der Doopsgezinde broederschap. Maar dewijl de rustige Doopsgezinden reeds van den beginne af in weerwil van

hunne ernstigste vertoogen met de beruchte Wederdoopers gelijk gesteld werden, zoo bleven de volgelingen van MENNO de verstootelingen bij volk, overheid en predikers. Zij werden eerst door de Roomsche kerk, maar vervolgens met geen minder heftigheid, ook door de Hervormden gehaat en bestreden.

Intusschen maakten de nieuwe denkbeelden over den godsdienst opgang genoeg. De bijbel werd in dit gewest door de geestelijken al vroeg meer dan elders gelezen. De eene priester vóór, de andere na werd voor de nieuwe meeningen gewonnen. Sommigen begonnen ze zelfs openlijk te verspreiden. Dit ging alles rustig toe zonder opmerkelijke woeling, zonder veel tegenweer of vervolging. Terwijl elders galg, brandstapel, kerker en folterbank de afvallige zonen en dochteren der wreede moederkerk bedreigden, werkte in Friesland alles zeer geleidelijk mede tot hervorming der kerk. Met het jaar 1567 echter begon de toestand wat duisterder te worden, dewijl toen voor het eerst van Roomschen kant doortastende maatregelen werden genomen, om het Hervormde geloof in deze provincie te onderdrukken. Dit duurde evenwel slechts een tiental jaren: de Spaansche macht verloor gaandeweg veld, en naar diezelfde evenredigheid werd de Hervormde kerk tot gevestigden staat gebracht. Maar van het oogenblik af, dat de Friesche kerk zich begon te vestigen en te organiseeren, bleek het dat de Hervorming een karakter droeg, 't welk al meer en uitdrukkelijker den steil-gereformeerden geest van CALVIJN ademde. Te midden van deze gebeurtenissen bewoog zich een man, wiens levensbeeld het zeker der moeite waard is te schetsen, te meer dewijl zijn naam wel bekend was en zelfs hier en daar met onderscheiding wordt vermeld, zonder dat men tot nog toe veel van zijn leven en werken wist. Deze man is GELLIUS SNECANUS. Zijne geschriften, die zeer zelden voorkomen, en zijne wederwaardigheden leveren eene gewichtige bijdrage tot nauwkeuriger kennis van dezen tijd, waarin de Friesche Hervormde kerk ontstond en zich vestigde. 't Is daarom hoog te waardeeren, dat de bijzonderheden, aangaande dezen theoloog en prediker hier en daar verspreid, ons nog in staat stellen, een vrij volledig overzicht van zijn leven en denken te geven.

Zijn naam was JELLE HOTZES. Naar 't gebruik van dien tijd, dat vooral diende ter onderscheiding van hen, die eene geletterde opvoeding genoten hadden, werd deze naam met latijnsche uitgangen opgesierd en veranderd in het deftig klinkende GELLIUS HOTZENIDES of HOTZENIUS. [1] Hij is echter het meest bekend als GELLIUS SNECANUS, zooals hij zich in zijne werken altoos noemt en in brieven onderteekent, in den regel ook met de bijvoeging FRISIUS, ter onderrichting van buitenlandsche lezers omtrent zijne afkomst en woonplaats.

GELLIUS werd omstreeks het eerste vierde gedeelte der 16de eeuw te Sneek geboren en »ontving aldaar ook den doop, als zegel van Gods genadeverbond in Christus." [2] Hij heeft zijne ouders zeer zeker al vroeg verloren: 't schijnt, dat zij tot een wel niet aanzienlijk, maar dan toch deftig geslacht behoorden. De families van PAULUS SIMONIS en SUFFRIDUS PETRI, te Bolsward woonachtig, noemt hij onder zijne bloedverwanten op, [3] alsmede JACOB HOOCHLANDER, in leven burgemeester van Sneek, ten huize van wiens grootmoeder hij van jongs af woonde en voor het grootste deel zijne opvoeding genoot. [4] De eerste beginselen van de klassieke talen werden hem ingeprent door den rector JOANNES LUCAEUS RODIUS, een oom van zijn bijzonderen vriend ANTONIUS TRYTZIUS, later secretaris der stad. [5] Nog in hoogen ouderdom roemt hij RODIUS als een man voor het onderwijs der jeugd uitnemend geschikt, die zich bovendien zijner inzonderheid aantrok. Anders is van dezen rector niet veel bekend. Zijn gymnasium had destijds eenigen naam. Daar gingen ter schole: KAREL VAN ROORDA, later gedeputeerde van Friesland bij de Staten-Generaal, DUCO VAN TYEDLUM, [6] in leven advocaat bij het hof te Leeuwarden, TACO VAN CAMMINGA en GODSCHALK

---

[1]) Abusief vindt men hier en daar ook G. HOTZENUS, HORZENIUS, HOTZONIUS of HOTZONIDES.

[2]) *Meth. Descr.* III, p. 442. Voor het gemak in de verwijzing naar GELLIUS' geschriften, zal bij het aanhalen van de beide werken met uitgebreiden titel, die in de lijst achter dit opstel opgegeven zijn, ter onderscheiding slechts het nummer I of III worden bijgevoegd.

[3]) Ibid. p 450.

[4]) Ibid. p 442.

[5]) Ibid. p. 442.

[6]) Ibid. p. 442—444 vindt men een loflied op deze beide edelen.

van Heerma, [1] edellieden, die later in Bolsward woonden, alsmede Johannes Rouco (Jan Rouckes), een der eerste vaste predikanten te Sneek, »met wien Gellius van kindsbeen af in en buiten huis, op school en ook in de treurige dagen van geloofsverdrukking en ballingschap veel goeds en kwaads heeft gedeeld." [2] Deze noemt Gellius op als de makkers zijner jeugd, met wie hij tot in het laatst van zijn leven warme vriendschap onderhield. Onder leiding van den Sneeker rector ontwikkelde zich zijne liefde voor de klassieke letterkunde, en hij erkent zelf, dat hij als jongeling zich met de meeste graagte overgaf aan het lezen van de beroemdste dichters der oudheid. Ja zelfs heeft hij in jonge jaren zijne kracht wel eens beproefd aan het maken van verzen, hoewel er aan deze letterkundige verpoozingen al vroeg een einde kwam wegens den ernst en de bezwaren van zijn verder leven. Want eerlang brak er een tijdvak aan »van wel veertig jaren lang, waarin hij zelfs in den droom aan geen verzenmaken en dichten heeft gedacht." [3]

Nadat de eerste grondslagen zijner wetenschappelijke kennis alzoo te Sneek gelegd waren, heeft hij andere scholen bezocht. Eerst schijnt hij een tijd lang te Zwolle geweest te zijn, en daarna op eene of andere school in het buitenland (volgens eene evenwel vrij duistere uitdrukking in zijn schriften) misschien te Keulen. [4] Gellius zou geestelijke worden. De scholen, de tijd en de kring, waarin hij opgegroeid is, deden allengs gevoelens bij hem opkomen,

---

[1]) Ibid. p. 450, en *praef. ante Meth. Descr.* III, e p. 8 en 9; cf. *Frisia Nobilis* p. 62, 63. Op Taco van Camminga van Arum:

Tu comes a teneris, primo mihi cultus es aevo
Edendi libri praesidiumque mei.

Op Heerma: Tu mihi simplicibus semper dilectus ab annis
Concors inque scholis Heerma sodalis eras.

. . . .

Gratior in Patria quo vix est alter amicus.

[2]) Ibid. p. 444. Hier noemt hij tevens de andere predikanten Joannes Hilbrandus, non vulgare Snecanae et communis patriae civitatis, et ministerii verbi Dei in Frisia ornamentum. Item Hermannus Peisanus Snecanae Ecclesiae Minister vel maxime fidus. Deze voorrede is gedateerd 11 Oct. 1590.

[3]) *Meth. Descr.* III, 6 *praef.* p. 17.

[4]) Ibid. in *praef. ante* III, f. p. 14.
Dum Suollae ac Ubij, qui me docuêre, manebunt.

die hemelsbreed afweken van de leer der oude kerk. Ook was Friesland over het algemeen een zeer geschikt veld voor den hervormingsarbeid. De Friesche geestelijkheid was nooit gewend geweest om zich door Rome of Utrecht de wet te laten voorschrijven. Al vroeg was daar menigeen, die met groote vrijmoedigheid van LUTHERS merkwaardige daden op den kansel durfde spreken en de denkbeelden van vrijheid van geweten en van onderzoek des bijbels den volke inprentte. Vele Friezen hadden eertijds in Groningen en te Aduard den vermaarden doctor WESSEL GANSFOORT gehoord; thans zaten zij er aan de voeten van den beroemden en vrijzinnigen rector der Maartensschool, REGNERUS PRAEDINIUS. Er zijn aanduidingen, dat men zelfs de leerlingen van laatstgenoemde in dit gewest met zekere voorkeur tot pastoor of vicaris benoemde. 't Was een lust om te zien, hoe ijverig de kettersche werken van LUTHER, MELANCHTHON, ZWINGLI en vervolgens ook van CALVYN en BEZA reeds in dezen tijd gelezen en verspreid werden, en hoe weinig de Staten en andere overheden daarvan schenen te bemerken in weerwil van 's Keizers plakkaten.

Zulk een tijd beleefde GELLIUS, en hij nam ijverig deel aan de beweging der geesten. Toen zijne opvoeding voltooid was, werd hij pastoor te Giekerk. [1] Al spoedig begon hij zijne evangelische gevoelens in 't openbaar voor te staan en te prediken. Hoewel priester trad hij zonder het minste gewetensbezwaar in het huwelijk met WOBBE, AUCKES dochter, [2] afkomstig van Oldeholtpade. In weerwil van de wet op het coelibaat werd dit sinds onheugelijke tijden door de landzaten gaarne in hunne geestelijke leidslieden gezien. Zoogenaamde geheime, d. i. niet kerkelijk of sacramenteel gesloten huwelijken waren bij geestelijken in Friesland evenmin als in andere deelen des lands zeldzaam. Hun echtverbond is zeer gelukkig geweest, zoodat GELLIUS zich elders in dichterlijke taal aldus over het huwelijk heeft kunnen uitlaten: »Het grootste geschenk des Heeren is eene verstandige en eerbare

---

[1]) Tzietjerk bij WINSEMIUS; bij SCHOTANUS, p. 741a Tzietzierck (Tietjerk).

[2]) *Meth. Descr.* III, *f. praef.* p. 9.

WOBBAE Holtpada meaeuxoris ... patria.

Deze *praef.* werd opgesteld in 't laatst van 1590 of begin van 1591.

vrouw: wie tehuis eene brave echtgenoot bezit, woont in den hemel." [1] De omstandigheden, waaronder hun huwelijk begon, waren vrij van groote zorgen, dewijl zij eenig vermogen bezaten, dat evenwel voor het grootste gedeelte gedurende de onrustige tijden, die nu volgden, ingeteerd werd. Hun echt werd reeds te Giekerk met verscheidene kinderen gezegend. Een zoon van GELLIUS leerde later het een of ander vak te Enkhuizen en dacht in 1584 aan trouwen. Zijne moeder was toen waarschijnlijk niet lang te voren [2] gestorven.

Een groot deel der Friesche geestelijken hield wel veel van de nieuwe leer, doch er waren maar weinigen, die openlijk partij kozen. Deels hadden zij er den moed niet toe, deels hoopten zij ook op eene hervorming van lieverlede in de kerk zelve, waaraan zij altoos nog een weinig gehecht waren. Ook zouden de meesten, wanneer dat mogelijk ware geweest, liefst rustig op hunne plaatsen gebleven zijn in het genot van de meer of minder ruime inkomsten daaraan verbonden. Tot de weinigen, die vóór het beslissend jaar 1567 met name als ijveraars voor de Hervormde gevoelens vermeld worden, behoorde de geleerde pastoor van het kleine Giekerk, een man wien het, zooals wij later nog meer bevestigd zullen zien, niet aan zedelijken moed ontbrak, om voor zijne meening open uit te komen. Immers GELLIUS, nadat hij geruimen tijd zijne gevoelens van den kansel verkondigd had, deed eindelijk de beslissende schrede en ging tot de Hervormden over, zoodat hij nu zijn klein kuddeken en zijne ambtsbediening verlaten moest. Thans echter nam hij in ruimer kring deel aan de groote beweging der vrijheid op godsdienstig

---

[1]) Ibid. p 8 in een gedicht op het huwelijksgeluk van RINGA en diens vrouw SABINA:

Maxima dos Christi est conjunx lepida atque pudica.
In coelis habitat, cui pia nupta domi.
Pura fides vobis, mens una, eademque voluntas:
Non nisi Phoebaeis moribus esse juvat.
Vestros sic Christus sociales compleat annos
Incidat ut casto nulla querela thoro.

[2]) Cf. ep. GELLII ad HENR. ANTON. aan te halen in de noot op p. 45. Peculiolam ex decem distractis exemplaribus, si acciperes, rogo trades meo filio, et si bona gratia sui heri fieri posset, et filius satis sibi fidet in usu sui opificii, optarem ipsum redire domum, ut dei auspiciis uxorem ei invenire liceret, me superstite. Attamen ex postrema tua schedula intellexi ipsum statuere manere ad calendas Novembris, id ipsum maxime mihi placet.

gebied. Wij vinden hem dan ook weldra als hervormd prediker in de sluipvergaderingen der Evangelisch-gezinden werkzaam. Jaren lang heeft hij nu het gevaarlijke, weinig aantrekkelijke en zeer vermoeiende leven geleid van zwervend prediker in de bijeenkomsten der verstrooide gemeenten onder het kruis. Reeds vóór 1565 moet hij nu en dan den dienst te Leeuwarden hebben vervuld. Daarna hield hij zich meestal te Franeker op, waar men hem in Febr. 1566 [1] zelfs tot vast leeraar begeerde aan te stellen. Op beide plaatsen is hij door zijn ijver voor de Hervorming en als verdienstelijk prediker in hooge achting gekomen en heeft hij zich eene menigte vrienden en bekenden verworven, dewijl hij door zijne bediening in aanraking kwam met personen van allerlei rang en stand.

Tot nog toe breidde de Hervorming zich betrekkelijk rustig uit, maar eerlang ondervond Friesland ook de vreeselijke gevolgen van ALVA'S ijver, al is dit gewest minder dan andere streken van ons ongelukkig vaderland onder zijne looden tuchtroede geteisterd. Het zwaard des gerichts hing hier althans den prediker even goed als elders boven het hoofd: menigeen leefde eenige jaren in voortdurenden angst en onzekerheid. Toen de stadhouder AREMBERG eindelijk de handen ruim kreeg, nam hij terstond krachtige maatregelen om zijn gebied van de »vuile pest der Hervorming" te zuiveren. De Roomsche eeredienst werd hersteld in de kerken, die door de Evangelische leer ontheiligd waren. De leeraars en hervormingsgezinde geestelijken werden gebannen. Hoe gematigd de hertog ook bij alles te werk ging, er viel aan geen weerstand te denken tegen hem, die het zwaard hield en het tegen de halsstarrigen zeker gebruiken zou. Ten minste zeventig edelen, wier geweten niet volkomen rustig was, weken het land uit. Alle Hervormde leeraars en van ketterij verdachte geestelijken verlieten hun werkkring. Het is niet waarschijnlijk, dat er één achtergebleven is. De namen van meer dan tachtig dezer mannen zijn bekend, en vijftig hunner worden genoemd als vluchtelingen naar Emden. Daar vonden zij

---

[1]) GREYDANUS, *Naaml. der pred. in de cl. Franeker*, p. 21, zegt, dat hij »7 Febr. 1596 door de Gemeente in de streek van Franeker tot een vaste Dienaar begeert werd." Zonder twijfel moet men voor 1596 lezen 1566.

een veilig toevluchtsoord en konden rustig betere tijden afwachten. En menig geestelijke, die nog niet geheel de gemeenschap met de oude kerk verbroken had, is uit Emden of Oostfriesland als volbloed Protestant teruggekeerd.

GELLIUS nam de wijk in het begin van 1567; hij vluchtte met vele anderen over de Eems. Zijne vrouw en kinderen verzelden hem evenwel niet in deze ballingschap, maar zijn ergens in Friesland achtergebleven. Oostfriesland wist van de gaven zijner dankbare beschermelingen partij te trekken ten bate van kerk en gemeente. De bekwaamste ballingen kregen gewoonlijk de eene of andere bediening. Dit is ook met GELLIUS gebeurd. Hij werd tot leeraar bij de Oostfriesche kerk aangesteld. In de dagen omstreeks den slag bij Heiligerlee (in Mei 1568) raakte hij met graaf LODEWIJK VAN NASSAU gemeenzaam bekend en leidde eenige malen eene godsdienstoefening, waarbij deze beroemde telg uit het geslacht der redders van Nederland zich onder zijn gehoor bevond [1]. Hij was denkelijk een der predikers, die de kerkeraad van Emden voor den dienst in het leger uitzond. In het najaar na den treurigen afloop van dezen bevrijdingsinval ondernam GELLIUS eene reis naar zijn vaderland, blijkbaar zonder plan om er langdurig te vertoeven, inzonderheid »om zijne kinderen, vrienden, en andere bekenden te bezoeken [2]," en dus vooreerst in hoedanigheid van Oostfriesch leeraar, wien het Emder consistorie eenigen tijd van verlof had toegestaan ten dienste der noodlijdende kerk in Friesland. Waarschijnlijk heeft hij zich eerst eenigen tijd opgehouden in Franeker [3] of daaromtrent. Doch dit bezoek zou ten gevolge hebben, dat hij zich in de Friesche hoofdstad vestigde. Want daar hoorde men al spoedig, dat hij overgekomen was, en dewijl de gemeente van Leeuwarden van vroeger »wel enige kennisse van zijne gave had," zoo verzocht zij hem »tot verscheide tijden enige vermaningen" te doen, 't geen al weder met »grote blijdschap" werd aangehoord. Het verblijf

[1]) *Meth. descr.* III, a. *praef.* p. 6: Illum coram familiariter novi, eique aliquoties in expeditione Groningensi Dei voluntatem pro concione exposui.

[2]) Zie den brief in *Boekzaal* 1731 Juli p. 76, overgenomen bij DIEST LORGION, *Gesch. der Kerkherv. in Friesland*, p. 152, vlg.

[3]) GHEYDANUS, t. a p. p. 22. 't Kan zijn, dat hij daar zijne familie had achtergelaten. Ook dunkt mij, dat hij toen vandaar Harlingen bezocht heeft.

van Hervormde leeraars in Friesland mocht toenmaals een groot waagstuk heeten, zoodat weinigen het bestonden. GELLIUS reisgezel en medewerker ANDREAS DIRKS VAN CASTRICUM stond al spoedig op het punt om te vertrekken en hij zelf gaf in het begin van 1569 den Emders te kennen, dat hij ook om verscheidene redenen voornemens was terug te keeren. Evenwel liet hij zich door de anders herderlooze gemeente verbidden om nog wat langer te blijven, als hem dit aan de overzijde der Eems werd toegestaan. Toen baden de Leeuwarders het consistorie van Emden bij herhaling, dat het GELLIUS van Oostfriesland zou ontslaan, opdat hij met vaste aanstelling leeraar in hunne stad kon worden, dewijl zij »door Tirannye van den Antichrist van alle hare Predikanten berooft zijn geweest," en »na hunne kleine gave zijne lering bevinden goet te zijn en aen zijn leven bespeuren alle vromigheid." Tot nog toe was er niemand overgekomen en daarom verlangden zij nu vurig naar »enen goeden dienaar, dewelken wij tot onsen kosten begeren te onderhouden." Niet alleen was het aantal der »ijverige herten tot het Euangelium" groot, maar de gemeente moest ook nog geheel georganiseerd worden, dewijl Leeuwarden evenmin als tien der omliggende dorpen ouderlingen en diakenen had. Het consistorie van Emden won den raad in van twee deskundigen, nl. ANTONIUS NICOLAI VAN WASSENAER en MARTINUS ELIACUS, de beide mannen, die de eerste openlijke godsdienstoefeningen te Leeuwarden hadden gehouden. Deze waren van gevoelen, dat men voorloopig zekeren GIJSBERTUS en GELTUS moest zenden. Leeuwarden had de diensten van GELLIUS en ANDREAS nu reeds weer een tijdlang genoten, zoodat men ze niet mocht verhinderen, als zij terugkeeren wilden. Tengevolge van dit schrijven [1], waarbij deze twee anderen werden aanbevolen, is ANDREAS VAN CASTRICUM terstond vertrokken. GELLIUS, die kans zag om zich vooreerst nog buiten het grootste gevaar te houden, bleef echter op aandrang der Leeuwarders, 't geen het Emder consistorie later schijnt te hebben goedgekeurd; althans de vroeger beloofde predikers kwamen niet over.

Er was bepaald, dat de leeraar van Leeuwarden ook van de hoofdstad uit dienst zou doen in de omliggende gemeenten. 't Schijnt

[1]) In *Boekzaal* t. a. p. bl. 80 vlg., en LORGION, t. a. p. bl. 155-157.

evenwel, dat GELLIUS zich aanvankelijk alleen tot de stad bepaalde, waar trouwens voor hem genoeg te doen viel. Dit gaf bij sommigen aanleiding tot eenig misnoegen, zoodat zij zich hierover beklaagden, »dog welke klachte 19 April 1569 weggenomen is [1]," — op welke wijze wordt niet vermeld, maar stellig doordat GELLIUS de bepaling van nu af trouwer nakwam. Het was zeker eene zware taak, daar hij soms in een tiental omliggende dorpen dienst deed, waartoe hij niet zelden in duisternis en onweer naar de geheime, nachtelijke bijeenkomsten der Hervormden reizen moest, zonder dat iemand destijds hem bij zijnen zwaren en soms gevaarvollen dienst te hulp kwam. Wij weten van zijn arbeid te Leeuwarden niet veel meer dan het weinige dat hij daarover mededeelt. »Als ik niet met mijn verstand te rade ging" — zoo spreekt hij — »zou ik wel aanleiding hebben om in mij zelven te roemen, omdat ik gedurende de dwingelandij van den hertog van ALVA op eigen kosten mijne kinderen onderhouden heb en de verstrooide overblijfselen van de kerk mijns vaderlands zoowel te plattenlande als in enkele stadsgemeenten des nachts niet zonder levensgevaar heb bezocht en bijeengehouden [2]." Behalve tot Leeuwarden en omstreken strekte de werkzaamheid van GELLIUS zich soms ook nog uit tot enkele van Frieslands stedekens, want overal was behoefte, en hij was bijna de eenige leeraar in dit gewest. Op zulk een verblijf o. a. in Harlingen schijnt hij zelf te doelen, wanneer hij JOHANNES ERICUS roemt als een gastheer, die het hem eens aan niets had laten ontbreken, wanneer hij van ORICUS DOHEMUS (ORKE VAN DOYMA) later Secretaris der stad verklaart, dat hij nog altoos de welwillendheid waardeerde hem door dezen bewezen, toen hij in de bediening van Gods woord 's nachts rondtrok om ten tijde van ALVA'S tirannij de verspreide overblijfselen der kerk in het vaderland bijeen te houden [3]. Zoo heeft dan deze man, een der enkele leeraars die in Friesland waagde te blijven, de gemeente trouw bediend en zich in deze moeitevolle jaren den eerenaam verworven van Hervormer van Leeuwarden, die hem hier en daar gegeven wordt. Hij vol-

---

1) GREYDANUS, t. a. p. p. 22.

2) *Isag. ad Rom.* II *praef.* p. 14.

3) *Meth. descr.* III, p. 451 JOHANNES ERICUS quondam integerrimus meus hospes. Ook vindt men hier een lofdicht op DOHEMUS.

hardde, hoewel de Leeuwarders zich niet gehouden hebben aan hunne belofte, om den leeraar op hunne kosten onderhoud te verschaffen. Daar waren zij gedurende deze onzekere en gevaarlijke dagen misschien ook niet toe in staat.

Er behoorde voorzeker wel moed toe om de Hervormde leer te bedienen, wanneer er telkens strenger bevelen tegen de afvalligen werden afgekondigd. Evenwel predikte en werkte GELLIUS als onder de oogen van den Frieschen bisschop, die den 1en Febr. 1570 zijn intocht in de hoofdstad had gedaan. Al kon heer CUNERUS PETRI [1] in den aanvang niet de strenge maatregelen van later nemen, en al vergaderde de gemeente vrij geregeld, meestal zonder groote vrees van overvallen te worden, zij moest toch zorgen, dat haar conventikelen niet in het oog liepen en dus bijeenkomen in afgelegene huizen en op daartoe in het geheim afgesprokene tijden. Dewijl de regeering het dan zeer genadig door de vingers zag, konden bisschop en inquisiteurs niets beginnen. Alzoo gelukte het GELLIUS de gemeenten door zijn ijver bijeen te houden, en, dewijl hij aan helderheid van inzicht nauwkeurigheid en duidelijkheid in het spreken paarde, het licht der gezuiverde geloofsdenkbeelden tevens nog verder doen schijnen. Door die toewijding aan de belangen der verdrukte leer en door zijne bekwaamheid als spreker en godgeleerde verwierf hij zich veel naam. Met tal van aanzienlijke en adellijke geslachten was hij bekend en levenslang bevriend. Zij hebben hem in menig gevaar beschermd, voor zijne veiligheid gezorgd en hem later met de meeste welwillendheid ondersteund. DUCO VAN MARTENA, vriend en raadsman van prins WILLEM VAN ORANJE »aan wien voornamelijk Friesland een volkomen herstel der vrijheid te danken had [2]," WIJBE VAN GROVESTINS en IJPCO VAN BURMANIA, bekende voorstanders van burgerlijke en kerkelijke vrijheid, waren zijne vrienden en beschermers. In SIXTUS VAN BOTNIA had hij op vele

---

1) Zie over dezen GLASIUS, *Godg. Ned.* III p. 90.

2) YPEY en DERM. II, p. 62. De namen der voornaamste met hem bevriende geslachten noemt GELLIUS in het algemeen op in *Meth. descr.* I, c. in epist. dedic. p. 543. nl: van Camminga, Botnya, Martena, Jongama, Heerma, Meckama, Eysinga, Holdinga, Feytsma, Doenya, Juckama, Aylua, Scheltma, Douwa, Grovestein. Velen hunner worden in 't bijzonder besproken en bezongen in de verschillende voorredenen in *Meth. descr.* III.

zijner zwerftochten een trouwen medgezel [1]. Tot degenen, aan wie hij in dezen tijd en later veel te danken had, behoorden verder de CAMMINGA'S, JONGEMA'S, HEERMA'S en vele andere edele huizen. Met sommigen hunner onderhield hij, gedurende de dagen der ballingschap, velerlei betrekkingen die sedert zijn terugkeer naar het vaderland en openbare Hervormde evangelieprediking nog vermeerderden. In zijn nu zoo veel bewogen leven kwam hij met de meeste voorstanders der Hervorming in aanraking, waaronder hij, die zich zoo verdienstelijk maakte voor de kerk van Friesland, zich uit den aard der zaak vele vrienden verwierf.

Eindelijk werd een langer verblijf toch al te gevaarlijk. Na den verijdelden aanslag op Leeuwarden door DUCO VAN MARTENA en de doortastende maatregelen van CASPAR ROBLES was het voor iedereen, die eenigen ijver had voor staatkundige of godsdienstige vrijheid, geraden de wijk te nemen. De bisschop, die waarlijk niet uit zachtmoedigheid den Hervormden weinig nadeel had gedaan, kon nu ook met meer kracht aan het werk tijgen, nadat hij op den bededag van 30 November 1572 het hart der geloovige zonen van de moederkerk tot dankbaarheid opgewekt had over 't vooruitzicht van den ondergang der ketterij: hij kweet er zich naar hartelust van. Evenwel week GELLIUS, op wien de bisschop het bijzonder gemunt had, eerst in het begin van 1573 [2] en derhalve na ruim driejarig verblijf uit den lande. ANTONIUS NICOLAI, die hem in het laatst bij zijnen dienst ter zijde had gestaan, kon het nog tot het volgende jaar uithouden, maar moest toen ook vluchten, naar Enkhuizen.

Een ongemeen groot aantal vluchtelingen, vooral uit Friesland, sloeg in het herbergzame Eemsland het verdere beloop gade van de worsteling der in het vaderland achtergeblevenen tegen den vereenigden druk van Roomsche kerk en Spaansche macht.

---

[1]) *Frisia nobilis* p. 63.

Tu celebres inter primus mihi fidus Achates
Cui sacri studii sors mea visa sua est
. . . .
Tu decus egregium, studiique nostrumque Patronum.

[2]) Ten onrechte zegt YPEY, II, *aant.* p. 18, dat hij in 1570 van Leeuwarden naar elders vertrokken is, nl. ergens in de provincie, en dat hij er andermaal geweest is in 1573.

GELLIUS vond er reeds eene menigte van vrienden en geestverwanten. Zijn vriend SIXTUS VAN BOTNIA verzelde hem ook hier. Met erkentelijkheid roemt GELLIUS de hulp, die hij te Emden ondervond van den edelman FRANS VAN EYSINGA[1], aan welk geslacht hij levenslang groote verplichting heeft gehad. De welwillendheid, hem in de ballingschap bewezen door HESSEL VAN AYSMA[2], later voorzitter van 't hof van Friesland, achtte hij een weidsch lofdicht in latijnsche verzen waardig, zooals hij gaarne op zijne begunstigers placht aan te heffen. Ook hier vond hij DOHEMUS terug, die hem op nieuw aan zich verplichtte. Voorts werden de droeve dagen der gedwongene en kommervolle afwezigheid uit het geboorteland opgehelderd door den omgang met vele ambtgenooten. Zijn schoolmakker J. ROUCO, zijn oude vriend en collega in de Franeker classis SIBR. VOMELIUS[3], voorts de geleerde HENRICUS ANTONIDES VAN DER LINDEN[4], nu predikant te Dijkhuizen en sedert 1585 prof. theol. te Franeker, ANDREAS HAGIUS en vele anderen verkeerden hier dagelijks met hem.

Dit tweede verblijf in Oostfriesland is voor GELLIUS zeer vruchtbaar geworden, dewijl hij zich dien tijd ten nutte heeft gemaakt, door zich met alle kracht aan de wetenschap, en wel in het bijzonder aan de uitlegkunde des bijbels, te wijden. Nu had hij tijd en rust om zich toe te leggen op de voorbereidende studiën voor menig geschrift, dat hij op later leeftijd uitgaf, zoodat het vaderland de vruchten van zijn arbeid in de ballingschap oogstte[5].

---

1) *Frisia Nob.* p. 56.

Tu Francisce mihi quondam solamen amicum
Emdensi exilio tu mihi portus eras.

2) *Meth.descr.* III, g. in *praef.* p. 446, 447.

3) Ibid. p. 450. S. V. veterem meum amicum mutuique exilii consortem, necnon ministerii verbi Dei, et Franequerensis classis collegam.

4) *Meth. descr.* I, p. 650 HENR. ANT. in zijn lofdicht op GELLIUS' werk:

GELLIUS ille meus, tristi solamen amicum
Exilio . . .

5) Ibid. p. 650 en 651 verklaart HENRICUS ANTONIDES:

Has pius est quondam meditatus, quando volente
Sic Domino exilium imposuit truculentus Iberus.
Nunc autem à nobis patriâ tellure receptus
Formatas vigili studio magis atque recoctas

Evenwel had hij de studie, ook onder de drukten van zijne gevaarlijke betrekking, nooit geheel laten varen. Toen was hij reeds begonnen om voor eigen gebruik beknopte handleidingen op te stellen van alles, wat hij in vele jaren lezens bij verscheidene schrijvers gevonden had. Dewijl men in dien tijd niet zonder veel last en bezwaar zijn boeken mede rond kon slepen, placht hij zulke korte aanteekeningen op reis ter tegemoetkoming van zijn geheugen bij zich te steken [1]. Het waren voornamelijk bijbelsche en uitlegkundige studiën van dogmatische strekking, die hem bezig hielden. Deze handleidingen, gepaard aan de ijverige en minder afgebrokene onderzoekingen in den tijd der ballingschap, zijn de grondslag geworden van zijne later uitgegevene werken, die de blijken vertoonen van zijne groote belezenheid.

Eindelijk klaarde de hemel toch weer wat op. Hoe weinig bevredigend en geruststellend de godsdienstvrede (22 Juli 1578) zijn mocht, de ballingen van Emden zagen daarin de voorbode van vurig gewenschte vrijheden. Onder de eersten, die zich haastten hun afgebroken werk weder op te vatten, behoorde GELLIUS. Vele zijner aanzienlijke vrienden waren vroeger teruggekeerd, en mannen als HESSEL VAN AYSMA en VAN EYSINGA hadden reeds deel aan het bestuur der zaken [2]. Niet zonder eenigen trots vermeldt GELLIUS, dat Leeuwarden hem het eerst van allen naar zijn ouden werkkring terugriep [3]. Het heeft na deze ruim vijfjarige scheiding, zijnen

---

In patria sanctique gregis Christi edidit usum.
. . . . Dominus brabeuta benignus
Exilii patriam donavit carpere fructus.

[1]) *Meth. descr.* III, in *praef. ad lect.* p. 1. Quum superioribus annis Pontificiorum tyrannide in exilium ejecti rursus vocaremur ad colligendum dispersas Ecclesiae reliquias, et propter istorum depravationes et persecutiones cogeremur seorsum convenire, neque commode multos circumferre liceret libros, aggressi sumus in privatum nostrum usum quicquid complurium annorum lectione ex variis scriptoribus collegeramus, in Methodicum quoddam compendium redigere, ut juvandae memoriae gratia in sinum quodammodo conjici, et in itinere facilius circumferri posset.

[2]) SCHOTANUS, p. 817 en 818, WINSEMIUS, p. 627, F. SJOERDS, dl. II st. II p. 720.

[3]) *Meth. descr.* III, p. 444. Leovardia, quae me omnium primum ab exilio Emdensi ad colligendum dispersas Ecclesiae reliquias revocavit in Patriam et ultra biennium reducem singulari benevolentia in publico Verbi Dei ministerio quasi altera parens excepit et fovit.

verdienstelijken leeraar met vreugde ontvangen, hoogstwaarschijnlijk even voor de dagen, toen de kerk van het Jacobijnerklooster door de monniken in minzaam overleg met de regeering voor den Hervormden eeredienst was afgestaan. Nadat de aanstootelijke sieraden en beelden in stilte en met de meeste orde waren weggenomen, hield GELLIUS [1] er 13 Aug. 1578 voor eene groote schare toehoorders de eerste openbare leerrede. Evenwel was dit nog een zeer bezwarende tijd. De Hervormden, overmoedig geworden door eenige kleine inwilligingen, verlangden onstuimig genoeg de geheele opheffing van de gehate Roomsche afgoderij, en ook Leeuwarden was in dit najaar getuige van verscheidene kerkschenderijen en andere tooneelen van verregaande volkswoede en wanorde. De stadhouder RENNENBERG ging met kracht elke schending van den godsdienstvrede te keer. Telkens dwong hij de regeering, die trouwens zelve voor 't bewaren der orde ijverde, de beroofde en beschadigde gebouwen te herstellen en de Roomschen in 't rustig bezit van het hunne te handhaven. Met dit al ontbrak er nog veel aan de goede regeling der gemeente-aangelegenheden. Wie de Hervormde leer bediende, moest dat wel doen uit liefde voor zijne roeping, want het bracht geen onderhoud op, dat ook maar behoorlijk voldoende kon heeten. De 600 gulden [2], die de stadhouder aan Leeuwarden als jaarwedde voor een predikant had toegezegd, bleven nog steeds een genoegelijk uitzicht voor de toekomst, dewijl deze gelden zouden moeten gevonden worden uit de inkomsten, die de reeds gevangene bisschop genoot. Ofschoon de Hervormde eeredienst nu te Leeuwarden openlijk erkend was, werd de bezoldiging nog zoo onregelmatig uitgekeerd, dat GELLIUS zich en de zijnen om te leven een tijd lang heeft moeten onderhouden op eigen kosten. Tengevolge daarvan is zijn vermogen, dat niet groot was, ettelijke honderd gouden kronen ingeslonken [3],

---

[1]) YPEY, II, p. 56 en LORGION t. a. p. p. 116 waarschijnlijk GELLIUS. F. SJOERDS heeft abusief 31 Aug.

[2]) SCHOTANUS, p. 817. Deze 600 gl. waren de jaarwedde van den bisschop. Eigenlijk werd gevraagd om deze som, als de bisschop, die haar genoot, gestorven zou zijn.

[3]) *Isag. ad Rome.* IX *praef.* 14. In publico meo ministerio Ecclesiae Jesu Christi quae est Leovardiae cum usus et potestas Eccles. bonorum nondum penes nostros esset aliquot centenos aureos de propria sorte insumpsi, ne meo officio neque Ecclesiae Christi aedificationi deessem.

't geen voor hem zulk een gevoelige knak was, dat hij zich later onder de behoeftigen rekende. Eerst na 1580 werd het iets beter. Toen eigenden de Hervormden zich de kerkegoederen toe. Evenwel heeft GELLIUS wegens de gunst van regeering en adel, niet hopeloos behoeven te klagen over eene opoffering, die hij zich gewillig getroostte uit ijver voor de goede zaak. »Met zeldzame welwillendheid," — zegt hij — »heeft Leeuwarden mij ontvangen, en als eene tweede moeder gekoesterd en verzorgd." Voorts vermeldt hij met den grootsten lof de mildheid en ondersteuning van zijne aanzienlijke vrienden, wien hij in de voorredenen van zijne werken en in onderscheidene lofliederen daarvoor zijn dank toebracht [1].

't Was echter nog niet uitlokkend, om in Friesland of waar ook, de kerk te bedienen. In de eerstvolgende jaren heeft Leeuwarden zich kommerlijk moeten behelpen met leeraars, die het voor korter of langer tijd van andere plaatsen ter leen afbedelde. GELLIUS had in deze dagen een moeielijk leven. Ter nauwernood kon hij »zovele en dikwijls bedienen, als de noot en ordeninge wel vorderde." In het najaar was FEITO RUARDI er eenigen tijd werkzaam geweest als Oostfriesch visitator, d. i. als leeraar uitgezonden om slechtverzorgde gemeenten te bezoeken, hier en daar te prediken, avondmaal te bedienen, enz. Bij zijn afscheid beloofde hij in het voorjaar weer te zullen komen, 't geen evenwel niet gebeurd is. GELLIUS had tot ambtgenoot NICOLAUS SOPINGIUS, die van Greetsyl te leen was afgestaan. Maar deze werd 27 Oct. 1578 naar Utrecht beroepen, met verzoek om binnen acht dagen over te komen. Dit verplichtte »den overgeblevenen leeraar benevens de voorstanders der gemeente om aan de kerke van Embden een' zeer nadrukkelijken brief te zenden, verzoekende een of meerdere Predikanten

---

[1]) *Meth. descr.* I, c. p. 543. Quoniam autem nullam referendi beneficii rationem invenio, necessario facere cogor quod inopes solent, ut cum referre gratiam non potero perpetuo me habiturum esse publice tester. — *Meth. descr.* III, f. *praef* p. 4, op THEOD. VOGELSANG van Oosterwierum:

O mihi synceros inter pars fida patronos,
    Qui potes afflictis addere rebus opem.
Quae mihi praeteritis memini, semperque recordor:
    Ecce Dei gratum munere nomen habes.
Oppressis studiis adfers solatia nostris
    Nec metuis fesso subdere calcar equo.

te bekomen [1]." Met name werd WICHER MILLESIUS of FEITO RUARDI, aan wien GELLIUS ook in 't bijzonder geschreven had,. voor een tijd lang te leen gevraagd »sonder ordinarische beroeping." Doch eerst in het volgende jaar omstreeks Augustus kreeg men den predikant van Tergast, zekeren WILHELM ALBERT STEENWIJCK, die tot aan zijn dood omstreeks 1581 te Leeuwarden bleef. Ook kwam later vandaar nog een zekere HENDRIK STUR of STURIO, die hier in 't laatst van 1580 stierf. Hieruit blijkt, dat het waarnemen van den dienst in deze groote gemeente bijna geheel op GELLIUS schouders drukte. Toch zette hij onder al die bezigheden zijne studiën met ongemeenen ijver voort. Werd de dag meestal aan de belangen der gemeente gewijd, met liefde offerde hij ook nog eenige uren slaap aan de wetenschap op. Jaren aaneen bracht hij zelfs in den winter niet één vollen nacht op zijn leger door [2], eene leefwijze, die zijn gestel zeer benadeeld heeft, omdat hij haar zoolang volhield, als zijne gezondheid het maar gedoogde. Want welk een trouwe en begaafde herder GELLIUS ook in de kracht zijner jaren geweest zij, de lust van zijn leven was toch het stille studeervertrek: voor iemand als hij, die zooveel gewicht hechtte aan de vraagpunten van den dag, die zoozeer het heldere licht van de vrijheid des onderzoeks toejuichte, waren de tijden ongemeen belangwekkend. GELLIUS is dan ook niet slechts een der geleerdste mannen van Frieschen bodem geweest, maar hij kan met eere genoemd worden onder de beste en meest belezene theologen van zijn tijd. Voor een man van wetenschappelijk streven en bijbelsche richting was er toenmaals wel gelegenheid om de middernachtelijke olie te verbranden. De in Friesland zeer talrijke Doopsgezinden hadden weerlegging noodig. Hunne woelingen en afdwalingen werden te groot geacht, dan dat een rechtgeaard Hervormde daarvan zwijgen kon in predikatie, twistgesprek, of geschrift. Ook vereischten de nu in Friesland krachtig doordrin-

---

[1]) F. SJOERDS, II, st. II, p. 721. — *Boekzaal* 1731 Oct. p. 460, 462. — LORGION, t. a. p. bijlage p. 165.

[2]) *Isag. ad Rom.* IX, *praef.* p. 14 Possum in Deo affirmare quod per aliquot annos de hyeme nullam integram noctem in lecto, quatenus per valetudinem licuit, traduxerim somno, quodque mei corporis sanitatem plane contriverim et perdiderim in conferendis variis Scriptoribus, etc.

gende denkbeelden van CALVIJN ijverige studie van den godgeleerde eener meer gematigde zienswijze.

GELLIUS bleef ruim twee jaar leeraar te Leeuwarden. Waarschijnlijk werd de dienst hem bij zijne jaren en zwakke gezondheid allengs te moeielijk. In het begin van 1581 althans is hij naar eene andere plaats vertrokken onder de classis en in de nabijheid van Bolsward, om in eene landgemeente meer rust en vrijen tijd te genieten: denkelijk Nyland [1], waar zijn vriend BOTNIA woonde, die met zooveel belangstelling in zijne godgeleerde studiën deelde. Van dien werkkring is verder niets bekend, dan dat GELLIUS eens voor den inval van stroopende en plunderende Spaansche soldaten (waarschijnlijk in Jan. 1583) met zijn gansche gezin de wijk naar Bolsward heeft moeten nemen. Zijn ambtgenoot en vriend JOHANNES BOGERMAN SR., daar toenmaals predikant, heeft met de meeste heuschheid den vluchtelingen gedurende dien tijd van onrust te zijnen huize gastvrijheid verleend [2]. Daarna is GELLIUS niet lang meer in zijne betrekking gebleven. Hij was nu reeds bejaard en door allerlei vermoeienissen had zijne gezondheid zoo geleden, dat de waarlijk niet gemakkelijke predikdienst van die tijden hem al te zwaar begon te vallen. Ook kwam daar de lust bij om zijn overige levensjaren ongestoord te kunnen wijden aan de wetenschap. In den zomer van 1583 was hij met BOGERMAN lid der Synode te Franeker van wege de classis Bolsward en Workum. Op deze vergadering werd het zegel der kerkelijke goedkeuring gehecht aan zijn eersten bundel verhandelingen [3], en hem ontslag uit den kerkedienst wegens zijne hooge jaren toegestaan, met de vriendschappelijke bede, dat hij verder zijne krachten mocht blijven

---

[1]) VAN DER AA, *Biogr. W. B.* VIII p. 1299; — YPEY, II, aant. p. 18.

[2]) *Meth. descr.* III, g. in *praef* p. 450, zegt hij met lof te willen spreken van Bolsward: partim propter superiorum annorum viciniam, qua ob hostium irruptionem et depopulationem benigne me meamque familiam aliquamdiu hospitio excepit JOANNES BOGERMANNUS, etc. Hier kan niet bedoeld wezen de inval, die met den slag bij Boxum 17 Jan. 1586 besloten werd, maar de inval in Jan. en Febr. 1583, zie SCHOTANUS, p. 915.

[3]) *Acta Syn.* 1583. a. 17, tegelijk met het werkje van ANTONIUS CLAESZ, *de Magistratu*, dat ook omstreeks dezen tijd uitgekomen is en nog door PIETER VAN CEULEN aangehaald wordt in het *Protocol* van het twistgesprek in 1596. Cf. *Acta Syn.* 1584, art. 13.

wijden aan studiën ten nutte van Christus kerk.[1] Want als ervaren bijbelsch godgeleerde droeg men hem hooge achting toe. Ook benoemde de Synode eene commissie, bestaande uit BOGERMAN, RUARDUS ACRONIUS en den invloedrijken jurist OTTO SWALUE, secretaris van Leeuwarden om uit GELLIUS naam, »bij de Ed. Mog. Heeren Staaten een eerlijk onderhoud voor syn Eerw. te verzoeken." Deze commissie mocht hem de toezegging van een ruim pensioen ter hand stellen. Hij behield zijn rang als predikant, en denkelijk was de toelage hieraan geëvenredigd. In het eervolle diploma, met de onderteekening der Staten voorzien,[2] stond te lezen »dat zij door ondersteuning van zijn ouderdom en studiën een voorbeeld hebben willen stellen, waarmede zij andere geleerde en vrome mannen en dienaars des goddelijken woords aanlokten en uitnoodigden, om met hunne talenten Friesland en de kerk van Christus aldaar tot sieraad te komen verstrekken, dewijl zij zich nu overtuigd konden houden, dat zij eveneens bij ouderdom en zwakte geen minder mildheid van de Friesche regeering zouden ondervinden." GELLIUS had alle reden om de hem betoonde gunst, die hem tot een onbezorgd leven in staat stelde, hoog te waardeeren; daarom spreekt hij dan ook ergens[3] in eene voorrede tot de Staten van Friesland »over de kristelijke en vaderlijke welwillendheid, waarmede gij mijne zwakheid en ouderdom in eere houdt, alsmede de studiën, die ik tot opbouwing van Christus kerk onderneem. Met recht hebt gij opgemerkt, dat gelijk het klimop uit eigen kracht niet kan blijven staan, maar een vast steunsel noodig heeft, evenmin de wetenschap zich zelve onderhouden of eenige vrucht voor

---

[1]) *Acta Syn.* 1583 a. 13 ..... is eendrachtlyck besloeten, dat hij sall moeghen na syn eyghen wille ende wenschen van den dienst affstaen om soe veel thoe beeter moeghen vaceeren syn studijs ten besten van der gantscher Gemeynten. Ende aenghaende syn onderholdt, socals hij een oldt swack man is ende niemant op syn eyghen solde en dienet, soe zijn" door de synode bovengenoemde mannen gekozen om zich te zijnen behoeve tot de Staten te wenden. Vgl. GREYDANUS, t. a. p. p. 22. Op deze synode werd hij nog met ANT. CLAESZ benoemd om kerk en magistraat van Ylst aan te zeggen, dat MART. LAUWERMANNUS die plaats nog ééne maand lang bedienen moest en dan naar Sneek mocht gaan en om zich met hen over het beroepingswerk te verstaan. a. 11 en 12. Gelijke zaken werden hem toevertrouwd door de syn. 1584, art. 21, 22, 23.

[2]) *Meth. descr.* III b. *praef.* p. 8 en *Isag. in Rom.* IX p. 10 en 11.

[3]) *Meth. descr.* I, in *praef. ad ord. Frisiae*, p. 30, 31.

het nageslacht overlaten kan, als zij niet bij rijke beschermers gunst en onderhoud vindt, zooals de heidensche schrijver zegt: Hij, wiens talent in huis met een bekrompen leven heeft te kampen, gaat lichtelijk onder in de zorg." [1] Vervolgens drukt hij den wensch uit, dat de rijke kerkegoederen ten behoeve van den Hervormden predikdienst mogen worden aangewend, want eene kerk, die hare dienaars niet onderhoudt en gebrek laat lijden, is eene lichte prooi voor den satan »even gelijck [2] als een vyant, die een stad belegert, dewelcke so hy die mit gewelt niet kan overmeesteren, so besluyt hyse noch nauwer ende vaster, opdat also door hongersnoot de borghers ghedwonghen worden hare stadt ten leste op te geven. Want wij sien, Godt betert, dat oock vele mannen met de kostelijkste vermogens [3] een afkeer van den evangeliedienst hebben, vooral omdat de predikanten, ja ook hunne weduwen en kinderen tot groote schande der christenheid in sommige plaatsen tot den bedelstaf vervallen." [4]

Gellius werd alzoo op hoogst eervolle wijze ontslagen van 't bezwaar der herderlijke zorg. 't Was voorzeker ook eene hulde aan zijne verdiensten, zoowel wegens den moed en ijver door hem in bange dagen betoond, als wegens zijne meer dan gewone kundigheden. Als ambteloos prediker woonde hij nu hier, dan daar. 't Schijnt dat hij zich eerst in zijne oude woonplaats gevestigd heeft; althans in een brief aan Hericus Antonides leeraar te Enkhuizen d.d. 20 Mei 1584 geeft hij zijn adres op: »te Lewarden op te nijestadt in Warner Wilhems huijs woenende." In het voorjaar had hij zich eenigen tijd te Nijland opgehouden [5]. Ook in 't laatst van Augustus was hij nog te Leeuwarden, maar vermeldt, dat hij er ernstig aan dacht, om in het volgende jaar die woonplaats te verlaten, »zoo er geene betere tijden aanbreken en de onderlinge twisten en partijschappen zijner landgenooten niet ophouden [6]."

---

1) Non facile emergunt, quorum virtutibus obstat res angusta domi.

2) Vertaling van Vomelius, voorr. p. XXVIII.

3) Generosiora ingenia.

4) Potissimum quod Ministri et eorumdem tum viduae tum liberi in contemptum Christianae religionis quibusdam in locis mendicitati exponantur.

5) De *praef. Meth. Descr.* I, c. p. 546 is van daar gedateerd, den 19 Maart 1584.

6) Quid quod stipulato silentio tibi pro me cogitare sub futurum annum

In dezen laatsten brief schrijft hij ook over zijn zoon te Enkhuizen, dien hij, als zijn patroon het wilde toestaan, in November te huis verwachtte, om zich eene vrouw te zoeken [1]. Voor 1586 is GELLIUS te Franeker geweest, terwijl hij zeer zeker drie jaren lang tusschen 1586 en 1588 te Harlingen [2] heeft gewoond, waar hij nu en dan ook nog sommige predikbeurten schijnt te hebben waargenomen. In de jaren 1590 en 91 bevond hij zich te Franeker ten huize van jonkvrouw LUCIA, dochter van wijlen den heer SCHELTO VAN LEAUKAMA [3], met wien hij zeer bevriend was geweest. In 1595 [4] was Leeuwarden weder zijne verblijfplaats en nog een jaar later treffen wij hem daar voor 't laatst aan [5].

Het ambteloos leven van GELLIUS is van ongemeen veel belang voor de kennis van sommige kerkelijke verhoudingen in die dagen. De ambtelooze burger leeft met het doel om zijne gezondheid zoolang mogelijk te bewaren en zijne rust zoo genoegelijk mogelijk te genieten. Hij wijdt zich dan met hart en ziel aan alle liefhebberijen, die hij voorheen uit plichtsbesef en om den tijd niet te verspillen moest laten rusten. Maar, als eene uitzondering op den regel, maakten deze jaren niet het minst belangrijke deel van GELLIUS leven uit, zoowel omdat hij in dit tijdvak zijne werken heeft uitgegeven, als ook omdat hij juist door die geschriften tegen wil en dank betrokken werd in den steeds scherper dogmatischen strijd dier dagen. Zijn rusttijd was vol onrust, en de avond zijns levens niet zonder moeite en verdrietelijkheden. Evenwel is hij in zoover buiten den fellen stroom gebleven, dat hij persoonlijk ongemoeid zijne dagen heeft kunnen eindigen, al stond hij bij strenge Calvinisten in kwaad gerucht.

Als prediker der gemeente onder het kruis is GELLIUS leven te

---

Leovardiam relinquere nisi meliora affulserint tempora et intestina dissidia et factiones nostratium cessauerint.

1) Zie noot 2 op bl. 31.

2) In qua triennium vixi. — *Meth. descr.* III p. 451.

3) *Meth. descr.* III a. *praef.* p. 21, 22. — Andere *praeff.* zijn gedeteerd: Franeker, 1 Oct. 1590, 11 Oct. 1590, 1 Jan. 1591.

4) *Isag. ad Rom.* IX *praef.* p. 22.

5) *Protocol* enz. van het twistgesprek te Leeuwarden tusschen ACRONIUS en VAN CEULEN, p. 360 d. d. 25 Oct. 1596.

vol wisseling en bezwaren geweest, dan dat hij zoovele geschriften tot beoordeeling van zijne waarde als godgeleerde en christen heeft kunnen nalaten, als men anders wel van hem verwachten zou bij zooveel lust en geschiktheid voor de wetenschap, bij zulk een lang leven in zulk een belangrijken tijd. 't Kan derhalve niet gezegd worden, dat hij veel geschreven heeft, maar wat wij bezitten, is geheel voldoende, om hem te leeren kennen naar hoofd en hart. Na het ontslag uit zijne betrekking heeft GELLIUS als vrucht van levenslange studiën eenige werken [1] voltooid, die, al zijn ze weinig bekend, dan toch niet »ten eenen male uit de wereld verdwenen zijn." Steller dezes heeft maar één van zijne werken niet kunnen opsporen, doch dit is ook een geschrift, dat stellig van minder belang is dan de andere. Wanneer wij de geschiedenis en het karakter van deze verhandelingen nagaan, dan zal het blijken, dat wij daarin tevens eene bladzijde voor ons hebben uit de geschiedenis van het kerkelijk leven zijner dagen, die wel eens aan de vergetelheid mag worden ontrukt. Bovendien leeren wij daaruit GELLIUS karakter, zijn godgeleerd standpunt en zijn strijd kennen en vrij juist beoordeelen.

Polemiseeren was in dezen woeligen en onrustigen tijd aan de orde van den dag. Had men van de verfoeielijke afgoderij des pausdoms alles gezegd, wat er van te zeggen viel, dan trok men doorgaans te velde tegen des Satans listige lagen en werkingen in eigen boezem. Er was op dit gebied grooten roem te behalen. Menig geleerd denker spitste zich op wederlegging. 't Was nog, alsof men met de onstuimigheid eener eerste liefde omwoelde in de zoolang verbodene Heilige Schrift. Men trachtte elkander te begraven onder een berg van bijbelplaatsen, op alle mogelijke wijze uitgelegd en te pas gebracht. Het is altoos de groote vraag, op wie de Hervormden feller gebeten waren: op de aanhangers der oude kerk, dier wreede moeder, die hun niet zelden bloed en tranen afgeperst had, of op de eenvoudige en doorgaans weinig gerucht makende aanhangers van MENNO SIMONS leer. Ieder theoloog van eenigen naam rekende zijn leven niet wel besteed, als hij dezen heiligen kruistocht niet althans eenmaal ondernomen had, als hij niet gelijk een strijdlustige kruisridder eene lans gebroken had op

[1]) Allen in duodecimo formaat.

de goddeloosheden der Mennonieten. Ook GELLIUS gaf eene uitvoerige polemiek in het licht tegen zijne omtrent doop, eed, overheid en kerktucht in zulk eene gruwelijke verblinding verkeerende landgenooten. 't Was het eerste werk, dat hij uitgaf. Het bestaat eigenlijk uit een bundel van drie bij elkander behoorende geschriften. Daarvan bevat het eerste eene drieledige verhandeling over den bond Gods, over de bondsteekenen of sacramenten en over den doop. Het tweede is eene verhandeling over de kerkelijke tucht, en het derde over de overheid. Dit werk was reeds voltooid vóór 1583, toen het op de Synode te Franeker na het gewone en vereischte onderzoek kerkelijk goed bevonden was. Vervolgens werd het in 1584 te Leyden bij JOHs. PAETS uitgegeven op kosten der Friesche Staten, aan wie GELLIUS het dan ook met eene breedvoerige dankbetuiging heeft opgedragen. Men achtte dit zulk een voortreffelijk werk, dat er eene vertaling van wenschelijk geacht werd [1], »zoe die ghemeynte Godts daer veell aen gheleghen is om die dorpers die mondt te stoppen", om het boek in wijder kringen te kunnen verspreiden ten dienste van allen, die geen latijn verstonden. Alzoo heeft SIBRANDUS VOMELIUS, toenmaals predikant te Pietersbierum, daarvan eene niet buitengewoon verdienstelijke bewerking vervaardigd [2], hoewel GELLIUS hem over zijne moeite zeer prijst en zegt, dat hij zich daarmede bij alle vromen verdienstelijk heeft gemaakt [3]. VOMELIUS was daarmede reeds in Mei 1586 gereed, hoewel het boek eerst in 1588 te Franeker bij den Statendrukker GILLIS VAN DEN RADE

[1]) Blijkens *Acta Syn.* 1585 a. 8, was de vertaling op de synode van 1584 opgedragen voor een deel aan VOMELIUS en voor een deel aan R. ACRONIUS. Doch de laatste had er geen tijd toe »om dye menichfuldige occupatien dien hij in zijn dienst heeft." Toen besloot men het VOMELIUS alleen op te dragen, terwijl SIBR. LUBBERTI met de volmachten der synode van Franeker daarover met GELLIUS zou onderhandelen.

[2]) *Ordentlijcke beschrijvinge ende fondament van dry gemeyne plaetsen der H. Schrift : Van 't Ghenaede-Verbondt Godts, de Sacramentlijcke teeckenen ende van den Doope : Item van de christelycke vermaninghe en der Kercken-Tucht ofte Discipline. Ende een verclaringhe van de ouerheyt, door* S. VOMELIUM *in duytscher sprake ouergheset.*

[3]) *Acta Syn.* 1588, a. 16. — Zie voorts *Acta Syn.* 1585 a. 8; *syn.* 1586 a. 9 en 12; *syn.* 1587, a. 17. — De vertaling zou op kosten van GELLIUS gedrukt worden, en hij moest den vertaler voor zijn werk 25 exemplaren afstaan. In deze voorwaarden schijnt GELLIUS niet bewilligd te hebben.

uitkwam. De onkosten werden over de verschillende classes omgeslagen, althans daar werd over gesproken in de synode van datzelfde jaar te Bolsward.[1] Op diezelfde synode werd GELLIUS met eenige andere leeraars benoemd in eene commissie om »'t Oude Fondamentboeck van MENNO SIMONS" na te zien[2]. Wien kon men de taak om den grond der Menniste ketterij in het licht te stellen ook beter toevertrouwen dan den geleerden schrijver, die het kleine kuddeken dezer verafschuwde stillen in den lande op elk punt hunner dwalingen uit de H. Schrift zoo schitterend wederlegd had? Met een uitvoerig lofdicht in de taal der geleerden, dat achteraan gedrukt is, wijst HENRICUS ANTONII aan[3], welk een

---

1) *Acta Syn.* 1588, a. 16. Zie voorts *Syn.* 1585, a. 8; *Syn.* 1586, a. 9, 12; *Syn.* 1587, a. 11. — De vertaling zou op kosten van GELLIUS gedrukt worden, en hij moest den vertaler (VOMELIUS) voor zijn arbeid 25 exemplaren afstaan. In deze voorwaarden schijnt GELLIUS niet bewilligd te hebben. — Over VOMELIUS' vertaling zegt hij *Meth. Descr.* III, p. 450: Cui pii multum debent, quod nullis laboribus pepercerit, sed omnem naverit diligentiam et fidelitatem in transferendis libris superioribus annis a nobis editis, quo eorum utilitas latius sese in rudiorum gratiam et aedificationem diffunderet.

2) *Syn.* 1588, a. 3, tertio.

3) Carmen de dignitate et usu huius operis, p. 645—658, en gericht ad Nobiles, Doctissimos Clarissimosque Dominos, D. Ordines et alios Rempubl in Frisia gerentes, Euangelij puritatem et Patriae jus asserentes. GELLIUS schree hem later over zijn gedicht in een brief dd. 28 Augusti 1584: De carmine tuo quod hactenus tacuerim haec est causa, quia non audeo inquirere quod mea his, aut his placeant, imo an multi nostra in manus sumant, me latet. Cum uno aut altero de carmine ex familiaribus collocutus varium accepi responsum. Alij aiunt facile ex carmine animaduerti posse authorem esse theologum, propter carmen theologicum hoc est nimis prolixum, utor illorum verbis. Quid multis? Carmen aiunt quidem poëticam habere venam, sed prolixitatem improbant: alii asserunt (een onleesbaar woord) venam resipere tuum carmen, de quo non possum iudicare. Nam eum potius vidi quam legi. HAGII nostri judicium iam antea nosti, qui mihi pro multis sufficit, quique Maronicam plane venam tuo asscribit carmini. Alias volente deo plura. — Deze brief is met een vroegeren d. d. 20 Mei te vinden in de collectie van GABBEMA, brievenpak N. bundel 9. HENRICUS ANTONIDES VAN DER LINDEN of NERDENUS had eene beroeping naar Friesland ontvangen met het oog op de nog te stichten hoogeschool, waaraan hij in 't volgende jaar ook als hoogleeraar geplaatst is. Hij schijnt in deze omstandigheid den raad van zijn vriend GELLIUS ingewonnen te hebben. Althans deze brengt hem in zeer voorzichtige termen op de hoogte van den staat van zaken. Het is alles in het onzekere. De landsdag is afgeloopen, en er was bepaald, dat men eene hoogeschool zoo spoedig mogelijk zou oprichten. Maar wegens de verdeeldheid tusschen de steden en de landbewoners, waarvan hij de oorzaak uit voorzichtigheid verzwijgen moest, was het onzeker, wanneer en waar

geweldigen bestrijder de Wederdoopers in GELLIUS gevonden hebben, terwijl hij meteen in grimmige woorden uitvaart tegen de goddelooze stellingen [1] der Anabaptisten, leerstukken voorwaar niet minder godslasterlijk dan de afgoderij van den Roomschen Antichrist. Nog heftiger is de taal van hun beider vriend HAGIUS, die er ook eenige versregels achter voegde: »Slaat de oogen ter aarde, o Friezen, dat uw land zulke monsters voortgebracht heeft, maar heft het hoofd omhoog en looft den Heer, dat Hij één uit u heeft doen opstaan, die de verscheurende monsters beteugelt. Monsters noem ik ze, omdat zij de verbonden Gods noch des huwelijks houden, en den nek voor God zelfs niet willen buigen. U, allerhoogste Vader, die 't al op uwen wenk regeert, u roep ik aan, verdrijf de duisternis en beweeg de harten der dwalenden [2]."

Door zulke redenen in zijn werk te laten drukken gaf GELLIUS in zekeren zin stilzwijgend te kennen, dat hij daarmede overeenstemde. Hij hield deze leer van ganscher harte voor eene openbaring des duivels. »Wat?" zoo roept hij uit, »zijn heden ten dage de verborgene lagen des satans aangaande echtmijding, excommuni-

---

zij opgericht zou worden. SIBRANDUS LUBBERTI »juvenis ille Emdensis" die het eerst door de Staten was geroepen, was overgekomen en bijzonder door de gemeente te Leeuwarden verkozen. Op raad van GELLIUS had hij zich tijd van beraad met de Staten voorbehouden, en 't kwam hem voor, dat hij de beroeping hem geworden, niet eerder zou aannemen, voordat de toestand des lands opklaarde. 't Was in Holland veiliger voor den vijand dan in Friesland, dat omstreeks dezen tijd zeer bedreigd werd. GELLIUS en SUFFRIDUS hadden moeite gedaan om bij de Staten eene subsidie voor zijne zonen (VAN DER LINDEN had een zwaar huisgezin) te verwerven, maar zij hadden niets willen belooven. VAN DER LINDEN antwoordde met een paar regels, onderaan geplaatst, dat hij van plan was met zijne vrouw Friesland te bezoeken. Dit antwoord gewerd GELLIUS door CORNELIS WIGGERTSZ, die aan VAN DER LINDEN een geschriftje (*de predestinatione commentarium*) zou toezenden.

[1]) *Ibid.* p. 652, Absurdissima dogmata.

[2]) *Ibid.* p. 659: Tristes o Frisij vultus demittite, vestra
Quod tellus mundo talia monstra tulit:
Tollite sed caput, et Dominum laudate, quod ipse
Excitat ex vestris, qui fera monstra domat.
Monstra voco, quia nec Domini, nec foedera seruant
Coniugij, nec Dijs subdere colla volunt.

Enz. In dezen toon is gesteld het kleine Carmen in eiusdem operis Editorisque commendationem, vervaardigd door ANDREAS HAGIUS Frisius, denkelijk A. CORNELIUS HAGIUS, die tot 1573 prediker te Sneek is geweest.

catie en verachting der overheid enz. bij de Anabaptisten, Libertijnen en Schwenkfeldianen anders dan even zoovele gedichtselen, droomerijen en leugens der menschen buiten de Heilige Schrift om [1]?" En elders zegt hij met ronde woorden: »Het is in geen enkel opzicht mogelijk, dat Anabaptisten of Schwenkfeldianen of met welken anderen naam zij zich noemen, vrome christenen zijn of vóór God genoemd mogen worden, omdat zij dwalen in de kennis van het goddelijk wezen en de drie personen daarin vereenigd, of in de kennis van den éénen persoon en de twee naturen van Christus. Vandaar zien wij helaas openlijk, dat de Satan oudtijds, en ook nu, deze leer door zijne bedriegers om geene andere reden bestrijdt, dan om de menschen van het ware geloof en de ware aanbidding Gods af te leiden, en vervolgens van de behoudenis uit te sluiten.[2]" Evenwel moet GELLIUS' geschrift tegenover de heftige uitvallen zijner lofredenaars en in vergelijking met hetgeen men destijds gewoon was den Doopsgezinden toe te voegen, een betrekkelijk zachten indruk maken. Hij stelde zich alleen ten doel, om hunne hoofdleeringen op gematigde wijze als dwalingen ten toon te stellen door een bezadigd betoog, ontleend aan goed verklaarde gezegden der Heilige Schrift. GELLIUS had MENNO'S *Fondamentboek* bestudeerd en was van het onschriftuurlijke daarvan overtuigd. »Legt — zoo spreekt hij — legt hunne leeringen over deze artikelen eens naast hunne eigene fondamentboeken (zooals zij die noemen), dan vindt gij daar niets in van een bond of de beloftenissen Gods of sacramenten. Zij hebben wel een leerstuk over den doop, maar goede God! hoe ellendig en verward voeren zij bewijsplaatsen uit de H. S. aan, die zij bovendien nog uit haar verband halen en verminken[3]". Verder lezen wij: »Ik hoor sommigen, ik weet niet wie, mij hier de tegenwerping maken: wij laten ons niet overreden, dat de Mennonieten dwalen, te minder als wij achtgeven op de vroomheid van hun leven." GELLIUS tracht deze bedenkelijke stelling omver te werpen, en voert als eersten grond aan: »dat het te allen tijde de oude kunstenarij van alle ketters geweest is om, als zij hunne stellingen niet kunnen handhaven, de menschen te misleiden,

---

[1]) *Isagoge* in Rom. IX. *praef.* p. 3.
[2]) *Meth. descr.* III, 6 *praef.* p. 5.
[3]) *Meth. descr.* I, *praef.* p. 10.

zoodat die hun leven en hunne zeden prijzen; of als zij de gezonde leer niet kunnen weerleggen, dan betichten zij de onzen van allerlei ondeugden, om op die wijze hunne hoorders van de waarheid te vervreemden[1]". Hij klaagt daarbij bitter over de onhandelbaarheid der Doopsgezinden: »Onze tegenpartij roemt uit eigenliefde in hare onwetendheid, maar tracht die ingenomenheid met zichzelve bedriegelijk te verbergen, door te wijzen op het voorbeeld der apostelen, dat die ook niet geleerd waren, en veracht alzoo de gave des H. Geestes. Doch PETRUS getuigt, dat de ongeleerden en onvasten en ongeoefenden de Schrift verdraaien tot hun eigen verderf, en dat zij derhalve geen acht slaan op de dwalingen en dwaasheden, die geheel tegen den regel des geloofs en den zin van elke plaats uit eene verkeerde uitlegging voortvloeien[2] . . . . Wij vreezen, dat de ongeletterde lezer zich stooten zal aan de langgerektheid van dit geschrift en aan de menigvuldige herhaling van sommige bewijzen. Maar wij hebben hier te doen met onverstandige lieden, ja met zulk een slag van menschen, die nooit met geregelde orde en afdoende bewijzen opkomen, maar die er alleen op uit zijn, om een en dezelfde zaak of beginsel, hoe onzeker en betwistbaar ook, hardnekkig vast te houden en te herhalen, die onder sommige uitvluchten alle dingen door elkander verwarren, en wat zij eens gezegd hebben altoos maar weer opdreunen, om zelfs den schijn niet te hebben, dat zij van hun standpunt geslagen zijn[3]... Evenwel willen wij ons intusschen onthouden van bittere schimptaal en hatelijke personaliteiten, en om deze reden bezigen wij in plaats van Anabaptist het woord Tegenstander, opdat niemand zich te beklagen hebbe, dat men hem smadelijk of minder christelijk behandelt. Ja, zoo iemand een geschikter of bescheidener woord weet om het onderscheid van partijen aan te duiden, dan zullen wij dat gaarne in gebruik nemen en het woord tegenstander veranderen. Immers, God is onze getuige, dat ons hart welmeenend en goedgezind is en het heil onzer tegenpartij wenscht, ja dat wij ons om geene andere reden tot schrijven hebben gedrongen gevoeld, dan omdat wij zien, dat velen volgens

---

1) *Ibid.* p. 12.
2) *Ibid.* p. 26 en 27.
3) *Ibid* p. 27.

de bedoeling des Heiligen Geestes met ons de hoer van Babel verlaten, die niet geschroomd hebben hun ijver te bezegelen met hun bloed en verbeurte van hun wereldsch goed, maar nogtans door sommige vooroordeelen belemmerd niet rechtstreeks tot de waarheid des Evangelies komen. Mocht onze arbeid hun ten nutte zijn om bevrijd te worden uit de strikken der dwaling, wij zullen den goedertieren God en Vader daarvoor dank toebrengen! Zoo niet, dan hopen wij, dat de zwakkeren althans door ons geschrift versterkt mogen worden, zoodat zij niet om de lasteringen der tegenstanders geheel afvallen van de gezonde leer, die met zoovele en krachtige gronden uit de Schrift bevestigd en bewezen is[1]). — »Maar anders, — zoo besluit hij — als zij voortgaan in hunne dwaling, dan blijft van kracht Gods raad en bevel: Jaagt weg de dienstmaagd en haar zoon, want de zoon der slavin zal niet erven met den zoon der vrijgeborene."

Van groote wijdloopigheid en haarkloverij in het behandelen van zijne stof is GELLIUS niet vrij te pleiten. Doch dat was in den regel het zwak der geleerden van die dagen. Vooral komt dit sterk uit bij de wederlegging van andersdenkenden. Dan wordt punt voor punt tot in de geringste bijzonderheden ontleed. GELLIUS voelde dit zelf, en er is geen boek van hem in 't licht gekomen, of hij vraagt zeer naïef in de voorrede den lezer verschooning voor zijne eindelooze herhaling van dezelfde phrases, argumenten en schriftuurplaatsen, en voert redenen aan, waarom de stof niet anders dan breedvoerig kon worden behandeld, terwijl hij toch tegelijkertijd voor of achter in al zijne werken een versje of een nawoord of eene vermaning heeft tot den goedwilligen lezer, waarbij deze minzaam verzocht wordt, om het onderhavige boek vooral van 't begin tot aan 't end in geregelde orde te doorloopen. Evenwel mag de wetenschap hem waardeeren als een kundig en ervaren beoefenaar. Van zijne uitstekende kennis der oude talen vindt men de getuigenis in den stijl zijner geschriften. Zijn latijn in proza en vers is onberispelijk, maar doorgaans wel wat breed en zeer ingewikkeld van stijl.

In hetzelfde jaar 1588, toen de vertaling van deze wederlegging

---

[1]) *Ibid.* p. 28.

der Doopsgezinden uitgegeven werd, gaf GELLIUS te Franeker een werk van anderen aard in het licht. Dit boekje nu heeft steller dezes niet in handen kunnen krijgen. Het was eene handleiding voor het gebruik van dialektiek en rhetoriek tot juiste uitlegging der Heilige Schriften ten dienste van de in de theologie studeerende jongelingschap, zooals hij zelf zegt [1]. GELLIUS had het hooge belang van eene meer wetenschappelijke, bijbelsche vorming leeren inzien. De opleiding van vele predikers liet toen nog wel iets te wenschen over. Hun prediken deed den hoorders geen goed, en de kerk leed er onder. »De meeste leeraars — zoo klaagt hij [2] — zullen hoogst zelden eene plaats geregeld voor het volk verklaren. Zij meenen, dat zij zich al uitstekend van hun plicht kwijten, als zij het schriftwoord toepasselijk en omschrijvenderwijze behandelen of liever verminken en uit elkander halen. Gansche uren aaneen kunnen zij declameeren en de tong roeren, zonder één geloofspunt ongeschonden weer te geven of op te helderen. Het is dikwijls te hooren, dat velen uit volslagen armoede aan gevoel voor het heilige den tijd verbeuzelen, door misselijke en ergerlijke herhalingen van hun eigen woorden en inbeeldingen, en zonder de minste kennis der Schrift. Driest en allerzonderlingst halen zij alles dooreen, laten niets op zijne plaats, en de hoorders gaan met leêge en onzekere harten zonder eenige vrucht heen." GELLIUS is doordrongen van de heiligheid der taak, die op den evangeliedienaar rust: »Een prediker meene niet, dat eene preek maar uit den mouw geschud mag worden op de wijze van kinderen, die door een aarden pot in de lucht schreeuwen en de vogels opjagen, maar dat die als voor Gods aangezicht gehouden wordt. En daarom moet de zaak te huis lang en breed overdacht wezen, voordat zij in de kerk wordt voorgedragen, opdat de toespraken meer rijk aan zin dan rijk aan woorden zijn [3]." Deze en dergelijke beginselen, door hem zelven

[1]) *Meth. descr.* III, p. 441. Quam superioribus annis sub vestrae (Hij spreekt hier de burgemeesters van Frieslands steden toe) humanissimae benevolentiae nomine in lucem dedi... quo studiosi Theologiae a teneris ad integram singulorum articulorum s. literarum summam sese assuefacerent, et omnibus inter se ad analogiam fidei et sp. sancti scopum collatis ex ipsis fontibus Israëlis, sepositis humanis affectibus, dijudicarent enz.

[2]) *Meth. descr.* III, in *praef. ad lect.* p. 1.

[3]) *Ibid.* p. 7.

met de meeste zorg toegepast, heeft hij besproken en tot eene handleiding voor den aanstaanden leeraar bewerkt. Hij zag de gebreken van vele ambtgenooten en achtte de beste methode, dat men zich maar hield aan »trouwe schriftverklaring, getoetst aan den regel des geloofs en aan de klare bedoeling van Gods woord, om alzoo, door practische toepassing op het leven, dan vervolgens te geraken tot stichting der gemeente."[1]

Bij de uitgave van laatstgenoemd geschrift kreeg hij ondersteuning van de stedelijke regeeringen in Friesland, en behalve deze noemt hij nog tal van personen op,[2] die hem in staat gesteld hebben tot het stellen en uitgeven zijner werken, die hem door hunne toejuiching moed gaven en ook voor de verspreiding zorg droegen door hunne aanbeveling als anderszins. Doch de uitgave dezer beide werken behoorde nog tot zijne goede en rustige dagen. Want inmiddels begon de Calvinistische geest in de kerk van Friesland zich met kracht te openbaren. Tot nog toe had men zich betrekkelijk weinig met de leer kunnen bemoeien: de toestand, waarin de gemeenten verkeerden, gaf daartoe geen aanleiding. Het jaar 1580 kan worden vastgesteld als het tijdstip, waarop de Hervormde kerk in dit landschap tot gevestigden staat kwam en hare organisatie aanving. Door de ijverige bemoeiingen der Synoden en de loffelijke zorg der Staten werd allengs in bestaande behoeften voorzien en nam het getal predikantsplaatsen toe. Maar tegelijkertijd vertoonde zich ook die overhellende neiging tot Calvinistische rechtzinnigheid, waardoor dit gewest weldra zelfs boven andere provinciën uitmuntte. Hadden de Hervormden sedert de Synode te Emden (1571) algemeen de Nederlandsche geloofsbelijdenis aangenomen, die door Guy de Brez opgesteld en door Kalvijn zelven nagezien was, — in de Friesche kerk hadden de Calvinisten terstond de overhand, en ijverden ze voor hunne streng rechtzinnige opvatting. Er waren er ook, die meer gematigde ge-

---

1) *Ibid.* p. 6.

2) O. a. Julius van Botnia, Rienk van Camminga, Frederik van Oppenhusen, Schelto van Douma, Sicke van Camminga, heer van het Ameland, Keimpe van Donia, Sicco van Decama te Jellum, Sibrandus Scheltema, Taco van Camminga, Sikke van Botnia te Nijland, Frans van Camminga, Louw Jongsma, Jelger van Feitsma te Sweins, Wilco van Holdinga, Sikke van Scheltinga van Bornwerd, Regnerus van Ringa en anderen. *Frisia Nob.* p. 22, 23, 24, 56, 57, 58, 62, 63, 64, 151, 152.

voelens voorstonden [1], maar, weinigen in getal, viel 't hun hoe langer hoe moeielijker tegen den steeds krachtiger aanwassenden kerkelijken stroom in te worstelen.

Tot de kennis van deze toestanden wordt eene belangrijke bijdrage geleverd in de geschiedenis der nu te vermelden werken van GELLIUS. Hij gebruikt daarin zoovele duistere zinspelingen, en die boeken zelven zien er zoo eigenaardig en vreemdsoortig uit, dat zij anders ten eenenmale onverklaarbaar zouden wezen. De fijne proevers der leer hadden al spoedig in zijne gevoelens hoogst bedenkelijke stellingen ontdekt. Welhaast kwam hij tot de bedroevende ontdekking, dat zij hem niet langer voor rechtzinnig hielden. Zijne geschiedenis in dezen tijd behoort tot het voorspel der vermaarde synode van Dordrecht. De latere partijen, beide Remonstrant en Contra-Remonstrant, wijzen op GELLIUS, dat hij »als theologant der Zwingliaansche richting was toegedaan, en een aanhanger was van de Zuricher hervormers, BULLINGER en MELANCHTON" [2]. GELLIUS week dan ook werkelijk van de leer van KALVIJN en BEZA af in het groote geloofsstuk der voorbeschikking (uitverkiezing en verwerping) dat door hem met zekere voorwaarden werd omschreven, die den streng Hervormden niet bevielen. Ook was er op nog andere wijze veel, dat zijne zuiverheid in de leer in verdenking bracht. Een van zijne beste vrienden was de later om zijne ketterij en valsch geloof afgezette predikant van Hoorn, CORNELIS WIGGERTSZ. Deze was nog predikant te Harlingen in de drie jaren, dat GELLIUS daar woonde [3]. »De hechte vriendschap voor u — zoo spreekt

---

1) Behalve GELLIUS hebben nog als zoodanig eenigen naam YSBRAND BALCK en ANTONIUS NICOLAI VAN WASSENAAR.

2) VAN DER AA, *B. W.* VIII, p. 1300; LE KLERCK, *Ned. Hist.* dl II, p. 7;— HUGO DE GROOT, *Verantw. v. d. wettel. reg. v. Holl. ende W. Vriesl.* III, p. 32; — BRANDT, *Kerk. Hist.*, II, p. 143.

3) *Acta Synodi* 1587 te Sneek 18 April en verv. a. 28. Hebben die letmaten des Synodi belouet te verbidden by haeren classibus unde gemienten, dat sy onsen lieuen broeder DERRICK JOANSZ van Welsryp in sinen unuerdragliken rantzuim und swaren schulden Christlick te hulpe komen, unde het synodus heeft angenomen tot CORNELIUM WICHERI te schriuen, dat hy GELLIUM HOTZENIUM creditorem des vorsz. DERRICK JOANSZ. getrauwelyk bidde unde vermane dat hy met den armen man unde broder patientie hebbe, unde diese schriften sall JOANNES MEPPEL componeren.

deze in een lofdicht in 1590 opgesteld [1] — wil en kan ik niet goed ontveinzen. Zoolang het in ons geboorteland kon, was ik aan geen ander in godgeleerde studiën zoo verbonden als aan u. Ja, wat meer is, ik las dikwijls het uwe en gij het mijne, en de een was dikwijls leermeester van den ander. Gij hebt mij minzaam aangeraden mijne werken in het licht te geven... O, mocht een gelukkig lot u in het geboorteland terugroepen, want op mijn woord gij waart waardig om in ons vaderland te leven. Ik herinner mij nog, dat gij mij trouw gebleven zijt met sommigen, die achten dat de bijbel de eenige weg des behouds is." Als men deze vriendschapsbetrekking van GELLIUS kent, dan is het geen wonder hem soms steen en been te hooren klagen over den slechten en onchristelijken tijd, want al grooter werd de druk, dien de gevoelens ook van wege de hooge kerkvergaderingen ondervonden. Op de nationale synode te Middelburg in 1581 werden strenge bepalingen gemaakt aangaande de kerkelijke boekencensuur en aangaande de verplichting tot onderteekening van de Nederlandsche Confessie en den Catechismus door alle predikanten, professoren en ouderlingen. Het trok later de aandacht, dat GELLIUS zich van deze zaak op in 't oog vallende wijze onthield. »Ik heb — zegt hij — die wet op de Middelburger synode geenszins alleen gemaakt, omdat ik om zekere reden ter wille van den vrede op de synode afwezig was. Bovendien, nademaal men in de oudste kerk alle boeken lezen en onderzoeken en daaruit het goede behouden mocht, daarom heb ik die wet op zich zelve nooit kunnen goedkeuren, voornl. omdat men zoo weinig den waren regel in acht neemt: een ieder zij uitlegger van zijne eigene woorden! — en dewijl het met alle werken zoo vreemd toegaat. Men oordeelt er maar over op losse goed- en afkeuring van dezen of genen, zonder dat men de zaak ook van de andere zijde beziet, nl. in het licht van de verdediging des auteurs." Tot opheldering van het bovenstaande kan ook dienen, dat GELLIUS zijne beide nog te noemen geschriften niet alleen op zeer geheimzinnige wijze maar zelfs zonder onderwerping aan de kerkelijke censuur heeft uitgegeven. En hoewel hij toestemt, dat die bepalingen oorspronkelijk met goede bedoeling gemaakt waren,

---

[1]) *Meth. Descr.* III, f. *praef.* p. 11.

besluit hij: »Als ik vrijuit mijne meening mag belijden: ik heb van deze en andere synoden al weer zooveel geleerd, dat ik mij niet langer verwonder over het zeggen van GREGORIUS van Nazianze, dat hij van eene kerkvergadering altoos slechter te huis kwam" [1].

Onder zulke omstandigheden kwam in 1591 in het licht zijn »*Geregeld vertoog over de kennis van God en van den mensch in zijn drievoudigen staat*" bij wijze van eene korte handleiding voor predikanten, studenten en andere beoefenaars der godgeleerdheid, [2] met het oog op het groote vraagpunt der praedestinatie. Op het titelblad prijken twee gekruiste pennen door een lauwer- (of een doornen-) krans gestoken en daartusschendoor steekt een zwaard vlammend omhoog: een zinnebeeldig devies, dat betrekkelijk nog al in strijd is met den inhoud en de voorname bedoeling van het werk, dewijl het toch onmiskenbaar en hoofdzakelijk dient om twijfelaars en tegenstanders met zijne inzichten te verzoenen, als zijnde op bijbelsche grondslagen opgebouwd. Dit is het werk, dat door GELLIUS meermalen met CORNELIS WIGGERTSZ besproken en onderhanden genomen was, en waarvan de laatste de uitgave zoo bescheiden had aangeraden, welke nu dan ook na eenige weifeling gevolgd was. GELLIUS roept de kwaadsprekers, [3] die eer zoeken in te leggen met het verzamelen van allerlei taalfouten en dwalingen bij anderen, op om hem in persoon of per brief op christelijke wijze te onderhouden. Die in Duitschland of elders op grooten afstand wonen, kunnen hunne brieven naar Frankfort zenden, of naar Heidelberg onder het adres van den boekhandelaar HIERONYMUS

---

1) *Isag. ad Rom.* IX, *praef.* p. 16, 17.

2) *Meth. decr.* III, in *praef. ad lect.* p. 1. Huic deinde privatae nostrae cogitationi accesserunt multorum mei similium, id est, rudiorum de multitudine librorum querelae... praesertim cum ipsis neque per paupertatem (qua ministri purae religionis plerumque laborant) omnes liceret comparare libros, nec per occupationes et difficultates quibus in instaurandis collapsis... Ecclesiis distrahuntur, legendi otium esset. p. 5. Optavi quidem saepissime aliquem virum a pueritia in sacris literis enutritum... hanc operam in rudiorum gratiam suscipere... verum quia nemo hactenus huc sese demisit, tandem successi ego ab extremo Oceano. Et licet huic studiorum instituto neque necessaria media, neque commodum suppetat ocium, propter superiorum temporum exilium, praesentesque militum incursiones, crebrasque nostri hospitii mutationes atque infirmae meae senectutis rationem tamen proposui experiri quemnam eventum... Deus in mei similium aedificationem sit daturus.

3) *Ibid.* p. 10.

COMMELINUS, die zich met de getrouwe en onkostbare verzending wilde belasten. [1] Wij vinden hier voorts reeds allerlei meer of minder duidelijke toespelingen op moeielijkheden, die hem zouden zijn aangedaan. Hij had voor de uitgave van dit werk vele zijns inziens zwaarwichtige redenen, waarover hij zich niet nader wilde uitlaten. Hij spreekt van »vreemde en onheilige lotgevallen, die er met de uitgave van zijn nachtelijke studiën waren gebeurd, omstandigheden die aan een tweede pausdom en spaansche inquisitie deden denken, ja aan eene nieuwe overheersching wederom van buitenlanders." Die zonderlinge stand van zaken had hem gedwongen op zijne hoede te zijn. Hij gewaagt van de duistere verdenking en vooroordeelen van sommigen en drukt de vrees uit, dat zijn werk gevonnisd en verworpen zal worden met het louter pythagoreïsch zeggen: de meester heeft het zelf gezegd. [2] Uit deze en dergelijke ontboezemingen blijkt het, dat er reeds hooge geloofsautoriteiten, en denkelijk wel BEZA zelf, in de zaak betrokken waren, — een gissing, waarvoor 't bewijs straks zal worden gegeven.

Vandaar dat het werk er zeer vreemd uitziet, zelfs 't onderschrift reeds van den titel: *iuxta Harlemum ex officina* JOANNIS THEOPHILI. De uitgever meende dus reden te hebben om zijn naam en woonplaats te verbloemen. Vader TRIGLAND [3] oppert naar aanleiding hiervan allerlei zwarte vermoedens, als hij zegt: »Die boecken en heeft GELLIUS ook nyet laeten drucken in Vrieslandt, noch bij een bekent Drucker, maer op den Titel ghestelt, Ghedruckt ontrent Haerlem, ende den Drucker een versierden naem ghegeven." GELLIUS zelf ontkent niet, dat dit om bijzondere redenen geschied is en zinspeelt op den naam THEOPHILUS, als hij zegt: »Kan er niet aan de verborgenheid van eenig opschrift waarheid ten grondslag liggen?" [4] Op de algemeene voorrede aan den lezer volgt een smeekdicht aan de Friesche Staten, dat zij toch niet de opheffing der onlangs gestichte academie te Franeker ten gevolge

---

1) *Ibid.* p. 440.

2) *Ibid. in praef.* ante 6. p. 16, cf. p. 440.

3) *Kerck. Hist.* p. 930.

4) *Isag. ad Rom.* IX, *praef.* p. 16. Num pariter cum Mithra huius vel illius tituli veritas est coniuncta? Mithras, de perzische zonnegod, wiens beeld zich ergens in eene donkere grot bevond.

van ik weet niet welke werkingen des Satans zouden gedoogen, tot eeuwige schande voor Friesland bij alle natiën in gansch Europa. Het geheele werk bestaat uit verhandelingen, waarvan de laatste, die de meest omvangrijke zijn, den zondenval, de praedestinatie en reprobatie, en de oorzaken van behoud en verdoemenis tot onderwerp hebben. Elke verhandeling is met eene breede voorafspraak voorzien, en in die voorredenen zijn tal van hoogdravende lofgedichten opgenomen. Deze opdrachten zijn achtereenvolgens gericht: 1°. aan graaf WILLEM LODEWIJK VAN NASSAU, den stadhouder, 2°. aan de Friesche edellieden in de omstreek van Dockum, 3°. van Leeuwarden, 4°. van Franeker en Harlingen, 5°. van Sneek en Bolsward, 6°. aan de grondeigenaren van Friesland in verschillende streken, 7°. aan de stedelijke raden en andere overheden, en 8°. aan prins MAURITS VAN ORANJE. Het geheel wordt besloten met een lijst van de opgehelderde bijbelplaatsen, die de schrijver in een woord tot den lezer verklaart daarachter te hebben gevoegd, omdat volgens zijn gevoelen alle twisten over den godsdienst en in Christus' kerk ontstaan zijn door de onvolledige en onjuiste wijze, waarop sommigen de plaatsen der Heil. Schrift uitleggen. Het valt niet te ontkennen, dat GELLIUS met al dien toestel ten doel heeft gehad om bij invloedrijke personen verandering van gevoelens of voor het minst waardeering van de door hem gekoesterde zienswijze teweeg te brengen, daar ze volgens hem steunde op degelijke bewijsgronden aan een gezonde bijbelverklaring ontleend. Hij leefde in den tijd, dat de geesten al meer en meer beproefd werden, of zij kerkelijk-rechtzinnig waren al dan niet. Al zegt hij het nergens, uit zijne klachten over dezen bedroefden tijd spreekt onmiskenbaar de overtuiging, dat hij tot de gedurig afnemende minderheid behoorde. Daarom deed hij zijdelings of rechtstreeks een beroep op al zijne oude vrienden, betrekkingen en geestverwanten, alsmede op tal van edele, geleerde en vermogende mannen, die invloed konden oefenen op den gang van zaken. Hij wilde, dat zijn geschriften gelezen werden, om ingang te verschaffen aan meeningen, die al minder voorstanders vonden. Vandaar al die opdrachten aan Stadhouder, Friesche Staten, stadsregeeringen, adellijken en patriciërs, alsmede al die lofdichten, waarin hij hunne namen en deugden ver-

meldde. Welke uitwerking dit alles gehad heeft, zal straks worden aangetoond.

Behalve de uitkomsten van godgeleerde studiën vindt men hier derhalve ook de proeven van zijn poëzij, bestaande in talrijke, tusschen de verschillende opdrachten hier en daar aangebrachte lofdichten, waarin omstreeks honderd en veertig van de meest invloedrijke mannen van Friesland gehuldigd zijn. Bovendien herhaalt de dichter meermalen, dat niemand het hem euvel duiden moet, indien hij een enkele vergeet, dewijl er zoovelen te noemen waren, dewijl hij aan zoovelen verplichting had, en allen niet persoonlijk kende [1]. Deze zangen, over het geheel op denzelfden eentonigen leest geschoeid, hebben betrekkelijk geringe waarde, al komen er hier en daar ook fraaie uitdrukkingen in voor. Hij erkent zelf, dat hij volstrekt geen aanspraak wil maken op dichterroem, zoodat hij er geen bezwaar in had gevonden, om geheele verzen van andere dichters tusschen de zijne op te nemen, dewijl de ouden toch het zuiverst en best gesproken hadden. [2] In zijn jeugd had hij veel dichters gelezen, maar zijn dichtader was in den langen tijd, aan ernstiger beslommeringen gewijd, allengs geheel opgedroogd. Hij had nu tusschen de altoos droge optelling van namen en geslachten slechts eenige beroemde gezegden en godsdienstige waarheden willen inlasschen, opdat de lezer er eenige vrucht van mocht hebben, en hij zelf daardoor in gelegenheid zou komen om op voorbeelden van deugd te wijzen en eenige vermaningen op ongezochte wijs toe te dienen. Echter zijn deze zangen en dichtstukjes toch nog wel van eenig belang, dewijl er benevens de bewijzen van GELLIUS' ervarenheid in de klassieke letterkunde ook nog allerlei historische bijzonderheden in bewaard zijn. GELLIUS redeneert lang en breed over de redenen, [3] die hem tot het opstellen dezer loftuitingen hadden bewogen, dewijl hij er allerlei lastige aanmer-

---

1 *Meth. descr.* III, 6, *praef.* p. 16. Een viertal dezer lofdichten, nml. die op de Friesche edelen in vier verschillende kwartieren is afzonderlijk uitgegeven in het werk *Frisia Nobilis*, evenwel niet in hun geheel, dewijl er behalve de vermelding van een achttal namen ook steeds de slotverzen ontbreken.

2) *Ibid.* p. 17.

3) *Isag. ad Rom.* IX, *praef.* p. 10—13.

kingen over had moeten vernemen. »Men kan in dezen door laster bewogen tijd ook niets zoo behoedzaam zeggen — zoo beklaagde hij zich later [1] — of het wordt op sarcastische wijze bevit. Nu zijn er weer, die in de optelling van sommige der aanzienlijksten van mijn land een stok vinden om er den hond mede te slaan en mijne werken van vleierij betichten. Anderen zeggen, dat ik ze niet allen opgenoemd heb, weer anderen, dat ik er te veel noemde, omdat ik verscheidene libertijnen en vijanden des Evangelies, om niets ergers te zeggen, in één adem met de goeden vermeldde." Deze aanmerkingen wil hij ontzenuwen. Dankbaarheid had hem gedwongen. De Friesche Staten en overheid hadden aan hem alleszins eene eervolle vermelding verdiend. »Als het sommigen bevalt den berg Hebal te beklimmen om vandaar vervloekingen uit te braken tegen vorsten en overheden, laat hen daartoe hunne hersenen en geest gebruiken. Hij wilde liever op den berg Garizim staan om Gods zegen uit te spreken over zijne landgenooten, vorsten en overheid." [2] Er bestond eene onwettige samenspanning om zijne geschriften te onderdrukken. Hij moest zich vrienden zoeken te verwerven om hem tegen geweld te verdedigen, om niet ongehoord naar de manier der Spaansche inquisitie op eene bloote aanklacht veroordeeld te worden. Er waren er, die erkenden, dat in die verzen veel meer tot leering, vermaning, waarschuwing en vertroosting opgesloten lag dan in alle zijdelingsche beten en lasteringen van al zijne tegenstanders. [3] Geleerde en vrome mannen hadden hem schriftelijk hunne ingenomenheid betuigd, dat hij den graaf Stadhouder even goed als den Frieschen adel zoo vrijmoedig aan de plichten van hunne betrekking in kerk en staat had indachtig gemaakt. [4] Dat hij sommige libertijnen of vijanden des evangelies had vermeld, was hem vooreerst onbekend, maar ook betaamde het geen predikant of hoogleeraar of christenmensch om voor libertijnen te schelden mannen, die dan toch zooveel gedaan hadden tot bevordering van kerk en hoogeschool en tot bevrijding

---

1) *Ibid.* p. 10.
2) *Ibid.* p. 11.
3) *Ibid.*
4) *Ibid.* p. 12.

des lands, alleen omdat zij geen *Amen* wilden opdreunen op alle kerkelijke besluiten van synoden als anderszins. [1]

Dewijl de dogmatische partij nu eenmaal bezig was veld te winnen boven de bijbelsche richting, die zich veel gematigder en onbekrompener betoonde, kunnen wij in GELLIUS' *Methodische Uiteenzetting* eene poging zien om het bijbelsche standpunt als rechtzinnig te handhaven. Hij zag zelf zeer goed in, waarom zijne rechtzinnigheid in twijfel werd getrokken. Dit drong hem aangaande zijne bijzondere gevoelens te betoogen, dat zij althans volkomen overeenkwamen met den hoofdregel des geloofs, n. l. met de Schriften des O. en N. Verbonds. Wanneer hij de candidaten in de theologie tot onderzoek der Heilige Schrift opwekt als den besten toetssteen bij de godsdiensttwisten van alle tijden, roept hij niet zonder pathos uit: »wat, bid ik u, is in dezen bedorven en lastervollen ouden dag der wereld liefelijker en vertroostender dan ééne en dezelfde leer met de aartsvaders, Mozes, de profeten, Christus en de apostelen te omhelzen?" [2] Zijn geschrift is alzoo ook eene poging om de Hervormde kerk van zijn gewest te bewaren voor een kerkgezag, waar hij niets dan onheil en tweedracht, laster en scheuring van voorzag en reeds ondervonden had. Vandaar dat beroep op den goeden wil van alle personen van invloed en eenig aanzien. De tegenpartij ijverde vurig voor de uitsluitende beoefening der werken van KALVIJN en BEZA. Daarom moest zijn werk dienen tot eene practische en bevattelijke handleiding voor predikanten, studenten en belangstellenden in de gemeente, om niet te zweren bij het gezag van vreemde schrijvers en besluiten van synoden, maar zich te houden aan het woord der Schrift.

Met de uitgave van dezen bundel verhandelingen kwamen de gemoederen over GELLIUS eerst recht in beroering. Als men hem zelven gelooven mag, dan heeft hij er veel voldoening van gesmaakt en zich nieuwe aanhangers en voorstanders gewonnen. Mannen van hoogen adel, van groote geleerdheid en erkende vroomheid verzekerden hem, dat zijne werken met de meeste blijdschap en vertroosting gelezen waren niet alleen door sommigen uit de volksklasse

---

[1]) *Ibid.* p. 13.

[2]) *Meth. descr.* III, *praef. ad lect.* p. 3.

maar ook door Gedeputeerden en leden van de Staten Generaal. [1] Maar in allen gevalle heeft die instemming niet veel verder gestrekt, dan dat hij eenige brieven tot lof van zijnen arbeid ontving, en leidde ze geenszins tot handhaving der inzichten, die hij over de betwiste vraagpunten destijds wereldkundig maakte. Integendeel, hij verklaart zelf, dat er nog veel meer waren, die hem en zijne werken zoo boosaardig over den hekel haalden, alsof hij den christelijken godsdienst verloochend en eene kruiswaardige misdaad begaan had. [2] Er waren vuile aanbrengers, die hem bij afwezigen hadden belasterd en die als adders bij elke zuivering van inzichten, hoe billijk ook, de ooren spitsten. Hij had brieven geschreven aan eenigen om hem uit zijne geschriften van afwijking van den regel des geloofs te overtuigen. Maar zij hadden zich niet verwaardigd dit stuk voor stuk aan te toonen. Zij betichtten hem evenwel op allerlei wijze in brieven zoowel bij landgenooten als buitenlanders. Niet onduidelijk geeft GELLIUS te kennen, dat hij dit voornamelijk toeschrijft aan één, hoewel die ééne op pauselijke manier in het meervoud spreekt. [3]

GELLIUS stond terecht bekend als een der woordvoerders voor het stuk der voorwaardelijke voorbeschikking en hing anti-Calvinistische denkbeelden aan met opzicht tot het staatsgezag, zoodat BRANDT [4] aangaande hem beweren kon, »dat hij in het stuk van de voorbeschikking even 't zelve dreef, 't geen nu de Remonstranten drijven." Toen hij alzoo langzamerhand bij velen in den lande zijn naam als rechtzinnig verloor, werden zijne gevoelens voor de hooge vierschaar van BEZA, den vicaris van den alleen zaligmakenden KALVIJN, gebracht. 't Is niet onwaarschijnlijk, dat ACRONIUS, met wien GELLIUS wel in dispuut schijnt geweest te zijn [5], er de hand in gehad heeft.

---

1) *Isag. ad Rom.* IX, *praef.* p. 12.
2) *Ibid.*
3) *Ibid.* p. 14.
4) Dl. II, p. 143.
5) *Protocol* enz. p. 367 en *Meth. descr.* III, p. 445. GELLIUS laat zich hier zeer voorzichtig over hem uit: Non possum hic immemoratum dissimulare RUARDUM ACRONIUM verbi Dei ministrum: virum in sua professione inter alios (seposita invidia, et tristissima praesentium temporum proh dolor factione) insignem, et in Didascalica dicendi ratione vel maxime et solide versatum: qui de me, et compluribus aliis afflictis, optime est meritus. Het laatste doelt stellig op het verhaalde bij gelegenheid van GELLIUS aanvraag om ontslag en pensioen.

Kortom, BEZA las zijn geschrift en oordeelde het niet overeenkomstig met een goed christengeloof. Zijn misnoegen daarover te kennen gevende, schreef hij aan eenige predikanten in Holland, met name JEAN TAFFIN en UITENBOGAERDT. In zijn brief aan den laatste stond o. a. dit te lezen: »Gij sult door onsen zeer waerden broeder TAFFIN verstaan, 't geen ik hem in 't brede heb geschreven, raekende de schriften van een' onser broederen in Vrieslandt, genaemt GELLIUS SNECANUS, een man, die, zoo mij dunkt, veel weet, maer die, mijns oordeels, beter sou gedaen hebben, indien hij over sijn gevoelens en schriften, met sijne broederen hadt gehandelt, in plaets van se gemeen te maeken... Ik achte t' eenemael noodig te sijn, dat' er soo haest als 't doenlijk is, daer ter plaets, in werde voorsien, en dat eens vooral, indien 't mogelijk is, om dat soo men hier tot verdeedigschriften moet koomen, men nooit gedaen werk sal hebben, daerbij komt, dat men, GELLIUS willende beantwoorden, soo veel boeken sou moeten maeken, die genoeg souden sijn, om een geheel huis te vullen..." Aan het slot verzocht BEZA »dat men sijn schrijven ten goede sou ramen, en niet als van een, die buiten sijn paelen wou treden." Het aantal van GELLIUS' dwalingen en afwijkingen schijnt dus verbazend groot te zijn geweest in het oog van dezen Nestor der Hervormde kerk. »Met dit schrijven — zoo besluit BRANDT [1] — dat men GELLIUS op eene andere wijse als door schrijven hadt tegen te staen, wierdt niet uitgerecht." Evenwel blijkt uit hetgeen wij reeds aangehaald hebben, dat GELLIUS wist, hoe BEZA over hem dacht, en hij doelt kennelijk op deze of eene dergelijke briefwisseling. Ook is het in het oog vallend, hoeveel moeite hij zich geeft om op den voorgrond te stellen, in welke hoofdzaken hij met KALVIJN en BEZA gelijk denkt [2]. Hij haalt telkens hunne werken aan en stelt met ophef alle mogelijke punten van overeenkomst in 't licht. Toch »schijnt het niet gelukt te zijn den man, die zoo algemeen in achting stond, in lijden te brengen." [3] Maar zijne tegenstanders hebben denkelijk ook in aanmerking genomen, dat hij een grijsaard was, wiens invloed zij niet veel meer behoefden te duchten, dewijl de Calvinistische gevoelens het pleit

[1]) Dl. I, p. 779 en 780. Ex epistolis nondum editis.
[2]) *Isag. ad Rom.* IX, *praef*. p. 11 en elders.
[3]) VAN DER AA, *B. W.* VIII, p. 1300.

toch al bijna gewonnen hadden, en hij zich reeds van den meer uitgebreiden werkkring in de gemeente teruggetrokken had. Men keurde zijne gevoelens af, maar hield zich aan BEZA'S raad en schreef er niet tegen. Men achtte zich wellicht reeds sterk genoeg om zijne vertoogen eenvoudig te laten, voor 't geen zij waren, en te doen alsof ze niet bestonden, altijd zorgende, dat het publiek over zijn meeningen den staf brak en niet naar hem luisterde. Inzonderheid kwetste het GELLIUS, dat men hem met hooghartige minachting »een ouden suffer" [1] noemde. Dat kon hij moeielijk verduwen. Driemaal komt hij er in dezelfde bewoordingen op terug. Dat dit ook gezegd moest worden van hem, »dien de schimpwoorden van sommigen zelfs nu nog niet weerhielden om zich op de studiën toe te leggen, voor zoover zwakte en ouderdom het hem veroorloofden!"

De meeste van deze bijzonderheden zijn ontleend aan een geschrift, dat omstreeks vijf jaar later in 1596 in het licht kwam. Het was eene uitlegkundige verhandeling over *Rom.* IX, en is eigenlijk een uittreksel of kort handboek, waarin hij alles, wat in zijn werk over de voorbeschikking tot de voorname bewijsplaats, Rom. IX, in betrekking stond, had bijeengebracht tot een afzonderlijk vertoog, ten bewijze dat zijne gevoelens geheel overeenstemden met Paulus' leer. Ook hierbij is de naam en woonplaats des drukkers opzettelijk verzwegen. Hij zelf kwam altoos ridderlijk met zijn naam als schrijver voor den dag, maar hij wilde den boekhandelaar niet in ongelegenheid brengen. [2] In weerwil van alle voorzorgen, die GELLIUS anders in acht nam, beging hij toch onvoorzichtigheden, dingen, die zijne rechtzinnigheid niet weinig deden wantrouwen. Het is bekend, dat hij in deze dagen met ARMINIUS briefwisseling hield, denkelijk sedert de uitgave van het vorige werk. Ook is het niet onaannemelijk, dat deze aartsvader aller ketterij bekend was met zijn plan tot uitgave van deze dogmatische verhandeling en er zelfs zeer op aangedrongen heeft. Dit gaf later den steilen Contra-Remonstranten aanleiding tot het zeer zeker door partijzucht niet weinig sterk gekleurde beweren, dat Arminius »zijn Analysis van het 9 cap: des send. briefs Pauli aen den Ro-

---

[1]) Delirum senem, *Isag. ad Rom.* IX, *praef.* p. 12, 13, 14.
[2]) *Praef.* p. 21.

meynen, aen dien GELLIUM SNECANUM gesonden heeft, hetwelck gheen kleyn naedencken gheeft, dat hij d'eenvoudicheyt van dien goeden ouden Man misbruyckt heeft, om door hem zijne nieuwe Leere aan den dach te brengen, 'twelck hy ARMIN: selve te dier tijdt niet en soude hebben derven bestaen." [1] Toen later in de woelige dagen der Dordtsche synode de schrijvers van weerskanten met groote scherpzinnigheid, maar ook met vinnige partijzucht de gebeurtenissen in zulk een licht stelden, als voor hen en hunne partij 't meest gunstig was, werden ook GELLIUS' naam en gevoelens in deze twisten gebruikt. UITENBOGAERDT, [2] HUGO DE GROOT en BRANDT houden vol, dat de boeken van GELLIUS, die in Friesland de Remonstrantsche gevoelens had voorgestaan, »noyt by de Overheyden sijn ghecondemneert, ja den Auteur selve is daerover noyt ghecensureert gheweest, nochte hem yet quaedt bejeghent... Zoo is daeruyt ghenough af te nemen, hoe onghefundeert het is 't beginsel van deze leer te willen brengen op Doctorem ARMINIUM." [3] Daartegenover was het nu in het belang van de tegenpartij ook de keerzijde van de medaille te doen zien, hetwelk in het bijzonder omtrent GELLIUS door TRIGLAND en HENRICUS ALTING [4] is gedaan. Zij toonen aan, dat GELLIUS door ARMINIUS opgezet is, en dat deze de hand had in het uitgeven van zijne twee laatste werken. Zij erkennen, dat hij nooit eene kerkelijke straf heeft ondergaan, omdat hij een oud man, buiten dienst en anders onberispelijk van leven is geweest. Maar zijne gevoelens zijn zoowel door de Theologische Faculteit te Franeker als door de Hervormde kerk in Friesland tegengesproken, van dwaling overtuigd en verworpen. GELLIUS, vermaand en bestraft over het uitgeven van die boeken, heeft nooit zelf willen bekennen, dat daarin het gevoelen begrepen zoude zijn, dat de Remonstranten voorstaan. Die behoeven zich dus niet op hem te beroepen, want hij heeft altijd volgehouden, dat hij in de hoofdzaak met KALVIJN en BEZA overeenkwam, 'tgeen evenwel door hem niet bewezen kan worden en ook niet bewezen is.

---

[1]) TRIGLAND, *Kerck. Hist.* p. 929, 930.
[2]) *Kerck. Hist.* p. 748*b*.
[3]) DE GROOT, *Verantw.* enz. III, p. 32.
[4]) *Theol. Hist.* p. 307.

Dewijl deze bijzonderheden, door partijdrift hoogst overdreven voorgesteld, behooren tot den tijd, waaruit wij geene getuigenissen van GELLIUS zelven meer hebben, kan men niet juist opgeven, in hoeverre het ware en valsche hier dooreengemengd is. Evenwel kwam zijn naam en geestesrichting nog op zeer opmerkelijke wijze in het laatst van het jaar 1596 ter sprake. Toen werd te Leeuwarden het welbekende twistgesprek tusschen RUARDUS ACRONIUS en den Doopsgezinde PIETER VAN CEULEN gehouden. De laatste wees, toen zij handelden over het stuk der verkiezing, zijnen tegenstander op de verschillen in zijne kerk, dat er ook onder de Hervormden waren, die niet hetzelfde dachten, en zeide: »so wyse ick hem tot synen mededienaer GELLIUM SNECANUM, die opentlick teghen sulcken verstandt een boeck heeft laten uitgaen, daer hij daghelijcx mede mach spreken, dewijle hi hier by hem in der stadt woont." [1] Hierop antwoordde ACRONIUS uit de hoogte: »Wat GELLIUS van den predestinatie ghevoelt en verstaet PEETER VAN CEULEN gheensins, ende spreekt van desen als de blinde van de coleuren." Toen PIETER hierop gevat ten bescheid gaf, dat, al verstond hij dan geen Latijn, dit niettemin de strijdigheid tusschen GELLIUS en ACRONIUS niet wegnam, vergenoegde ACRONIUS zich met te antwoorden, dat al week GELLIUS ook in eenige punten van hen af, dit meer was toe te schrijven aan het onderscheid in de gaven der profeten en »dewyle wy alle menschen zijn, ende feilen connen, alzoo dat om dese oorsaecke by ons geen scheydinge noch scheuringe gemaeckt en wordt." Deze woordenwisseling geeft alzoo geene aanleiding tot het vermoeden, dat GELLIUS door kerkelijke autoriteiten bestraft is geworden, zelfs niet dat men het noodig achtte hem op eenige wijze te bemoeielijken.

De verdrietelijkheden, die GELLIUS over zijne geschriften en zienswijze wedervoeren, waren van geheel anderen aard. In eene zeer merkwaardige voorrede, door hem als inleiding voor zijn laatste geschrift gesteld, spreekt hij gedurig den wensch uit, overtuigd te worden op bijbelsche gronden, een gebied, waarop hij zich volkomen te huis gevoelde. Wie hem ongehoord veroordeelen en zwart maken, verdraaien den zin en de bedoeling zijner woorden, waar-

---

[1]) *Protocol*, p. 360*b* in 't voormiddaggesprek van 25 Oct. Zie verder p. 362*a* 364*b*, 365*a*, 367*a*.

van hij zelf de beste uitlegger is. Zijn consequent bijbelsch standpunt verschafte hem een degelijk bolwerk, lastig om aan te vallen. Vandaar uit kon hij immers triomfantelijk aantoonen, dat hij volkomen overeenstemde met alles, wat in de gevoelens van de rechtzinnige kerkvaders en de coryphaeën der Hervormde wetenschap op Gods onfeilbaar woord rustte, terwijl hij de punten van afwijking niet in het volle licht behoefde te stellen en meestal voorzichtig ter zijde kon laten. Door deze taktiek maakte de geleerde denker zich sterk tegen de aanklacht van onrechtzinnigheid en godloochenarij. En wanneer men dat nochtans deed, dan kon hij met het volste recht van verdachtmakerij en lasterzucht spreken. Wie hem bevit over de geheimzinnige wijze van uitgave zijner geschriften, dien weet hij aldus te antwoorden:[1] »Ik heb niet aan mijn schuldigen plicht tekort gedaan, maar kan de geloofwaardigste getuigen bijbrengen, dat ik niet slechts mijne vroeger uitgegevene werken aan enkele geleerde en vrome mannen ter beoordeeling heb overgegeven, maar ook dat ik deze *Isagoge* aan allerkundigste mannen zoowel in als buiten ons land ter beoordeeling heb voorgehouden, en dat ik met menschen van geen geringen naam zoowel in persoon als per brief over de voornaamste moeielijkheden heb gehandeld, zooals ik breeder zou kunnen toelichten, als het maar veilig genoeg ware in geschrifte te zeggen, wat ik in het bijzonder gedaan heb, en welke zonderlinge en bij de heilige zaak van Gods woord niet behoorende gevallen er plaats gehad hebben met de uitgave mijner nachtwaken. Ja ik zou niet nagelaten hebben om deze *Isagoge* aan mijne tegenstanders in persoon ter lezing en onderzoeking aan te bieden, indien zij niet tot vaste gewoonte hadden om alles op pauselijke manier voor hunne hooge vierschaar en het persoonlijk gezag van dezen of genen te roepen en zonder den minsten toets aan de Heilige Schrift te vonnissen, zooals ik met de stukken zelven uit hun eigen brieven, aan mij gericht, en uit verscheidene twistgesprekken kan bewijzen."

Onder deze omstandigheden spreekt het wel van zelf, dat Gellius met alle kracht opkomt tegen de maatregelen der synoden van zijne dagen. Menschelijk gezag mocht hem niet veroordeelen.

---

[1]) *Praef*. p. 15.

De regel des geloofs moest getoetst worden aan het goddelijk gezag der Heilige Schriften. Ieder zij uitlegger van zijne eigene woorden, — zoo herhaalde hij telkens in vertrouwen op de kracht van zijne logica en van zijn schriftuurlijk standpunt. Wat hij over deze kerkelijke zaken zegt, bevat menige karakteristieke wenk, misschien ook van toepassing op dezen tijd. »Het is gansch voortreffelijk, dat men aandringt op orde in de kerk en op de bepalingen der synoden... Maar als zij, gelijk sommigen begonnen zijn, voortgaan met alles buiten den regel des geloofs om vast te stellen en alles maar afmeten naar het getal der uitgebrachte stemmen, dan zie ik met de grootste zekerheid een nieuw geestelijk firmament in aantocht, waarbij allengs de vrijheid des vaderlands en de zuiverheid des evangelies afgeschaft zullen worden. — Men kan zich geen grooter publieke ramp en straffe Gods in den christenstaat voorstellen, dan dat men zien moet, hoe velen Christus aanhangen niet om zijnentwille, maar er bovenal zich op toeleggen om vooraanzitting te hebben, meer dan om zegen aan te brengen. — Hoe zullen wij het voorbeeld in het geloof der Pauselijken afkeuren, als wij er in beginsel niet van verschillen en in onze synodale bepalingen tot hetzelfde kwaad vervallen? — Gelijk de Conciliën der Pauselijken in dwaling waren, zoo moeten wij zorg dragen, dat ons niet hetzelfde overkome. De Satan kan den naam der Hervormde kerk wel verdragen, maar geenszins de reine leer des Evangeliums. Vandaar is hij er als een brullende leeuw op uit, om het zaad des verderfs uit te strooien, terwijl de menschen slapen en vrede hebben bij hun eigen inbeeldingen. Het helpt volstrekt niets, of men de besluiten van synoden al bemantelt met het voorwendsel van aanroeping van Gods naam, alsof de uiterlijke vorm des gebeds de op zich zelven menschelijke verordeningen voor God kon heiligen en ten behoeve der Kerk beëedigen, maar onze raadslagen en handelingen behooren getoetst te worden aan Gods waarheid en wet. — Vandaar zien wij, o smart! hoe de zaak er op uitloopen zal, dat wij wel een zuiverder leer krijgen in sommige artikels, maar geene betere, kerkelijke besluiten, omdat de kerktucht meer omschreven wordt volgens den ontijdigen en onverstandigen ijver van sommigen dan volgens Gods woord. — Maar zal iemand zeggen: alle synodale statuten en reglementen

der Hervormde kerk kunnen niet uit Gods woord worden bewezen. Ik antwoord ten eersten, dat dit in alle deelen onwaar is, ja zelfs lasterlijk tegen de kerk van Christus en de apostelen. Want tot in bijzonderheden zijn de beginselen van alles zoowel met opzicht tot de bediening van Gods woord, armenverzorging en ouderlingschap, als tot de regeling van doop en avondmaal, en wat daarop betrekking heeft, in de Heilige Schrift klaar uitgedrukt, zoodat men zich, als er iets bijzonders voorvalt, gemakkelijk daarbij aansluiten en het daaruit tot eene beslissing brengen kan. Voorts weerlegt gij uzelven met eigene woorden, dat gij nog geene Hervormde kerk hebt naar het voorbeeld van Christus en de apostelen, door te erkennen, dat uwe kerkelijke tucht nog niet sluit op hunne verordeningen. En waarheen, o zeer achtbare broeders en bedienaars van Gods woord, vervoert u de ijver, dat gij zulk slag van synodale besluiten der kerk van Christus en den hoogedelachtbaren Staten der Vereenigde provinciën in Nederland durft opdringen, besluiten die zich zelven met eigen woorden doodslaan en aan bespotting blootstellen? Geven de laatste canones en decreten der verschillende synoden te Dordrecht, Middelburg en 's Gravenhage gehouden, er niet openlijk getuigenis van, dat de bepalingen van alle synoden niet langer gezag zullen houden, dan tot de eerstvolgende nationale synode, waarop het vrijgelaten wordt een en ander nader te vernieuwen, af te schaffen, te verbeteren, te veranderen of bij te voegen ten nutte der kerk? Waren Christus en de apostelen gewoon zoo te handelen? — Doch als iemand in 't bijzonder alles wilde opnoemen, wat in woord of daad al dadelijk onder het voorwendsel van kerkelijke tucht of bepaling tegen Gods woord ingeslopen is, dat zou een lijvig boekdeel kunnen worden." [1]

Op zulk een standpunt heeft GELLIUS zich tot den einde toe gehandhaafd, maar de ervaren grijsaard, die duistere tijden tegemoet zag voor eene kerk, ook met inspanning van zijne beste vermogens en soms niet zonder levensgevaar gesticht en bevestigd, heeft de overal bestaande gisting niet tot bedaren kunnen brengen. Al is hij wegens sommige omstandigheden, vooral om zijn ouderdom, emeritaat en afnemenden invloed vrij gebleven van de vervolging, die men

---

[1]) *Isag. praef.* passim.

anderen voorloopers der Remonstranten heeft aangedaan, zijne geschiedenis neemt eene belangrijke plaats in onder het voorspel van de geduchte crisis bij de synode van Dordrecht. De onrechtzinnigheid van GELLIUS in de kerkelijke beteekenis van dat woord staat boven elken twijfel vast. Bij zijn leven werden er zelfs bezwaren tegen hem geopperd, die hij meer ontweken heeft, dan dat hij ze kon tegenspreken. Zijne pogingen in het belang van vrijheid en bijbelsche vroomheid hebben niets gebaat. Tegen den stroom des tijds kan zelfs de vurige ijveraar niet oproeien, hoeveel te minder dan de man, die in alles gematigd en bezadigd te werk wil gaan met eerbiediging van elk geloof, dat op den grondslag der gewijde Schriften steunt!

Na de uitgave van dit laatste geschrift hebben wij geen enkel bericht van GELLIUS zelven meer. Bij monde van PIETER VAN CEULEN weten wij nog, dat hij in October 1596 inwoner van Leeuwarden was. Hiermede houden alle teekenen van zijn bestaan op. Ook was het einde van zijn welbesteed en belangrijk leven nabij.

Elk man van studie wordt bovenal gekend uit de werken, die hij voltooid heeft, maar ten deele toch ook uit de geschriften, die hij nog voornemens was te geven. Daarom mogen hier niet onvermeld gelaten worden twee verhandelingen, waartoe GELLIUS het plan had opgevat, maar die niet bewerkt, althans niet in het licht verschenen zijn. In 1584, toen hij als bestrijder der Mennisten optrad, was hij van plan eene verhandeling over het avondmaal te schrijven, onder den titel: *Methodische beschrijving of hoofdzaak der leer over het avondmaal des Heeren.* Het schema van dit geschrift was reeds gereed en de bewerking zou eerlang volgen. [1] Het is er evenwel wegens latere studiën van geheel anderen aard nooit toe gekomen.

In 1595, terwijl hij de verhandeling over *Rom.* IX uitgaf, had hij een ander werk onderhanden, dat hij zelf betitelt: *Verzoening en nadere*

---

[1]) *Meth. Descr.* I, p. 660. Autor Candido Lectori. Quandoquidem in Tractatu de Signis Sacramentalibus semel atque iterum mentionem fecimus nostrae *Methodi de Coena Domini*, et hae pagellae alioqui vacassent placuit in tuam gratiam, Christiane Lector, hanc Methodicam Descriptionem istius doctrinae tanquam futuri operis specimen, subjicere. *Methodica descriptio, siue Summaria doctrina de Coena Domini*, etc.

toelichting van tegenstellingen der leer. [1] De titel duidt reeds eenigermate aan, wat de inhoud geweest moet zijn. Het zou dienen ter verdediging en nadere verklaring van zijne gevoelens in een aantal verschillende stellingen en tegenstellingen, ten einde daardoor te bewijzen, dat zijne gevoelens in de groote hoofdzaak overeenkwamen met de meening van hen, die hem van dwaling beschuldigden. Alzoo zoude dit werk dienen tot eene toenadering of verzoening tusschen onderscheidene, zoo het heette tegenstrijdige gevoelens. GELLIUS verwijst reeds meermalen naar dit geschrift. Het scheen bijna afgewerkt te zijn, het bevatte ten minste negen hoofdstukken, in verschillende tegenstellingen ingedeeld, het moest nog alleen nog wat beschaafd en herzien worden, [2] en dan zou hij het in het licht geven, als God het wilde. Dit werk, dat als het ware een uitgebreider vervolg zou zijn op zijne beide geschriften over de predestinatie, is voorzoover na te gaan is nooit uitgegeven, hoewel hij het den lezer herhaaldelijk heeft beloofd [3].

GELLIUS heeft nog maar een paar jaar geleefd. Sommigen zijn van meening, dat hij in 't laatst van de 16[de] eeuw, waarschijnlijk te Leeuwarden, overleden is. Anderen houden het er voor, dat hij omstreeks 1600 onder Oenkerk stierf.

---

[1]) *Isag. ad Rom.* IX, p. 305. Oppositionum conciliationes et declarationes.

[2]) *Ibid.* p. 308. Uti latius cap. 3 de causa lapsus Adae in Oppositionum declarationibus, Deo volente, quivis cernere poterit, modo tandem eas lambendo et relambendo perficere, et in lucem evulgare concedatur. p. 115. Si tandem Dei gratias eas absolvere et edere concedatur.

[3]) Aangehaald in *Isag. praef.* p. 19, verder p. 50, 58, 63, 65, 115, 122, 186, 234, 252, 305, 308.

LIJST DER GESCHRIFTEN VAN GELLIUS SNECANUS.

I.

a. Methodica descriptio, et fundamentum trium locorum communium sacrae scripturae. De gratuito Dei foedere, sacramentalibus signis et Baptismo, ad Analogiam fidei, absque ulla amarulentia, et odiosis in aduersarios conuicijs, solide et perspicue contractum, cuius summam et ordinem habes ante Praefationem.

b. Methodica descriptio, siue doctrina de christiana correptione, et excommunicatione, quam Ecclesiasticam vocamus Disciplinam.

c. Commentarius brevis et necessarius, in quo Methodice solidis et perspicuis sacrae scripturae testimonijs et ex exemplis demonstretur non minus in Ecclesia Christi nunc sub nouo Testamento esse posse ac debere Magistratum, quam olim sub veteri et licere Christiano eundem gerere. Cum refutatione obiectionum, et demonstratione fallaciarum et absurditatum, ex maledica et immorigera Aduersariorum audacia ac philautia promanantium.

(In één band op kosten der Staten van Friesland uitgegeven te Leyden bij Johannes Paets, 1584.)

II.

Commentarius de artificio Dialectices et Rhetorices ad S. Scripturam recte accomodando deque legitima ratione interpretandi eam (et ad Ecclesiae aedificationem proponendi sacram scripturam).

(Aldus door Gellius zelven opgegeven in *Meth. Descr.* III, p. 441. Hij haalt ook de twee deelen van dit éëne werk afzonderlijk aan: Commentarius de compendio Dial. et Rhet., *ibid in praef.* ad lect. p. VII. en Commentarius de legitima sacrae scripturae interpretatione, *praef. Isag. ad Rom.* IX, p. ij. en *praef. Meth Descr.* III, a. Een weinig anders vindt men de titels in Jöcher, *Algem. Gelehrten Lex.* II, p. 912; Glasius, *Godgel. Ned.* I, p. 511, en Diest Lorgion, *Gesch. der Herv. in Fr.* p. 86. — Uitgegeven, te Franeker, 1588).

III.

Methodica descriptio de cognitione Dei et hominis, eiusque triplici in hac vita statu, etc. juxta Harlemum apud Joannem Theophilum, 1591.

a. Methodica descriptio, siue doctrina de Verbo Dei vel Sacra Scriptura, etc.

b. Methodica descriptio, siue doctrina de Deo, Ejusque una Essentia tribus Hypostasibus sive personis distincta.

c. Methodica descriptio, siue doctrina de primariis Essentialibus Diuinae naturae proprietatibus, etc.

d. Methodica descriptio sive doctrina de Voluntate Dei, etc.

e. Methodica descriptio, siue doctrina de Creatione, de bonis Angelis, de Homine ante lapsum, deque aeterna et immutabili Dei Prouidentia.

f. Methodica descriptio, siue doctrina de Lapsu siue peccato primorum parentum Adae et Evae, deque Originali, et in Sp. Sanctum peccato, item de Vetere Homine, et Libero Arbitrio, etc.

g. Methodica descriptio s. doctrina de Aeterno et Gratuito Divinae Electionis et Praedestinationis nostri ad Salutem Proposito; et justo Reprobationis a salute Decreto, etc.

h. Brevis et dilucida Methodica descriptio et distributio causarum salutis et damnationis.

IV.

Isagoge in nonum Caput Epistolae Pauli ad Romanos, Dilucidam partium dispositionem atque Methodicum argumentorum ordinem, necnon fundamenta probationum uniuscuiusque versus breviter comprehendens, etc.

(Anno 1596, zonder naam van drukker of uitgever.)

DOMMELMETTEN.

In de Goede Week werd eertijds te Amsterdam een zonderlinge kinderpret gevierd, waaraan men den naam gaf van »de dommeldemet spelen." [1] Bij die gelegenheid werd het volgende liedje gezongen: »De dommeldemet, de Vasten is uyt, Kyrie eleyson, te »Paschen zullen wij eyeren eten, So is de Vasten al vergheten, »Kyrie eleyson."

Prof. MOLL, dit vermeldende, teekent er bij aan (t. a. p.): »Dom»melen d. i. bombum edere, bombilare, strepere; KILIAAN. In een »diploom van 1414 bij MATTH. *Fund. eccles.* p. 299, is sprake van »het zingen van »de dommelmetten" door geestelijken. *Hoe »geschiedde dat?*"

Ik meen, die vraag te kunnen beantwoorden. De naam »dommelmetten," die in het bovenbedoelde kinderspel eenigszins verbasterd voorkomt, werd gegeven aan de *metten* (matutinae), die gedurende eenige dagen der Goede Week gezongen werden met eigenaardige plechtigheden, waaronder zeker symbolisch gestommel (of *dommelen*, zooals het voorgeslacht zich zou uitgedrukt hebben) behoorde.

Dit meen ik te mogen opmaken uit hetgeen ik vermeld vind bij F. GRUNDMAYR, *Liturgisch Woordenboek der Roomsch-Katholieke kerkgebruiken*, 2e druk, met kerkelijke goedkeuring, 's Hertogenbosch 1863. We lezen daar, i. v. Metten in de Goede Week, het volgende (blz. 150):

»De kerk treurt in de Goede Week drie dagen na elkander,

---

[1]) W. MOLL, *Kerkgesch. van Nederland*, II, iii, blz. 222; vgl. mijn opstel over *het Kerkelijk Drama der Middeleeuwen*, in den *Kalender voor Prot.* jaarg. 1861, blz. 152.

»voornamelijk ter gedachtenis dat Christus drie dagen lang in het »graf gelegen heeft; daarom werden vroeger gedurende drie nachten »de metten gehouden, die men donkere of duistere metten noemde. »Thans is men gewoon deze metten op den woensdag, donderdag »en vrijdag avond, vóór het invallen van den nacht, in de kerk »te zingen. Volgens een overoud gebruik worden hierbij, op een »driehoekigen kandelaar, vijftien brandende kaarsen gezet, waarvan »er telkens na het zingen van éénen psalm, uit de metten of »laudes, ééne uitgedaan wordt [1]; slechts ééne wordt niet uitge»daan, maar, nadat alle lichten uit de kerk zijn weggenomen, wordt »deze onder of achter het altaar verborgen. Op het einde der metten »haalt men die, *onder het maken van zeker gedruisch of gebons*, »te voorschijn en wordt ze op hare eerste plaats brandende neder»gezet. Van dit licht worden naderhand alle kaarsen en lampen »ontstoken. De na elkander uitgebluschte kaarsen moeten de Apos»telen voorstellen, die bij het lijden en den dood van Jezus uit »vrees voor de Joden uit elkander gingen en zich verwijderden. »Door de steeds brandende kaars echter wordt Christus verstaan, »die, ofschoon aan het kruis gestorven, echter door zijne heerlijke »opstanding zich aan de wereld vertoond en haar verlicht heeft. »Het *gedruisch en gebons* eindelijk, hetwelk op het einde der metten »plaats heeft, beteekent de groote verwarring, in welke de geheele »wereld door den dood van Jezus gebragt was."

Merkwaardig is de mededeeling, in eene noot hieraan toegevoegd: »Naar dit gebons, dat in het Hoogduitsch *Pomper* of *Pumper* wil »zeggen, noemt men in Duitschland deze metten: *Pompermetten*."

Hoorn. AEM. W. WYBRANDS.

[1]) Men vgl. hiermede het door prof. MOLL t. a. p. blz. 221 meegedeelde.

MERKWAARDIGE HANDSCHRIFTEN MET TOELICHTING,

MEDEGEDEELD DOOR

JOANNES TIDEMAN,

Hoogleeraar te Amsterdam.

I.

HANDELINGEN OVER DE GODSDIENST-VRIJHEID IN KEULEN.

De Bibliotheek van de kerk der Remonstranten te Amsterdam bezit onder hare Handschriften eene verzameling van 122 stukken, in haren Catalogus onder N°. 158 vermeld als: *Brieven en Aanteekeningen van Remonstranten betreffende hun Kerkgenootschap.* En werkelijk hebben de meesten betrekking, al is het niet juist op het kerkgenootschap, dan toch op de zaak der Remonstranten. Want ofschoon er heel wat onder zijn die — b. v. reeds het eerste, een brief van Beza — volstrekt niet van Remonstranten zijn en buiten hunne eigenlijke zaken omloopen, handelen toch ook sommige van dezen over 't geen wij de zaak der Remonstranten mogen noemen: de godsdienst-vrijheid.

Zoo is het in het bijzonder met vijf dier stukken, N°. 7—11, van welke de algemeene inhoud en strekking in ons opschrift is uitgedrukt. Ik heb slechts mede te deelen, dat zij uit 1594 en 1600 handelingen bevatten van de Staten-Generaal der vereenigde Nederlanden en Prins Maurits aan de ééne zijde, en Burgemeester en Raad der stad Keulen aan den anderen kant, over de godsdienstvrijheid in 't algemeen en in 't bijzonder over Walsche, uit de

Nederlanden gewekene Protestanten, die om de oefening van hunnen godsdienst gevangen waren, om te doen begrijpen, dat ik mij de moeite getroostte, die het ontcijferen van het voor een deel bijna onleesbare en om de vreemde en soms barbaarsche taal dubbel raadselachtige, schrift vorderde.

Dit bezwaar vermeerderde nog toen ik bij de door mij gevonden stukken een groote aanwinst kreeg uit het Rijks-archief; want een deel van het daaruit ontvangene was nog moeilijker te lezen. Maar voor 't overige was hierdoor mijne verzameling zeer verrijkt en ook toegelicht. Want terwijl de *Extracten uit de Resolutiën der Staten-Gen.* in ons Stedelijk-archief de zaak niet vermeldden, wendde ik mij tot den Heer Rijks-archivaris met de vraag: of de geschreven Handelingen iets bevatten en, zoo ja, of ik ze dan ter inzage hebben mocht? Hij had de goedheid mij de zekerheid te verschaffen, dat daar op het jaar 1594 niets van dien aard voorkomt, maar tevens mij de Handel. van 1600 toe te zenden, met aanwijzing van de plaatsen waar iets gevonden wordt, en daarbij te voegen *drie* brieven over het onderwerp van de Staten-Gen. aan den Keulschen Magistraat en *vier* van dien Magistraat aan de Staten. Mij bleek nu, dat drie dezer stukken, de Staten-brieven van 19 Febr. en 27 Maart en de Magistraats-brief van 6 Maart 1600, het origineel zijn van drie der vijf copiën, die de Amst. HSS. mij hadden verschaft. Maar bij deze en 1 Staten-Br. van 1594 en 1 van Prins MAURITS van 24 Febr. 1600, had ik nu uit het Archief 1 Staten-Br. van 25 Jan. en 3 Magistr.-brieven van 7 Febr., 17 Maart en 14 April 1600 voor mij liggen, en tevens in de Handel. der Staten-Gen. wat op het ontvangen en omtrent het schrijven van de meeste dier brieven was geresolveerd.

Dit alles deel ik dan, met enkele gapingen en hier en daar bij gissing bepaalde lezingen, in volgorde mede.

Maar iets omtrent het Protestantisme in Keulen ten tijde van deze handelingen, dient, dunkt mij, vooraf te gaan. Ik ontleen het aan het goed bewerkte geschrift van L. ENNEN, *Gesch. der Reform. in Erzdiöcese Köln*, 1849, die deze van den aanvang (1524) tot 1672 heeft behandeld.

Gelijk in de geheele dioecese, had de Luthersche Hervorming ook in de stad Keulen veel ingang gevonden. In de tweede helft der 16e Eeuw had zij zelfs den Keurvorst en Aartsbisschop, GEBHARD (TRUCHSESZ VON WALBURG) zoo aangetrokken, dat hij, toen liefde voor de schoone AGNES VAN MANSFELD zich daaronder mengde, zich bij de Protestanten voegde en huwde; maar dan ook op aandrang van de Keulsche regering en geestelijkheid in 1583 werd afgezet [1]. Hertog ERNST van BEIJEREN verving hem, en deze zocht nu met hulp van de Jezuïeten en van Spanje aan het Roomsch-katholicisme de alleenheerschappij weder te verzekeren. Doch de Protestanten boden krachtigen weerstand. Een hunner laatste geweldige pogingen was de verovering en plundering van Bonn, Sept. 1587, onder SCHENK VON NIEDEGGEN. Maar terwijl men zoo door de gansche dioecese heen de goede zaak met geweld trachtte te handhaven, bezigde men in Keulen zelf meer het middel van prediking en onderricht. De pastoor van Maria Ablasz, een Jodenzoon, ISAÄK STEPHAN, die in verschillende plaatsen met goed gevolg zich op wijsbegeerte, geneeskunst en oude talen had toegelegd, wist de nieuwe leer in zijne populaire en veel gevolgde predikatiën zoo in te mengen, dat de Jezuïeten het noodig vonden de Keulsche gemeente ernstig te waarschuwen tegen deze bedekte, zoetvoerige heenleiding naar het Protestantisme en den pastoor het prediken te doen verbieden. Hij weigerde te gehoorzamen en ging na langen en afmattenden strijd vormelijk tot het Protestantisme over. Na hem kreeg dit een nieuwen voorstander en aanvoerder in zekeren REINIER uit Roermond. Maar deze zag spoedig in, dat de godsdienstig-kerkelijke beweging, om in Keulen iets te beteekenen, zich aan de burgerlijk-politieke moest aansluiten. Hij zon op revolutie, zocht het volk tegen de bestaande machten op te zetten en trachtte vooral zijn gildebroeders te overtuigen, dat de Magistraat de volksvrijheid had onderdrukt, dat het Katholicisme niets anders dan burgerlijke slavernij, het Protestantisme burgerlijke vrijheid met zich bragt. Dit gelukte bij een groot gedeelte, en te vergeefs zochten de Burgemeesters JOHANN HARCKENRATH en WILHELM HACKSTEIN, nu door zachtheid dan door strengheid, tegen REINIER iets bij de ontevredenen

[1]) Hij leefde met AGNES eenige jaren te Delft en te Honselaarsdijk. WAGEN. VII. *Archives* (Gr. v. Pr.) VIII Deel. 1 Serie bl. 399. ENNEN noemt Leiden.

uit te rigten. Oproerige bewegingen bedreigden de raadsheeren, de gegoede burgerij en de geestelijkheid, en werden op de schoone leuze van burgerlijke vrijheid af ondersteund door Katholieken, die niet inzagen dat onderdrukking van hunne godsdienst en kerk hiervan het gevolg zou zijn. De stads-Quaestor ROLANDUS, de Syndicus KRONENBURG, en de Dekaan ULENBERG, pastoor van St. Columba, trachtten hun de oogen te openen. Maar weldra werd dit met beter gevolg teweeggebragt door den democratischen en communistischen geest der oproerigen zelven. Toen hunne radikaalste woordvoerders onverholen verdrijving van de Roomsch-Katholieken, plundering van hunne huizen, en verdeeling van het goed der rijken vorderden, schaarden alle welgezinde burgers zich om den Raad. Nu was deze sterk genoeg om der revolutie het hoofd te bieden, en op zijne beurt bande hij alle Protestanten uit de stad. Deze weken naar Mülheim met de hoop van later weder hun slag te slaan. Maar die hoop was ijdel; het Katholicisme bleef in Keulen meester. Den achtergeblevenen Protestanten werd op een boete van 100 goudguldens alle godsdienstoefening verboden, ja, in 1612 werden zij van de gilden uitgesloten en alle bezit van onroerend goed hun ontzegd. Al hielden zij ook moedig en ijverig hunne drie gemeenten en hare heimelijke godsdienstige vergaderingen aan, jaar aan jaar gingen nieuwe strenge edicten tegen hen uit.

Terwijl al de Brieven en Resolutiën, die wij uit 1600 hebben mede te deelen, een bijzonder geval van vervolging betreffen, was bovenstaande historische herinnering vooral noodig om den eersten, meer uitvoerigen Staten-brief van 1594 toe te lichten, die meer in 't algemeen op de godsdienst-vrijheid betrekking heeft, en aan welken, gelijk blijken zal, reeds weerkeerige briefwisseling daarover was voorafgegaan. Ook de brief zelf licht op enkele punten weder de gegevene historische mededeeling toe. Bekend is het voor 't overige, dat reeds in en vóór 1573 heel wat Nederlandsche vlugtelingen zich in Keulen ophielden; dat onze Nassausche vorsten zich mengden in de Keulsche aangelegenheden, en dat in 1579 afgevaardig-

den van den Koning van Spanje, den Keizer en de Staten-Generaal te Keulen over de Walsche provinciën handelden. Men zie de *Archives de la Mais. d' Or. N.* vooral deel VIII Ser. 1. Van 1578 hebben wij daar (VI. 489.) uit Keulen zelf de merkwaardige verklaring van VON WITTGENSTEIN, kanunnik van Straatsburg: »wir Catholische besorgen uns nit wenig, das die Lutherische und Calvinische ketzereien mit diesen itzigen Niederlendischen krieg und trubelen die lenge so weidt zu reisen möchte, das man nit allein in Niederlandt, sonder auch etwan alhier in dieser stadt und weitters nit woel verhuetten noch voerkommen möchte, das sie nit auch irer religion *publica exercitia* haben wolten, das uns geistliche waerlich in's gemein zu geringen vortheil gereichen würde, und ungern sehen; jedoch versehe ich mich, die Hern Jesuiten werden's an sich, mit zuthuen anderer, ungern darzu kommen laszen, und so viel müglich verhinderen."

Onze vaderlandsche historie-schrijvers zwijgen, voor zoo veel mij bekend is, allen van de handelingen tot welke de Brief van 1594 behoort. Van die van 1600 gewaagt alleen BOR op de volgende wijze (*Nederl. Oorl.* 37 B. bl. 6): »Den 16 Jan. 1600 is binnen Colen, 's avonts te 7 uren, een vergaderinghe van die van de Gereformeerde Religie door den Borghemeester HARDENRAET verstoort; den Predicant M. JEAN BURGEOIS, die aldaer wel 18 jaren gefrequenteert had, werd ghevanghen ghenomen, ende op Francken toorn geset ende alle persoonen die in de vergaderingh waren werden opgeteyckent, ende des anderen daechs voor het Fiscaels recht bescheyden; ende is hen elcx eene boete van 50 gout-guldens opgelegt. Ende die sulcx weygerden te betalen heeft men 't selve datelyck by executie afghehaelt, 't welck in 20 jaren op soo herden of straffe manieren niet en was geschiet. De Staten-Generael ende den Prince van Orangien hebben in faveur van den predicant aan den Raet van Ceulen geschreven; desnietjegenstaende is hij eerst den tweede Auguste ontslagghe worden." Maar UYTENBOGAERT, die in zijne *Kerk. Hist.* III, 101, met korte woorden hetzelfde (alleen de 50 GG. zijn waarschijnlijk door schrijf- of drukfout 10 geworden) als BOR verhaalt, heeft kennelijk 6 der brieven van 1600 gelezen. Want hij deelt de strekking mede van den brief der Staten van 25 Jan., van die van Keulen van 7 Febr., van de Staten van 19, van den Prins

van 24 Febr., van Keulen van 6 en van de Staten van 27 Maart. Ook Brandt vermeldt (*Hist. der Ref.* 17 B. bl. 2) de zaak en de brieven, alsmede v. d. Kemp, *Maur. v. Nass.* II. bl. 58.

Wij laten nu eerst den Staten-brief van 1594, daarna met de resolutiën uit de Handel. der Staten-Gen. de brieven, in 1600 van weerszijden gewisseld, volgen.

HHn Burgemaister, Scheffen
und Rhat der Stadt Cöln.

Copia

Unsere vründtliche groete günstigen geneigten willen und wat wy sunst Liebs und guets vermeugen theuere Ernveste, Hochgelarde, Ersame und Wyse, Insunders guede Vründe. Wy hebben uith U. L. und gst. wiedergeschreven Antwort van den 6ten May letstleden up unseres dair tho bevorens an U. L. und gstr. gedane schryvens van den 23ten Aprilis sehr gerne verstanden: dat dieselve jegens diese Landen und Uns ouck bereydt und willig syn, die belofde Neutralitet na tho komen, und dasselbe Nabürlich tho allen tyden tho bethonen und beweisen, und ungern einich nachdenken von ietwes anderes tho doen up sich solden willen laden. Dergestalt ouck dat dieselve tho geinen tyden gedancken gehadt, viel weniger int werck vorgenommen solden hebben: *die Conscientien oder gewissen von diejenige tho beswaren oder an tho fechten, die der Catholische Romische religion nicht bekennen,* von wegen des Reichs Constitutionen und Religions fride. Doende U. L. und gstr. dairvoren vrundlich und Nabürlich bedancken, mit versicherung das U. L. und gstr. die uprechte Neutralitet in solcher fuegen nachkommen und zur beloften effectuiren, dat van dieser seidten darinne von gleichen gein mangel sein soll, wie U. L. und gstr. tho mehrmalen angeschreven und thogesagt ist worden. Derhalven deweile wy tho den einde nicht lievers sien sollen, dan dat alle ursachen von achterdencken und ander gevoelen vermydet, gewehret und uith den wegh gelagt werden mochten, Hebben wij nicht mügen umbgehen U. L. und gstr vrundtlich heim tho stellen, ob wieder die rechte Neutralitet oock des Reichs Constitutionen und Religions fride nicht strijdet, dat by U. L. und gstr. Morgenspraack, oder Edict verboden wordt (wie uns angegeven ist), *einige Religions*

verwandten heusern tho verheuren oder herberge tho verlehnen, up die heur von vyftich goltguldens, welches doch thogelaten wordt dieser Landen offenbaren vyanden. Item *ob der gueder Luyden Conscientien und gewissen nit vexirt und beswart worden*, dat dieselve Morgenspraack strafbaar stellet Man und Vrouw, Jed mit vyftich goltgulden, *die sich nit die catholische ordnung nach in die Prochir kirchen laten verheyraten*, oick dergestalt, das, ob sie sich schon buyten Coln under dem Raich offenbar, dar sulch geschieden mag, in den ehestandt begaven, sulches nit geldet, sondern moet binnen Coln geschieden. Dat strafbar syn Man und Vrouw met geleiche Summa, *die Ihre kinder nicht op die Catholische wyse in die Prochien dauffen lassen*, sonder dat Inen mach verschönen, ob sie Ire kinder schon buyten Coln laten dauffen. *Dat man geine kinder mach laten Lehren dan In die Katholische Schölen.* Dat die Euangelische gedrongen worden *metten Gottes dranght*, wie man nennet, tho gaen mit die Papen und processen tho bewaeren. *Dat niemandt binnen Coln thogelaten wirt ein huys tho kopen* dan die der Catholischer religion Sein. Dat oick dejenige, du sich vortan in die bürgerschaft begeven wollen, under anderen in den *Eidt afgefordert wert, dat sie bei der Catholischen Romischen Religion bis an ende verblyven wöllen*, ob schon der Kaiser selbst und allen Potentaten sich darvan afscheiden wöllen. Dat die Evangelische als aller ehren und der Regierung unwerdich, oft schön die Legithime van die gaffelen darthoor erwehlet, uith den Rhat gehalden werden, und geine dartho gelaten, dan diejenige so den newen Eidt, newlicher tydt ingefüret, beger tho doen, darmit sie sich moeten bekennen der Pauslich Religion und belauven dat Pausdom vorthostan. Desweg die Procedüren des newen aufgerechten Fiscalsgerichte, conform die Weise des Spanischen Inquisitions und andre dergleiche, jegens die Jenige so die Rhomische Religion nit thostan, alles umb unsere gemeine vyanden tho complaciren und denselben vordelich tho syn. Angesien wy daruth nit anders konnen vernehmen oder verstan, dan dat man die Neutralitet, wie die Constitutiones Imperii, mit den Religionsfride in worden alleine pretendirt tho underhalden und nit datlich oder in effect tho bethonen, *vexirend und also darmit ungerüst machend und holdend die conscientien unserer Religions verwandten binnen Coln wonhaftig, unan-*

gesien dat sie sich nit anders under die borgerlieke Politie und regierung dan in alle stillicheit, vredsamheit tragen und sich holden, Darauer wy uns bedrouen und uns darumb destomehr bemühen, bemerchende die Inconvenienten, die apparentlich dairüth mitter tydt und so langer so mehr stan tho verwachten. Umme alle diewelcke by tyden tho mögen vörkomen und uns in betere Confidentie mit U. L. und g^str^. respecte des bevreunden underhalden der gueder und oprechter Neutralitet tho stellen und mainteniren, also hebben wy als noch nit mögen laten uith Nabürliche guede und trouwhertige affection oick uith ein Christlich bewegen und mitlyden, welcke wy dragen tho die jenigen die unser Religion bekennen, U. L. und g^str^. vrundlich und ernstlich hiemit tho vermanen, *sich vorder nit tho willen laten bewegen tho die execution obge. Edicten und persecution von Ire aigne guede bürgren und Ingesetenen,* maar dairtegen tho bedencken die Consideratie, die wij U. L. und g^str^. in vorgaande schrijven vorgestelt hebben, und auersulcx mit alle Proceduren up tho halden *und einen jeglichen in seiner Conscientz vry unbedroevet und ungeunxirt tho laten, sonder tho gestatten dat die jenige, so nit der Rhomischen Religion sein, gegen alle recht und reden oick bauen des Reichs Constitutionen und Religions fride mehr als anderen beschwart oder belastet werden,* Up dat wy dardurch desto mehr verursachet werden mögen des Stifts Coln borgren und angehörige sampt die freie trafigue tho fauorisiren, und alle guede Nabürschaft, so tusschen diesen Landen und obge. Stadt altijdt gewesen, tho mehr tho underhalden, Oick die kriegsleuthe, in unsere dienst wesende, alle ursachen und Pretexte von ietewas an tho rechten tho benehmen, und in ir gebürlich officium und Pflicht tho mögen continuiren. Dartho wy in den vhal tho allen tyden willig und bereidt sollen sein, sampt U. L. und g^str^. in andere saehen oick tho Complaciren, welches wir U. L. und g^str^. (die wir hiemit dem Almachtigen empfehlen) nit sollen verhalten.

Datum Grafs Hagen in Hollandt den 13ten Augusti 1594 Stilo novo,

Durch befelch van de Staten Generael der

Vereinigden Niederlanden.

Aanteekening in de Hand. der St. Gen. van 25 Jan. 1600.

Opt verthoonde dat onlancx geleden de Vergaderinge der Walscher Gemeente binnen Coelen is verstoort, ende dat daerover den Predicant met eenige Inwoonderen gevangen zyn, Is geresolveert dat men aen de Stadt Coelen vriendlyck voor de voorschreven gevangens sal intercederen, ten eynde deselve nyet qualyck en getracteert maer ontslagen moogen worden. Ende dat men den brieff sal senden met eenen trommeter met excuse dat 't selve geschiet overmits dat andere boden bij den vyant dagelycx worden affgeworpen, ende daerop antwoort versoecken.

Stadt Coelen. 25 Jan. 1600.

Edele, Wy hebben met droevenisse verstaen dat onlancx geleden eenige uwer inwoonderen van de Christelycke Gereformeerde Religie, om Godes woort te hooren by den anderen binnen Coelen vergadert wesende, daerinne verstoort ende den Predicant met ettelycke van de voorsz. Inwoonderen gevanckelyck genomen ende gestelt souden zijn. Ende al ist soo dat wy wel weten datmen niet en behoort cunen [stout, aanmatigend] te zijn in eens anders Republicque oft de Regeeringe van de selve te disputeren, soo vertrouwen wy nochtans dat U. L. ten beste sullen duyden en ons affnemen, dat wy medelydelyck over de voors. verstoringe ende gevanckenisse bewogen ende bemoeyt zyn, ende van herten wenschten dat sulcx niet en ware geschiet, maer veel meer (die wyle deselve gevangens onse mitleden, ende van een gevoelen in de Christelycke Religie zijn) dat hun predicatie van de selve Religie binnen U. L. Stadt ende Jurisdictie vry mochte gewerdden ende dat wy soo tenselven aensien als dat den meerendeel van de voors. gevangenen begrepen zyn geweest inde algemeyne verbindtenisse ende unie van dese landen, ende alleenelijck daeruyt geweken zyn om te ontgaen de tyrannie der Spangnaerden ende te mogen genieten den vrydom van haerlieder Conscientie, de voors. gevangens, voor soo vele in ons, de Christelycke handt bieden ende by U. L. voor de selve sullen intercederen, Versoecken ende bidden over sulcx vrientlyck ende nabuerlyck dat U. L. gelieven in onsen respecte ende ons te gevalle den voors.

predicant ende andere gevangens niet qualyck te tracteren maer vuyt hunne gevankenisse sonder schandael ofte eenige penen te betalen te ontslaen ende relaxeren. U. L. sullen ons daerinne doen thonen eene sunderlinge gunste ende doen een aengenaeme sake, die wy zeer danckelijck sullen aennemen ende wederom tegen U. L. borgeren ende inwoonderen erkennen en verschulden, daer d'occasie haer daertoe sal moghen presenteren, ende U. L. van ons sullen begeren, hebbende goet gevonden desen onsen brieff te senden met eenen trommeter om dat dien sekerlyck soude mogen affgaen, overmits vernomen wordt dat coopmans ende andere boden, over ende wedergaende, van den vyant affgeworpen ende berooft worden, tenwelcken wy oyck versuecken ende begeren vrientel. dat U. L. 't selve anders niet en willen interpreteren, maer ons metten selven trommeter U. L. goede ende verwachte antwoordt te laten wedervaren. Daerop wij desen sullen eyndigen ende den Almoegende bidden. Actum den XXV^en January 1600.

Date 7 Rec. 19 Febr. 1600.

Unsere Bereidt und willige Diensten, freundlichen Grusz, und was wir Ehren liebs und guts vermögen jeder Zeit Zuvor, wolgeporene, Edele, Erensveste und Hochgelërte auch achtpare, fuirsichtige und Weise, besonders liebe Hern und gute Freunde. Bei Zeigern dieses, Euer Edle L. L. und Gestr. Trommeter, ist uns derselber Intercession Schreiben, vor einen, bei uns in haft gebrachten Walschen Predicanten und ander aussgangen, zu recht eingeliebert, vermercken aber darausser abbsandt das Euer. Edel L. L. und gest. die ursachen solcher gefänchlicher annehmung ungleichmessig berichtet. Den ob woll unserer Religion in offentlichem Exercitio bekandt, und wir dieselbe gewissenshalber zueifferen schuldigh, so haben wir uns doch gegen alle den Jenigen die einer andere Confession sein mögen ieder zeit so bescheiden, freundlich und guthertzigt erzeigt, das niemandt pillige ursach über uns zu clagen finden wirt. Disemahls aber stehen die sachen auff dem das nit ein reuwiges gewissens verscheidener Religion halber sonder under dem praetext und wörtlichem ausgabe, ein viel anders und namblich die von etlichen unreuwigen unserer beiseessen, und sonder-

lich die Jenigen die ohn unser vorwissen und bewilligung vor sich selbst alhier under schliff genommen, allemanschein und befundener gefahrlicher anstellung nach, gesucht wirt, wie sie den fuess ins Regiment setzen, und nebens veranderungh der Religion alles Politisch wesen an sich ziehen möchten, welchem gepürlichen vor zu komme, seint wir nottringlich verursagt ernstliche Ainsehen zu thun und verdiente straffe gegen daran schuldige vor zunehmen, getröster Zuversicht, Eure Edele L. L. und Gestr. werden uns deshalb nit vorwerfen kennen das wir bei also beschaffenen sachen und gespürter gefahr denselben mit nachtlasz strafbares ainsehens nit gratficieren können. Seint Eure Edele L. L. und gestr. sonsten in anderen sachen, die solchen bösen nachtrücks und gefahr nicht auff sich tragen, besten vermögens zu wilfahren gantz geneigt und willig. Und habens Denselben (die wi dem Allmächtigem Gott empfehlen) zu begerter wider antwortlicher erklarung nit verhalten Sollen.

Gegeben am 7 February Anno 1600.

Burgemeister und Rhadt
des Heil. Raichs freier Stadt Cölnn.

Aant. in de Handel. als boven van 19 Febr.

Ontfangen eenen brieff van de Stadt Coelen inhoudende rescriptie opten brieff van de Heeren Staten van den vij^en^ deser aen de selve Stadt geschreven. Daer bij d' Heeren Staten geintercedeert hebben voer den Predicant ende andere borgeren van de Religie aldaer gevangen in sekere verstoorde vergaderinge van de selve om Christi woort te hooren. Ende alsoe die van de Stadt hen excuseren om redenen in de rescriptie verhaelt de relaxatie te doen, Is geordonneert de voorgaende intercessie by andere brieven favorabelyck te vernyeuwen volgende d' advisen alsnu verclaert. Ende voer soe veele die voorschreven Stadt hen beclagen by sekeren anderen brieff over den Raedt van State van dat Haer Ed. hun souden belast hebben te stellen Procureur acceptant ende Domicilium te kiesen tegen den Ritmeester Godthart van Batenberch tegen Recht ende redenen die wyle sy nergerincx el als voor den Roomsch Keys. Ma^t^ te rechte en behooren convenient in de Camer van Spier, Is goet gevonden dat den Greffier den selven Brieff sal stellen in

handen van den Raedt van State ten eynde om onderricht te worden van de redenen van sulcken appointement, die wyle d' Heeren Staten nyet en kunnen begrypen op wat fundament dat 't selve geslagen is, vermanende den Raedt op sulcke ende diergelycke saecken te willen letten nae behooren, Ende dat men aen die van Coelen daerop sal rescriberen, dat d' Heeren Staten ordre sullen stellen dat sy buyten Recht niet getracteert noch beswaert en sullen worden.

Aan de stadt
Coelen.

Edele etc. Wy hebben by onse voorgaende van den XXV^en^ January aen U. L. gedaen schryven alleene seer vrientlyck geintercedeert voor eenige onse Religions verwanten (daervan een meerendeel begrepen zijn geweest in de algemeene Unie ende verbontenisse der Nederlanden, daeruyt geweken synde *om te ontgaen de tyrannie der Spaignaerden ende te mogen genieten den vrydom van haerlieder conscientie mette oeffeninge van de Christelycke Religie ende 't gebruyck der heilige Sacramenten naer Christi instellinge ende de leere der Apostelen ende het gebruyck der eerster kercken*, tot welcken eynde zy hen binnen de stadt Coelen als eene vrye Rycxstadt metter woon begeven ende nedergesedt hebben, ongetwyfelder hopeninge, *dat deselve oeffeninge ende exercitie hen in alder stillicheyt ende vreedtsamentlijck onder de politique Regeringe der Overicheyt* aldaer soude mogen gebeuren) die onlancx geleden in *hare stille versamelinge verstoort* ende metten Predicant gevanckelyck gestelt syn, ten eynde U. L. souden gelieven ons te gevalle, denselven Predicant ende andere gevangene niet qualycken te tracteren, maer van heuren gevanckenisse sonder schandael ofte eenige penen te betalen te ontslaen ende relaxeren, sonder dat onse meyninge ter selver tyt ende dat doende in eenige manieren geweest is, curieux te wesen in Uwer L. republicque ofte Regeringe, maer alleene *sorge te dragen voor onse Religions verwanten* ende Lantslieden, die omme te ontgaen de Spaensche tyrannie haer vaderlant hebben moeten verlaten, sonder dat wy eens hebben gedacht, dat U. L. ons in eene soo *billicke ende goedelycke intercessie* anders als vriendelyck beiegent

ende believet souden hebben, ten aensien dat U. L. sonder eenige beswaernisse oft interest van haer selver ofte haerder Stadt dat gevoeglyck mogen doen. Ende syn daeromme te meer verwondert dat U. L. daerentegen by derselver rescriptie van den VII[en] deser, heden by ons ontfangen, de voorsz. onse vrientlycke ende nabuerlycke intercessie affslaende ende ontseggende, die voorsz. *predicant ende andere gevangene beschuldigen, als oproerders ende seditieuse, die hen in U. L. Regeringe souden voor hebben te stellen, ende te treden verre buyten Christelycke meyninge* ende intentie, sonder dat U. L. eenichssints in de tegenwoordige gelegentheyt van tyt ende saken heeft bewogen (dat wy nochtans achten van groote consideratien in eene vrije Rycxstadt) *dat de voorsz. christelycke Religie, niet alleene in dese Landen, maer selver in Vranckryck, Engelant, Schotland ende andere Rycken oock in Duitsland in verscheyden Cheurfursten ende Vorsten Landen ende Rycxsteden oock vryelyck te exerceren toegelaten, of by conniventie gedooght wordt,* ende niet en achten, gelyck *oock niet en kunnen verstaen tot eenigen oproer ofte seditie te strecken dat goede vreedsame borgeren by den anderen versamelen om Godes woord te hooren,* welcken aengesien, ende dat wij in dezen niet anders voor en hebben als de voedinge ende onderhoudinge van oprechte vrientschap ende goede nabuerlycke correspondentie tot vermydinge van alle vervreempdingen, misverstanden ende inconvenienten, die vuyten voorgenomen *rigoreuse proceduren* tegen onse mitleden in Religions saken ende om oorsaken van sulcke versamelinge (die alleene by bespieninge is ontdect, ende verstoort worden) tusschen de stad Coelen, ende dese vereenichde Nederlanden, ende den haren sekerlyck souden gerysen, Soo hebben wy goetgevonden U. L. daerom andermael seer vrientlyck ende nabuerlyck te versuecken, ende te bidden, dat U. L. gelieve onse intercessie gunstelyck aen te nemen, ende ons *te gevalle den voorsz. Predicant ende andere gevangens van haren gevanckenisse, in conformité van onse voorgaende sonder schandael te relaxeren ende te ontslaen,* U. L. versekerende dat deselve, ons daerinne believende, datelyck sullen speuren in voorvallende occasien, dat U. L. ons hebben gedaen eene aengename sake, die wy wederom tegen U. L. borgeren ende inwoonderen willen verschulden. Wy hebben een vast vertrouwen, dat U. L. naer hare wysheyt *wel sullen erwegen, off de*

voorsz. voorstellen, van dat de gevangenen yet souden voorgehadt hebben jegens U. L. Regeringe, niet en syn gedicht by den Jesuiten, of hare creaturen, vyanden van ons ende onse Religionsverwanten, die gewoon syn hare saken met gelycke calumpnien te beleyden, ende dat Godt den Heere Almachtich onbehaechlyck ende den Christelycke Coningen, Princen, ende Republiquen van de gereformeerde Religie beneffens ons onaengenaem, ja verdriet soude wesen, *dat sulcke calumpnien in odium Religionis* in eene vrye Rycxstadt jegens de waerheyt soude werden aengenomen. Wat belanght U. L. tweeden brieff mette copie aen den Raedt van Staten, aengaende de sake des Ritmeesters Godthardt van Batenburgh, tselve sullen wy haer L. E. ter handen doen stellen, ende voorts de gelegentheyt van dien verstaen hebbende, soo vele doen wat by haer L. buyten Recht ende behoorlycheyt tegen U. L. niet en sal voorgenomen worden. Hiermede Edele etc. Vuyt Sgraven Hage den XIX^en^ February 1600.

U. L. und guns^tege^ goede vrienden und nabueren
Die Staten Generael etc.

Mauritz Printz zu Oranien, Graff zu Nassaw, Catzenelnbogen, Marggraff zu der Vehr undt Flissingen [1].

Unser gunstig gruss undt alles guts zuvor, Edle, ehrnveste, hochgelerte, fursichtige, weise, besonders liebe undt gute freunde. Wir hätten wohl verhoffet Ir sollet *dem armen Predicanten undt andere bey euch gefangene auf unsere furbithliche Intercession wiederumb erlediget haben.* Wir haben aber gegen unsere zuuersicht ausz ewerer wiederantwordt verstanden, dass Ir gemeinet dieselbige nicht allein auffzuhalten, sonder darüber die erweiste straff ergehen zu lassen, undt dass aus ursachen, es sollen ermelte gefangene *sich understanden haben das Politische Regiment ahn sich zu ziehen,* Wen wir nuhn *anders nicht vernehmen khunnen,* dan dass sie sich nuhn *etliche Jahr hero in aller stille in ewere stadt verhalten, uns auch nicht entsinnen khunnen wie dass sie als geringe Persohnen, in geringes anzal, undt einer frembden sprach, sich dergleichen sache solten khunnen oder wollen ahnmessen,* sondern dagegen viel, mehr das bedenc-

[1] Deze brief komt niet voor in de *Archives* van den H^r^ Groen v. Pr.

ken dragen, dass Ir durch ermelter Persohnen Calumniatores undt feinde, die sich mitt der selben anklage zu desto mehrer der gefangenen beschwahrnus alzeidt behelfen, Zu mildt underrichtet seidt, undt dass auss dergleichen Procedur anders nichts dan erweiterung undt missverstandt zwischen diesen Provintzen undt der stadt Colln zu gewarten, als Ir auss der hern Staten schreiben nach der lange zu ersehen, welches wir dannoch aus sondere affection die wir euch zutragen, gern verhutet sehen wolten. Also ersuchen wir euch hiemitt andermahl freundtlich, Ir woltet der sache gelegenheit mit sonderen nachdencken einsehen, undt dermasse darinne procediren, dass diesen Landen eine ursach gegeben werde in aller guter nachbahrlich freundtschaft undt correspondentz gegen euch und ewre Stadt zu verharren, wie wir dasselbe zu thun erbotig seindt. Undt thun euch hiemitt dem Almachtigen befehlen. Datum Ins Ghravenhage den 24 Febry 1600.

Ewer gutwillig freundt.

Unsere bereidt und willige Diensten, auch freundtlichen grusz und was wir Ehren liebs und guts vermögen ieder zeit zuvor, Wolgeporne Edle Erenveste Hochgelarte, Achtpar Forsichtige und Weise, besonders liebe hern und gute freundt.

Aus was erheblich jha nottruglichen ursachen wir sowoll zu Johann Bourgois gefancklicher, als ferner umziehung, berichtlicher erkundigungh und Information gegen Ihnen und seine complices seien bewegt und angetrieben worden, befindt sich in unseren vorgehenden schreiben dermassen lauter und clair ausgedruckt, auch also wichtigh und beschaffen, das wir uns die gewisse hoffnung und gedancken, Eur. Edel L. und Gstr. würden sich hierunder mit ferneren Intercessionen nit bemühen, pilliger gemacht, vielweniger aber versehen hatten das etwa anderer privath personen ungleichmessigem vorpringen und persuasion mehr glaubens als unserm, mit wahren grundt ueberschriebenen bericht zugeben, und darauff gleich die Intercession dermassen scharff und bedrewlichen, wie derselber zweites, ahm dritten dieses eingeliefertes schreiben, mit mehrerem nachfurt solte iterirt sein werden. Dan obwoll ein ieder Obrighheit bekantliche Religion vor Gott und der Weldt, sonderlichen aber gegen seine underthanen zu aifferen schuldigh, und wir in

ungutem deshalb nicht köndten verdacht werden, dha wir gleichsamb darüber halten, keiner verneuwerungh statt thün, und was eigenthaetlich dairjegen attentirt und vorgenommen werden wolte, mit guter gepràuchter Discretion und bescheidenheit abwehren, und in ihm uns mit anderer beider Religion verwandten Obrigkheiten Exemplis conformieren würden, So beruhen doch die sachen ietzo darauf nit, sonder will sich so viel eraugen und hervohr thun, als das diejenigen vornamblich welche theils bei uns zum beyseese gutherzigen aufgenommen, andern theils aber sich selbsten ohn unser vorwissen und bewilligungh alhier niedergelassen, *unterm schein und pretext ihrer Religion allerhande gefahrliche Tagh- und Nachtliche conventicula und beikumpsten, und darüber noch ein besonder Magistratisch wesen und allerhant politische ordtnungh vorgenommen, und solch anstellung gemacht haben solten, die gleich mithen ins Regiment dringen, und keinen andren als bösen und gefehrlichen ausgancks, dahr Ihnen luft gelassen und nit entgegen gehalten werden solte, erlangen würden.* Und mögen Euer. Edel. L. und g^{str}. uns das woll vor sicher zuvertrawen, das wir in solchen und dergleichen Politischen Regiments und Stadt sachen, den Jesuitem oder einiger Calumnianten keine plasz, gehör noch folgh geben, sondern auf gute gewisse anzeige und Indicia gründen, und in specie gegen eingezogenen Johann Bourgois und seine complices, deren gleichwoll noch zur zeit keiner weiters incarcerirt cum plena causae cognitione, und dermassen nach geendigter erkundigungh zu procedieren gemeint seien, wie wirs vor Gott, der Rom.-Kay. Mat., unserm allergnedigstem hern und eintzigen haupt, und menniglichen zu verantworten vertrauwen, und das sich so wenigh gedachter Bourgois als seine complices einiges unrechtens mit fugen nicht zu beclagen, sondern wofern sie sich expurgieren und unschuldigh machen können, gewisser Absolution zugetrösten, sonsten aber verdiente straffe zugewartten haben sollen. Verhoffentlich Euer. Edel. L. und g^{str}. werden unss hierüber ferner nichs zumuten, sondern in unserm, von Gott dem Allmechtigen und der gemeinden auffgetragenem Politischem und Stadt Regiment, Ihrem eigenem Erpieten nach in pilligkheit gewaren lassen, vielweniger aber ichts ungütlichs umb deswillen, das wir Euer. Edel. L. und g^{str}. diessmahl angezeigter gelegenheitt halber nit willfahren können, gegen uns

verhangen, sonder bei der Nachpaurlicher guter Correspondentz, verstendtnus und wollgemeinter Neutralitet beharren und continuiren, wie wir unseres theils darzu gantz beflissen, und zu einiger unnachparschaft die wenigste ursach nicht geben wollen; und stellen daher Euer. Edel. L. und g[str]. zu bedencken, was sie in gleichmessigen pfall selbst thun, und wie es verstanden werden möchte, dahr darüber ein anders bei Ihnen gesucht und begert werden solte. Und seint hierinnen desto weniger zuverdencken, deweill einem Jedem, der sich unsern ordtnungh, satzungh und herkommen nit gemäsz erzeigen kan oder will, der freier abzugh, vermögh der Reichs Constitution und Religion fridden, unbenommen frei und offen stehet, und also keiner zu verpottener newerungh vielweniger zu solcher Magistratischer anstellungh, wie obgehort, die wenigste uhrsach haben oder praetendiren soll, kan oder magh. Welches Euer. Edel L. und g[str]. wir wiederantwordtlich dienst und freundelich nicht verhalten sollen. Dieselbe dahrmit dem allmechtigen Gott in vorspötigem Regiment seliglich zugefristen empfehlendt.

Gegeben Colln ahm 6 Martii Anno 1600.

Burgemeister und Rath des
heil. Reichs freyer Stadt Cölln.

Aant. in de Handel. als boven, van 21 Maart 1600.

Ontfangen eenen Brieff van de Stadt Coelen, gedateert den VI[en] deser, Inhoudende antwoort opten tweeden Brieff van de Heeren Staten geschreven int faveur van den Predicant aldaer gevangen. Ende daerop geadviseert wesende, Is goet gevonden (by soo verre daerop Instantie soude worden gedaen) dat men ten derden mael aen de voorschreven Stadt sal schryven ende ernstelyck versoucken dat den Eerbaren Raedt sulcke moderatie ende discretie tegen den voorschreven Predicant en de andere aldaer gevangen, wyt dese Landen geweecken, om te ontvlieden de tyrannie der Spangnaerden, willen gebruycken, met mitlyden, als Haer Ed. van hen vertrouwen diewyle men nyet en kan mercken dat sy hen eenige Regeringe hebben onderwonden, als alleenlyck de kerckelycke politie die by de oude kercke is gebruyckt geweest, met verkiesen van Diaconen ende Subdiaconen, daerinne egeen seditie en is ge-

legen, gelycke sy daermede gescholden worden, sonder dat sy andere rigeur willen gebruycken, maer veel meer met dese Landen onderhouden alle goede vrientschap ende nabuyrschap.

Date 17. Recep. 27 Maart 1600.

Unsere etc. Wolgeporn Edell. Ernvest und hochgelärte, auch achtpare fursichtigh undt waise, besonders liebe Hernn und gute Freundt.

Wir werden an jetzo glaublich berichtet, das unser letztes wiederantwortliche schreiben, bei uns gefencklich eingezogenen Johann Burgois und seinen unreuwigen anhanchs besagendt, durch des Gelrische Garnizaun intercipyrt und zu Euer Edel. L. und gestr. nit gelangt sein solte, und haben deshalb vor keinen ueberfluss erachtet, die abschrift Euer. Edel. L. und gestr. nochmals zuzuschicken, wie sie beischlieslich [1] zubefinden, damit denselben durch ungleichmessigh anpringen gegen uns eingeschobener verdacht, vermittels besseren und warhaften bericht, in pilligkeit benommen, und wie es eine gelegen- und beschaffenheit habe recht vorkommen möge. Es will uns gleichwoll hierum so viel aus communicirten copeien intercipirter schreibe, an die handt gethan werden, das es gedachtem Burgois und seinem anhanck zu verantworten schwer fallen und uns (dahr wir anders unsere gegen der Kayserlichen Mayst. und dem heiligen Röm. Reich auffliegende pflicht und verwandtnüs wie pilligt beschehen soll und mus, in gepürene achtungh, Statum Republicae inturbirt zu halten, zu conserviren, und das Regiment nicht aus der handt zu lassen gedencken) ungestraft hingehen zu lassen nit gezimmen will, und Euer Edell. L. und gestr. selbst dieser luith boshaftigh vornehmen und gefahrliche straffbare auschlagt nit beloben noch gutheissen werden können. Und thun Eur. Edell. L. und gestr. dem Allmachtig lange zeit zu gefristen empfelen.

Gegeben ahm 17 Martii Anno 1600.

Burgermeister etc.

---

[1]) De Brief van 6 Maart is daarom aan dezen gehecht.

Aant. Handel. als boven, d.d. 27 Maart 1600.

Ontfangen eenen Brieff van Burgemeis. ende Raedt der Stadt Coelen, gedateert den xvij[en] deses, daermede overgesonden wordt duplicq van de leste rescriptie die sy aen de Heeren Staten gedaen hebben, op Haer Ed. Intercessie voor den Predicant tot Coelen gevangen, overmits sy hebben gemeynt dat de voorschreven rescriptie (by die van Geldre geintercipieert wesende) by de selve was behouden. Ende daerop naerder geadviseert wesende, Is goet gevonden ende geresolveert, dat men ten derdenmael aen de voorschreven Stadt Coelen sal schrijven ende voor dien voorschreven gevangen Intercederen met onderrechtinge dat het een Albuys ende Quade Interpretatie is, dat men den voorschreven Predicant belast met seditie als off hy in het Ambt van de Magistraet soude hebben voorgehadt te treden, dewyle nyet anders en sal bevonden worden, dan dat de vergaderinge doende is geweest om te stellen heure kerckelycke politie, kiesende Ouderlingen ende Diaconen om den Armen te besorgen, de Siecken te troosten, ende andere kerckelycke ende Christelycke wercken te oeffenen, gelyck dat in de oude kercke gebruyckelyck is geweest, ende voornementlyck oick by de geene sittende onder het Cruys. Ende daerop alnoch versouckt, dat sy tegen de gevangens sulcke moderatie ende discretie willen gebruycken als d'Heeren Staten van hen verwachten. Ende tot dien eynde heure Intercessie ten besten te willen Interpreteren, die sy doen voor haere Litmaten van een gevoelen in Religions saecken, wyte vereenichde Provincien geweken vliedende de tyrannie der Spangniaerden, ende om te moogen genieten de vrydicheyt haerlieder Conscientien in eene vrye Rycxstadt; doch soo sy dese saecke anders souden verstaen, dat sy d'Heeren Staten de naerder particulariteiten van de gelegentheit van de voorschreven beschuldinge souden willen adverteren, om meerder verweideringe en Inconvenienten voor te commen, begerende dat sy daerinne willen doen, gelyck sy souden versoecken by de Heeren Staten op haerlieder intercessie gedaen te worden.

Erentfeste etc. 'T en bedroeft ons voorwaer niet weynich, dat ooek onse twede intercessie voor Johan Bourgeois en de andere binnen

de vrye Rycxstadt Coelen geapprehendeert bij U. L. egheen gront en heeft kunnen vatten, Ende dat in plaetse van ons, U. L. soo nagesetene goede nabueren, daerinne te believen, U. L. de sake ten hoochsten ende beswaerlycxsten opnemen, ende de gevangens beschuldigen, daer wy nochtans vorder in de kennisse niet en hebben begeren te treden, Ende noch veele weyniger in U. L. Regeringe curieulx zyn; als alleenlyck dat wy U. L. met alle beleeftheyt verthoont hebben d' oorsaken die ons totte voorsz. intercessie mouveerden, te weten alleene het mitlyden dat wy dragen over onse Religions verwanten ende Lantslieden die om te ontgaen die Spaensche tyrannie haer Vaderlant hebben verlaten, ende om hare gewissen vry te zyne haer binnen de voorsz. vrye rycxstadt Coelen mitter woon begeven ende dus lange onthouden hebben, met een vast vertrouwen dat U. L. eene soo geringe sake ons niet en souden dencken te ontseggen, daer wy U. L. aengeboden hebben in meerder te believen, voornamentlyck als *U. L. souden gelieven te bedencken den yver die een Christen mensche leydt in zyn Religie tot Godt die de t samencompste van de voorsz. goede luyden heeft veroorsaeckt om zyn Goddelyck woordt te horen*, soo wy achten een groot abuys ende een interpretatie sonder grondt (als men in egeen partijschap en soude begeren te treden) *dat men de kerckelycke politie, te weten het kiesen van Ouderlingen en Diaconen om den armen te besorgen, de siecken te troosten ende andere kerckelycke ende Christelycke wercken te oeffenen (gelyck dat in de oude kercke ende voornementlyck by die van de gereformeerde Religie sittende onder t cruys altyts gebruyckelyck is geweest) soude achten seditie, ofte te willen treden in het Regiment des wereldlycken overicheydts*, des verre een ander meyninge heeft, Ende daerbenevens te considereren dat 't gene bij ons in desen gedaen wordt streckt tot voedinge ende onderhoudingen van oprechte vrientschap ende nabuurlycke correspondentie, die wy rondelyck met U. L. voor hebben, ende vermydinge van alle vervreempdingen, misverstanden ende Inconvenienten die vuyte voorgenomen rigoreuse procedueren tegens de gevangens sekerlyck souden verrysen. Daerover wy bewogen wordden noch ten derddemael U. L. zeer vrientlyck te versuecken ende te bidden dat U. L. gelieve onse intercessie plaetse te geven, ende ons daerinne te bethoonen voor dese reyse dat de continuatie van onse vrientschap

U. L. lieuer ende weerdiger is als te gebruycken sulcken rigeur anderen ten gevallen: U. L. nochmaels versekerende daer U. L. dat sullen doen dat wy dese gunst ende ontslakinge niet laten en sullen danckelyck te erkennen ende verschulden: Anderssins daer U. L. daertoe niet en soude zyn te bewegen, (des wy int minste niet en willen hoopen) soo versuecken ende begeren wy dat U. L. ons willen toesenden de naerder particulariteyten van de gelegentheyt van de beschuldingen van de voorsz. gevangens om meerder verwyderinge ende inconvenienten voor te commen, daertoe wy van onsentwegen altyd sullen trachten soo lange ende soo vele als ons eenichssins doenelyck ende mogelyck sal zyn, ten welcken aeren [?] dat U. L. daerop voorsichtichlyck sullen gelieven te letten: Den Almogenden biddende.

Erentfeste etc. Vuyt Sgravenhage den XXVII Meerte 1600.

U. L. goetgunstige Vrunden
ende Naburen
Die Staten Gnrael etc.

Date 14 Recep. 26 April 1600.

Unsere etc.

Euer Edell. L. und gestr. erwiedertes Intercession schreiben, für den gefangenen Predicanten Johan Burgois, ist uns durch zeigern woll behendet, und bei versambleten Radts sitz verlesen werden. Und deweil solches bei jetzo eingefallener angelegenheit, und mehr andere geschefte also gleich seiner wichtigkeit noch nicht beandtwordt noch beratschlaget werden konnen, so haben wir zeigern zu seiner beschwerung dieser seits nicht lenger aufhalten wollen, mit dem erpieten zu furderlicher gelegenheit Eur Edell L. und gestr. darauf zu beantworten, wie auch in dieser sache vermogh voriger unser schreiben dermassen zuverfahren und zu handelen als wirs für Gott, der Posteritets, und manniglich zu verantworten gedencken, und unsere zu erhaltungh Politischen Regiments und gepürender Obrigkeit geleiste eidt und pflicht erfordern, dem Rechten und allen pillichkeit gemess ist. Daruber verhoffendt Eur Edell L. und gestr. uns keines Ungleichen verdencken werden. Dieselbe

hiemit in göttlichen schuts und schirm seliglich zugefristen empfelendt. Gegeben ahm 14 Aprilis A. 1600.

Hiervan staat nog in de Handel. der Staten, naar 't schijnt als besluit, waarmede men voor 't oogenblik althans de zaak opgaf, op 26 April aangeteekend: »Ontfangen eenen brieff van de Stadt Coelen gedateert den XIII^{en} Aprilis responsive op ten brieff van de Heeren Staten ten derdenmael geschreven ten faveure van den Predicant aldaer gevangen."

Wij behoeven wel niet aantewijzen, wat er merkwaardigs is èn in de intercessie, èn in den volgehouden tegenstand, èn in de gronden die men van weerszijden voor zijne handelwijze aanvoerde.

II.

LOEVESTEIN.

LAATSTE BRIEF VAN DAAR VAN ROMB. HOGERBEETS, EERSTE VAN P. CUPUS.

---

1. ROMB. HOGERBEETS' LAATSTE BRIEF.

De Zeer geleerde, vroome godzalige DD. PETRO CUPO en A. GESTERANO, getrouwe dienstknegten des Heeren JESU CHRISTI om der waerheits getuygenisse gevangen op Loevesteyn.

Seer waerde beminde Broeders in den Heere!

Gister avond is myn oudste ongehuwde Dogter tot Gorkom gecomen, doende myn boodschappen door haer suster, dat zy apostille op haer overgegevene requeste bekoomen hebben, en datter geaccordeert zoude zyn, dat ik omtrent den Haage op een van de vier Huysen, als Zuidwyk, Weer, Zonnevelt en Lennep, met mijne kinderen, mits de eygenaers van de hure contenteerende, zoude moogen wonen: en opdat de Heeren zouden verseekert zyn van myn persoon, dat ik van daer niet en zoude wegloopen, zoo zouden myne kinderen borg-stellen tot twintigh duysent gulden toe, voor welke somme de Heer van der Myle [1] terstond heeft gerespondeert. Voorts hebben zy nog moeten borgestellen voor eenige duysenden, dat zy my daer zullen brengen zekerlyk. Waerom dat myn persoon nog dus waerdigh gehouden wordt en wat men voorts met my nog in den sinne heeft, zal de tyd leeren.

[1]) Schoonzoon van Oldenbarneveld.

Op 't Huys zal ik voorts vry zyn, en daer buyten zal ik een musquets-schoots leingte mogen wandelen, maer ik meen dat men wel nau oge zal doen neemen op de persoonen, die my zouden mogen komen aenspreeken, en als ik dan daer zoo alleen met myne kinderen sitte, zonder eenige Buren te hebben, wie zal my dan helpen als eenige seditieuse oft 't geboufte my en de mynen quamen bespringen? Wy moeten ons betrouwen op God den Heere. Hy heeft ons tot nog toe zoo genadelyk geprotegeert. Myn kinderen verlangen om van deze verde en moeyelyke reyse eens verlost te zyn. Dan het roert my, dat ik uwe E. E. hier moet laaten. Och of wy te zaamen hadden mogen onse volkomene vryheyd bekoomen! Ik hope dat het de Heer haest geven zal, en ik zal daer toe myn beste doen, zoo veel my mogelyk is.

Zyne vorstelyke Doorluchticheyd [1] vertrekt van daech, zo men zeyde na den Haghe; de Staten van Holland zyn daer nog vergadert. Wat weeten wy offer niet wat zoude mogen voorvallen. Men begint te mompelen dat de Heeren van Amsterdam wel zouden gesint zyn de Remonstranten een kerk te verleenen tot haere vergaderingen, en altyd twee Deputeren in hare predicatie, om te letten datter niet polityks zoude voorgestelt worden. Zoo dit gelukt zoude ick hoopen dat de andere Steden wel volgen zouden.

Myn Dogter, omdat zy de Apostille niet en konde op haer vertrecken wtten Hage bekoomen, is nog te Gorkom gebleven, verwagtende aldaer myn soon, die deselve zoude vervolgen en hier terstond overbrengen. Daerom begin ik my ad abitum te prepareren, Uwe E. myn persoon zeer hartelyk recommanderend, om deselve in haere Christelyke gebeden tot God gedagtich te willen zijn. En na myn zeer vriendelyke gebiedenisse bidde God Almagtich Uwe E. E. te zamen te willen neemen in zijne Godd. protexie, en aan Ziel en Lighaam te verlenen dat zalich is. Dato 28 July 1625 [2].

Uw E. zeer gunstige en dienstwillige Vriend
R. HOGERBEETS.

---

[1]) Frederik Hendrik, nu, zoo als men zich herinnert, eenige maanden aan de regeering. Van daar de vermoedens en verwachtingen die hier volgen.

[2]) Men weet dat HOGERBEETS in Juli 1625 zijn inkerkering op Loevestein met interneering op het huis ter Weer mogt verwisselen, maar hier na zes weken reeds op den 7en Sept. stierf, in zijn 65e levensjaar — De brief is hier medegedeeld

Seer waerde ende beminde broeder in den H. Jezu Christo.

Het schynt dat de tydinghe die Uwe L. huisvrouwe mede gebracht heeft van myn verlossinghe, wel soud mogen waer vallen; myn outste ongehuwde dochter is gister avondt tot Gorcum gecomen, doende myn door myn ander dochter bootschappen, datter apostille soud gestelt worden op haer overgegeven requeste, dat ic op een van vier huisen omtrent den Haghe, daer genoemt, met myn kinderen soud mogen wonen, mits den eygenaer contenterende van de huere, als reden is, ende dan noch borge stellende ter somme toe van 20 duisent gulden, dat ic van die plaetse niet en soude wech lopen, ende dan soud ic daer vry ongesloten mogen wonen en buytens huis de lengte van een musquet schoots gaen wandelen. Dese borchtocht hebben sy al gestelt, ende daer beneffens noch voor eenige duisenden, van dat sy myn seckerlyc van hier sullen overbrengen. Siet doch hoe waert dat men myn persone noch is houdende, waerom ende wat men met myn noch in den sinne heeft weet ic niet. Het roert myn gans dat ic van hier scheidende uwe L. met d'andere broeders hier noch moet laten, dan is hope dat dien goeden God hem haest eens in 't gemeen over syn kercke sal erbarmen; 't ghene ic daerinne by goede gelegentheden sal connen doen, sal ic niet laten in alle getrouwicheit na myn vermogen te bearbeiden, ende den Heere om een goet succes hartelyc te bidden, met een vast vertrouwen dat hy eenmael syn gunste ende barmharticheit ons volcomenlyc sal mededelen. Men begint te mompelen dat de Heeren van Amsterdam wel souden beginnen te luisteren om de Remonstranten een kercke in haer Stadt in te ruimen, ende altyt twee uitten haeren committeren, die in de predicatien souden present syn om te letten datter niet polityx soude voorgestelt worden; so dat daer voortganc hadde ic soude hopen dat de andere Steden wel haest volgen souden. Tot Gorcum seide men gister dat syn Pr. Ex^{tie} heden om den Haghe soude vertrecken, 't welc seer goet is om dat de Staten van Hollt noch vergadert syn. Myn

---

naar eene copie, die de Bibl. der Amsterd. Remonstr. kerk bewaart, HSS. N. 133b. Een schrijven van denzelfden datum en van nagenoeg denzelfden inhoud aan Vezekius bezit de Rott. kerk, HSS. N. 1307. Om het verschil, dat er zich in voordoet, volge ook dit.

Dochter en heeft d' apostille niet medegebracht, men coste se soo haest niet vaerdich maken, sy vertroc vooruit, myn soon soud deselve vervolgen, ende terstont hem daermede herwaerts over maken, daerom onseecker synde of myn reise welhaest soude mogen vallen sal ic myn afscheit nemen, aen uwe E. myn gunstelyc gebiedende in Uwe Christelycke gebeden tot God den Heere, ende na myne hartelycke groettenisse ooc aen Uwe E. seer L. huisvrouwe God Almachtich bidden Uw E. met synen H. Geest gestadich te willen bywonen, vertroosten ende versterken ende eens entelyc verlossen tot Uwe E. salicheit. Desen 28 July 1625.

Uwe E. seer dienstwillige ende van harten toegedane

R. HOGERBEETS [1].

2. EERSTE BRIEF VAN PETRUS CUPUS.

(Aan S. Episcopius, dd 24 Febr. 1624.)

Eerwaerdige, seer lieve ende hertelick beminde Br; den uwen seer aengenamen van den 2 deser is my den 20en dito wel geworden. Ick wilde dat ick woorden conde vinden om Uwe E. te verclaren de seer groote vreugde, die ick uyt het lesen van deselve in het binnenste myns herten hebbe gevoelt. Ick danck U. E. seer lieve Broeder, ick danck U. E. van gantscher sielen voor soo een geestelycke mededoogentheit, als U. E. t' mywaarts toont, met bede, dat het U. E. gelieve in soo goede affectie tot my altijt te continueren; oock myne ende onse medebroeders in het selve lyden

---

1) Van HOGERBEETS werden 29 brieven uitgegeven achter de *Gedichten van Mr. Jan Beets;* en 28 van deze, van 15 Sept. 1619 — 5 Juli 1629, maakte Prof. SIEGENBEEK meer bekend door eene vernieuwde uitgave in zijne *Redevoeringen en Verhandelingen*, 1836, achter de *Verh. over de waarde van R. H. als mensch en Christen geschetst uit Brieven* (7 der 28) *door hem op Loevestein geschreven.* Voorts komen brieven van H. voor in de beide bekende verzamelingen: *Br. v. verm. en gel. mannen bij J. Rieuwertsz*, en *Epist. Eccles. et Theol.;* zijn twee Brieven, eene Memorie en Aanteekeningen door hem op Loevestein geschreven, te vinden in de *Kron. Utr. Gen.* 1ste Jaarg 5., in J. Scheltema's *Mengelwerk*, IV. 25 en P. Scheltema's *Oud en Nieuw*, II 155; andere heeft H. C. ROGGE in 't Tijdschr. *Licht, Liefd. Leven*, 1859, in de *Kronijk van 't Utr. Genr.* 1865, en de *Bijdr. van* NYHOFF N. R. 1864 medegedeeld, en buiten deze en de thans door my gegevene bezit de Bibl. van de Rem. kerk te Rott. er nog 14, die der Amsterd. kerk 3, Catal. N. 83 en 133b.

synde, in uwe h. gebeden gedagtich te zyn sonder ophouden, gelyck wy oock uwe E. niet en vergeten. Ick en twyfele niet of U. E. heeft voor desen al verstaen dat wy (ick ende D. VEZEKIUS) de 1e februarii wt Amsterdam nae Loevesteyn vervoert zyn, dan, niet anders bijsonders hebbende om aen U. E. te schryven, sal ick hier cortelyk ons wedervaeren verhalen.

Sonder dat ons de Heeren van te voren eenige waerschuewinge hadden laten doen van te vertrecken wierden wy, D. VEZEKIUS en ik, des morgens te vier uyren op den eerste Febr. van de cipier opgeweckt, belast ons te kleeden, dat wy souden vervoerd worden. Wy deden 't ende beneden comende stonden daar twee onderschouten met vele dienaers. De messen ons ontnomen hebbende uit de sacken deden zy ons elke een bandt aan den arm boven de handt en leyden ons zoo uit de gevanckenisse naer de poort toe; 't was wat na vyven, omtrent half ses uyren doe wy by de poort quamen. Daer stonden wy en wachten in de coude naer de sleden daer wy mede over 't ijs ryden zouden. Ondertusschen hadden se een swaer yser, datse D° VEZEKIUS aen de rechtervoet ende my aen de slincker slooten, sulcx dat wy aen malcanderen vast waren. Soo gingen wy met groote moeyte op de slede zitten. Een weinich over den Amstel gereden hebbende viel d'achterste slede, daer de dienaers op saten, in 't ys; daerover een dienaer en een soldaat haer heel nat voelende wederom teruggekeerden. Daerna wast ons beurt, maar soo dat D° VEZEKIUS ende ick niet met allen nadt waren, maer de twee onderschouten waren achter een weinig nadt. Halffwegen Wtrecht comende gingen wy in een herberch ons wat warmen, maer met de ysers al aen de beenen. Daer gingen wy hinkend henen connende naulix de voeten nae slepen van de swaerte van de boeyen. Voortreysende viel onse slede tweemael om, sulcx dat wy in peryckel waren onse beenen te breken. Doch de Heere heeft ons bewaert dat hem niemant en heeft gequetst. Quamen wy ergens by eenige sloot of diepte, daer de schouten en dienaers haer niet en durffden waegen, dienvolgens affgingen van de sleden, men avontuerde ons en liet ons blyven sitten, wat wy daertegen riepen en seyden. De voerman seyde eens: »'t is geen noots, blyft ghyluyden maer sitten al verdrinct ghy, aen u is niet bedorven", daer ick niet op en sweech. Te Wtrecht reden wy met een wagen door de Stadt ende juyst, als

een dingh wesen wilde, voorbij een huis daer Ds. ZYLIUS aen de deur stondt. Hy my siende tradt toe tot den wagen, die al voortgingh, gaff my de handt, seyde seer verbaest: Och! de Heer bewaer u! Buyten Wtrecht ons een weinich warmende in een herberg, quamen daer eenige Remonstrantsche broeders ende eene suster (geen van allen kende ick); sy troosteden ons int uytgaen naer de wagen en vermaenden ons tot lydtsaemheyt. Wy deden oock 't selve aen hen en ick seyde onder anderen overluyt: datse wel konden sien ende dat wy betoonden nu metterdaet dat wy gelooffden tgene wy wel eer opentlyck onse gemeynten geleert hadden, haer vermanende tot stantvastigheyt onaengesien allerley verdruckinge, ende malcander Gods genade bevolen hebbende reden wy voort van Wtrecht naer Vianen, daer wy die nacht bleven. Als wy op den dyck quamen die voor de Leck leyt aen de zyde van de Vaert, daer gingen de schouten en de dienaers wederom van den wagen vresende om den steilen hompeligen dyck aff te ryden, die zoo ysselick was in myne oogen, dat ick my noch ontsette als ick daeraan denck; 't was geschapen dat wy hals en beenen gebroken souden hebben. Evenwel, wat wy protesteerden en seyden, dat haer last niet en was ons om hals te helpen, maer naer Loevestein te voeren, 't was voor een dooff mans deur; wy mosten blyven sitten, geboeyt en gesloten als wy waren. Doch de goede God bewaerde ons oock voor ongeval. Tsavonts in de herberge te Vianen synde hoopten wy wat verlichtinge van boeyen te hebben, alsoo ons de beenen heel seer deden, maer ten mocht niet syn, wy waren in d'ysers en bleven daerin. Wilde d'een achter gaen off hem tot ruste geven off eens opstaen, d'ander, waer hy wilde of niet moest al volgen, soo dat andere luyden 't selve siende, deernisse met ons hadden. Ds. VEZEKIUS ende ick klaechden seer over die hardigheden, en ik seyde eens: my dunckt, dat ons de Heeren van Amsterdam geen officieren maar beulen en tyrannen overgegeven hebben. Doch 't mocht niet helpen. Des anderen daechs reden wy van Vianen naer Gorcum. Daer wy, by de poorte gekomen synde, 't ongeluck hadden dat een van de voorste raders van onse wagen brack, mosten oversulcx op d'ander gaen sitten, al wederom met groote smarte aen de beenen. Darentusschen wiert het ruchtbaer in de Stadt, datter twee Arminianen nae Loevesteyn gevoert wierden. 't Was: »buyctien kyckt ut"; elck liep op 't sterckste

wat hij konde om ons te sien; daer mosten wy allerley smaetheyt en vilainie van 't gepeupel hooren, dat ze ons scheldende aendeden, oock, komende voor de schans van Loevestein, van eenige weynigen. Nog en ontbrack het ons niet aan eenige lieffhebbers, die haer mededogenheyt en goede affectie ons betoonden. Synde met de slede gebracht tot voor het huys der droeffenisse, werden ons de ysers, die wy dertich uyren langh aen de beenen gehadt hadden, affgesloten. Ick heb de smarte van dien meer als acht dagen lang gevoelt. D^s. Vezekius werdt by D^s. Niellium geleyt, ick by D^s. Poppium, alsoo de camers nogh niet gereedt en waren, die men hier vast timmert. D^s. Poppius siende my int incomen een weinich weemoedich troostte my, seggende: houdt goeden moet, wy sullen 't noch wel winnen. Dit woord, soo wy verstaen, had de commandeur gemerckt, hoewel D^s. Poppius 't selve verstondt van een winninge voor de vierschare onses Salichmakers Jesu Christi. Doch en hebben tot noch toe niet anders daervan vernomen. D^s. Poppius is den 14^en deser sieck geworden en sedert swacker en swacker, sulcx dat syne E. nu den derden dach hem selven heel plat te bedde houdt, besicht weynich, ende kan des nachts niet veel rusten; is seer ongedaen. Wat het einde wesen sal, leert de tyt. De goede God wil hem troosten ende noch wederom gesont laten worden tot vertroostinge van zyne familie en dienst der gemeynte Christi. Zyne E. doet U en S^r van Meden (Uytenb.) den Heer Grot. ende alle de vrienden aldaer seer groeten. Voor de reste, de Heere Hoogerbeets oock alle onse andere medebroeders ende medegevangenen alhier zyn, God loff, noch in goeden doen, welgemoet en tevreden, gelyck ick mede, ons troostende in God ende met onse goede conscientie, wetende dat wy de gemeynte des Heeren den dienst schuldich waren, om welke wy nu te lyden hebben.

Eerwaerdige, seer lieve, hartelyck beminde broeder, trouwe vrient, syt Gods bescherminge bevolen, ende van my van herten gegroet. Groet oock van mynent wegen seer dienstlick S^r van Meden met zyn huisvrouw en de syne, de Heer Grotius met syn huysvrouw, D. Tilenum, Dorum (d'Or), Mercier ende alle andere goede vrienden. Op Loevesteyn, den 24 february 1624.

U. E. dienstwillige Vrient ende broeder in den Heere

Petrus Cupus.

Als ick doende was met dit te schryven, overviel my de cipier onvoorsiens, sulcx dat ick 't in der haast bergen most, 't welck d'oorsaeck is van de cladde hierboven (ook in 't HS. zichtbaar) ende heb nu geen tyt dit te herschryven. UE. gelieve 't ten goede te duyden.

HOGERBEETS schreef reeds den 3den Febr. aan Cupus. HS. der Rott. Remonstr. Kerk N°. 1294, uitg. in de Kron. van 't Utr. Gen. 1866: »Met wat groote droefheid des gemoeds, dat ik op gisteren door myn glazen UEd. en Ds. VEZEKIUS heb zien komen over de brugge van dit huis, in deze benauwde en harde gevangenis, kan ik niet genoegzaam verklaren. De Heer wil UEd. en ons allen die hier zyn met zyn geest versterken, opdat wy gewillig en gehoorzaam zyn allerheiligsten wil in alle lydzaamheid en geduld ons mochten onderwerpen, en daarmede troosten, dat wy hier lyden niet als boosdoeners maar om der gerechtigheid wille en dat wy met een goede conscientie in onze wettige beroeping voor de oogen des Heeren alhier gewandeld hebben, hoewel wy ten aanzien van God den Heer ons veelvoudelyck hebben verloopen en Hem zoo niet gediend als Hij van ons in zijn woord is vereischende en derhalven deze en veel meerder straffe wel verdiend hebben. Maar de Heer is genadig en zal, zoo ik betrouw, met ons handelen naar zyne barmhartigheid, opdat deze zyne vaderlyke bezoeking ons ten beste gedijen mag, te weten tot onze eeuwige zaligheid, en dat wij hier met onzen getrouwen Leidsman geleden hebbende, daarna met hem mede de eeuwige vreugde zullen deelachtig zijn. Amen!"

Uit een Brief van GREVINKHOVEN dd. 3 Febr. 1625 van Tonningen blijkt, dat men CUPUS in bedenking gegeven had, stilstand te teekenen als middel om aan zijne verdere gevangenschap te ontkomen. GREVINKHOVEN achtte het noodig hem ernstig te steunen in zijne resolutiën, met welke hij dit had afgeslagen. Rott. HSS. 1193.

III.

ACADEMISCHE ATTESTATIES

UIT DE EERSTE HELFT DER 17e EEUW, D. SNECANUS BETREFFENDE.

Rector Magnificus et Universus Senatus Academiae Frisiorum, quae est Franequerae, Lecturis Salutem.

Religiosa veneratione prudens antiquitas inter praecipua rerum publicarum vincula coercitionem iniqui et virtutis praemium reposuit, coluitque merito: unde mali peccata horreant, boni autem beneficijs ad obsequium recti magis protrahuntur et suis enitescent praemijs; neve sublatis studiorum proelijs studia peritura, aut minus decora essent: Cujus laudabilis instituti ratio quia de hoc viro veritatis declaramentum exegit, testamur, DANIELEM JOANNIS, pastorem quondam et moderatorem scholae Snecanae literis et moribus praestantem, insignes in humanioris literaturae studijs progressus profectumq. fecisse, quo defunctus ad Academiam Fran. Musarum otium quietis locum, luminisq. serenum avide se recepit, in qua tranquillus, abstractusq. a sollicita vita, inquietudine et strepitu vulgi externo ad Divinae medicinae mysteria summa animi promptitudine se collegit, vixitque solitarie magis quam socialiter, quippe qui infundi prius voluit fluentis sacris mystes [sic] quam effundere. Quocirca haud exiguae aestimationis apud nos fuit, cum ob doctrinam singularem, tum ob vitam sane inculpatam, hic transactam non solum sed et omnibus imitabilem, ut propterea nulli bonorum non sit charus. Ingenium ostendit vividum, felix, et erectum; in moribus et conversatione sobrius, pius, probus. Accedit ad has virtutes, ornamen-

tum hoc insigne propter multarum rerum experientiam et singulares naturae dotes, prudentiae Encomium: testatus fuit quoq. hic vir ordini nostro summam tum publice tum privatim in S. S. Medicinae Studio diligentiam et sedulitatem assiduam, in quo non poenitendos tantum sed et laudabiles et insignes fecit progressus. Hinc praefatum virum non sinit illaudatum ipse amor ex virtute [1] et merito eius procedens. Quicunque igitur bonum publicum privatumq. promovere student, nec pares honorum titulis premiisq. malos bonis censent, hunc DANIELEM JOANNIS omni beneficiorum genere et favore prosequantur. Exeratur decreto Rectoris Magnifici totiusque senatus Academici, 26 Septembris 1623.

COUMANS. [2]
1623: 9: 26.
Acad. Secretarius.

DANIEL JOHANNES (SNECANUS).

De Rector ende Professores der Universiteyt tot Franeker in Frijslant, attesteren ende getuygen mits desen, dat Doctor DANIEL JOHANNISSEN so lange hy in onse Universiteyt geleeft heeft (vixit autem hic x circiter annis) altoos een sober, nuchteren, ingetogen, eerlijk en onberispelyk leven geleydet heeft; de publyke actus, lectiones ende disputationes vlytiglyk bygewoond ende met syn presentie vereerdt, zyne uytnemende geleertheyt in omni literatura publicis orationibus dikwils getoont, de jeught in bonis literis et artibus tot contentement der E. E. Heeren Curatoren ende van ons neerstiglyck ende in alle getrouwigheyt onderwesen, de practyke der Medicynkonst vlytiglyk ende gelukkiglyk in een sober leven geoeffent. Ende also hy ons te kennen heeft gegeven, dat hy van sinns was uit dese Stadt elders te verreysen, om syn konst met meerder profyt te oeffenen, so hebben wy hem dese korte, doch waerachtige attes-

---

1) De herhaalde vermelding van zijne deugd beteekent hier natuurlijk te meer om zijne afzetting te Sneek (zie straks). In VRIEMOET's *Athen. Frisiac.* heb ik tusschen 1618 en 1628 geenerlei vermelding van SNECANUS gevonden.

2) Dit moet, ofschoon men in 't HS. licht anders lezen zou, de naam zijn volgens *Series Professorum — et eorum qui Sen. Ac. fuerunt ab-actis Franeq.* 1745, p. 110, waar JOANNES COUMANS van 1621—1630 als ab-actis voorkomt.

tatie niet willen ofte conen weygeren. Gegeven desen 20 Octobris, ouden stijl, 1628.

Uyt de name der HH. Professoren
S. AMAMA,
Acad. p. t. Rector.

HS. der Amst. Rem. Kerk 174*.

Dr. DANIEL JOHANNIS, naar zijne vroegere woonplaats SNECANUS genoemd en bij dien naam meer bekend, was gelijk ook uit deze attestaties blijkt een zeer geleerd man. Nog vóór de Dordr. Synode werd hij in 1618 om zijne genegenheid tot de Remonstranten als Predikant te Sneek (hij was dit reeds 1616. Amst., HS. 174) afgezet. Brandt. II, 931. Toen begaf hij zich, gelijk nu uit het eerste der hier meegedeelde stukken blijkt, naar Franeker, waar hij, de gewezen Predikant en Rector, niet slechts in literarische werkzaamheid bezig was, maar ook de geneeskunst uitoefende tot 1628, toen hij hiervan, alsmede van zijn gedrag en wandel het tweede eervolle getuigenis ontving. Twee jaren later trad hij, 16 April 1630, te Rotterdam in de eerste binnenlandsche Socïeteitsvergadering der Remonstranten als lid hunner Broederschap op, Sticht. d. Rem. Br., II Deel. blz. 212, en in dat jaar bediende hij in halfjarige Commissie de gemeente van Monnikendam, ald., Bijl. blz. 447, en verder Hoorn tot in 1632, Biogr. N. L. der Remonstr. Broederschap, bl. 85, toen hij bij de invoering der vaste bediening aan Bommel werd geschonken, Sticht. II. 293. In 1636 woonde hij te Leiden op de Vliet, weder als Doctor in de medicijnen, Brief van Episcop. aan hem d.d. 19 Jan., Amst. HS. 82[1], maar bediende tevens de Remonstr. gemeente aldaar en te Warmond. Dit bleef hij doen ook toen hij in dit zelfde jaar te 's Hage ging wonen, Biogr. N. L. 86. In 1636 werd hij nog door Bommel voor de bediening aangezocht en het beroep op hem door Schoonhoven uitgebragt door de Directeurs niet goedgekeurd, Amst. HS. ald. In 1638 droeg de Broederschap hem en VAN ENGELEN, pred. te Arnhem, eene berziening van de kantteekeningen der nieuwe overzetting van den Bijbel op, tot wier uitgave zij in 1646 besloot, en die in 1649 als »Klare wederlegginge" enz., Rogge, Catal. d. Amst. Pamfl. I. 1. 150, in 't licht verscheen. Intusschen hield SNECANUS van Aug. 1642 zich te Rotter-

dam op, waar de kerkeraad, die dit verlangd had, hem een huis ter tijdelijke bewoning aanwees tot Mei 1643. Toen vertrok hij weder naar Bommel, waar hij op nieuw als Medicinae Doctor practiseerde, en schoon er een Gymnasium Rectorale was, had men SNEC. toegestaan commensalen te houden, aan wie hij onderwijs in het Latijn, Grieksch, Hebreeuwsch, Chaldeeuwsch, Arabisch enz. gaf. Biogr. N. L. 274. In 1648 nam hij op verzoek der Broederschap met J. NAERANUS op zich de Kerk-Historie van UYTENBOGAERDT in 't Latijn over te zetten, en dit werd in 1652 door hem alleen volbragt. Zie Sticht. d. Br. II. 325. Hij stierf te Bommel, 75 jaar oud. Biogr. N. L. 274. Brieven van en aan hem bevatten de HSS. der Amst. Kerk 136. 138. 174., van hem de HSS. der Rott. Kerk, 1777—79.

KEKCK-GEBRUYCK DER PSALMEN;

EEN ONUITGEGEVEN GESCHRIFT VAN CONST. HUYGENS.

CONSTANTER'S opstel, hier volgende, werd door den Hoogleeraar TH. JORISSEN gevonden in de verzameling van 's dichters HSS., die bewaard wordt in de Boekerij der Koningl. Akademie van Wetenschappen te Amsterdam, en der redactie van de *Studiën* vriendelijk ter plaatsing aangeboden.

De correspondent, aan wien de auteur het woord rigtte, is geheel onbekend; hij kan een Haagsch predikant geweest zijn, maar even goed een tijdgenoot van anderen stand, want ook onder de gewone gemeenteleden der Hervormde Kerk in die dagen waren er velen, wien de hier behandelde stof de hoogste belangstelling inboezemde.

Sinds den tijd der Dordsche Synode won bij de beschaafdste leden der Gereformeerde Kerk de overtuiging meer en meer veld, dat de psalmberijming van DATHEEN door eene betere vervangen en dat ook van de muziekale zijde het psalmgezang der gemeente veredeld behoorde te worden. Die overtuiging werd omstreeks den tijd, waarop HUYGENS dit geschrift stelde, steeds ernstiger uitgesproken, en aan proeven om in de bestaande behoefte te voorzien, ontbrak het niet. Van tijd tot tijd kwamen nieuwe psalmbundels in het licht, welker bewerkers verschillende beginselen hadden gevolgd, beginselen die wijd genoeg uiteen liepen, om ook zeer verschillende beoordeelingen uit te lokken. Dat een predikant en andere

belangstellenden dier dagen het oog op HUYGENS rigtten met den wensch, dat hij ook nu zijne stem zou doen hooren, gelijk hij het in 1640 deed, toen de strijd over het orgelgebruik met zooveel levendigheid gevoerd werd [1], laat zich begrijpen. Ook aan hem rigtte men de vragen: Moet men in metrum gestelde en berijmde psalmen zingen, of heeft men uit eerbied voor den letter der Schrift en uit vrees om daarvan in het minste af te wijken, proza-overzettingen te gebruiken? Zal men de oude melodiën behouden, of nieuwe invoeren, en dàn — hoe vele en hoedanige melodiën? Deze vragen — men kan het uit de berigten van Dr. BENNINK JANSSONIUS in zijn »Geschiedenis van het Kerkgez. der Hervormden in Nederl." bl. 146 vv. opmaken — deze vragen waren destijds vooral aan de orde, en HUYGENS heeft ze hier op zijne wijze beantwoord. Of hij zelf ten volle verzekerd geweest is, dat zijne beantwoording de regte en afdoende was, weet ik niet. Hij achtte zijn opstel althans niet gewigtig genoeg of niet geschikt, om het onder de oogen van het publiek te brengen, hoewel hij het vermoedelijk nog in December 1660 aan ANNA MARIA VAN SCHURMAN ter lezing aanbood, en den wensch uitdrukte, dat deze het ook aan GIJSBERT VOETIUS, zijn tegenstander in het stuk des orgelgebruiks, zou voorleggen. [2] Wat mij betreft, ofschoon ik de maatregelen ter verbetering van het psalmgezang, hier door HUYGENS voorgesteld, grooten-

---

[1]) Zie KIST in het *Archief voor Kerkel. Gesch.* eerste reeks D. X, bl. 264 v.

[2]) Dit vermoeden berust op den hier volgenden brief van HUYGENS aan de »incomparabilis virgo", die mij, almede uit de HSS. der bibliotheek van de Kon. Akademie door mijn ambtgenoot J. BOOT werd medegedeeld:

Nobilissima Virgo!

Quae me dicebam in amici gratiam disseruisse de Psalmorum usu in Ecclesia, hic habes. Primo intuitu valde *παρὰ δόξαν* est, quod propono; neque ut fatear nimis *εὐεισάγωγον*, si captum vulgi specto. At si conferre mihi consilia detur cum viris Musicae non imperitis, vix est de huius instituti successu ut sinistre sperem. Meae certe inscitiae hactenus nulla potior ratio occurrit, qua sacro textui sua majestas constet, et illaesum sit *τὸ θεῖον ἀρεθές*, quod quam pernicioso exemplo hactenus aut supine negligatur, aut prone polluatur, ut sic dicam, tute arbitrare, Nobilissima Domina, et longum Vale. Hagae Non. Dec. CIↃIↃCLX.

Vere tuus
C. HUGENIUS Z.

Domino VOETIO quod per te liceat S. P. D., et ipsi quoque haec dissertatiuncula ut sapiat, si tanti est ut inspiciat, scire aveam.

deels voor onredelijk houde, — ik acht zijne scriptie eene nuttige bijdrage te wezen tot de kennis van de geschiedenis des kerkgezangs in ons land en zie haar daarom, en ook als bijdrage tot de kennis van den merkwaardigen schrijver zelven, gaarne in deze *Studiën* opgenomen.

W. Moll.

Mijn Heer;

Van overlang heeft het U. Z. gelieft mij aen te maenen, ten einde ick eenmael mijne beste meeninge wilde uijtten, aengaende het gebruijck van de Psalmen Davids in Gods kercke: ende dewijl mijn' belofte mijn' schuld daer af heeft gemaeckt, val ick endtelick aen 't voldoen, soo verre mijn swack oordeel kan strecken; zijnde daer in tot noch toe wederhouden soo door voorgevallene besigheden, als door andere insichten, die mij bedenkens waerd hebben gedacht.

Heeft U. Z. wat geduldts in voor-raed, eer ick tot de saecke kome, sal ick U. Z. kortelick ophouden met mijn selven te berispen over de onduytsche tale, die mij dus in den ingange ontvallen is, sprekende van de *Psalmen Davids*. De *geslachten Israels*, de *kinderen Jacobs* ende meer diergelycke werden mede soo uijtgesproken, maer even onredelijck: want wie soude het mij vergeven, zeide ick, *de kinderen Pieters* in plaets van *Pieters kinderen*, of de *kinderen van Pieter;* het *huys Dircks*, in stede van *Dircks huys* of *het huys van Dirck?* Beter en kan soodanighe mistael niet in 't ongelijck gesteld werden, als bij de vergelijckinge van ons ongeveinsde dagelicksche ende, soo wij seggen, ons moederlick gebruijck.

Hoe daertegen dit averechts spreken voornementlick in 't kerckelicke geraeckt is, houde ick niet voor duijster: te weten door de Griecksche ende Latijnsche taelen, die U. Z. beter weet als ick dat geen onderscheit tusschen *Jans boeck* en *het boeck Jans* en maecken. Gelijck dan die taelen den geleerden vande schole af tot op den stoel aenhangen, ende men onder haer voor het gereetste niet ongewoon en is, te seggen de *Sendbrief Jacobi*, met diergelijcke ver-

mengelingen meer, is het niet vreemd, dat men oock vervallen is eenighsins op sijn Latijnsch te seggen, het *huys Jacobs* enz.: hoewel inderdaet het Latijnsche *Jacobi* alsdan noch lijdelicker soude vallen als het onduytsche *Jacobs*. Doch beide houde ick dat voornamentlick behooren uijt den monde te blijven van de ghene, dien het te beurte gevallen is de oorspronckelicke bevallichheden onser edele moeder-taele voor de ooren van groote gemeente staenden te houden ende te verrijcken.

Ick gevoel mij van het eene bij-pad in 't andere vallen; niettemin kan ick niet naerlaten hier nevens in 't voorbij gaen te melden, dat mij wat zeer doet, wanneer ick somwijlen op de predickstoelen ten einde van des Heeren gebedt hoore, *want uw is dat rijcke, die kracht, die heerlickheit*, in plaets van *het rijck, de kracht* etc.; konnende niet bevroeden, hoe men sich kan gevallen laeten *die man, diens mans* ende *dien man* overhoop te werpen met *de man, des mans* ende *den man*, dat bij ons ende onse kinderen soo duydelick vanden anderen werdt gescheiden.

De woorden *Verlost ons vanden Boosen* oft *van dien boosen* maecken een ander geschil onder de letter-lieden, 't welck ick hier niet aen en voere, dan voor soo vele ick U. Z. wel derve verklaeren, dat ick het met het eerste houde, om redenen die ick wel voor desen, soo volgens anderen, als uyt mijnselven, daertoe hebbe bij èen gestelt, ende welcke, mijns bedunckens, door de weder-redenen geensins en werden opgewoghen.

Dan waerom sich sommige onser goede leeraeren liever vergeten of vergapen willen aen andere verscheiden kleinicheden, die onse taele hier en daer min of meer te kort doen, dan dat sijse naer haer vermogen suijveren ende verbeteren souden, en verstae ick niet: is oock niet waerdigh dat veel incts daer aen gehangen werde: behalven dat U. Z. dencken mochte, dat ick de woorden van den predickstoel te nauw siftende, den sin van die woorden verwaerloosde; met welcke huijck ick, God danck, niet en meene ter kercke te gaen.

Endtelick sal U. Z. beginnen te seggen, *dic, Posthume, de tribus capellis*, ende het is hooge tijt, soude de deur niet grooter als het huijs vallen; want met niet seer vele woorden kan ick U. Z. verthoonen wat ick van het gebruijck der Psalmen gevoele.

Dat het selve tot den algemeenen Gods-dienst nut ende noodigh is, betuyght de gansche christenheit bij haere eenpaerige gewoonte. Maer de Griecksche ende Roomsche kercken blijven daer in bij den oorspronckelicken text, yeder naer de oversettinge die haer gevalt. Dat de Roomsche sich vast maeckt aen een' oversettinge den meesten volcke onbekent, ende van de welcke ondertusschen seer wel geseght is geweest, dat sij gedaen schijnt *in contumeliam latini sermonis* [1], is een misslagh bij ons over ende over wederleght; maer en raeckt alhier niet eigentlick het ghene ick by der hand hebbe.

Van onser sijde hebben wij den text in dicht en rijm gebracht. Moght ick dat alleen seggen! maer (gedenckt, mijn heer, ende gedenckt, is 't mogelick, sonder aanstoot) uijt een' fransche oversettinge in korte regeltjens, in dicht, in een, twee, drij en vier dubbelt rijm gewrongen ende mismaeckt (als oft men met geweld van 't pad der waerheit verleidt wilde wesen) is ons een Nederlantsche copie geboren uijt de hand van een schrijver, die sich in de klem vande selve regeltjens, dicht en rijm, besloten hebbende, soo scheeven afbeeld van die eerste kromme schaduwe heeft voortgebracht, dat wij vroome ende geleerde lieden dagelix hooren seggen, God zij het geklaeght.

Ick en bevinde niet, dat andere naburige kercken van ons rechtsinnige gevoelen oorsaeck hebben, om sich mede sonderlinge van haerer oversetteren dichten ende rijmen in desen te bedancken; maer ten minsten hebben sij de copyen in de hand van ijet oorspronckelix, ende niet als wij, de schaduwe van een alreets misstelde copie.

U. Z. en gelieve niet aen te sien voor een neuswijse lastering dat ick der Fransche psalmen dicht soo derve noemen. Voor Marot, die daer eerst de hand aen sloegh, weet ick dat dit te seggen valt; dat de geleerde Vatablus hem, in syne onkunde vande Hebreeuwsche taele heeft bijgestaen: de groote Beza, die hem volghde, en hadde dienaengaende geene hulp van doen; maer sien wij niet, hoe hij sich heeft laeten gelusten sijne handen te steken in deselve kluysters van sijnen rijm-suchtigen voorgangher, ende hoe hij mits-

[1]) Cham. Punstrat. Cathol. L. 14. c. 9. art. 7.

dien onvermijdelick heeft moeten vervallen in gelycke gerijmde ongerijmtheden, daer der anderen werck af overloopt?

Quaem ick aen de exempelen daer van het in den eenen ende den anderen krielt, wanneer had ick gedaen? Laet ick maer een eenige van den voorgangher aen voeren, dat mij altoos in de krop steekt: van waer meent U. Z., dat de twee laeste verssen van den 15 Psalm komen,

Qui charier ainsi voudra,
Craindre ne faut que jamais verse.

Soude sich yemant wel soo veel derven onderstaen ontrent een' sake, die met Gods woord niet gemeens en hadde? Maer, om den lieven rijm op *exerce* te vinden, heeft men den Propheet moeten doen spreken van het niet omwerpen van een carre, om den man uyt te drucken, die soo en soo levende gelucksaligh soude sterven: doch t'allen geluck heeft DATHENUS dese carre in 't spoor van sijnen rijm niet gevonden, anders hadden wij het MAROT met wijder kelen naer gesongen.

Ondertusschen, Mijnheer, dese dichten heeft de goede gemeene man in even soo hoogen waerde als Gods woord, ende vande eerste bejegeningen is het den ghenen die daer yets tegen derven seggen, dat haere voor-ouderen daer op gestorven zijn.

'T is waer, dat de gerijmde Fransche Psalmen op seer lieffelijcke gesangen gestelt, inde swaere tijden der vervolginge onse bedroefde voor-ouderen tot seer heughelicken troost hebben gedient, ende dat deselve psalmen *pro captu sacculi* ende voor de teere beginselen der verlichte kercken met yever ende genegentheit in den openbaeren ende algemeenen Gods-dienst aengenomen ende allengskens ingevoert sijn gewerden; maer de vraghe daer mede ick geloove dat U. Z. gelieft mij besigh te maecken, loopt hier op, of wij hedendaeghs de feilen van soodanighen gebruijck ondervindende, niet en behooren te trachten naer het ghene ons stichtelicker, ende ten aensien van onse wedersprekeren onlasterlijker mochte vallen?

Ick wil seggen, dat de Psalmen, soose gerijmt liggen, in verscheiden taelen, niet benijdt en konnen werden den ghenen die, sich aen haere menighfuldighe onbehebbelickheden niet keerende, te vreden zijn deselve voor haer eigen geestelick onderhoud te ge-

bruijcken, maer dat ons te letten staet watter desen aengaende *in de kercke* nut of noodigh is.

Hoe vele sich menighe jaeren herwaerts groote, godvruchtighe, geleerde luijden daeraen hebben laeten gelegen zijn, is U. Z. bekent. Te weten, sommige hebben het stuck op niews uijt haer eighen Hebreewsche geleertheyt aengegrepen, andere op de gesuijverde oversettingen, daertoe sij vertrouwt hebben sich te moghen verlaten, andere hebben het meeste vuyl uijt den ouden rijm getracht te lichten, alle inder daet soo kloeckelijk, dat de minste van allen verdiende de plaetse van DATHENUS inde kercke te besitten. Maer met wat gevolge? geenerhande gehoor voor ijemand van die eerlycke luyden tot op desen dage: ouden feilen houden 't veld tegens niewe verbeteringh. Wat duckt U. Z. Myn heer, soude de kercke op dien voet wel oyt uyt het verouderde vuyl des pausdoms tot de reformatie geraeckt wesen, daerse God Almachtigh mede gezegend heeft?

Maer tot noch toe en heeft U. Z. mij niet hooren spreken, mij segg ick, die dese laeste heerlicke wercken ten hooghsten ende soo veel als yemant beminne, love ende prijse, maer echter, ten nauwsten genomen, van het gevoelen noch niet en kan wesen, dat wij met deselve onsen algemeenen Godsdienst ter kercke konnen voldoen.

Myn reden is: dat alsoo die laeste geleerde dichters voor hebbende de plaetse van DATHENUS met gemack ende gevoeghelickheid in te nemen, om de gemeene lieden in 't oude gesange geen aenstoot te geven, haer selven mede inden voorz. dwange vande Fransche regulen, dichten ende rymen begeven hebben, niet mogelick en is geweest (voor soo verre mijn kleine begrip in de dicht-const gaet) of sij hebben allenthalven genoodsaeckt geweest de oorspronckelicke text-waerheit het eene of het andere behendige gewelt aen te doen, daer uyt dan dat gebreck volght, 't welck ick mij beduncken laete wel in onse cabinetten, maer niet in Gods kercke over 't hoofd gesien te mogen werden.

Het naeste dat U. Z. hier op staet te vraghen, is, hoe men 't mij dan inde kercke te passe soude konnen maecken, en dewijl ick yeders doen ende laten dus wese te bedillen, wat ick meene datter tot verbeteringe gedaen oft gelaten behoort te werden.

Dit is dan *Posthume, de tribus capellis;* ende ick antwoorde, dat

de saecke, mijnes bedunckens *eenighsins* in dicht, ende *allersins* in ondicht te rechte waere.

Wat de Psalmen in dicht aengaet, van dit verstandt ben ick, ingevalle men met den gedichten text inde kercke te vreeden magh wesen (van dit verstandt en ben ick niet), dat men vooreerst eene van de boeyen moet afwerpen, daer naer wij hincken, dat is den rijm, alsoo die in 't gesangh der gemeente gansch onnut ende onnoodigh is, blyckende daer uyt dat hem geen mensch in 't singen ter kercke gewaer werden en kan, ende, sulx al konnende geschieden, dat die ijdele bij-klanck tot geenerhande dienst ofte voordeel ter godvruchtigheid en kan strecken.

Ick verachte de slechte reden die daer tegens mochte geworpen werden, als dat de rijm de memorie behulpsaem is; want de Psalmen ten minsten de moeyten wel waerd zijn diemen aen rijmeloos dicht meer als aen 't gerijmde heeft te hangen.

Soo doende dan souden de Psalmen gelesen ende gesongen werden in die maniere van gedicht die de Italianen *versi sciolti* noemen, welcke U. Z. wel kan gedencken, dat, hoewel sonder doorgaenden rijm, evenwel niet sonder bevallicheit en sijn; zelfs ten deele door dien dat somtijds de rijm daer tusschen beiden ongesocht ende van selfs komt in te vallen. Ende die dit ambacht bij der hand hebben gehad, weten genoeghsaem, hoe vrij de dichter sijne ellebogen heeft, als hij van slavernije van 't rijmen ontslagen magh wesen.

Maer ten tweeden, ende om noch een' swaere boeye af te werpen, wilde ick bespreken, dat den oversetter in dicht vrij stond, alle die voorn. korte regeltjens te bannen, ende alleen twee of drij soorten van allerlangste tot sijn gebruijck te verkiesen.

Hier uijt en soude niet alleen volgen de vrije macht ende swier om de Hebreewsche waerheit ten naesten waer te nemen ende uijt te drucken, maer selfs dit andere gemack, dat de gemeinte niet meer als met twee of drij verscheidene wijsen voor alle de Psalmen soude beswaert werden, daer haer tegenwoordigh de groote verscheidenheit derselve soo lastigh valt als yeder een wel weet, ende niet dan al te seer is blijckende uyt de onordentelicke mistooning onser Psalmen, dat vrome lieden in onse kercken dagelix met leedwesen moeten verdraghen, dewijle men bij ons niet en wil verstaen

tot de hulpe van 't orgel, die onse meeste naburen daertegens, niet sonder genoeghen, sijn gebruijckende.

Het ghene hier tegen mochte gewerpen werden, als dat men die weinighe wijsen moede gehoort soude werden, en heeft geenen grond, als klaerlyck blijkt onder de Engelschen, die doorgaens maer soo weinighe gesangen tot haere meeste Psalmen gebruycken, ende niet bevonden en werden derselve eenighsins moede gewerden te zijn.

Soo souden wij dan, oock sonder orgelpijpen, tot een vast ende eenparigh gesangh konnen gebracht werden, ende de Paeps-gesinde met onse onordentelickheit wat min redens van opspraeck geven.

Daer naer oock, in sonderheit, die geleerde pennen haere wercken gemackelick souden konnen rechten, die alreede (eenighsins op mijne aenmaeningh) haeren arbeidt hebben besteedt aende woort-voor-woortsche overdichting der Psalmen, soo naer dat sij selfs met onderscheid van letteren hebben doen uytdrucken de bij-woorden, die sij hier en daer genoodsaeckt sijn geweest in den text te klampen. Dus vele, als ick geseght hebbe, om in dicht ende *eenighsins* geholpen te werden.

Op het *allersins* dat ick U. Z. toegeseght hebbe uijt de Psalmen in ondicht slaen ick voor als volght:

De Griecksche ende Roomsche kerck, seide ick, behouden den ongedichten text; oock deden soo de Engelsche in de kerck-plichten, die sy uyt het Pausdom, ten tijde van de suyveringe der leere hadden behouden, ende sulx in haer eigen tale, dat alleen prijsselick is.

Maer dese maniere van kerk-plichten niet gemeens hebbende met onsen Gods-dienst, alsoo wij met reden verstaen dat het geestelick gesangh soo wel uijt den monde als uyt het herte der gansche gemeente moet komen, ende dat werck niet alleen besteedt blijven aen ettelicke kerck-lieden als in 't Pausdom, die sich daer af voor haere belooninge, als bij den dozijne, quyten, sonder dat de honderste man vande toehoorderen eenige wesen oft kennisse daer of draghe:

Soo staet alleen te sien, hoe wij den dichteloosen text in een betamelick gesangh onder het volck souden moghen brengen. Ick spreke van een betamelick gesangh doordien ick mijnenthalven niet en kan sien, hoe het Roomsche gesangh bij goede ooren niet alleen voor prijsselijck, maer selfs voor lijdelijck werdt aengenomen;

ende bekenne noyt wel te hebben konnen begrijpen, wat het voor kerck-gesangh moet geweest hebben, dat St. AUGUSTINUS tot God seght hem de tranen uyt de oogen te hebben geperst [1], immers het ghene zedert *Cantus Gregorianus* heeft begonnen te heeten, is van soodanigen stoffe, datter onze vrouwen en kinderen af plegen te schricken of te walgen, wanneer sij omtrent den Roomschen godsdienst komen.

Souden wij dan vrouwen ende kinderen yets aengenaems in de plaetse geven, 't welck sij bij haer selfs lichtelyck konden uytvoeren (want dat hoorter voor alle dingen toe) mosten wij noodsakelijck een gesange uytvinden, dat haer niet tegens de borst en waere; ende om U. Z. daer op mijn geheim te ontdecken, zegge ick voor niet onmogelyck te houden, dat op de Psalmen, soo sij staen, doorgaens ende van woorde tot woorde, seer lieffelicke, zedighe, ende allenthalven bequame toonen werden gestelt, op dewelcke den text door alle de gemeente gesamentlick sonder ongemack soude konnen gesongen werden.

Ick segge sonder ongemack: door dien niet alleen het volck den voorsinger goed soude te volgen hebben, maer insonderheit mede doordien men dese toonen van soo medegaende aert, sonder verwijderinge van sprengen soude maecken, dat se bij naest van de onervarentste uijt het ooghe gevolgt ende uytgedruckt souden konnen werden: daerenboven men dan soo weinigh verscheidenheit in dese zedighe geluyden soude brengen, datse de gemeente ten meesten deele gelyck als van buyten soude leeren door het dagelicx gebruyck.

Sullende ondertusschen oock dit merckelicke voordeel hierdoor betracht werden, dat men dus doende het gesangh allenthalven ten naesten bij op de woorden soude konnen passen, te weten het droevige op de droevige, het vrolicke op de vrolicke, ende soo voort, sulx in onse Psalmen soo verre van daer is, dat wij gestadelijck in eenen ende denselven Psalm vervallen op heel strydige woorden met ons eerste gesangh; waer door U. Z. weet hoe krachteloos de uijtdrucking van die heilige texten werd gemaekt.

De swarigheit diemen mij hier mocht voorwerpen ter saeke

[1]) *Confess.* l. 10, c. 33.

vande groote ende oneindtelicke verscheidenheit deser gesangen, die de memorie des volcks niet machtigh en soude wezen, is alrede uyt den weghe geholpen, mits ick geseght hebbe datmen die verscheidenheit soo seer besnijden soude als eenighsins mogelick soude sijn, soo dat veeltijds de blijde ende veeltijds de droevige woorden in verscheidene Psalmen yeder wederom met deselve geluyden souden uytgesproken werden, dieder in andere toe gebruyckt waren geweest. In allen gevalle de ghene die in 't minste kondig waeren, niet van de heele musike. maer van vyff of ses hoogher ende lager noten (diemen wel lichtelick alle in quinten soude besluijten) souden noyt verlegen konnen vallen; de gansch onkundigen en hadden, als geseght is, niet anders als den Voorleser op den voet te volgen; sullende sulx gansch sonder moeyte konnen doen, om de gemackelickheit van de toonen, ende derselver veeltyds op een slaende geluyt: daer tegens wij nu sien ende hooren tot walgens toe, ja ten spotte van die ons qualick willen, wat een onordentelickheit van geschal in onse kerken veroorsaeckt werdt door de onkunde vande meeste menschen in een groot deel viese, swaere ende ongebruickelicke gesanghen, die de verscheidenheit van dichtmaete op vele der Fransche Psalmen heeft doen stellen.

Met voordacht heb ick gesproken van alleen den Voorleser op den voet te volgen: want daer mede konde de gemeene man bestaen; maer om dat vast te maeken soude ick onse Voorleseren een' lesse schuldigh wesen, naementlyck dat sij in der daet Voorsingers mosten zijn, ende niet medesingers; daerin ick mercke dat sich de meeste verloopen, trachtende somwijlen te vergeefsch het volck te recht te helpen uyt den mis-toon, daer in het vervallen is, doordien sij het rechte voorsingen hebben versuymt, 't welck met soodanighen aendachtigen opmerck behoorde waergenomen te werden, dat altoos haer' note eenen goeden oogenblick voorde gemeente gehoort wierde, jae selfs de naestvolgende aan 't gaen waere, eer de laest voorgaende heel uytgesonghen werde: sulx wat meesterlick gepleeght werdende, is niet te gelooven hoe meest alle misslaghen, oock inde moeyelixte wijsen, souden voorgekomen werden, ick laete staen in die gemackelicke die bij mij werden voorgestelt.

Vraeght U. Z. of ick dan voor verloren soude houden alle den

geleerden ende godvruchtigen arbeit, die soo vele uijtnemende lieden in 't oversetten der Psalmen op de Fransche wijsen ende dichtmaet hebben genomen? Antwoorde ick, geensins; maer in 't tegendeel verstae ick, als vooren ten deele is aengeroert, dat yeder een naer het welgevallen, dat hij moghe vinden in dese ofte ghenen dichter stijl, desselfs Psalmen tot sijn ende sijns huysgsins dagelixe oeffeninge ende vertroostinge soude moghen gebruycken; maer, in een woord geseght, gelijk het niet gevoeghelick en waere de paraphrases selfs vanden aensienlixten schrijver der gemeente in de kercke voor te lesen in de plaetse van Gods eigen woord, soo en kan ick niet bevinden dat wij in deselve kercken, in plaetse vande oorspronckelijcke Psalmen vermogen te gebruycken de paraphrases, die daer op zijn verdicht. Want soo noem ick alle onse gedichte oversettingen, als die sulx geworden zijn door den dwange van maten ende rijmen, ende diensvolgens voor Gods woord niet en konnen uytgaen.

U. Z. sal mij niet sonder oorsaek te maenen hebben, om een voorbeeld oft twee van de niewe maniere van kerck-wijsen, die ick voorstelle: ende ick en segg het niet af. Dan bij meerder stade dan ick tegenwoordigh heb sal sulx wel eens onder ons in 't werck konnen gestelt werden. Voor eerst dunckt mij genoege te wesen, dat ick de sake dus eenmael in 't rouwe hebbe uytgebootst, wel wetende dat U. Z. selver, wanneer hem de moeijte luste, de beste voorschriften soude konnen in 't licht brengen, daer op ick mij liever wil verlaten dan oftse van mijne hand waeren.

Om te besluyten, Mijn heer, ick hope dat U. Z. mij niet van soo geringen oordeel en houdt, dat ick staet soude maeken van desen mijnen voorslagh den hoofden ende leden onser kercke aengenaem te maken: inder waerheit ick ben soo verre van die gissingh, siende hoe weinigh voordeels de voors. kloecke ende geleerde luyden met haere discrete verbeteringen hebben konnen doen, dat ick in 't tegendeel voor vast stelle, quame mijn voorgeven aen den dagh, gelijck het nu maer ten gevalle van U. Z. tusschen onze muren ontwerpen werdt, dat d' onbescheidene mij licht voor kettersch uytroepen souden, ten minste voor een aanleider naer het uytgebraekte Pausdom; met hoedanige kladde men wel lichtelick yemant een gemeente op den halse soude jaegen, alsmen

's lust hadde, soo wij schier voor desen eenen hebben sien gebeuren, van welckers gansch vroome ende oprechte intentie ten besten van Gods kerck en waerheit ick ende alle eerlicke lieden genoeghsaem waren versekert. Dit spel en lust mij niet, ende moet ick den wegh helpen doordwalen, soo langh ick hier ben, dien ick houde vanden besten af te leiden, wil ick mij liever tot de menichte voeghen, dan oorsaek van onrust geven, houdende mij daermede tevreden, dat mogelick naer desen verstandige lieden sullen opstaen, die met mij sullen oordeelen, hoeveel de Christenen sich daeraen behooren gelegen te laten zijn, dat Gods H. Woord van onse sondighe handen ende monden soo ongekroockt ende onbesoetelt blijve als eenighsins doenlijck is, daer toe ick in desen voor alsnoch geenen naederen raed en wete dan den eenen of den anderen vande twee, die ick U. Z. naer mijn onnoosel gevoelen hebbe voorgestelt. U. Z. gelieve te gedencken, dat ick mij dus verre verloope ter liefde alleen van sijn bevel, 't welck mijne gedachten tot woorden ende dese tot beschreven papier heeft gebracht.

Ick vertrouwe datter U. Z. sich van sal weten te dienen naer sijne groote bescheidenheit, die ick soo hoogh achte als de eere van altoos gehouden te worden etc.

Haghe 29 October 1658.

BRIEF VAN PETRUS DATHEEN

AAN

AMALIA VAN NIEUWENAAR,

MEDEGEDEELD DOOR

W. MOLL.

Ofschoon de geschiedenis van DATHEEN'S leven en bedrijf door de beoefenaars onzer Kerkhistorie bij herhaling behandeld werd en vooral in de laatste jaren over 's mans wezen en werken een aanmerkelijk licht opging, laat het zich aanzien, dat het onderzoek betreffende »den grondvester der gereformeerde Kerk van Nederland" voorshands niet tot rust zal komen. Terwijl de schriften der heeren TER HAAR, [1] ROBIDÉ VAN DER AA, [2] DOEDES, [3] en inzonderheid het onlangs verschenen werkje van den heer JANSSEN, [4] den lezer de overtuiging inboezemen, dat DATHEEN onder onze hervormers eene hoogst belangrijke plaats inneemt, leveren die zelfde schriften bewijs, dat onze kennis van zijn persoon, zijne lotgevallen en zijn veelzijdigen invloed op de kerkzaak van ons vaderland verre van volledig is. Over sommige tijdvakken van zijn leven hangt nog een digte sluijer; in zijn karakter ontwaart men

---

[1]) *Specimen historico-theol. Petri Datheni vitam exhibens*, Traj. a. R. 1858.

[2]) *Kalender voor de protest. in Nederl.* 1861, bl. 188 vv.

[3]) In de *Stemmen voor Waarheid en Vrede*, Junij 1871.

[4]) *Petrus Dathenus*, Delft 1872. Den lezer zij herinnerd, dat Dr. ACQUOY in den *Spectator* voor 1872 eene aankondiging van dit werkje plaatste, waarin merkwaardige opmerkingen aangaande de onderlinge betrekking van DATHEEN en WILLEM I voorkomen.

nog steeds raadselachtige trekken; de omvang zijner veelsoortige werkzaamheid is geenszins volledig opgenomen. Dat alles, wat hier duister is, door de resultaten van vernieuwd en breeder onderzoek opgehelderd zal worden, durft men naauwelijks hopen, maar dat meer veelzijdige navorsching in de bibliotheken en archieven van Nederland, België, Duitschland en Engeland gewenschte vruchten zal leveren, valt, naar ik meen, niet te betwijfelen.

DATHEEN'S leven is een zwervend leven van buitengewone bedrijvigheid en openbaarheid geweest. Met vele en veelbeteekenende tijdgenooten van alle standen en in verschillende landen heeft hij, bij de behandeling van aangelegenheden, waarvoor algemeene belangstelling heerschte, in min of meer vertrouwelijke, vaak ook vijandige betrekking gestaan. Zulk een leven moet menigte van monumenten nagelaten hebben, die ook na driehonderd jaren door wèl geregelde en volhardende nasporing ontdekt kunnen worden. In de hoop, dat welhaast in de rei onzer geschiedvorschers een wakker geleerde zal opstaan, die met het »festina lente" in zijne banier de baan des onderzoeks optreden zal, om zich tot het stellen eener rijke monografie over DATHEEN voor te bereiden, acht ik mij verpligt hier een brief van den hervormer te plaatsen, die den toekomstigen monograaf eenige dienst zal kunnen bewijzen, naardien zijn inhoud betrekking heeft op een tijdsgewricht van DATHEEN'S leven, waarvan tot heden weinig of niets bekend werd. Tot toelichting van het stuk zij het mij vergund, eenige berigten te laten voorafgaan.

DATHEEN'S brief is geschreven op 1 November 1580. Hij woonde destijds weder te Frankenthal, waarheen hij in Augustus des voorgaanden jaars was weêrgekeerd, nadat zijn rampzalige twist met WILLEM I zijn langer verblijf in ons vaderland onmogelijk of, gelijk hij zelf althans meende, voor zijne vrijheid, ja zijn leven gevaarlijk had gemaakt. [1] Te Frankenthal stond hij als vroeger aan het hoofd der wegens hun geloof uitgeweken landgenooten, die blijkens dit schrijven zijne evangelie-dienst steeds op prijs stelden en daarom ongaarne zagen, dat hij zich, zelfs voor een korten tijd, van hen verwijderde. Zijne vriendschap met JOHAN CASIMIR, zijn veeljarigen beschermer, duurde

---

[1]) Zie *Gendsche geschiedenissen,* II, bl. 187; JANSSEN, a. w. bl. 14.

onverminderd voort, en toen de vorst kort vóór het stellen van den brief een dochtertje door den dood verloren had, maakte hij zich gereed de bedroefde ouders te Neustadt te bezoeken, terwijl hij den wensch koesterde, dat hun nog een zoon zou geboren worden, welke wensch echter niet vervuld is.

Onderhield DATHEEN steeds vriendschappelijk verkeer met JOHAN CASIMIR, hij genoot, blijkens dezen brief, ook het hoogste vertrouwen der weduwe van den in 1576 overleden keurvorst, den wegens zijne vroomheid en liefde voor de geloofsovertuiging der Gereformeerden hoog geroemden FREDERIK III. Die weduwe was AMALIA VAN NIEUWENAAR, dochter van GUMBERT, graaf van Nieuwenaar, Meurs enz., de welbekende edelvrouw, die in vroegeren echt met HENDRIK VAN BREDERODE verbonden, in de vreugde en smarten van het avontuurlijk leven van haren gemaal rijkelijk gedeeld heeft. Toen zij in 1567, in het gewaad eener boerin vermomd, BREDERODE naar Amsterdam gevolgd was, verliet zij met hem die stad in den nacht van den 27sten April van genoemd jaar. [1] BREDERODE, gelijk men weet, heeft zijn vertrek uit het vaderland maar kort overleefd; hij stierf op den huize Harnhof te Rekelinghuizen in het land van Kleef, op 16 Februarij 1568, en AMALIA toog naar Dillenburg, waar zij verblijf hield bij de bloedverwanten van WILLEM I, die haar ongetwijfeld met liefde bejegenden, daar de vriendschapsbetrekking, waardoor de Nassaus met de Brederodes verbonden waren, steeds voortduurde. Een jaar later deed FREDERIK III aanzoek om hare hand. Zij raadpleegde over de gewigtige zaak met WILLEM I, en toen deze zijne goedkeuring aan de nieuwe verbindtenis had geschonken, zag zij zich straks als keurvorstin van de Palts in hoogere waardigheid gesteld dan ooit te voren. [2]

Terwijl AMALIA, volgens DATHEEN'S brief, in PHILIP ZWENGELS, die mij overigens onbekend is, een secretaris bezat, wien zij vertrouwen schonk, blijkt uit dit zelfde schrijven, dat zij in groote en kleine zaken gaarne des hervormers hulp en raad gebruikte. De brief maakt melding van eene correspondentie tusschen WILLEM I en de vorstin, waarbij het aan DATHEEN opgelegd werd, AMALIA'S

---

[1]) Zie VAN VLOTEN, *Nederlands opstand tegen Spanje (1564—1576)*, bl. 129.
[2]) Zie BAKHUIZEN VAN DEN BRINK, *Studiën en Schetsen*, I, bl. 114.

antwoord op te stellen en stukken te copiëren, die met andere brieven aan verschillende personen werden gerigt. Tot welke aangelegenheden die correspondentie betrekking had, wordt niet aangeduid, maar laat zich vermoeden.

Paulus Voet berigt in zijn verhaal van den »Oorspronck, voortganck en daeden der doorluchtiger heeren van Brederode," [1] dat Hendrik van Brederode bij »testamentaire dispositie" zijne »goederen van Vianen etc." aan zijne zuster Johanna, weduwe van Joost van Bronkhorst van Batenburg, heer van Humpel (Hunnepel), heeft vermaakt [2]. Te Water heeft na anderen dit berigt overgenomen [3], maar er de opmerking bijgevoegd, dat dit testament niet ten uitvoer werd gelegd, naardien het bekend is, dat Amalia als weduwe van Hendrik ten gevolge van bepalingen, bij de pacificatie van Gent in 1576 gemaakt, in het bezit der verbeurd verklaarde goederen van haren overleden echtgenoot kwam. Dat dit laatste werkelijk geschied is, valt niet te betwijfelen. In het 43ste artikel van genoemde paciffcatie wordt de paltsgravin, weduwe van Brederode, genoemd als regthebbende op het bezit van Vianen en andere goederen, die voormaals aan Hendrik van Brederode behoorden [4]. Dat Willem I, aan wiens tusschenkomst Amalia ongetwijfeld de gunstige beschikking van dit artikel te danken had, het testament van zijn veeljarigen vriend niet gekend of diens wilsbepalingen verkracht zou hebben, laat zich niet denken. Veeleer moet men aannemen, dat de uiterste wil van Hendrik van Brederode voor Amalia wel degelijk gunstig geweest is, en dat de goederen van Vianen enz. aan haar tot vruchtgebruik zijn vermaakt, om eerst na haren dood aan Johanna van Brederode of hare erven te komen, daar Hendrik bij Amalia geen kinderen had verwekt. Is deze gissing met de waarheid overeenkomstig, dan heeft men regt te veronderstellen, dat de zaak, die in de correspondentie van Willem I met de paltsgravin in 1580 behandeld werd en waarin Datheen de vorstin met zijn raad en pen diende, tot Amalia's

[1]) Utrecht 1656, bl. 135.
[2]) Vgl. Van Leeuwen, *Bat. illustr.* bl. 890.
[3]) *Verbond der edelen*, II, bl. 297.
[4]) Zie Bor, B. IX, fol. 191. v. Vgl. De Tassis, bij Hoynck v. Pap., *Anal.* II, ii, p. 230.

erfelijke regten op Vianen en andere bezittingen betrekking had. De jonkvrouwen VAN HUMPEL en VAN BRONKHORST, die in DATHEEN'S brief vermeld worden, zijn vermoedelijk dochters of erfgenamen geweest van JOHANNA, die reeds in 1573 overleden was [1], en waren dien ten gevolge al mede belanghebbenden in BREDERODE'S nalatenschap. Dat die nalatenschap niet terstond na de pacificatie van Gent aan AMALIA overgedragen werd, laat zich begrijpen, als men denkt aan den benarden toestand, waarin ons vaderland destijds verkeerde, en aan de moeijelijkheid, die noodzakelijk verbonden was met de losmaking van gekonfiskeerde eigendommen. DATHEEN schijnt aan den ijver van WILLEM I voor AMALIA'S belangen getwijfeld te hebben, en ook dit laat zich begrijpen, daar de prins nu eenmaal in het oog van den stroeven Kalvinist geen goed meer kon doen. Toch heeft de hervormer de paltsgravin nog in het bezit van de haar toegekende goederen gezien. Zij woonde in 1584 te Vianen en moest tot haar leedwezen in haar eigen woonvertrek DATHEEN zien gevangen nemen, nadat hij te Gouda en elders zich op den preekstoel had schuldig gemaakt aan uitingen, die zijne tegenpartij gevaarlijk voor den staat van land en Kerk achtte [2].

Tot verdere toelichting van den inhoud des briefs heb ik weinig bij te brengen. ALENÇON (ANJOU) en HEMBIJZE zijn beiden in onze geschiedenis maar al te zeer beruchte personen. Over laatstgenoemde laat DATHEEN zich uit op eene wijze, die men koel mag noemen, ofschoon het, helaas, bekend is, dat onze hervormer ook na 1580 tot dezen woesten en trouweloozen mensch in eene betrekking stond, die hem geenszins tot eer was. Mr. FLORIS THIN heeft de lezer wel reeds bij GROEN VAN PRINSTERER ontmoet [3]. Hij werd in 1577 advocaat der Staten van Utrecht en wordt geroemd als »een kloek en verstandig man", die »principael oorsake is geweest van het oprigten der nadere Unie van Utrecht", en als een der ijverigste voorstanders »der prinsgezinden". Doctor PETRUS ALLOSTANUS schijnt tot den vriendenkring van PIERRE L'OYSELEUR, den hofprediker van WILLEM I, behoord te hebben en moet een man van invloed geweest zijn, van wien men eenmaal hoopte, dat hij

[1]) Zie VAN LEEUWEN, t. a. p.
[2]) Zie BOR, B. XIX, fol. 48; vgl. JANSSEN, a. w. bl. 75
[3]) Zie *Archives*, V, p. 596, 633, VI, p. 615, 616, en de ald. aangeh. schrijvers.

DATHEEN tot meerdere bezadigdheid zou kunnen stemmen [1]. In September 1584 trad hij als afgevaardigde van de Staten van Brabant in de vergadering der Staten van Holland op, bij welke gelegenheid hij zich als een warm bewonderaar van den reeds vermoorden prins deed kennen en de gemoederen op nieuw voor Oranjes plannen ten opzigte van Frankrijk poogde te winnen [2].

De brief van DATHEEN, waarvan ik nu eene copie laat volgen, die, naar ik hoop, in spijt van de soms onduidelijke hand des schrijvers, getrouw mag heeten, berust in originali in 's Rijks Archief te 's Gravenhage en werd mij door den heer VAN DEN BERGH bekend gemaakt en ten gebruike verleend. Hij vult drie zijden van een klein folio-blad en draagt op den rug een klein rood lak, waarop een cachet gedrukt is, een reiger of ooijevaar voorstellende, waarop de letters P. D. C. De C is wel de aanvangsletter van den naam van DATHEEN'S geboorteplaats, Caspel in Vlaanderen.

Durchleuchtige hochgeborene Churfurstinne, gnedighe Frauwe, nach underthenigster vermeldung meins willigen underthenigen und getreuwen dienstes, soll diss mein schreijben dienen, E. C. G. demütigst zu berichten, welcher gestalt ich E. C. G. Credentz schrift den 28 Octobris datiert, den 30 desselben Monats wol empfangen und underthenig angehort und eingenhomen, was E. C. G. secretarius, der Ersam und Wolgelerther PHILIPS ZWENGELS, van dero wegen anbracht und der lenge nach referiert etc.

Und erstlich sage ich E. C. G. underthenig danck von wegen des gnedigsten vertrauwen, das E. C. G. in mich setzen, verhoffe auch E. C. G. werden die Zeit meins lebens anderst bey mir nichts finden dan was einem armen treuwen und ehrliebenden diener wol anstehet. So vil nhu die uberschickte missiven und schrifften anlangt, hab ich alle mit fleyss durchlesen, und nach meiner einfalt die antwortt gestelt, doch uff E. C. G gnedigste verbesserung. Erstlich hett ich die antwortt an den Herrn Printzen auff frantzoisisch gestelt, weil er E. C. G. frantzoisisch schreijbt: damit aber E. C. G.

[1]) Zie JANSSEN, a. w. bl. 39, 121.
[2]) Zie zijne *propositie* bij BOR, B. XIX, fol. 18.

nicht genotiget werde solche antwortt mit eigner handt ab zu schreijben, sondern ihre reputation der gepur auch behalten [1], hab ich die teutsch gemacht, und des Printzen schreijben an E. C. G. zweijmal abcopeyet, da ich dismals niemant hab finden khonnen, die mir disfals hab helffen khonnen. Die eine copie sollen E. C. G. den Doctoren Mr. FLORIS THIN, und die andere D. ALLOSTANO, mit einer copie des schreijbens, so E. C. G. den Herrn Printzen, thün zuschicken.

Der frauwen Princessen hab ick auch eine antwortt gestelt und die nachmals zweijmal abcopeyet, damit die copeyen obgedagten Herrn Doctorn auch zugefertiget werden. Ihre der Princessen brieff hab ich nicht khonnen abcopeyen, achte es auch unnotig, dan auss E. C. G. antwortt khan man ungefherlich abnhemen was sie E. C. G. geschriben.

Darnach hab ich dem Doctori Mr. FLORIS THIN auch eine antwortt gestellt, damit er, wie ich verhoffe, gar wol wert zu friden sein; die werden E. C. G. mundieren und abschreijben, und hab sein schreijben ahn E. C. G. abcopeyet, desgleichs E. C. G. antwortt, damit die beyde Doctori ALLOSTANO zugefertiget werden, und er also aller sachen bessern bericht habe, und dem nach desto hefftiger umb eine endtliche antwortt anhalte.

Letztlich hab ich auch dem freulein VON HUMMPPEL und dem VON BRONCKHORST eine kurtze antwortt teusch gestelt, und alles uff E. C. G. gnedigste verbesserung, und pitte E. C. G. wollen meinen geringen dienst ihr gnedigst gefallen lassen, dan das hertz ist gutt, obgleich die konst gering ist.

Mir ist hertzlich leydt das E. C. G. disen winter nicht haben khönnen hinab ziehn. Ich hab das schreijben ahn Churf. gnaden gestelt gelesen; man het es wol also stellen und anbringen khonnen, dass ihre churf. G. gar khein bedencken in E. C. G. rayse sollen gehabt. Dan wie es bessern khan in Niderlandt, also mögt es auch (dass doch Gott verhutten wille) böser werden. Dan mit der annemung des VON ALLANSON, darzu vil leut durch des herrn Printzen schöne wordt, und zum theyl durch seine treuwortt genötiget worden, werd noch seltzsame hendel geben, dieweil die in Holland,

[1]) De zin schijnt te wezen: dat gij uwe reputatie als Duitsche van geboorte behouden, handhaven moogt.

Zelandt, Utrecht, Geldern und Frieslandt in nicht gedencken an zu nhemen, und darzu komt das der. Konig in Hispanien, der ietzt durch seine victorie in Portugal stolziert, den herrn Printzen in die acht erklert hatt, und alle die so ihm hinfurter beystandt thun werden; und mit vilen schönen verheyssungen werden die stett durch die von PARMA solliciteert, sich mit dem könig zu versönen, so nhemen die malcontenten zu, und khan uff unsere seyten nicht mercken das etwas ordentlichs und grundtlich furgenhomen werde; dieweil es aber ietzt anderst nicht geschehen khan, muss man auss der noth eine tügent machen. Ich hab in dem schreyben ahn den herrn Printzen kheine gewisse zeit genennet, wann E. C. G. gedencken hinab zu khommen, damit er nicht sage: es ist umb ein monet oder drey zu thun, so kommt die Churfurstinne, wir werden uns der sachen wol vergleichen; darumb sol D. ALLOSTANUS auch kheine zeit ernennen, sondern es gar uff das ungewisse stellen, damit E. C. G. die endtliche nothwendige antwortt herauss pressen, sonsten wert es das ein jar vor das ander also stecken pleyben. Ich wunssche mich wol einen tag oder drey bey E. C. G., aber das fieber hat mich noch nicht verlassen, und die gemeyne beschwert sich, wan ich auss reyse; doch das fieber ist etwas im abnhemen; so baldt ich etwas sterck werden, und lust bekhomme zu essen, welches mir diese 8 oder 9 wochen gemangelt, wil ich gelegenheit suchen zu E. C. G. zu khommen.

Mit dem halsbandt, auch mit dem wein und fischwerck wil ich uff fugliche mittel und wege bedagt sein, wie der sache fein geholffen werde. Ich gedencke mit Gottes hilff die kunfftige woche in de Neustatt zu raysen, und wil der sachen nach dencken. Den frommen hertzogen, meynen gnedigen herrn, ist sein liebes töchterlein gestorben den 27 Octobris, darüber ihre F. G. sich hertzlich bekummren. Ich hoffe der liebe Gott werde ihre F. Gh. trösten und baldt mit einen jungen herrn und erben erfreuen.

Das gelt belangendt hab ich dismals mit allen meynen fleyss nichts khonnen ausrichten. Mit den VON EMBYZE ist es noch ungewyss, ob er hir pleybe oder gen Strasburg, Basel oder anderstwo ziehen werde; er mögt sich auch verändren und seiner gelegentheyt nachziehen. Er spricht er habe einen geringen zerpfenning, aber solche sommen sind bey ihn nicht zu suchen. Unsere kauffleut zu

Francfort ein kaufft und bezalt, und biss daher wenig gelöst, haben nichts; andere so etwas gehabt, die haben es an den neuwen wein angelegt, also das ich dismals khaum wuste ein hundert gulden, so ich in nötte were, auff zu bringen. Es hat furwair ahn meynen fleyss nicht gemangelt.

Auss dem Niderlandt hört man gar nichts, allein das man sagt, die unsere solten Delffsziele bey Gronyngen widerumb eingenommen haben. Derwegen khan ich E. C. G. nichts ferners mittheylen, sondern wil mich deroselben zu gnaden demütig befhelen. Datum eylentz in Franckenthal den 1 Novembris 1580.

E. C. G.
underthenigster demütigster diener
P. Dathenus.

(op den rug:)

Der durchleuchtigen hochgebornen Furstinnen und frauwen, frauwen Amelya, Pfaltzgrevinnen bey Rhein, hertzoginnen in Baijren . . . furstinnen und witd . . . seyner gnedigsten . . . zu uberantwortten.

Zu Lorbach.

DE KRONIJK VAN JAN GERBRANDS VAN LEIDEN

EN

'T HAARLEMSCHE KETTERGEDING VAN 1458 IN 'T VERVOLG DIER KRONIJK.

EEN MEDEDEELING DOOR

J. G. DE HOOP SCHEFFER.

Op het rijke gemeente-archief te Alkmaar berust een papieren handschrift in 4°. met de zoogenoemde duitsche letter in twee kolommen zeer net, met enkele verkortingen, geschreven, dat tot titel draagt: *Chronice Hollandie, Zeelandie, Frisie et terre Traiectensis.* 't Berust daar sedert 1627. Immers den 9den September van dat jaar wordt in de Resolutiën der Staten van Holland vermeld: »is gelevert aen HERCK JANSZ. VAN HOUTEM, secretaris der stadt Alckmaer, door last van de heeren Staten ende ten versoecke van de magistraet van Alckmaer, seecker oudt geschreven boucxken, JOHANNIS GARBRANDI *Perinclita Chronica Hollandiae, Zeelandiae, Frisiae et Terrae Trajectensis*, niet tegenstaende tselve boucxken voor 12 guldens gekocht was voor 't gemene landt, des is van wegen die van Alckmaer belooft daeruyt een dubbelt te doen leveren, soo wanneer sulcx van wegen de heeren Staten versocht sal worden" [1]. Na eene inleiding, die eene allerzonderlingste moralisatie bevat over Psalm 49 vs. 12 en verv., welke tekst op de graven van Holland en de bisschoppen van Utrecht wordt toegepast,

[1]) *Kronijk van 't Historisch Genootschap te Utrecht* 1852 bl. 152. Het jaartal 1527 voor 1627 aldaar is kennelijk een vergissing.

volgt vooreerst op fol. 3 recto de *Prologus* JOHANNIS BEECK *in chronicis Hollandie*, die met de bekende *epistola dedicatoria* van BEKA overeenstemt; daarna op fol. 3 verso de *Prologus* JOANNIS GARBRANDI *Carmelite in chronica Hollandie* en eindelijk op fol. 4 recto 't begin van het eigenlijke werk met de woorden: »in principio siue exordio huius libri duo possunt queri." Zoowel deze aanhef als de verdere inhoud der kronijk doet terstond zien, *welke* kronijk dit handschrift bevat. Immers de Haarlemmer karmeliet JAN GERBRANDSZOON van Leiden getuigt zelf in de *praefatio* van zijn *Chronicon*, door FR. SWEERTIUS in 1620 uitgegeven: »sicque presens opus reuocat de facto et destruit Hollandensium historias nomine meo alias intitulatas, quarum primi libri initium habet: *in principio siue exordio huius primi libri duo possunt queri* etc. nonenim nego illas historias per me esse compositas, sed quia postea melius veritatem in dubiis reperi et meliorem modum excogitaui multoque plures historias inueni, idcirco presens nouum opus inchoaui." Door deze mededeeling is het buiten twijfel, dat het Alkmaarder handschrift de kronijk van JAN GERBRANDS bevat, volgens de *oudste* of *eerste bewerking*, die hij later zelf als minder volledig en minder nauwkeurig verwierp.

Deze *oudste* bewerking, alleen in dit handschrift (zooveel mij bekend is), [1] voorts in een copij daarvan [2] en gedeeltelijk in een uittreksel van 1712 [3] bewaard, zag omstreeks 1450 of iets vroeger het licht, daar 't alleen door het vaststellen van dit jaar, als jaar van

[1]) 't Kan zijn dat het handschrift in de bibliotheek te Praag, waarvan G.H. PERTZ in zijn *Archif*, 10 B. 4 Heft (1851) gewag maakt als de kronijk van JAN GERBRANDS bevattende maar verschillende van de uitgaaf door SWEERTIUS (»hoc autem ms. videtur ejus compendium esse"), almede deze oudste bewerking bevat.

[2]) Die kopij werd in October 1714 door ALKEMADE en VAN DER SCHELLING genomen en berust op de Akademie-bibliotheek te Leiden, gemerkt XVIII 912. Ze wijkt alleen hier en daar van 't oorspronkelijke af door kleine bekortingen en vooral daardoor, dat de *collectanea*, achter 't Alkmaarder handschrift geplaatst, hier tusschen de kronijk in chronologisch geordend zijn.

[3]) *Excerpta e codice vetusto sanae fidei, ducentos abhinc annos in Abbatia Hecmundana incerto autore exarato*. Een net octavo-handschrift, vroeger in 't bezit van N. C. KIST (zie *Kerkhist. archief* II bl. 83) en thans onder N°. 88 in de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage. Vgl. MOLL, *Kerkg. v. Nederland vóór de Hervorming*, II 3. bl. 98.

uitgaaf te verklaren is, hoe de auteur van 't *Cronicon Tielense* (door J. D. VAN LEEUWEN in 1789 uitgegeven), die in 1455 stierf en met 1449 zijn werk afbreekt, onze kronijk kan gekend en gebruikt hebben [1]. Daarmede stemt trouwens goed overeen, dat de bewerking, ons door de bezorging van SWEERTIUS bekend, *uiterlijk* in 1470 [2] voltooid was, na haren auteur volgens zijn voorrede tien jaren d. i. van 1460 af te hebben bezig gehouden; want ongetwijfeld liet hij een jaar of tien na de uitgaaf zijner eerste bewerking verloopen, eer hij de veelomvattende taak eener tweede op zich nam.

Zoowel deze oudste als later de tweede bewerking besloot JAN GERBRANDS met 1417, het jaar waarin graaf WILLEM VI stierf en zijn dochter JACOBA aan 't bewind kwam, zoodat hij aangaande den tijd, dien hij zelf beleefd had [3], niets te boek stelde behalve enkele

---

[1]) S. DE WIND, *Bibl. der Nederl. Geschiedschrijvers*, bl. 75, 99, 100.

[2]) Dit volgt uit het voorlaatste hoofdstuk van 't laatste boek (*Lib.* 32 *c.* 30) waar op 't einde staat: cum autem GHERARDUS DE ZYL miles dominium Purmereynd post aliquorum annorum curricula possedisset, tandem illud vendidit JOANNI Burchgravio DE MONFOERDT, sub cuius posteritate adhuc perseuerat usque in praesentem diem. In 1471 raakte de heerlijkheid Purmereind uit het geslacht MONTFOORT vervreemd.

[3]) BOXHORN (*Theatr. urb. Holl.* p. 211), MEURSIUS (*Ath. Bat. L.* I. p. 37) en anderen verklaren uitdrukkelijk, dat JAN GERBRANDS in 1504 stierf, zoodat hij niet veel vroeger dan 1425 zal geboren zijn. Daarmede komt overeen 1°. dat hij in 1450 de *eerste* bewerking zijner Hollandsche Kronijk, misschien na een vijfjarigen arbeid, voltooide; 2°. dat hij van 1460 tot 1470 aan de *tweede* bezig was; 3°. dat hij omstreeks 1476 »ex iniuncta Dni. NICOLAÏ DE ADRICHEM, regalis abbatis »in Haecmunda" de *Annales Egmundenses* schreef"; 4°. dat het Alkmaarder handschrift op 't jaar 1477 vermeldende, hoe sommige geestelijken van de *reformatio* waren afgeweken, JAN GERBRANDS met name daarvan uitzondert, en eindelijk 5°. dat hij zijn *Historie der Heeren van Brederode* met 1486 besluit. Ware het aan te nemen ('t geen ik niet geloof) dat hij dezelfde is als JOANNES DE LEIDIS, die in 't procesverbaal der verkiezing van den Utrechtschen bisschop GIJSBRECHT VAN BREDERODE (7 April 1455) bij A. MATTHAEUS in zijne *Analecta* t. I. p. 647 onder de stemmende kanuniken voorkomt, dan zou ook dit als bewijs voor 't aangevoerde kunnen dienen. Ik geef dit eenigszins uitvoeriger op, omdat A. MATTHAEUS in zijn werk *de Nobilitate* p. 1023 en in de *praefatio* vóór zijne *Annales Egmundenses* p. 2 de juistheid der opgaaf van BOXHORN en MEURSIUS in twijfel trekt. Hij werd in die meening gevolgd door VAN OOSTEN DE BRUYN, *de stad Haarlem*, bl. 82—86, terwijl ook lateren b. v. S. DE WIND, a. w. bl. 89 W. MOLL, *Brugman* II Dl. bl. 106, waarschijnlijk op gezag van MATTHAEUS, tot diezelfde meening neigen. Zeker te onrechte. Immers zijn eenig argument is dit, dat, aangezien de *Annales* tot 1525 voortgaan, JAN GERBRANDS, ook het jaar 1525 moet beleefd hebben. Toch doet reeds

kleine bijzonderheden in de drie laatste hoofdstukken van zijn werk, die iets verder gaan, en waarop zonder twijfel zijn verklaring in de *praefatio:* »addendo nihilominus ea quae temporibus meis contigerunt," — betrekking heeft. Maar de taak, die hij, om welke reden dan ook, niet wilde aanvaarden, bleef niet onvervuld. Naar de gewoonte, waarvan bijna alle middeleeuwsche kronijken voorbeelden opleveren, kweet zich van dezen arbeid een *continuator*, of misschien meer dan een. Ook dit vervolg is in 't Alkmaarder handschrift van fol. 292 *verso*, 1e kolom in 't midden, af voor ons bewaard en loopt door tot fol. 312 *recto*, 1e kolom, waar 't in een verhaal, dat op het jaar 1514 betrekking heeft, plotseling eindigt. Alles van 't begin der kronijk af tot op het eind is met dezelfde keurige hand geschreven, behalve alleen de allerlaatste regels, die later zijn bijgevoegd, en in schrift geheel overeenkomen met eene kantteekening op fo. 310 *verso* kol. 1, waarin 't gebeurde bij de gevangenneming van den Alkmaarder pastoor JACOB SCUYTKEN op een andere wijze dan in den tekst wordt vermeld. Het werk van JAN GERBRANDS en 't *vervolg* daarop doet zich dan ook voor als één geheel, zonder dat zelfs maar zijdelings wordt aangeduid, waar 't eerste eindigt en het laatstgenoemde begint. Toch is dit uit de vergelijking met de nieuwe bewerking van 't *Chronicon* zeer goed na te gaan. Immers, schoon hier ontbreekt wat daar het *laatste* hoofdstuk is, wij vinden hier den inhoud van 't *voorlaatste* geheel terug, hoewel met eene kleine wijziging. Luidt het daar: cum autem GHERARDUS DE ZIJL miles dominium Purmereynd, post aliquorum annorum curricula possedisset, tandem illud vendidit JOANNI borchgrauio DE MONFOERDT, sub cuius posteritate adhuc perseuerat usque in presentem diem, — hier lezen wij: cum autem GERARDUS DE ZIJL dominium de Purmerenda longo tempore possedisset tandem vendidit illud JOANNI DE MONTFORDIA. Moderno autem tempore sepe dictum dominium occupant comites Egmondenses. Deze

---

eene oppervlakkige lezing van de zeven laatste hoofdstukken der *Annales* (cap. 89—95) bemerken, dat dezen 't werk van een latere hand zijn: of zou JAN GERBRANDS den dood van zijn vriend NIKOLAAS VAN ADRICHEM op zulk een wijs hebben voorgesteld, als in cap. 89 geschiedt? Ongetwijfeld is dit afkomstig van denzelfden continuator, die ook 't begin van cap. 83 interpoleerde, zoo als uit vergelijking der handschriften blijkt.

laatste zinsnede, die eerst na 1473 kan geschreven zijn, is zonder twijfel reeds het werk van den *continuator*, die nu terstond met een nieuwen regel de komst van JACOBA aan 't bewind en hare lotgevallen begint te vermelden. De wijze waarop hij zijne aanteekeningen inricht is nog kronijkachtiger en nog meer afgebroken, dan zelfs JAN GERBRANDS dit gewoon was.

Wie was hij? dezelfde als de auteur van het handschrift, zoodat wij het voor een eigenhandig stuk moeten houden? in dit geval moet hij althans het jaar 1518 beleefd hebben, want schoon hij met 1514 plotseling afbreekt, vermeldt hij toch eenige bladzijden vroeger (fol. 301 *verso* kol. 2) iets dat in 1516 te Alkmaar voorviel en reikt een werk over algemeene geschiedenis, dat kennelijk ook door hem geschreven is en almede op 't gemeente-archief van Alkmaar bewaard wordt, tot 1518. Maar 't kan wel zijn, dat hij alleen *afschrijver* was en hem op zijn best genomen niet meer toekomt dan 't auteurschap der laatste aanteekeningen, terwijl al het ander sedert 1417 opgeteekende van een vroegeren continuator of van meerderen afkomstig is. Hoe dit zij, dat b.v. het verhaal, straks door mij mede te deelen, van een gebeurtenis den 30en April 1458 te Haarlem voorgevallen en in 't nauwste verband met deze vervolg-kronijk staande, aan een ooggetuige is te danken, houd ik voor bijna zeker. Hebben wij derhalve 't geheele vervolg aan éénen en denzelfden auteur te danken, dan zouden wij (bij benadering) zijn geboortejaar op 1444 en zijn sterfjaar op 1520 moeten stellen [1].

Maar 't zij wij nu aan één persoon denken, 't zij wij ons voorstellen, dat het werk van JAN GERBRANDS door verschillende mannen van tijd tot tijd werd voortgezet, — zoo veel is wel zeker, dat het zijn oorsprong nam in westelijk Noordholland, namelijk te Alkmaar, te Haarlem of in het daartusschen gelegene Kennemerland; want, terwijl de historische berichten meestal zeer kort en zeer schraal zijn zonder ooit in bijzonderheden uit te weiden, worden de onbeduidendste kleinigheden omtrent geestelijken, geneesheeren, overheidspersonen en zelfs gewone burgers te Haarlem, vooral te Alkmaar en in den omtrek, niet alleen vermeld, maar nu en

---

[1]) Zoo schreef ik in den *Navorscher* van 1866 bl. 131; thans neig ik meer tot het gevoelen, dat aan verschillende continuatoren moet gedacht worden.

dan door een of ander chronogram opgeluisterd. Voorts zal wel ieder, die de lijst der onderwerpen, in de *collectanea* achter de kronijk behandeld, met aandacht leest en daarbij in overweging neemt, hoe vooral monniken gezind moesten zijn het werk van broeder JOANNES GERBRANDS voort te zetten, mij toestemmen dat de oorsprong van ons handschrift in een of ander klooster te zoeken is.

Omtrent de waarde, die dit vervolg op de terecht hooggeschatte kronijk van JAN GERBRANDS voor de staatsgeschiedenis van ons vaderland heeft, is 't hier niet de plaats verder uit te weiden. Mij komt het voor de eer eener uitgave evenzeer te verdienen, als de kronijken, in het eerste en vijfde deel der *Analecta* van MATTHAEUS te vinden [1]. Doch wat ik nu vooral onder de aandacht wenschte te brengen is het toevoegsel tot de kronijk met haar vervolg.

Immers, nadat de kronijk plotseling met 1514 is afgebroken, volgen 1° drie kolommen wit, 2° de index, die over f°. 1 — f°. 306 loopt en derhalve de zes laatste folio's onvermeld laat, 3° een reeks van kortere en langere aanteekeningen of collectanea met een nieuwe paginatuur. Het schrift is volkomen hetzelfde als dat van de voorafgaande kronijk. Die collectanea zijn 36 in getal; ik geef er hieronder de lijst van, met bijvoeging van een volgnommer, van 't jaartal (waar dit in den loop der aanteekening voorkomt), van een titel in onze taal (waar de latijnsche ontbreekt) en van de bron, waaruit het bericht is genomen, indien namelijk de schrijver haar uitdrukkelijk noemt.

I. f°. 1 r. Geschiedenis van EVERWACH, die in dienst was van den Utrechtschen bisschop THEODRICUS DE ARE (1198—1212) en zijn ziel aan den duivel verkocht had [2].

II. f°. 2 r. 1345. 't Mirakel van *Amsterdam.*

III. f°. 3 r. 1458. Kettergericht over EDO en NICOLAAS VAN NAARDEN.

IV. f°. 5 r. 993. Graaf ARNOUD te Winkel, zijn dood en het wonder bij zijn graf.

---

[1]) De merkwaardige aanteekening omtrent de uitvinding der boekdrukkunst deelde ik mede in den *Navorscher* t. a. pl. Ik bemerkte eerst later, dat ze ook in de *Excerpta* van N. C. KIST voorkwam en door hem t. a. pl. in 't *Kerkhist. archief* was medegedeeld.

[2]) Ook te vinden bij CAESARIUS VAN HEISTERBACH, in enkele handschriften van BEKA en in de *Divisiekronyk.*

V. f°. 5 v. 1017. Oorlog tusschen bisschop Adelbold en graaf Dirk IV.

VI. f°. 7 v. 1296. Samenzwering tegen graaf Floris V.

VII. f°. 9 v. 1116. Giftbrief van graaf Floris II aan de abdij van Egmond.

VIII. f°. 10 v. 1205. Geschiedenis der ridders Wouter uit Braband en Boudewijn uit Holland, hoe Wouter door de maagd Maria op wonderbare wijze gered wordt en beiden zich in een klooster begeven.

IX. f°. 11 r. 1337. Een onrechtvaardige schout door graaf Willem III gestraft.

X. f°. 12 r. 1421. De obsidione Leidensi et inundatione maris oceani ac de vento valido et miraculoso sanguine ville Bergensis [1].

XI. f°. 15 r. 1234. Dood van graaf Floris IV en diens begrafenis te Alkmaar.

XII. f°. 16 r. 1139. De exemptione monasteriorum Egmundensis et Reijnsburgum [*sic*].

XIII. f°. 17 r. 863. Quod Karolus Caluus roborauit Theodericum per litteram in comitatu Hollandie.

XIV. f°. 17 v. 868. Quod Theodericus comes Hollandie accepit Wasda a Ludowico rege Almanie filio Ludowici Pii.

XV. f°. 17 v. De viro occiso in Zelandia de cuius ore euolauit auicula ad superos. (op 't einde: Hec Wilhelmus *de apibus*). [2]

XVI. f°. 18 r. De reliquiis sancte Katharine in ciuitate Leidensi (op 't einde: hec Wilh. in *libro apum*).

XVII. f°. 18 v. De sanctiate Swinardi prioris predicatorum Traiectensium (op 't einde: hec Wilhelmus in libro *de utili bono*).

XVIII. f°. 18 v. 1396. De bellis Alberti comitis Hollandie in Frisia.

---

[1]) Dit bericht omtrent een doorbraak te Petten en 't komen aandrijven van een miskelk te Bergen, waarvan de inhoud in bloed veranderde, komt ook voor, bijna met dezelfde woorden, in de Kronijk f°. 293 v°.

[2]) Het boek van Thomas van Cantimpré is bedoeld.

XIX. fº. 19 v. 1188. Quod crux fuit predicata contra Turcos et de victoriis WILHELMI filii Hollandie et Haerlemensium.

XX. fº. 21 r. Levensberichten van DUMUSA eerste abdis van Rijnsburg en WOUTER achtsten abt van Egmond.

XXI. fº. 21 v. De corpore sancti MAGNI a Frisonibus inuento et de hospitali ab eisdem in urbe Romana fundato.

XXII. fº. 22 v. De duce KAROLO a RENATO duce Lotharingie interfecto.

XXIII. fº. 22 v. De HILDEBRANDO latrone damnato et BERNULPHO presbytero plagato apud pagum Holten nuncupatum.

XXIV. fº. 23 v. De GOTSCALCO usurario desperato et de HELIA de Runingen castellano castelli Horst apud Renen. [1]

XXV. fº. 25 v. Quod beata virgo Maria scolasticum Dauentriensem [2] negligenti solita suffragia amplexum denegauit.

XXVI. fº. 26 r. Quod THOMAS CHAMPIS monachus Suollensis per benedicta nomina Jesus Christus [*sic*] se terrentem demonem perfugauit.

XXVII. fº. 26 v. Quod beata virgo Maria scolasticum Suollensem alapha correxit.

XXVIII. fº. 28 v. De situatione Battauie et de patrono Traiectine ecclesie (op 't einde: Hec RAPHAEL VOLATERANUS *libro* VII *Commentariorum*).

XXIX. fº. 29 r. — 32 r. Lijst van 't geen elke stad en elk dorp in Holland moet opbrengen in een omslag van 60,000 pond.

XXX. fº. 32 v. De Cymbris, Theutonis, Tigurinis et Ambionibus etc. [3]

XXXI. fº. 33 v. — 37 r. Vita ENGELMUNDI, Velseniorum patroni.

XXXII. fº. 39 r. — 43 r. De miraculoso sanguine civitatis Alcmariensis carmen heroïcum.

XXXIII. fº. 44 r. 1125. De morte HENRICI imperatoris.

---

[1]) Ook bij CAESARIUS te vinden.

[2]) Die scolasticus of schoolknaap was THOMAS à KEMPIS. [3]) Uit LUCIUS FLORUS.

XXXIV. f°. 44 v. 1426. De rebellione Alcmariensium et Kenemarorum.

XXXV. f°. 44 v. 1450. Bericht omtrent een collegie van zeven kanuniken door JAN heer van Egmond gesticht en lijst der dekens van dat collegie tot op 1507.

XXXVI. (Na eenige onbeschreven bladen volgt eindelijk een) Lijst van schrijvers met enkele, zeer korte, berichten over hunne werken, doorgaans aan TRITHEMIUS ontleend, die vijf folia beslaat en de volgende namen bevat: BONIFACIUS, MARCELLINUS, LUYDGERUS, RADBODUS episcopus, ADELBOLDUS, RUPERTUS, monachus sancti Laurencii in Oesbrouck Traiectensis diocesis, JOANNES DE BEEC, GERARDUS GROET, GERARDUS ZUTPHANIENSIS circa 1390, THOMAS KEMPIS, HENRICUS DE COESUELDIA mort. 1410, JOANNES DE SEUENHOUIA, ANDREAS DE TRAIECTO circa 1447, HENRICUS DE GORICHEM circa 1460, ALANUS DE RUPE, RUDOLPHUS AGRICOLA, JOANNES DE ARUNDINE, HARINGUS fil. SIFRIEDI DE HAGIS, ALEXANDER HEGIUS, ERICUS AEMSTELREDAMUS, JOANNES HESE en eindelijk, wiens naam met een latere hand er bijgevoegd is, ERASMUS.

Wat in deze collectanea voor de kerkgeschiedenis van ons vaderland belangrijk is, kan ook zonder nadere aanduiding reeds uit de opschriften afgeleid worden. 't Allereerst trekt de derde aanteekening op f°. 3 de aandacht. Zij toch bevat een bijzonderheid, die van elders geheel onbekend is, en levert eene hoogst belangrijke bijdrage tot de helaas! zeer arme en zeer schrale geschiedenis der middeleeuwsche ketterij hier te lande. De lezers van dit tijdschrift zullen zich trouwens herinneren, welk gebruik mijn ambtgenoot MOLL van deze mededeeling gemaakt heeft in zijne *Kerkgeschiedenis van Nederland vóór de Hervorming* [1]. Maar al is daardoor 't Haarlemsche kettergeding van 1458 ter algemeener kennis gebracht, toch acht ik het niet overbodig hier een getrouwe kopij van den

[1] IIe Dl. 3e st. bl. 98—103, 111, 119, 120.

oorspronkelijken tekst, waaruit dit verhaal geput is, te laten volgen. Ik bezigde daarvoor het Alkmaarder handschrift, maar plaatste aan den voet der bladzijde den tekst, zoo als die in de genoemde *Excerpta e codice vetusto* voorkomt, hier en daar vrij wat afwijkende en zeker te zeer onderscheiden, dan dat het verschil alleen door woordvarianten kon aangeduid worden. 't Luidt aldus:

Anno domini millesimo quadringentesimo quinquagesimo octauo cum adhuc in Haerlem ciuitate Hollandie residerent officiarii consistorii Traiectensis dyocesis captiuatur ibidem ab eisdem quidam heresiarcha Edo nomine. Hic autem Edo fuit lector multorum Teutonicorum librorum quia fuit totus laicus ignorans latinum linguam. Habebat enim apud se multos libros sacre scripture ex latino in teutonicum translatos quos studiose legendo perlustrauit, unde et sacram scripturam non sane intelligens ad tantam demenciam peruenit ut peruertendo sensum sacre scripture hereticus efficeretur. Hic etiam habebat multos occultos discipulos quos deuote secundum suam opinionem instruebat, fecitque eos sibi deuotos. Hii enim eum in reuerencia habebant et libenter eum audiebant et hoc propter sermones eius bonos et conuersationem bonam quam pretendebat. Habebat igitur sermones deuotos quia loquebatur cotidie deuote de deo et eius misericordia, paciencia et amore erga homines, de humilitate sectanda et de dilectione dei et proximi, unde et ex hoc

---

DE EDONE HAERESIARCHA.

Anno Domini 1458 cum adhuc Harlemi civitate Hollandiae residerent officiarii consistorii Trajectensis, capitur ab iisdem illic loci quidam haeresiarcha nomine Edo. Hic erat lector multorum librorum Teutonicorum, quia erat totus laicus, Latinam plane ignoraus linguam: habebat enim secum multos Sacrae Scripturae libros, ex Latino in Teutonicum versos, quos studiose legebat; unde et Sacrae Scripturae libros non sane intelligens ad tantam pervenerat dementiam, ut Sacrae Scripturae sensum pervertendo haereticus fieret. Multos etiam insuper habebat discipulos, quos devote secundum suam opinionem instruebat, ideoque ipsos sibi fecit devotos. Hi eum libenter audiebant propter bonos ejus sermones bonamque conversationem, quam praetendebat. Semper enim loquebatur de Deo, ejusque misericordia, patientia, et amore erga homines, de sectanda humilitate, ac dilectione Dei et proximi: unde et facilis est conjectura

coniici potest quod heretici vere assimilantur lupis. Lupus quidem ut dicitur in libro de animalibus aliquando fingit vocem canis ut non lupus sed canis esse credatur. Canes dei sunt predicatores qui habent linguam medicinalem: sic heretici se fingunt aliquando habere verba predicatorum dicentes aliqua bona ut sic trahant ad falsa, quemadmodum Paulus apostolus ad Romanos scribit dicens capitulo sextodecimo: per dulces sermones et benedictiones seducunt corda innocentum. Etiam hic habebat secundum apparenciam conversationem bonam quia valde austeram vitam ducebat. Abstinentiam corporis sectabatur orationesque longas et deuotissimas faciebat, unde et adhuc in tali facto heretici possunt assimilari lupo. Legitur enim quod lupus subtus folia virencia se abscondit ut oues venientes capiat et occidat. Folia virencia sunt sanctorum virorum opera in charitate facta sub quibus heretici se abscondunt dum hec eadem faciunt ut simplices decipiant. Igitur quia hic Edo dulces sermones et austeram vitam habebat ideo multi ab eo seducebantur in tantum ut rumor de eius doctrina augeretur, cumque officiarii Traiectensis diocesis prefati famam eius audissent, captiuarunt eum et posuerunt eum in firma custodia ut eo melius examinaretur. Quod cernentes discipuli eius qui doctrinam insanam ab eo audierant occultantes seipsos recilierunt ut speramus ab eius doctrina. Huic Edoni heretico erat quidam discipulus non discipulus

---

haereticos vere lupis esse similes. Lupus etenim, ut legitur in libro de animalibus, quandoque vocem canis fingit, ut non lupus, sed canis esse credatur. Canes autem Dei sunt praedicatores, qui linguam habent medicinalem; ita et haeretici fingunt aliquando se habere verba praedicatorum, dicentes aliqua bona, ut sic trahant ad falsa, ut Apostolus ad Romanos scribit, dicens capite decimo sexto: Per dulces sermones et benedictiones seducunt corda innocentium. Erat etiam bonae conversationis, quia austeram valde ducebat vitam. Corporis abstinentiam sectabatur, et longas saepe ac devotionis plenas fundebat preces. Unde et praeterea tali facto haeretici possunt comparari cum lupo: legitur enim lupum se sub virentibus condere foliis, ut oves venientes hoc pacto capiat ac devoret. Folia autem virentia sunt sanctorum virorum opera in charitate facta, sub quibus se condunt haeretici, ut simplices decipiant. Igitur quia hic Edo dulces sermones et austeram habebat vitam, multi ab eo seducebantur, et rumor de ejus doctrinâ in immensum augeretur. Cum officiarii Trajectenses praedicti famam ejus audivissent, ceperunt eum, et in firmâ custodia posuerunt, ut melius examinaretur. Quod videntes ejus discipuli, qui insanam ab eo doctrinam audierant, occultantes sese resilierunt, uti speramus, ab ejus doctrinâ. Huic Edoni haeretico erat quidam non discipulus, sed collega,

sed collega ita ut verius dicam defensor eorum que ab ipso dicebantur. Hic dicebatur Nicolaus de Naerden sacerdos et magister artium qui locum habitationis habebat in Aemstelredam. Consueuerat enim iste dominus et magister Nicolaus sepius Edonem ante suam captiuitatem in Haerlem visitare et que ab ipso dicebantur defendere per malas rationes. Nihilominus et sepedictus Edo erat multum ingeniosus ad defendendum dicta sua. Nunc autem magister Nicolaus predictus audiens Edonem captum venit iterum Haerlem Edonem consolari cupiens, necnon et eius discipulos confortare desiderans unde et fama eius publica facta jussus est et ipse apprehendi ab officiariis episcopi Traiectensis, quod et ita celeriter factum est. Edo autem quia pauper fuit victum in captiuitate nendo acquisiuit. Vocatus est igitur hereticorum examinator de Groeningia doctor sacre theologie ordinis predicatorum, qui veniens Haerlem et eos examinans repperit in eisdem subsequentes articulos fidei sane contrariantes. Primus articulus fuit quod sanctus Lucas ewangelista non debite dixit scribendo Maria peperit filium suum primogenitum ex hoc allegantes quasi postea plures proles habuisset, ignorantes quod ideo Lucas sic scripsit ut ex hoc innueret quod ante Jesum dominum nostrum non habuisset prolem. Dicebant ergo isti quod scripsisset: et peperit suum unigenitum. Item alius articulus fuit quod oratio eque bene posset fieri in domibus sicut in ecclesia,

aut ut verius dicam, defensor eorum, quae ab ipso dicebantur ac docebantur. Huic nomen erat Nicolaus de Naarden sacerdos et magister artium, qui habitabat Amsterodami. Consueverat enim iste magister Nicolaus Edonem ante suam captivitatem Harlemi saepius invisere, et, quae dicebat ille, per malas rationes defendere, eratque Edo in defendendis rationibus suis ingeniosissimus. Audiens itaque magister Nicolaus Edonem in vincula esse conjectum Harlemum rediit cupiens eum consolari, ejusque discipulis animum at calcar addere, unde et ipse Nicolaus ob officiariis Episcopi Trajectensis apprehensus est: quod etiam celeriter factum est. Edo autem propter paupertatem suam in carcere nendo victum quaeritabat. Ad hunc examinandum Groningâ evocatus atque accersitus fuit haereticorum examinator sacrae quidam Theologiae Doctor ordinis Praedicatorum. Qui Harlemum ingressus, eosque examinans, reperit in iis sequentes articulos sanae fidei contrariantes. Primus articulus fuit, quod sanctus Lucas non debite dixit, scribendo: Maria peperit filium suum primogenitum, ex hoc allegantes, quasi postea plures proles habuisset, ignorantes, quod Lucas ideo sic scripsit, ut ex eo innueret, quod ante Dominum nostrum Jesum non habuisset prolem. Dicebant ergo isti, quod scripsisset: et peperit filium suum unigenitum. Item alius articulus fuit, quod oratio aeque bene posset fieri in

quia deus est ubique, et quod ideo ecclesia populus non indigebat. Item dicebant, quod Maria mater Christi, crux domini ceterique omnes sancti non debebant adorari sed neque exorari, sed solus deus debebat adorari, ignorantes triplicem esse adorationem videlicet latrie, dulye et yperdulye. Item sanguis Christi secundum eorum estimationem fuit nullius efficacie, item sacramentum eucharistie reputabant tantum panem sanctificatum, item quod tempore passionis Christi deitas omnino ab humanitate fuisset separata, item quod suffragia pro defunctis post mortem facta non prodessent ipsis defunctis, item qui sine peccato mortali viueret non tenetur semel in anno confiteri et talis poterat secundum eorum estimationem absque confessione preuia accedere ad communionem quia venialia tollebantur per aspersionem aque benedicte et aliis ceremoniis consuetis. In istis ergo articulis deprehensi et conuicti queritur ab eis an uellent resilire uel perseuerare in pretactis erroribus? qui dixerunt: quia errauimus volumus resilire et dimittere opinionem nostram. Tunc ut publice istos articulos erroneos reuocarent et penitentiam publicam agerent constituta est dies in qua secundum ordinem et debitum modum fierent. Dies ergo illa fuit dominica quarta post festum pasche [1] in qua summo mane de speciali mandato autoritatis episcopi Traiectensis divina officia incipiebantur et ante

domibus, quam in ecclesiâ, quia Deus est ubique, et quod ideo populus ecclesiâ non indigebat. Dicebant item, quod Maria mater Christi, crux Domini, ceterique omnes sancti non debebant adorari, neque exorari, ignorantes triplicem esse adorationem, videlicet latreiam, douleiam et hyperdouleiam. Item sanguis Christi secundum eorum aestimationem fuit nullius efficaciae. Item Sacramentum Eucharistiae reputabant tantum panem sanctificatum. Item quod tempore passionis Jesu Christi deitas ab humanitate fuisset separata. Item quod suffragia pro defunctis post mortem ipsis non prosunt. Item qui sine peccato mortali viveret, non teneretur semel in anno confiteri, et talis poterat secundum eorum aestimationem absque praevia confessione ad communionem accedere, quia venialia tollebantur per adspersionem aquae benedictae, et aliis ceremoniis consuetis. In istis ergo articulis cum essent deprehensi et convicti, quaeritur ab iis, an vellent resilire, an perseverare in suis erroribus? Qui dixerunt: quia erravimus, volumus resilire et dimittere opinionem nostram. Tunc ut publice istos articulos revocarent, et publicam agerent poenitentiam, constituta est dies, qua id justo ordine fieret. Dies illa fuit dominica quarta post festum Paschae, qua summo mane ex speciali mandato Episcopi Trajectensis divina

---

[1]) d. i. 30 April, daar Paschen in 1458 op 2 April inviel.

horam septimam ante prandium terminabantur. Pulsatur etiam cum maiori campana dicte ciuitatis per integram horam ut uniuersa multitudo ciuitatis conueniret ad planiciem in ciuitatis medio nuncupatam op dat sant. Factum enim fuerat ibidem a rectoribus ciuitatis excellens machina de ligno in qua erant tres sedes seu tria loca ad sedendum apta. Porro in altiori loco ponebatur Edo et in alio magister Nicolaus ut sic ab omnibus viderentur, in inferiori loca ascendit hereticorum examinator ut sermonem ad populum faceret. Inferius autem per machine girum erant scamna multa posita in quibus sedebant vicarius episcopi Traiectensis et dominus Judocus episcopus Hyeropolitanus suffraganeus Traiectensis doctor theologie de ordine predicatorum. Etiam aduenerunt ibidem omnes officiales consistorii Traiectensis, necnon prouisor et decanus Kenemarie et magister Theodricus vicecuratus Harlemensis cum suis quattuor cappellanis, item quattuor fratres de conuentu predicatorum, et quattuor de conuentu minorum de obseruancia et quattuor de conuentu Carmelitarum cum multis aliis de clero notabilioribus. Per gyrum scamnorum stabant rectores ciuitatis scilicet pretor cum consulibus et scabinis ut per eos in igne extinguerentur si obstinati in malicia apparuissent. Igitur istis omnibus debite congregatis idem examinator predicauit ad populum quasi per duas horas loquens de nostra sacra fide Christiana roborans eam multis argu-

---

incipiebantur officia, et ante horam septimam ante prandium terminabantur. Pulsatur etiam major dictae civitatis campana integram horam, ut omnes totius civitatis municipes eo convenirent loco, cui nomen est *op dat Sand*. Lignea autem machina jussu amplissimi Magistratus ibi erat structa, in qua tres erant sedes, seu loca ad sedendum apta. In altiori ponebatur Edo, in altero magister Nicolaus, ut ita omnibus essent conspicui; inferiorem occupabat haereticorum examinator, ut sermonem ad populum haberet. Inferius autem per machinae gyrum posita erant multa scamna, in quibus sedebant Vicarius Trajectensis, et Dominus Jacobus Episcopus Hieropolitanus suffraganeus Trajectensis doctor Theologiae ordinis Praedicatorum. Accesserunt et illuc omnes officiales consistorii Trajectensis, nec non provisor et Decanus Kenemariae et magister Theodricus vicecuratus Harlemensis cum suis quatuor capellanis. Item quatuor fratres de Conventu Praedicatorum et quatuor de Conventu Minorum de observantiâ, et quatuor de Conventu Carmelitarum, cum multis aliis de Clero nobilioribus. Per gyrum scamnorum stabant civitatis Rectores, scil. Praetor, cum Consulibus et Scabinis, ut per eos in igne extinguerentur, si in erroribus perseverâssent. His igitur decenter congregatis, idem examinator praedicavit ad populum quasi per duas horas, loquens de fide Christianâ

mentis et rationibus. Tandem in fine sermonis recitauit articulos erroneos prefatos et condemnauit eos rationibus multis, quibus gestis dixit ad Edonem de primo articulo: numquid in hoc dixisti? qui respondit: dixi sed male. Cui ait: reuoco tanquam erroneum. Deinde dixit ad magistrum Nicolaum eadem verba, et ille confessus est et non negauit reuocans etiam tanquam erroneum. Simili modo factum est de omnibus aliis articulis prenarratis, reuocantesque illos petierunt penitenciam ipsis iniungi cum misericordia, quod et factum est, nam Edoni iniunctum est sub pena mortis aliquo modo non docere et Haerlem sub eadem pena non exire usque ad obitum suum; insuper grisea tunica induitur et scapulari cerulei coloris cum cruce per integrum ex utraque parte crocei coloris. Iniungitur etiam sibi in manibus portare cereum accensum omnibus diebus dominicis ante processionem per unum annum, similiter et stare illis diebus cum eodem cereo ante suggestum in prochiali ecclesia quum predicatur ewangelium. Magistro Nicolao presbytero dicitur ut cesset per tempus determinatum a diuinis et multa psalteria legenda iniunguntur sibi et alia quam plura que tradidi obliuioni. Peragentes igitur penitencias suas Edo eodem anno moritur de peste que opprimebat Haerlemenses et magister Nicolaus quam plures annos superuiuens tandem et ipse moritur.

---

adstruens eam multis rationibus atque argumentis. Tandem in fine sermonis erroneos recitavit articulos supradictos, eosque multis rationibus condemnavit. Quibus recitatis, dixit Edoni de primo articulo: Numquid hoc docuisti? Qui respondit: dixi, sed male. Cui rursus ait: Revocas ergo? Et ille inquit: revoco tamquam erroneum. Deinde dixit magistro Nicolao eadem verba. Et ipse confessus est, revocans ut erroneum. Eodem plane modo factum est de omnibus aliis sequentibus articulis, quos illi publice revocantes petierunt poenitentiam sibi injungi cum misericordia. Quod et factum: nam Edoni injunctum sub poena mortis neminem ista amplius docere, et civitatem Harlemensem sub eadem poena non exire usque ad obitum suum. Insuper grisea induitur tunicâ, et scapulari caeruleo cum cruce per integrum ex utraque parte crocei coloris. Jubetur etiam portare cereum accensum omnibus diebus Dominicis ante processionem integro anno, et stare illis diebus ante suggestum cum eodem in parochiali ecclesiâ, cum praedicatur evangelium. Magistro autem Nicolao presbytero injungitur, ut determinato tempore a divinis desistat, et multa legat psalteria. Peragentes igitur injunctas sibi poenitentias Edo eodem anno peste, quae civitatem Harlemensem infestabat, moritur, et magister Nicolaus plures huic svpervivens annos tandem et ipse legem mortalitatis implevit.

Nergens elders, zoo veel mij bekend is, komt bij onze geschiedschrijvers iets aangaande deze gebeurtenis voor; alleen bevat het Chronicon zelf op fol. 301 verso kol. 1 het korte en in jaartal en naam eenigszins afwijkende bericht: Eodem anno [scil. 1457] duo heretici in Haerlem scilicet NICOLAUS DE NARDENA et EPO a catholicis victi succumbunt et articulos erroneos reuocant quibus penitencia iniungitur cum misericordia.

Aan de waarheid van 't bericht valt intusschen wel niet te twijfelen. Enkele trekken, b.v. de kostwinning van EDO in de gevangenis, maar vooral de uitvoerig geteekende voorstelling van het tooneel, dat de groote markt te Haarlem op den 30en April 1458 aanbood, toonen duidelijk genoeg, dat wij 't geheele verhaal aan een ooggetuige te danken hebben. Bovendien komen sommige door onzen schrijver vermelde bijzonderheden geheel overeen met hetgeen van elders bekend is en wordt zijne mededeeling ten volle bevestigd door de thesauriersrekening der stad Haarlem van Mei 1457 op Mei 1458. [1] Immers daarin staan de volgende posten:

> Item op den heyligen paeschdach ghescenct den wybysscop 2 stede kannen wyns, den vicario 2 kannen ende den Inquisitoer van den ongelove oick 2 kannen maict tsamen . . . . 3 ß 3 st.
>
> Item ghescenct mynen here den stedehouder ende den commissarissen van den ondersoeck te doen als zy eerst tot Haerlem gecomen waeren 9 stedekannen wyns.
>
> Item gegeven Jan Scheut den duerwairder van dienst die hy der stede gedaen heeft doe die commissarissen vanden ondersoec in Hairlem waren. . . . . 20 st.
>
> Item gegeven den dyenaers Sinte Jans doe die van den gherechte dair van den Comendrye ghenoet [2] waren 2 beyersse gulden ende gegeven den schoelmeester om den schoelkinderen oirlof te hebben [3] 4 stuivers.
>
> Item gegeven des vicecureyts dyeners, als hy tghericht ten eten gebeden hadde 2 beyersse gulden.

Uit deze posten blijkt (geheel in overeenstemming met het verhaal van onzen schrijver) dat zoowel de vicarius (stedehouder) van den Utrechtschen bisschop als de inquisiteur met zijn medestan-

---

[1]) De notulen, memorialen enz. van den Raad te Haarlem uit dien tijd zijn verloren gegaan. 't Extract uit de rekening werd mij, op mijn verzoek, welwillend verstrekt door den gemeente-archivaris Mr. A. J. ENSCHEDÉ.

[2]) Genoodigd.

[3]) Vrij-af te geven.

ders reeds in 't vroege voorjaar van 1458 te Haarlem gekomen waren en dat ook de suffragaan op 2 April (Paschen) zich daar met hen bevond. Voorts wijzen de maaltijden in de Commandeurij van St. Jan en bij den onderpastoor, waartoe burgemeesters met schout en schepenen ('t gherechte) genoodigd waren, op een aan het feest voorafgaand feit, waarin èn de wereldlijke èn de geestelijke autoriteit betrokken was, terwijl de vacantie aan de schooljeugd gegeven doet vermoeden, dat dit feit in 't openbaar plaats had en met zekere vertooning gepaard ging. Opmerkelijk is het evenwel, dat voor het oprichten der stellage *(excellens machina de ligno)* geene onkosten staan uitgetrokken; misschien werd ze door den stadsfabriekmeester met eigen volk en uit eigen materialen gebouwd.

Behalve deze getuigenis aan de stadsrekeningen ontleend, noemde ik nog andere bijzonderheden, die de waarheid van het medegedeelde verhaal zijdelings bevestigen. Zoo mag met hetgeen VAN OOSTEN DE BRUYN *(De stad Haarlem bl. 108)* bericht reeds de aanhef vergeleken worden: »cum adhuc in Haerlem residerent officiarii »consistorii Traiectensis diocesis." Immers, dat er juist nu ambtenaren (*officiarii* misschien te onderscheiden van de gewone *officiales*, de *curiae Traiectensis iudices* [1], van den bisschop van Utrecht in Haarlem waren en zich er langer dan gewoonlijk ophielden *(residerent)* liet zich verwachten. In 1457 had de stad den vrijdom van lasten en accijnsen, tot nog toe altijd door hare geestelijkheid genoten, ingetrokken en zich daardoor in een twist met den Utrechtschen bisschop gewikkeld. Om dezen bij te leggen zond ze twee afgevaardigden, een burgemeester en een schepen, met den stadssecretaris, naar Amersfoort, waar bisschop DAVID VAN BOURGONDIË verblijf hield, die echter op de Bilt-straat door WALRAVEN basterd van BREDERODE, wegens zeker voorval te Zandvoort tegen hen verbitterd, overvallen en gedood werden [2]. Ongetwijfeld moest deze treurige afloop zoowel als 't geschil zelf den bisschop aanleiding geven tot het zenden van *officiarii* naar Haarlem, — 't geen te meer waarschijnlijk is, omdat de stad onder den eersten indruk der

[1]) Zie W. MOLL, a. w. II bl. 281.

[2]) Vgl. de kronijk van ARENT TOE BOCOP (uitg. door 't Hist. Gnts. te *Utrecht*) bl. 729.

treurmare wel toegaf, maar eerlang op haar besluit terugkwam en den vrijdom voor goed ophief.

Terwijl alzoo deze *officiarii* zich nog te Haarlem ophielden, die zeker scherper oogen voor elke soort van ketterij hadden dan de Haarlemmer overheidspersonen, raakte EDO gevangen en kort na hem mr. NICOLAES VAN NAERDEN. Zij ontboden uit Groningen den »hereticorum examinator", die »doctor sacre theologie" was en (gelijk alle inquisiteurs) tot den »ordo predicatorum" of Dominicanorum behoorde. Tegelijkertijd met hem — ik maak het uit de rekening op, — schijnt 's bisschops vicaris te Haarlem gekomen te zijn, die misschien [1] GERRIT VAN LANDEN heette. Den naam van den inquisiteur heb ik niet kunnen ontdekken; immers MATTHEUS GRABOW, die in 't begin dezer eeuw zich als ketterjager te Groningen berucht maakte (zie DELPRAT a. w. bl. 53—57), was denkelijk reeds overleden. Voorts worden onder de geestelijken, die bij de herroeping tegenwoordig waren, »Dominus JUDOCUS, episcopus Hyeropolitanus, »suffraganeus Traiectensis, doctor theologie, de ordine predicatorum" en »magister THEODRICUS vicecuratus Harlemensis" met name genoemd. De eerste, die een eigen broeder was van zuster BERTKE, de kluizenaarster en liefelijke zangster bij de Buurkerk te Utrecht, [2] komt op de lijst der suffragaan- of wij-bisschoppen [3] voor als tijdgenoot der bisschoppen GIJSBERT en DAVID, omstreeks 1455, en als voorganger van den beroemden GOZEWIJN HAEX; de laatste is ook van elders bekend. Hij was de zoon van den Leidschen burggraaf FILIPS VAN WASSENAAR en van MARIA VAN EGMOND. Op den 10en April 1416 werd hij kanunik van den dom te Utrecht, in hetzelfde jaar proost te Leiden en op den 30en Augustus 1422 proost der Utrechtsche St. Janskerk. [4] Wanneer hij het onderpastoorschap der parochiekerk te Haarlem aanvaardde blijkt niet; 't was evenwel zeker

---

[1]) Deze althans was vicaris in 1447, zoo als blijkt uit het boekje van pater BUIJSLING, *Oorspronck* enz. *vant convent int Geyn*, uitgegeven in 1843 door L. G. VISSCHER, bl. 11. In de lijst der vicarissen bij VAN HEUSSEN ontbreken de vicaris tusschen MARTINUS DE BLONDA, die in 1439 voorkomt en JOANNES VAN GOCH, die op 1500 vermeld wordt.

[2]) Zie MOLL, a. w. II, ii, bl. 419.

[3]) *Batavia Sacra*, I. p. CXV.

[4]) Zoo bericht KOK, *Vaderl. woordb.* XXXe. D. bl. 266. De *Hist. Episc. Ultr.* I. p. 84 vermeldt hem als proost van S. Jan, 't eerst in 1426, 't laatst in 1460.

vóór den 18en Mei 1446, toen hij vergunning verleende tot het stichten van 't Regulierenklooster aldaar, gelijk hij in 1459 toestond, dat men bij de Carmelieten begraven mocht, zonder alvorens 't lijk in de parochiekerk te dragen, maar tegen betaling van een zeker recht. [1] Bovendien voerde hij den titel van *apostolicae sedis protonotarius;* hij overleed den 19en Maart 1465 [2] en werd in de S. Janskerk te Utrecht onder een tombe begraven, die met zijne vier kwartieren prijkt. Doch genoeg, om ons te overtuigen dat de man, wiens geboorte hem reeds bevoegd maakte de gastheer te zijn van de aanzienlijksten des lands, ook overvloedige inkomsten had, om aan een prachtig feestmaal de hoogste geestelijkheid en den magistraat in zijn woning te kunnen onthalen!

Ten slotte nog een enkel woord over de beide hoofdpersonen van ons verhaal: den »sacerdos et magister artium NICOLAUS DE NAERDEN, qui locum habitationis habebat in Aemstelredam," en zijn vriend of leermeester EDO.

Omtrent den eerste zijn al mijn nasporingen tot heden toe te vergeefs geweest: noch in de aanteekeningen van SCHOENMAKERS en VLAMING [3] betreffende de Amsterdamsche kloosters komt hij voor, noch in de werken van VAN HEUSSEN, noch op 't archief van 't begijnhof alhier. Ik vond alleen op 1440 een »broeder CLAES JANSZ." als procurator in 't Cellebroedersklooster en in 1453 een »heer CLAES" als pater van het nonnenklooster ter Lelyen vermeld, maar geen ander Amsterdamsch geestelijke omtrent dezen tijd met den naam van CLAAS, veelmin een NIKOLAAS, die van Naarden afkomstig was.

Wat EDO betreft, merk ik op dat deze naam, of zoo als de kronijk heeft EPO, hoewel niet veelvuldig, toch ook elders voorkomt en in de namen IDE en EPPO of IPE nog voortleeft. [4] Aan de uit-

---

1) VAN OOSTEN DE BRUYN, a. w. bl. 81 en 106.

2) De *Hist. Episc. Ultr. l. l.* heeft 1461; KOK 1465; 't laatste zal wel het ware sterfjaar zijn, — althans nog den 9en Februari 1465 sloot DIRK VAN WASSENAAR eene overeenkomst met de Carmelitinnen. Zie VAN HEUSSEN, *Hist. Episc. Harlem.* p. 42.

3) Handschrift op 't Gemeente-archief te Amsterdam.

4) Zie een EDO bij UBBO EMMIUS p. 203, *Oudh. Vriesl.* I. bl. 391. In de 14e eeuw leefde de Engelsche historicus STEFANUS EDON, in de 16e onze EPO BOËTHIUS. Vgl. voorts de noot van MOLL, t. a. pl. bl. 98.

voerige voorstelling zijner ketterij, door mijn mederedacteur MOLL in zijn kerkgeschiedenis t. a. pl. gegeven en waarbij hij uit de ingebrachte beschuldigingen tegen EDO zijn geheele leer zocht op te maken, heb ik niets toe te voegen. De lezers kunnen niets beters doen, dan nog eens die bladzijden te raadplegen en de punten zoowel van overeenkomst als van verschil zich te herinneren, die er bestaan tusschen den Haarlemschen ketter en de Lollaarts in Engeland, de Winkelers te Straatsburg of die afdeeling der Waldenzen, waaruit Taboriten en Husiten hunne aanhangers wierven. Een dier laatsten, FREDERIK DE ZWAAB stierf te Straatsburg in dit zelfde jaar 1458 den marteldood op den brandstapel.

EINIGES ÜBER DIE ACADEMISCH-THEOLOGISCHEN BEZIEHUNGEN ZWISCHEN BERN UND DEN NIEDERLÄNDISCHEN HOCHSCHULEN IM XVII JAHRHUNDERT,

ZUSAMMENGETRAGEN VON

ALB. HALLER, PFARRER IN BERN.

Heutzutage wo die Confessionsunterschiede etwas abgeblasst sind, werden auch die Hochschulen und theologischen Facultäten, an denen die Theologen ihre Bildung suchen, nicht mehr so genau nach Confessionsangehörigkeit ausgewählt. Grosse, geistvolle Lehrer ziehen, oft bestimmt die Nähe oder die Lage an den grossen Communicationswegen, zum Besuch einer Hochschule. Eine Universität »nebenaus" hat dadurch schon eine weniger allgemeine, mehr locale Bedeutung. So war es früher nicht, noch im Anfang unseres Jahrhunderts nicht, noch viel weniger in der Reformationszeit, wo Confession gegen Confession stand, und auf die Unterschiede derselben nicht wenig Gewicht gelegt wurde, wo darum alle die kleinen Universitäten Altorf, Marburg, Wittenberg, Helmstadt, Rinteln, Duisburg, Frankfurt a/O., Herborn u. s. f. florirten um der Richtung willen, welche sie vertraten. Man suchte die Hochschulen auf, welche im Dienste derjenigen Confession standen, welcher man selbst angehörte, wo nämlich entweder die reine Lutherische oder die reine Reformirte Lehre gelehrt wurde; und wo eine Aenderung des confessionellen Lehrcharacters einer Universi-

tät eintrat, da verlor dieselbe ihre Anziehungskraft für ihre bisherigen Besucher [1].

Es war die Confession ein Gut, das man von seinen Vätern ererbte und hoch hielt, und das durch den Verkehr mit seinen Glaubensgenossen zu festigen und zu stärken man keine Mühe scheute. Diess kann uns die Erscheinung erklären, dass vom Ende des 16ten bis ins 18ten Jahrhundert hinein in der Reformirten Schweiz, besonders in Bern, die Niederländisch Reformirten Hochschulen, Leyden, Gröningen, Franeker, Utrecht einen guten Klang hatten, oder wie sich ein damaliger Bericht äussert »sonderbar estimirt" waren, und von Studirenden, besonders von Theologen viel besucht wurden, mehr als manche der mindest eben so grossen Deutschen Hochschulen. So bildete sich gerade in diesen Zeiten vielfachen confessionellen Haders zwischen den Reformirten Glaubensgenossen in den Niederlanden und der Schweiz, speziell in Bern, ein Band gemeinsamer Geistesrichtung und oft auch persönlicher Freundschaft und Achtung, welches für beide Theile die sicher nicht unwesentliche Frucht getragen hat, dass ein Bewusstsein der Zusammengehörigkeit unter den verschiedenen Kirchen und Völkern Reformirter Confession entstand und bestand, gleichsam eine moralische Allianz als wirksamer Schutz auch gegen Eingriffe von aussen. Wir sind weit entfernt die Zeit herbeizuwünschen, da die einzelnen Confessionen sich gegen einander schroff abschlossen; allein wir müssen es doch bedauern, dass in unsern Tagen auch unter den zur gleichen, Reformirten Confession sich bekennenden Ländern und

---

[1]) Davon ist ein sprechendes Beispiel die Universität Marburg, die als Reformirte Hochschule aus der Schweiz viel Zuzug hatte, als Lutherische aber denselben verlor (Vgl. pag. 158 hiernach). Bekanntlich hat gerade diese Universität mehrere Male die Confession gewechselt: so wurden schon 1605 die eifrig Lutherischen Theologen, wie Balth. Mentzer u. A. vertrieben und unter den Auspicien eines G. Cruciger, Wurm u. A. eine Reform im Sinne der Reform. Conf. durchgeführt; 1624 rehabilitirte Landgraf Ludwig van Hessen-Darmstadt, auf Tilly's Soldaten gestützt, in Marburg das Lutherthum und vertrieb den berühmten reform. Theologen Crocius mit 9 Collegen von der Universität. Dieselben wurden meistens in Cassel aufgenommen, wo bis zum Ende des Krieges die aus Marburg verdrängte Reform. Gegenuniversität fortbestand. Erst 1653 nach dem Frieden erfolgte die Wiedereröffnung Marburgs als Reformirter Universität und zwar unter dem Rektorat des einst vertriebenen Joh. Crocius.

Nationen, so zu sagen kein Zusammenhang, kein Gefühl der Zusammengehörigkeit, kein oder wenig Interesse für einander und daher kein oder nur sehr wenig wissenschaftlicher, überhaupt geistiger Verkehr ist. Und es sei uns erlaubt diese Interesse aufzufrischen durch Mittheilung einzelner Nachrichten aus dem XVIIten Jahrhundert, welche uns diese academisch-theologischen Beziehungen zwischen dem Reformirten Bern und den Reformirten Niederlanden und seinen Hochschulen deutlich darlegen und dadurch den damaligen regen geistigen Verkehr beider Länder beurkunden.

Im XVIten Jahrhundert waren diese Reisen nach Holland schon desshalb seltener als dann im 17ten Jahrhundert, weil die Holländischen Universitäten alle erst nach der Mitte des Jahrhunderts, ja welche sogar erst im 2ten und 4ten Decennium des 17ten Jahrhunderts gegründet wurden. Dass aber auch in den letzten 3ten Decennium des 16ten Jahrhunderts noch wenig von solchen Besuchen der Reformirten Hochschulen Niederlands durch Schweizerische Theologen verlautet, hat sicher noch einen tiefern Grund. Bern hatte ja in seiner Nähe CALVIN und so lange er lebte, ja auch nach seinem Tode durch THEODOR BEZA, beherrschte sicher sein gewaltiger Geist die Reformirten Universitäten der Westschweiz, vorzüglich Genf und Lausanne und auch Bern, und neben diesem dominirenden Einfluss konnte ein anderer schwerlich aufkommen [1]. Allein gegen Ende des 16ten Jahrh. änderte sich diese Sachlage. CALVIN starb 1564 und sein Tod beraubte die Kirche und Universität Genf doch thatsächlich der Führerschaft der Reformirten Confession, die sich durch ihn mehr oder weniger ausgeübt. Die Bartholomäusnacht ferner im Jahr 1572 vertrieb die Anhänger und Schüler CALVINS, die Hugenotten, aus Frankreich; ihre bedeutenderen Lehrer zogen ins Ausland, namentlich an Holländische Universitäten [2], die, eben um diese Zeit gegründet, dadurch tüchtige Lehrkräfte erhielten und schnell zu Bedeutung kamen. Und als

---

¹) Obwohl man in Bern jeden Versuch, die Genfer Kirchen-Zucht und Kirchenpolitik auf Bernischen Boden zu verpflanzen beharrlich zurückwies, so fand die Calvinische Orthodoxie denn noch auch hier endlich Eingang und Vertreter (Siehe die später anzuführende Biographie RUTIMEYERS im *Berner Taschenbuch* 1868, p. 152—155).

²) DORNER, *Geschichte der protestantischen Theologie*, pag. 405.

endlich auch 1605 BEZA »der Patriarch der Reformation" vom Schauplatz seiner Wirksamkeit in Genf abgetreten war, so war es ein ganz natürlicher Umschwung, dass von dieser Zeit an die theologische Führerschaft der Reformirten Kirchen von der Schweiz auf Holland überging, und die Schweizerischen Universitäten mehr und mehr in eine gewisse theologische Abhängigkeit von den Französischen und besonders den Niederländischen Hochschulen geriethen. Und damit wird die Thatsache in Verbindung zu bringen sein, dass von Anfang des XVIIten Jahrh. an, die Studienreisen der Bernischen Theologen meistens Niederländische Universitäten zum Ziel haben.

Als Besucher fremder Hochschulen noch im XVIten Jahrhundert erlauben wir uns gleichsam als Einleitung noch einige zu nennen: vor allem BENEDICKTUS ARETIUS (BENDICHT MARTI) aus Bätterkinden [1], der berühmte Nachfolger von WOLFGANG MUSCULUS in der theolog. Professur in Bern, »aliud urbis nostrae (sc. Bernae) ornamentum", wie die alte Quelle, der wir zum grossen Theil folgen, ihn nennt. Um 1547 in Marburg, um seiner theologischen Ausbildung willen, sich aufhaltend, gefiel er dort so sehr, dass er unter die Professoren der Philosophie aufgenommen wurde und über Logik las. Ebenfalls in Marburg, der damals specifisch Reformirten Universität, studirte um dieselbe Zeit mit obrigkeitlichem Stipendium PETRUS CHIORUS (SCHNEEBERGER), später Gymnasiarch und Professor, dem nach 40jähriger Lehrthätigkeit allerdings das Prädikat gebührte »omnium ministrorum tunc viventium Gamaliel."[2]

In Heidelberg dagegen studirte um 1565 JOH. HORTIN auf obrigkeitliche Kosten, ebenso später um 1580 der nachmalige Professor ULRICH TROG mit seinem Studiengenossen HEINRICH WILD, beide in der als *Collegium sapientiae* bekannten mit der Heidelberger Universität verbundenen Anstalt. [3]

---

[1]) Ein Dorf im Gebiet des damaligen Freistaates und jetzigen Cantons Bern.

[2]) *Analecta historica* (näheres vid. infra) auf pag. 340 und 332.

[3]) Das *Collegium Sapientiae*, auch bloss «*Sapienz*" genannt, war ein in einem vormaligen Augustiner-Kloster in Heidelberg eingerichtetes Alumnat und Seminar für künftige evangelische Geistliche, in welchem aber, wie unsere Beispiele zeigen, nicht bloss Landeskinder, Pfälzer, sondern ebenso gut auch Ausländer, z. B. Schweizer aufnahme fanden.

Was nun speziell die Niederländischen Hochschulen betrifft, so haben wir vor 1600 keinen Bernischen Theologen genannt gefunden, der dieselben besucht hätte; MARX RÜTIMEYER (der nachmalige Vertreter des Reformirten Standes Bern an der Dortrechter Synode) ist der Erste, von dem es uns berichtet wird. Nachdem er in Bern seinen theologischen Cursus vollendet, auch in Herborn während $1^1/_2$ Jahren den bekannten Bibelausleger PISCATOR gehört und den engern freundschaftlichen Verkehr besonders von GEORG PASOR [1] genossen hatte, zog er um 1607 nach Marburg, alwo ihn besondere Bande fesselten: er verlobte sich nämlich daselbst mit der Tochter des Professors NIGIDIUS, feierte auch später, nach Beëndigung seiner Studien zugleich mit seiner Hochzeit seine Promotion zum Doktor der Theologie. Sein Studiengenosse in Marburg war der nachmalige Gymnasiarch [2] und Professor D. MASER; als Zöglinge hatte er bei sich zwei junge Berner HANS JAK. MANUEL und FRANZ VON WATTENWYL; 1609 verliess RÜTIMEYER Marburg, wo es mit Sittlichkeit und Ordnung damals nicht zum Besten bestellt gewesen sein muss, und bezog die Universität Franeker in Friesland. Er wohnte daselbst bei einem Landsmann, einem Lehrer JAK. AMPORT (nachmals in Lausanne angestellt), machte auch die interessante Bekanntschaft des damals noch sehr jungen SIMON EPISCOPIUS, des nachmaligen Hauptes und Wortführers der Remonstranten, der ihn in das nach Sitte jener Zeit geführte album bezeichnend genug schrieb: »nemo unquam quidquam magnae frugis edet in ulla scientia, qui non adspirare audet, ut possit aliquando de praeceptore etiam suo judicare;" ein in der Stille gegebenes Zeugniss für den gleichen Freimuth und Unabhängigkeitssinn, den EPISCOPIUS später öffentlich bewiesen hat. Bei einer Reise durch die Niederlande im Herbst 1609 lernte RÜTIMEYER — ein merkwürdiges Zusammentreffen — zu Leyden auch den Gegner des EPISCOPIUS, FRANZ GOMARUS, kennen; so

---

[1]) Später Professor in Gröningen und Verfasser eines neutestamentlichen Lexikons.

[2]) Gymnasiarcha hiess in Bern der Vorsteher und Inspektor der ganzen der Akademie vorangehenden Literarschule, eine im bernischen Schulwesen damaliger Zeit einfussreiche Persönlichkeit. Es wurden fast ausschliesslich Männer geistlichen Standes an diese Stelle berufen: öfters war es die erste Stufe zur theol. Professur.

dass schon durch diese Bekanntschaft mit Personen und Verhältnissen, er später als die geeignete Persönlichkeit erscheinen musste, um den Stand Bern an der Dortrechter Synode zu vertreten.

Nach RÜTIMEYER ist es nun eine ganze Reihe von Bernischen Theologen und überhaupt Studirenden, die wir zu ihrer Ausbildung in die Niederlande ziehen sehen. Die Theilnahme RÜTIMEYERS an der Dortrechter Synode hat wohl auch nicht ermangelt, die Aufmerksamkeit aller Gebildeten und besonders der Jünger der Wissenschaft auf jene theologischen Schulen und Lehrkräfte zu lenken, und so dem einmal angeregten Interesse für Niederländische Hochschulen neue Nahrung zu geben. So bezogen, wie in der interessanten Lebensbeschreibung RÜTIMEYERS von TRECHSEL [1] mitgetheilt wird, 1629 die beiden Stiefsöhne desselben, SAMUEL und JAKOB BUCHER, zusammen mit vier andern Bernern, nachdem sie Marburg als Lutherische Schule und Herborn im Zerfall gefunden hatten, die Niederländische Universität Gröningen, wo sie von JOH. HEINRICH ALTING, dem alten Freund RÜTIMEYERS, mit grosser Freundschaft aufgenommen wurden. »Zu Gröningen," schreibt ALTING an RÜTIMEYER über den damaligen Zustand dieser Universität, »bestehe auch noch eine anständige Zucht, zwar habe die Niederländische Jugend sich früher dagegen aufzulehnen versucht, aber nichts ausgerichtet." [2]

Anders scheint es, nach dem nämlichen Bericht damals in Leyden gewesen zu sein, wohin die beiden genannten Berner 1631 abgingen. »Nirgens finde man," schreiben sie an ihren Stiefvater nach Hause, »eine bessere Art und Gelegenheit zu studiren, grundgelehrte Professoren, zahlreiche Collegien; aber als ächte Holländer liessen sie sich von Jedem für jedes Collegium 25 Gulden oder 8 R.thlr. bezahlen; nur die Theologen verlangten gar nichts.

---

1) Dr. MARX RÜTIMEYER, *Zeitbild aus dem Anfange des XVII Jahrhunderts von* Dr. T. TRECHSEL, Pfarrer, — findet sich im »*Berner Taschenbuch auf das Jahr* 1868. ed. Lauterburg. Bern. 1868. b. Haller. ibid. p. 149 u. ff.

2) Dieser Brief ALTING's findet sich in einer im Bernischen Kirchenarchive erhaltenen Sammlung an RÜTIMEYER gerichteter Briefe; ein Folioband sub N°. III. Ebendaselbst ist der sofort anzuführende Brief der Gebr. BUCHER aus Leyden aufbehalten und diesen letzten hat auch THOLUCK, *Das Academ. Leben des* 17en *Jahrhdts* (I. p. 159 u. 276) benutzt.

Ohne vermehrte Geldhülfe könne man daher bloss durch Privatfleiss vorwärts kommen. Die Theurung sei wirklich grösser als selbst in Haag und zu Amsterdam, wegen der vielen anwesenden Prinzen, Grafen, Barone u. s. w. Die Studirenden seien in hohem Grade uncivilisirt und insolent, auch gegen ihre Professoren und Commilitonen; man mache sich nichts daraus, sie bei öffentlichen Disputationen auszuscharren. Indem herrsche die Unsitte Einander auf den Zimmern zu besuchen, und der Wirth müsse Wein bis zum Uebermaasse aufstellen; wer das nicht vermöge werde über die Achsel angesehen. Um so weniger dürften sie es wagen, selbst wenn ihre Geldmittel es erlaubten, ein Collegium anzunehmen. Kurz zu sagen, hier gebe es Herausforderungen auf Becher und Rappier in Menge, nächtliche Scandale und Raufereien ohne aufhören. Sollten sie länger als ein Semester dableiben, so müsste man ihnen den Wechsel auf 150 R.thlr. verdoppeln." [1]

Wer sollte glauben, dass in dem nach unserer gewöhnlichen Ansicht doch eher formensteifen und trockenen Holland solch lebendiges, um nicht zu sagen wildes akademisches Leben sich habe entfalten können? Aber die wilde Zeit des 30jährigen Krieges mag wohl nicht ohne Einfluss auch auf die dortigen Sitten geblieben sein, und zudem dürfen wir nicht vergessen, dass nach dem was wir sonst von ihnen erfahren, die beiden jungen Männer, denen wir diesen Bericht verdanken, der stillen Wissenschaft weniger Neigung entgegen brachten, als dem lauten Leben und Treiben einer Universitätsstadt; so dass sie von diesem Letztern mehr sahen und berichteten als von jener.

Dass zu damaliger Zeit auch in Leyden die ernste Wissenschaft ihren Platz behauptete, bezweifeln wir nicht. Es bürgen uns dafür die Namen eines Louis de Dieu, eines Andreas Rivetus, die als ernste und eifrige Schriftforscher Zierden der Leydener Hochschule waren.

Dieser ernsten Wissenschaft, welche die Niederländischen Uni-

---

[1]) Anders lautet die Schilderung des Akademischen Lebens bei Errichtung der Universität: »Tantam fuisse juventutis in literis et sapientiae studio contentionem, tantam in doctores reverentiam, tantum zelum atque impetum pietatis, ut vix major esse potuerit." So in einer *Oratio de vita et obitu* Arminii, angeführt d. Tholück, *Das Akadem. Leben des* 17ten *Jahrhdts* I. p. 132.

versitäten darboten, gingen andere Besucher derselben eifrig nach: zum B. ALBRECHT RÜTIMEYER, Dr. MARX Sohn, der 1633 zusammen mit JOHAN HEINRICH HUMMEL, dem spätern Dekan und Haupt der Bernischen Kirche, ebenso mit den Candidaten LUTZ und MÜHLEISEN, nach einer Reise voll Fährlichkeiten und Abenteuern [1] durch Frankreich und England, die Universität Gröningen bezog, wo die Schweizergesellschaft noch durch SAMÜEL KURZ, später Pfarrer in Buchse, vermehrt wurde. HUMMEL blieb 20 Monate in Gröningen, aber obwohl er mit seinem Specialfreunde KURZ zurückgezogen und sparsam lebte, scheint doch aus dem Studieren nicht sehr viel geworden zu sein, indem die Landsleute gar zu fleissig sich Gesellschaft leisteten: daher Prof. ALTING HUMMEL den Rath gab, seine Studien in England fortzusetzen, was er auch that. RÜTIMEYERS Aufenthalt scheint etwas kürzer gewesen zu sein, auch »sein Betragen," schreibt Prof. ALTING an seinen Freund RÜTIMEYER, »wie dasjenige der übrigen Schweizer verdiene alles Lob." Er scheint in Gröningen sich vorzugsweise mit Philosophie oder Philologie beschäftigt zu haben: 1634 wohl, ging er er auf seines Vaters geheiss nach Franeker, wo er nun mitsammst seinem Begleiter MÜHLEISEN länger blieb. Wen er dort besonders gehört hat, wird uns nicht berichtet, doch wirkte damals an dieser Universität der einer mehr scholastischen Richtung huldigende MACCOVIUS. Ob RÜTIMEYER den COCCEJUS, der 1636 sein Amt in Franeker entrat, noch gehört habe, möchten wir bezweifeln, da er in diesem Jahre nach Bern heimkehrte, nachdem er zuvor noch einige Zeit in Bremen an der dortigen theologischen Schule Reformirter Confession unter der Leitung seines Verwandten CROCIUS studiert und auch London und Oxford besucht hatte. Seltsam muthet es uns dabei an, dass auch ein junger Mann von sittlichem Charakter wie RÜTIMEYER, dessen Fleiss, Frömmigkeit und Bescheidenheit CROCIUS rühmt, bei diesem Akademischen Leben der Versuchung des Schuldenmachens nicht entging, denn er musste so-

[1]) Als die Reisenden von Dieppe zu Schiff nach Holland sich begeben wollten, überfiel sie ein Sturm, der Mast brach, und erst nach 2 Tagen u. 3 Nächten steter Todesgefahr wurden sie von Fischern an die Küste von England gerettet; erst von da gingen sie sodann nach Holland. Vgl. HUMMEL's *Lebensbild* im *Bern. Neujahrsblatt* 1856. b. Huber u. Comp. Bern.

wohl von Franeker als von Bremen aus aus Berichtigen gemahnt worden. Aehnliches hören wir auch schon von Studien- und Zeitgenossen des Vaters RÜTIMEYER, so dass diess ein chronisches Uebel der Schweizer auf fremden Hochschulen gewesen zu sein scheint.

Um 1640 finden wir auf der Universität Gröningen SAMUEL ROHR, der, wie uns berichtet wird, daselbst in freundschaftlichen Verkehr mit dem nachmals so berühmten Zürchertheologen HOTTINGER trat, mit dem er auch später stets in Briefwechsel geblieben sei. SAMUEL ROHR ward nachmals Gymnasiarch und Professor der Philosophie in Bern. Von da bis ungefähr zum Jahre 1649 oder 50 sind uns keine Besucher Niederländischer Hochschulen aus der Zahl der Bernischen Theologen bekannt. Von GABRIEL BLAUNER, dem nachmaligen Gymnasiarch und Pfr. zu Ins, vom Professor NICLAUS MOLITOR (MÜLLER), sowie von dem ziemlich früh verstorbenen, von seinen Zeitgenossen wegen seiner glücklichen Lehrgabe hochgeschätzten JOH. NICLAUS, Professor der Philosophie und Theologie, vernehmen wir, sie hätten fremde Universitäten besucht; allein um zu entscheiden, welche, ob Deutsche ob Holländische, dazu bietet unsere Quelle [1] keinen Anhaltspunkt. Dagegen finden wir einen Zeitgenossen des letztgenannten in dem Jahre 1654 und 55 auf Niederländischen Hochschulen, nämlich JOH. HEINRICH MUSCULUS (zu Deutsch MÜSLIN) nachmals Pfarrer zu Belp, ein Urenkel des berühmten Theologen WOLFGANG MUSCULUS. In seiner Autobiographie [2] erzählt er, wie er im Jahr 1653 über Basel, Strassburg, Heidelberg, Frankfurt, Giessen nach Marburg reiste, dort den Winter über blieb, hauptsächlich gefesselt durch JOH. CROCIUS und SEBAST. CURTIUS; dann im April 1654 über Herborn nach Köln, wo ihm als

---

[1]) Nämlich die auf pag. 156 Anmerkg. 2, genannten »*Analecta historica*."

[2]) Diese Autobiographie findet sich in einem im Bernischen Convents-Archiv (resp. Staats-Archiv) liegenden Autographum in klein 4°, in Pergament eingebunden und ist bez. mit N°. XXXVIII »*Joh. Henrici Musculi vita*." Sie ist in Lateinischer Sprache abgefasst und enthält nicht bloss biographische Notizen, sondern auch mehrere Gedichte in Deutscher und Lateinischer Sprache und Reden etc. etc.

Reformirten bei einer Procession eine Unbill wiederfuhr [1], von da über Düsseldorf, Duisburg, Emmerich, Amersfoort nach Amsterdam und endlich nach der Universität Gröningen in Friesland reiste [2]. Dort hielt er sich nun längere Zeit auf, nämlich bis zum August 1655, hörte in öffentlichen und Privatlectionen hauptsächlich den Scholastiker SAMUEL MARESIUS, den biblischen Philologen GEORG PASOR, und einen uns unbekannten Professor ABDIAS WIDMARIUS. Wie aus spätern Angaben zu ersehen, hat er auch JAKOB ALTING, damals eine Zierde Gröningens, keineswegs übergangen. Von Landsleuten fand er dort zwei Brüder HEMMAN, JAKOB und SAMUEL, mit welchen er gute Freundschaft gehalten zu haben scheint, denn der erstere wird noch öfter von ihm erwähnt als »pergratus commilito et fidus συνενδημος", hat auch am gleichen Tag und Ort mit HEINRICH MÜSLIN seine Hochzeit gefeiert. Im Spätsommer 1655 verläst MÜSLIN Gröningen und geht, nach einem kurzen Aufenthalt in Amsterdam, nachdem er auch Franeker gesehen und in Utrecht einen Landsmann, DL. STEPHANI, besucht hatte über Harlem, Haag, Delft, Rotterdam, Briel nach England hinüber. In Jarmouth gelandet zieht er theils zu Pferd, theils zu Wagen oder auch zu Fuss, über Norwich nach Cambridge [3], von da an die Universität Oxford mit Empfehlungs-

---

[1]) »Siga profectus sum equo d. 13. 14 April. Coloniam Agrippinam: ubi a quodam urbis lictore duriter perpensus et prostratus sum, eo quod in processione circa festum paschale instituta genua flectere recusarim coram imagine cujusdam sanctuli, quae per urbem circumferebatur singulari devotione, vel ut rectius scribam, superstitione idololatrica. Postea tum a quodam studioso religionis reformatae humaniter exceptus et tractatus sum." So JOH. HEINR. MÜSLIN.

[2]) »Von seiner Ankunft in Gröningen macht M. folgende Schilderung, die uns nen Einblik thun lässt, wie es unter diesen Studenten etwa zu und herging: »d. 20 April. Amstelodamo discessi per mare vectus et 21 April media nocte appuli Groningam Frisiorum, quam urbem sum ingressus summo mane ac ibidem primum Pedellum compellavi, ac ex ipso quaesivi de Dnis JAKOBO et SAMUELE HEMMANNIS, conterraneis meis, quos ipse promptus mecum adiit deprehensos a me adhuc in lecto (!). Bone Deus, effari vix possum quocum animi affectu ambo me exceperint et amplexi sint. Est Groeninga inter omnes Frisiorum urbes maxima et Metropolis, amoena, munita ac eadem tum temporis ob Academiam quam optime constitutam et studiosorum confluxum ingentem decantata et celebris admodum." —

[3]) »Commoratus sum hic dies circiter octo, peramice tum a Dns. Professoribus, nominatim a. R. viro JOH. ANONSMITH, Collegii Trinitatis ibidem Praefecto, tum

schreiben von JAKOB ALTING an die dortigen Professoren JOH. CONANT und EDUARD POKOKE. Im December besuchte er auch London, verliess aber am ersten Tag des Jahres 1656 diese Stadt und setzte nach Dieta (Dieppe?) in Frankreich über. Dort traf er zufällig Abends in der Herberge Reformirte Glaubensgenossen, die sich seiner freundlich annahmen und ihn mit dem Geistlichen der dortigen Reformirten Gemeinde bekannt machten, einem JOH. REFORGENBORGUE, der sich dem einsamen reisenden Studiosus sehr gefällig erwies [1]. Wiederum theils zu Pferd, theils »per pedes Apostolorum" zog MÜSLIN nach Paris, wo er eine Menge Landsleute antraf, dann nach Lyon und von da, eigentlich wider seinen Willen, schnell nach Genf, wo ihn ein Schreiben des derzeitigen Rektors heimrief. So kam er am 15 Mai 1656 wieder in Bern an, nachdem er volle drei Jahre auf Reisen zu seiner wissenschaftlichen Ausbildung zugebracht, und einen guten Theil des europäischen Continents besucht hatte.

Im folgenden, sechsten Decennium sind es vorzüglich zwei Männer, DAVID ALBINUS (WYSS), der sofort nach seiner Heimkehr von fremden Universitäten ca. 1662 zum Professor philosophiae gefördert wurde, und SAMUEL HENZI, ebenfalls Professor, die wir glauben wiederum zu denen rechnen zu dürfen, die ihre theologische und philosophische Bildung in Holland holten. Sind sie doch beide eifrige Anhänger der Cartesianischen Philosophie gewesen, die gerade zur Zeit ihrer Studienreisen um die Mitte des

---

a Dn. Studiosis exceptus et tractatus; utinam hic diutius mansissem!" sagt MÜSLIN von seinem Aufenthalt in Cambridge.

[1]) MÜSLIN erzählt in characteristischer Weise: »Ibi (resp. Dietae) in diversorio, cui signum est *corona*, incidi in hospitem reformatae religionis, qui mihi monstravit coenaculum, in quo erat ignis paratus, ad quem me calefeci propter frigoris injuriam. In hoc coenaculo etiam unanimiter erant congregati novem cives urbis pariter religionis reformatae omnes, quicunque quam primum ex me percepissent me esse ejusdem cum ipsis religionis me peramice exceptum mensae suae adhibuerunt ἀσυμβολον me facientes: postero die unus ex eis mecum adiit Dr. JOH. REFORGENBORGUE, ecclesiae reformatae ibidem pastorem, virum doctum eumque perquam mihi affabilem: inter blandissimas, quas habuit mecum collocutiones, feci mentionem cistulae meae, in qua repositos servabam libros meos, quomodo nimirum ea commode possit pervehi Lutetiam Parisiorum; mox curam hujus omnem ita in se suscepit, ut, cum venissem Parisios, fideliter ea mihi tradita sit et quidem absque meis expensis."

XVIIten Jahrhunderts in Holland schon Einfluss gewonnen hatte und zur Darstellung der Glaubenslehre beigezogen wurde, so durch HEIDANUS in Leyden und BURMANN in Utrecht. Beide WYSS und HENZI nahmen die Partei des CARTESIUS in einem philosophischen Streite, den sie mit DAVEL, einem Professor der Academie zu Lausanne, führten. HENZI wird auch ins besondere bezeichnet [1] als »admirator H. GROTII et CARTESII" und gesagt, er habe das theologische System BURMANNS seinen Schülern erklärt. Welcher Schluss ist da natürlicher, als dass er selbst ein Schüler dieses Niederländischen Cartesianers gewesen?

Bis ungefähr ins Jahr 1670 fehlen uns wieder bestimmtere Nachrichten. Während dieser Zeit hören wir immerhin von einem bernischen Theologen WOLFGANG CHRISTEN, der, nach einigen durch Deutschland, Holland, England und Frankreich des Studierens halber vorgenommenen Reisen, Pfarrer zu Wynigen geworden, übrigens ein ungefüger und etwas unstäter Geist, der nirgends lange bleiben konnte, dabei aber offenbar ein sprachgewandter und theologisch nicht ungebildeter Mann, denn, neben eigenen theol. Schriften, hat er nicht weniger als fünf Bücher, meist erbaulichen Inhalts aus dem Englischen und eines aus dem Holländischen übersetzt [2].

Ob JOH. RUDOLF RUDOLF, der über die Grenzen seines engern Vaterlandes hinaus bekannte Moralist und Commentator des Heidelberger Catechismus, der um 1671 auf Staatskosten »England, Frankreich, Saumur und Basel" bereiste, bei dieser Studienreise Holland ganz ausser Betracht liess, können wir nicht entscheiden: es scheint uns aber nicht recht wahrscheinlich. Jedenfalls hat sein nicht minder hochgeachteter Zeitgenosse SAMUEL LEEMANN diess nicht versäumt. Mit dem damals schon existirenden Frischingsstipendium [3] versehen, reiste er 1672 über Lausanne und Genf,

---

[1]) Nämlich in den infra näher bezeichneten *Analecta Historica* p. 355. f.

[2]) Vide LEW, *Helvetisches Orts- und Namenslexicon.* Zürich, 1751. Band V, p. 252 s. v. Christen.

[3]) In jenem Jahr 1672 wurde von Hrn. SAMUEL FRISCHING, Schultheiss der Republik Bern zu einem Reisestipendium für junge Geistliche ein Capital von 4000 Pfund angewiesen. Vgl. SCHÄRER, *Geschichte der öffentlichen Unterrichtsanstalten im Cant. Bern,* 1829. — Dieses Stipendium wird heute noch an Stu-

wo er FRANZ TURRETINI und LUDWIG TRONCHIN hörte, nach Frankreich, besuchte Saumur und Paris, ging nach England und von da nach Holland. Dort sah und hörte er »Theologen, die einen grossen Namen hatten," einen SPANHEIM (d. Jüngern), einen VOETIUS und BURMANN. Also muss er Leyden und Utrecht berührt haben, wo damals die genannten Lehrer wirkten. Dass dieser Aufenthalt nicht ohne Einfluss auf seine wissenschaftliche Bildung geblieben, zeigt wohl sein Hereinziehen Cartesianischer Philosophie in seine eigenen Vorträge, obwohl sie eigentlich damals verboten war, und seine daherige »libertas in philosophando", welche ein Zeitgenosse von ihm rühmend hervorhebt [1].

Ebenfalls im Jahre 1674 finden wir in den Niederlanden einen bernischen Theologen CASPAR SEELMATTER, nachmals Professor Juris und Pfarrer in Mett, einen Mann, der etwas händelsüchtig, besonders mit seinen geistlichen Collegen, gewesen zu sein scheint, dem aber in geistiger und wissenschaftlicher Hinsicht das Lob ertheilt wird: »ex disputationibus, quas scripsit, apparet SEELMATTERUM fuisse ingenio subtili, elegantiori literatura polito" [2].

Dieser CASPAR SEELMATTER kam ziemlich weit herum: er studierte vorerst in Bern, Heidelberg und Genf. Als Hofmeister der Söhne eines Rathsherrn IMHOF besuchte er die Französischen Hochschulen und wurde zu Sedan »magister philosophiae". Von da ging er nach England, wo er seine Studien in Oxford fortsetzte und endlich nach den Niederlanden, wo er 1674 Informator der Söhne einer Gräfin VON BENTHEIM wird. In Leyden wird er »praelector" der Philosophie des Natur- und Völkerrechts 1675. Ob er noch andere Niederländische Hochschulen besucht, darüber ist uns nichts gesagt: er scheint sich überhaupt mehr mit Philosophie und Jurisprudenz, denn mit eigentlichen theologischen Studien beschäftigt zu haben.

Um 1680 finden wir auf fremden Universitäten EMANUEL BON-

---

dierende zum Besuch fremder Hochschulen verabfolgt. — Noch älter ist ein anderes Reisestipendium, das sogen. *Tillierstipendium*, gestiftet von einem Hrn. Seckelmeister TILLIER um 1566, und ebenfalls jetzt noch immer verabfolgt und zwar im Betrag von Frs. 700, Frs. 1000 pro semester.

[1]) *Analecta historica*, pag. 359 sq.

[2]) *Analecta historica*, pag. 368.

DELI, den spätern Professor und Landvogt zu Aubonne, auch eine Zeit lang Erzieher des Kurprinzen von Brandenburg; mit ihm seinen Begleiter JEREMIAS STERKI, nachmals Professor der Philosophie in Lausanne und Reformirter Prediger in Berlin, Dr. der Theologie und Professor Honorarius in Frankfurt a. O., Mitglied der königlichen Societät der Wissenschaften zu Berlin.

Ferner um dieselbe Zeit: ELISÄUS MALACRIDA aus einem ursprünglich graubündtischen Geschlecht, der erste Pfarrer der Berner Colonie in Brandenburg, von dort zum Professor der Theologie nach Bern gewählt »wozu er mehr Lust zeigte als zum praktischen Pfarrberuf" [1]. Dass diese drei auf ihren Studienreisen auch die Niederlande besucht haben, erfahren wir nicht ausdrücklich, es scheint uns aber auch nicht unwahrscheinlich, da in den Niederlanden damals bedeutende Lehrer waren, ein JAK. ALTING in Gröningen, ein CAMPEGIUS VITRINGA, WITSIUS, und der speculative Theolog ROËLL in Franeker, ein FR. SPANHEIM in Leyden u. a. m.

Wir dürfen in unserer Reihe nicht vergessen den nachmaligen Professor JOH. HEINRICH RINGIER, welchen DORNER und THOLUCK als einen Schüler ROËLLS bezeichnen. Nach seinen in Bern absolvirten Studien, wurde er durch Vermittlung seines Oheims, des Dekan's STRAUSS, Feldprediger beim Regiment von Mülinen in Holland 1693. Nach 2 Jahren indess legte er diess Amt nieder, um der Wissenschaft zu pflegen, und begab sich über Gröningen nach Franeker, welche Universität damals unter tüchtigen Lehrkräften in hoher Blüthe stand. Dort zusammen mit seinem Freund, dem nachmaligen Dekan MORELL hörte er »viros toto orbe clarissimos", einen VITRINGA, ROËLL, VAN DER WAEIJEN, RHENFERDIUS u. a. m., deren Vorträge in weitern, wie im engern Kreise er fleissig benutzte; aber nicht nur das, sondern auch in ihrem Privatumgang »lernte er die verborgenen Geheimnisse der heiligen Wissenschaften". Auch nach England begab er sich, studierte in London und Oxford, und kehrte endlich, nachdem er nochmals fast ein Jahr in Holland beim Regiment TSHARNER Feldprediger gewesen, über Paris, Lyon und Genf nach Bern heim. Fünf Jahre hatte er in der Fremde zugebracht, davon zwei wenigstens nur

[1]) Vgl. *Berner Taschenbuch*, 1868, ed. Lauterberg. Bern b. Haller, p. 137.

den Studien an fremden Hochschulen gewidmet [1]. Die ausführlichste und wohl detaillirteste Quelle über eine solche Studienreise nach den Niederländischen Universitäten haben wir in der, übrigens vor Jahren bereits veröffentlichten Selbstbiographie eines bernischen Landpfarrers aus dem Ende des XVII Jahrhunderts [2], die wenigstens theilweise, im Original anzuführen wir uns nicht versagen können, denn sie kennzeichnet mit lebendigen Zügen jene academisch-theologischen Beziehungen.

Montag den 12ten Sept. 1698 reiste benannter Theologe DANIEL MÜSLIN, aus dem Geschlecht des berühmten WOLFGANG MUSCULUS, mit sechs Reisegefährten, nämlich »den nachmaligen Herrn Pfarrherrn EYEN zu Arau, SAM. HERPORT zu Kirchberg, ULRICH WOLFF zu Aetigen, JEREMIAS MÜLLER zu Lotzwyl, DANIEL WYTTENBACH zu Worb, und einem jüngern Studenten CHRISTOPH HARTMANN, »von Bern ab und nach Basel; wo die Reisegesellschaft den Professoren JOH. BUXTORF und SAMUEL WERENFELS scheint ihre Aufwartung gemacht, auch die Merkwürdigkeiten der Stadt ad notam genommen zu haben. »Von Basel," erzählt MÜSLIN, »ginge die Reis den ganzen Rhein hinab, durch Strassburg, Speyer, Worms, Mainz, Coblenz, Bonn, Cölln, Düsseldorf, dann im Clevischen durch Wesel, Rees, dann durch Nimwegen, Gorkum, Dortrecht, Rotterdam, Amsterdam und über die damals sehr ungestüme Zuidersee und Harlingen auf die in Friesland selbiger Zeit sonderbar ästimirte Akademie Franecker. Die Kostgeberin der in diesem Musensitz Neuangekommenen war eine ansehnliche, eingezogene Mennonitin, von sonst sehr fürnehmen Geschlecht und Herkommen, eine BARTELS VON WASSENAER mit ihrer Schwester, in einem Haus grad gegenüber der Academie, dem Wall und der offenen See gelegen. Von dieser

---

1) Über RINGIER vgl. *Museum helveticum*, part. I, 1746, pag. 153 ff.

2) »DANIEL MÜSLIN, *Selbstbiographie eines bernischen Landgeistlichen, ein Sittengemälde aus dem Ende des XVII und Anfang des XVIII Jahrhunderts, mitgetheilt von* A. HALLER, Pfarrer im *Berner Taschenbuch* auf das Jahr 1857, ed. Ludw. Lauterburg, Bern b. Haller. Diese Selbstbiographie ist nach einer Handschrift des DANIEL MÜSLIN selbst mitgetheilt, und dabei die eigenthümliche Schreibart des Verf., halb deutsch, halb lateinisch, beibehalten. Zu diesen Eigenthümlichkeiten gehört auch die, dass der Verfasser überall von sich in der dritten Person redet. An allem diesem haben auch wir nichts geändert, um möglichst getreu den zeitgenössischen Bericht wiederzugeben.

witzig-bescheidenen, wohlmeinenden Friesländerin hat der reisende Stipendiarius, (nämlich MÜSLIN selbst) zum Andenken vier von ihr selbst verfertigte Kupferbildnisse und sechs Blätter von ihr geschriebener holländischer, christlicher Abschieds- und Condolenz-Versen erhalten, die unter andern Literariis auch mit nach Hause genommen worden. Der Herrn Professoren, die allhie docierten und unter deren laboribus publicis sowohl als privatis, bei Haus und in Collegiis, die studia ein Gutes zugenommen, waren nit wenige. In Theologicis lehrte über sein *Enchiridion theologiae Christianae,* in *Propheticis* über Psalm CVII, Jesaia LXIII—LXVI und in *Analyticis* über nonnullos S. Scripturae textus der damalige, ungemein berühmte Theologus, auch friesische Hofrath und akademische und sonntägliche Abendprediger, Herr JOHANNES VAN DER WAEYEN, von Amsterdam, der sich durch eine auch fürnehme, sehr reiche Heurath, durch eine von ihm selbst gebaute Behausung, stattliche Bedienung, meist aber durch seine grosse auserlesene Bibliothek, ja durch nit minder Unglücks- als Glücksfata in grosses Ansehen gesetzet sahe. In elucidatione über Marci V u. VI und in Controversia theologica bekame der Academicus Licht von dem fürnehmen französischen refugirten Professore Herrn PHILIPPONEO DE HAUTECOURT; von dessen ansehnlicher und angenehmer Familie oft Höflichkeit und Güte genossen worden. In explicatione locorum difficilium S. Scripturae und in Historia ecclesiastica profitirte der aus seinen guten Schriften bekannte CAMPEGIUS VITRINGA, um dessen sehr schlechte, fast unverständliche Aussprache, nur durch die Nasen, es sehr schade ware. In Theologia naturali sind ALEXANDER ROËLLIUS und in Philologia sacra und Explanatione ad THOMAE GODWYNI Moses et Aron, JACOBUS RHENFERDIUS gehört worden, zu dessen letzteren kurzweiligen Umgang, zuweilen bei einem Glas Franzwein, dem neuen civi Academico mit andern der Zutritt offen ware. Ebenda sah er Herrn Professor LATANÉ etliche Tage lang eine anatomische Section an einem friesischen Weibsbild und seinem Kinde verrichten, so bereits bei Leben sich um ein Stüklein Gelds hinzu selbst verkauft und übergeben. Herr Rector academicus und Professor Medicinae MATTHAEUS als der älteste, Herr Rector J. REGIUS, JACOBUS GRONOVIUS, FRIDERICI filius, und Herr JOH. CREIGHTON, der allhier Prediger und durch eine holländische Erklärung

der Epistel an die Hebräer bekannt und beliebt war, haben nicht so leicht in Bekanntschaft mit sich kommen lassen. Schon eher geschahe es mit den refugierten Pfarrern Mr. LA MIGNE und PHILARET, wie auch M. ICARD und DUCROS, mit welchem Letzteren sich einige male in Musicis zu divertiren Anlass ware. Zu noch öfteren und reciprocirlichen Besuchungen kam es mit Herrn LEBRUN und VAN BOSCH von Bremen, THOMSON aus Schottland, HEDIO von Königsberg, von welchen und andern allzumal ansehnlichen Academicis manch Gutes gehört und gelernt worden. Als überdiess während dem Aufenthalt in diesem Musensitze, Herr Compatriot NICLAUS ZEHENDER in ein Fieber kommen, so sich mit dem Tod geendet, hatte der Referent mit den Uebrigen an der Ehre und Höflichkeit auch Antheil, da in grad seinem Zimmer alle Herrn professores academici die Condolenz abgelegt, worauf der Verstorbene in der academischen Kirche so begraben worden, dass der innenher mit feiner Leinwand und schwarzen Ribanden gefütterte und artlich bordirte Sarg, bis über die Mitte, in dem von dem Meer aufsteigenden Wasser zu liegen kam. Zu dem programmati academico, dem *Epicedio bilingui* von einem brandenburgischen Reimer, der praesentirten Collation, der grossen Trauer-Creppe, und andern Leichenbegängnisskösten hat die beziehliche Portion auch müssen hergeschossen sein. Hieneben ist die Besichtigung des alten seltsamen runden Thurms und Schlosses, seiner hohen Sääle und trefflich grossen Gemälde nit ausgeblieben, der zu äusserst an der Stadt gegen die See liegt, umgeben mit einem breiten Wassergraben, wo zu seiner Zeit der berühmte RENATUS CARTESIUS seine *Meditationes* und andere Theile seiner *operum philosophicorum* soll gemacht haben. Die Mennonitenpredigt will auch nit vergessen sein, da aus Psalm XC über die menschliche Sterblichkeit gewiss niemals nüt [1] Demüthigeres, Beweglicheres, stiller Andächtigeres und doch Gesundes und Erbauliches in Worten, Gebärden, Kleidungen und übriger demuthsvoller Contenance je hat können gehört und gesehen werden. Zu Vivert (Wiewerd) einem adelichen Sitz in Friesland, den zwei Dames von Sommerdyck gehörig, ware der Labadisten Separation zu sehen, in der die gelehrte ANNA SCHURMANN ein ehema-

[1]) Ein Provinzialismus für: Nichts.

liges nit geringes Mitglied ware. Der reisende Academicus hörte den Mr. Ivon, des Labadie Nachfahren, der mit besagter Damen einer sich verheurathet, mit niedergelitztem Hut an einem Sonntag französisch predigen und neben ihm einen andern dieser Fraternität das angehörte sehr eigentlich grad in das Holländische verdollmetschen, auf welches, unter liebgeneigten erbaulichen Discursen noch ein Morgenessen gefolgt ist, welches Alles der Introduktion des erwähnten Herrn Philaret zu danken war. Zu Leuwarden, der Hauptstadt in Friesland, sahe der Reisende an dem Hofe daselbst den jungen Prinzen Guilelmum Frisonem von Nassau mit seiner Frau Mutter an der Tafel, in hohem Leid um ihren unlängst verstorbenen Vater und Eheherrn. In eben dieser Stadt ist er mit andern seiner Compatrioten von Herrn Oberst Bernhard von Muralt, der bald darauf in der Belagerung von Kaiserswerth umkommen, in der besten Herberge sammt dem Feldprediger in seinem Regimente, Herrn Joh. Nöthiger, nachmaligem Pfarrer zu Affoltern im Emmenthal, mit einem köstlichen Mittagessen patriotisch traktirt worden.

Zu Gröningen, auch einer Hauptstadt und besondern Akademey in den vereinigten Niederlanden, kame der Reisende zu dem damals renommirten Professor Theologiae Johanni Braunio, in dessen Haus eine Tunica *ἄρραφος*, die seine Magd geweben, und ein chinesisches auch ungenähtes sehr weites Hembd für Weibspersonen von überaus feiner Mousseline ringsum mit zarten guldenen Spitzen, als Raritäten zu betrachten sind vorgelegt worden. Nit weniger befand sich da auch Herr Professor Mathematices Johannes Bernouilli, von Basel. Bei dem sahe er mit einer kupfernen Antlia Pneumatica sehr artliche experimenta physico-mechanica et mathematica machen. Auf der, bei um eingebrochenem Frühling und ausgehenden Lektionen nach Franeker gemachten Rückkehr, ist daselbst noch die schlechte Bibliotheca academica beschaut, Einiges von Büchern, als Johannes Cocceji *opera*, Hornbeekii *theologia practica* und eine *paraphrasis in apocalypsin* gekauft, und nach eingeholten und erhaltenen guten Testimoniis academicis, von den Herrn Professoren und andern Fründen des Orts, gebührender Massen, Abschied genommen worden. Hierauf geschahe der Städte Utrecht, Delft, Harlem und andern Besichtigung,

wo zu der Fahrt in Schiffen die Kösten auch nit gespart worden sind.

Diesem nach ginge schon längst vorgeschlagener Massen des Stipendiaten Weg auf das seit langem her berühmte Leyden. Sein erster Kostgeber daselbst war JOH. SERIEN, ein Teutscher aus Frankfurt, schier gegen dem Statthuys über und unweit von der sogenannten *Burg Engisti.* Hernach aber kam er zu Mr. JEAN ANSELIN, einem Franzosen, der gerade neben einem Hause wohnte, aus dem einige Beguines oder flamändische Religieuses fast alle Morgen eine devote Kirchen- sowohl Vokal- als Orgel-Musik hören liessen. Durch eine abermalige Immatriculation ward der Academicus von Herrn Professore JACOBO TRIGLANDIO, Rectore academico, zu einem *solidioris Theologiae nutritio* angenommen und eingeschrieben und besuchte als ein solcher die öffentlichen Lectiones und Disputationes, in deren Letzteren einiger Engländer ungewohnte, lateinische Pronunciation gehört worden. Daneben hörte er ein Collegium theologicum bei dem sehr beliebten und geschätzten Professoren HERMANNO WITSIO, der *in Explicatione summae doctrinae de foedere* etc. JOHANNIS COCCEJI begriffen ware. Bei diesem würdigen Manne ist der Stipendiat auch zu Particularbesuchungen und in angenehme Vertraulichkeit kommen, vermöge deren ihm, wie Herr Theologus WITSIUS selbst verdeutet hat, als einem Descendenten von WOLFGANGUS MUSCULUS, nit geringe Freundlichkeit, geneigter Wille und Handbietung zu seinen Studiis erwiesen worden, welcher wohlgemeintheit stätige Dankerkanntlichkeit wird bewahrt worden. Die an dem gelehrten Theologo gewahrende oft undeutliche stotternde Enunciation ist mit um so grösserer Anmuthigkeit in seiner zierlichen Schreibart und seinem andern Umgang zum Ueberfluss ersetzt worden. Herr Professor FRIDERICUS SPANHEMIUS *filius,* ware dazumal zu Aachen in einer Wasserkur, sonsten dessen Begrüssung auch nit unterblieben wäre. Den stattlichen und eifrigen Herrn DAVID KNIBBE hörte er in der neuen, schönen, runden Kirche mit viel Kraft und Nachdruck wider Fluchen und Schwören predigen, da dieser Nation entsetzliche Flüche und Verwünschungen von ihm selber wörtlich ungescheut ausgesprochen und specificirt worden. Eben der ware in Gesellschaft mit andern Pfarrern in den zierlichen Allées um diese Stadt zu hören und anzutreffen."

So weit haben wir DANIËL MÜSLIN selbst das Wort gelassen. Er hatte noch weitere Reisepläne, besonders zu einer Reise durch England und Frankreich »wozu er sich durch einen jacobitisch gesinnten Engländer in der englischen Sprache informiren" liess. Doch that er diess auch, um — wie er selbst sagt, »von den herrlichen theologis Engellands das nöthige Licht dann und wann empfangen zu können." — Auf ein Schreiben hin, das zur Rückkehr mahnte, kehrte er nach Hause zurück. Vorerst geht er nach Amsterdam, wo er alles gründlich besieht, und seine Einkäufe macht, bestehend in Büchern, Kupfern und »japanesischen viereckigen Trücklein", Meermuscheln, einer perruque naturelle und einem Kastorhut; von da reiste er über Utrecht, Cleve, Santen, Wesel, Dusseldorf, Mainz nach Frankfurt. In Heidelberg, das noch zerstört liegt, doch wieder etwas aufgebaut ist, versäumt er nicht die rudera des Schlosses und das grosse Weinfass, auf seinem Lager, zu sehen, bis er über Strassburg und Basel endlich Bern erreicht. Sein Bericht scheint uns bei aller Einfachkeit gerade desshalb von Interesse, weil es einen deutlichen Einblick gibt in das wissenschaftliche Leben, wie es sich damals an diesen holländischen Akademien, in den Horsälen und Privatcirkeln, zwischen Professoren und Studenten und unter diesen letztern selbst wieder entfaltete. Die finanzielle Seite lässt er ebenfalls nicht unberührt, indem er notirt, dass die ganze Reise 500 Thaler gekostet: für die damalige Zeit gewiss eine ordentliche Ausgabe.

Um dieselbe Zeit, wie der eben genannte, eher etwas früher, besuchte die Niederländischen Hochschulen SAMUEL KÖNIG, der später wegen seinem Pietismus aus bernischem Gebiet verbannte Pfarrer in Bern, der eigentliche Führer der pietistischen Bewegung, übrigens ein tüchtiger Orientalist, der durch den Umgang mit den Theologen und Orientalisten Hollands und Englands, das er ebenfalls besuchte, seine Kenntnisse erweitert hat, wie seine nachherigen gelehrten Schriften beweisen [1].

Später, schon in Anfang des XVIII Scl. ist es Professor JOH. BOD. SALCHLI der, angezogen vom Rufe eines ROËLL und RELAND,

---

[1]) So lesen wir im Lebensbild des genannten SAMUEL KÖNIG von Pfr. TRECHSEL, im *Berner-Taschenbuch auf* 1852, pag. 105.

1713 Utrecht besuchte und nicht weniger als zwei Jahre dort blieb [1].

1716 besuchte Holland zum Zwecke seiner theologischen Ausbildung SAMUEL SCHEURER; schon 1709, noch als collegianus, wurde er zum Professor eloquentiae gewählt, sodann später mit einem obrigkeitlichen, auch mehreren Stipendiis aus dem Schulseckel versehen von zusammen circa 800 Thalern, reiste er nach Holland und England. Genaueres ist uns nicht bekannt. Endlich um 1730 finden wir auf einer Reise nach Marburg, Holland und England den nachmals durch seine Gelehrsamkeit auch in Deutschland berühmten, als erster Professor der Theologie 1756 an die Universität Marburg, woselbst er den Doktorgrad erlangt hatte, berufenen DANIEL WYTTENBACH. Wollen wir endlich, was in dieser Zeit seinen guten geschichtlichen Grund hat, auch die Academie Lausanne zu Bern rechnen [2], so können wir aus derselben auch wenigstens ein Beispiel des wissenschaftlichen Verkehres mit den Niederlanden anführen. Den prof. theologiae DAVID CONSTANTIUS (CONSTANT), den das *Museum helveticum* [3], inter praestantissimos Helvetiae theologos rechnet, und von dem uns Prof. JAK. SALCHLI, Bruder des Vorgenannten in seinem Nekrolog [4] erzählt, wie er die Universität Herborn vorerst und dann Marburg besucht und am letzteren Orte besonders CROCIUS gehört habe. Sodann ging er, wohl gegen 1660, nach Holland »beatissima semper musarum sedes" und blieb einige Zeit in Gröningen, »in welcher Universität", wie genannte Quelle sagt, »am meisten Studirende aus der ganzen Reformirten Kirche zusammen strömten", um MARESIUS zu hören. In öffentlichen und Privatlectionen war CONSTANTIUS den Herbst und Winter hindurch sein fleissiger Zuhörer.

Dann besuchte er Leyden, angezogen vom Rufe eines COCCEJUS und HORNBEEK, neben welchen er auch einen Professor der Philosophie HEEREBORD und der Anatomie VAN HORN genauer gekannt zu haben scheint. Um endlich unsere Reihe würdig abzuschliessen, möge hier erwähnt sein, dass auch ALBRECHT VON HALLER, Berns berühmtester Bürger, einen Theil seines Wissens den Nie-

---

1) Vgl. *Museum helveticum*, tom. I p. 210. 3) Ebendas. p. 642.

2) Bekanntlich kam die Waadt, früher ein savoyisches Unterthanenland, 1536 an die Republik Bern, und blieb ein integrirender Theil derselben bis a°. 1798.

4) *Museum helveticum* l. c.

derlanden verdankt, wo er von 1725—27 in Leyden unter BOERHAVE und ALBIN hauptsächlich Anatomie studirt hat.

Wenn wir hiemit die Reihe der Bernischen Besucher niederländischer Hochschulen im XVII Jahrh. abschliessen, so wird sicher Niemand diess so verstehen wollen, als sei ausser den Genannten Niemand sonst auf diesen Universitäten gewesen, — wir sind im Gegentheil überzeugt, wenn man genügende Quellen hätte, es würden sich aus jener Zeit noch manche Theologen finden, mit denen die Reihe vermehrt und gebliebene Lücken ausgefüllt werden könnten, und es zeigt sich das schon darin, dass in jener alten Aufzählung der Stadtbernischen Pfarrer und Professoren, die zum Theil uns als Quelle diente [1], öfters einfach gesagt wird: »von fremden Academien heimgekehrt" ward er Professor und dgl. als Etwas fast selbstverständliches.

Indem wir aber hier den Besuchern speciell Niederländischer Hochschulen unser Interesse zugewendet haben, wollen wir eben so wenig etwa damit behaupten, dass nur diese und keine andern seien besucht worden: schon das Gesagte weist Manchen auf, der zuerst Deutsche, dann Niederländische Hochschulen besucht. Zudem wissen wir dass z. B. 1615 der nachmalige Professor CHRISTOPH LÜTHARD mit seinem Freund DANIEL BERNER in Heidelberg studierten; ebendaselbst studierte um die Mitte des Jahrhunderts EMANUEL LUCIUS und um 1620 JOH. HERZOG, später erster Pfarrer in Thun und Gymnasiarch in Bremen und Herborn.

So können wir denn die Bemerkung THOLÜCKS in seinem Buch, *Das akademische Leben des XVII Scl.:* »selten beziehen Berner Studierende die Deutschen Hochschulen" [2] nur theilweise als richtig gelten lassen, richtig darin, dass im XVII Jahrhundert die Deutsche Theologi und Deutsche Hochschulen eine verhältnissmässig

---

1) Es ist dies ein Manuscriptenband des alten Convents resp. jetzt Bern. Staatsarchivs. bez. N⁰. I, in 4⁰., unter d. Titel: auszen: *de moribus antiq. incolarum in Ditione Bernensi*, innen: *Analecta historica inservientia historiae ecclesiasticae Bernensium.* An diesen haben wir uns gehalten. Verfasst ist diess Manuscript in Latein. Sprache und wohl im ersten oder zweiten Decennium des XVIII Jahrhunderts, von einem Zeitgenossen des pag. 164, genannten Prof. LEEMANN.

2) *a. a. O. Band* 2 pag. 340.

geringe Anziehungskraft für Bernische Studierende besassen; [1] unrichtig darin dass, wie THOLÜCK damit betonen will, unter den Bernischen Studierenden im XVII Jahrhundert der Sinn und Eifer für die Wissenschaft, mit einem Wort wissenschaftliches Leben vollständig gefehlt habe. Dass Bern, wo allerdings ein crasser Cäsareopapismus herrschte, desshalb ein Sumpf gewesen, wo die Wissenschaft in der allergewöhnlichsten Praxis untergegangen sei, wo die Studierenden für Nichts Sinn gehabt hätten, als für ihr Brodstudium, dagegen müssen wir entschieden protestiren. Was war es denn, das diese für ein immerhin kleines Land verhältnissmässig grosse Zahl von Männern zu diesen weiten, nach unseren heutigen (geschweige den damaligen) Verkehrsmitteln schwierigen und kostbaren Reisen, mit all ihrer Gefahr für Leib und Leben, was war es, was sie dazu trieb, — wenn nicht der Eifer um Wissenschaft und gründliche Bildung, das Verlangen durch die Kenntniss fremder Länder und Sitten, durch die Lehren berühmter Männer, ihren Gesichtskreis zu erweitern, sich tüchtiger zu machen zu ihrem Amt? Und das waren zum Theil Männer, die in ihrem Vaterlande keine hohe Stellung, sondern das einfache Amt eines Landpfarrers erwartete. So halten wir dafür, jenes Urtheil THOLUCKS sei ein entschieden ungerechtfertigtes, indem die Deutschen Hochschulen sicher damals die Wissenschaft nicht allein gepachtet hatten, wie das THOLUCK in seinem Buche selbst zugibt. Das XVII Jahrhundert (und das ist es was unsere Notizen stützen und beweisen möchten) war für das Reformirte Bern, wenn auch nicht gerade eine Blüthezeit der theologischen Wissenschaft, so doch auch keine Zeit wissenschaftlicher Versumpfung, sondern eine Periode regen Eifers, in Theologie und Philosophie mit der übrigen Reformirten Wissenschaft Schritt zu halten.

Und dazu seien uns noch einige Bermerkungen erlaubt. Was war es nämlich wohl, was die Bernischen Theologen so mächtig nach jenen immerhin an Grösse mancher Deutschen Universität nach-

---

[1]) Auch so aufgefasst ist das Wort THOLUCKS immer noch absprechend ohne Grund, denn z. B. in Bremen studirten 1617 jedenfalls 11 Schweizer, darunter 6 oder 7 Berner, in Herborn 1619 4 Berner nur aus patrizischen Familien — und die meisten der angeführten Besucher Niederländischer Hochschulen hatten vorher eine der Deutsch Reformirten Universitäten besucht.

stehenden Holländischen Academien, Franeker, Leyden, Gröningen, Utrecht, hinzog? Es mag gewagt erscheinen bei dem Mangel authentischer Antworten auf diese Frage, sich ein Urtheil erlauben zu wollen, allein wir glauben doch nicht zu irren, wenn wir die Frage dahin beantworten: Vorerst lag in der gemeinsamen Confession ein eng verknüpfendes Band; andererseits aber und hauptsächlich war das Schriftstudium nach den Grundsprachen, wie es auf den Niederländischen Hochschulen, besonders zu Anfang des XVII Jahrhunderts blühte, für eine Kirche, wie die Bernische Reformirte, die sich auf Gottes Wort gründete, eine conditio sine qua non ihrer Existenz. Eine vom Geiste ächter Frömmigkeit getragene Schriftforschung und Schrifterklärung, das mussten die Bernischen Theologen, wenn sie das Interesse ihrer Kirche nach Aussen wie nach Innen im Auge behielten, suchen — und das fanden sie, besonders in den ersten Decennien des XVII Scl. in den Niederlanden. Und wenn auch dieser »mehr einfach biblischen Zeit," wie DORNER [1] sie nennt, auch dort, durch die Dortrechter Synode und ihre Folgen angeregt, eine Periode der Polemik und Reformirten Scholastik folgte, so fand diese doch sofort auch wieder ihr Correktio an dem gerade in den Niederlanden seinen Urheber und seine Hauptvertreter habenden Coccejanismus. Die von COCCEJUS begonnene und bis in den Anfang des XVIII Jahrhunderts in WITSIUS, VITRINGA, VAN DER WAEYEN, BURMANN und andern nachwirkende Richtung trägt anerkannter massen den Charakter schlichter Frömmigkeit und lebendiger Biblicität. Das tritt uns auch deutlich entgegen aus jenem angeführten Bericht von DANIEL MÜSLIN, der in Franeker unter seinen neun Collegien nicht weniger als fünf exegetische oder der Exegese dienende, und nur je ein polemisches, ein historisches, und ein dogmatisches Collegium hörte, oder überhaupt hören konnte. Wie wohlthuend erscheint doch diese Vorliebe für Erforschung der heil. Schrift gegenüber z. B. Leipzig, wo, nach THOLUCK, zur Zeit da SPENER Hofprediger in Dresden wurde, also gegen das Ende des XVII Jahrhunderts, oft »Jahre verstrichen, wo überhaupt kein Exegeticum gelesen wurde!" [2] und »die Auslegung der heil. Schrift

---

[1]) a. a. O. p 430.

[2]) So THOLUCK in HERZOG's *Realencyclopaedie* s. v. SPENER. Und nicht weniger deutlich sagt er es in seinem »*Akademischen Leben des XVII Jahrhunderts*".

fast verstummet war (HASE). Kann es da noch irgendwie Verwunderung erregen, dass sich die Berner Studierenden mehr in die Niederlande, zum frischen Wasser der Schrifterklärung und des Schriftstudiums hingezogen fühlten, als nach Deutschland, wo die Dürre orthodoxer Scholastiek und theologischen Haders der theologischen Wissenschaft sicher nichts weniger als förderlich war.

Und wenn zum Schlusse noch die Frage könnte aufgeworfen werden: hatten diese akademisch theologischen Beziehungen zu den Niederländischen Hochschulen nun auch Einfluss auf das Leben und die Entwicklung der Bernischen Kirche, so glauben wir diess allerdings mit »ja" beantworten zu können, obschon zum genauern Nachweis uns das Material mangelt. Allein Andeutungen finden sich immerhin genug, dass dieser wissenschaftliche Verkehr mit den Niederlanden nicht ohne Rückwirkung geblieben sei auf das ganze religiöse Leben und die Anschauungsweise innerhalb unserer bernischen Kirche.

Zu solchen Andeutungen rechnen wir vor Allem die Züge lebendiger, biblisch einfacher Frömmigkeit, treuen Festhaltens vor Allem an Gottes Wort, hoher Achtung der heil. Schrift als Grundlage unseres Glaubens und Lebens, — Züge die sich wohl bei vielen, ja den meisten der genannten Bernischen Theologen mit mehr oder minder Bestimmtheit nachweisen lassen. So bei RÜTIMEYER, der, bei allem »vorherrschend verständigen, gesetzlichen Gepräge" seiner Frömmigkeit doch Gottes Wort ein eingehendes Studium gewidmet haben muss, wie seine Arbeiten über das Evangelium und die Briefe des JOHANNES beweisen, die herauszugeben er ernstlich angegangen wurde, aber sich nicht entschliessen konnte [1].

Nicht minder deutlich tritt diese Seite in Dekan HUMMEL hervor, am klarsten vielleicht in einer traditionellen Ueberlieferung: »wegen einer strengen Bettagspredigt wurde HUMMEL vor dem Rath gerufen; um seine Behauptung dass ein Knecht Christi vor Hohen und Niedrigen der Wahrheit Zeugniss geben solle, mit

---

Band I, p. 104: »so kam es denn zu einem so totalen Verfall des exegetischen Studiums auf den (resp. Deutschen) Universitäten, dass zuweilen in 5—6 fleissig zugebrachten Studienjahren doch nicht eine einzige exegetische Vorlesung mit einbegriffen war!"

[1]) Vgl. TRECHSEL, *Marx Rütimeyer*, a. a. O. p. 235.

der heilig. Schrift zu rechtfertigen, forderte er eine Bibel; da war keine im Rathsaal. Da sprach HUMMEL: geistliche Sachen sollen geistlich, d. h. nach Gottes Wort beurtheilt werden, da ein Christenvolk in protestantischen Länden keine päpstliche Gewalt anerkennt; weil aber die gnädigen Herrn auf dem Rathhause keine Bibel haben, wil ihnen der Dekan eine schenken. HUMMEL machte Tags darauf der Obrigkeit mit einer schönen Foliobibel ein Geschenk: dieselbe soll bis zur Mediationszeit [1], daselbst gewesen sein." Wie schön stimmt mit solchem ächt protestantischem Hochhalten des Schriftwortes die Mahnung überein, die er an den um sein Sterbebette versammelten Kirchenconvent erliess, als ersten Punkt: »Dass ihr sorg traget zu dem herrlichen Beilag des heiligen Worts Gottes, die bruderliche Liebe und die Reinigkeit der Lehr bewarend durch das Band des Friedens." Und einer seiner Freunde und Zeitgenossen nennt ihn in einem auf seinen Tod verfassten Epigramm, neben anderem: »einen Prediger des Wortes, dem Keiner gewachsen sei [2]." Und wenn wir aus der schon einmal benutzten selbstbiographie von DANIEL MÜSLIN, den wir damit den beiden genannten hervorragenden Männern noch nicht gleichstellen wollen, ein Zeugniss für dieses geweckte Interesse am Schriftstudium anfügen dürfen, so finden wir es in seinen folgenden Angaben: »Die heil. Schrift hat der Autobiographus zum öftern ganz ausgelesen und zwar in der hebräischen und griechischen Grundsprache sowohl, als nach PISCATORIS deutscher Version. Er lieset nun seit 40 Jahren und länger noch täglich ihrer Ordnung nach 4 bis 5 Capitel mit Elucidationen über vorkommende Schwierigkeiten aus den vorhandenen, aufgeschlagenen Hülfsmitteln." — Diess sowie seine Bemerkung, dass er, um das Evangeliums seinen Pfarrkindern näher zu legen, sich der Serienpredigten über ganze Bücher der heil. Schrift beflissen habe, »wie nit allein die meisten seligen Reformatores und andere treugesinnte Diener des Evangelii bald nach ihnen es gethan haben, sondern wie auch heutzutage wieder viele gute Reformirte Pre-

[1]) D. h. bis in den Anfang unseres Jahrhunderts.

[2]) Vgl. *Joh. Heinr. Hummel, Dekan zu Bern; ein Lebens- und Charakterbild aus dem* 17ten *Jahrhundert*, im *Neujahrsblatt* 1856. Herausgegeben vom histor. Verein des cant. Bern. (Verf. von W. FETSCHERIN) Bern, b. Huber & Comp.

diger in Holland, Deutschland und dem benachbarten Zürich es thun" — gibt Aufschluss wie es damals unter den Geistlichen, besonders denjenigen, die von fremden Hochschulen wissenschaftliches Interesse heimgebracht hatten, gehalten wurde, denn es ist wohl mehr als die Art und Weise eines Einzelnen, es ist die Art und Weise, das Gepräge der ganzen Zeit, die wir hier im Einzelnen sich spiegeln sehen. Dass die Berührung mit fremden Hochschulen und Ländern nicht ohne Einfluss auf das religiöse Leben unserer Kirche geblieben, das beweist unt. A. der Pietismus, zu dem KÖNIG den ersten Anstoss auf seiner akademischen Reise erhielt, wo er mit gewissen mystischen Richtungen damaliger Zeit in Berührung kam, in London mit Chiliasten — in Holland vielleicht mit den Labadisten, die ja HASE: »das zur Seckte verkümmerte Vorspiel des Pietismus" nennt; das beweisen ferner die mannigfachen, immer und immer wieder übersetzten Erbauungsschriften besonders englischer, aber auch holländischer Theologen, so z. B. durch JOH. RUD. HYBNER und JOH. RUDOLF STRAUSS, beide von den gen. *Analecta historica* als »anglorum admiratores et amatores" bezeichnet; dann wäre zu nennen der bereits genannte WOLFGANG CHRISTEN, Pfarrer zu Wynigen; nicht weniger Dekan SAMUEL BACHMANN der »anglos et belgas magno numero toga Germaniae induit." Solche Bücher fanden wohl ihren Weg auch in weitern Kreise, und mag ihr Einfluss wie derjenige der wissenschaftlichen Theologie auf die speciell theologischen Kreise, mit anderem, das in dieser Fassung nicht völlig gerechtfertigte Urtheil THOLÜCKS [1] hervorgerufen: »die theol. Wissenschaft der Schweiz ist im 17ten Jahrhundert ein Absenker der Niederländischen", ein Urtheil, das im *guten* Sinn gemeint, allerdings eine gewisse Wahrheit enthält [2].

[1]) a. a. O. Band II p. 314.

[2]) Dass die Schweiz nicht bloss empfing sondern auch gab in diesem geistigen Wechselverkehr, das zeigen wohl am besten die Lebensbeschreibungen jener berühmten Schweizerischen Theologen, die theils wirklich im Auslande wirkten, theils dazu berufen waren, aber es vorzogen dem Vaterland zu dienen. So HOTTINGER, HEIDEGGER und einzelne der hier genannten. Für Bern ist gerade in dieser Beziehung das ein ehrenvolles Zeugniss, dass der Commentar des schon (p. 164) genannten Prof. J. R. RUDOLFF. z. heidelberg. Catechismus im XVIII. Jahrhundert ins Niederländische übersetzt worden ist. *Analysis Catecheseos Heidelbergensis cum commentario theologico*, 1696, *in die Niederdeutsche Sprache übersetzt von* WILH. HEINR. FABRICIO. Leiden, A. 1748 in 4°. So angegeben in LEU, *Helvetisches Orts- u. Namenslexicon. Band* XV p. 332. f.

Und zum Schluss sei es uns erlaubt über die Grenzen der Bernischen Theologie hinauszugreifen und für unsere Behauptung vom Einfluss der Niederländischen Theologie noch einen gewichtigen Zeugen anzuführen, den bekannten Zürcher Theologen und hauptsächlichsten Verfasser der den Reformirten Geistlichen der Schweiz aufgedrungenen formula consensus, J. H. HEIDEGGER. Es möchte das wie eine Ironie erscheinen, da ja gerade die Consensusformel einen Damen gegen die von CAPELLUS aufgebrachte und vertheidigte freie, wissenschaftliche Anschauung von der Bibel, ins besondere vom Alten Testament, sein sollte; allein es ist doch wie wir gesagt. J. H. HEIDEGGER war, wie ALEX. SCHWEIZER [1] dargethan hat, ein Anhänger des COCCEJUS, den er höher schätzte als man in Zürich es gerne sah; und sein Grundsatz: »aus Gottes Wort die zum Heil nöthige Wahrheit zu schöpfen" verräth uns den Coccejaner deutlich. Auch in Zürich nämlich standen einander, wie in den Niederlanden, die beiden Parteien der Coccejaner als freiere Richtung und der Maresianer als scholastische Orthodoxie gegenüber. Die Anhänger des streitbaren Dogmatikers und Reformirten Scholastikers zu Gröningen, SAM. MARESIUS, bildeten aber in Zürich eine geschlossene Partei, die nach ihres Altmeisters Beispiel, alles was nach Coccejanismus roch, verfolgte und zu ächten suchte. und die vermittelst ihrer Connexionen in damaligen Regierungskreisen in soweit die Oberhand behielt, dass HEIDEGGER, wollte er nicht als Neuerer verketzert und ausgestossen werden, sich zur Abfassung einer Art von Bekenntnisschrift, vorerst für sich selbst, verstehen musste; daraus ist nachmals die formula consensus geworden; aber erst durch die Zusätze seiner Gegner erhielt sie diejenige schroffe Gestalt, in welcher sie zur Bekenntnisschrift der Reformirten Kirche werden sollte. So zeigt diese Entstehungsgeschichte der Consensus-formel deutlich den Einfluss Niederländischer Theologie; nicht minder zeigen ihn die damals in Zürich erlassenen Verbote: »nicht auf die Kanzel zu bringen, und in den Schulen nicht zu erwähnen, was in Holland streitig sei." HEIDEGGER aber, der 1669 den ehren-

---

[1]) Vgl. in HERZOG's *theol. Realencyclopaedie* den Artikel »HEIDEGGER" von SCHWEIZER.

vollen Ruf erhielt, als des COCCEJUS Nachfolger dessen Lehrstuhl in Leyden einzunehmen, aber ablehnte, ist uns ein Beispiel, wie die edlere, biblisch freiere Richtung der Niederländischen Theologie, in XVII Scl. in der Schweiz nicht nur Eingang, sondern auch bedeutende Vertreter gefunden hat.

Unser, nach dem Gesagten, nun gewiss nicht unberechtigter Schluss ist demnach: Jene akademisch-theologischen Beziehungen zu den Niederländischen Hochschulen brachten unserer Bernischen Geistlichkeit eine nicht geringe Belebung und Befruchtung der theologischen, wie der philosophischen Studien, wirkte ja doch auch CARTESIUS mit seinen tiefen Gedanken, wie wir gesehen, trotz aller Verbote, immerfort nach; aber auch eine durch die biblische Richtung der Niederländischen Theologie hervorgerufene tiefere Auffassung des Amtes und Berufes: »Diener göttlichen Wortes zu sein"; jene Beziehungen weckten und nährten das Gefühl der Zusammengehörigkeit der Reformirten Schwesterkirchen, ein Gefühl das nicht nur bei der Dortrechter Synode auf kirchlichem Gebiet, sondern auch auf dem politischen Gebiet und dem Wege diplomatischer Sendungen seinen Ausdruck fand [1] und das gerade in jenen für den Protestantismus so verhängnissvollen Zeiten des 30jährigen Krieges von nicht zu unterschätzender Wichtigkeit war.

Der Nutzen war somit damals sicher nicht gering anzuschlagen, und wir finden, es wäre auch heutzutage nicht vom Uebel, wenn die einzelnen Reformirten Schwesterkirchen etwas weniger isolirt dastehen würden. Wir sind nicht Freund einer importirten Theologie, wir begehren keineswegs, dass unser wissenschaftlich-theologisches Leben in akademischer oder kirchlicher Beziehung bloss ein Absenker irgend eines andern Landes oder einer andern Kirche, heisse sie Deutsche oder Niederländische, sei; im Gegentheil wir

---

[1]) Davon ist ein sprechendes Beispiel die Sendung des Stadtschreibers STOKAR von Schaffhausen von seits der Reformirten Schweizerischen Stände Zürich, Bern, Basel, Schaffhausen nach England und Holland, zur Friedensvermittlung in dem im Jahr 1653 zwischen diesen beiden Staaten ausgebrochenen Kriege; eine sendung die der Frucht wie der Anerkennung nicht entbehrte. Vgl. darüber: W. FETSCHERIN *Sendung eines schweizerischen Staatsmannes z. Vermittlung des Friedens zw. England u. Holland im Jahre* 1653, im *Sonntagsblatt des »Bund"* 1872. Bern, b. Jent u. Gassmann, N°. 18—23, p. 139 ff.

trauen unserer Bernischen evangelisch Reformirten Kirche so viel positive Lebenskraft zu, dass sie ihre selbständige Stellung innerhalb des kirchlichen und religiösen Lebens wird wahren können, und das, was ihr von Fremdartigen will aufgedrungen werden, kräftig zurückweisen wird. Allein wir bedauern es darum doch, dass nicht mehr Geisteseinheit unter den Kirchen Reformirter Confession vorhanden ist, und sie sich fremd gegenüberstehen, statt, wie sie es früher gethan haben, sich zu einigen im Kampf gegen Katholischen Aberglauben und atheïstischen und materialistischen Unglauben. In diesem Gefühl möge die Erklärung gefunden werden für das Interesse an einer Zeit, wo die Beziehungen zwischen der Reformirten Kirche Berns und derjenigen der Niederlande ihre Blüthezeit hatten und die wir in vorliegenden Notizen, in allerdings etwas fragmentarischer Form, zu schildern versucht haben.

ADVIES VAN W. LINDANUS OVER DE GEVANGENNEMING VAN EGBERT, VICARIS TE WORKUM, 24 FEBR. 1560.

An super informatione contra D. EGBERTUM, vicarium in Woricum, per Commissarium LINDANUM collecta, sit apprehendendus, an potius latior colligenda informatio.

Si haec quaestio simpliciter sine loci hypothesi proponeretur, aut de Hollandia aut Brabantia, non magnum haberet apud me dubium, verum quia de turbulentiore provincia agitur, non est ita perspicua ejus dissolutio.

Causae enim ex informatione apparent legitimae cur apprehendatur, maxime si suis cum circumstantiis expendantur:

1°. Nam duobus testibus de eodem tempore et loco manifeste videtur convictus, quod docuerit eucharistiam esse signum corporis dominici, et non verum corpus.

2°. Accedit his testibus illius oppidi primatibus rumor, quem pastor quoque, dum mihi istud denunciaret, confirmavit. Addunt se vidisse, quod D. EGBERTUS in templum adferebat MARTINUM BUCERUM in Matthaeum, qui eo loco zuinglianisabat.

3°. Quod D. EGBERTI fratres hac re offensi acclamarunt publice: hebt ghi gheen gebacken God meer te coop? eidemque extrema minitantur, unde pro eo frustra imploravi Senatus nostri auxilium quod diceret id esse per supplicationem ejus postulandum.

4°. Retulit nuper in Senatu M. ITSARDUS, cum ageretur de tempore adferendi per D. EGBERTUM testimonii de catholica S. Eucharistiae institutione, se in navicula audisse a vectoribus: kennen wij heer EGBERT wel, hy en sal het niet revoceeren.

5°. Quod pueri et cives minoritis Bolsvardiensibus publice acclamarunt: Lol, lol, wolf, wolf.

His ex causis expedire videtur, si citra turbam fieri queat, ut apprehendatur, ut exemplo tali in eum edito alii terreantur, ut ad officium revocentur. Verum quia loco agit tumultibus obnoxio, videtur non simpliciter respondendum, sed hunc in modum: esse hunc apprehendendum, si modo citra turbam fieri queat; quod prudentiae D. Procuratoris relinquendum arbitror, qui a me hac super re pridem rogatus, cum ei hanc ostenderem informationem atque pericula a fratribus et cognatis ob oculos ponerem, dicebat sibi non deesse rationes, quibus facile illum abduceret.

Deinde si quid hujusmodi rei D. Procuratori Gen. subolesceret, posset aut cum loci consulibus communicare consilia aut citatione aliqua curiae, quod est omnium tutissimum, illum Leuwardiam evocare atque evocatum detinere.

Hunc in modum in praesens respondendum arbitrabar, ut res ordinario deinde judici transigatur. 1560, 24 Febr. WILHEL. LINDANUS, Palatii haghn. Decanus.

't Origineel berust op 't Rijks-Archief te Brussel en is een kleine bijdrage tot de werkzaamheid van den beruchten kettermeester in Friesland. Omtrent den vicaris EGBERT zijn mij geene nadere bijzonderheden bekend.

DE HOOP SCHEFFER.

DE BEELDSTORM TE DELFT

IN APRIL 1573.

In zijn *Beschrijving van Delft* maakt VAN BLEYSWIJK gewag van een daar in 't voorjaar van 1573 verwekten Beeldstorm, van welken ons anders weinig of niets bekend is geworden. Hij was, gelijk ons de hier meê te deelen bescheiden doen blijken, uitgelokt door de teleurstelling van 't Geuzenkrijgsvolk over 's Prinsen mislukte pogingen tot ontzet van het benarde Haarlem. In verbittering daarover had men uitgeroepen, dat er »geen victorie" komen zou, zoolang de »geestelijke personen", in de Delfsche kloosters en godshuizen gevestigd, hunne »afgoderij" daar bleven voortzetten, en was hen daarop met geweld gaan verdrijven, zijn Geuzenwrok tevens op beelden en sieraden koelende. Het verslag, door de naar Antwerpen geweken Clarissen, van 't gebeurde gedaan, en door ALVA'S gezagvoerder aldaar, GRANVELLE'S broeder, den heer VAN CHAMPAGNY, naar Brussel opgezonden, geeft ons gelegenheid er ons in nadere kennis van te stellen, gelijk wij dat, naar afschrift uit het Belgisch Rijksarchief, hier laten volgen:

Monseigneur. Il sont arrivez icy au monastère de S^{te}. Clere quatre seurettes venant de Delft, lesquelles j'ay faict examiner par Monsr. DE RANST, l'ung des Conseillers de Brabant que Vre. Ex^{ce}. ha mis icy au conseil de justice. J'envoie à jcelle leur deposition, si d'aventure il y heust chose qu'elle feust aggréable d'entendre. Et me recommandant à tant très humblement à la bonne grace de Vre. Ex^{ce}., Monseigneur, je prie le créateur, qu'il luy doint, en toute prospérité, heureuse et longue vie. D'Anvers ce xxiij^{e} de May 1573.

De V. Ex^{ce}. tresh^{le}. et obeïs^{t}. Serviteur.

Monseigneur le Duc d'Alve. A. PERRENOT.

Den xxvj^{en} dach van Meye xv^{c}lxxiij, hebbe ick, NICOLAES OUDAERT, Heere van Ranst, &c. riddere, raedt der Co. Mat. in Brabant, uyt last ende bevel van mijn Heere den Goev^{r}. van Antwerpen, my gevonden in den Godshuyze van S^{ter}. Cleren, binnen deser stadt van Antwerpen, ende aldaer geëxamineert ende geïnterrogeert vier susterkens van der oorden van S^{ter}. Cleren, gecomen uyter stadt van Delft, die hun vercleeren hebben gedaen, d'een voer d'andere nae, in der voegen ende manieren zoe hiernae volcht:

Suster ANNEKEN MELAENS, geboren van Mechelen, oudt xxiij jaeren, geprofessijt in 't clooster van S^{ter}. Cleren binnen der stadt van Delft, dat zal worden St. Jansmisse drye jaeren, gevraecht zijnde, wanneer zy uyt heuren clooster is getrocken ende waeromme: Segt, dat gebeurt is op Sinte Georgius dach lestleden, dat die Geuse hebben op den avont vóór de completen uytgejaecht alle die religieuse van den Godshuysen van der voers. stadt, ende zoe oock mede die religieuse van S^{ter} Cleren; hebbende gebriseert alle die belden, in den kerken ende godshuysen gevonden. Ende ten zelven tijde is zy, die spreeckt, met noch ander zusters, tot xxiij in getaele, vertrocken tot eenen borgher genoempt MICHIEL, binnen der voers. stadt, die een cuyper was van zijnen ambachte, ende cuyper van haeren Godshuyse, niet wetende zijnen toenaeme, aldaer zy bleven den nacht; maer midts dattet huysken zoe cleyn was, zoe zijn des anderen daechs verscheyden susteren vertrocken in andere huysen, d'een hier ende d'ander daer, aldaer hen 'tselve geordoneert was by de voers. moeder, die altijt bleeff ten huyse van den voers. MICHIEL. Ende zy, die spreeckt, is geweest in drie ofte vier huysen, daer die moeder dat belieffde, tot op Heilich Sacramentsdach lestleden, ten welcken tijde die voers. moeder heur ende ander susters heeft geordonneert te vertrecken nae den landen van Brabant, hen gevende eenen leydsman, genoempt NICOLAES, ende dit uyt redenen dat des Princen volck, dat doen ter tijt daer in die stadt was, seyde, dat die Prince geen victorie en konde hebben, zoe langhe als die voers. geestelijcke persoonen hunne afgoderye binnen der stadt continueerden. — Gevraecht, oft zy gedreycht waeren van den Prince oft sijnen volcke: Seght, dat zy van egeen sonderlinge dreygementen en weete te spreeken; maer weet wel, dat die goede borgers der stadt, ende besonder d'oude borgmeesteren hadden be-

geert aen den Prince, dat zy religieuse zouden wederom moeghen in haer clooster gaen ende hunnen dienst doen, gelijck zy gewoonlijck waeren te doene; waerop die Prince antworde, dat hy tevreden was, dat zy in het clooster souden gaen, maer dat zy egeenen dienst en zouden doen noch getijden lesen, noch paters hebben, noch gehoorsaemheyt doen den paters noch hen materen, ende dat 't clooster eenen yegelycken zoude open staen. D'welck der mater noch susterkens niet aen en stont te doen; ende alsoe heeft die voers. mater die zusters versonden naer Brabant, met drye oft vieren tsamen, d'een hier d'ander daer, ende heur, die spreeckt, met noch andere drye zusters, hier t'Antwerpen.

Gevraecht, oft men deselve wel liet wyter stadt gaen: seght jae, ende dat zy daertoe hadden paspoort van de gene daertoe geordonneert sijnde, ende quaemen van daer tot Rotterdam, daer zy van d'eene schuyt in d'ander gingen, zonder dat hen yemandt eenich beletsel dede; van daer zijn zy gecoemen tot Dort, aldaer zy geslapen hebben des donderdachs en des vrydachs nachts; ende tsaterdachs, meynende van daer te gaen, zijn geleyt geweest by diegene die hen zoude convoyeren aen een schuyte buyten 't hooft op een extraordinaerische plaetse, daer men niet gewoon en is t' schuyte te gaen; ende alsoe zy vele cleederen aen hadden, te weeten hun habyt onder ende noch werelycke cleederen boven, zoo worden zy by den soldaten ende schutters aengehaelt, ende binnen der stadt gebrocht, aldaer zy gevisiteert wordden, om te weeten oft zy brieven oft yet anders over hun hadden; ende niet vindende hebben hun laeten gaen, haelende hun een paspoort ende hun convoyerende des sondaechs tot aen 't hooft. Van daer zijn zy gecoemen ten Oudenbosch, aldaer die soldaten, die daer waeren, hun hebben op eenen wagen gesedt, ende gevoert nae Bredae aen den Gouverneur, die deselve hier tot Antwerpen heeft gesonden. — Ghevraecht, oft die voers. Prince tot Delft was op Heylich Sacramentsdach, als zy van daer vertrocken, ende wat roepe daer ginch: Seght, dat die Prince daer reeds was op denselven dach, ende was gelogeert in 't Godshuys van St. Aecht, aldaer die Prince de Jonffvrouwen toeliet sonder hun verjaecht te hebbene, maer zijn volck maecten metten jonffrouwen hunnen jock ende spot; ende d'een zeyde, dat hy corts van daer vertrecken

zoude, d'ander dat hy daer blijven zoude; ende zoe zy verstont, zoude die Prince gerne van daer vertrecken, wouden die borghers hem laeten gaen. — Gevraecht oft hy daer groote menichte van crijchsvolck heeft: seght, dat zy daeraff in 't seker niet en weet te vercleren, want d'een treckt uyte naer Haerlem, d'ander compt wederomme inne, ende en betrauwen die borgers den Prince niet, dat hy alleen ergens soude gaen uyter stadt; maer volghen hem overal nae. Ende is gebeurt, in 't begin van de voergaende weke, dat die Prince uyt Delft getrocken was nae Rotterdam, ende dat hy zijne soldaten moest laten binnen Delft, ende die borgers van Delft convoyeerden hem tot Rotterdam ende wederom tot Delft, maer en weet niet, wat die Prince tot Rotterdam heeft gemaeckt. — Gevraecht, oft LUMMEY gevangen werd gehouden: segt, dat hy gevangen is geweest, maer is los gelaeten, ende is ter Gouwe, aldaer hy triumpheert; maer een genoempt BERTHOLENZ [versta natuurlijk BARTHOLT ENTES] wordt gevangen gehouden uyt dien dat hy metten voers. LUMMEY, die men daer noempt den Greve, verstandt hadde omme den Prince te verraeden. Vercleren de op den eet, die zy in haer professie gedaen heeft, 't gene des voers. is waerachtig te zijne, niet cunnende schrijven.

Suster ANNEKEN HOVENIERS, geheeten CLAES, geboren van Antwerpen, oudt xxxj jaeren, geprofessijt in den Godshuyze van Sinter Cleren binnen der stadt van Delft, zonder vaeder oft moeder te hebben. Gevraecht, wanneer zy van Delft is vertrocken ende waeromme: seght, dat zy van daer is vertrocken met 't voers. susterken ANNEKEN MELAENS, 'en donderdach l.l. wesende Heylich Sacramentsdach, wesende te voren, des sal 'en donderdach een maent zijn, alle die belden van den kerken binnen der stadt van Delft ontwee gesmeten, ende die religieuse verjaecht uyt heure cloosters, hebbende hen daerentusschen by de goede borgeren in deselve stadt, d'een hier, d'ander daer, daer hen moeder hen dat heeft geordonneert, gehouden; ende hoorende dieselve moeder, dat des Princen volck seyde, dat zy moesten vertrecken, ende den Prince hen afgoderye niet aen en stont, en dat hy geen victorie hebben en zoude, soe lange als zy daer blijven zouden; soe heeft die voers. moeder die voers. susters uyter stadt gesonden met drieën met vieren, d'een hier d'ander daer, ende zijn onder haer vieren

hier gecomen, te weeten die voers. ANNA MELAENS, suster AGNEETE HOVENIERS, suster van haer, die spreeckt, ende suster CORIJNKEN; accorderende voerts metten vercleren der voers. ANNA MELAENS, daertoe voegende, dat die Prince daghelycks maeckte bolwercken, soe buyten als binnen der stadt; ende anders noch voorder en weet zy niet te vercleren.

Suster CORIJNKEN JORIS, geboeren van Loeven, oudt ontrent xxj jaeren, geprofessijt binnen den voers. clooster van S^ter^ Cleren, des is nu een jaer geleden, segt, dat zy metten voers. twee susters ende suster AGNES is vertrocken uyter stadt van Delft op Heylich Sacramentsdach l.l., accorderende voerts in alles metten vercleren gedaen by de twee susters, hiervoeren geëxamineert; ende gevraecht, oft haer vader ende moeder noch levende zijn: seght, dat zy een moeder heeft, haer generende met wassen ende schueren, ende is noch levende, dat zy anders niet en weet; ende was haer vader een hantwerker ende is afflijvich, niet weetende hoe lange dat 't zelve geleden is. Ende anders noch voerder en weet zy niet te vercleren.

Suster AGNES HOVENIERS, al^s^ CLAES, oudt xx jaeren, geprofes sijt ontrent een jaer geleden, geboren binnen der stadt van Antwerpen, vaeder noch moeder hebbende, suster wesende van de voers. zuster ANNA HOVENIERS, heeft vercleert in alder voegen ende manieren gelijck die voers. suster ANNA MELAENS heeft vercleert gehadt; seggende, dat zy wel gehoort heeft, dat des Princen volck seyde: als den Hertoghe van ALVA volck comen zullen voer die stadt van Delft, dat zy daer den dijck zullen doersteken, ende zijn volck altemael verdrincken. Ende gevraecht, hoe die borghers daer binnen hen houden: seght, dat sommighe zijn Geuzen, sommighe goet, maer den meestendeel van de goede zijn ververtrocken ende die Prince heeft hen goeden al aengeslagen. Ende anders oft voerder en weet zy niet te vercleren, op al gevraecht zijnde.

Aldus vercleert ten daege ende jaer voers., voer my
NICLAES OUDAERT.

Bl. Dec. 1872.

Voor eensluidend afschrift,
VAN VLOTEN.

HET WEGEN VAN KINDEREN EN VOLWASSENEN IN DE KERKEN.

In een rekenboek van kerkmeesters der St. Joris-kerk te Amersfoort over het jaar 1573 vindt men de volgende rubriek:

Ontfainck van kinderen die gewogen waren, nadat sij gedoept zijn, ende men ontfainck van elcke kint na ouder gewoente twee stuver.

Ontfangen den eersten Maij 73 van een kint, twelck geweegen was, twee stuvers, wiens ouders naem bij den coster vergeten was.

Dat de hier aangeduide ceremonie, of hoe men de zaak noemen wil, ook elders voorkwam, blijkt uit de rekenboeken van de Buur- en de Claeskerk te Utrecht. In dat van eerstgenoemde kerk over 1500—1501 leest men [1]:

Bij Herman Pijls om een kynt te wegen, 7 cr.

Een tweede post leert, dat hier niet alleen kinderen, maar ook volwassenen werden gewogen:

Van weyt van die goede luden, die hem [= hen, zich] hebben laten wegen voer onse lieve Vrouw.

In het rekenboek der zelfde kerk over 1511—1512 heet het weder:

Van weyt in de kist van kynderen te wegen,

waarna acht kinderen worden genoemd [2].

In de rekenboeken der Claeskerk over 1499—1500 en 1502—1503 ontmoet men den volgenden post drie malen:

Ontvangen van een kyndekijn gewegen.

Een andere post spreekt van »twe kynderkijn", en ook hier is spraak van »wijn ende weyt". [3]

De vermelding van »wijn ende weyt" herinnert aan de gewoonte onzer vaderen, om aan de geestelijken bij zekere gelegenheden offergaven in natura uit te reiken. Voor »sinte Cornelis" werden in de eerste helft der zestiende eeuw te Heenvliet tarwe en hoenderen geofferd, totdat de pastoor (Angelus Merula) die gaven uit

[1]) Zie Dodt, *Archief*, D. VI, bl. 307. [2]) A. w. bl. 308. [3]) A. w. bl. 325, 328.

beginsel afwees.[1] Aan de beruchte »Anthonisten", de kwestierders (aflaatkramers) der abdij van St. Antonius bij Vienne in Frankrijk, schonken onze devoten van de vijftiende eeuw runderen, schapen, koorn, vlas, was enz.[2] Maar wat bedoelde men, als men zich zelven of zijne kinderen in de kerk liet wegen?

Dat het middeleeuwsch bijgeloof veel hechtte aan de meerdere of mindere zwaarte der ligchamen van personen, die voor heksen of beheksten gehouden werden, is genoeg bekend. Bezigden de parochie-priesters ten behoeve van »quenen", vrouwen die van tooverij verdacht werden, misschien de weegschaal, gelijk men later te Oudewater deed?... Maar die in 1500—1501 in de Buurkerk zich lieten wegen »voor de lieve Vrouw", worden »goede lieden" genoemd. Liet men kinderen welligt wegen, wanneer zij buitengewoon klein en ligt waren, als men vreesde dat zij »wisselkinderen" waren;[3] of moet hier gedacht worden aan hetgeen in een Duitsch Biechtboek der vijftiende eeuw als een zeer onchristelijk bijgeloof wordt gebrandmerkt, namelijk het bedrijf van hen, »die dy kinder wegen, das sie deste e sterben ader genesin"?[4] Dat de zaak in verband staat met tooverij, waarmede men juist te Amersfoort en Utrecht, in de nabijheid der bekende hoofdzetels van de heksen, zooveel te stellen had, is waarschijnlijk; maar hoe nu te verklaren, dat men in eerstgenoemde stad kinderen woog, »nadat zij gedoopt waren"? Het sacrament des doops toch, dat de Roomsche kerk niet zonder herhaalde exorcismen bedient, waardoor de duivel met al zijne gezellen en al zijn invloed zal bezworen en uitgebannen worden, werd ook destijds voor het krachtigst zuiveringsmiddel gehouden, waarvan men de magische werking niet betwijfelde.

Ik moet het aan meer kundigen overlaten, op de hier voorgestelde vragen afdoend bescheid te geven. Die in de gelegenheid is, rekenboeken van andere kerken in of buiten Utrecht en Amersfoort op te slaan, zal vermoedelijk bevinden, dat de weegschaal in vele heiligdommen onzer voorgeslachten gebruikt werd, en ligt ontmoet hij eenige nadere aanduiding, waardoor dat gebruik kan verklaard worden.

W. Moll.

---

1) Zie mijn *Ang. Merula*, bl. 207 v. der eerste uitg.

2) Zie mijne *KG. van Nederl.*, II, iv. bl. 201, en vgl. *Studiën en Bijdr.* I, bl. 163. 3) Zie *Studiën en Bijdragen*, II, bl. 393. 4) Ald. bl. 400.

UIT DE CRIMINEELE SENTENTIEN SHOFS VAN HOLLAND.

(1538—1572).

F°. 456. CORS STEFFENS van Naaldwijk, in den Haag onthalsd met verbeurdverklaring zijner goederen, omdat hij WOUTER SYMONS, leeraar der Hervormde religie, meermalen op zijn erf had laten preêken en zelf tot zijn gezindte behoorde, 22 Dec. 1568.

f°. 463. CLAES CORNELISZ., schoenmaker van 's Gravenzande, in den Haag onthalsd met verbeurdverklaring zijner goederen, als fauteur en aanhanger van genoemden WOUTER, 2 Aug. 1569.

f°. 465. ADRIAEN JANS van Berckou, in den Haag verbrand met verbeurdverklaring zijner goederen. Hij was priester en sinds 1560 pastoor te Yselmonde, maar had sedert Sint Michiel 1566 geen mis gehouden, in wereldlijk gewaad gepreêkt, kinderen gedoopt, getrouwd en begraven »al upte maniere van der gereprobeerde religie," 30 Mei 1570.

f°. 466. SYBRAND JANSSEN, priester sedert 1550, pastoor te Schagen sedert 1562, waar hij onlangs zijn koorgewaad afgelegd hebbende was begonnen te preêken en te doopen »naede nyeuwe religie van CALVINUS." Hij had zijn »meysken" getrouwd voor den Calvinistischen prediker HERMANUS. Tot gelijke straf als de vorige veroordeeld, 30 Mei 1570.

f°. 467. WOUTER SYMONS, karmeliet en priester, ten zelfden dage tot gelijke straf veroordeeld, omdat hij, zijn priesterstaat verlaten hebbende, gepreekt, conventikelen gehouden, kinderen gedoopt, getrouwd en een diaken aangesteld heeft »al nae de gedamneerde religie."

f°. 468. ARENT DIRCXS VOS, priester, pastoor te Lier bij Delft, ten zelfden dage tot gelijke straf veroordeeld, omdat hij 't zilveren harnas van 't Sint-Jorisbeeld in zijn kerk gebroken en zich toegeeigend had. Den 24^{en} Augustus 1566 zijn priesterstaat verlaten hebbende, heeft hij gepreekt, gedoopt, begraven, het vieren der mis aan zijn kapellaan belet en een oproerig referein of rondeel vervaardigd.

D. H. S.

OPMERKINGEN OVER HET GEESTELIJK DRAMA HIER TE LANDE IN DE MIDDELEEUWEN,

DOOR

AEM. W. WYBRANDS,
Predikant te Hoorn.

Hoe velerlei en hoe rijke bijdragen tot de geschiedenis van den volksgeest, van het godsdienstig leven, van de kunst, gevonden worden in de geestelijke drama's der middeleeuwen, is in de laatste veertig jaren levendig gevoeld. Allerwegen werden de handen aan 't werk geslagen, om die merkwaardige gedenkstukken aan 't licht te brengen. Wat aanzienlijke bouwstoffen had HASE niet reeds tot zijn beschikking, toen hij ten jare 1858 zijne voorlezingen: »*Das geistliche Schauspiel*" leverde! Gereed lagen — om maar het allervoornaamste te noemen — de klassieke verzamelingen van MONMERQUÉ et MICHEL en van JUBINAL voor Frankrijk, van WRIGHT, HONE en MARRIOTT voor Engeland, van MONE voor Duitschland; in HOFFMANN'S *Fundgruben*, in LEROY'S *Etudes*, in ALT'S *Theater und Kirche* waren belangrijke berichten en opmerkingen medegedeeld. Sedert dien tijd is de voorraad van bouwstoffen nog gedurig toegenomen; nog altijd door worden mysterie-spelen, soms van zeer grooten omvang, uit bibliotheken en archieven opgedolven en bekend gemaakt. En hier hebben we niet te doen met een ziekelijke neiging tot het uitgeven van oude stukken, alleen omdat zij oud zijn, en zonder dat er nieuws uit te leeren valt. Want de geschiedenis van het geestelijk drama der middeleeuwen *moet nog geschreven*, er moeten op dat gebied nog vele vragen beant-

woord worden. Daarom is iedere nieuwe bouwstof een welkome gave! Straks moet de kritiek haar werk doen: ze moet, veel ernstiger dan ze tot nu toe gedaan heeft, in die groote verzameling aan 't ordenen en groepeeren, aan 't schiften en ontleden; ze moet oudere bestanddeelen en jongere toevoegsels onderscheiden, vragen wat inheemsch is en wat van vreemden bodem overgeplant, zoeken naar nauwkeuriger bepaling van plaats en tijd der geboorte, vragen misschien, wat al dan niet bestemd is geweest om opgevoerd te worden... En ongetwijfeld zal die arbeid dankbaar zijn.

De wensch, dat intusschen het aantal bouwstoffen en berichten voortdurend toeneme, geldt vooral ook de geschiedenis dier voorstellingen op Nederlandschen grond. Bij 't onderzoek naar het geestelijk drama te onzent en wat daarmee samenhangt, voelt men telkens krachtiger den wensch opkomen, dat wij toch meer berichten aangaande dit onderwerp mochten bezitten, — den wensch vooral, dat door hen, die hiertoe in de gelegenheid zijn, onze archieven, bepaaldelijk de thesauriersrekeningen enz. (stedelijke en kerkelijke, en bovendien die van oude gasthuizen en andere inrichtingen van liefdadigheid, door geestelijke broederschappen gesticht of beheerd) nog eens ernstig worden onderzocht. — Intusschen, ook hier is de oogst in de laatste veertig jaren rijk geweest. Vroeger was er ja, door KOPS[1] en VAN WIJN[2], door LAMBRECHTSEN VAN RITTHEM[3] en GÉRARD[4] ijverig en met vrucht op dit gebied gearbeid; maar hoe karig bleven nog de berichten! 't Verschijnsel was in meer dan één opzicht niet ongelijk aan dat van een meteoor, toen uit het oude Hulthemsche handschrift onze merkwaardige »abele spelen en sotterniën" aan 't licht kwamen, onschatbare overblijfselen van een zeer oud wereldlijk

---

[1]) Schets eener Geschiedenisse der Rederijkers, in: Werken van de Maatsch. der Ned. Letterk., II Dl., blz. 215 vv. (1774).

[2]) Hist. en Letterk. Avondstonden, I, blz. 299, 332—365 (1800).

[3]) Bekn. Gesch. van de Middelburgsche Rethorijkkamer Het bloemken Jesse, in: Verh. v. de Maatsch. d. Ned. Letterk. III, 1, blz. 117 vv. (1819).

[4]) Recherches Historiques concernant les Chambres de Rethorique établies dans les Pays-Bas. HS. van 't Rijks-archief. 2 dln. folio. — Insgelijks van GÉRARD afkomstig zijn de berichten, te vinden bij LA SERNA SANTANDER, Mém. hist. sur la Bibliothèque dite de Bourgogne p. 152—200 (1809).

tooneel, dat met eere mag worden genoemd. Korten tijd later verscheen een uitvoerig en belangrijk mysteriespel uit de vijftiende eeuw: *de Eerste Bliscap van Maria* werd door WILLEMS in 't licht gezonden. Spoedig volgde een ouder mysterie, het zoogen. Maastrichter paaschspel, doôr JULIUS ZACHER uit een HS. onzer Koninklijke Bibliotheek in 't licht gegeven [1]. Eindelijk leerden wij ook een nederlandsch mirakelspel kennen, toen *Tspel vanden Sacramente vander Nyeuwervaert* eerst door Dr. HERMANS, later in gezuiverden tekst door Dr. VERWIJS werd uitgegeven. Intusschen waren tal van berichten in velerlei archieven, vooral in de zuidelijke Nederlanden, met de meeste belangstelling opgespoord en bekend gemaakt; onze uitstekendste letterkundigen bearbeidden de rijke bouwstoffen [2].

Twee geschriften werden bovendien in de laatste jaren opzettelijk aan onze middeleeuwsche dramatiek gewijd: twee belangrijke letterkundige proefschriften, beide aan de Leidsche Hoogeschool, met een tusschenpoos van elf jaren, verdedigd. In 1862 verscheen Mr. H. E. MOLTZER'S *Geschiedenis van het wereldlijk tooneel in Nederland gedurende de Middeleeuwen;* in 1873 Dr. J. H. GALLÉE'S *Bijdrage tot de Geschiedenis der Dramatische vertooningen in Nederland gedurende de Middeleeuwen.* De eerstgenoemde schrijver zette den arbeid op dit gebied voort: prof. MOLTZER verheugde de vrienden onzer oude dramatiek, met in zijne *Bibliotheek van Middeln. Letterkunde* eene nieuwe uitgave van hare overblijfselen te bezorgen, waarin nog onlangs *de Eerste Bliscap van Maria* verscheen, en die met belangstellend verlangen doet uitzien naar zijne inleidende opmerkingen over die stukken. De lezers van Dr. GAL-

---

[1]) In HAUPT'S Zeitschrift für Deutsches Alterthum II, 2 (Leipz. 1842).

[2]) Men denke aan de stukken van VAN DER MEERSCH, SNELLAERT, BLOMMAERT, WILLEMS, DE VLAMINCK e. a. in verschillende jaargangen van WILLEMS' Belg. Museum en SERRURE'S Vad. Museum; aan HOFFMANN V. FALLERSLEBEN, Horae Belgicae, VI; de noten, met losse maar kwistige hand gestrooid in Prof. VISSCHER'S Bekn. Gesch. der Ned. Letterk.; den arbeid van Dr. JONCKBLOET in zijn Middeln. Dichtk. en (voor de Rederijkers) in zijn Gesch. der Nederl. Letterk.; Dr. VAN VLOTEN'S Nederl. Kluchtspel, waarvan de 1e afl. (vergeefs?) naar de volgende doet verlangen; Dr. SCHOTEL'S Geschiedenis der Rederijkers en sommige plaatsen in andere werken van dezen geleerde; Dr. HERMANS' Gesch. der Rederijkers in Noord-Brabant IIe Dl. (Bijlagen, enz.).

LÉE'S *Bijdrage* zullen ongetwijfeld hartelijk wenschen, dat ook deze schrijver tot zich zelven zegge, met een oud dichter:

Diu erste liebe, der ich ie began,
Diu selbe muos onch mir diu liebeste sin;

dat ook hij tijd en lust moge vinden, om op het eens door hem gekozen en in meer dan één opzicht zoo gelukkig bearbeide terrein, te blijven werken.

Het arbeidsveld is ruim genoeg! Dat blijkt wel aan ieder, die de twee proefschriften naast elkander legt, en opmerkt tot wat verschillende slotsom de schrijvers hier en daar gekomen zijn. — Intusschen, waarin zij ook van opvatting verschillen mogen, in ééne hoofdzaak zijn zij 't eens: in de stelling namelijk, dat de oorsprong van ons oude wereldlijk tooneel niet te zoeken is op het gebied van 't kerkelijk drama.

Mijn twijfel aan de waarheid dier algemeen aangenomen stelling bracht mij tot het schrijven der hier volgende opmerkingen. Het laatste woord, in deze zaak gesproken, luidde: [1] »Het kerkelijk »mysteriespel heeft zeer weinig of geen invloed gehad op het latere »tooneel; de vereenigingen daarentegen, welke zich ten doel stel»den de »edele conste van esbattemente" te beoefenen, en de »geestelijke broederschappen, die met hare spelen de processiën »opluisterden, hebben de grondslagen gelegd voor de rederijkkamers, »en als zoodanig krachtig gewerkt voor de vorming van ons natio»naal tooneel." Omgekeerd meen ik: het kerkelijk mysteriespel [2] heeft niet alleen *zeer veel* invloed gehad op het latere tooneel; maar zelfs is de geschiedenis der ontwikkeling van het kerkelijk drama tevens de geschiedenis van 't ontstaan èn der zoogenaamde

---

[1]) Slotwoorden der dissertatie van GALLÉE.

[2]) Den naam *geestelijk* drama (in tegenstelling met *saecularis*) gebruik ik voor 't mysteriespel in den ruimsten zin, 't zoogenaamde mirakelspel, 't legendenspel, enz., onverschillig of zij door priesters of leeken, in of buiten de kerk werden opgevoerd. Waar ik bepaaldelijk het drama, dat *in de kerk* werd vertoond, wil aanduiden, spreek ik van het *kerkelijk* drama. Dat het geestelijk drama, zooals 't vooral in de XVe eeuw op plein en markt door leekenvereenigingen werd opgevoerd, in zijn oorsprong en wezen kerkelijk is, hoop ik aan te toonen: naar mijne meening geldt dus de naam *kerkelijk* in zekeren zin voor de geheele soort; ik wilde dien echter hier in dien ruimeren zin niet gebruiken: 1°. omdat hier dat gebruik tot misverstand aanleiding kon geven; 2°. omdat het »de kwestie prejudiciëeren" zou.

processiespelen èn van het oudste wereldlijk tooneel te onzent. — M. a. w. ik wensch aan te toonen, dat het kerkelijk drama zich te onzent ongestoord ontwikkeld heeft, en wel zóó, dat het geestelijk spel der oudere rederijkers (ons vertegenwoordigd door »de Eerste Bliscap van Maria") in oorsprong en wezen tot het *kerkelijk* drama behoort. Daarna zal ik trachten te ontwikkelen: 1°. waarom de tot nog toe aangenomen verklaring van 't ontstaan onzer wereldlijke dramatiek mij niet aannemelijk voorkomt, 2°. hoe en waarom ik mij de wording van dat drama op kerkelijken bodem voorstel.

Niet zonder grooten schroom aanvaardde ik mijn arbeid, vooral het gedeelte, dat mij de taak oplegde, uiteen te zetten, waarom de tot nog toe aangenomen verklaring van 't ontstaan onzer abele spelen mij onaannemelijk voorkomt. Hier toch had ik bezwaren in te brengen tegen eene opvatting, die met eenparigheid is voorgedragen door verscheidene mannen, wier uitspraak op 't gebied van de geschiedenis onzer letterkunde ook voor mij zeer groote waarde heeft. Moge maar mijn lezer, óók indien hij mijn kettersche meening een dwaling acht, bespeuren dat zij rust op ernstig onderzoek. In dat geval toch zal hij het uitspreken er van geene onbescheidenheid noemen.

I.

Er is een tijd geweest, dat de kerkgebouwen in een groot deel van Europa bij de hooge feesten der Christenheid, op de gedenkdagen der beschermheiligen en bij andere gewichtige gelegenheden een allermerkwaardigst schouwspel vertoonden. Op die buitengewone dagen was 't aanschouwelijk onderwijs, was de plastische katechese, waarop de Kerk zich met zooveel liefde toelegde, in haar volle kracht. De gestalten, die den kerkganger op gewone dagen door de beeldende kunst werden voorgesteld: patriarchen, profeten en sibyllen, apostelen en heiligen, Jezus met zijne vrienden en vijanden, en de Maagd-Koninginne zijne moeder, voorts de Schepper der wereld en ook de Booze Vijand met zijn legioenen, — al die welbekende gestalten, anders alleen in nis en muurschildering of op de heldergekleurde kerkruit afgebeeld, vertoonden zich nu levend en sprekend en handelend in het kerkgebouw. Zij verschenen er op een tooneel, dat veelal voor de voorstelling van

de drie deelen der wereld, hemel, aarde en hel, een geschikte plaats aanbood. Het mysterie werd opgevoerd: geschiedenissen uit Oud of Nieuw Testament, uit de apokryphen of de levens der heiligen, al naar de tijdsgelegenheid het medebracht, werden op dramatische wijze voorgesteld. Voor tooneelinrichting, kostuum, gebarenspel en wat de opvoering verder vereischte, werd, naar de krachten waarover men te beschikken had, behoorlijk zorg gedragen: in de pauzen werd het spel afgewisseld door muziek, vaak niet alleen van 't orgel der kerk, maar ook van andere instrumenten. Men zag dáár Jezus leerende en lijdende, zijn kruisiging en zijn nederdaling ter helle en zijn opstanding, men zag er het overleg der Joden met den boozen Judas, de woonstede der duivelen en de tormenten, die ze bereidden of toepasten: kortom men zag er niet alleen dat alles, wat nog in onze dagen te Oberammergau te aanschouwen valt, maar nog véél, zeer veel meer. Vaak was dergelijke opvoering een prikkel tot godsdienst-geestdrift; de spelers beschouwden dan 't vervullen hunner taak als een ernstig en heilig werk; bij de toeschouwers was gespannen aandacht, tot dwepende opgewondenheid toe. Vaak ook klonk bij dezelfde gelegenheden een luide schaterlach; de schertsende levenlust deed ook hier zijne eischen gelden; het komische element trad hier en daar krachtig op den voorgrond, ja het deed een enkele maal het mysteriespel, oorspronkelijk bestemd tot stichting en leering, ontaarden in de ruwst mogelijke blasphemie.

Over de geschiedenis van 't ontstaan dier voorstellingen is men 't in de laatste jaren vrij wel eens geworden. Zij ontstonden op merkwaardige en toch licht-verklaarbare wijze uit liturgische gebruiken, in vele kerken, vooral op de hooge feesten, in zwang. Aan 't beurtgezang van antiphoon, responsorium enz. werd zekere uitbreiding en een meer dramatische wending gegeven. De woorden der verschillende personen, die in het evangelieverhaal voorkwamen, werden door verschillende zangers gezongen, 't verhaal zelf òf door een ander zanger òf door 't koor. Een duidelijk voorbeeld van die wijze van voordracht voert o. a. HASE aan: [1] »In den römischen

[1]) a. w. S. 11.

Kirchen wurde vor Alters während der heiligen Woche und wird noch jetzt in der vaticanischen Kapelle, nächst den alttestamentlichen Weissagungen und Klagepsalmen, die Passion am Karfreitagsmorgen, nach Johannes, mit vertheilten Stimmen gesungen wie im Oratorium: Christus Tenor, Pilatus Bass, Priester, Häscher, Volk im Chor, dazwischen die erzählenden Worte des Evangelisten Recitativ." Bij die eigenaardige voordracht bleef het niet: oude liturgische documenten bewijzen, dat de priesters ook in 't gebruik van eigenaardige kleederdracht de personen wier woorden zij zongen (bij 't Paaschfeest bijv. vrouwen, engelen) duidelijker trachtten voor te stellen. Daarbij kwam dramatische actie: men stelde zich bijv. met Paschen op een of andere plaats in de kerk het sepulcrum voor: dáár was hij, die de woorden des engels zong, geplaatst, in een wit gewaad gehuld; zij die de woorden der vrouwen zongen, gingen er heen; later ook Joannes en Petrus, maar »Joannes moest sneller loopen dan Petrus" (volg. Jo. XX: 4.)

Ziedaar reeds een klein begin van drama; op dergelijke wijze ging 't ook op 't Kerstfeest en bij andere buitengewone gelegenheden. Men had nu een Latijnschen beurtzang (meestal bestaande uit woorden van 't evangelie en van bekende kerkliederen), op dramatische wijze, met komen en gaan, en reeds hier en daar ook met ander gebarenspel en vertooning (mise en scène) voorgedragen. Uit verscheidene ons overgebleven oude stukken kunnen wij van trap tot trap nagaan, hoe dit eenvoudig liturgisch drama 't uitvoerig mysteriespel van lateren tijd geleidelijk ontstaan deed.

De ontwikkelingsgang was in hoofdzaak aldus: Het verhalend gedeelte treedt hoe langer hoe meer op den achtergrond, daarentegen komt de gesprekvorm tot meer uitgebreidheid en hooger ontwikkeling. Straks wordt ook van de landtaal, hoewel aanvankelijk zeer karig, gebruik gemaakt. Dat geschiedt op verschillende wijzen. Somtijds zijn groote gedeelten van 't zelfde spel in 't Latijn, maar andere kleinere (nu en dan slechts een enkele regel, die 't volk vooral »*goed verstaan*" moest) in de landtaal geschreven: een voorbeeld daarvan biedt eene overoude dramatische bewerking van de gelijkenis der wijze en dwaze maagden [1], waarin Christus, de Mulieres

---

[1]) Bij Monmerqué et Michel, p. 3 ss.

enz. in den regel Latijn, soms Provençaalsch spreken of liever zingen, de Mercatores daarentegen zich alleen van de langue d'oc bedienen. Meer gebruikelijk echter werd het, eerst den Latijnschen tekst te zingen, daarna ten gerieve der toehoorders de vertaling in de landtaal *uit te spreken;* op deze wijze:

»Hoc signum magni regis est."
Dit is ein zeigin sicherlichen
des kůningis van himelrichen.

Daarmede laat ook het mysterie hoe langer hoe meer van zijn liturgisch karakter los, om een katechetisch doel te bereiken: op de vertaling in de landtaal komt het den toeschouwers méér aan, dan op 't authentiek Latijn: het cantare wordt hoe langer hoe meer door dicere vervangen; het Latijnsche kerklied raakt op den achtergrond en 't gesprek in de landtaal wordt hoofdzaak. Waar men, bij de uitbreiding van 't spel en het daarmeê klimmend aantal dramatis personae, de hulp van leeken moest inroepen, werd vooral het doorloopend gebruik van de landtaal verkieslijk. Nog langen tijd en in mysteriën van breeden omvang, waarin de gesprekvorm reeds zeer levendig is, vertoonen zich sporen van de oude Latijnsch-liturgische afkomst: sporadisch komt er 't kerklied soms nog in voor; in andere stukken, waarin anders geen Latijn of kerklied meer gevonden wordt, zijn toch nog de onderrichtingen voor de spelers, de didaskalieën, in 't Latijn tusschen den tekst geschreven. — Eindelijk verdwijnen kerklied en kerktaal geheel, en daarmee hebben de geestelijke drama's de meest *uitwendige* kenteekenen van hun oorsprong afgelegd; maar in hun samenstel, in hun innerlijk wezen, hun organisme, blijven vele de onloochenbare bewijzen hunner afkomst dragen.

Ziedaar, in breede trekken, de geschiedenis van den oorsprong en de ontwikkeling van 't mysteriespel in een groot deel van Europa. Dat het ook te onzent zoo is toegegaan, mag men opmaken uit de berichten, welke dienaangaande tot ons zijn gekomen. Ook in onze kerken waren bij de godsdienstoefeningen op de hooge feesten plechtigheden, die een dramatisch karakter droegen, niet onbekend; [1] ook hier nam al vroeg de kerkelijke beurtzang dien

[1]) Voorbeelden daarvan zijn verzameld bij Moll, *Kerkg. v. Ned.* II, III, blz. 265 vv., zie vooral ook de aldaar blz. 208—238 verspreide berichten, en vgl. mijne Bijlage over kerkelijke plechtigheden enz. in *Kal. voor Prot.* 1861,

vorm aan, waaruit wij 't oudste mysterie hebben zien ontstaan. Dit blijkt op treffende wijze uit een antiphonarium, 't welk de kanunniken van St. Marie te Utrecht in de 12e eeuw en later bij de nachtdiensten gebruikten. Prof. MOLL deelde t. a. p. reeds 't een en ander daaruit mede; Dr. GALLÉE gaf in zijn Bijdrage (blz. 54 vv.) enkele staaltjes uit het HS. die den wensch naar een uitgave bij den lezer doen opkomen.

In de letterkunde van 't kerkelijk drama te onzent volgt dan, in tijdsorde, 't eerst na het antiphonarium, het zoogenaamd Maastrichter paaschspel [1] waarschijnlijk uit het midden of de tweede helft der veertiende eeuw. Dr. GALLÉE heeft opgemerkt, dat het hier en daar nog nauwe verwantschap toont met de Utrechtsche stukken; toch is de bewerking reeds veel vrijer, en 't stuk (waarmede wij straks nader zullen kennis maken) is een wel ontwikkeld mysteriespel, zoo goed als geheel in de landtaal geschreven.

Ook uit andere Nederlandsche gewesten kwamen berichten tot ons, waaruit blijkt, dat het kerkelijk drama er *bij voortduring en toeneming* beoefend werd.....

Neen! zegt men: 't is in den loop der 13e eeuw herhaaldelijk door de hooge geestelijkheid verboden; zulk een verbod werd in die dagen ook te onzent duidelijk uitgesproken; en na dien tijd werd het wel hier en daar opgevoerd, maar zijn kracht was gebroken; 't vertoonde alleen nog eenige stuiptrekkingen, 't werd oogluikend nog hier en daar toegelaten, of men vond er een exceptie op, enz. [2]

---

blz. 141 vv. Andere bijzonderheden heb ik in den loop van dit opstel, te harer plaatse, medegedeeld. In den ouden Ordinarius der L. V. Kerk te Maastricht (HS. van onze Kon. Bibl.) vond ik nog bij 't officie van den paaschdag een eenvoudige liturgisch-dramatische plechtigheid. »Quibus finitis »persone constitute et ordinate per cantorem facient visitationem sepulchri »*sicut consuetum est in ecclesia.* Et post visitationem pegrini [peregrini: de »Emmausgangers] recipient sudarium a Maria Magdalena, et ante chorum »stantes et in altum levantes ostendent eum populo in signum resurrectionis »xpi," enz. Aanteekening verdient ook nog de dramatische voorstelling van 't strooien van kleederen, enz. op Palmzondag, in den Ordinarius der Lebuinuskerk te Deventer: zie DUMBAR, I, 295.

[1]) In HAUPT's Zeitschr. für Deutsches Alterthum, II, S. 302, ff. 't Stuk werd door ZACHER als „*Mittelniederländisches* Osterspiel" uitgegeven en zoowel door Dr. JONCKBLOET als Dr GALLÉE tot het gebied onzer letterkunde gerekend. 't Staat dan echter, op zijn minst, *op de uiterste grenzen* van dat gebied, zooals de taal aanwijst. (Zie mijn opstel in den Kal. v. Prot. 1861 t. a p.)

[2]) GALLÉE, a. w. blz. 70 vv.

Is werkelijk het mysteriespel in de 13e eeuw door de hooge geestelijkheid, èn in het algemeen èn in de dioecese van Utrecht, verboden?

Tot staving van mijne bewering, dat het kerkelijk drama zich ook hier tot laat in de 15e eeuw bij voortduring en bij toeneming ontwikkeld heeft, zou 't voldoende zijn, aan te toonen, dat te onzent een genoegzaam aantal berichten de toenemende beoefening van dat drama bewijzen. Als met feiten kan worden aangetoond, dat, indien al de kerkelijke drama's mochten verboden zijn, men zich aan zulk verbod òf zeer kort òf in 't geheel niet heeft gestoord: dan is mijn verder betoog onafhankelijk van de beantwoording der bovengestelde vraag.

Die vraag is evenwel ook buitendien belangrijk genoeg om er even bij stil te staan.

De bedoelde verbodsbepalingen, door HOFFMANN VON FALLERSLEBEN in zijn *Fundgruben*[1] verzameld, later door HASE en vele andere schrijvers meegedeeld, luiden:

Van een provinciaal concilie van Trier: »Item non permittant sacerdotes ludos theatrales fieri in ecclesia et alios ludos inhonestos" (1227)[2];

van een dioecesaan-synode van Utrecht (onder JAN VAN ZYRIK): »Item ludos theatrales, spectacula et larvarum ostensiones in ecclesiis et cimiteriis fieri prohibemus (1293)[3];

wat vroeger, in 1210, was er van den paus een verbodsbepaling uitgegaan, die wij straks vermelden zullen.

De woorden der bovenmeegedeelde bepalingen schijnen duidelijk genoeg: toch heeft Dr. WILKEN[4] ontkend, dat hiermee 't mysteriespel verboden werd. Ik geloof, dat er bij WILKEN'S argumenten nog wel eenige andere te voegen zijn, en men alle reden heeft, om, op zijn minst genomen, ernstig in twijfel te trekken, of 't mysteriespel in de 13e eeuw, 't zij hier te lande 't zij elders, is verboden geworden.

Die verbodsbepalingen wekken ongetwijfeld bij de eerste lezing

---

1) Fundgruben II, S. 242.
2) Bij HARZHEIM, Conc. Germ. III, p. 529.
3) Ibid. IV, p. 17. Zie ook de latijnsche Batavia Sacra I, p. 168.
4) Gesch. der geistl Spiele in Deutschland, Gött. 1872, S. 254.

een gevoel van bevreemding. Is 't niet zonderling, zoo vragen we, dat het kerkelijk mysteriespel, uit den ritus der kerk voortgekomen, het mysteriespel niet van de 15e eeuw, maar het oudere van de 13e, dat voor zoovelen in de kerk een voortreffelijk middel tot stichting, voor zoovelen die niet lezen konden een middel tot onderwijs was geweest, zoo opeens en kortweg zonder eenige beperking verboden werd, zelfs in minder dan een tiental woorden: »Non permittant sacerdotes ludos theatrales fieri in ecclesia?" En al verder vragen we: is er dan naar de stem der hoogere geestelijkheid in 't geheel niet geluisterd? durfde de clerus allerwegen en op ieder hoog feestgetijde de pauselijke verbodsbepaling trotseeren? Te Utrecht althans schijnt dan wel 't besluit der Utrechtsche synode zelve van 1293 òf zeer spoedig vergeten òf in 't geheel niet nagekomen te zijn: immers in den Ordinarius van het Domkapittel zelf van Utrecht, die *uiterlijk* vijftig jaar nadat de bedoelde synode bijeenkwam, is saamgesteld, wordt de gewone dramatische vertooning van het mysterie der opstanding voorgeschreven en daarvan *als van een bekende zaak* gewag gemaakt: »Angeli et mulieres explent *officium suum*" [1]. Zoo de Ordinarius: en dat er destijds ook bij andere gelegenheden dramatische voorstellingen in de kerk gegeven werden, blijkt nog ten overvloede uit de *Statuta ecclesiae Trajectensis* (waarvan 't oudste HS. vermoedelijk van ca. 1350 dagteekent): dáár wordt vermeld, dat het tot het ambt des scholasters van het Dom-kapittel behoort, »repræsentationes dominicæ resurrectionis *et quascunque alias* ordinare et ministrantes ibi in officiis deputare" [2].

Doch, allereerst is deze vraag noodig: wat verstond men onder ludi theatrales? — Bij hare beantwoording past de waarschuwing, door prof. MOLTZER bij een andere gelegenheid uitgesproken [3]: »Men moet zich niet door de nomenclatuur, door de woorden tragedia, comedia, histrio, spectaculum, theatrum enz. laten verleiden." — Vertooningen van allerlei aard, mimische vermakelijkheden, maskeraden enz. enz., waren ludi theatrales. Als bijv. te Luik in de 12e en 13e eeuw met Paschen en Pinksteren de gees-

[1]) MOLL, t. a. p. II. III, 232.
[2]) Kal. voor Protestanten, 1861, blz. 142.
[3]) a. w. blz. 70.

telijken en het volk eene van de concubijnen der klerken tot koningin kozen, haar daarna, trots haar voorgewend verzet, met een purperen kleed en een kroon sierden [1], en eindelijk die paasch- en pinksterkoningin onder allerlei vreugdeteekenen huldigden, dan kon men dit in middeleeuwsch Latijn een ludus theatralis noemen. Dergelijke vertooningen waren in de middeleeuwen nog lang zeer gezocht; en daar zij meerendeels tot de gebruiken behoorden, waarin »het oude Heidendom" voortleefde, werd er door de hoogere geestelijkheid met kracht tegen geijverd [2].

Tot de verbodsbepalingen, waarin dergelijke grappen onder den naam van ludi theatrales worden aangeduid, behoort de boven reeds met een woord vermelde van Paus INNOCENTIUS III, in 1210 uitgevaardigd [3]. Hier blijkt uit de woorden, ter toelichting aan de uitdrukking *ludi theatrales* toegevoegd, duidelijk genoeg, *welke* soort van vertooningen er bedoeld en verboden worden. De bepaling luidt: Interdum ludi fiunt in Ecclesiis theatrales, et non solum *ad ludibriorum spectacula* introducuntur in eis monstra larvarum, verum etiam in aliquibus festivitatibus Diaconi, Presbyteri et Subdiaconi *insaniæ suæ ludibria* exercere præsumunt. Mandamus, ne per huiusmodi turpitudinem Ecclesiæ inquinetur honestas," enz. 't Lijdt wel geen twijfel, of hier worden maskeraden en andere ergerlijke vertooningen en grappen bedoeld, zooals het ezelsfeest, het narrenfeest (ook *festum hypodiaconorum* genoemd [4]) enz. Even duidelijk — nog duidelijker misschien — spreekt eene oorkonde uit Wimpfen [5]: hier wordt woordelijk hetzelfde beklag gedaan: »ludi theatrales fiunt in ecclesia"; maar uit het geheele stuk blijkt op onloochenbare wijze, dat hier *niets* anders wordt bedoeld, dan eenige onstichtelijke grappen, die op St. Jan-Evangelist bij de viering van 't feest van den *episcopus puerorum* in de kerk werden aangericht: er wordt geklaagd, dat muzikanten en allerlei potsen-

---

[1]) GRIMM, Deutsche Mythologie, S. 1125.

[2]) Vele voorbeelden daarvan zijn te vinden in de »Canonistisch-mythologische Abhandlung" van G. PHILLIPS, Ueber den Ursprung der Katzenmusiken, Freiburg im/Br. 1849.

[3]) Gregor. Decr. III, 1, 12. 't Zal wel een vergissing zijn, als HOFFMANN haar aan paus GREGORIUS toeschrijft.

[4]) Zie ALT, Theater und Kirche, S. 416.

[5]) In haar geheel te vinden bij MONE, Schausp. des MA. II, S. 367.

makers aan dat spel deelnamen: en de oorkonde eischt, nog al toegeeflijk: »praedictus sacerdos non equo vel asino *more insani* per vicos equitet et plateas [1] sed si aliquantulum iocundari delectat, ecclesiam cum religione [2] intret, et circumstantibus *non impetuose* sed *cum mansuetudine* aquam projiciat et aspergat" [3].

Nu ja, kan men tegenwerpen, *hier* (in 't verbod van INNOCENTIUS III en in de oorkonde uit Wimpfen) zal wel van andere vertooningen dan de mysteriën, hier wel van mimische vermakelijkheden, grappen enz. sprake zijn; maar *hier* blijkt dan ook uit de bijgevoegde omschrijving duidelijk, voor welke bijzondere *soort* men den algemeenen naam *ludi theatrales* gebruikt heeft. Is 't niet een ander geval met de bepalingen van 't concilie van Trier en de synode van Utrecht? — in die stukken toch wordt, zonder eenige verdere aanduiding, gesproken van *ludi theatrales*: daaronder mogen de bovenaangeduide grappen of sommige oud-germaansche plechtigheden *mede* begrepen zijn, 't mysteriespel zal er toch wel *tevens* onder moeten gerekend worden?

We zouden de provinciaal-synode van Trier buiten rekening kunnen laten, omdat hare besluiten wel geen rechtstreekschen invloed zullen gehad hebben op den toestand hier te lande; maar voor beide dekreten, dat van Trier en van Utrecht, zal wel dezelfde opvatting moeten aangenomen worden.

Nu komt het mij hoogst onwaarschijnlijk voor, dat òf de Triersche vergadering van 1227 of de Utrechtsche van 1293 er aan gedacht heeft, het mysterie, zooals het *toen* in de kerken, waar-

---

[1]) Op dezelfde misbruiken bij 't feest van den knapenbisschop doelt hoogstwaarschijnlijk ook een besluit van deken en kapittel van St. Salvator te Utrecht (1399), afgedrukt bij MATTHAEUS, Fund. et fata eccl. p. 69 s.

[2]) *Cum religione* kan hier òf »met eerbied" beteekenen, òf 't zelfde als de bekende uitdrukking *in religione*, dat is »in ambtsgewaad."

[3]) Wat de *ludi inhonesti* op de kerkhoven aangaat, bedenke men, dat tot de heidensche gebruiken, die nog zéér lang voortleefden, ook het *dansen op de kerkhoven*, enz. behoorde. Tot die rubriek zal ook wel de ludus diaboli moeten gebracht worden, die in 't begin der 13e eeuw jaarlijks, volgens 't bericht van een tijdgenoot (CAES. HEISTERB. Dial. Mir. IV, c. 11), door de lieden van Burgende (Borne ?) in Twenthe met reidans en muziek, tegen den zin van priester ARNOLD werd gevierd, en waarbij eene oude vrouw als choraag schijnt opgetreden te zijn. (Zie mijn CAESARIUS VAN HEISTERBACH, in Studiën en Bijdragen, II, blz. 100.)

voor hare besluiten golden, in zwang was, een *ludus theatralis*, zoo maar los weg, te noemen. Bedenken wij, dat het Utrechtsch antiphonarium tot de 12e eeuw behoort, de Ordinarius met zijn bovenvermelde eenvoudige liturgische plechtigheid uit de eerste helft der 14e eeuw afkomstig is, en dat daartusschen het jaar der Utrechtsche synode van JAN VAN ZYRIK (1293) ligt: dan is alles er vóór, om aan te nemen, dat in de dioecese van Utrecht ten tijde dier synode 't mysterie nog wel weinig anders zal geweest zijn, dan ten hoogste een kleine uitbreiding van 't eenvoudig liturgisch drama, dat de eerste kiemen voor 't latere geestelijk spel gelegd heeft. ('t Zelfde zal wel gelden voor de kerkprovincie van Trier in 1227.) Zeker geen hooger of lager geestelijke zal er aan gedacht hebben, deze liturgische plechtigheden, allerwegen door de ordinarii voorgeschreven, met den naam van *ludi theatrales* te bestempelen, — wat meer zegt, ze op ééne lijn te brengen met *larvarum ostensiones*, enz., ze in éénen adem te noemen met *alii ludi inhonesti.*

Had men werkelijk bedoeld, met de »ludibria" ook die dramatische uitbreiding van de liturgie te moeten weren; mochten we dan niet (te meer daar toch dergelijke dekreten der geestelijkheid, als 't liturgische gebruiken geldt, waarlijk zoo zuinig niet op woorden plegen te zijn) de uitdrukkelijke bepaling verwachten: »dat op de hooge feesten of bij andere gelegenheden de groote feiten van *passio*, *resurrectio*, enz. niet op dramatische wijze mochten worden voorgesteld, — dat bij zulke gelegenheden niets anders mocht worden gezongen of voorgedragen dan de zoogenaamde *versus authentici*," of iets dergelijks? — Gesteld eens, dat in 1293 hier of daar in de dioecese van Utrecht het liturgisch drama reeds een der stadiën van zijn verdere ontwikkeling had bereikt, dat het kerkelijk drama er zich reeds min of meer van de liturgie had losgemaakt; — gesteld, dat men, uit ergernis daarover, tot het kort en bondig besluit, tot den krassen maatregel gekomen ware, zou het dan niet hoog noodig geweest zijn, uitdrukkelijk te bepalen, hoever men gaan mocht met de eigenaardige dramatische voordracht van antiphoon, responsorium enz. op de hooge feesten? Was dan een ritus, zooals die door 't oude Utrechtsche antiphonarium wordt aangewezen, geoorloofd of niet? Zoo ja,

welk bezwaar kon er dan bestaan tegen een ritus als bijv. die van het Freisinger Officium Magorum, die zéér dicht bij eerstgenoemden komt, maar.... reeds wat meer dramatische tinten vertoont? Maar als dat Officium geoorloofd was, dan toch natuurlijk óók wel (de overgang moest aan velen niet noemenswaardig voorkomen) de voordracht van een stuk als het Einsiedler paaschspel [1]. Waren plechtigheden, zooals die door DURANDUS (1286) en in een document van 1260 bij GERBERT [2] worden meegedeeld, op het paaschfeest geoorloofd of niet? Nog eens: hoe ver mocht men gaan?

Op deze gronden komt het mij hoogstwaarschijnlijk voor, dat men te Utrecht destijds onder de *ludi theatrales* het mysterie niet heeft kunnen mederekenen. Dat voor 't overige de geestelijkheid en de vrome leeken hoog met het kerkelijk drama waren ingenomen, blijkt van verschillende zijden. Slechts één voorbeeld van schijnbaar mindere ingenomenheid met het geestelijk spel werd bekend: en men heeft dan ook niet verzuimd, het, in verband met de bovenbehandelde verbodsbepalingen, te berde te brengen [3]. »In 1265 vertoonden de jongere monniken van Corvei nog een mysteriespel, doch werden hierover door de ouderen streng berispt." Is 't een bewijs, dat werkelijk het mysteriespel, door de hoogere geestelijkheid verboden, bij ernstige, bezadigde en vrome lieden weinig achting genoot, zoo niet in kwaden reuk stond? Verre van daar!

De jongere monniken hadden een spel opgevoerd, waarin het leven van Jozef voorgesteld werd: »quod vero reliqui ordinis nostri praelati male interpretati sunt." 't Kan wel zijn, dat het onderwerp van 't stuk — geen gewoon kerkelijk mysterie, maar een bijbelsch kloosterspel — daar aanleiding toe gaf! Want mocht al het voorbeeld van den kuischen Jozef aanbevelenswaardig worden geacht voor de jonge monniken, die aan zoo zware »tentationes" blootstonden, wij mogen niet vergeten, dat hier aan een der spelers een rol moest worden opgedragen, die voor een jongen monnik eigenaardige bezwaren opleverde, niet alleen op 't gebied der

[1]) Dat spel is te vinden bij MONE, t. a. p., I, blz. 10 vv.
[2]) Zie MONE, t. a. p. blz. 8 vv.
[3]) HOFFMANN's Fundgruben, II, S. 242. GALLÉE, blz. 71.

mimiek, maar ook op dat van den door 't klooster gevorderden ernst: — de rol van Potifars huisvrouw!

Maar al gold deze opmerking niet, al ware de meegedeelde bijzonderheid een bewijs, dat de oudere monniken van Corvey tegen het geestelijk drama in 't klooster, — ja tegen het mysteriespel in 't algemeen — waren ingenomen: zij zou dan toch nog niets anders zijn dan een op zich zelf staand voorbeeld van buitengewone strengheid bij sommige kloosterlingen. Een menigte bewijzen van vrome liefde voor het mysteriespel staan daar tegenover. Uit den grooten voorraad kies ik liefst een voorbeeld, dat tot de Nederlandsche kerkgeschiedenis behoort. Hoe te onzent de Broeders des gemeenen levens er over dachten, blijkt uit hetgeen er bij een mysteriespel gebeurde met den jongen GERLACH PETERS [1]. Heer FLORENS RADEWIJNS, tot wiens leerlingen GERLACH behoorde, had den jongeling lief en »plach hem daerom dicke wat guets te segghen," ten einde hem te »bekieren," d. i. te winnen voor het ascetisch leven. Eindelijk achtte de meester het oogenblik gekomen, om den jongeling de beslissende keuze te laten doen. Heer FLORENS nam daartoe 't mysteriespel te baat. Op den morgen van O. V. Lichtmis [2] ('t moet tusschen 1390 en 1400 gebeurd zijn) zouden de kanunniken der Lebuinuskerk een spel geven. GERLACH, die »een recht suverlick persoen" was, zou »onse lieve Vrouwe wesen, ende dat kindekijn offeren." Vóór den aanvang van 't spel had Heer FLORENS zijn leerling ernstig toegesproken; 't gevolg was, dat déze afspraak tusschen meester en leerling gemaakt werd. Als straks de jongeling bij 't altaar »dat kindekijn offerde," [3]

[1]) Ontleend aan de levensbeschrijving van GERLACH PETERS door prof. MOLL, Kerkh. Archief II, blz. 154.

[2]) Een spel voor O. V. Lichtmis (Incipit ludus honestus de purificatione b. Virginis) in antieken stijl (Hoogduitsche tekst, afgewisseld door Latijnsche kerkliederen), van 't begin tot het einde ernstig en waardig, komt voor in PICHLER's Drama d. Mittelalters in Tirol, Innsb. 1850, blz. 99—111; een Engelsch miracle-play on candlemas-day, veel minder antiek van vorm, bij MARRIOTT, Coll. of Engl. Miracle-plays, Basel 1838, p. 199—219.

[3]) In 't bovenaangehaalde lichtmis-spel bij PICHLER lezen wij in de terechtwijzing voor de spelers o. a. 't volgende (S. 100, f.): »Tunc sit *altare in medio ecclesiae* vel loco congruo paratum... Egrediantur Joseph et Maria bajulans parvulum in manibus... Interim aspergens sacerdos Mariam cum piicro [*lees:* puero] et thurificans; tunc *vadunt ad altare*, cantant, ubi Maria *flexis genibus* cantat: Eructat cor! et dicit:" enz.

zou hij te gelijker tijd inwendig zich zelven den Heer ten offer brengen en de gelofte der reinheid afleggen: Heer FLORENS zou op hem letten, en zijn *knielen* bij het »offeren" zou een teeken zijn, dat hij bij zijn voornemen gebleven was. Het mysteriespel ving aan: met een »brandend hart" was GERLACH de kerk binnengetreden; Heer FLORENS sloeg den jongeling, »die onze lieve vrouwe was," met gespannen belangstelling gade bij 't vervullen zijner rol. Het beslissend oogenblik was gekomen: »ende doe »Her FLOERENS mercte, dat GERLACUS op sine knyen viel, doe hi »sijn kindekyn offerde, waert hi also blide in onsen lieven Heren, »dat hi in sijnen herten sanck: Te Deum laudamus" [1].

In allen gevalle, welke verklaring men meene te moeten geven aan de verbodsbepalingen uit de 13e eeuw: *dit* staat vast, dat zij, indien er mede bedoeld was, het mysteriespel uit de kerk te weren, òf geheel vruchteloos zijn geweest òf zeer spoedig geheel vergeten; dat *niet* door haar »de kracht van 't kerkelijk mysteriespel is gebroken." Zoowel binnen de dioecese van Utrecht als daarbuiten was 't er verre van daan, dat het mysteriespel nog maar hier of daar »oogluikend" toegelaten werd, of dat men 't noodig achtte, »een exceptie er op te vinden" en het daarom »buiten de kerken te vertoonen."

Uit de aangehaalde Utrechtsche HSS. is ons gebleken, dat men dáár, onder de oogen der bisschoppen, in 't midden der 14e eeuw *voortging* met dramatische vertooningen van de opstanding en andere »repraesentationes." In 1418 bestond de gewoonte, om op Driekoningendag in den Dom een spel van Herodes te geven, en

[1]) In de Lebuinus-kerk te Deventer moet het spel van O. V. Lichtmis tot de vaste gewoonten hebben behoord. In het reglement der kapittelschool van St. Lebuinus (bij DUMBAR I, p. 304 vv.) leest men achter de bepalingen omtrent het feest van den Knapenbisschop de woorden: »Similiter de columbis Pen»thecostes et Ludo Purificationis." In den Ordinarius der Lebuinus-kerk (DUMBAR I, p. 280) vindt men de uitvoerige beschrijving van een oudere plechtigheid op den dag van O. V. Lichtmis, nog zonder spel, doch reeds min of meer dramatisch ingericht.

destijds werden bij verschillende gelegenheden in de St. Jakobskerk aldaar »bijbelsche geschiedenissen" [1] vertoond.

In de thesauriers-rekeningen van Dordrecht wordt, volgens mededeeling van Dr. SCHOTEL [2], reeds in de 14e eeuw van bijbelsche spelen melding gemaakt: zoowel in de Groote als in de Augustijnenkerk werden er schier op elk feest mysteriën vertoond.

In de Lebuinus-kerk te Deventer werd, gelijk wij boven zagen, door geestelijken in de 14e eeuw een mysteriespel opgevoerd: dit spel behoorde er tot de vaste gewoonten.

In 't jaar 1401 zien wij in den Haag leeken in de kerk als spelers optreden, »de ghesellen, die ons H. verrisenisse inder kerken gespeelt hadden, in den paesch heilighen daghen" [3].

De stadsrekeningen van Damme [4] vermelden van 1400—1455 *op menigen post,* driekoningen-, passie- en paaschspelen, *in de kerk* aldaar, soms door priesters, later vooral door ghesellen opgevoerd.

Zóó gaat het voort in de 15e eeuw; het kerkelijk drama wordt hier door priesters, dáár door leeken opgevoerd.

Te Lier zien wij in 1438 door de priesters een spel spelen op 't kerckhoff [5].

Te Leuven maakte CATHARINA VAN QUADEREBBE, wed. S. PINNOK, bij uitersten wil in 1474 aan de St. Jakobskerk een inkomst tot het

---

[1]) Mr. K. BURMAN, Utrechtsche Jaarboeken van de XVe eeuw, I, blz. 221: »Ik hebbe ook dikwijls gevonden," zegt de S.: »zulks in S. Jakobskerk op »andere tijden te zijn voorgevallen. Hiervan wierd eenige dagen te voren ken»nisse gegeven aan het volk, met ernstig bevel, van op dien tijdt in die ker»ken geene onzedigheit te bedrijven, en bedreiginge van straffe, indien iemant »het tegendeel, deede, waardoor de speelders verhindert en de aandacht ge»stoort zoude worden." Is na Mr. BURMAN (1750) uit het Utrechtsche Stadsarchief over deze zaak iets méér medegedeeld? Wie waren de spelers? Twee eeuwen later waren het *vóór 't Stadhuis* de scholieren, zooals blijkt uit VONDEL's Berecht vóór den Salmoneus: »My heught oock, dat ick zelf t' Uitrecht »voor het Stadthuis door last der Heeren Burgermeesteren, ten dienst der La»tijnsche schoolieren, een tooneel gebout zagh, met eene opgaende brugge hier»aen geslagen, waer langs de reus Goliath met de heirkracht der Filistynen »tegens Sauls leger aen quam opdonderen, en, van Davids slinger met eenen »kay in het voorhooft getroffen; nederplofte, *dat de stellaedje kraeckte.*"

[2]) Gesch. der Rederijkers, I, blz. 17, vgl. blz. 20.

[3]) VAN WIJN, Hist. Avondst., I, blz. 355.

[4]) Te vinden bij EDMOND VAN DER STRAETEN, Theatre Villageois en Flandre Brux. 1874, p. 28—34.

[5]) Belg. Mus. VIII, blz. 291.

opvoeren van een mysterie (des woensdags in de quatertemperdagen vóór kerstmis); bovendien werd dáár op den feestdag van den patroon der kerk een St. Jakobsspel vertoond: in 1484—1486 werd het spel door de kamer de Pensée (»de ghesellen vander pensyen") opgevoerd; in 1487 schijnen de priesters (de »heeren") het werk op zich te hebben genomen [1].

Nog in 1517 werd »inde nieuwe kercke" te Ostende een kerstspel gespeeld, door leeken, ditmaal »die van rhetoricke" [2].

[In 1513 vertoonde men in de kerk van St. Jan te 's Hertogenbosch een »in vele steden vermaerd" spel van »dat oordeel Godts" [3] (?)]

Nog in 1548 betaalde de burgemeester van Geraertsberge aan den »prinche ende dekyns vanden rhetorycke" de VI lib., hun door schepenen voor 't vertoonen van twee mysteriën »in de kercke" toegelegd [4].

In bovenstaande lijst zijn niet opgenomen de vertooningen van geestelijke drama's, die *waarschijnlijk* in de kerk plaats hadden; zooals te Deinze, waar in 1400 eene geldelijke toelage »in hovescheden" betaald werd aan de »ghesellen vander kerken, die de

---

1) Zie de rekeningen, meegedeeld door Van Even, Mengelingen voor de Vad. Gesch. (in Serrure's Vad. Mus. III, blz. 352).

2) Van der Straeten, a. w. blz. 15.

3) Gérard, MS. I, p. 68. Bij dit bericht plaatste ik een vraagteeken, omdat ik er niet zeker van ben, dat Gérard's opvatting juist is en of wij hier met een geestelijk drama te doen hebben. Gérard deelt zelf elders (p. 73) de woorden uit eene oude HS. kroniek mede, die hem aanleiding gaven, de aanteekening onder zijne berichten omtrent de Bosscher rederijkers op te nemen. Zij luiden: »Anno voorseyt wert (sic) in Sant Jans Kercke aen de west»zijde by onse Lieve Vrouwe Choor dat wonderlijck speel van dat oordeel Godts »dat gemaeckt hadde eenen smyt genoemt Meester Pieter Wouters ende is »vermaert in veel steden." De vraag komt bij mij op: Hebben wij hier te doen met een smid-dichter of met een smid-werktuigkundige en knutselaar? Kan hier ook sprake zijn van de tentoonstelling van een snijwerk of iets dergelijks, een knutselwerk misschien van mechanisch-beweegbare figuren, zooals ze ook te dien tijde geliefd waren, vooral ter voorstelling van dergelijke onderwerpen? — Vóór de opvatting van Gérard pleit misschien: 1°. 't gebruik van 't woord *speel;* 2°. dat uit dezelfde kroniek verscheidene berichten omtrent rederijkers-voorstellingen door Gérard werden opgezameld. — In 1536 werd op 't kerkhof van St. Jan de opstanding, in 'tzelfde jaar aldaar Maria hemelvaart gespeeld (Gérard, I, p. 69).

4) Stadsrekeningen van Geraertsberge bij van der Straeten, a. w. blz. 15.

Verrisenisse speelden" [1], — of te Thielt waar in de paaschdagen van 1446 het »spel van O. Heeren verrisenisse »vertoond werd door »de priesters ende den ghemeenen gheselscepe" [2], — of te Alkmaar, waar in 1495 de schilder MOL een rekening inleverde, omdat hij »voor de clercken" een »hel" had gemaakt en »des duivels pauwelion", »een schilt voor de christelijke ridder.... ende ander snuystery" [3]. Vrij aanzienlijk is voorts het aantal berichten, tot ons gekomen over vertooningen van de »passie", enz., *zonder* dat er bij vermeld staat, wáár de vertooning plaats vond: in de kerk of daarbuiten.

Bedenkt men bovendien nog: 1°. dat in vele onzer steden de thesauriers-rekeningen niet ouder zijn dan de eerste helft der vijftiende eeuw, en dat ze in verscheidene andere ook uit dát tijdperk geheel ontbreken; 2°. dat het onderzoek naar 't geen die rekeningen voor ons onderwerp opleveren, nog *op verre na* niet is afgeloopen: dan zal men zeker geen bezwaar hebben tegen deze slotsom: Het kerkelijk drama, door de hoogere geestelijkheid in de middeleeuwen hoogstwaarschijnlijk noch te onzent noch elders verboden, heeft zich ook hier te lande tot het einde der middeleeuwen ongestoord ontwikkeld.

In dat kerkelijk drama zagen wij ook leeken als vertooners optreden. Hoe hunne medewerking noodig werd, hoe zij gezelschappen vormden, en van welken aard die vereenigingen waren: die vragen zal ik hieronder opzettelijk behandelen. Voorshands is 't alleen noodig, aan de bovenvermelde berichten een paar opmerkingen te ontleenen, en daarvan aanteekening te houden. Ik merk nu reeds op, dat uit die berichten blijkt:

1°. Vertooners van 't kerkelijk drama waren: »*priesters*" alleen; *priesters*, bijgestaan door *scholieren*; *priesters en gezellen* (soms *gezellen van het koor*, meermalen *gezellen van de kerk*); *gezellen*

---

[1]) SERRURE, Vad. Mus. V, blz. 11. De Verrisenisse werd daar van 1400 tot 1473 herhaaldelijk vertoond; eerst in 1473 staat er bij, dat de vertooning dat jaar »voor de Halle" plaats had.

[2]) Aldaar blz. 30.

[3]) WAGENAAR, Amsterdam, VIII, blz. 724.

van de kerk en andere gezellen; gezellen of *de gezellen*, zonder meer; *gezellen*, wier vereeniging een bepaalden naam draagt, bijv. »vander pensyen"; *gezellen van rhetorica*, rederijkers.

2°. Voor opvoeringen van 't kerkelijk drama werden door stedelijke overheden geschenken, in wijn of in geld, aan de vertooners vereerd, onverschillig of die vertooners alleen priesters waren, dan wel priesters met andere gezellen, of leekenvereenigingen.

In den loop der veertiende eeuw sloeg de openbare godsdienstoefening meer en meer een eigenaardige richting in. Na de bulle van Clemens V drong de viering van den H. Sacramentsdag meer algemeen door; met gedurig toenemenden luister werd het Sacrament des kerkelijken altaars — tijdelijk van de gewijde plaats weggenomen — in zegepraal langs wegen en straten rondgevoerd. De openbare godsdienstoefening scheen hoe langer hoe minder ingesloten te willen blijven binnen de muren van 't kerkgebouw Vele processiën, die volgens de oude ordinarii vroeger alleen binnen de kerk of soms over kerkhof, plein en straat *rondom* 't gebouw plaats vonden, trokken welhaast, als lange en prachtige optochten, door de geheele stad. Vereenigingen van allerlei aard werkten mede, om die optochten te doen toenemen in grootte en luister.

Die beweging deed — geen wonder! — haren invloed ook op 't kerkelijk drama gelden. Waar 't barre jaargetijde, zooals met Kerstmis of Driekoningen, dit niet verhinderde, werd ook het kerkelijk drama straks buiten de kerk gegeven: op 't marktplein, voor 't raadhuis. Hier was veelal de ruimte grooter dan op 't kerkhof, — en toch was ze soms hier nog te klein, om 't aantal toeschouwers te bergen [1]. — Zoo werd op menige plaats o. a. voortaan de passie niet meer, als voorheen, in de kerk vertoond, maar *in plaats daarvan* op 't plein, voor »heeren ende wet", die dan ook somtijds uit de stedelijke kas tegemoetkomingen aan de spelers schonken, gelijk wij zagen, dat dit ook voor 't drama *in de kerk*

[1]) Te Mechelen was de markt te klein, toen er in 1492 't spel der zeven weeën van Maria werd opgevoerd. Schotel, a. w. II, blz. 273.

geschiedde. De processiën zelven, gestadig in pracht toegenomen, werden nu ook vaak door een spel opgeluisterd. De liefde toch voor 't geestelijk drama nam gaandeweg al meer toe: grooter en grooter werd het aantal broederschappen, die er zich aan wijdden.

Dat de langs dezen weg bij vele leekenvereenigingen opgewekte ingenomenheid met dramatiek en decoratief ook haren invloed op de inrichting der processiën deed gelden, leert de geschiedenis dier omgangen in de 15e en 16e eeuw. Onder den invloed en in navolging van het kerkelijk mysteriespel, door priesters en leeken beoefend, nam later ook de processie een meer dramatisch karakter aan: stomme vertooningen in de processie stelden groepen uit het oude mysteriespel voor; in wagenspelen werden zelfs enkele kleine, bekende tafereelen daaruit vertoond.

Maar keeren we terug tot het groote oude geestelijk drama zelf. *In verloop van tijd* moest het natuurlijk aan den inhoud van dit drama merkbaar worden, dat het van kerkgebouw en priesterschap meer en meer was losgeraakt. Aanvankelijk was 't echter niet anders dan een *verplaatsing* van 't tooneel: 't was alleen een verschil *van plaats*, of men in of vóór de kerk of op de markt het geestelijk drama vertoonde. Voor zoo ver wij uit de bekende bescheiden mogen opmaken, was nog in 't midden der vijftiende eeuw 't geestelijk drama in de kerk en op het plein, zoowel wat de vertooners als de stukken aangaat, geheel hetzelfde. Ook »ten ommegang" speelden soms priesters [1] of kloostergeestelijken [2], doch ook hier waren 't vooral gezellen, vereenigingen van gezellen, broederschappen, later rederijkerskamers genoemd: dezelfden, die wij 't kerkelijk drama zagen opvoeren. Het stedelijk consent der broederschap van 't H. Kruis te Kortrijk, in 1517 vernieuwd, spreekt nog van »te mogen uuytslaene voor de kercke en voor tschepenhuys [3]." — En de stukken? Het eenige geestelijke drama, in 't midden der vijftiende eeuw buiten de kerk opgevoerd, dat ons bewaard bleef, is een *kerkelijk mysteriespel* van den echten, ouden stempel....

---

1) Zoo te Lier nog in 1443; zie Belg. Mus. VIII, blz. 292.
2) Men denke aan de minderbroeders te Oudenaarden.
3) Belg. Mus. III, blz. 12.

Neen! zegt men: het spel, buiten de kerk, vooral ter gelegenheid der processie, door leeken opgevoerd, moet wèl onderscheiden worden van 't kerkelijk drama: 't is niet in de kerk, maar uit de processie ontstaan, en het draagt dan ook een geheel anderen stempel dan 't kerkelijk drama.

't Is noodzakelijk, dat wij die bewering van naderbij leeren kennen en de gronden onderzoeken, waarop zij steunt. Ik laat daarom haren verdediger aan 't woord [1]:

»Het processiespel, dat tot nog toe steeds met de kerkelijke dra»ma's verward is, onderscheidt zich in zooverre van de mysterie»spelen, dat, terwijl deze geheel uit den kerkenritus ontstaan waren »en dezen ook in lateren tijd steeds tot grondslag behielden, dit »daarentegen, ontstaan uit vertooningen in een heiligen optocht, »wel geschiedenissen uit de gewijde Schrift aanschouwelijk voor»stelde, doch niet aan den tekst van het kerkelied of de volgorde »gebonden was. Er kwamen wel enkele kerkgezangen soms in, »doch slechts sporadisch; bovendien konden deze niet uitblijven, »waar de geheele processie ter eere van O. L. Vrouwe of van andere »heiligen was. Juist doordat soms eene den bijbel vreemde per»soonlijkheid, een heilige of wier naam slechts aan den bijbel ont»leend was, het onderwerp van de voorstelling moest uitmaken, »was het processiespel minder gebonden aan de bijbelsche voor»stelling of den kerkeritus."

Het ontstaan van dat processiespel zal men zich nu volgens dr. Gallée op deze wijze moeten voorstellen: De tot de Germaansche godsdienst behoorende ommegangen werden later door de christelijke priesters in processiones herdoopt; maar vele oude Germaansche elementen bleven in de christelijke processie voortleven. (Zoo werd de Germaansche zwaarddans later gedoopt met den naam van »dans der Maccabeërs"; men denke voorts aan de reuzen, enz.) De processiën, in den beginne zeer eenvoudig, namen allengs in luister toe; de beelden, vroeger in den omgang rondgedragen, werden vervangen door personen die gecostumeerd waren en momaangezichten droegen; groepen van gecostumeerden gaven op wagens voorstellingen (men denke aan de *drames muets*, de *dumb shows)*

---

[1]) Gallée, a. w. blz. 74.

van tafereelen uit het leven van Jezus of een der heiligen. De gilden vooral verhoogden hier, gelijk in Engeland, den luister van die omgangen.

Welhaast ontwikkelde zich uit de stomme vertooning eene »tooneelmatige, eigenlijk dramatische," en wel op deze wijze. Het volk had een korte uitlegging noodig van 't geen er voorgesteld werd: daartoe diende een kort recitatief of liedje; van tijd tot tijd liet men de processie stil houden, opdat het volk de uitlegging hooren kon; of ook, de vertooners spraken niet, maar droegen rijmen in de hand, de woorden bevattende, die hun in den mond gelegd werden. — Van deze gewoonte tot het spreken-zelf was de overgang licht; de uitlegging was straks niet meer noodig: want de vertooner zelf werd spreker. Maar nu duurde het spel ook langer; het onophoudelijk stilstaan der processie kostte te veel tijd; de dramatische voorstelling *onder de processie* werd nu achterwege gelaten; ze had eerst na afloop der processie op het marktplein of elders plaats. De wagens werden afgeschaft, en op het plein sloeg men een steiger als tooneel op.

Zóó zullen de processiespelen ontstaan zijn, waartoe *De eerste Bliscap van Maria* en *Tspel van den Sacramente vander Nyeuwervaert* worden gerekend; terwijl daarentegen het Maastrichter paaschspel nog tot het kerkelijk drama behoort.

Ziedaar, in breede trekken, de opvatting van dr. GALLÉE omtrent den oorsprong dier geestelijke drama's, die door leeken buiten de kerk werden opgevoerd en die door hem *processiespelen* worden genoemd. Gaf men daaraan dien naam, omdat zij vaak bij gelegenheid van een processie werden opgevoerd, en de broederschappen, die ze vertoonden, ook wel aan de processie hare krachten wijdden, — dan konden wij er vrede meê hebben. Maar, we zagen het, de naam processiespelen moet bij den schrijver aanduiden: dat deze spelen *uit de processie zelve geleidelijk ontstaan of gegroeid zijn*: ze verschillen, volgens deze opvatting, in oorsprong en vorm van de kerkelijke drama's, ze zijn loten van een anderen stam.

Bij den eersten oogopslag reeds komt het zeker wel wat vreemd voor, dat er een tweede soort van geestelijk drama, uit naïve pogingen van *tableaux vivants* met rijmen enz., langzamerhand

moest geboren worden, nadat reeds het kerkelijk drama in stukken als 't Maastrichter paaschspel een vrij goede hoogte had bereikt, en terwijl dat kerkelijk drama nog altijd zoo door leeken als priesters vertoond werd. — Doch de geschiedenis geeft wel meer vreemde verschijnsels te aanschouwen: 't is dan ook de vraag maar, wat *zij* in deze zaak te zeggen heeft.

Nu is 't zeker wáár, dat op vele plaatsen de toenemende luister der processiën aanleiding heeft gegeven tot het ontstaan der gewoonte, om op gezette tijden geestelijke drama's op markt of plein op te voeren, waar dat vroeger nog niet geschied was. Zoo schijnt het te Oudenaarden in 't begin der 15e eeuw toegegaan te zijn [1]. Doch een dergelijk voorbeeld bewijst alleen, dat op deze of die plaats aan een processie, sedert men hoe langer hoe meer werk van haar was gaan maken, óók, op 't elders gegeven voorbeeld en bij de wassende ingenomenheid met het tooneel, een spel werd *toegevoegd*. Maar 't bewijst waarlijk nog niet, dat zulk een spel uit primitive dramatische vertooningen bij de processie was gegroeid; en nog minder, dat het geestelijk drama van 't marktplein *in 't algemeen* uit de processie geboren werd. Immers van die toevoeging van een spel aan de voorheen eenvoudige processie vinden wij ook nog voorbeelden in later tijd, in de dagen, toen de rederijkerij reeds in haar vollen bloei was. Ik wijs op het voorbeeld van Breda: volgens de stadsrekeningen was daar de ommegang van den Sacramente van der Nyeuwervaert aanvankelijk, en nog in 1493, een eenvoudige optocht, door een maaltijd gevolgd; eerst in 1500 werd er een expresselijk daartoe vervaardigd mirakelspel van den Sacramente bij vertoond [2].

---

1) Belg. Mus. VI, blz. 382 vv.

2) Zie Dr. Verwijs, Tspel vanden Sacramente, blz. III. [Volgens de mededeeling van Dr. Verwijs zal dat merkwaardige spel kort vóór 1500 vervaardigd zijn, en géeft het HS. aan 't slot den naam des dichters op: »Smeken *fecit*." Niet onmogelijk is 't, dat dezelfde dichter later onder de eerste Rederijkers behoord heeft, die onderwerpen aan de »klassieke" oudheid ontleend, voor hunne spelen kozen. In (J. Koning's) Naamlijst van zeldz. Boeken en Manuscr. (blz. 70) komt voor: »Hue Mars en Venus tsaemen bueleerden. Agter aan leest men: Smeeken *fecit*. Reyer Gheurtsz scripsit, anno 1551." Reyer Gheurtsz schreef 1551—1553 (voor de kamer In Liefde Bloeijende?) nog twaalf andere spelen over, alle t. a. p. vermeld: 't oorspronkelijk stuk van Smeeken kan dus een paar tientallen jaren ouder zijn.]

'T Is dan ook op andere gronden, dat dr. GALLÉE zijne onderstelling bouwde; en wel op deze: 1°. 't zoogenaamd processiespel behandelt ook *andere onderwerpen* dan 't kerkelijk drama (heiligenlegenden, enz.); 2°. 't behandelt zijne onderwerpen *op andere wijze*, *in anderen vorm* (de Eerste Bliscap van Maria wijkt in vorm en samenstelling af van 't kerkelijk drama).

Het zoogenaamd processiespel beperkt zich inderdaad niet tot de dramatische voorstelling van bijbelsche (evangelische) verhalen op de groote feesten, het heeft evenzeer heiligenlegenden enz. ten onderwerp. — Maar die eigenschap heeft het juist met het kerkelijk drama gemeen: ook dit bewoog zich niet altijd binnen de enge grenzen van de bijbelverhalen enz., die bij de groote feesten behoorden: ook dit stelde soms heiligenlegenden en mirakelen voor. De aanleiding daartoe lag in 't kerkelijk leven voor de hand. Immers behalve de algemeene feesten der christenheid hadden de meeste kerken nog haar eigen, haar in bijzonderen zin kerkelijk feest, dat van den patroon der kerk of van den heilig, van wien ze relieken bewaarden. Ook hem ter eere gaf men gaarne dramatische voorstellingen: *kerkelijke* spelen, die een heiligenlegende ten onderwerp moesten hebben. Een zeer oud voorbeeld van zulk een kerkelijk legendenspel vindt men in Frankrijk in een drietal dramatische bewerkingen van St. Nikolaas-legenden, uit de 12e en 't begin der 13e eeuw: de tekst is in 't Latijn geschreven en bestemd om gezongen te worden; ze eindigen met de gewone en bekende kerkliederen [1]. Tot het begin der 14e eeuw brengt men een Ludus de B. Catharina (HS. uit Mühlhausen), welk spel nog in zijn geheel zich aansluit aan een Sermo de B. Catharina, insgelijks te Mühlhausen in HS. bewaard [2]. Waarschijnlijk van 't midden der 14e eeuw dagteekent het door HOFFMANN VON FALLERSLEBEN uitgegeven spel van de H. Dorothea [3] (Hoogduitsche tekst met Latijnsche didaskalieën), dat een dramatische bewerking is van 't verhaal zooals het in de Aurea Legenda voorkomt. Oude rekeningen van de St. Jakobskerk te Leuven bewijzen, zooals we boven zagen,

[1]) Men vindt ze bij DU MÉRIL, p. 254 ss.
[2]) Zie WILKEN, a. w. s. 160.
[3]) Fundgruben II. s. 285 ff.

dat aldaar op 't patroonfeest der kerk een »St. Jakops spel" plag gespeeld te worden: in 't kerkgebouw moest er een »stellinge" voor worden gemaakt.

Gelijk het bijbelsch drama der kerk oorspronkelijk nauwe verwantschap toont met kerkgezang en evangelie der feestdagen, zoo sloot ook het kerkelijk legendenspel zich in den oudsten tijd nauw aan de kerkelijke hymnen, die op de dagen der heiligen gezongen werden en aan den tekst van 't verhaal, zoòals dat voorkwam in 't breviarium, in de op den heiligendag gebruikelijke preek of in de aurea legenda, waaruit voor 't preeken vaak geput werd. Ook deze spelen hadden dus oorspronkelijk een liturgischen grondslag, om 't zoo eens te noemen. Dat men zich hier echter door verhaal of hymne minder gebonden voelde, is duidelijk: hier kon de dichter vrijer aan zijn fantasie den teugel vieren, hier was hij in de gelegenheid om min of meer als oorspronkelijk dichter van een historisch drama op te treden.

Anders was 't gesteld met de spelen, die op de hooge feestdagen werden vertoond. Zij behoorden niet bij 't patroonfeest van deze of gene bijzondere kerk; maar werden allerwegen op den feestdag voorgedragen. In deze spelen werd ja de bewerking *der onderdeelen* losser en vrijer, sedert het Latijn en daarmede ook 't kerkgezang door de landtaal op den achtergrond gedrongen werd, om straks geheel te verdwijnen[1]: ze bleven echter *in hun samenstel* de kenmerken hunner afkomst bewaren.

De hypothese nu, die voor 't zoogenaamd processiespel een anderen oorsprong aanneemt, dan voor 't kerkelijk drama, beweert, dat die processiespelen dan ook dit (uit de liturgie ontstane) type missen: dat zij hun onderwerpen *op andere wijze, in anderen vorm* behandelen, dan 't kerkelijk drama. — Is er goede grond voor die bewering? goede grond om aan te nemen, dat het geestelijk

[1]) Het kerkgezang is *niet* als een specifiek kenmerk van 't *kerkelijk* drama te beschouwen. Hoe gemakkelijk het, nadat de landtaal gebruikt werd, vervallen kon, daarvan overtuigt ons reeds het Maastrichter paaschspel: in vrij aanmerkelijke afdeelingen wordt het geheel gemist; waar 't voorkomt, volgt er altijd een vrije overzetting in de landtaal: 't kan daar geschrapt worden, zonder dat het stuk eenige verandering ondergaat. In oudere mysteriën ontbreekt het dan ook reeds *geheel*: zóó in meer dan één stuk, anders nog recht antiek van vorm, in Mone's verzameling.

drama der gezellen in de kerk van een andere soort zal geweest zijn dan op de markt? dat de dramatische vertooning van O. L. Vrouw Boetscap of Bliscap van een ander karakter zal geweest zijn, als zij in de quatertemperdagen voor Kerstmis in de kerk [1], dan als zij op Sacramentsdag »voor heeren ende wet," of, gelijk de ons overgeblevene Eerste Bliscap zegt, »in enen melodyosen pleyne" gegeven werd?

Van vermoeden behoeft hier gelukkig geen spraak te zijn. Wij bezitten den tekst van een spel van O. L. V. Boodschap, dat, zooals uit den inhoud blijkt, *buiten de kerk* is opgevoerd. Onze Maria-Bliscap, ongeveer 1450 waarschijnlijk te Brussel op eenen »melodyosen pleyne" (vs 22) vertoond, moet het antwoord geven op de boven gestelde vraag. Dr. Gallée rangschikt het onder zijne »processiespelen"; volgens dien schrijver wijkt dit spel dan ook in tekst en samenstelling geheel af van het kerkelijk mysterie [2] en toont het ons aan, welk een hooge vlucht het processiespel genomen had, ook wat betreft de dramatische inkleeding der geschiedenis [3]. Ik waag het, de tegenovergestelde meening uit te spreken: onze Maria-Bliscap is mij *een van de zuiverste typen van het tot zijn breedste ontwikkeling gekomen kerkelijk drama;* de ons overgebleven mysterieteksten stellen ons in staat om, met de stukken in de hand, aan te wijzen, hoe geleidelijk, van trap tot trap, het mysteriespel, beginnende met den eenvoudigen liturgischen beurtzang, zich ontwikkeld heeft tot den vorm, dien wij in onze Maria Bliscap aantreffen.

Om dit aan te toonen, zal ik iets van 't geduld mijner lezers moeten vergen; ik zal hun o. a. een eenigszins breedvoerige in-

---

[1]) Een spel over 't zelfde onderwerp als onze Maria-Bliscap werd nog in 1531 (»des woensdachs quatertemper", daar het tot den kerstcyclus kon gerekend worden) *in de kerk* te Leuven gespeeld; de tooneeltoestel voor de spelen uit het legaat van Vrouwe Pinnockx scheen destijds reparatie noodig te hebben; kerkmeesters toch moesten den timmerman betalen voor een »winde, daer den Inghel mede afghelaten was, die de boetscap brochte", den »scrienmakere" voor den stoel, »daer den Inghel mede afghelaten was", en den »sloetmakere", om »den voerscreven stoel met ijseren banden te binden". Ook voor 't maken van de »stellinck" en voor den »rolleerder" hadden zij uitgaven. (Zie de rekeningen bij Van Even, t. a. p. blz. 36).

[2]) blz. 61.

[3]) blz. 93.

houdsopgave van de Maria-Bliscap onder de aandacht moeten brengen, daarna ook van een enkel ander mysterie kortelijk den inhoud hebben mee te deelen. Die uitweiding zal ons intusschen in de gelegenheid stellen, niet alleen om gronden aan te wijzen voor de boven uitgesproken bewering, maar ook om een blik te slaan op 't eigenaardig samenstel van een aanmerkelijke groep van mysteriespelen; en tegelijkertijd om de gissingen van dr. GALLÉE omtrent de verwantschap of den gemeenschappelijken oorsprong van onze Maria-Bliscap met een paar buitenlandsche spelen te overwegen.

Eene algemeene opmerking ga vooraf: zij is onmisbaar tot recht verstand van den bouw en 't samenstel eener groote klasse van kerkelijke drama's. Ik bedoel een deel van die mysteriën, waarin eerst een reeks van tafereelen uit het Oude Testament, daarna eenige verhalen uit het Nieuwe dramatisch worden voorgesteld. Bij oppervlakkige lezing ontvangt men den indruk, alsof men hier te doen heeft met een zonderling samenvoegsel van allerlei, op de vreemdste wijze aaneengeregen tafereeltjes: als men echter kennis neemt van oudere mysterieteksten, en daarbij oplet, hoe deze met de liturgie der kerk samenhangen, leert men het samenstel dier groote stukken begrijpen, en ziet men, hoe ze geleidelijk uit het liturgisch drama ontstonden, de plastische uitdrukking waren van de gedachte, die in keuze en volgorde der liturgie was nedergelegd.

Al vroeg — straks zal hetgeen hier kortelijk beweerd wordt, genoegzaam uit voorbeelden blijken — al vroeg werd vóór sommige drama's, tot de hooge feesten behoorende, een klein Oud-Testamentisch voorspel gevoegd. Dat voorspel ontstond niet uit luim of toeval, maar was in de liturgie zelve geworteld. Vooral bij de spelen, die tot den kerst-cyclus behooren, kreeg dat voorspel spoedig een tamelijke uitgebreidheid: eensdeels gaf de kerst-liturgie daar rechtstreeksche aanleiding toe; anderdeels moest dit liturgisch voorspel hier vooral hoogst welkom zijn, omdat de kerstgeschiedenis zelve weinig stof bood voor dramatische behandeling. 't Evangelie zelf volgende, had men voor 't kerstspel alleen Maria-boodschap, het tafereel der herders, de drie »Magi," Herodes.... maar daarmede betrad men toch al reeds een terrein, dat meer bijzonder paste voor 't spel van Driekoningen, van Onnoozele Kinderen enz.

Zou 't kerstspel tot eenigen omvang aangroeien, twee aanvankelijk korte bestanddeelen leenden zich gemakkelijk tot meerder uitbreiding: 1° het liturgisch oud-testamentisch voorspel werd uitvoeriger, en 2° aan de boodschap van den engel aan Maria werden de legenden omtrent de vroegere geschiedenis van Jezus' moeder en van hare ouders toegevoegd.

Gebruikelijke bestanddeelen van vele der tot den kerstcyclus behoorende mysteriën werden dus: 1°. oud-testamentisch voorspel (waarvan wij 't samenstel straks nader zullen beschouwen); 2°. de Mariaansche legenden der apocrypha, wier inhoud door boeken als de Aurea Legenda enz. in de Westersche kerk algemeen was verbreid; 3°. 't kerstevangelie.

Bij de toenemende Mariavereering werd ook op de verschillende Mariafeesten op menige plaats een spel in de kerk vertoond: voorzoover nu die Mariaspelen de levensgeschiedenis van O. L. V. vóór de geboorte van Jezus moesten voorstellen, waren ze meestal op dezelfde wijze saamgesteld als de kerstspelen, en behooren dus, wat hun bouw aangaat, tot de mysteriën van den kerstcyclus. 't Eenige verschil in samenstel tusschen sommige mysteriën voor Kerstdag, voor Driekoningen of Lichtmis en mysteriën van O. L. V. Geboorte of Boodschap bestaat dan ook dáárin, dat het stuk, al naar de bijzondere gelegenheid, waar 't voor bestemd is, wat vroeger ophoudt of wat langer de geschiedenis vervolgt: het groote vóórspel blijft hetzelfde. Moet het spel voor Driekoningen of Lichtmis dienen, dan zet het de geschiedenis wat verder voort dan 't gewone kerstspel deed: is het daarentegen bestemd voor O. L. V. Boodschap, dan eindigt het eenvoudig iets eerder dan 't kerstspel, enz. [1]. — De gebeurtenis, waarmee 't spel *eindigt*, geeft dus aan, bij welke feestgelegenheid het behoort, wat zijn titel moet zijn.

Zoo draagt dan ook onze »Eerste Bliscap van Maria" te recht haar ouden titel: 't is een, tot de boven aangeduide groep behoorend *spel van O. L. V. Boodschap*. — Waar 't HS. van een spel *geen* titel vermeldt, heeft het voorbijzien der hier meegedeelde opmerking aanleiding gegeven tot zonderling misverstand. Zoo

[1]) Spelen, die, met elkander vergeleken, dit duidelijk aantoonen, zullen straks worden genoemd: men vergelijke o. a. de hieronder als B, C en D aangeduide spelen.

gaf SCHÖNEMANN [1] een Nederduitsch spel uit, waarboven hij als titel plaatste »der Sündenfall." Dat spel (we zullen er straks nog nader mee kennis maken) stelt, ja, óók den zondeval voor, maar 't voert ook Abram's offerande, Melchisedek, Salomo enz. enz. ten tooneele, ten laatste de geschiedenis van Maria's ouders; 't eindigt met een tafereel, ons voorstellende, hoe Maria, drie jaar oud, in den tempel gebracht werd. — De uitgever meende wellicht, dat het doel des dichters met al die aaneengeregen tafereelen geweest is: de ellendige gevolgen enz. van den zondeval voor te stellen, en van daar zijn titel: der Sündenfall. Maar als dit het onderwerp is, waarom eindigt dan de dichter, zoo zonderling, met de driejarige Maria? — want hier is blijkbaar ook 't werkelijk einde van 't stuk.... Overeenkomstig bovenstaande opmerkingen is dat nederduitsche spel niets anders dan een *spel van O. V. presentatie,* [2] met oud-testamentisch voorspel.

En thans overgegaan tot de inhoudsopgave van de Maria-Bliscap: voor 't gemakkelijk overzicht heb ik haar reeds dadelijk in groote afdeelingen ingedeeld; aanstonds zal den lezer blijken, op welke gronden die indeeling steunt.

I. vs. 1—800. »Vóór de Wet." (Zondeval en straf).

Lucifers val (behoort tot het schema, maar is weggelaten: Proloog: »wi laten overlien Lucifers val mit sijnre partiën").

Tooneel in de hel: Lucifer en Nijt besluiten den mensch te »trampeneerne". Nijt draagt aan Tserpent op, den mensch te verleiden.

Tserpent haalt Yeva over en zij Adam. God bestraft den mensch en jaagt hem uit het paradijs. Adam en Yeva, buiten 't paradijs, plegen rouw over hun overtreding. Adam neemt de spade ter hand.

Blijdschap in de hel. Nijt en Lucifer brengen, als aanklagers, Adam voor God en vragen een rechtvaardig vonnis over hem. God, die naar »redene ende recht" moet handelen, doet uitspraak:

»al dat menschelicken name
»Voert aen sal dragen na desen tijt,
»Gheboren werdende van Adame,
»Die werden van mi vermaledijt."

(NB. Groet gerommel ende geruusch in de helle).

---

[1]) Dr. OTTO SCHÖNEMANN, Der Sündenfall und Marienklage. Zwei Niederdeutsche Schauspiele (aus HSS. der Wolfenbüttler Bibl. herausg.) Hanover 1855.

[2]) Zie daarover WILKEN a. w. S. 30, waar 't minder juist een ludus de nativitate Mariae heet.

Adam, »versleten, out en cranc", ligt in stervensnood: zijn kinderen zijn bij hem. Hij zendt zijn zoon Seth naar 't paradijs, om den wachthoudenden engel te vragen, hoe men den »mesval blusschen mochte". Seth vertrekt. Adam sterft. Seth, aan 't paradijs gekomen, krijgt van den engel Cherubim een takje van den boom der kennis. Dat takje moet hij planten »onder 't hoofd" van zijn vader Adam: en er zal een schoone en groote boom uit groeijen, die verlossing zal geven.

II. (vs. 801—1502.) »Onder de Wet."

a. Tafereel in de hel: Lucifer en Nijt verheugen zich in hun rijke vangst van menschenzielen. Bij hen zijn geborgen: Abraham, Melchisedek »de eerste pape", Salomon, Alexander en nog velen. Men hoort de »vaders" in de helle klagen en tot God bidden, en wel, behalve Adam en Yeva, ook nog David en Job. Aan dezen wordt door Ysayas herinnerd, hoe hij, toen hij »op de werelt was", geprofeteerd heeft, dat een »kint, van eenre maecht geboren" het verlorene redden zou. »Verhuecht u, vrienden, en blijft in hopen: Die prophecie en mag niet liegen", besluit Adam. *(Sanc of spel).*

b. Bitter-Ellende (of Ellendicheit), door Adam gezonden, wendt zich om hulp tot Innich Gebet. Deze »sal mitten eggere een gat willen boren in den hemel," en in naam van Bitter Ellende, die zelve niet boven komen mag, spreekt zij in den hemel Ontfermicheit aan, die op zich neemt, om, uit medelijden met de arme lijders in de hel, »haar advocaet te werdene Vor den Here gebenedijt."

Het pleidooi in den hemel: Men ziet »Gode bloet sitten". Ontfermicheit brengt hare bede bij Hem in. Hare zuster Gerechticheit echter blijft straf eischen; want

»Worde Adam niet dewige doot besurende,
»Gerechticheit en waer niet ewelic durende."

Waerheit mengt zich in 't pleidooi: de zaak zou te vinden zijn, meent zij, als iemand, die »suver bleef", geneigd bevonden werd, »tsmenscen sonde metter doot te beteren". Gerechticheit merkt op, dat zoo iemand niet te vinden is: want alle menschen hebben gezondigd. Zou, zoo vraagt Waerheit, niet een van de Engelen, die niet gezondigd hebben, geschikt wezen? — 't Blijkt, dat de engelen wel bereid zijn, als God het gebiedt, dus uit *gehoorzaamheid;* maar op de vraag, of iemand hunner den mensch zóó genegen is, »datti de doot wilt sterven uut *minnen*", blijven alle engelen 't antwoord schuldig. De Soen Gods verklaart nu (onder goedkeuring van den Heiligen Geest) zich bereid. — Zoodra God aan 't plan zijne goedkeuring gehecht heeft, is 't geschil geëindigd: »de Vrede zal Gerechticheit kussen", alle vier, Vrede, Ontfermicheit, Gerechticheit en Waerheit betuigen nu hare blijdschap.

III. (vs. 1502—2226.) De Verlossing.

Uitvoerige dramatische voorstelling van de Mariaansche overlevering, tot op de »annuntiatie":

Joachim en Anna. Verwerping hunner offerande. De boodschap des engels aan Joachim. Geboorte van Maria. Haar jeugd. Haar huwelijk met Jozef (de bloeiende roede). De boodschap van den Engel Gabriël. Na-prologhe.

Naast dit stuk werden door dr. GALLÉE twee buitenlandsche ge-

legd, die den schrijver aanleiding gaven tot vergelijking en gissing. Vooreerst: het Nederduitsche spel (laatst der 15e eeuw), door SCHÖNEMANN uitgegeven onder den titel: *der Sündenfall* (A) [1]. Ik laat kortelijk den inhoud van dat stuk volgen, ook weer door mij, naar 't zelfde beginsel, in drie deelen verdeeld:

(I.) Lucifer's val. Schepping van Adam en Eva. Zondeval. Dood van Abel. Seth's tocht naar 't paradijs. Adam's dood en »hellevaart". De zondvloed. Abram's offerande. Mozes in 't braambosch. Melchisedek's offer.

(II.) Klacht van Adam en Eva in de hel. Overleg tusschen David, Jesaja, Jeremia en Ezechiël over de verlossing. Salomo's raad wordt door hen ingegeroepen. (Maaltijd bij Salomo: bezoek van de koningin van Scheba; komisch tafereel). Overleg van Salomo met profeten en sibyllen. Beden van Jesaja, Jeremia en David tot God. Tweede klacht van Adam. Het afgewezen offer van Joachim en Anna. Adams derde klacht. Gesprek van David met Salomo enz. David gaat met Michaël tot God en vindt verhooring. — Het pleidooi in den hemel: strijd tusschen Justitia en Misericordia; aldus eindigende: osculant se invicem.

(III.) De boodschap des engels aan Anna. Nieuwe bede van Michaël en David tot God. David keert tot de profeten terug. Maria, drie jaar oud, wordt door hare ouders in den tempel gebracht. Loflied van David en de overigen.

Erkennende, dat beide stukken (de M.-Bl. en de Sündenfall) »niet veel meer overeenkomst hebben, dan de behandeling van dezelfde stof", meent toch Dr. GALLÉE, »om de vele punten van overeenkomst, welke beide stukken hebben, en om sommige gelijkluidende uitdrukkingen, te mogen aannemen, dat de dichters een zelfde origineel vrij gevolgd hebben." Dat origineel zal dan waarschijnlijk een ouder Nederlandsch spel geweest zijn, waarin ook de val van Lucifer voorkwam. (Deze gissing wordt den schrijver nog aannemelijker, omdat in den Sündenfall volgens SCHÖNEMANN vele »Niederländische Wortformen" voorkomen).

Veel sterker trekken van overeenkomst met onze M.-Bl. vond Dr. GALLÉE in een Engelsch mysteriespel, waarvan HONE den inhoud zeer uitvoerig mededeelt. Dat Engelsche stuk (B) stelt ons 't navolgende voor:

De offerande van Joachim en Anna, door den hoogepriester Issaschar ver-

[1]) Spelen, waar ik in 't vervolg meermalen op moet wijzen, zal ik kortheidshalve bij de eerste vermelding met de letter A, B, enz. merken: om ze later eenvoudig onder die letter aan te duiden.

worpen. Joachim en Anna ontvangen elk de blijde boodschap van den engel. Maria's jeugd en huwelijk.

Daarna: Pleidooi voor God tusschen Truth, Mercy, Justice en Peace. De Zoon Gods verklaart zich bereid; »Justicia et pax osculati sunt." Zending van Gabriël naar Maria. Haar bezoek aan Elisabeth. Jezus geboorte.

De sterke, vaak woordelijke overeenkomst tusschen dit spel en het Nederlandsche bracht den schrijver tot deze gissingen: »Mis- »schien is 't er evenzoo mede gelegen als met het Duitsche, en »is ook het Engelsche van een zelfde origineel afkomstig als de »beide anderen; misschien is het de *vrij trouwe navolging* van dat »gedeelte der M.-Bl., dat voornamelijk op Maria zelve betrekking »had, waarom men al het andere achterwege heeft gelaten. Wat »er van zij, durf ik niet beslissen, daar mij nog te weinig van »het Engelsche spel bekend is. Onwaarschijnlijk is het echter »niet, dat in een tijd, als toen de M.-Bl. gespeeld werd, toen »Vlaanderen nog aanzienlijke handelsbetrekkingen met Engeland »onderhield, en er tusschen beide volkeren een druk verkeer plaats »had, de een of andere Engelsche dichter in Vlaanderen het spel »van de Eerste Bliscap van Maria heeft zien spelen en dit voor »het Engelsche tooneel heeft omgewerkt" [1].

Inderdaad, vooral de laatste gissing klinkt ons niet onaangenaam in de ooren; doch we zullen meen ik een goed deel van onze begoocheling in dit opzicht verliezen, als we vragen, waarin die sterke overeenkomst bestaat. Wat de woordelijke overeenkomst tusschen 't Engelsche en een klein gedeelte van 't Nederlandsche

[1]) Bij de hypothese, die spelen als de M.-Bl. beschouwt als uit kleinere dramatische vertooningen bij de processie gegroeid, moet men dan ook de samenvoeging der tafereelen in zulk een spel, den bouw van 't geheel, als min of meer toevallig zich voorstellen. Ziet men nu een met dit spel overeenkomstige samenvoeging van dezelfde bestanddeelen in een paar buitenlandsche spelen, dan moet men op dát standpunt natuurlijk ook wel verleid worden tot de meening, dat die overeenkomst aan toevallige oorzaken is toe te schrijven: aan 't gezamenlijk bewerken van een zelfde ouder spel, of aan navolging van den eenen dichter door den anderen. — Blijkt het echter, dat niet in twee of drie, maar in een geheele groep van, oudere en jongere, spelen die zelfde bestanddeelen bij elkander voorkomen, dan vervalt zeker wel 't geloof aan toevallige verwantschap, maar daarmede ook aan een toevallige samenvoeging der verschillende tafereelen, aan een toevallig ontstaan van 't geheel.

spel aangaat, moet ik opmerken, dat al de gelijkluidende plaatsen ons wijzen op een gemeenschappelijke, zeer oude bron: nl. de evangelia apocrypha. Legt men deze naast het Engelsche, het Duitsche en het Nederlandsche stuk, dan vindt men de oorzaak van de woordelijke overeenkomst niet alleen, maar ook van 't kleine verschil, dat bij de behandeling van de geschiedenis van Maria's ouders enz. tusschen de drie spelen bestaat. (Zoo wordt de hoogepriester, die 't offer van Joachim en Anna verwerpt, in 't Engelsche spel Issaschar genoemd, gelijk in 't Evang. de Nativ. Mariae, c. 2., in het Duitsche Ruben, gelijk in 't Evang. Pseudo-Matth. c. 2. en in 't Protev. Jac. c. 1.; in 't Nederlandsche, eenvoudig: »De Bisscop.") De later volgende gelijkluidende plaatsen in 't Engelsche en Nederl. spel zijn o. a. woordelijk ontleend aan 't feestevangelie van Maria-Boodschap (Lukas I, vs. 26—38).

Het Engelsch spel is dus een kerstspel, waarin ook (licht verklaarbaar!) de geschiedenis van Jezus' moeder en hare ouders, geheel overeenkomstig de verhalen in de apocrypha, is opgenomen: het eenige, nog niet verklaarde punt van overeenkomst met onze M.-Bl. is, dat ook hier, al is 't op een andere plaats in 't spel, de strijd tusschen Barmhartigheid en Rechtvaardigheid voorkomt. Vonden wij nu dat denkbeeld alléén in de drie bovengenoemde spelen, dan zou er inderdaad grond zijn, om aan nauwer verwantschap tusschen die stukken te denken. Intusschen, de Engelsche dichter behoefde juist niet in Vlaanderen op dat denkbeeld gebracht te worden; wij vinden nl. melding gemaakt [1] van een zeer oud spel, door Guillaume Herman voor den prior van Kenilworth vervaardigd, waarin, na den zondeval, Waarheid en Gerechtigheid tegen Barmhartigheid en Vrede pleiten voor den troon Gods. En hetzelfde onderwerp werd behandeld in een spel van Langton, aartsbisschop van Canterbury (1251), dat volgens 't zelfde bericht in HS. in de bibliotheek der Royal Society te Londen berust. Van andere zijde vernemen wij, dat dergelijk pleidooi ook voorkomt in een te München in HS. bewaard spel van Conradus Schyrensis (1240) [2]. Allertreffendst is de overeenkomst tusschen onze M.-Bl. en een Italiaansch mysterie, dat juist tot denzelfden

[1]) De la Rue, aangehaald bij Klein, Gesch. des Drama's IV, blz. 107.
[2]) Wilken, a. w. S. 152, 180.

tijd behoort en 't zelfde onderwerp behandelt. Ik bedoel de »Rappresentazione quando la N. Donna Vergine Maria fu annunziata dell' Angelo Gabriello," door FEO BELCARI (1410—1484) (C). Na een proloog worden door een engel profeten en sibyllen opgeroepen, die één voor één de komst van den Verlosser aankondigen. Terwijl de H. Maagd te middernacht in 't gebed verzonken is, knielen de engelen voor Gods troon, en uit aller naam bidt één hunner om erbarmen voor den mensch. Daarop knielt ook Misericordia met dezelfde bede voor God neder; Pace ondersteunt haar gebed. Doch Giustizia en Verità verzetten zich; Giustizia heeft hier juist hetzelfde bezwaar, als dat wij boven vernamen:

Se tu trai l'uom dell' eterno dolore,
Verità manca e la giustizia muore.

't Verloop van 't pleidooi is ook hier 't zelfde: onder de menschen geen schuldelooze, onder de engelen geen, die »carita" genoeg heeft om vrijwillig den dood te lijden: »Questo non può nè uom ne angel fare, Ma solo Dio può questo meritare." God de Zoon verklaart zich bereid. Gabriël brengt nu 't blijde bericht aan Adam in de hel. De annuntiatie volgt [1].

Ook in een fransch spel van O. V. Lichtmis (D) [2] komt het pleidooi voor, onmiddellijk vóór de geschiedenis van Joachim en Anna.

---

[1]) CIONACCI, Rappres. di FEO BELCARI. Firenze 1833. Men vindt inhoudsopgave bij KLEIN, a. w. s. 203 ff. Van elders weten wij, dat de stukken van FEO BELCARI ook in kerken werden opgevoerd: zie DU MÉRIL, a. w. p. 74.

[2]) Uitvoerige inhoudsopgave van dat spel vindt men Hist. Univ. des Theatres, Paris 1780, XI, i, pag. 10. — Met het voorspel dezer groep van kerstmysteriën komt op treffende wijze een nog in onze dagen gebruikelijk kerstspel overeen, waarin het overoude type nog altijd duidelijk herkenbaar is. Jaarlijks wordt nog (werd althans nog in 1853, toen WEINHOLD zijn *Weihnacht-Spiele und Lieder aus Süd-Deutschland und Schlesien* uitgaf; zie ald. S. 294, 302 ff). in Stiermarken (Vordernberg en Feistritz a/d Mur) omstreeks kersttijd door landlieden een spel gespeeld, waarvan het eerste gedeelte, 't zoogenaamde Paradijs-spel, merkwaardige punten van overeenkomst aanbiedt met de eerste twee deelen van onze Maria Bliscap: behalve 't profetenspel is het *uit geheel dezelfde bestanddeelen samengesteld:* Zie hier een korte opgave van den inhoud: (E)

Schepping van den mensch (over Lucifer's val is vooraf in een monoloog van God-Vader gesproken). Raadslag der duivelen, om den mensch ongelukkig te maken. Zondeval. Lucifer klaagt (juist als in de M.-Bl.) den gevallen mensch bij God aan. Pleidooi tusschen Barmhartigheid en Gerechtigheid.

Op een kleinen zwerftocht door de geschiedenis van 't mysteriespel buiten Nederland hebben wij dus gezien, dat het pleidooi in den hemel in 't mysterie herhaaldelijk gevonden wordt, vooral als inleiding van de tot den kerstcyclus behoorende spelen. Nog een tweede bestanddeel merken wij in 't voorspel van verscheidene dier stukken op. Bepaalde zich het oudste liturgische drama tot de beurtzangen, waarin herders, magi enz. zich deden hooren; al zeer vroeg ging daar iets anders aan vooraf; nl. het optreden van oud-testamentische profeten, soms vergezeld van Virgilius, de Sibylle en andere heidensche profeten van den Messias, die, vóórdat de eigenlijke kerstgeschiedenis werd voorgesteld, beurtelings hunne voorzeggingen van den Verlosser uitspraken. Een dergelijk stuk komt reeds voor in een grootendeels Latijnsch spel, uit Frankrijk afkomstig [1], dat misschien ouder is dan de 12e eeuw; verschillende profeten, Jesaja, Jeremia, de Sibylle, Virgilius enz. worden één voor één opgeroepen, om van den Christus te verhalen: daarop volgt een kerstgezang. — Wat breeder uitgewerkt is dit profetenvoorspel in een Latijnschen Ludus de nativitate Dni van 't begin der 13e eeuw [2]; op 't profeten-voorspel volgt hier de Maria Boodschap, en daarna de geboorte van Jezus; dat laatste gedeelte stemt nog woordelijk overeen met een overoud (het Freisinger) liturgisch-dramatisch kerstofficium. — Niet meer in 't Latijn, reeds geheel in de landtaal, doch voor 't overige nog zeer eenvoudig, komt het profeten-voorspel van Jesaja, Mozes, David, Salomo, Jeremia enz. voor in een Duitsch kerstspel bij MONE [3] (F). Ook hier volgt

---

Overleg tusschen God-Vader en God-Zoon, waarna de Zoon 't besluit neemt, den mensch te gaan verlossen.

Dit voorspel eindigt op eigenaardige wijze: God-Zoon maakt zich reisvaardig, om den hemel te verlaten. Hij legt daarom de kroon af, zet in plaats daarvan een hoed op, en neemt afscheid:

»Nun Adieu, mein allerliebster himmlischer Vater; nun Adieu, mein allerliebster heiliger Geist; sieh, ich geh in die Welt ins Leiden, welches mir von Ewigkeit ist zubereitet. Nun Adieu, ihr lieben Engelein (geht ab).

Der Engel singt:

Gloria in excelsis Deo."

[1]) Bij MONMERQUÉ et MICHEL, p. 3 ss. Zie over 't geheele spel de hierachtergevoegde Bijlage.

[2]) Inhoudsopgave bij WILKEN, a. w. S. 20, naar wiens behandeling van 't profeten-voorspel ik gedeeltelijk verwijzen kan.

[3]) Schausp. des Mittelalters I, s. 143.

daarop Maria-Boodschap. Nog vinden wij 't in hetzelfde verband in een Fransch kerstspel (G) [1], dat anders ook eenige merkwaardige trekken van overeenkomst met onze Maria Bliscap vertoont: 't profetenspel is hier afwisselend klacht over de tormenten der hel en profetie van de verlossing; 't wordt, evenals in ons Nederlandsch spel, voorafgegaan door de voorstelling van den zondeval: later volgt Maria-Boodschap.

Van waar dat voorspel? Dat het reeds voorkomt in overoude stukken, die zoo nauw nog aan de liturgie verwant zijn, wijst ons op de bron waaruit het welde. Zijn oorsprong is te zoeken in den kerkelijken dienst van den kerstnacht, »schooner dan de dagen." — Waren reeds in de dagen van den advent in de kerk allerwegen messiaansche profetieën, vooral van Jesaja, gelezen: bepaaldelijk werd in den nachtdienst, door 't voorlezen van profetieën en van andere geschriften [2], in het licht gesteld, hoe de geboorte van Jezus in een vroeger tijdperk was geprofeteerd en hun, die in dat vroeger tijdperk hadden geleefd, ten nutte kwam [3]. Met name in de tweede nocturn van dezen dienst dacht men »aan hen, die onder de wet waren: David en de profeten en meer anderen" [4]. Ziedaar den liturgischen oorsprong van 't profeten-voorspel.... en tevens van 't pleidooi in den hemel. Dat laatste toch is ontleend aan de woorden van Psalm 85 (Vulg. 84) „*Misericordia* et *veritas* obviaverunt sibi; *justitia* et *pax* osculatae sunt." De woorden zelve komen nog bij den tekst van A en B voor (vgl. Maria Bliscap: »Vrede sal Gerechticheit cussen, ende segghen dit," enz., vs. 1348); en dat men in een oud mysterie onder 't pleidooi nog op den Psalm zelven wees, zal ons aanstonds blijken. — Die Psalm 85 nu is juist de laatste der drie psalmen van de tweede nocturn, waarover ik boven sprak: in die tweede nocturn liggen dus de liturgische grondslagen voor profeten-voorspel en pleidooi beiden. Dat laatstgenoemd thema onder den invloed der Anselmiaansche

---

1) La Nativité de J. C. bij JUBINAL II, p. 1 ss.

2) Zie het Rationale divinorum officiorum van DURANDUS, VI, 13, 13.

3) Ook de sibyllen, die wij in 't overoude profetenspel zagen optreden, zijn er uit de kerstliturgie afkomstig; in vele kerken werden op 't kerstfeest ook de versus Sibyllini gelezen; zie MARTENE, de antiquis eccl. ritibus III, 95.

4) Zie het Rationale van DURANDUS, VI, 13, 7.

leeringen geliefd en de bewerking daarvan hoe langer hoe uitgebreider werd, spreekt wel van zelf.

Die twee voorspelen nu, profetenspel en pleidooi, komen òf afzonderlijk òf samen voor als inleiding, straks als uitvoerig bewerkte bestanddeelen der tot den kerstcyclus behoorende spelen. Het profetenspel afzonderlijk bijv. in F, G, enz.; het pleidooi alleen in B, D, E, enz.; beide achter elkander in C. Met laatstgenoemd spel komen dus ook onze Maria Bliscap en de zoogenaamde Sündenfall overeen; alleen met dit onderscheid, dat in deze twee spelen nog een eerste deel voorafgaat, waarin de zondeval (ook Lucifer's val) en zijne gevolgen worden voorgesteld.

Die twee spelen echter staan daarin óók weder niet alleen; met den zondeval, aan 't profetenspel voorafgaande, wordt ook 't kerstspel G geopend [1]; vgl. ook E: en zoo aanstonds zullen wij zien, dat dit meermalen geschiedde, en dat bepaaldelijk in een zéer merkwaardig ouder spel een korte voorstelling van Lucifer's vernedering en den zondeval aan een kort »pleidooi" en een daarop volgend, nog zeer primitief profetenspel voorafgaat.

Dat de bijvoeging van dit eerste gedeelte een aanwinst was voor de harmonie van 't geheel dezer drama's, behoeft nauwlijks aanwijzing. Toen 't mysterie nog in zijn oudsten vorm, als beurtzang, gespeeld werd, en er van tooneelinrichting nog weinig sprake was, kon men gevoegelijk 't kerstdrama met een profeten-voorspel openen: aan het *tempus gratiae,* (dat men zich bij de derde nocturn herinnerde) den inhoud van de tweede nocturn, het *tempus legis,* laten voorafgaan. De zangers of sprekers, die de profeten voorstelden, droegen te midden van 't andere personeel, op hunne plaats, eenvoudig hunne »rhythmi" voor. Maar dit werd anders, toen de tooneelinrichting uitgebreid en verbeterd was, toen voor hemel, aarde en hel afzonderlijke tooneelen waren ingericht en de kerkmeesters aan timmerman en smid rekeningen hadden te betalen voor den hijschtoestel, waarmee de engel afdaalde. 't Pleidooi

---

[1]) Een oud fransch stuk uit de 12e eeuw begint met den zondeval enz., daarop volgt het profetenspel, waarmede 't fragment afbreekt. De uitgever Victor Luzarche gaf aan 't fragment verkeerdelijk den titel: Adam. (V. Luzarche, Adam, drama anglo-normand du XII siècle, Tours 1854). Hase S. 22 noemde het terecht: fragment van een kerstspel.

werd nu in den hemel gespeeld, Maria's leven, 't kerstevangelie enz. op aarde; en de profeten? — Vóór de geboorte des Verlossers behoorden zij natuurlijk in de hel: immers bij gelegenheid van 't paaschspel zagen de toeschouwers op die ijzingwekkende plaats 't zelfde gezelschap, de patriarchen, profeten en David enz., die dan bij Jezus *descensus ad inferos* uit hun gevangenis werden verlost. Maar, een kerkelijk spel te openen met een tooneel, dat profeten en andere vromen en hoogvereerden in de hel plaatst, zonder dat die toestand behoorlijk vooraf was gemotiveerd... daartegen waren zeker zeer ernstige bezwaren [1].

Niet willekeurig echter werd aan die bezwaren te gemoet gekomen door de voorvoeging van een eerste afdeeling. De liturgie zelve bood hier wederom de stof: als de gedachten, die men aan haar verbond, geheel in het drama werden opgenomen, zou 't bezwaar van zelf uit den weg zijn geruimd.

Uit drie nocturnen bestond de dienst: bij de eerste dacht men aan het *tempus ante legem*; bij de tweede, zooals wij zagen, aan het *tempus legis*; bij de derde aan het *tempus gratiae*. Bij de twee eerste nocturnen mocht bij de antiphonen, die er gezongen werden, het gebruikelijk Hallelu-jah niet worden gehoord, »omdat de vaders dier tijden verstoken waren van de eeuwige vreugde van hun vaderland": eerst bij de antiphonen van de derde nocturn, van het tempus gratiae, klonk het Hallelu-jah: Drie missen werden er gezongen: de eerste *de media nocte*, omdat de vaders van 't eerste tijdperk van alle licht waren verstoken; *in aurora* werd de tweede mis gezongen: men dacht aan 't schemerlicht van wet en profetie, het tempus legis; als het dag was geworden, was het tijd voor de derde mis, — de volheid des lichts bij het tempus gratiae, de komst van den Verlosser.

Vinden we hier de verklaring van den bouw dezer spelen en van de merkwaardige punten van overeenkomst, die ze aanbieden:

---

[1]) Het boven door mij genoemde Italiaansche spel C opent nog met het profeten-voorspel, waarop dan 't pleidooi volgt: de dichter heeft zich, vrij ongelukkig, uit de moeielijkheid op deze wijze trachten te redden, dat hij de profeten *door een engel* (in 't ouder mysterie deed het Ecclesia of Augustinus), liet oproepen, en ze dus (vermoedelijk) in den hemel plaatste.

ook van het groot onderling verschil, dat er tusschen die stukken bestaat, wordt ons nu de oorzaak duidelijk. Legt men bijv. den Sündenfall (spel van Maria-Presentatie) en onze Maria-Bliscap (spel van Maria-Boodschap) naast elkander, dan vinden we de grootste, en soms woordelijke overeenkomst in het 3e gedeelte dier spelen; wat meer verschil in het 2e, terwijl ze in de behandeling van 't 1e deel het meest, en wel tamelijk ver, van elkander afwijken. Geen wonder waarlijk! Voor het derde deel was de stof grootendeels gegeven in den tekst van apocrypha en evangelie; de Mariaansche legenden worden in gesprekvorm omgezet. Meer speling is den dichter gelaten in de behandeling van zijn tweede deel, het tempus legis; ofschoon aan twee hoofdbestanddeelen, rechtstreeks voor 't liturgisch drama aangewezen, — 't profetenspel en 't pleidooi — de inhoud dezer afdeeling gebonden is. Veel grooter verschil van behandeling, veel grooter speelruimte voor eigen opvatting, is den dichter gelaten bij zijn bewerking van 't eerste deel. Dat hij den zondeval en de straf daarvoor voorstelt, ligt het eerst voor de hand; dat hij zich geneigd voelt, Lucifer's val daaraan te verbinden, is uit meer dan éene oorzaak verklaarbaar [1]. Bij dit hoofdbestanddeel kan hij 't laten, zooals o. a. de dichter van 't Fransche Kerstspel G, bij wien de zondeval onmiddellijk door 't profetenspel wordt gevolgd; maar ook, hij kan het tempus ante legem uitvoeriger behandelen, en voegt er dan enkele tafereelen uit dat tijdperk aan toe. Zoo deed de dichter van den Sündenfall,

[1]) De gedachte aan den zondeval was voor de oude Kerk bijna één met die aan Lucifer's val: in de kerstpreeken gedacht men gaarne, hoe beide uit *hoogmoed* waren voortgekomen, en dat de mensch van al de door dien *hoogmoed* gewrochte ellende verlost werd door de onaanzienlijke geboorte van Jezus. —Voorts, de liturgie kan er ook rechtstreeks aanleiding toe gegeven hebben: 1° bij de 1e missa in nocte van 't feest klonk het *graduale*: Tecum principium in die virtutis tuae: in splendoribus sanctorum ex utero ante Luciferum genui te; bij de communio werden die woorden herhaald. 2° Vóór 't kerstfeest werden in de kerken groote stukken uit Jesaja (volgens sommigen bijna de geheele Jesaja) gelezen, omdat die profeet »urbanius" van den Christus had voorspeld: tot die ter voorbereiding van 't kerstfeest gebruikelijke lezingen uit Jesaja behoort de voorname schriftuurplaats, die men voor Lucifer's val placht aan te halen: XIV vs. 12: »Quomodo cecidisti de coelo, Lucifer, qui mane oriebaris?.... qui dicebas in corde tuo: In caelum conscendam» super astra Dei exaltabo solium meum.... similis ero Altissimo. Veruntamen ad infernum detraheris in profundum laci."

bij wien we Melchisedek, Abram's offerande, enz. nog in deze afdeeling zien opgenomen: alle tafereelen, die men zich in de oude Kerk gaarne in zinnebeeldig verband met de verlossing door Jezus voorstelde: getuige het o. a. menige voorstelling in muur- of glasschilderij, de Biblia pauperum, enz.

En hoe heeft nu de dichter der Maria-Bliscap zich van zijne taak gekweten? Zeker, zoolang we geen acht geven op het kerkelijk-liturgische type, waardoor 't samenstel van zijn stuk wordt beheerscht, en de leest vergeten, waarop ook zijn gewrocht moest geschoeid worden, zoolang maakt het geheel den indruk van een verzameling van willekeurig aanéèngeregen tafereelen: — zóólang zouden we geneigd zijn, met Dr. JONCKBLOET [1] te denken aan grootere mysteriën, die »in stukken geknipt" werden en daarna omgewerkt, en onze M.-Bl. »een omgewerkt gedeelte van een grooter geheel" te noemen. 't Bleek ons echter, naar ik meen, dat wij met den voortreffelijken meester hier niet kunnen medegaan. Onze M.-Bl. toch bleek de getrouwe dramatische ontwikkeling te zijn van de gedachte, die uit de liturgie tot de geloovigen sprak, en die door haar het kerkelijk drama beheerscht. De conceptie in 't groot van dat stuk valt buiten 't gebied der letterkundige kritiek: zij is niet het eigendom des dichters, maar ze was er vóór hem. De uitwerking van het schema geeft hem echter aanspraak, om met eere genoemd te worden. Mij werd in den ruimen voorraad van Europeesche kerkelijke drama's geen stuk bekend, waardoor de groote gedachte der liturgie in 't eigenaardig schema, dat zij aan de hand deed, zoo zuiver, zoo klaar en zoo geregeld is weêrgegeven, en dat bewerkt is met zooveel van die prijslijke soberheid, als waarin de goede smaak van onzen dichter zich doet kennen. Hier geen noodelooze opeenstapeling van kleine tafereelen, waardoor, zooals in den zoogenaamden Sündenfall, der eenheid schade wordt gedaan; en toch is hier genoeg levendigheid, afwisseling, indrukwekkende tegenstelling, ook door de goed geplaatste diablériën.

In drie afdeelingen van ongeveer gelijke lengte is het stuk verdeeld: drie afdeelingen, die we, — naar de drie missen der liturgie,

[1]) Gesch. der Nederl. Letterk. 1868, blz. 370, 371.

welke ze vertegenwoordigen, — Nacht, Morgenrood en Daglicht zouden kunnen betitelen. Ook onze dichter bepaalt zich (even als de Fransche in G) voor zijn eerste afdeeling tot den zondeval en de straf: verdere tafereelen zijn onnoodig in deze afdeeling, die geen ander doel heeft, dan den duisteren Nacht voor te stellen.... Ja, één enkel tafereel nog greep onze dichter met meesterhand voor 't besluit van die Afdeeling: het tafereel van Seth, die bij Adams sterfbed de tak van den paradijsboom brengt, waaruit des Levens Boom eenmaal zal groeien: [1].... de Nacht eindigt niet, voordat een flauwe schemering den Dageraad heeft aangekondigd. In 't gedeelte, dat dien Dageraad der Verlossing moet voorstellen, geeft de dichter slechts de twee, op de liturgie steunende, tafereelen: 't profetenspel en 't pleidooi: den raad des Vaders tot zending van den Zoon. Daarop volgt dan het vrij getrouw naar den tekst der

---

[1]) De legende van Seth komt in de 1e afd. èn van onze Maria Bliscap èn van den »Sündenfall" voor. Nadere verwantschap tusschen die twee spelen volgt hieruit echter niet; immers 1° in 't Nederduitsch spel heeft de legende eene andere gestalte dan in de Maria Bliscap; 2° dezelfde legende pleegt ook in andere mysteriën voor te komen; zoo, in 't zelfde verband, in 't Fransche kerstspel G; zeer uitvoerig in een oud mysteriespel van Cornwallis (bij Hersart de la Villemarqué, Le grand mystère de Jésus, Drame Breton, Paris 1865, p. XXXIX); in een duitsch bij Mone (Schsp. des M.A. II, s. 45). Zij is ontleend aan Ev. Nicod. p. II c. 3, waar hare eerste beginselen voorkomen in den vorm van een verhaal van Seth bij gelegenheid van Jezus' descensus ad inferos. Geheel in 't zelfde verband kwam zij dan ook oorspronkelijk in 't paaschspel voor, waarin het tafereel van den descensus ad inferos oudtijds niets anders was, dan grootendeels woordelijke navolging van 't Ev. Nicodemi. (Zie 't duitsche paaschspel bij Mone II, s. 45). Straks kreeg de legende van Seth in haar uitgebreider vorm groote populariteit (men denke o. a. aan Dboec van den Houte, en zie de mededeelingen van Tideman in zijn uitgave van dat gedicht). Is 't reeds dááruit verklaarbaar, dat Seth, dien men in 't spel van den descensus toch reeds in 't gezelschap van de patriarchen en profeten placht te zien optreden, niet achterwege mocht blijven, waar die zelfde verzameling van personen in de spelen van den kerstcyclus ten tooneele kwam: — men moet hierbij, meen ik, nog iets anders bedenken. De legende van Seth komt neer op de voorstelling van een boom (of boomen), groeiende uit zaadkorrels of een takje, geplant onder 't lijk van Adam. Maar die boom, op 't lichaam van den ouden Adam groeiende, doet ons denken aan de in de middeleeuwen zoo geliefde en algemeen bekende voorstelling van een boom, groeiende uit het lichaam van een man... *de boom* of *de stam Jesse*. Deze afbeelding nu behoort bij de plaats van Jesaja, die èn in de liturgie voor 't kerstfeest èn bijna overal in 't voorspel van 't kerstmysterie werd gehoord: Jes. XI, 1: »Egredietur virga de radice Jesse, et flos de radice eius adscendet."

apocrypha bewerkte Derde Gedeelte. — Ook in de bewerking der onderdeelen prijzen wij 's dichters goeden smaak, — natuurlijk als wij meten met den maatstaf, die hier gebruikt moet worden. Zoo wordt vs. 1656—1686 eene gaping in de geschiedenis met goeden tact aangevuld door 't gesprek der »gheburen": aardig in zijn naïveteit is het tafereeltje tusschen Eva en Adam vs. 279—288, en zoo zijn er meer. Nergens maakt de dichter zich schuldig aan die platheid en ruwheid, die wij elders, vooral in de diablérieën, aantreffen, maar.... hij heeft »les défauts de ses qualités." In zijn diablérieën geen ruwheid of gemeenheid, maar ook weinig teeken van den krachtigen humor, die bij anderen voorkomt. Over 't geheel is hij een man van de »gulden middelmaat": bij hem geen excentriciteit, geen uitspattingen van welken aard ook, maar ook geen geestdrift, en evenmin geestigheid. Hij is een man van goeden, gekuischten smaak; hij heeft veel tact daarenboven; zijn tafereeltjes hebben soms iets liefelijks en naïefs, maar tot zijne talenten behoort niet.... »de gaaf der poëzij."

Ik meen hiermede mijne stelling omtrent de Eerste Bliscap van Maria (zij vertoont ons het zuiver type van het tot zijn breedste ontwikkeling gekomen kerkelijk drama) genoegzaam betoogd te hebben. Ik zou dan ook dit gedeelte mijner opmerkingen hier kunnen eindigen, indien er geen goede reden ware, om nog even, met het oog op één zeer merkwaardig spel, bij dit onderwerp stil te staan.

Vermeldde ik zoo even, dat ook nog in andere mysteriën de bovenbedoelde voorspelen voorkomen, ik had daarbij bepaaldelijk het oog op sommige tot den cyclus der Goede Week behoorende spelen, op enkele passie- en paaschmysteriën. Toen deze langzamerhand een zeer groote uitgebreidheid hadden gekregen, zoodat ze soms op verscheidene op elkander volgende dagen werden gespeeld, begon men ze ook te openen met een, meestal oudtestamentisch, voorspel. Dat voorspel bevatte dan somtijds enkele tafereelen, die symbolisch op 't onderwerp van het groote spel werden toegepast, en sloot zich daarbij vaak min of meer aan de perikopen-lezing in sabbato sancto, die, met de schepping beginnende, verscheidene dier tafereelen behandelde. Of ook.... 't voorspel van de oude kerst-

mysteriën werd eenvoudig overgenomen en vóór het passiespel geplaatst: zoowel de passie als de geboorte van Jezus werden beschouwd als heilsfeiten ter verlossing van 't menschdom uit de ellende van den zondeval en uit de straf der gerechtigheid Gods. Daarbij kwam nog, dat in de passiespelen soms 't geheele leven van Jezus, zelfs zijn geboorte, werd opgenomen, en dus het daarbij behoorende voorspel van zelf ook geheel of gedeeltelijk aan de orde kwam.

Zoo vinden wij 't in een Duitsch passiespel uit Eger [1]; alleen 't pleidooi in den hemel gaat vooraf in het Zuckmantler passiespel [2]; in een fransch paaschspel bij JUBINAL [3] komt alleen de schepping en de zondeval als voorspel voor: een ander bij LE ROY [4] opent met het pleidooi in den hemel, gevolgd door een tooneel in de hel, waarna Joachim en Anna op aarde ten tooneele verschijnen.

Maar geheel het voorspel, in al zijn bestanddeelen, nog zeer kort en ouderwetsch, vinden wij vóór een passie- of paaschspel, dat ook dáárom onze bijzondere aandacht verdient: het is geen ander dan... ons oudste mysterie, het eenige stuk, dat in onze letterkunde tusschen het liturgisch spel van 't Utrechtsch antiphonarium en de M.-Bl. in staat: het door ZACHER uitgegeven Maastrichter paaschspel. Dr. GALLÉE, het kortelijk besprekende, zegt er van (blz. 61), dat het »eigenlijk ten onrechte" door ZACHER een paaschspel werd genoemd, »daar het niet alleen de opstanding, maar de »geheele geschiedenis van den val tot de verzoening van het mensch»dom met God voorstelt." — Uit een korte inhoudsopgave zal ons, na het verhandelde, geloof ik, blijken, dat het inderdaad òf een een passie-, òf een paaschspel (het slot van 't stuk ontbreekt) is geweest, ingericht geheel op denzelfden voet als onze M.-Bl. en andere door mij aangewezen spelen.

God maakt de »werelt." Lucifers val. Schepping. Zondeval Verdrijving uit het paradijs. Kort pleidooi tusschen Infarmehertigkeit (of Intbarmicheit) en Wairheit, waarna God, overwegende wat David zijn profeet voor langen tijd in Psalm 85 heeft gezegd, tot verlossing besluit. Kort, eenvoudig en antiek profetenspel. Ga-

[1]) Inhoudsopgave bij WILKEN, S. 173.
[2]) Aldaar, S. 180.
[3]) Mystères inédits, II, p. 312.
[4]) Etudes sur les mystères, p. 168.

briël's boodschap aan Maria. Geboorte van Jezus, Driekoningen, Herodes enz. Daarna volgen tafereelen uit Jezus leven. Met de gevangenneming in Gethsemane breekt het stuk af.

Merkwaardig! Hier hebben wij een mysterie, dat (Dr. GALLÉE heeft er op gewezen) zich aan 't liturgisch beurtgezang van 't Utrechtsch antiphonarium hier en daar nog woordelijk aansluit,.... en dat in zijn samenstel zoo dicht bij onze M.-Bliscap komt en inderdaad, hoe eenvoudig en onredzaam soms bewerkt, reeds al de bestanddeelen bevat, die in ons jonger mysterie tot breeder ontwikkeling kwamen.

Na de gemaakte opmerkingen meen ik recht te hebben tot de bewering: Als onze M.-Bl. niet tot ons was gekomen, en wij, na kennis genomen te hebben van de ontwikkelings-geschiedenis van 't kerkelijk mysterie, eens moesten opgeven, hoe wij, op grond van de door die geschiedenis aangegevene feiten, ons het samenstel van een uitvoerig kerkelijk mysterie van O. V. Boodschap omstreeks 't midden der 15e eeuw zouden voorstellen; — dan zouden wij een schets moeten geven, die de meest mogelijke overeenkomst had met het samenstel van onze M.-Bl. — Hoe wij ons een spel over 't zelfde onderwerp zouden moeten voorstellen, dat gegroeid was uit de stomme vertooningen, wagenspelen en geschreven rijmen bij een vlaamsche processie, weet ik wel niet recht te zeggen: ik meen echter, 1° dat zulk een spel uit zijn aard een fragmentarisch voorkomen zou moeten hebben, 2° dat wij, na de zoo voortreffelijke opmerkingen van Dr. GALLÉE over de Oud-Germaansche en andere bestanddeelen, welke in die processiën zich voortdurend deden gelden, in onze schets van zulk een spel ten minste een bescheiden plaatsje zouden moeten inruimen voor den Reus en de Reuzin en voor Baba 't reuzenkind, voor 't Ros Beyaert, voor de Heemskinderen enz. [1].

---

[1]) 't Is eigenlijk onnoodig, onze fantasie in te spannen, om het antwoord te vinden op de vraag: Hoe een processiespel, uit de groepen en kleine voorstellingen eener vlaamsche processie met het sacrament ontstaan, en liever in ééns na den ommegang, dan gedurende den tocht op losse wagenspelen en in verschillende termijnen voorgesteld, er wel zou uitzien? — De Vlaamsche letterkunde uit veel later tijdperk, toen werkelijk de wagenspelen tot de geschiedenis gingen behooren, geeft er 't antwoord op. — Zulk een spel werd in 1698 te Brugge door de Rederijkerskamer. »De drie Santinnen" ver-

Doch, die laatste vraag daargelaten, ik meen dit voldoende te hebben aangetoond: vóórdat de processie, door stomme vertooning, wagenspel, enz., zóózeer een dramatisch karakter vertoonde, dat uit haar *misschien* een uitvoerig drama ontstaan kon, — lang vóór dien tijd waren in 't oude kerkelijk mysteriespel reeds de bestanddeelen aanwezig, die zuiver en zonder eenig onkerkelijk toevoegsel, het samenstel van onze Maria-Bliscap uitmaken. In de drie overblijfselen der oude geestelijke dramatiek te onzent: de stukken van 't Utrechtsch antiphonarium, het Maastrichter paaschspel en de Eerste Bliscap van Maria zagen wij de vertegenwoordigers der drie ontwikkelings-tijdperken van 't kerkelijk mysterie: het Maastrichter spel staat tusschen beide uitersten in, het heeft met het jongere ten minste evenveel overeenkomst als met het oudere.

Slotsom. De geestelijke drama's, door broederschappen op markt en plein opgevoerd, verschillen in oorsprong en soort niet van het kerkelijk drama. 't Was aanvankelijk een (uit de richting die de openbare eeredienst insloeg, verklaarbare) verplaatsing uit het kergebouw naar open terrein.

Het bleek, dat de plant ook buiten de kas, ook in de open lucht, geruimen tijd welig kon tieren; ja ze kwam hier tot krachtiger wasdom, dan ze vroeger had bereikt. — In verloop van tijd werd

---

toond. 't Spel is getiteld: »De langh gewenste Vrede-vreught en het Heyligh Gedencken van 't H. Bloed J. Christus; Vreughde-spel, vertoont na den ommeganck op de Gilde der Weirde drye Santinne binnen Brugghe op den 3 Maye 1698; door Jan Droomers, Brugge 1698" (Catal. Bibl. Maatsch. Ned. Letterk. I, b, blz. 81). De verschillende »uytkomsten" zijn zoovele tafereelen, waarin de groepen der processie zich op 't tooneel vertoonen en haar spel spelen. Zoo treden in de Eerste Uytkomst op: Trevanus, den grooten Reus, Aurelianus, Rosalia, Macharius, Poliphemus, Maghogghe, minne-moer van Poliphemus, enz.; in de Tweede: Rechtveerdicheyt, Vrede, Alphonse, spaansch afgezant, Siphira (verbeeldt de Stad Brugghe); in de Derde: Reynout, Ritsaert, Adelaer en Vritsaert, sittende op een Ros Bayaert; Bode; in de Vierde: Karel, koningh van Spaengien, Edellieden, Koninghs Nar, enz.; in de Vijfde: Astrologus, Siphira (= Brugge in vreugd) enz.; in de Zesde: Venus, Minerva, Apollo en de Musen; in de Zevende: De H. Kerck, Godt de Vader, Godt de Soone, Maria, Eenige Enghelen en Heylighen; in de Achtste: Mammon, Asmodeus, Beelsebub, Behemoth, Lucifer, Mahomet, vier krepele Duyvels, enz. 't Spel heeft als curiosum eenige, voor 't overige niet de minste waarde. [De hier voorkomende duivelskreet: Borha, ha, ha! kan dienen tot vergelijking met het tweemaal in Tspel vanden Sacramente voorkomende »bor" (zie de aanteekening van Verwijs, Tspel, blz. 89).]

nu echter haar groei wild genoeg, en bleek het gedurig meer, dat zij onttrokken was aan de moederlijke zorgen en het toezicht van de Meesteres der warande, die aanvankelijk haar had gekweekt en gekoesterd.

II.

Gaan wij over tot het wereldlijk drama.

De algemeen gangbare voorstelling omtrent het ontstaan van ons oudste wereldlijk tooneel komt hierop neder: In de dialogische gedichten, door sprekers met hun tweeën op dramatische wijze voorgedragen, hebben wij de eerste beginselen van ons wereldlijk tooneel te zoeken. »Aus der Gesprächform," zegt MONE [1], »ist bei »den Niederländern das eigentliche Drama hervorgegangen, und die »dialogischen Gedichte sind daher als die Anfänge der dramatischen »Kunst zu betrachten." In 't eerste hoofdstuk van die afdeeling, waarin hij over onze »dramatische Dichtung" handelt, plaatste hij dan ook een nog altijd belangrijke lijst van tweespraken, disputatiën, enz., die destijds nog meerendeels onuitgegeven waren. »Het »zijn dus de oude sprekers en hunne gedichten," zegt Prof. DE VRIES [2], »die voor de eigenlijke grondleggers van ons vaderlandsch tooneel »moeten gehouden worden." Zoo ook Dr. JONCKBLOET [3], volgens wien de berijmde samenspraken, »waarschijnlijk ten gevolge van den »opgang dien de geestelijke spelen maakten, uitdijdden tot wereldsche »tooneelspelen;" en Dr. VAN VLOTEN [4]. »De grootste zaken," schreef SNELLAERT, [5] »hebben doorgaans een gering begin. Wie zou gezegd »hebben, dat twee sprekers, die hunne eigene of eens anders stuk»ken opsneden of opzongen, den grondsteen legden voor genoot»schappen, die eens zich over geheel het land zouden verspreiden »en de grootste hinderpalen voor een ALVA zouden wezen?"

---

[1]) Uebers. der Niederl. Volksliteratur, S. 343.

[2]) In zijne Inleiding van de samenspraak tusschen Scalc ende Clerc, Nieuwe Werken van de M. der Ned. Lett. VIe Dl., blz. 130.

[3]) Middeln. Dichtk. III, blz. 510.

[4]) Bekn. Gesch. der Nederl. Letterk. blz. 166.

[5]) Nederl. Dichtk. in België, blz. 147.

Krachtig werd die opvatting ondersteund en duidelijk uiteengezet wat tot hare aanbeveling kon strekken, in Mr. H. E. MOLTZER'S Geschiedenis van het Wereldlijk Tooneel in Nederland gedurende de middeleeuwen.

Door het »esprit de corps" (zoo stelt deze schrijver de zaak voor), »een teeken des toenmaligen tijds" (men denke aan de gilden), waren de sprekers van lieverlede met elkander verbonden, tot gezelschappen vereenigd; zij beschouwden elkander als ghesellen en werden ook zoo genoemd. Ten gevolge van die vereeniging (associatie) der sprekers, treedt de dialoog als dichtvorm op den voorgrond. Men weet, dat de sprekers, bij 't spreken of zingen, het zij dan door houding, gebaren, kleedij of masker, bepaalde personen trachtten na te doen en ze sprekend of handelend in te voeren. MAERLANT zegt van de sprekers, dat zij

»*conterfeiten* diese moghen,
Beide ridders ende cnapen,
Porters, vrouwen ende papen,
Daer si scone om sijn geplumet.

Als wij dan zeker weten, dat ieder spreker zijn verzen zóó voordroeg, wat lag dan meer voor de hand, dan dat de dichters, als in het lied twee personen voorkwamen, ook met hun beiden reciteerden, en elk één der twee personen voorstelden? Er bestaat nog een niet onaanzienlijk aantal gerijmde tweespraken, ten bewijze dat de tweespraak in de 13e en 14e eeuw een algemeen gangbare dichtsoort was.

Maar waren die tweespraken bestemd om mondeling te worden voorgedragen? De grafelijkheidsrekeningen van Holland zijn daar, om het te bewijzen: daar wordt herhaaldelijk melding gemaakt van beloo-ningen, aan twee zeggers, die voor 't hof gesproken hadden, uitgereikt.

Intusschen tweespraak, dramatisch voorgedragen, is nog geen drama. De derde man moet de levendigheid aanbrengen, zijn komen en gaan geeft leven aan de voorstelling; door zijn verhaal kan het verhaal der beide anderen meer ingewikkeld, de gebeurtenis meer belangwekkend, de ontknooping voorbereid worden. Door het toevoegen van dien derden man is dan ook ongetwijfeld in de middeleeuwen uit de tweespraak het drama ontstaan. »Als niet »twee, maar drie personen sprekend en handelend moesten worden »ingevoerd, zooals bijv. in het Gesprek der Drie Koningen (MONE,

»Uebers., blz. 347), zullen dan niet drie sprekers (even als bij den »dialoog twee) ieder een dier personen hebben vertegenwoordigd »en voorgesteld?" De rekeningen doen het vermoeden. Als daar bij herhaling belooningen zijn opgeteekend, aan drie sprekers *samen* geschonken, dan is 't niet onwaarschijnlijk, »dat hier driespraken »bedoeld zijn, gedichten door drie sprekers dramatisch voorgedra- »gen." Men bedenke verder, dat onze abele spelen grootendeels uit tweespraken bestonden: zelden of nooit zijn 't hier drie acteurs, die met elkander spreken.

Zóó, in 1862, Mr. MOLTZER. De voorstelling, thans door Dr. GALLÉÉ van de zaak gegeven, komt in hoofdzaak hierop neder: Toen de gouden tijd voor de zwervende zangers voorbij was, zochten vele hunner een ander middel van bestaan: zij vestigden zich in de steden en voorzagen door handenarbeid in hun levensonderhoud. Door hun omgang met het volk begon ook bij de burgerij »de liefde voor de dichtkunst zich te ontwikkelen:" zóó ontstonden er vele dichtlievende genootschappen, die later door 't stadsbestuur erkend werden en den naam van *gilde vander consten* kregen. (Te Thielt bestond reeds in 1416 zulk een gilde). De leden van zulke genootschappen worden ook ghesellen vanden esbatemente of ghesellen vanden spele genoemd; waaruit blijkt, dat zij hunne letterkundige voortbrengselen voor 't volk ten gehoore brachten, en wel in dramatischen vorm.

Het dramatische element, dat reeds in de zangen der menestraudie zich vertoonde, (men denke aan Carel ende Elegast, Floris ende Blancefloer), sprak nog sterker in de burgerpoëzie, zooals uit den Wapen-Martijn enz. blijkt. Aan dezen dichtvorm hebben de sprekers eene groote uitbreiding gegeven: zij droegen, zoo als men uit de rekeningen ziet, hunne gedichten in dramatischen vorm voor: »met hun tweeën, soms zelfs gecostumeerd." Hoe geliefd het genre was, blijkt uit den rijken voorraad van tweespraken, dien ons volk bezat (zie de lijst van MONE). Dit was echter nog maar een begin: er was nog geene dramatische inkleeding: »zoodra er »echter meer dan twee optraden, moest er ook handeling bijkomen."

't Was intusschen een groote stap, van 's heeren tafel over te gaan tot de openbare vertooning op het, op 't marktplein opgeslagen, schavot. Evenwel, onder 't volk bestond reeds een soort

van drama. Oude heidensche gebruiken leefden in de vastenavondgrappen en andere volksvermakelijkheden voort; daaruit zal zich ook wel bij ons volk een eenvoudige vastenavond-dialoog, straks een klein vastenavondspel ontwikkeld hebben. Van welken aard dit spel geweest is, kan men uit de duitsche Fastnachtspiele opmaken; ook het spel van den Winter en Zomer wijst op zulke oude volksgebruiken. De farcen en sotterniën nu, oorspronkelijk bij de vastenavondgrappen thuis behoorende, werden later ook gebruikt tot afwisseling bij geestelijke drama's en abele spelen.

Wat nu die abele spelen betreft, hierin »treedt het andere element, »dat zoo krachtig heeft medegewerkt tot uitbreiding van ons we»reldlijk tooneel, meer op den voorgrond." De onderwerpen behooren op het terrein der ridderpoëzie thuis; hieruit blijkt, dat de dichters òf menestreelen waren, of van die bovengenoemde *ghesellen vander conste*, bij wie de invloed der menestreelen en sprekers zich sterk deed gevoelen. Deze gilden hebben langzamerhand ook de vastenavondvertooning aan zich getrokken. (De gilden vander conste zijn volgens den schrijver te onderscheiden van de *ghesellen vanden spele*, »daar hieronder meer verstaan wordt een »willekeurige verzameling van personen, die zich ten doel stelden, »zoowel een mysteriespel en een processiespel als een vastenavond»vertooning te helpen opvoeren." De gilden vander conste speelden volgens hem niet mede in de kerkelijke spelen: zoo zij soms al den gezellen van de processiespelen behulpzaam waren, de bepaalde verplichting, om in de processie vertooningen te geven, hadden zij evenmin als de wereldlijke rederijkerkamers.)

Men ziet: al is er voor 't overige nog al verschil tusschen deze voorstelling en die van Mr. Moltzer, ook hier wordt de grondslag van ons abel spel voor een goed deel gezocht in de dialogische gedichten, door sprekers op dramatische wijze voorgedragen.

De hypothese, waarmede wij hier te doen hebben, is gebouwd op de als een onbetwistbare waarheid beschouwde bewering: »de sprekers hebben *ongetwijfeld* hunne tweespraken op dramatische wijze voorgedragen." Het komt mij voor, dat de gronden, waarop die bewering rust, niet zoo bijzonder stevig zijn, en men hier althans

niet van *ongetwijfeld*, op zijn hóógst van *misschien*, *niet onmogelijk* spreken mag.

Van welken aard de dialogische gedichten onzer sprekers waren, en of zij de blijken dragen, dat zij bestemd waren voor dramatische voordracht: deze vragen zullen wij straks trachten te beantwoorden. Wij houden ons eerst een oogenblik met de sprekers zelven bezig, en vragen: Op welke gronden rust de bewering, dat zij sommige hunner gedichten dramatisch, met hun tweeën, straks met hun drieën, hebben voorgedragen? — Daarvoor moeten vooreerst de bovenaangehaalde plaats van MAERLANT, en vervolgens de grafelijkheidsrekeningen pleiten.

Als nu MAERLANT, over sommige menestreelen naar aanleiding van den vogel *garrulus* sprekende, zegt:

> Garrulus die dinke mi vele
> bedieden some menestrelen,
> die altoes sijn onghestade
> ende callende vroe ende spade
> vele boerden, vele gheloghen,
> ende conterfeiten diesi moghen
> bede rudders ende cnapen,
> porters, vrouwen ende papen,
> daer si scone om sijn gheplumet:

is het dan zoo zeker, dat daaruit volgt: »dat zij bij het spreken »of zingen, hetzij dan door houding, gebaren, kleedij of masker, »bepaalde personen trachtten na te doen en ze sprekend of han»delend in te voeren?" Zal het niet veeleer (men verg. Dr. JONCKBLOET'S tweede noot op blz. 510 van Dl. III zijner Middeln. Dichtk. met hetgeen wij aldaar in den tekst lezen) beteekenen: gelijk de vogel garrulus »conterfeit alrehande luut vanden voghelen," zoo waren er ook menestreelen, die MAERLANT niet lijden mocht, omdat zij »op ieders woorden echo gaven," ieder dien zij voorhadden, adel, burgerij en geestelijkheid, »als eksters nabauwden," zoowel ridders als poorters en papen »*naar den mond praatten?*" Dáár-aan (niet, dat zij hun gedichten op dramatische wijze voordroegen, maar dat zij zulke allemanspapegaaien waren) hadden ze dan ook hun mooie veeren te danken! Den waarheidlievenden, eerlijken dichter stuitte dat gebrek aan karakter tegen de borst, zooals hij

dan ook elders [1] met het oog op dien kruiperig-vleienden aard spreekt van die »smekende menestrelen."

Wat nu de graaflijkheidsrekeningen aangaat, daarop komen ja posten voor, betaald aan *twee* of aan *drie* sprekers; maar uit niets blijkt, dat bij zulke gelegenheden die sprekers, bij elkander behoorende, *met hun tweeën* of *drieën* een gedicht hadden opgezegd. Maar, zal men zeggen, al staat dat dan ook niet uitdrukkelijk vermeld, de bedoelde posten maken het toch waarschijnlijk. Bij aandachtig onderzoek blijkt, dat er ten minste evenveel tegen als vóór die waarschijnlijkheid te zeggen valt. Die rekeningen doen o. a. opgave van 'tgeen er betaald werd, als, vooral op feestgetijden, aan 't hof zwervende kunstenaars van verschillende soort, sprekers, muzikanten, goochelaars, »tumelaars," zotten, enz., van alle oorden waren opgekomen: 't gebeurde dan niet zelden, dat sprekers »van verschillende heeren" elkander op zulk een avond aan 't hof te 's Gravenhage of elders ontmoetten, en, ieder op zijne beurt, hun poëzie ten beste gaven. *Meestal* komen de sprekers in die rekeningen alléén voor; slechts zeer enkele malen is er melding van twee of drie sprekers, die samen betaald worden. Als wij op 1392/3 lezen: »Item Meester WILLEM VAN HILDEGAERSBERGHE, Mr. JAN VAN RAEMSDONC ende enen spreker toebehoorende den grave van Hoeusten, elc 3 gl. Item enen vreemden spreker sonder wapen 2 gl.", dan volgt hieruit nog niet, dat de drie eerstgenoemden *samen* gesproken hebben: men zie slechts even lager 1393/4: »Item enen spreker ende eenre *joffrou die cokelen conde*, 3 nye gulden elx." En zou 't een ander geval zijn, als wij op 1389/90 lezen: »Ghegheven den 4 pipers vander stede van Middelburch 4 gl. dordr.; item WILLEM VAN HILLEGAERTSBERGHE ende twee andere sprekers, mit hen tsamen 4 gl.?" Zou hier het samen betaald worden ook samen werken doen vermoeden? Men vergl. op 1365/6: »enen vedelaer, enen seggher ende enen tumelaer, 3 heneg. riders." — Bepalen wij ons een oogenblik bij Mr. WILLEM VAN HILLEGAERTSBERCH. Hij komt (1383—1408) ongeveer twintig maal op de grafelijkheidsrekeningen voor; meestal alléén: driemaal slechts wordt hij te gelijk met anderen betaald: (nl. op de

---

[1]) Sp. Hist. II, 424, bij JONCKBLOET Middeln. Dichtk. III, blz. 136.

twee reeds genoemde plaatsen, en nog eens: (1385) »Mr. WILLEM den dichter, APCOUDE den yeraude en HANNEKIN die zangher van Apcoude, 3 gl."). We zouden dus moeten aannemen, dat Mr. WILLEM voor die enkele maal, dat hij ook eens een dialogisch gedichtje had voor te dragen, een kunstgenoot tot medehelper nam, en dan telkens weer een anderen. De rekeningen zelven geven evenveel grond om te vermoeden, dat als Mr. WILLEM eens een héél enkele maal [1] een dialogisch gedichtje had voor te dragen, hij dat wel, onder zijne andere bijna alle monologische gedichten dóór, alleen zal gedaan hebben: die manier van voordragen althans schijnt destijds niet onbekend te zijn geweest, zooals wij opmaken uit de rekening 1388/9: »enen anderen, die een speelkyn voir minen here seyde 1 gl." — Ten slotte nog eene kleine opmerking: de door Mr. MOLTZER (blz. 57) verzamelde vier posten, waarop drie zeggers of sprekers samen betaald worden, hebben kracht van bewijs voor hem, die met dien schrijver geneigd is te gissen, dat de sprekers ook *driespraken* voordroegen: voor hem, die, in de ons overgebleven letterkunde dier dagen geen enkele driespraak vindende, het onwaarschijnlijk acht, dat deze dichtvorm plag gebruikt te worden, zijn die posten juist een krachtig bewijs tegen de meening, dat het samen betaald worden van de sprekers ook een samen werken in den bedoelden zin zou aanduiden.

Beschouwen wij nu de ons overgebleven dialogische gedichten zelven. Er is in alle tijden in proza en in dichtmaat zóóveel in den vorm van samenspraak geschreven, zonder dat men het ooit bestemd heeft voor dialogische of dramatische voordracht, dat de vraag niet ongepast is, of hetzelfde niet van onze oude tweespraken, enz. gelden zal. Er zijn van die dichtsoort genoeg staaltjes overgebleven, om over de soort zelve te oordeelen [2]. Wat nu de

---

[1]) Van twee der vele sprekers, die in bedoelde rekeningen genoemd worden, zijn ons gedichten overgebleven: van AUSTIJNKE VAN DORT en WILLEM VAN HILLEGAERTSBERCH. Het schijnt echter, dat juist geen van beiden de liefde tot de dialogische dichtsoort overdreven heeft; van AUSTIJNKE is, als ik mij niet vergis, tot nog toe geen enkele tweespraak bekend; in den tamelijk zwaren bundel, dien wij van Mr. WILLEM bezitten, trof ik maar drie of vier dialogische gedichtjes aan.

[2]) Zie o. a. de opgaven bij MOLTZER blz. 48 en de lijst in MONE's Uebers. S. 343—354. De klacht van Dr. GALLÉE (blz. 17): »waarvan wij helaas slechts

grootere stukken aangaat, naast den Wapen-Martijn c. s. staat toch ook, als uitgebreid dialogisch gedicht, de Dietsche Lucidarius. Men neme dat dichtstuk nu eens in de hand [1]. De uitgever BLOMMAERT zegt er van: »De Lucidarius is eene middeleeuwsche »vertaling in vers van het Latijnsche Elucidarium des heiligen »Anselm, aartsbisschop van Cantelberg.... Het bevat in samenspra»ken een kort begrip der christelijke godsgeleerdheid en der ker»kelijke leer over de verhevenste onderwerpen, als over God, de »schepping, de zonde, den ondergang der wereld, enz." Wat hebben wij hier anders dan didaktische poëzie, waarbij aan geen dialogische voordracht gedacht is: een populaire dogmatiek in den vorm eener samenspraak? Als wij er bijv. lezen:

V. Meester, hebdi yet ondervonden,
in hoevele 's menschen sonden
hier ter werelt worden vergeven
van God, die ons gaf dit leven?
A. Clerc, bi VII manieren, segic di, enz.

»weinige gedichten in hun geheel kennen, terwijl er in het Uebers. d. A. N. Volksl. »door MONE zoovele worden opgesomd," schijnt in onze dagen wel wat overdreven. Toen MONE zijn lijst opmaakte, berustten de meeste der door hem genoemde stukken nog in HSS.: de door hem opgesomde gedichten zijn echter thans zeker voor tweederden in druk uitgegaan; die tot het groote Hulthemsche HS. behooren *alle.* (Zie SERRURE, Vad. Mus. III, blz. 139). Ik laat het lijstje van deze laatste hier volgen:

MONE, Uebers. 536. Gespräch der drei Könige: WILLEMS, Oude Vlaamsche Liederen, blz. 435, n°. CCI.
» 537. Twee coninghen: Belg. Mus. II, blz. 237.
» 538. Gespräch der Weisen: SERRURE, Vad. Mus. II, blz. 176, onder den titel: »Van vele edele parabelen ende wiser leren."
» 539. Seneca's Lehren: BLOMMAERT, Oud-Vl. Ged. I, blz. 73.
» 540. Disputacie tusschen den Sone ende den Vader: Belg. Mus. V, blz. 76.
» 541. Disputacie tusschen enen clerc ende sinen meester: SERRURE, Vad. Mus. II, blz. 166.
» 542. Vander Wandelinghe: Belg. Mus. VII, blz. 318.
» 543. Aensprake ende wedertale van minnen: SERRURE, Vad. Mus. I, blz 373.
» 544. Clage tot vrouwe Venus: SERRURE, Vad. Mus. I, blz. 377.
» 545. Vogel-sproxkene: SERRURE, Vad. Mus. I, blz. 319.

[1]) Uitg. in BLOMMAERT's Oud-Vlaemsche Ged. IIIe Deel, blz. 1 vv.

waarop dan een antwoord van ongeveer 90 regels volgt; of:

V. Bericht mi, meester, lieve man,
welc sijn die volmaecte sielen dan?
A. Clerc, die met genen hoeftsonden
inden ende worden vonden, enz.

(weder een antwoord van 80 regels): dan ligt toch, dunkt mij, hier eene vergelijking met den Heidelbergschen Catechismus (altijd wat den vorm aangaat) méér voor de hand, dan de meening, dat dialogen, tot dit genre behoorende, voor mondelinge, dramatische voordracht zouden bestemd zijn geweest.

Van dergelijk gehalte is o. a. onder de kleinere dialogische gedichten het bij MONE opgenoemde: »Dit sijn Seneca leren," waar insgelijks uit den inhoud (vgl. ook den aanhef en de slotrede des dichters) duidelijk blijkt, dat het stuk voor *lezers* is bestemd. Het behelst »vertroostingen tegen de treffendste schokken des lots, tegen den dood, het afsterven van vrienden, verlies van goederen," enz., in een samenspraak tusschen vader en zoon, op dezen voet ingericht: de zoon noemt telkens een of andere ramp, waarop de vader de troostgronden bij zulk een gelegenheid opsomt. 't Is duidelijk, men trachtte het langgerekte, het verhandeling-achtige van zijn didaktische poëzie wat te breken, door dien vorm van samenspraak tusschen meester en clerc, vader en zoon, te gebruiken. Vele der kleinere stukjes behooren tot dezelfde dichtsoort. De disputacie tusschen vader en zoon: redeneeringen over de vraag, wat in de wereld het meeste jolijt geeft, de wijn of de vrouwen, waarbij aan 't slot de wijn van het Sacrament en Maria worden te pas gebracht; tusschen een clerc en zijnen meester, over de vraag, wat beter is, geld of geluk; tusschen twee menestreelen, over 't al of niet verkieslijke van 't zwervende leven, en enkele andere zijn vrij wat losser en aangenamer geschreven; doch overal vindt men er enkel redeneering: van gebeurtenis, van handeling geen schijn of schaduw.

Wil men nu beweren, dat dergelijke gedichten bestemd waren, om dramatisch, door twee personen te worden voorgedragen, dan heeft natuurlijk niemand het recht, dat o n m o g e l ij k te noemen; maar dat het z e e r o n w a a r s c h ij n l ij k is, mogen wij, meen ik, uit den aard der ons bewaarde stukken opmaken. Er behooren toch tot die

dichtsoort stukken, die zeker niet op die wijze werden voorgedragen, zooals het bij MONE genoemde Gesprek der Wijzen, waarin oude dichters, kerkvaders, wijsgeeren en nog andere celebriteiten spreken: Salomon, Marcolf, Abecuc, Oracius, Anaxgorax, enz., ook Joete van Nederlant, Bosto en Zidrac, »Trecht" en andere treden hier beurtelings op, om hunne lessen van levenswijsheid te geven; in 't geheel ongeveer zeventig personen, toch wel nooit door sprekers voorgesteld. — Of, om ons tot de tweespraken te bepalen: die bij MONE genoemd wordt onder den titel »Twee coninghen" is een dialoog tusschen een levenden koning, die roemt in zijn macht en rijkdom, en een dooden koning, die den ander de vergankelijkheid van dat alles voorhoudt, en hem raadt, van zijn »behaghelheit" afstand te doen:

»Ic was een conine als ghi sijt,
ende leide in vrouden minen tijt.
Nu, besiet mine lede, clene ende groet,
hoese die doot, met haren pachte,
Verrot heeft......
Merct, hoe mi die wormen hebben gheten
minen lichame, ende al verbeten.

Ook wel niet bestemd voor dramatische voordracht door sprekers, die de personen, welke zij voorstelden, trachtten te »conterfeyten."

Men ziet, dat er op de stelling: »De sprekers hebben ongetwijfeld hunne dialogische gedichten met hun tweeën, dramatisch voorgedragen," nog al wat valt af te dingen. Maar al behelsde die stelling eens waarheid, — wat groote afstand dan nog tusschen zulk een voordracht van meerendeels didaktische stukken en ons abel spel! Ja maar, zal men met Dr. GALLÉE zeggen: »dat alles »was nog niets meer dan een begin; van handeling of dramatische »inkleeding was nog geen sprake.... Zoodra er meer dan twee op»traden, moest er ook handeling bij komen." Maar nu juist komen wij aan een groote moeielijkheid. Zoodra men de bovenbehandelde stelling gaat uitwerken, zoodra men wil aantoonen, hoe men zich dan eigenlijk voorstelt, dat het dialogisch gedicht te onzent is »uitgedijd" tot een drama, komt het mij voor, dat het weinig aanbevelenswaardige der stelling al duidelijker blijkt.

De derde man moet er bij komen, zegt men. »Het drama," zegt

Moltzer (bl.55) »moet de aanschouwelijke voorstelling geven van een »gebeurtenis, een plastisch verhaal zijn als het ware. Dat zulk een »verhaal boeijend.... wezen moet, spreekt van zelf, maar — en »hierop komt alles aan — de voorstelling moet levendig wezen; »actie" (*ik* spatiëer) »actie is het levensbeginsel, het »to be or not to be van het drama." Geheel waar, en als uit ons hart gesproken. En nu verder. In den regel »zal het juist »de derde man zijn, die de levendigheid, de actie zal aanbrengen »en de eentoonigheid der tweespraak verrassend afwisselen zal. Hij »zal het verhaal der beide anderen meer ingewikkeld maken en »zóó de ontknooping voorbereiden," enz. Wederom geheel toegestemd! Maar onze tweespraken zijn nu eenmaal redeneeringen, waarin geene gebeurtenis verhaald of verwacht of voorbereid wordt: ik weet waarlijk niet, wat bij ééne onzer tweespraken een derde man anders zou komen doen, dan óók nog wat moralizeeren, disputeeren, redeneeren. Kortom, de dichtsoort, waartoe onze tweespraken behooren, sluit iedere gedachte aan gebeurtenis, handeling, actie geheel en al uit.

Ik moet hier nog bijvoegen, dat er van de »driespraken, gedichten door drie sprekers dramatisch voorgedragen," als ik mij niet vergis, geen spoor in onze oude letterkunde te vinden is. Het eenige wat hiervoor bij Mone en Moltzer genoemd wordt, is het Uebers. blz. 347 als »Gespräch der drei Könige" opgegevene gedichtje uit het groote Hulthemsche HS. — Een »gesprek" mag dat intusschen niet genoemd worden. Het is later uitgegeven in Willems' Vlaemsche liederen, en in *die* verzameling waarschijnlijk 't best op zijn plaats. Men zie slechts. 't Gedicht is 24 regels lang, waarvan door elk der drie koningen acht uitgesproken of gezongen worden. En wel van dit gehalte:

Deerste Coninc.
Salich kint vol heilecheden!
Uwer conincliker moghentheden
Presentere ic hier van goude
Mine offerhande, als die houde
Ziele ende lijf van u te lene;
Want ic ghelove int herte rene,
Dat ghi sijt God ende mensche
Ende al die werelt hebt bracht te wensche.

Dander Coninc.
O ghebenedide dracht
Van onsen menscheliken gheslacht,
Hogheboren inder naturen, enz.

Die derde Coninc.
O God ende mensche in een gheboren
Ende u Maria maget wtvercoren,
Van mirre ic u presentere, enz.

In de aanteekening (van SNELLAERT) lezen wij, dat de gewoonte van omstreeks driekoningendag dergelijke liedjes te zingen, thans nog bestaat. »De zangers zijn gedrieën, verkleed met witte tab»baerden en gekleurde sluijers: een hunner draegt een langen »stok, aen wiens einde een geoliede papieren star is vastgemaekt." 't Blijkt in allen gevalle niet te kunnen dienen, om den overgang tusschen de tweespraak en ons abel spel waarschijnlijk te maken!

Op grond der bovengenoemde bezwaren meen ik, dat de sprekers en hunne dialogische gedichten niet kunnen beschouwd worden als de grondleggers van ons wereldlijk drama [1].

Men bedenke nog 't volgende: Wie de wording van ons oudste wereldlijk tooneel op wereldlijk gebied zoeken wil, moet aannemen, dat zij te onzent aan andere oorzaken zou toe te schrijven zijn dan in de meeste landen van ons werelddeel. Zoo schreef dan ook Dr. JONCKBLOET [2]: »In het grootste gedeelte van Europa is het »laatst gemelde (het geestelijk mysteriespel) niet slechts aan het »eerste (het wereldlijk tooneelspel) voorafgegaan, maar het wereldlijk »drama heeft zich daar ook uit het kerkelijke ontwikkeld. In Ne»derland daarentegen schijnt die ontwikkeling uit een zelfstandige »kern te hebben plaats gehad."

Indien nu inderdaad de ontwikkeling van 't wereldlijk drama uit het kerkelijke te onzent tot de onmogelijkheden of onwaarschijnlijkheden behoort: dan hebben wij hier te doen met een

[1]) Wat aangaat den dialogischen vorm, dien 't ridderdicht hier en daar vertoont, mag misschien worden opgemerkt: dat ook bij andere volken het epos vaak dien eigenaardigen vorm droeg, zonder een drama te doen ontstaan, en dat voorts die stukken, waarin de dialogische vorm het krachtigst uitkomt (Floris ende Blancefloer enz.) niet hier te lande zijn geboren, maar van vreemden bodem overgeplant, vertaald.

[2]) Gesch. der Nederl. Letterk. 1868 Dl. I, blz. 355.

vreemdsoortig verschijnsel, eene anomalie, die, naar mijn bescheiden meening, tot heden nog op eene aannemelijke verklaring wacht, waarvan de oorzaken nog alleszins in het duister liggen.

Maar is de meening verwerpelijk, dat ook te onzent het wereldlijk drama op den bodem van 't kerkelijke ontkiemde? Mij komt het voor, dat er nog wel iets te zeggen valt vóór die meening, zoowel met het oog op de letterkundige geschiedenis der geestelijke drama's zelven, als op hen die ze vertoonden.

Men is gewoon, de allegorische voorstellingen in het geestelijke drama als de brug voor te stellen, die van het kerkelijke geleidelijk tot het wereldlijke drama voert [1]. Volgens de voorstelling van MALONE en vele anderen ontstond uit het geestelijk drama op deze wijze een wereldlijk: in de mysteriën traden al spoedig allegorische figuren op, Ecclesia, Synagoga, Justitia, Fides, Charitas, enz. enz.; en het toenemen van dat allegorizeeren in het geestelijk spel was oorzaak van 't ontstaan der moraliteiten, »die aan te mer»ken zijn als de eerste schemering der nieuwere dramatische kunst." [2] Ware dit nu de weg, althans de éénige weg, waarlangs uit het geestelijk drama een wereldlijk outstaan kon, ja dan zou men ter beantwoording der bovengestelde vraag, kunnen volstaan met de eenvoudige opmerking, dat te onzent het wereldlijk drama *ouder* is dan de moraliteit, de abele spelen *ouder* dan het zinnespel, derhalve *niet* uit het geestelijk drama geworden.

Evenwel, nog langs een tweeden — inderdaad meer geleidelijken — weg kon uit het bijbelsch-kerkelijk een wereldlijk drama ontstaan: tusschen die twee toch staat niet alleen de moraliteit, maar ook het legenden- en mirakelspel. Als het geestelijk drama een legende tot onderwerp had, het leven van een heilige of een episode daaruit, kon het niet-alleen, vrij van den band van liturgie en bijbelverhaal, zich losser bewegen en de dichter aan zijn fantazie vrijer den teugel vieren: het kon ook meer toestanden uit het dagelijksch, maatschappelijk leven voorstellen. De machten des hemels daarentegen traden in dat drama meer op den achtergrond;

---

[1]) MOLTZER t. a. p. blz. 70.

[2]) Zie JONCKBLOET, Middeln. Dichtk. III, blz. 508.

engelen of de moedermaagd mochten er ja ten tooneele verschijnen, maar een groot deel der handeling ging buiten hen om; zij traden meer op als de *deus ex machina*, die de ontknooping bewerkte, of liever den knoop doorhakte.

De dichters van 't legendendrama bewogen zich dan ook alras tamelijk vrij en gemakkelijk; sommigen behandelden hunne historiën recht levendig en schilderachtig: en uit hunne stukken zou men mogen opmaken, dat er voor hen wel niet veel meer dan één schrede was te doen, van een spel waarin de historie van St. Gommer of St. Quintijn, tot een spel, waarin de historie van Griseldis, van Palmerijn of van Arthur vertoond werd.

Wie er zich van overtuigen wil, hoe het geestelijk drama als legenden- en mirakelspel het wereldlijk gebied naderde, raadplege de Fransche letterkunde, waarin een vrij ruime voorraad van zulke drama's bewaard is Een uitstapje naar Frankrijk ten behoeve van ons onderzoek schijnt niet alleen geoorloofd, maar raadzaam. Zal men de oorzaken van 't ontstaan van ons oudste tooneel uitsluitend binnen den kring onzer gewesten zoeken? terwijl toch de beoefenaar onzer middelnederlandsche letterkunde bij iederen stap dien hij doet, het oog moet slaan op de Fransche? Is niet een zeer groot deel van onze wereldlijke poëzie vertaling uit het Fransch? Hoe groot was hier de invloed van Fransche zeden en gebruiken! Hadden niet reeds in 't begin der dertiende eeuw en vroeger, velen onzer ontwikkelde mannen Frankrijk bezocht, verscheidenen te Parijs gestudeerd? en gaf niet in die dagen een tochtje naar Parijs veel méér aanleiding, dan wij gemakkelijk ons kunnen voorstellen, om de »steden en gewoonten der volken" te leeren kennen? Ook zijn er nog bijzondere redenen, die ons naar Frankrijk doen omzien, waar 't ons onderwerp betreft. In Frankrijk had de tooneelkunst zeer vroeg (vroeger dan elders, naar 't schijnt) een vrij hoogen trap van ontwikkeling bereikt. Wat het mysteriespel aangaat, weet men, dat in sommige van de oudste Engelsche en Duitsche mysteriën Fransche invloed duidelijk merkbaar is, zooals met name uit sommige teksten in de verzamelingen van WRIGHT en MONE onloochenbaar blijkt. Ook het wereldlijk tooneel is in Frankrijk van zéér oude dagteekening; het bestond er geruimen tijd, vóórdat onze abele spelen geschreven zijn.

En — *last not least* — wat ons van dat Fransche tooneel (geestelijk en wereldlijk) is overgebleven, wijst ons, wij zullen 't zien, voornamelijk op Noord-Frankrijk, op de gewesten die gelegen zijn in de onmiddellijke nabijheid van Vlaanderen.

Een merkwaardig voorbeeld van de ontwikkeling van 't legendenspel in Frankrijk bieden de overoude dramatische bewerkingen van St. Nikolaas-legenden aldaar. Verscheidene van de meest bekende overleveringen omtrent dien heilig werden reeds in de twaalfde eeuw in liturgische drama's voorgesteld [1]. Geliefd was vooral de legende van St. Nikolaas met de dieven: in kerkelijke hymnen, die bij het feest van den heilig behoorden, werd zij vermeld [2]; straks werd zij hier en daar als kerkelijk drama bij den gewonen dienst voorgedragen. Dat blijkt duidelijk uit een der twee oudste drama's van St. Nikolaas [3]: het stuk (Latijnsche tekst met muziek) eindigt aldus: Omnis chorus dicat: »Statuit ei Dominus": en die woorden zijn niets anders dan de eerste van den Introitus van eene der gewone missen de Communi Confessoris Pontificis.

Hier hebben we dan een, reeds tamelijk ontwikkeld, liturgisch-kerkelijk legendendrama van St. Nikolaas, uit Frankrijk afkomstig: 't legendenspel in eene der eerste phasen van zijn ontwikkeling. Maar wat het worden kon, blijkt ons op treffende wijze, als wij kennis maken met het »Jus de St. Nicolai, que JEHANS BODIAUS fist," een spel van St. Nikolaas, door JEAN BODEL van Atrecht omstreeks het midden der 13e eeuw geschreven en ontwijfelbaar voor opvoering bestemd. [4]) Dit allermerkwaardigste stuk toont zeer duidelijk, hoe geleidelijk het legendenspel van het kerkelijk tot het wereldlijk drama voerde. Dat groote Fransche letterkundigen hebben getwijfeld, tot welke rubriek zij het zouden brengen, die van 't geestelijk of van 't wereldlijk tooneel, kan ons waarlijk niet verwonderen: men zou geneigd zijn, het stuk geheel tot het gebied van het wereldlijk tooneel te brengen, indien niet nog uit

---

[1]) Men vindt die stukken o. a. bij DU MÉRIL, p. 254—284.

[2]) Zie in MONE, Lat. Hymnen des Mittelalters, Bd. III, de hymnen n°. 1095, 1101, enz.

[3]) Dat bij DU MÉRIL, p. 266.

[4]) Opgenomen in de verzameling van MONMERQUÉ et MICHEL, p. 162—208.

enkele trekken bleek, hoe het met het geestelijke samenhangt. (Werd het wellicht door Jean Bodel ten behoeve eener geestelijke confrérie vervaardigd, om te dienen bij hare opvoeringen?) Het wordt, gelijk vele mysteriën, geopend met een proloog van een prediker (preecières), die, na een zegenbede voor zijn gehoor, de inhoudsopgave van het stuk meedeelt, om met een aanmaning tot oplettendheid en stilte (het aloude: silete! silete! der mysteriën) te eindigen. Uit dien proloog blijkt nog, dat het stuk daags vóór het feest van den heilig werd opgevoerd:

»Signeur, che trouvons en la vie
del saint, dont anuit est la veille."

Het stuk eindigt voorts met een opwekking (in twee versregels) om allen samen Te Deum laudamus te zingen; onder de dramatis personae komt een engel voor; maar voor 't overige doet het stuk ons nergens en nergens aan 't kerkelijk mysterie meer denken. De dichter heeft het tooneel der legende verplaatst naar de Saracenen-wereld. De personen van het stuk zijn: li Angeles; St. Nicholais; li Rois; li Senescaus; li Amiraus: del Coine, d' Orkenie, d' Oliferne, du Sec-Arbre; Auberons li courlius (le courrier); li Crestien; Uns Crestiens (of: Li Preudom); Connars, li Crieres; li tavreniers; Caignès (»son valet"); Raoulès, (»autre crière"); Clikès, Pincedès et Rasoirs (»joueurs et voleurs") Durans (»geolier").

Tot dezelfde soort van spelen behoort het, insgelijks uit de 13e eeuw afkomstige, miracle de Théophile, geschreven door den bekenden Rutebeuf; de eenige draad, waardoor het stuk nog aan het geestelijk drama verbonden is, zal wel zijn, dat Nostre-Dame er als dramatis persona in optreedt, om met een mirakel den knoop door te hakken, en dat de dichter, schoon hij uit zijn overige werken bekend genoeg is als »mauvais chrétien", toch niet naliet, zijn stuk te eindigen met een opwekking, om Te Deum laudamus te zingen.

En dat stukken als het spel van St. Nikolaas en Théophile geen op zich-zelf staande verschijnselen zijn, bewijst o. a. een bundel van veertig spelen over mirakelen van O. L. V., afkomstig uit de 14e eeuw, volgens velen vóór 1350 geschreven. Negen dier stukken werden in de verzameling van Monmerqué et Michel [1], twee in

---

[1]) Monmerqué et Michel, p. 216—670.

die van Du Méril [1], enkele andere elders uitgegeven [2]. Ook deze stukken zijn uit Noord-Frankrijk, en wel van eene of andere geestelijke confrerie afkomstig, volgens de niet-verwerpelijke gissing van Le Roy uit Valenciennes [3]. Zij naderen insgelijks de grenzen van 't wereldlijk tooneel: we zien hier Libanius en Julianus, daar Clovis en Clotilde, ginds den koning van Hongarije en den ridder uit Schotland, Lotharius en den prins van Grenada, of Robert van Normandië, anders gezegd Robert le Diable, optreden; en soms worden er groote gedeelten van zulk een drama afgespeeld, zonder dat een mirakel of 't optreden van een bovennatuurlijk persoon, zonder dat iets ter wereld ons komt herinneren, dat wij hier een geestelijk drama voor ons hebben. Soms ontleenen zij hun onderwerp aan oude legenden, en dan staan zij op de grenzen van een soort van historisch drama; of zij verhalen ook mirakelen, volgens nog loopende geruchten aan een landmeisje, een ouden herder enz. geschied, en zij stellen dan personen en toestanden uit het alledaagsche leven dramatisch voor.

Was 't legenden- en mirakelspel in Noord-Frankrijk reeds vroegtijdig dien weg opgegaan, zoodat ons de 13e eeuw stukken als het spel van St. Nikolaas aanbiedt; dan kan 't ons niet verwonderen, dat dáár ook reeds zeer vroeg een wereldlijk tooneel ontstond, dat wij in de stukken van Adam de la Halle bijv. overblijfselen bezitten van een wereldlijk drama in Noord-Frankrijk, dat tot het laatst der 13e eeuw opklimt.

Zoowel het oude geestelijk-wereldlijk spel van St. Nikolaas als de stukken van Adam de la Halle wijzen op Atrecht. In die druk bezochte stad, oudtijds het lievelingsoord van weelde en vermaak, waar tornooien en andere feesten aan de orde van den dag waren en vaak menigte van vreemdelingen lokten, was dus reeds het voorbeeld van een wereldlijk tooneel gegeven; te Rijssel, Valenciennes enz. werd in de eerste helft der veertiende eeuw een half geestelijk, half wereldlijk, ook wel soms een uitsluitend wereldlijk

[1]) Du Méril, p. 305 ss.

[2]) Nog vindt men van sommige dier stukken inhoudsopgaven bij le Roy, t. a. p.; een lijst van de titels in het HS. bij Jubinal I, p. XXIV.

[3]) Le Roy, Etudes, p. 40.

drama beoefend. Bedenkt men verder, dat er druk verkeer was tusschen Atrecht en de Vlaamsche steden Gent en Kortrijk, en dat onze abele spelen in Vlaanderen schijnen ontstaan te zijn, dan ligt het vermoeden voor de hand, dat het voorbeeld van Frankrijk hier van invloed is geweest, dat, in navolging van het daar gegeven voorbeeld, ook in Vlaanderen een wereldlijk tooneel ontstond; zelfs al zijn *misschien* onze abele spelen oorspronkelijke stukken [1].

Men kan de bedenking opperen, dat er nog al verschil van onderwerp en wijze van behandeling is tusschen spelen als die van ADAM DE LA HALLE en onzen Esmoreit, Lanseloet en Gloriant. Meent men echter te mogen vermoeden, dat de stukken ons door 't Hulthemsche HS. bewaard, wel niet de eenige abele spelen zullen geweest zijn, die in 't laatst der 14e eeuw te onzent zijn opgevoerd, met hetzelfde recht althans mag men 't er voor houden, dat de voor ons bewaarde Fransche spelen wel niet het geheele répertoire van 't Fransche wereldlijk drama in de 13e en 14e eeuw zullen hebben uitgemaakt. Waar eenmaal een wereldlijk drama bestond, zal ook de ridderpoëzie hare onderwerpen waarschijnlijk

---

[1]) Indien onze abele spelen geene vertalingen of navolgingen zijn van Fransche stukken (hun rijm is op dezelfde wijze ingericht als dat van de meeste oude Fransche legenden- en mirakelspelen), dan putten zij althans naar 't schijnt hun stof uit Fransche of uit het Fransch vertaalde stukken, 't zij ridderromans of andere. Bekend is de opmerking, indertijd door Mr. SERRURE gemaakt, (Nederl. en Fransche letterk. in Vlaanderen blz. 268), dat men in den Franschen roman van BAUDUIN DE SÈBOURC de namen van Esmerés, Gloriant, Rougelion (vgl. *die roede lioen* in onzen Gloriant) »op ettelijke bladzijden" aantreft. — Gelijk in onzen Gloriant »die Roede Lioen" vorst is van Abelant, zoo heet het ook in dien roman (zie bijv. Chant I, vs. 897 enz.) »li Rouges-Lions, qui fu roys d'Abilant." Enkele der namen, die in onze abele spelen aan de goden der ongeloovigen gegeven worden, komen ook in dien roman voor: Tervagan en Mahon worden er dikwijls genoemd, Apollin enkele malen.

In het spel van St. Nikolaas, van BODEL, wordt herhaaldelijk juist hetzelfde zonderlinge viertal goden aangeroepen, als die wij in onzen Esmoreit en Gloriant aantreffen. Lezen wij in onzen Esmoreit (bijv. vs. 594) de aanroeping:

O Mamet ende Apolijn,
Mahoen ende Tervogan;

(zie ook Gloriant vs. 976), op menige plaats in 't oude Atrechtsche legendenspel komen Tervagan, Mahom, Apollin en Mahommet voor (zie in de uitgave van MONMERQUÉ et MICHEL, p. 165, 197, 205 en passim.).

geleend hebben; ja die waarschijnlijkheid wordt bijna tot zekerheid, als ik (zonder in de gelegenheid te zijn geweest stedebeschrijvingen of archieven van Noord-Frankrijk over dit onderwerp te raadplegen) toch reeds elders [1] melding vind gemaakt van een stuk getiteld: »la fuite des enfans Aymery de Narbonne", in 1351 op de markt te Rijssel vertoond.

De vraag of onze abele spelen oorspronkelijke of vertaalde (vrij bewerkte) stukken zijn, zal wel onbeantwoord blijven; evenzeer, voorloopig althans, de belangrijker vraag, of ons wereldlijk tooneel ontstond in navolging van 't bestaande Fransche, dan of 't in Vlaanderen onafhankelijk van het Fransche, maar op gelijksoortige wijze, alleen wat later opkwam. Maar *dit* mogen we zeker niet onopgemerkt laten: dat, blijkens BODEL's spel van St. Nikolaas en andere stukken, in de onmiddellijke nabijheid van 't Nederlandschsprekend Vlaanderen, te Atrecht, reeds in de dertiende eeuw een geestelijk legendenspel bestond, dat de grenzen van 't wereldlijk drama zeer nabij komt. Dat spel van St. Nikolaas beweegt zich in dezelfde Saracenen-wereld als bijv. onze Gloriant; de Saracenen en Christenen komen er met elkander in aanraking, Mahoen en Mamet en Tervagan worden in beide spelen om strijd aangeroepen. De eenige schrede, die er te doen viel, was alleen deze, dat de hoofdpersoon geen Sint was, maar een Ridder, m. a. w. dat de intrigue niet tot de kerkelijke, maar tot de wereldlijke populaire verhalen behoorde, niet tot hetgeen als »gewijde" maar als »ongewijde" *geschiedenis* gold [2]. Er valt in den vorm onzer abele spelen iets op te merken, waardoor deze voorstelling, naar ik meen, nog al wordt aanbevolen: de prologen nl. waarmede zij geopend worden. Aan de mysteriën, ook die door geestelijke broederschappen werden voorgesteld, ging vaak òf een korte preek in proza vooraf (zooals in den bundel van 40 mirakelspelen, waarvan ik boven sprak)

---

[1]) Messager des sciences historiques 1856, p. 347, aangehaald bij DE VLAMINCK, t. a. p. blz. 12.

[2]) Opmerking verdient het, dat in Frankrijk dan ook de naam *mystère* van lieverlede een zeer ruime beteekenis kreeg. Men sprak er niet alleen van een *mystère de la passion*, straks ook van een *mystère de Sainte Barbe*, maar evenzeer van een *mystère de Griselidis*, ja een *mystère de Jules César*. Omgekeerd even goed van een *Jeu de la Nativité* als van een *Jeu de Robin et Marion*.

òf, wat in zeer vele der ons overgebleven stukken 't geval is, een proloog in dichtmaat. Zulke prologen, geheel op dezelfde leest geschoeid en in denzelfden toon geschreven als die van 't geestelijk drama, vindt men ook nog vóór onze abele spelen. Men legge den proloog van onzen Gloriant maar naast dien van 't Atrechtsche legendenspel, ze komen geheel met elkander overeen: een korte zegenwensch en aanmaning tot luisteren, gericht aan 't publiek (bij JEHAN BODEL »seigneur et dames," in den Gloriant »heren ende vrouwen"); daarna inhoudsopgave van 't stuk; aan 't slot de opwekking, om nu stil te zijn en te hooren. — Dat aan 't einde onzer abele spelen eene sotternie is vastgehecht, strijdt niet met deze voorstelling, maar komt er veeleer mede overeen: in de Fransche geestelijke spelen werd de *farce* zelfs wel eens, op 't onverwachtst, midden in *'t ernstige drama*, en zonder er door eenigen draad meê verbonden te zijn, als een echte klucht in 't geestelijk spel, opgevoerd [1].

Het HS., waartoe onze abele spelen behooren, is van 't begin der 15e eeuw afkomstig: die spelen zelven kunnen wat ouder zijn en moeten misschien, overeenkomstig HOFFMANN'S meening, tot het laatst, wellicht tot het einde van de 14e eeuw worden gebracht [2]. Daar zij in hun proloog zich nog geheel aan het geestelijk spel

---

[1]) Het mystère de St. Fiacre (bij JUBINAL I, p. 304 ss) is er nog een sprekend bewijs van. Dat ook de Tiroler boeren aan 't slot van hun mysteriën gewoon waren een klucht te zien opvoeren, blijkt uit de door PICHLER uitgegeven verzameling van Tiroler mysteriespelen.

[2]) HOFFMANN drukte die spelen niet letterlijk af naar 't HS., maar gaf aan den tekst »eine ältere Schreibung" (Horae Belgicae VI, s. XXXI). Dat scheen hem noodig, omdat naar zijn opvatting de spelen »um mehrere Jahrzehende »älter" zijn dan 't HS.: dat HS. zelf zal »in den ersten Jahrzehenden" der vijftiende eeuw geschreven zijn. Letterlijk volgens den tekst werden ze uitgegeven door Prof. MOLTZER (Bibl. v. Middeln. Letterk. 1868). Het verschil in de tijdsbepaling dier stukken is tegenwoordig onder onze deskundigen niet zoo groot meer als in vroeger jaren. Meende Dr. JONCKBLOET vroeger (in strijd met HOFFMANN'S gissing), dat ze tot den *aanvang* der 14e eeuw opklimmen (Middeln. Dichtk. III, 541), in zijne Gesch. der Nederl. Letterk. 1868, blz. 359, brengt deze Schrijver ze tot »omstreeks de helft" der 14e eeuw. Zie verder de belangrijke bladzijden 94 vv., door MOLTZER (Wereldlijk Tooneel) aan de behandeling dezer vraag gewijd: deze Schrijver brengt onze spelen tot ± 1380. [Overwegende inwendige redenen, waarom men ze voor jonger dan ± 1400 zou hebben aan te zien (zie nog MOLTZER'S opmerking blz. 98) kon ik nergens vinden.]

aansluiten, vermoed ik, dat zij behooren tot de *eerste proeven* van wereldlijk spel, ten gehoore gebracht door vereenigingen, die gewoon waren zich aan 't geestelijk drama te wijden. In onze berichten *openen* zij dan ook de rij van dergelijke spelen, in de 15e eeuw door vereenigingen van ghesellen, later rederijkers, ten tooneele gebracht. In de aanteekeningen, omtrent de vertooningen dier vereenigingen overgebleven, worden maar zeer zelden de onderwerpen hunner wereldlijke spelen met name genoemd: uit de weinige opgaven met naam, die tot ons kwamen, mogen wij echter opmaken, dat het genre van onze abele spelen later niet geheel door 't zinnespel verdrongen werd. Kort na Esmoreit, Gloriant, enz., vinden we melding gemaakt van een spel van Arnoute, in 1431 door de gezellen van Deinze vertoond; vanden wyghe van Ronchevale, in 1444; van Florysse ende Blanchefloere, in 1483 (in 'tzelfde jaar waarschijnlijk 't »zevenjarig beleg van Gent" door de Fonteinisten); van Gryselle [1] door de ghesellen van rhetorycke te Peteghem, in 1498 [2]. Dat waren in de 15de eeuw de heroïsche stoffen bij uitnemendheid voor 't wereldlijk drama; in die verhalen, die later, en nog zoo geruimen tijd, als een geliefde lectuur voortleefden in de volksboeken, vond het volk als 't ware de ongewijde geschiedenis; in de zestiende eeuw maken zij op het tooneel plaats voor een nieuwe reeks van onderwerpen, geopend door »Pluto en Proserpina" en dergelijken.

Ik heb het ontstaan van het wereldlijk drama op den bodem van het geestelijke waarschijnlijk genoemd ook met het oog op hen, die zich aan de opvoering der geestelijke drama's wijdden. Ik meen namelijk, dat zij ook van ouds de vertooners van 't wereldlijk spel zijn geweest: dat in de kringen van hen, die aan-

---

[1]) Reeds in 1395 was een Fransch spel van Griseldis vertoond, waaraan men nog dood-eenvoudig den naam gaf van le mystère de Griseldis; zie DOUHET, Mystères, p. 1397. [Een spel van Griseldis werd nog in 1556, nadat de stroom van 't klassicisme reeds geopend was, door de Groyende te Lier vertoond, Belg. Mus. VIII, 306].

[2]) Zie DE VLAMINCK, Jaerb. der Thieltsche Rhet., blz. 11; JONCKBLOET, Nederl. Letterk. 1868, blz. 459; BLOMMAERT in Belg. Mus. X, blz. 368; VAN DER STRAETEN, a. w. blz. 22.

vankelijk als vertooners van 't geestelijk drama samenkwamen, spoedig ook het wereldlijke beoefend werd.

Als vertooners van 't kerkelijk drama hebben wij eerst priesters en andere kerkelijke personen, daarna ook »gezellen", later rederijkers genoemd, zien optreden. Zij waren aanvankelijk *helpers* van de priesters en choralen; vervolgens treden zij als gezelschappen op, die de taak meestal alleen vervullen, ofschoon toch vaak onder de leden of bestuurders dier gezelschappen *priesters* zitting hebben.

De eerste aanleiding tot het inroepen van de hulp van leeken bij 't mysteriespel was zeker: gebrek aan een voldoend getal kerkelijke personen voor de opvoering. Uit de bekende leelijke grap van Uilenspiegel [1] herinnert men zich deze rolverdeeling bij een paaschspel: de »Pfarrer" was »unser her Got, der solte vsz dem grab erston," Uilenspiegel zou met twee boeren, aan eenen van wie hij »zů latein" zijne »reimen" geleerd had, de »drei Marien" zijn, en de »magt, die (alte, einougige) pfaffenkellerin," die er vroeger wel meer bij geholpen had, zou de engel in het graf wezen; want zij »künt denselben reimen vszwendig." (Zij waren *gekostumeerd;* want bij de vechtpartij, die ten gevolge van Uilenspiegels snakerij ontstond, kreeg de pfaffenkellerin een klap, dat »haar de vleugels ontvielen.") Hoe in kleine dorpsgemeenten de omstandigheden moeten geweest zijn, onder welke zulk een verhaal ontstaan kon, is niet moeilijk te gissen. Men behielp zich zoo goed en zoo kwaad men kon.

Ook op grootere plaatsen moest men hulp van buiten af inroepen. De kanuniken der Lebuinus-kerk te Deventer werden, zooals wij boven zagen, in de opvoering van hun mysteriespel bijgestaan door een der leerlingen van heer FLORENS RADEWIJNS. Waar men de medewerking van anderen noodig had, zullen 't aanvankelijk dikwijls koorzangers of akolythen, enz. (»ghesellen vanden choere" of »vander kercken") geweest zijn, over wier diensten beschikt werd. Bij meer uitbreiding van 't spel moesten daar andere gezellen bij komen. Reeds een spel als ons oude Maastrichter

[1]) Zie Dr. THOMAS MURNER's Ulenspiegel, herausg. von LAPPENBERG, Leipz. 1854, S. 16 (XIIIe hist.).

passie- of paaschstuk zal wel niet door 't gewone, hooger en lager, kerkelijk personeel hebben kunnen bezet worden. In 1411 schonk de overheid van Damme [1] wijn aan de »priesters ende andere gesellen vander kercken" (elders in die rekeningen [2] is er sprake van »gesellen vanden choere"), »doe sy gespeelt hadden inder voerseiden kerke ons H. verrisenisse"; tien jaren later werd er gespeeld door »de ghesellen vander kercke ende anderen." Ook te Lier werden geestelijke spelen vertoond, eerst door de »ghesellen vander kercken", daarna door allerlei »ghesellen", eindelijk door »rederijkers." Te Deinze werd in 1400 een paaschspel gespeeld door de »ghesellen vander kercken" [3] enz.

Hier en daar, en vooral in den beginne, zullen wij die vereenigingen van ghesellen wel te beschouwen hebben als tijdelijke; zoodra 't mysterie opgevoerd en de groote taak verricht was, gingen zij weder uiteen. Zoo schijnt het op sommige plaatsen geruimen tijd gebleven te zijn. Maar bij herhaalde opvoeringen moest wel menigmaal in dezelfde parochie de keus op dezelfden, als de geschiktste personen, vallen; dezen ontmoetten elkander herhaaldelijk in bijeenkomsten voor 't zelfde doel; zij vormden welhaast blijvende vereenigingen, waartoe zeker ook de letterkundig meest ontwikkelden der parochianen zullen behoord hebben: bij kerkelijke vertooningen wordt er nu niet meer gesproken van »gesellen van de kerk en anderen", maar van de »priesters ende den ghemeynen gheselscepe" [4]. Op vele plaatsen echter behoefden, naar 't mij voorkomt, zulke vereenigingen niet langzamerhand te ontstaan: geschikte en bij uitnemendheid bereidvaardige krachten, aan wie het werk gerustelijk kon worden toevertrouwd, bestonden er reeds in oude leekenvereenigingen, die, met de priesterschap op den besten voet, gewoon waren bij te dragen tot den luister van den kerkdienst, en die bovendien in den regel ook nog andere belangen behartigden, dan die waartoe zij in 't leven waren geroepen: ik bedoel de geestelijke confraterniteiten of kerkgilden, waarover straks nog met een woord nader.

---

[1]) Van der Straeten, a. w. blz. 29.
[2]) Ald. blz. 34.
[3]) De Vlaminck, a. w. blz. 11.
[4]) Ald. blz. 30.

Langs dezen weg ontstonden gezelschappen, die zich wijdden aan 't geestelijk spel. Kerkelijke vroomheid had die gezellen samengebracht, en hun arbeid en de kunst, die ze liefhadden, droegen geheel een kerkelijk karakter. Hier, zou men zeggen, is alles kerkelijk en hoog-ernstig! hier voor wereldlijk vermaak geen plaats en geen gedachte!

Wie dat laatste in ernst beweren mocht, zou zeker daarmee toonen, dat hij ons Nederlandsch voorgeslacht niet kende. Verplaatsen wij ons even in wat later tijdperk, en treden wij de vergaderplaats eener oude Rederijkerskamer binnen. Hoe deftig is hier alles in gericht; het crucifix, dat ge hoogstwaarschijnlijk in de vergaderzaal ziet hangen, is waarlijk het eenige niet, dat u aan een kerkelijke bijeenkomst doet denken. De mannen, die hier vergaderd zijn, zullen een passiespel of een ernstige moraliteit bestudeeren, en later, als de vergadering geëindigd is, zullen zij denkelijk niet vergeten, »rhetoryckelyck" God te loven en te prijzen. Zoodra men 't werk begonnen is, zal het blijken, wie van de aanwezigen de rol van »Medicijn der Sielen", wie die van »Menschelycke Leeringhe" of »Natuurlycke Begeerte" vervullen moet in een of andere onuitstaanbare moraliteit. Hoe deftig, en.... hoe saai tevens! — Toch niet! Want deze »abele geesten", deze »ernfeste en souffesante mannen" zijn wakkere burgers in de oude Nederlanden; diep-ernstig en in-deftig ja, maar ze houden toch óók den »sot" in hooge eere, en al het vervelende hunner moraliteiten is toch niet bij machte geweest, om op den duur den gullen lach van hun lippen te verjagen. Enkele hunner mogen door al 't moralizeeren bedorven zijn voor 't blijspel, anderen zullen u straks vergasten op een klucht of boerde, rond en ruw, ja wel duchtig ruw, maar daarbij o zoo frisch, zoo goed geteekend! — 't Verwondert ons dan ook niet, als we in stadsrekeningen, onder de uitgaven ten behoeve van Rederijkers, recht gezellig naast elkander vinden genoemd: een bedrag van 36 sch. voor een geestelijk drama, bij gelegenheid van 't paaschfeest vertoond, en een gelijk bedrag als tegemoetkoming in den aankoop van een nieuwen rok voor den »Sot" [1].

---

[1]) Stadsrekeningen van Thielt, bij DE VLAMINCK, a. w. blz. 56.

Zou 't anders geweest zijn in die geestelijke vereenigingen, waarvan toch blijkbaar zoovele later als rederijkerskamers voortleefden? Zouden zij in haar bijeenkomsten geen plaats hebben gegund aan denzelfden geest van levenslust? Meer dan dat: mag men 't waarschijnlijk achten, dat die gezellen, vooral waar zij *vaste* vereenigingen hadden gevormd, zich bepaalden tot het bestudeeren van mysterie-rollen? Om nu niet eens van 't legenden- en mirakelspel te spreken [1], hoe hadden reeds bij 't gewoon bijbelsch-kerkelijk mysteriespel de besten onder hen ruimschoots, eerst in kleinere, later in belangrijker rollen, gelegenheid gehad om zich te oefenen! We weten trouwens, met hoe groote ingenomenheid door velen in 't mysterie werd medegespeeld! Wat schakeeringen van rol leerden ze hier reeds kennen,.... van den valschaard Judas tot Maria's vader Joachim, den *père noble!*... En dan de *diablerie!* — Lag 't niet voor de hand, dat zij, die reeds menigmaal, 't zij in de eenvoudige rol van een Romeinsch soldaat, of in de zwaardere van Kajafas of Pilatus, van Petrus of Nikodemus waren opgetreden, straks, als hun kunst hun lief was geworden, ook wel een rol in een spel van anderen inhoud, een rol als van Robbrecht of van den Roeden Lioen wilden vervullen; dat men in Vlaanderen in hunne kringen ook eens beproefde, 't voorbeeld na te volgen, dat in de naburige steden van Noord-Frankrijk reeds gegeven was? — Men stelle zich zelfs 't oude bijbelsch-kerkelijk drama niet al te droog of puriteinsch-deftig voor! Men neme eens ons oude Maastrichter-spel ter hand, dat spel, dat zich nog nauw aansluit aan den ritus, zooals hij in 't Utrechtsch antiphonarium is voorgeschreven; men late zich door 't droge profeten-voorspel, enz., niet afschrikken, maar leze dóór. In dat spel had één uit het groot aantal spelers de rol van Maria Magdalena te vervullen. Als een vroolijke, levenslustige, pronklievende jonge deerne treedt zij op: ze plaatst zich voor den spiegel, en al babbelende bedisselt zij

[1]) Onder de weinige berichten te onzent, waarin spelen met name genoemd worden, komen ook al terstond legenden- en mirakelspelen voor. 't Eerste spel dat te Thielt met name vermeld staat (1409), is »de passie van Sente Aechten" (De Vlaminck, a. w., blz. 24). Men denke ook aan 't geliefde »mirakel van Cambroen," gerechtelijk tweegevecht tusschen een hoefsmid en een jood, die 't beeld van Maria beleedigd had. Spelen van Suzanna enz. komen herhaaldelijk voor.

allerlei kleinigheden aan haar keurig toilet: en de levenslustige alleenspraak wordt straks afgewisseld door een liedje:

»Alle creaturen
  Vrouwen sich der liuer zijt,
Rosen blumen hure
  Siet man springen wider strijt.
Si woren versunden,
Si hant or leit vorwonden,
  Sie dun uns den sumer kunt,
Susze, suuerliche,
Werde ich vrouden riche,
  dat deit mir din roder munt!" [1]

(Ik schreef letterlijk af, zonder mij aan eenige verandering te wagen. Men zou er naar watertanden, 't liedje uit zijn sterk Nederrijnsch gekleurd dialekt, door een van hen die 't kunnen, in goed Middelnederlandsch te zien overgebracht.)

Voor hen, die zulke rollen te vervullen hadden, moet waarlijk de stap tot het wereldlijk drama niet zoo groot zijn geweest. In 't voorbijgaan gezegd, dat onze gezellen nu juist geen zeer sterk verschil, geen contrast tusschen hun geestelijk en 't wereldlijk drama konden zien, zou men wel mogen afleiden uit de handelingen der gezellen in wat later tijd. De gezellen van Deinze, die in 1400, en in de geheele vijftiende eeuw veelvuldige malen, op Paschen ons H. Verrisenisse opvoerden, gaven ook wereldlijke spelen: ze vertoonden die echter niet altijd, zooals 't spel van Arnout, op Vastenavond; op groote godsdienstige feesten konden hunne wereldlijke, heroïsche stukken even goed dienen: in 1444 werd door hen 'tspel van den wyghe van Ronchevale op »Ons Liever Vrouwendag" gespeeld; de vertooning van 't spel van Florysse ende Blanchefloere had op den 3den paaschdag 1483 plaats [2].

En dat ze niet alleen 't ernstig heroïsch spel beoefenden, maar ook lichtelijk tot kluchtige voorstellingen overgingen, lag evenzeer voor de hand. Op de *diablerie* in 't mysteriespel is boven reeds gewezen, en dat ook buitenslands »farce" en »neithart" aan de vertooningen van geestelijke drama's werden toegevoegd, is evenzeer

[1]) Haupt's Zeitschr. für Deutsches Alterthum II, S. 328.
[2]) Zie De Vlaminck, a. w. blz. 11.

reeds vermeld. — Hoe in 't volksleven, in vastenavondgrap en andere overoude gebruiken, de klucht reeds voorbereid, hoe ze diep in ons volksleven geworteld was, is op voortreffelijke wijze aangetoond door Dr. GALLÉE [1]. Er ontbreekt, dunkt mij, aan die uitstekend gelukte schets nog maar één trek: er moet, naar ik meen, nog op één punt gewezen worden.

Indien er éénige soort van vereenigingen geschikt en geneigd kon zijn, om zich de sotternie aan te trekken en haar te beoefenen, tot *klucht* te maken: dan waren 't juist de gezelschappen, die geestelijke drama's vertoonden: en dat niet in weerwil, maar juist uit den aard van 't kerkelijk karakter, dat zij droegen. Als oudste vertooners van 't kerkelijk drama hebben wij leeren kennen: priesters met scholieren, priesters met choralen, met akolythen en andere klerken van lageren rang, voorts met nog andere gezellen. En dat waren juist de lieden, die sedert eeuwen, ook in de Noordelijke, maar vooral in de Zuidelijke Nederlanden, jaar aan jaar allerlei kluchtige vertooningen gaven. Ik kan mij hier bepalen tot enkele uit het groot aantal berichten, welke dienaangaande tot ons kwamen. Overbekend zijn de spelen van den »episcopus puerorum", die ook in de Noordelijke gewesten, te Utrecht, Deventer, 's Gravenhage en elders voorkwamen; in de Zuidelijke Nederlanden gaf vaak de Bisschop der Scholieren, de Zotten- of Ezelbisschop zijn maaltijden: als »tcollegie vander Kercken" 't feest hield van den »Bisscop der Innocenten," werd er soms van stadswege wijn geschonken [2]; voor dien »Bisscop mids den anderen ghesellen vanden choere" hadden de overheden gaarne goede geschenken »thuerlieder feeste" beschikbaar [3]. Luidruchtiger, naar 't schijnt, was 't overoude feest van den Ezelpaus: wie hier vooral van oudsher aan deelnamen en de hoofdrol in speelden, waren juist de lieden, die wij ook als oudste vertooners van 't kerkelijk drama leerden kennen. In de Zuidelijke Nederlanden kwam 't feest veelvuldig voor. Priesters, klerken van lageren rang, enz. vereenigden zich dan, in allerlei vermomming, om »een zotten paus" (schertsend

---

[1]) Bijdrage, blz. 20—40.
[2]) FRANS DE POTTER, Gemeentefeesten in Vlaanderen, Gent 1870, blz. 147.
[3]) Zie ook VAN DER STRAETEN, Aldenardiana, (Auden. 1867) I, p. 17.

de »ledech" vader, met toespeling op de uitdrukking: »helech vader", genoemd) te kiezen; gewoonlijk werd er een diaken of subdiaken toe benoemd; ze hielden dan kluchtige processiën, en pleegden, in echte uitgelatenheid, allerlei dwaasheden; de »prochiepapen ende clercken bedreven dan groot ghenouchte", zij gingen »al vastenavondsche wijze" te werk, maakten 't soms met hun grappen aan de huizen der burgers lastig, en »ghecreghen groote vulichede" [1]. — Uit de geschiedenis der Rederijkers te Oudenaarden is overbekend, hoe de Minderbroeders aldaar zich de geestelijke vertooningen aantrokken en den grond legden voor de rederijkerij van Oudenaarden [2]; maar als wij elders naar diezelfde Oudenaardsche »Frere-meneuren" onderzoek doen [3], dan vinden wij, dat zij óók al, te Sinte Kathelinen-daghe bijv. en te Vastenavonde, feest hielden en een Bisscop benoemden, dat die Bisschop ook wel met een ander dergelijk, hooggeplaatst personaadje, den Coninc van den Quabeleede, samen feest hield, enz.; waarvoor hun uit de kas van het L.-V.-Hospitaal te Oudenaarden geldelijke tegemoetkoming werd verstrekt: de »Sot", die op den Sacramentsdag de groote processie medemaakte, en »s'ébattait autour du S. Sacrement" werd er van stadswege bezoldigd.

Indien onder zulke vereenigingen, waar zij zich aan de tooneelkunst wijdden, waar ze rollen leerden en zich kostumeerden, ook niet op dat gebied de uitgelaten levenslust zich had doen gelden, indien er onder hen geen sotternie of klucht was ontstaan: — 't zou inderdaad méér dan vreemd zijn geweest.

Tot aanbeveling dezer opvatting mogen ook nog de verschillende benamingen dienen, waaronder de vertooners van wereldlijk en geestelijk spel vroeger werden aangeduid. Voordat de naam Rederijkers in gebruik kwam, kende men de vereenigingen (gheselscappen, bruederscappen, gulden), die zich met tooneelspel bezig hielden, onder vrij wat verschillende namen: hare leden heetten ghesellen vander conste, vanden esbatemente (esbatementers), vanden spele,

---

1) Frans de Potter, a. w. blz. 145; De Vlaminck, a. w. blz. 20.
2) Zie Belg. Mus. VI, blz. 382 vv.
3) Bij Van der Straeten, Recherches sur les communautés religieuses et les institutions de bienfaisance d' Audenarde (Auden, 1858), I, p. 13.

enz. Maar geen enkele dier benamingen, of zij wordt zoowel voor hen die geestelijke, als die wereldlijke vertooningen geven, gebruikt. Op welke gronden men de gheselscappen of gilden vander conste, als meer de wereldlijke kunst beoefenende, heeft aangeduid en ze daarom van de andere vereenigingen wil onderscheiden hebben [1], werd mij niet recht duidelijk. De Thieltsche »broederschap vander Rhetorycke" werd in 1416 aangeduid als gezelschap »vander Conste"; maar uit hetgeen ons van die gezellen bekend is, blijkt duidelijk, dat zij 't geestelijk zoowel als 't wereldlijk tooneel, — en wel naar 't schijnt, nog ijveriger het geestelijke, — beoefenden [2]: op vastenavond zelfs geven zij een een enkele maal een geestelijk spel. Van de Gentsche gezellen vander conste heet het in de stadsrekeningen (1442) [3]: »By bevele van scepenen den *ghesellen vander consten*, die trokken ter Nieuwerpoort, aengaende den *esbatemente*, den croenemente, *dat ons Here ghecrust was up den goeden Vrindach*, te hulpen haren costen, 2 £ gr." Uit dezen post blijkt tevens, dat de naam *esbatement* ook van een *geestelijke* vertooning ('t zij stomme of sprekende) gebruikt werd: zoo ook maken de stadsrekeningen van Oudenaarden (1414) [4] gewag van kosten, die de Minderbroeders hadden »vanden spele ende *habatement*, die zij maecten ter eeren van den heleghen Sacramente". Dat overigens ebatement vaak voor wereldlijke vertooningen gebruikt werd, en men van »goede schiere, abatementen en andere genouchten maken" in éénen adem sprak, is bekend [5]. »Ghesellen vanden spele" eindelijk vindt men bij herhaling hen genaamd, die aan geestelijke vertooningen medewerken (bijv. 1391/2 te Kortrijk) [6], maar evenzeer wordt er gewag gemaakt van »ghesellen vanden spele," die voor wereldlijke vertooningen beloond worden (bijv. 1393/4 in den Haag) [7].

---

[1]) Gallée, blz. 15, 46. [2]) Zie De Vlaminck, a. w. passim.

[3]) Belg. Mus. X, blz. 377. [4]) Belg. Mus. VI, blz. 384.

[5]) Aangaande 't sterk afwisselend gebruik van 't woord *esbatement* merke men nog op, dat het privilegie van de Middelburgsche Kamer (bij Lambrechtsen van Ritthem, a. w.) herhaaldelijk en scherp onderscheidt tusschen een »esbatement" en een »staand spil".

[6]) De Potter, a. w. blz. 38.

[7]) In de grafelijkheidsrekeningen op dat jaar; zie Bijl. A. achter deel III van Jonckbloet's Middeln. Dichtk.

Jammer, dat de stadsrekeningen, die van deze dingen gewag maken, ons in den regel niet in staat stellen, hooger op te klimmen dan de eerste jaren der vijftiende eeuw. Dubbel merkwaardig zijn daarom de grafelijkheidsrekeningen, die omtrent den Haag aanwijzingen geven uit het laatst der veertiende. Zij doen ons gissen, dat daar omstreeks 1393 reeds een dergelijke vereeniging bestond, die zoowel het wereldlijk als 't geestelijk spel beoefende [1]. De »ghesellen vanden spele inden Haghe," reeds vermeld in de rekening 1393/4, hadden in 1395/6 »een spil ghehadt upter plaetsen", waarvoor zij 4 nye gulden als tegemoetkoming ontvingen; 1398/9 spelen »de ghesellen inden Haghe.... voir minen Here ende mire Vrouwe een spel inder zale"; in 1400/1, op tweeden Paaschdag, werd door de ghesellen *in de Kerk* O. H. verrisenisse gespeeld. De drie laatstgenoemde posten geven bepaaldelijk aanleiding om te denken aan een vereeniging van gezeten burgers, die niet als huurlingen of zwervende troepen beloond worden, maar wien, met eenige onderscheiding, een tegemoetkoming uit des Graven kas wordt verstrekt. Voor 't spel, dat zij »upter plaetsen" gaven, ontvingen zij geld »te hulpe te horen costen" (onder juist dezelfde formule ontvingen, nog meer dan vijftig jaar later, vele Rederijkers geld van de stedelijke overheden); voor 't spel, dat zij in de zaal gegeven hadden, ten genoegen van 't hof, werd hun 't inderdaad belangrijke geschenk van 20 nye gulden »om te verdrincken" gegeven; en toen zij in de kerk het paaschspel hadden gespeeld, werd hun met bijzondere onderscheiding de hun toegedachte tegemoetkoming ter hand gesteld: »mijnre lieve vrouwen »ghegeven in hoir selfs hant, ende sy voirt geven soude den ghe»sellen," enz. Op grond van 't bovenaangevoerde is 't niet onwaarschijnlijk, indien niet hoogstwaarschijnlijk zelfs, dat wij hier zulk een vereeniging van gezellen vanden spele aantreffen, die in de kerk haar paaschspel speelt, maar ook op vastenavond in de zaal der Graven en op 't plein wellicht hare wereldlijke spelen ten gehoore brengt.

---

[1]) Twee der bedoelde posten zijn vermeld bij Jonckbloet, t. a. p.; twee andere bij van Wijn, Hist. Av. I, blz. 355, vg.

Zulke vereenigingen van gezellen, die aanvankelijk, door kerkelijke vroomheid samengebracht, het mysteriespel beoefenden, en gaandeweg ook aan wereldlijke vertooningen zich wijdden, hebben, naar ik meen, den eersten stoot gegeven aan die beweging, waaruit de Rederijkerij ontstaan is: in dergelijke, oorspronkelijk kerkelijke vereenigingen, hebben wij de oudste gezelschappen of broederschappen te zien, wier voorbeeld en inrichting later door zoovele andere, van nabij of van verre, werd nagevolgd. Een en ander in den vorm èn den aard dier kamers wordt bij die veronderstelling 't best verklaard, gelijk omgekeerd die veronderstelling zelve in meer dan één opzicht door de inrichting der Rederijkerskamers wordt aanbevolen.

Sedert men zich niet meer neerlegt bij 't oude rijmpje:

»Die van Rhetorica sijn *van al de tijden af* bekent geweest,
»Zooals men in oude boecken en 's lants historyen leest,"

heeft men op velerlei wijze getracht den oorsprong dezer instellingen te verklaren. Dat men 't nog niet tot eenstemmigheid gebracht heeft, blijkt alweder uit vergelijking der bovengenoemde proefschriften.

Mr. Moltzer meende, dat het ontstaan der Rederijkerskamers gemakkelijk op deze wijze te verklaren is: Behalve de reizende troepen vanden spele of vander conste (acteurs van beroep) bestonden er in de steden vaste gezelschappen van liefhebbers of ghilden vander conste. Evenals de stadsgilden vaak broederschappen heetten, komen ook deze gilden vander conste voor als »bruederscappen", de gezellen als »guldebrueders", hunne instellingsbrieven heetten ook »gildebrieven". Die gilden, alleen in doel van die der ambachtslieden enz. verschillende, waren voor 't overige in alles daaraan gelijk. Zoo hadden zij een schutsheilige, een kapel en altaar in de kerk, enz. (Leden van zulke gilden waren niet alleen letterkundigen, ook liefhebbers enz., ook priesters; want de geestelijkheid moest er wel prijs op stellen zulke genootschappen »te bewaken"). Die letterlievende gilden verzochten straks ook »politieke" erkenning, wilden ook geoctroyeerd en geautorizeerd worden: — dat zij later

een Franschen naam droegen, is, onder 't Bourgondische huis, niet te verwonderen [1].

Volgens de voorstelling van Dr. GALLEÉ zijn de Rederijkers uit *tweeërlei* vereenigingen ontstaan. Dichtlievende genootschappen, door de geestelijke kinderen der menestreelen in 't leven geroepen, en straks als gilden vander conste gevestigd, werden ook tooneellievende gezelschappen; uit hunne kringen kwamen de abele spelen voort, en zij hebben ook de vastenavondspelen aan zich getrokken. De hieruit ontstane kamers droegen meer een wereldlijk karakter. Andere kamers zijn voortgekomen uit »zuiver geestelijke confrérien, »uit personen bestaande, die zich vereenigd hadden, om gezamen»lijk hun godsdienstplichten te volbrengen." [2]

Beide schrijvers beroepen zich, tot staving van hun gevoelen, o. a. op den straks te vermelden instellingsbrief der kamer van 't Heilig Kruis te Kortrijk.

Men ziet, hoe Mr. MOLTZER de eerste aanleiding tot het ontstaan der kamers zoekt bij wereldlijke kunstgenootschappen, als gilden ingericht; Dr. GALLEÉ half bij deze, half bij geestelijke confrérieën. Ik meen dat wij een schrede verder hebben te gaan, en den eersten stoot tot de groote beweging alleen bij geestelijke broederschappen hebben te zoeken. [3] Wereldlijke dicht- en tooneelgezelschappen in de 14e eeuw, onderscheiden van de confrérieën, die geestelijke vertooningen gaven, en ontstaan ten gevolge eener (veronderstelde) »associatie" van sprekers, bestaan mijns inziens alleen als hypothese ter verklaring van onze abele spelen en sotternieën.

Voordat ik mijne meening omtrent het ontstaan onzer kamers nader uiteenzet, een kleine opmerking. Met de bewering, dat het ontstaan der Rederijkerskamers bij de geestelijke broederschappen te zoeken is, bedoel ik, natuurlijk, niet, dat *alle* kamers die in de vijftiende eeuw ontstonden, uit zulke broederschappen voortkwamen;

---

[1]) MOLTZER, Wereldlijk Tooneel, blz. 146 vv.

[2]) GALLÉE, Bijdrage, Hst. I passim; voorts blz. 109 vv. Zie ook Dr. JONCKBLOET, Gesch. der Nederl. Letterk. 1868, I, blz. 400, vgl. met blz. 403.

[3]) Dr. VAN VLOTEN, Bekn. Gesch. der Nederl. Letterk. blz. 168, heeft mijns inziens geheel naar waarheid, kortweg, gezegd: dat de vereenigingen van Rederijkers zich »oorspronkelijk" kerkelijke mysterievertooningen ten doel stelden.

maar alleen, dat in den beginne geestelijke broederschappen, die zich ook aan tooneelvertooningen enz. gingen wijden, daardoor den eersten stoot hebben gegeven aan de, in de vijftiende eeuw gestadig toenemende, tooneelbeweging; — tooneelgezelschappen, die zich later onder den invloed dezer beweging vormden, richtten zich naar 't voorbeeld en op den voet der bestaande broederschappen in, met kleiner of grooter afwijking.

De gilden der Middeleeuwen kunnen in twee hoofdsoorten verdeeld worden: de zuiver kerkelijke of geestelijke, en de wereldlijke. De wereldlijke gilden droegen echter tevens min of meer het karakter van geestelijke vereenigingen: ook de vereenigingen van ambacht, nering enz., schippers- en wevers- en comansgilden hadden een kerkheilig tot patroon, een altaar en kapel ter kerke, enz. Merken wij dus bij de Rederijkers op, dat zij zich als broeders naar dezen of genen Heilig noemden, dat ze hun altaar hadden en meêgingen ter processie: dan is dat alléén en op zich zelf nog geen bewijs, dat zij tot de zuiver geestelijke confraterniteiten behoorden.

Wat waren dan in de Middeleeuwen te onzent geestelijke confraterniteiten of kerkelijke gilden? Haar geschiedenis, neergelegd in stedebeschrijvingen en onuitgegeven archiefstukken, blijft nog altijd wachten naar een monograaf en is vooralsnog in vele opzichten in het duister verborgen. Maar dit weinige mag men omtrent haar als zeker aannemen: sedert 1300 vertoonen zij zich allerwegen in de Noordelijke, reeds vroeger in de Zuidelijke Nederlanden, als vereenigingen, wier inrichting uitvoerig omschreven was in statuten, fundatiebrieven, enz., die zich noemden naar een Heilig als patroon of naar eenig heilig voorwerp, die altaar en kapel in de kerk bezaten en ook (meestal een of twee) priesters onder hare leden of bestuurders telden. Zij waren bijeengebracht [1] door dezelfde vrees voor het oordeel na dit leven, die reeds eeuwen geleden geestelijken bewogen had, vereenigingen aan te gaan om voor elkander zielmissen te lezen. Ook de leeken wilden verzekerd zijn, dat na hun dood voor hen gezorgd werd, dat het hun in die bange toekomst niet ontbreken zou aan zielmissen en wat verder voor hen noodig mocht

[1]) Zie Moll, Kerkgesch. van Nederl. II, 4e st. blz. 69 vv.

wezen. Van daar in de Middeleeuwen zoovele legaten en fundatiën van aanzienlijken, onder beding dat op gezette tijden voor de ziel des gevers missen zouden gevierd worden; van daar onder de burgers vereenigingen, geestelijke gilden, die, van geheel stoffelijke zijde beschouwd, in zekeren zin begrafenis-sociëteiten kunnen genoemd worden, doch die niet alleen voor de uitvaart harer leden zorgden, maar geregeld samenkwamen, om voor het zieleheil harer afgestorvenen op velerlei wijze »te *werken*" en »voor elkander alles te volbrengen, wat geloovige leeken voor elkanders zieleheil vermochten." Ziedaar den oorsprong, de reden van bestaan dier broederschappen; daarvoor hadden ze niet alleen eigen kapel en altaar, maar soms ook een eigen vicaris; daarvoor verzamelden ze penningen, en hielden ze vergaderingen en — *more majorum* — ook maaltijden. Haar getal groeide van jaar tot jaar aan; in DUMBAR'S Kerkelijk en Wereldlijk Deventer (I, blz. 40 vv.) worden voor Deventer alleen 31 zulke vereenigingen genoemd. Ook te Delft o. a. waren ze talrijk, zoo bij de Oude als bij de Nieuwe Kerk. [1] Dat die broederschappen, haar groot doel voor oogen houdende, haar best deden om uit te munten en zich verdienstelijk te maken door allerlei goede werken, ligt voor de hand: we zien haar dan ook zich toeleggen, de eene op liefdewerken en hulpbetoon aan armen, de andere op het verhoogen van den luister van kerk en eeredienst; bijna iedere vereeniging scheen haar eigen »goed werk" gevonden te hebben.

Eénen grondslag bleven ze met elkander gemeen hebben; maar tot bereiking van 't groote doel had menige broederschap zich een eigen, bijzonderen werkkring gekozen. En 't ging er op vele plaatsen mede, gelijk menigmaal met dergelijke vereenigingen: wat ze met elkander gemeen hadden, wat eigenlijk de reden van haar bestaan was, geraakte langzamerhand op den achtergrond, en 't overige, dat niet anders dan een onderscheidend kenmerk van eenige bijzondere broederschap was, werd welhaast als haar eigenlijk doel, als hoofdzaak beschouwd.

Menigvoudig en veelsoortig werden allengs de goede werken, waaraan die vereenigingen zich wijdden, en de verplichtingen, welke dientengevolge op hare leden rustten: liefdewerken en ver-

---

[1]) Zie (BOITET) Beschr. van Delft, passim.

plichtingen, die ze of uit eigen keuze op zich namen, of die ze volbrengen moesten om te voldoen aan de voorwaarden, onder welke zij erfmakingen hadden aanvaard. Sommige zorgden op vaste dagen voor 't kleeden van een bepaald getal »arme klerkskens", of waren gewoon jaarlijks »als 't gilde dronk" uitdeelingen van schoenen enz. te houden. [1] Andere verbonden met zoodanig liefdewerk eigenaardige plechtigheden, zooals de S. Barbara-broederschap te Utrecht, wier priester en procuratoren [2] jaarlijks op witten Donderdag in het gasthuis, dat onder hun bestuur stond, aan de zieken de voetwassching verrichtten (»sellen si der siecken voeten dwaen"), waarop uitdeelingen volgden; na afloop moest de symbolisch-liturgische plechtigheid gevierd worden, die men »dommelmetten zingen" heette [3]. (Ik gis, dat eene dergelijke plechtigheid, de voetwassching, — ditmaal niet gevolgd door de *dommelmetten*, maar door een *passiespel* — plaats had in de Broederschap van den Heiligen Geest te Brugge. Die kamer (uit 13 leden bestaande) hield jaarlijks eene vergadering, waarop een passiespel »en langue flamande" gespeeld werd; de vergadering had plaats »dans la maison du prévôt de la »confrérie, et l'on donna à chacun d'eux, qui y assista, un gobelet »de vin." GÉRARD, dit vermeldende, [4] voegt er bij, dat men die vergadering noemde: »festum mandati, *Fête ordonnée.*" Festum mandati zal echter wel beteekenen: »feest der voetwassching.")

Waren het te Deventer en elders liefdewerken, uitdeelingen enz., waaraan vele dier broederschappen zich wijdden, elders stelden zij zekere geestelijke oefeningen op den voorgrond, zooals de Broederschap van den Rozenkrans, [5] die oorspronkelijk te Keulen thuis behoorde, maar wier vertakkingen (of navolgingen) zich weldra over ons vaderland uitbreidden. Weer andere broederschappen droegen bij tot versiering van de kerk, waartoe ze behoorden, tot opluistering van den kerkelijken eeredienst, de processie enz. Soms maakten ze daarbij van haar vermogen met prijslijke kunstliefde

---

[1]) DUMBAR, Kerkel. en Wereldl. Deventer I, blz. 48 en passim.

[2]) MATTHAEUS, Fata et fund. eccl. p. 297.

[3]) Over »dommelmetten zingen", zie mijne aanteekening in Studiën en Bijdragen III, blz. 75.

[4]) GÉRARD's MS. I, p. 169.

[5]) MOLL, Kerkg. van Ned. II, 4e stuk, blz. 76.

gebruik, zooals de Broederschap van de Allerheiligste Drievuldigheid te Delft, die [1] voor een aanmerkelijke som bij een beroemd schilder een nieuw altaarstuk bestelde. De bekende illustre L.-V.-Broederschap te 's Hertogenbosch betaalde o. a. jaarlijks ruime sommen aan onkosten van processiën en gaf ook geldelijke vergoeding aan een andere broederschap aldaar, die gewoon was, de passie te spelen. En gelijk 't spelen der passie, als wij boven zagen, tot de stichtelijke werkzaamheden der Broederschap van den H. Geest te Brugge behoorde, zoo waren ook de broeders van 't H. Kruis te Kortrijk (later Rederijkers), zooals we straks nader zullen zien, niet alleen gewoon, jaarlijks missen te laten zingen ter eere van de passie, en »in huer»lieder lijnwaet te gaen, op den dagh vanden octave vanden Sacra»mente," maar ook jaarlijks »spelwijze tmeeste deel vander passiën »te vertooghen."

Is het niet hoogstwaarschijnlijk, dat juist sommige dier geestelijke gilden, zoo bereid om aan den kerkdienst luister bij te zetten, en met de priesterschap in den regel, om meer dan éëne reden, op zoo goeden voet, aanvankelijk hulp hebben betoond bij 't mysteriespel, als het den priesters aan personeel ontbrak? — dat zij op meer dan éëne plaats de »ghemeene gheselscappen", de »ghesellen vanden spele" of, zooals te Thielt, de »ghesellen vander conste" geweest zijn, die den priesters en ghesellen vander kercken of akolythen jaar aan jaar bijstand verleenden bij 't spelen van passie, verrisenisse enz., en die straks ook bij intochten en andere feestelijke gelegenheden de geschikte elementen verschaften voor esbatementen en allerlei vertooningen? — dat op hun voorbeeld straks allerwegen nieuwe gezelschappen verrezen, zich inrichtende op *hunne* wijze? — In later tijd moesten zij door de wereldlijke overheid geöctroyeerd worden, om te mogen voortgaan met haar werk, of wenschten zij dit: van dáár hare zoogenaamde instellingsbrieven, die vaak nog op den vroegeren toestand wijzen; onder Franschen invloed kregen zij den naam Rederijkers, die, gelijk bekend is, in Frankrijk reeds in 't midden der 14e eeuw gebruikt werd.

Eenige bijzondere trekken wijzen nog, naar 't mij voorkomt, op verwantschap tusschen de Kamers en de zuiver geestelijke gilden.

---

[1]) (Boitet) Beschrijving van Delft, blz. 182.

Al kunnen zij niet, elk afzonderlijk, als zoovele bewijzen gelden voor onze onderstelling: samengenomen brengen zij haar toch zeker tot een hoogen trap van waarschijnlijkheid. Het zijn deze:

a. Op welk gebied de werkzaamheden der geestelijke broederschappen zich voor 't overige ook bewogen, de zorg voor 't zieleheil der afgestorvenen bleef toch de eigenlijke reden van haar bestaan; onder de bijdragen, die de leden aan de kas der vereeniging brachten, was er ééne vaste, bepaaldelijk dáárvoor bestemd, de contributie, die ze de doodschuld (*„doetscout"*) noemden [1]. Juist die doetscout nu vinden wij onder de geldelijke bijdragen, die de Rederijkers bij de kamer inlegden, terug. Zoo staat in den gildebrief van de kamer te Veere: [2] »Ende als sy aflivich worden, dan zullen zy geven »voor haar *dootschult* zes stuvers: des zullen alle gildebroeders ge»houden zijn te komen offeren over den dooden, als zy de wete »hebben vanden knape, ende dat opte verbeurte van een pont »wasch tsgilden profijte." In 't privilegie van de Middelburgsche Rederijkers: »Item dat alle gildebroeders in 't voirs. gilde stervende »zullen mogen betalen hare dootschult met twee schellingen," enz. [3] Dergelijke bepalingen vindt men in de reglementen van verscheidene Vlaamsche kamers; [4] ook nog in die van de later als modelkamer opgerichte Gentsche Jhesus metter balsemblomme [5], op welke ik traks terugkom. De wereldlijke gilden nu zorgden wel voor de uitvaart der broeders, enz.; ze gedachten soms ook wel der afgestorvenen; [6] doch of bij hen die eigenaardige contributie, die »doetscout," bestond, daaraan twijfel ik. Ik moet hier echter bijvoegen, dat ik, wat dit laatste aangaat, niet met zekerheid durf spreken, maar mijne opmerking vragenderwijs moet richten tot hen,

---

[1]) Zie o. a. de statuten van de broederschap 't H. Kruis te Utrecht, bij MATTHAEUS, de Nobil. p. 576, sqq.

[2]) Bij KOPS, a. w. blz. 333.

[3]) Bij LAMBRECHTSEN VAN RITTHEM, a. w. blz. 169.

[4]) Reglement der Thieltsche kamer (broederschap [van Sente Jan Baptiste) (1462.): »ten dootghelde zo sal men gheuen XVI sc. par. ofte daerboven, telckers gheliefte." — In later tijden werd het bedrag dier doodschuld wel eens na de begrafenis op de kamer »blijdelick verteerd."

[5]) BLOMMAERT, kamer van Rhet. te Gent, blz. 59.

[6]) Zie vooral de statuten van 't Delfsche St. Nikolaasgilde, bij (BOITET) a. w. blz. 288.

die meer van nabij bekend zijn met het wereldlijk gildewezen te onzent. In allen gevalle, daaraan dat zij in de kamers kennelijk op den voorgrond treedt, valt niet te twijfelen, en dit verdient zeker opmerking.

b. In de geestelijke gilden waren priesters (doorgaans één of twee) onder de leden opgenomen: 't beheer was opgedragen aan procuratores of provisores; terwijl de priesters er vaak den titel van dekens hadden. Zoo wordt in officieele stukken van de S. Barbara-broederschap te Utrecht gesproken van *den priester, de procuratores ende gemeene broeders* [1]; in de diplomen der broederschap van St. Augustinus te Deventer treden op: de Dekens (geestelijken), provisoren ende ghemeene bruederen [2]. In de stukken, die op de oudere inrichting der kamers wijzen, komen, behalve de Bereckers (Bezorghers of Ghezwoernen) en de ghemeyne brueders, *dekens* voor, welke laatste titel ook dáár nog vaak door p r i e s t e r s gedragen wordt. [3].

c. Verscheidene kamers maakten aanspraak op hooge oudheid, en zonderlinge verhalen werden dienaangaande opgedischt. Volgens L. Bidloo werden bij de Rederijkerskamer te Leiden nog stukken bewaard, waaruit blijken zou, dat de Rederijkers al vóór 1200 bestonden. De kamer van Duinkerken beweerde mede, uit echte bescheiden hare hooge oudheid te kunnen staven. De kamer de Christus-oogen van Diest zou reeds in 1302 hebben bestaan [4]. De Catharinisten van Aalst brachten zelfs den oorsprong hunner kamer tot 1107, waarvoor hun zinspreuk »aMor VIn CIt", als chronogram gelezen, ten bewijze moest strekken [5]. De kamer van Iperen noemde zich de oudste van Vlaanderen [6]. Er moge onder die berichten vergissing, zelfs humbug enz., doorloopen, die overleveringen waren toch te algemeen verbreid, dan dat men ze eenvoudig schouderophalend mag voorbijgaan. Hebben nu werkelijk geestelijke confraterniteiten, zooals wij ondersteldden, hunnen dienst aanvankelijk voor

---

1) Zie Matthaeus, Fund. et fata eccl. p. 297, 304.

2) Bij Dumbar, a. w. I, blz. 48.

3) Zie de twee instellingsbrieven van de Thieltsche kamer, bij De Vlaminck; die van Pax Vobis te Oudenaarden, Belg. Mus. VII, 27.

4) Zie Kops, a. w. blz. 216.

5) Snellaert, Nederl. Dichtk. in België, blz. 147.

6) Gérard I, p. 179.

't mysteriespel ten beste gegeven, en zich ten gevolge daarvan later meer opzettelijk aan de dramatische kunst gewijd, dan is daarmee 't verschijnsel verklaard: die overoude jaartallen spreken dan van de stichting of 't aloud bestaan der confraterniteit, die *later* tot tooneelgezelschap worden zou.

d. Eenige der oude kamers hielden later op, de const van Rhetorica te beoefenen; nochtans *bleven zij* als zuiver kerkelijke gilden *bestaan*. De oude Gentsche kamer »Maria t' eeren" bestond in 1838 nog *als geestelijke broederschap:* hare oude rekeningen worden bewaard in de St. Jakobskerk te Gent [1]. Zoo ging 't ook met de Maria-crans te Brussel: GÉRARD teekende omtrent haar aan: »Celle dite Maria-»crans parait avoir été la plus considérable et la plus ancienne.... »La chambre, dite Maria-crans, existe encore à Bruxelles, moins »comme une Chambre de Réthorique, que comme une confrérie »établie dans l'église de St. Joris. Les membres jouissoient encore »de quelques prérogatives et exemptions, à titre de membres d'une »Chambre de Réthorique, et ils ont dans leurs archives quelques »actes relatifs à leur Chambre, dont je n'ai pu avoir communication" [2]. Het Oudenaardsche »Onzer Vrouwen gulde", een zuiver kerkelijk gilde (voor 't welk, als een der leden begraven werd, gedurende de geheele plechtigheid de zeven klokken van de St. Walburgs-kerk luiden moesten) werd ongeveer 1522 ingelijfd (annexée) bij de Rederijkerskamer Pax Vobis te Oudenaarden [3]. — Dat de kamers nog lang een kerkelijk karakter behielden, bewijst menige bijzonderheid: men denke aan de aflaten, die aan de H.-Geest-kamer te Geraardsbergen, de pauselijke gunstbewijzen, die aan de St. Barbara-kamer te Aalst waren verleend [4]. De St. Hieronymus-broeders te Amersfoort (Rederijkerskamer: Uyt twild bloeyende), gaven hunne spelen waarschijnlijk in O. L. V. kapel; zij kregen in 1579 het oude orgeltje van de Minderbroeders-kerk [5]; enz.

Ik laat nu een paar der oude bevestigingsbrieven spreken.

Vooreerst die van de Kortrijksche Kamer, de H. Kruis-broeders:

---

[1]) BLOMMAERT, Kamers van Rhet. te Gent, blz. 22.

[2]) GÉRARD, I, p. 137.

[3]) E. VAN DER STRAETEN, Recherches sur les communautés religieuses et les institutions de bienfaisance d'Audenarde, I, p. 60.

[4]) KOPS, a. w. blz. 222.

[5]) VAN BEMMEL, Beschr. van Amersfoort, blz. 445 vv.

(1514). Wy Bailluy.... van der stede van Curtrycke in desen tijdt, doen te wetene...., dat ter ootmoedigher begeerte en supplicatie van den Deken, Bereckers ende tgemeene geselschip vanden heylighen cruyce ons Heeren, de welcke ons vertooght ende te kennen gegeven hebben, hoedat sy by den consente van onsen voorders Bailluy Proosten ende Schepenen, *over menigh jaer* geweest hebben een minsaem broederschap ende gheselschip, in de capelle van St. Niclaus-overbeke: de welcke guldebroeders doen jaerlycx singhen zeven missen solemnelijck, met diakene ende subdiakene, ter eeren der passien ende zeven ghetijden ons Heeren, item dat oock de voornomde guldebroeders jaerlyckx bij onsen consente spelwijs vertooghen den meesten deel van der passiën, op den Sacraments dagh, de welcke alle guldenbroeders beloven moeten te spelene ofte doen spelene, als zy daertoe versoght sijn, idoone daertoe wezende; ende sijn oock gehouden, als zij daertoe vermaent sijn, te draegene eene tortse ende gaene in heurlieder lijnwaet op den dagh vande octave vanden Sacramente. Item om het doen celebreren van denwelcken dienst van zeven missen, zoo es elck guldebroeder schuldich alle jaere te betaelen vier sch. par., de welcke men op hem innen magh by constraincte van wette, ter cause van welcke 't voorseyde broederschap es gehouden, voer elcke guldebroedere deser weerelt overleden sijnde, te doene celebreren een singhende misse met diaken ende subdiaken in vormen van den uuytvaert, oncost den overleden guldebroedere ofte zynen hoirs, ter welcker misse elck guldebroedere es schuldich te commene ende gehouden te offerne over de ziele... Voort doen deselve guldebroeders belofte..., waert so dat sy wisten eenigen twist ofte geschil tusschen eenige guldebroeders, dat te middelen ende afwerpen.... Danof dwelcke de voorseide Dekene, Bereckers ende gemeene geselschip begeert ende versocht hebben thebben onse behoorlijcke letteren van authorisad ende octroye, omme by virtuyte van diere te moghen bekent wezen in allen steden ende plaetsen, al Vlaenderen deure, eene geoctroyeerde... guldencamere, in plaetse daer sy ontboden zullen sijn om prijs te winnen met spelene, te wetene, spelen van Rhetorijcke, abatementen, processiën te tooghene als andersints, voorts uuyt crachte van diere, scholen van rethorijcke te mogen houdene, *uuyte te slaene voor de kercke ende tschepenhuys*, ende prijse op te hangen ende te winnene... soo ist, dat wy Bailluy... voornoemt, merckende ende regart nemende op het eerbaer ende paisivele geselschip van voornomde supplianten, *ende dat sy niet en begeeren dan te augmenteren... den dienst Godts, oock dat zy beminders zijn van der edel Rethorijcke,* geconsenteert.. hebben.. ende octroyeren de voorseyde supplianten te wesene een bekende gulde van Rethorijcke, ende dien volghende te moghen trecken in allen steden; enz. [1].

Thieltsche kamer (1462):

... Wy Bailliu ende schepenen vander stede van Thielt doen te wetene, dat.. voor ons commen ende ghecompareert zijn in propren personen Mr. Janne van Putthem pbre. als deken, Sanders Ellebuuc.... als ghezwoernen, mitsgaders eenighe andere jonge ghesellen vander Gulde ende Broederscepen van Retoricquen, ons te kennen gheuende, hoe dat zy een tijt es leden, upghestelt ende

---

[1]) Belg. Mus. III, blz. 11.

onderhauden hebben, by consente vañ heere eñ vañ wet naer haerlieder besten vermoghene een minlic eñ eersaem gheselscip eñ broederscap ter eeren van Gode van hemelrijcke eñ van mijñheere Sente Jan baptyste, ten aultare van Ste. Franchoys binnen de kercke van Thielt, *omme te doen ende te continueerne den goddelijcken dienst*, al dwelcke sy niet en vermoghen te doene eñ te continueeren het ne ware sy daerup hadden onsen espressen consente ende open letteren..., inder manieren vande andere Gulden van neeringhe ende ambachten, ons daeromme neerents biddende ende versouckende.... Altwelck gheconsidereert... wy... willecueren by dese onse letteren den voornoumden supplianten van nu voort an te haudene ende te blivene ten eeuwelijcken daghen eene Gulde ende confrérie ter eeren van Gode van hemelrijcke ende van mijnen heere Sente Jan Baptyste, ten aultare van St. Franchoys, binnen de kercke van Thielt, volghende de ordonnantiën en statuten hier nr. verclaerst van woorde te woorde." [1] (Volgen de verschillende artikelen, waarvan de *eerste* handelen over inkomstgeld en doodschuld, reparatie van 't altaar, bepaald aantal missen, enz., requiem voor de overledene gildebroeders; daarna over verkiezing van bestuur, enz.)

Dat we nu sommige dier broederschappen zich meer aan 't opluisteren der processie of aan stomme vertooningen zien wijden, andere meer aan 't geven van voorstellingen op 't plein of in de kerk, is licht verklaarbaar. Ook hier was, gelijk bij de confraterniteiten, die liefdewerken op zich genomen hadden, groote speelruimte en verscheidenheid. We merken die zelfs op, als wij op 't karakter der bij dezelfde broederschappen meest geliefde geestelijke drama's letten; bij de eene treedt bijv. kennelijk 't vertoonen van de passie, bij de andere dat der verrisenisse op den voorgrond. Waar letterkundig ontwikkelde, meer dan 't gros begaafde mannen zich bij deze kringen aansloten (en dat dit vaak gebeurde, kon niet uitblijven), behoefde men de spelen niet van anderen over te nemen, of door dichters tot andere confrérieën behoorende, te laten samenstellen: daar bracht de broederschap zelve hare gewrochten voort; anderen mochten meer werk maken van décoratief of vertooning, hier traden de broederschappen als dichtgenootschappen op. Intusschen, dat vele kamers ook dichtgenootschappen waren, vindt hoogstwaarschijnlijk zijne verklaring ook nog elders: maar dan toch wederom in geestelijke confraterniteiten.

Met het oog op 't karakter onzer kamers als dichtgenootschappen heeft men, en terecht, op de in Noord-Frankrijk oudtijds be-

---

[1]) A. de Vlaminck, Jaerboeken, blz. 226.

staande »Confréries de N. Dame du Puy" gewezen [1]. Van ééne daarvan, die te Valenciennes, werd ons door mededeelingen van Le Roy [2] en Hécart [3] eene en andere bijzonderheid bekend, die met het oog op onze Rederijkerskamers ongetwijfeld aandacht verdient.

Gelijk in later tijd, 't eerst te Keulen, een Broederschap meer bepaald haar werk maakte van 't Rozenkrans-gebed, ter meerdere verheerlijking van Jezus en van de maagd Maria, en straks ook te onzent een menigte van vertakkingen of navolgingen dier Broederschap van de Rozenkrans zich vertoonden: zoo ging 't in 't Noorden van Frankrijk in de 13e, misschien reeds in de 12e eeuw met zekere Confraterniteiten, aan Maria gewijd. Met de in die dagen krachtig wassende Maria-vereering verrezen ze allerwegen: hier en daar namen ze reeds vroeg een karakter aan, dat op uitnemende wijze paste bij 't eigenaardig-liefelijke der devotie, die destijds den Maria-dienst bezielde.

De Broederschap van Notre Dame du Puy te Valenciennes geeft er een treffend voorbeeld van. In 1229 opgericht, was zij aanvankelijk niets anders dan eene gewone confraterniteit, uit broeders en zusters bestaande, die zich de vereering van Maria ten doel stelden. Straks begon zij, geheel overeenkomstig haar aard en doel, gedichten aan hare Patronesse gericht, te bekroonen: men weet, hoe 't eigenaardig karakter van den Maria-dienst, reeds terstond na de verlevendiging daarvan, vooral ook in een rijken stroom van Maria-liederen en andere dichterlijke gewrochten zich vertoonde. En voortaan beperkte deze broederschap zich niet tot het verrichten van gewone devote handelingen en 't ondersteunen van broeders of zusters, die door »ongeluk, ziekte of ouderdom" arm waren geworden, maar hield ook groote feestdagen: eens in 't jaar was er concours; 't beste gedicht, aan de Maagd gewijd, werd bekroond. Zoo werd de vereeniging een dichtgenootschap: en ook hier drong, onder de vrome broeders, de wereldsgezindheid, de geest van levenslust door; onder de gedichten, die er bekroond

---

1) Serrure, Nederl. en Fr. Letterk. blz. 276, Schotel a. w. blz. 27.

2) Le Roy, Etudes, p. 40, ss.

3) Hécart, Serventois et sottes Chansons, couronnés à Valenciennes, Paris 1834, Préliminaires.

werden, en waarvan nog verscheidene bewaard bleven, komen niet alleen stichtelijke voor, aan Maria gewijd (waarin altijd één der coupletten Maria-hemelvaart moest vermelden), maar ook verscheidene *sottes chansons*. Zoo nam haar dichtkunst een wereldlijk karakter aan. Intusschen bleef zij op Maria-hemelvaart een soort van vertooningen geven; waarschijnlijk hield zij ook nog andere tooneelvoorstellingen ter eere harer Patrones, en niet onaannemelijk is de gissing van LE ROY, dat de merkwaardige bundel van 40 mirakelspelen van O. L. V., die ik boven vermeld heb, haar répertoire is geweest. Die spelen worden nog voorafgegaan door een preek, en eindigen met korte gedichten (*Serventois* en *Envois*), bevattende een opwekking aan de prinsen der confraterniteit (hare vier procuratores droegen den naam van *prinches*), om vooral Maria te eeren, op deze wijze:

Princes, servons de cuer et de pensée, enz.

In 't laatst der vorige eeuw schijnt ze nog te hebben bestaan, doch zonder haar poëtisch karakter; alleen als geestelijk gilde ter eere van Maria, wat zij aanvankelijk bij hare oprichting was.

Hebben naast de confraterniteiten, die hier de processie, elders het passiespel zich aantrokken ook dergelijke confraterniteiten van O. L. V. in Vlaanderen bestaan, en haar invloed mede doen gelden op 't ontstaan der Kamers? Wij zouden 't vermoeden, en verzuimen daarbij niet, te wijzen op 't bericht [1], dat reeds in de twaalfde eeuw in Vlaamsch-Nieuwpoort eene vrome confraterniteit zal hebben bestaan, »dont les membres s'exerçaient à faire des rimes en l'honneur de la Sainte Vierge" [2].

---

[1]) Messager des sciences historiques et archives des arts de Belgique, Année 1850, p. 420, aangehaald bij SCHOTEL, a. w. I, blz. 49.

[2]) Ik stip hierbij nog aan, dat omtrent eene andere geestelijke broederschap, die zich in 't laatst der 14e eeuw aan de dichtkunst (vooral, naar 't schijnt, stichtelijke) wijdde, en met Vlaanderen in betrekking stond, een enkel bericht tot ons gekomen is. Ik bedoel de Hamburgsche *Bruderschaft des H. Leichnams zu S. Johannis*, die zich »met een godsdienstig oogmerk" vereenigd had en wier leden zich »aan bepaalde regels en opbrengsten" onderwierpen. Zij vervaardigde een bundel gedichten, getiteld het Hartebock, bestaande uit meest stichtelijke stukken, nl.: »van der Bort Christi; van deme Holte des hilgen Crützes; van einem eddelen Krudgarden; van unser leuen Frowen

Hebben wij alzoo in de geestelijke confraterniteiten, die zich aan processie, mysterie, enz., wijdden, de krachten te zoeken, die den eersten stoot gaven aan de spoedig algemeene en levendige beweging: 't spreekt daarbij van zelf, dat men, om zich een juiste voorstelling van de zaak te maken, ook de gunstige omstandigheden, waaronder deze beweging zich uitbreidde, en de krachten in aanmerking moet nemen, die elders reeds sluimerden en maar behoefden te worden opgewekt. Zeker, niet alle gezellen, die vastenavondkluchten vertoonden, zullen tot zulke vereenigingen behoord hebben; de klucht, diep in 't volksleven geworteld, had den steun van vereenigingen misschien niet of nauwlijks noodig; ook de jongelingen der verschillende buurten, die bij zulke gelegenheden zich toch bij elkander voegden, traden dan wel met hunne vermomming op in de eenvoudige klucht; ook de reizende kunstenaars zullen er hun grappen wel hebben vertoond [1]. De ondersteuning der overheden, de glansrijke feesten en wedstrijden, door de schuttersgilden aangelegd, de gestadig toenemende praal der processiën, en de onderlinge naijver van grootere en van kleinere steden: dat alles werkte de beweging in de hand. Voorts vergete men niet, wat ook de laatste tientallen van jaren weder te onzent, tot op de kleinste dorpen toe, hebben geleerd: hoe opwekkend (of.... aanstekend, soms) het voorbeeld van liefhebberij-tooneelgezelschappen werkt, en wat er al niet, als die beweging eenmaal ontstaat, rol-

---

Rosenkranz; van Namelos und Valentijn; van dren Konigen." Sommige althans dier gedichten zijn platduitsche vertalingen van bekende Nederlandsche stukken, gelijk dan ook de Broederschap bekend stond onder den naam »die Flanderfahrer." (Zie de berichten, in TIDEMAN's uitgave van Dboec vanden Houte, blz. XVII vv. en in KINDERLING's Gesch. der nieder-sächsischen oder sogen. plattdeutschen Sprache S. 299 f. uit STAPHORST's Hamburgische Kirchengesch. IV, S. 175 ff. overgenomen).

[1]) Waar, zonder meer, vermeld wordt, dat »gezellen' een spel speelden op den vastenavond, heeft men echter niet noodzakelijk te denken aan een vastenavond-klucht of vermomming. De confraterniteiten gaven dan ook wel hunne geregelde spelen, zooals die van Deinze, die, 1431, op vastenavond 't spel van Arnaute vertoonde (DE VLAMINCK, a. w. blz. 11), of zelfs geestelijke spelen, gelijk die van Thielt, die in 1438 »op Groot-Vastenavond" »de Bekeeringhe vanden Ruddere" speelde.

len op zich neemt (dat is, helaas, voor velen: gaarne in een kostuum optreedt) en zich tot tooneelgezelschappen vormt [1].

Tegen 't midden der 15e eeuw wordt die tooneelbeweging, vooral in de Zuidelijke Nederlanden, algemeen. Zoo zien wij de »gezellen van de loge," de metselaars, enz., die aan de kerk te Lier in 1456 een groot werk hadden te verrichten, zich vereenigen, om een spel ten ommegang te geven [2]. Ook buiten de vaste gezelschappen om, vereenigden zich nu en dan de bewoners van dezelfde wijk, om een spel te vertoonen [3]. In navolging van de bestaande inrichtingen vormden zich allerwegen nieuwe: maar die nieuwere, geen anderen grond en geen ander doel hebbende dan, op 't reeds gegeven voorbeeld, de conste van Rhetorica te beoefenen, richtten zich wèl, in den geest der oudere vereenigingen, op den voet van confrérieën in: dat zij echter met dien uitwendigen vorm, met den naam van een H. patroon of patrones en wat daar verder bij behoorde, tevreden waren, zonder voor 't overige een geestelijk karakter te dragen, spreekt van zelf. Zoo kwam in 1448 te Gent de kamer »de Fontein" tot stand, doordat sommige burgers daar hadden begrepen, dat men er in dit opzicht wat achterlijk was en het voorbeeld van notabele steden in Vlaanderen en elders wel diende na te volgen [4]. De jonge kamer steeg spoedig in aanzien, en liet welhaast over kamers van nog jongere dagteekening het gezag harer oudheid gelden, gelijk wij straks zullen zien. — Op dergelijke wijze ontstond ook de kamer van Hasselt en het »Vreugdedal" te Breda, welke kamer, hoezeer zich later op hare oudheid verheffende, toch erkende, dat »het Boeck" te Brussel (1401) ouder was dan zij. Zoo ging het voort,

---

[1]) Ik ken een stadje van nog geen 10,000 inwoners, waar, behalve twee »groote" Rederijkerskamers, in de laatste jaren nog twee »jeugdige" kamers verrezen, voorts eene Rederijkersvereeniging van Israëlieten, en eene uit den ambachtsstand; om nog niet te spreken van tooneelopvoeringen, die er, onder liefhebbers, niet in 't openbaar, worden gegeven.

[2]) Chr. van Lom, Beschr. der stad Lier, blz. 228.

[3]) Belg. Mus. X, blz. 380.

[4]) Zie de plaats uit haar Reglement, Belg. Mus. X, blz. 377. Zulke later ontstane, meer wereldlijke vereenigingen schijnen dan ook soms te worden aangeduid onder den naam »geselschappen van ghenouchten". Men vgl. voor dien naam de bovenvermelde stadsrekeningen van Damme op de jaren 1451 en 1454, en 't privilegie der Middelburgsche kamer »Het bloemken Jesse."

ook in later tijd: op 't voetspoor der oude geestelijke gilden ontstonden nieuwe kamers: ongeveer 1510 werd te Antwerpen een vergadering gehouden van »jonge lieden, meestal schrijnwerkers", »ende sy ordineerde onder haer een gulde van Rethorycke, ende hieten haer selve de Ongheachte, ende daernaer die gulde van den Olijftack," enz. [1]. Aan de statuten van dergelijke kamers is vaak nog te zien, dat zij niet, gelijk de andere, uit geestelijke broederschappen waren ontstaan, maar zich, om den wil der Rhetorica, in den vorm der bestaande gezelschappen, hadden vereenigd.

Bij deze voorstelling van 't ontstaan der Rederijkerskamers valt, meen ik, nog een eigenaardig licht op een belangrijk feit in hare geschiedenis. Bekend is het, dat in 1493 te Mechelen een vergadering werd gehouden van afgevaardigden der Rederijkerskamers »van der dietscher tonghe:" die vergadering was, ingevolge van een oproeping van Filips van Bourgondië, bijeengekomen, om de const van Rhetorycke te »eeren, weerdeghen ende vermeerderen, *ooc in goeden state ende policie te stellen ende onderhoudene.*" Het gevolg van de gehouden overleggingen was, dat Filips »dede upstellen, maken, ordineren ende instituеren een *overste ende souvereine* camere." De nieuwopgerichte Hoofdkamer kreeg den naam van »Jesus metter balsemblomme"; zij zou nieuwe kamers mogen oprichten, de bestaande, als die 't verlangden, mogen vernieuwen, daardoor meer eenheid in de Rederijkerskunst brengen, en aan de andere kamers was 't verboden, »van nu voortan *eenighe nieuwicheit* [te] ordonneren, noch up [te] stellen, anders dan by ordonnantien deser onser hooftcamere voorscreven." De nieuwe Hoofdkamer vond heftigen tegenstand; andere kamers, vooral de Fontein van Gent, verzetten zich in rechten tegen den genomen maatregel; de zaak diende voor schepenen van Gent, voor den raad van Vlaanderen, zelfs voor den hoogen raad te Mechelen. De nieuwe kamer werd daarop in hare privilegiën gehandhaafd door twee mandementen van den vorst-momboir Maximiliaan (1507 en 1511) [2].

---

[1]) Uit eene oude aanteekening, opgenomen door Gérard I, p. 127.
[2]) Blommaert, Kamers van Rhetorica te Gent, passim.

Haar gezag is echter nooit groot geworden: zelfs lieten zich veel minder kamers door haar bevestigen, dan door de Fontein van Gent, de Alpha en Omega van Iperen, enz. [1].

Wat had aanleiding gegeven tot den maatregel? BLOMMAERT zegt: dat Filips »een minnaar der nederduitsche poëzij" was, en dat hij, »willende dezelve onder zijne bijzondere bescherming nemen", de vergadering te Mechelen bijeenriep. Inderdaad spreken de officieele stukken van de »goede affectie ende genegenheid", die hij den Rederijkerskamers toedroeg. Ik geloof dit gaarne; vooral komt het mij niet onwaarschijnlijk voor, dat, toen de »ghemeene vergaderinghe" der Rederijkers te Mechelen »ghemaect, ghehouden ende ghecelebreert" werd, de jonge vorst, toen nog geen volle vijftien jaar oud, »groot solaes, ghenouchte ende recreatie" nam in de »const, spelen ende batementen." Maar dat nu de »zonderlinge affectie," die de jeugdige vorst den kamers toedroeg, de groote reden, oorzaak en aanleiding zou geweest zijn, waarom haar het onwelkome politie-toezicht van een nieuw op te richten kamer moest worden opgedrongen, komt mij minder aannemelijk voor. Met meer waarschijnlijkheid heeft men dan ook den maatregel op rekening gebracht van de centraliseerende staatkunde der Bourgondische vorsten. Toch geloof ik, dat de uitvoerige officieele stukken, die omtrent deze zaak tot ons gekomen zijn [2], ons nog op een andere oorzaak wijzen.

De jongere gezelschappen, die omstreeks 't midden der vijftiende eeuw naast en in navolging van de oudere kerkelijke gilden, bij de algemeene tooneelbeweging waren opgetreden, mochten ja hunne statuten grootendeels op den voet der bestaande geestelijke gilden hebben ingericht: 't kon niet anders, of zij, die niet uit kerkelijke vroomheid, maar uit ingenomenheid met de algemeen beminde const waren ontsproten, moesten *inderdaad* een meer wereldlijk karakter dragen. Hun getal werd al grooter en grooter: de Fontein te Gent, zelve opgericht in 1448, — gelijk wij zagen, omdat er te Gent nog geen »gezelschap van ghenouchte" bestond, — was in weinig tientallen van jaren tot zoo groot aanzien geklommen, dat

---

1) SCHOTEL, a. w. passim.

2) Men vindt ze bij GÉRARD, II, fo. 145—201 en bij BLOMMAERT, a. w. blz. 48 vv.

verscheidene dier nieuwe kamers zich door haar hadden laten bevestigen. — Vooral in deze jongere vereenigingen, en ook (licht verklaarbaar!) in vele oudere, was gaandeweg 't spel, de »recreatie" *hoofdzaak* geworden: de band, waarmeê men zich aan de kerk gebonden voelde, werd al losser en losser. — En wat beoogde nu de stichting der Hoofdkamer? wat beoogde geheel de nieuwe, diep ingrijpende maatregel? Centralisatie, ja! en politie, maar eene, die er toe leiden moest, de kamers van dezen weg terug te brengen, en die het oude, kerkelijk karakter ten volle, in al zijn kracht, wilde herstellen. Men leze de statuten der nieuwe Hoofdkamer, die (te Gent, naast de Fontein, geplaatst) als modelkamer moest optreden; men vergelijke ze met die van de Fontein (o. a. wat aangaat de godsdienstige ceremoniën bij 't binnentreden der vergaderingen [1]), en men zal bespeuren, hoe in de nieuwe modelkamer 't oude kerkelijk karakter opzettelijk op den voorgrond wordt gesteld. In de zeer uitvoerige statuten wordt de breedste plaats ingenomen door de bepalingen omtrent de te houden missen, de plechtigheden bij de uitvaart, enz. De kamer zou vijftien souffesante mannen als leden tellen, ook vijftien »jonghers" als leerlingen; daarbij zouden »in die eere van Jhesus ghebenedide moeder Maria" nog vijftien vrouwen gevoegd worden »ter eeren den vijftien blyscepen, die zij wter gracien haers liefs kindts verworven heeft." Ter lafenissse van de gildebroeders en gildezusters voorzeid, zouden er vijftien missen jaarlijks gecelebreerd worden. Op S. Vincentsdag, »hetwelck is de octave van der weerdigher feeste ons heeren Jhesus" zou 't groot feest zijn; er zou een schoone »rijckelicke ghesonghen misse ende vesperen met schoone discanten ende orghelen met schalmeyen ende trompetten" gevierd worden. Dien éénen dag zou 't open kamer en 's avonds open hof zijn. Op Palmzondag zou er nog een »gheestelic wagenspel" worden gegeven, »om daerby tvolc te bringhene te goeder devotien." Verder is er van tooneeloefeningen geen sprake, wel van missen, doodschuld en uitvaart.

Er is meer. De man, die aan 't hoofd van geheel den maatre-

---

[1]) Zie BLOMMAERT, a. w. blz. 38 vgl. met blz. 56.

gel stond, was — de kapellaan van den jeugdigen vorst: PIETER AELTURS. Aan 't einde der kopie van 't besluit tot oproeping der Mechelsche vergadering lezen wij: »up den rugghe stond ghescre»ven: Onsen lieven, beminden capellaen, heer PIETERS AELTURS, pries»tere"; en aan 't hoofd der straks tot »salegher recreatien" opgerichte souvereine modelkamer verscheen, als »prince souverein", dezelfde PIETER AELTURS, priester. De krasse, reactionnaire maatregel stuitte af op 't verzet van de Fontein en de vereenigingen, die haar ter zijde stonden. — Zóó strekte een invloedrijk geestelijke de hand uit naar de kamers, toen zij op weg waren, om van haar oorspronkelijk, kerkelijk karakter al verder af te wijken. Dat geschiedde laat, wel zéér laat, op den avond vóór den somberen dag dier bloedige worsteling, in wier geschiedenis straks ook de Rederijkers hunne plaats zouden innemen.

Aan 't einde mijner opmerkingen gekomen, breng ik in herinnering, wat ik bij den aanvang zeide: vóórdat de geschiedenis der oude tooneelkunst, ook te onzent, geschreven kan worden, is 't noodig, dat nog veel meer bijzonderheden aan 't licht worden gebracht. Vooralsnog moet men in menig opzicht zich tot gissen bepalen. In dezen toestand komt het er maar op aan, welke gissing door de tot nog toe bekende berichten het meest gerechtvaardigd wordt. Hier en daar heb ik mij op het veld der onderstellingen moeten begeven, op 't gevaar af van mis te tasten: ik waagde mij aan dat gevaar, tevreden, indien 't mij gelukken mocht, althans in enkele opzichten op dit duistere gebied de waarheid te grijpen.

Ik meen, dat wij (wel verre van te mogen beweren, »dat het kerkelijke mysteriespel zeer weinig of geen invloed op het latere tooneel" zou gehad hebben) uit de berichten, die ons tot nog toe bekend werden, de volgende slotsom mogen opmaken:

Eenvoudige liturgisch-dramatische plechtigheden hebben zich ook te onzent *ongestoord* tot een kerkelijk drama ontwikkeld. Onderwerpen van dat kerkelijk drama waren voornamelijk de evangelische verhalen, die de kerk op hare groote feesten gedacht; maar ook daarnevens heiligenlegenden, enz. Dat drama werd opgevoerd

aanvankelijk door priesters, met hulp van akolythen en andere klerken van lageren rang, later ook met hulp van leeken of kerkelijke leekenvereenigingen, geestelijke gilden. Tegen 't einde der 14de eeuw breidt zich dat drama aanmerkelijk uit; het getal der leekenvereenigingen, die er zich aan wijden, wordt al grooter; het drama wordt (in overeenstemming met het opgewekt processieleven, en ten gevolge van zijne uitbreiding, enz.) meer buiten de kerk, in de open lucht, opgevoerd. Maar dat godsdienstig tooneel, door leeken op het plein vertoond, is *in zijn wezen* geen ander dan het oude kerkelijk drama.

De priesters en die hen bijstonden bij dat drama, zijn de oudste tooneelspelers te onzent. De leekenvereenigingen, kerkelijke gilden, die, ten behoeve van dat drama, de tooneelspeelkunst beoefenden, bleven zich niet bij het geestelijk spel bepalen, maar legden zich straks ook toe op wereldlijke vertooningen; *abele spelen* werden door hen, 't eerst waarschijnlijk in Vlaanderen, opgevoerd, naar 't voorbeeld van Noord-Frankrijk, waar reeds in de 13e eeuw, nadat het legenden- en mirakelspel er bijna geheel was geseculariseerd, een wereldlijk drama was ontstaan; ook de vastenavond- en andere volksvermakelijkheden boden hun welkome gelegenheid tot beoefening hunner kunst; het ernstig spel werd afgewisseld door de klucht, wier wortelen diep in het volksleven te zoeken zijn. Noch het abele spel noch de klucht schijnen ooit geheel door 't, later in zwang gekomen, zinnespel verdrongen te zijn.

In de kerkelijke gilden, die aanvankelijk aan 't godsdienstig drama en de processiën hunne moeite wijdden, straks ook bij wereldlijke feesten hunne talenten ten beste gaven en de wereldlijke tooneelkunst beoefenden [en die zich misschien hier en daar ook tot (aanvankelijk stichtelijke) dichtgenootschappen vormden], zijn de eerste beginselen te zoeken van onze Rederijkerskamers.

Is de vraag, met wier behandeling wij ons bezig hielden, alleen van belang op 't gebied der archaeologie? Ook dan acht ik voor mij haar belangrijk genoeg. Ik meen echter, dat zij nog eene andere beteekenis heeft. Veler oogen zijn in onze dagen op het tooneel gericht: levendig en gespannen is de belangstelling, waarmede men het gadeslaat, als in de verwachting eener nieuwe aera!

Naast de vraag, wat zijn levenskracht, zijn levensbeginsel zal moeten zijn — een vraag, die evenmin als eenige andere, met aprioristische theorieën kan worden beantwoord, — is de historische vraag niet onbelangrijk: Waar 't begin van zijn leven is geweest, waar zijne eerste levenskiemen te zoeken zijn? Dáár, waar twee mannen, al of niet gekostumeerd, een dialoog voordroegen? — of dáár, waar de ster zich bewoog en de drie koningen kwamen met geschenken in de hand, en op palmzondag knapen werkelijk hunne kleederen ter aarde wierpen, en *passio* en *resurrectio* feitelijk werden nagebootst? Heeft het zijn leven ontvangen, dáár, waar gesproken, geraisonneerd werd? — of dáár, waar handeling, mise-en-scène, schouwspel was? Hierbij een wijle stil te staan, zou even uitlokkend zijn, als.... in dit Tijdschrift misplaatst.

Merkwaardig, dat zoovele kerkelijken, van vroeger en later tijd, kerkelijken van allerlei naam, bij 't hooren reeds van het woord *tooneel*, een afkeer aan den dag leggen, alsof 't het opnemen gold van een slang, die hun ditmaal wèl schaden zou. 't Staat een moeder inderdaad wel fraai, als ze haar kind, in welke omstandigheden ook, verloochent.

Mei 1874.

BIJLAGE I.

(Bij blz. 229).

Het zoogenaamd mysterie »des Vierges sages et des Vierges folles."

Jammer, dat dit overoude spel, 't welk (voorzoover het gedeeltelijk in de langue d'oc is gesteld) het eerste gedenkstuk is van het fransche tooneel, in zoo verhaspelden toestand tot ons is gekomen. Het komt mij echter voor, dat het op eenvoudige wijze kan worden terechtgebracht, en dan een der treffendste voorbeelden van liturgisch drama aanbiedt.

In de uitgave van MONMERQUÉ et MICHEL komt het voor, blz. 3, vv., onder den titel: »les vierges sages et les vierges folles." Aan 't begin leest men »oc est de mulieribus", waarop een stukje van zeven regels volgt, die een klein gedeelte bevatten van 't oude liturgische paaschspel, bijna woordelijk overeenkomende met het officium mulierum, gelijk dat in 't Utrechtsche antiphonarium (Zie GALLÉE blz. 58) en elders voorkomt.

Na dat fragmentje paaschspel volgt plotseling een dramatische bewerking van de gelijkenis der wijze en dwaze maagden; eerst treedt de *Sponsus* op, daarna de *Prudentes* enz., ook *Mercatores*; dit stuk is gedeeltelijk in Latijnsche, gedeeltelijk in Provençaalsche verzen gesteld, en eindigt (blz. 6 midden) met het nederwerpen der dwaze maagden in de hel.

Daarop volgen Latijnsche kerstliederen (*Omnes gentes congaudentes*, enz.); elk op zijn beurt treden dan verschillende profeten, enz. op, om hunne voorspellingen van den Messias uit te spreken; ten slotte weder een lied ter verheerlijking van Christus' *natalitia*.

Dat laatste gedeelte werd, als niet behoorende bij het mystère des vierges sages et des folles, door DU MÉRIL (p. 179) afzonderlijk uitgegeven als: »mystère des prophètes du Christ."

Wij houden dan toch nog over: een spel van de wijze en dwaze maagden, voorafgegaan door een fragmentje paaschspel, dat er niets meê te maken kan hebben, en, ook zooals blijkt uit den vorm, er niet bij behoort.

Dat stukje paaschspel zal wel *moeten* wegvallen; maar... hoe komt dat vreemde bestanddeel aan 't begin van 't spel, onmiddellijk onder het roode opschrift: *Oc est de mulieribus?*

Is hier inderdaad het begin van 't spel? Ik twijfel er aan.

In zijn *Notice* vóór den tekst deelt MICHEL ons mede, dat in het HS. nog vijf of zes stukjes voorafgaan, die met het spel zelf geene »liaison" schijnen te hebben, waarom hij dan ook zijne uitgave met de »rubrique: Oc est de Mu»lieribus" begint.

Gelukkig, dat MICHEL ons die vijf of zes stukken grootendeels heeft meêgedeeld. Ik stel voor, ze bij den tekst te voegen; als wij nu het stukje paasch-

spel, dat toch nooit er bij te houden is, vervallen laten en verder *alles* als bij elkander behoorende beschouwen, krijgen wij een goed en in vele opzichten merkwaardig geheel, — en wordt ons tevens, althans eenigszins, verklaarbaar, hoe het fragmentje paaschspel met het roode opschrift hier kan gekomen zijn.

Die voorafgaande stukjes zijn (even als 't slot van het geheel) Latijnsche hymnen op de geboorte van Jezus. Het geheel is nu een kerstspel, of liever een spel ter inleiding van 't kerstfeest; en wel van dezen inhoud: 1°. lofzangen op de geboorte van Jezus; 2°. dramatische inkleeding van de gelijkenis Matth. 25, vs. 1—13; 3°. 't gewone profeten-voorspel van 't kerstmysterie (waarover boven door mij gehandeld is); 4°. kersthymnen en *benedicamus.*

Omtrent de tusschenvoeging van de gelijkenis kunnen we vooraf reeds opmerken, dat zij hem, die met de eigenaardige constructie der mysteriespelen, met de volgorde der afbeeldingen in *Biblia Pauperum*, op muurschildering enz. eenigszins bekend is, niet vreemd, maar integendeel gepast en treffend zal voorkomen. Onder de gedachten, die de oude kerk aan den advent verbond, bekleedt ook deze een voorname plaats, dat het kerstfeest »een heilige bruiloft" is, en dat de leden der gemeente zich in hun beste gewaad moeten tooien, om »den bruidegom" op te wachten [1]; voorts deze andere gedachte: de komst des Heeren is een komst ten oordeel: vandaar, dat in de godsdienstoefeningen van den advent zoo menigmaal bijbelsche woorden klonken als deze: »hij zal komen als een dief in den nacht; waakt, want gij weet niet wanneer de heer des huizes komen zal," enz [2]. Om beide gedachten, die bij de voorbereiding voor 't kerstfeest behoorden, uit te spreken, geen treffender perikope zeker, dan onze gelijkenis, die we dan ook een enkele maal aantreffen onder de plaatsen, weinig dagen vóór 't kerstfeest bij de godsdienstoefening te lezen (Zie den Comes Theotinchi [3]).

Maar er is meer. Ook hier gaf de plechtigheid, waarmeê de dienst van 't kerstfeest geopend werd, rechtstreeks aanleiding er toe, om, gelijk dit in ons spel geschiedt, Christus als den *sponsus* te doen optreden. In Nativitate Domini ad vesperas, geeft het Breviarium Romanum nog altijd de woorden: »Cum ortus fuerit sol de coelo, videbitis Regem regum procedentem a Patre, tanquam sponsus de thalamo suo". De woorden: »Tanquam sponsus Dominus procedens de thalamo suo" worden later nog tweemaal herhaald [4]. Ook in de oudtijds zoo gezochte kerstpreeken van Augustinus wordt in dezen zin menigmaal van den *sponsus* gesproken.

Ik doe nog opmerken ('t geen tevens tot aanbeveling mijner opvatting strekt), dat er tusschen de voorafgaande kersthymnen en de dramatische bewerking van de gelijkenis een geleidelijke overgang is: in de laatste hymnen toch wordt Christus als de bruidegom verheerlijkt: »venit *sponsus*... digna *dignis* parat hospitia... aulam *sponsus* intrat per ostia." Zelfs 't eerste gedeelte van 't geen in de uitgave van MONMERQUÉ et MICHEL als deel van het mystère des vierges

---

1) Zie RANKE, das kirchliche Pericopensystem, S. 373, 374.
2) Zie de plaatsen bij RANKE, S. 380.
3) Bij RANKE, S. XCII.
4) Toespeling op Ps. 19, vs. 6.

is opgenomen, behoort nog tot dien overgang: de sponsus heeft zich, zwijgende, vertoond, en het lied vervolgt daarop: »Adest sponsus qui est Christus," enz.

Terwijl begin en slot, hymne en profetie, nog in de kerktaal geschreven zijn, wordt in het tusschenspel hier en daar de landtaal gebruikt; in die taal spreekt Christus ook het vonnis over de dwazen uit. Dat tusschenspel was dan ook levendiger en bestemd om een diepen indruk op 't gemoed der toeschouwers te maken: men herinnert zich, dat landgraaf FREDERIK VAN THÜRINGEN in 1322 bij 't zien opvoeren van een dramatische voorstelling onzer gelijkenis zóó hevig ontstelde, en aan de onverbiddelijke strengheid van 't vonnis zóó heftig zich ergerde, dat zijne tijdgenooten zijn kort daarop gevolgden dood aan die gemoedsaandoeningen toeschreven.

Toen de afschrijver, wien 't HS. van ons spel te danken is, in zijn werk zóóver was gevorderd, dat hij aan dat tusschenspel, *aan 't spel der vrouwen* was gekomen, kan hij, bij eenige droomerigheid, de vergissing hebben begaan, van werktuigelijk de eerste regels van 't *officium mulierum*, allerwegen gebruikelijk en algemeen bekend, neêr te schrijven. (Het met rooden inkt geschrevene: *Oc est de mulieribus* kan gediend hebben òf om (als opschrift) aan te duiden dat hier het tusschenspel, het spel der vrouwen begon: òf om, daar men uiterst zelden bij vergissingen doorschrapte, op de vergissing te wijzen en aan te duiden, dat de volgende regels bij 't *officium mulierum* thuis behooren: om dat te beoordeelen, zou men 't HS. zelf moeten zien).

BIJLAGE II.

(Bij blz. 211, noot 3).

Nadat dit opstel reeds gedeeltelijk was afgedrukt, bleek mij dat ik GÉRARD's opvatting van »het spel: »'t oordeel Gods" te recht heb gewantrouwd. Inderdaad, Meester PIETER WOUTERS was geen smid-dichter, maar een smid-werktuigkundige, en »het wonderlyck speel van dat oordeel Godts" een uurwerk, waarschijnlijk met beweegbare beelden: zie de mededeelingen van Dr. C. R. HERMANS, Geschiedk. Mengelw. over de prov. N.-Brabant, I, blz. 41—53.

Het spel »'t oordeel Gods", door mij met een vraagteeken op de lijst van kerkelijke dramatische vertooningen geplaatst, moet dus van die lijst worden geschrapt; opdat de lijst echter niet krimpe, vervange men het door deze berichten:

In 1532 werd te 's Hertogenbosch op Zondag vóór Pinkster »op Sint Jans kerkhoff gespeelt een spel van Sint Jans legende, twee dagen lange durende."

In 1511 »opten Kerckhoff" aldaar, »nader ouder costumen.... die legende van ons lieve Vrouwe hemelvaert, dat men speelt te VII jaren eens." Vertooners waren destijds de »gesellen vanden gulde vander passiën."

DE ONTZEGGING VAN HET AVONDMAAL, AAN DE AFSNIJDING VOORAFGAANDE, BIJ DE GEREFORMEERDE KERKEN NIET VAN DEN AANVANG AF IN GEBRUIK, MAAR EERST LATER IN HARE TUCHT-OEFENING OPGENOMEN,

DOOR

T. J. VAN GRIETHUIJSEN.

De opmerking, dat de Heidelbergsche Catechismus geene wering van het Avondmaal kent, dan met uitsluiting uit de gemeente, leidde mij tot het onderzoek, waarvan de uitkomst hier wordt medegedeeld. Zoover ik weet, werd de aandacht er nooit op gevestigd, dat de ontzegging van het Avondmaal, aan de afsnijding voorafgaande, niet altijd in de Gereformeerde Kerken in gebruik is geweest, noch aangewezen, hoe zij in zwang is gekomen. Toch is het noodig, dat dit gedaan wordt, zal de geschiedenis der kerkelijke tucht volledig en juist gekend worden. Het komt daarbij aan het licht, dat in zake van tucht de letter der Schrift in den eersten tijd meer uitsluitend gevolgd werd, dan later het geval was; dat zorg voor de heiliging van het Avondmaal, waarin CALVIJN krachtig was voorgegaan, tot de wering leidde; dat de hoop op hare heilzame werking, bij den wensch om niet tot de afsnijding te behoeven voort te gaan, hare invoering hoe langer hoe algemeener deed worden, waardoor te lichter de afsnijding zelve allengs geheel in onbruik geraakte. Van genoegzaam gewicht durf ik dus het onderwerp achten, om bij den lezer op belangstelling te rekenen.

De kerke-ordening, in 1619 door de Nationale Synode te Dordrecht gesteld, bepaalde in haar 76ste artikel: »Zo wie hartnekkelyk de vermaninge des Kerkenraads verwerpt, item die een openbaare of anderzins een grove zonde gedaan heeft, zal van het Avontmaal des Heeren afgehouden worden. En indien hy afgehouden zynde, na verscheiden vermaningen geen teken der boetveerdigheit bewyst, zo zal men ten laatsten tot de uiterste remedie, namentlyk de afsnydinge, komen, volgende de forme na den Woorde Gods daartoe gestelt. Doch zal niemant afgeneden worden, dan met voorgaande advijs der Classe [1]." Zij nam daarmede woordelijk het 69ste artikel over der kerke-ordening van de Nationale Synode, in 1586 te 's Gravenhage gehouden, hetgeen bijna gelijkluidend was met het 62ste der kerke-ordening van de Nationale Synode, in 1581 gehouden te Middelburg. Bij uitzondering van het bepaalde in het laatste lid [2], behelsde het artikel zakelijk, wat de Nationale Synode, in 1578 te Dordrecht gehouden, in het 95ste en het 98ste artikel (het 4de en 7de van het hoofdstuk: van de kerkelijke vermaning en de straffe) in navolging van de Synode, onder het kruis in 1571 te Embden gehouden [3], had voorgeschreven. Klaarblijkelijk heeft dus de Nationale Synode in 1619 slechts gehandhaafd, wat sedert jaren reeds bestond, toen zij bepaalde, dat ontzegging van het Avondmaal aan de afsnijding van de gemeente zou voorafgaan.

Het is daarbij merkwaardig, dat zij, zoo doende, bewust of onbewust niet in overeenstemming gehandeld heeft met het geen in den Heidelbergschen Catechismus omtrent verbod van ten Avondmaal te komen, geleerd wordt. Ook in de Nederlandsche Geloofsbelijdenis wordt wel de ontzegging van het Avondmaal, aan de afsnijding voorafgaande, niet genoemd, zij spreekt echter in haar 32ste artikel met zoo weinig woorden van »de Excommunicatie of de Ban, die daar geschiedt naar den woorde Gods, en hetgene daaraan

---

[1]) C. Hooijer, *Oude Kerkordeningen der Nederlandsche Hervormde Gemeenten*, bl. 458.

[2]) Vergel. art. 73 van de Acta der Prov. Syn. te Dordrecht in 1574, bij Hooijer t. a. pl. bl. 107, en Cap. VIII, art. 11 der Synode van Wezel, t. a. pl. bl. 50. Kist en Roijaards, *Archief voor Kerk. Gesch.* V, bl. 453.

[3]) Zie art. 30 en 32 harer *Acta* bij Hooijer, t. a. pl. bl. 71, 72.

hangt [1]," dat hieruit op zich zelf niets bepaalds is af te leiden. Anders is dit ten opzichte van den Catechismus. De antwoorden op de 82ste en de 85ste vraag zijn toch zoo ingericht, dat er aan zulk eene wering, als hier bedoeld of toegelaten, niet gedacht kan worden. Luidt de 82ste vraag: »Zal men ook die tot het Avondmaal laten komen, die zich met hunne bekentenis en leven als ongeloovige en goddelooze menschen aanstellen?" het antwoord is ontkennend en voegt na opgaaf van redenen er aan toe: »Daarom is dé Christelijke Kerk schuldig — zulken — door de Sleutelen des Hemelrijks uit te sluiten." Het middel dus, dat aangewend behoort te worden om van het Avondmaal te weren, is de uitsluiting door de Sleutelen des Hemelrijks. Maar waaruit of waarvan is die uitsluiting, welke bedoeld wordt? Uit de gemeente (en het Hemelrijk)? of van het Avondmaal? Het antwoord op deze vragen ligt in den gewonen Nederduitschen Catechismus naar de uitgaaf van DATHEEN reeds opgesloten in het 83ste antwoord, waar als één der Sleutelen des Hemelrijks, »de Christelijke Ban of uitsluiting *uit de Christelijke gemeente*" genoemd wordt. In den oorspronkelijken, Hoogduitschen Catechismus [2], gelijk ook in de Nederduitsche vertaling naar de Embdensche uitgaaf van 1563 [3], wordt hij niet alzoo, maar daarentegen die Christliche Busszucht, de Christelijke Boettuchte geheeten; en alle aanduiding van den zin, waarin van uitsluiten was gesproken, blijft er door achterwege tot aan de beantwoording van de 85ste vraag. Dan echter wordt bij de voorstelling van de wijze, waarop het Hemelrijk door den Christelijken Ban (Boettucht) wordt toegesloten, ten laatste gezegd, dat er door het verbieden van de Sacramenten *uit de Christelijke*

---

[1]) J. J. VAN TOORENENBERGEN, *De Symbolische Schriften der Nederl. Herv. Kerk,* bl. 51. Volgens H. E. VINKE, *Libri Symbolici Eccl. Reform. Neerl.* p. 46, 170, 171, 268, 269, luiden de laatste woorden in »la Confession": avec ce qui en depend; in de uitgaaf van 1564: met hetgene dat daer aenhanget; in die van 1582: met t'ghene dien aenclevich is; in de *Harm. Confess.:* et aliæ illi anexæ disciplinæ Ecclesiasticæ appendices; in de Acta Syn. Dordr.: cum reliquis ejus appendicibus.

[2]) H. E. VINKE, t. a. pl. bl. 360. J. J. VAN TOORENENBERGEN, t. a. pl. bl. 99.

[3]) I. LE LONG, *Kort Historisch Verhaal van den eersten oorsprong der Nederl. Geref. Kerken onder 't Kruys; beneffens alle derzelver Leer- en Dienst-boeken,* bl. 171. J. J. VAN TOORENENBERGEN t. a. pl.

gemeente (en.... uit het Rijk van Christus) wordt gesloten. Naar deze uitlegging van de zaak door den Catechismus zelven moet er dus in het 82ste antwoord bij »uitsluiten" aan uitsluiten *uit de gemeente* gedacht worden [1].

Onopgemerkt mag hier niet voorbij worden gegaan, dat in de Latijnsche vertaling het tweede deel van het 82ste antwoord aldus te lezen staat: »Quocirca ecclesia, ex præscripto Christi et aposto»lorum, hos, clavibus regni coelorum utentes, *a coena arcere* debet, »quoad resipuerint et mores mutaverint [2]." Het schijnt op het eerste gezicht zeker, dat de vertalers, LAGUS en PITHOPOEUS, bij »ausschliessen" aan uitsluiten *van het Avondmaal* gedacht hebben. Maar al ware dit zoo, zij zouden toch den Catechismus niet doen spreken van een afhouden van het Avondmaal, voorafgaande aan uitsluiting uit de gemeente. De beschrijving van het gebruik van den tweeden Sleutel in het 85ste antwoord staat daarvoor in den weg. Zij eischt, dat men bij »a coena arcere" aan geene andere ontzegging van het Avondmaal denkt, dan die in het verbod van de beide Sacramenten is begrepen, waardoor buiten de gemeente gesloten wordt [3]. Slechts van vermanen wordt er voor 't overige gesproken, en niet daarbij ook van weren van het Avondmaal, hetgeen hier niet onvermeld had kunnen blijven, zoo dit aan excommunicatie door verbod van de Sacramenten behoorde vooraf te gaan. Het moet dan nu ook minder waarschijnlijk geacht worden, dat de vertalers bij woordelijk overzetten door verkeerde opvatting tot hun »a coena arcere" zouden gekomen zijn. Waarschijnlijker is het, dat zij bij vrije overbrenging het einde van het antwoord duidelijker en nauwkeuriger op de gedane vraag wilden laten terugslaan.

---

[1]) In de *Catechesis minor, scripta* a⁰ 1562 (ZACH. URSINI *Opera Theol.* Heidelb. 1612, Tom. I, pag. 40) wordt gevraagd: Quos autem Ecclesia debet ad coenam Domini admittere? en geantwoord: Qui in Christum baptizati sunt, et vita confessioneque sua pro Christianis haberi possunt. Qui vero tales non sunt, eos donec emendentur, *à se* debet Ecclesia segregare juxta Christi mandatum, ne foedus Dei prophanetur, ac tota Ecclesia peccati et damnationis illorum rea sit. In de Nederd. vert. Amst. vr. 71.

[2]) H. E. VINKE l. c. p. 361.

[3]) Te vergelijken is hierbij de *Catechesis* (major) van URSINUS, l. c. pag. 33, volgens de Nederduitsche vertaling, Amsterdam, 1790, vr. 316—320.

Gelijk van eene kerke-ordening mocht verwacht worden, waarin de Catechismus als integreerend deel is opgenomen, zoo is ook waarlijk met zijne leer in overeenstemming wat er aangaande uitsluiting van het gebruik van het Avondmaal in de Paltzer kerkeordening van 15 November 1563 gelezen wordt. Op de dankzegging na het Avondmaal volgt daar:

»Dieweil aber zu rechter vnd Gottseliger Administration vnnd vbung der heiligen Sacramenten nicht allein gehöret, dass sie auff solche weiss wie von Gott verordnet, vnnd darzu sie von jm sind eingesetzt, gehalten, sonder auch dass sie nicht solchen Personen gereicht werden, welche er darzu zulassen verbotten hat: So ist von nöten dass die Christliche Excommunication in der Kirchen nicht allein mit worten geschehe, sonder auch mit der that vollzogen werde. Das ist, so ettliche in der gemein mit Gottlesterlicher Lehr, oder schweren lastern behafftet weren, das dieselben zum Nachtmal des Herrn nicht zugelassen werden, biss sie besserung erzeigen." [1] Van geene andere ontzegging van het Avondmaal — het is duidelijk, — wordt er gesproken, dan die door excommunicatie geschiedt. En niet anders wordt het in hetgeen aan het bovenstaande is toegevoegd, waarvan het laatste gedeelte aldus luidt: »... an jedem ort nach gelegenheit vnd notdurfft desselben (sollen) etliche erbare vnnd Gottfürchtige Menner auss der gemein verordnet werden, welche von wegen, vnd in namen der gantzen gemein neben den Kirchendienern solche Personen, die entweder mit gefehrlichen jrrthummen des glaubens, oder mit jrem leben ergerlich sind, Als hurer, geitzige, abgöttische, lesterer, trunckenpöltz, od' sonst die unordenlichen wandel füren, zum ersten, anderen, vnd drittenmal, nach gelegenheit der sachen, zür besserung trewlich vnnd ernstlich vermanen, vnnd so sie daran nit keren, mit verbietung der heiligen Sacramenten von der Christlichen gemein absondern, biss sie besserung verheissen und erzeigen. Vnd sol auch wie hierinn procedirt werden solle, ferner verordnung geschehen." [2]

---

[1]) *Kirchenordnung*, Heidelberg 1565, fol. 99b, 100a. A. L. Richter, *Die evangel. Kirchenordnungen des 16ten Jahrhunderts*, Band II, s. 264b.

[2]) A. a. O. fol. 101. Richter, *Die Ev. K. Ordn.* s. 265a. Eerst in 1570 werd de kerkelijke tucht waarlijk ingevoerd. Zie K. Sudhoff, *C. Olevianus und*

Is het alzoo duidelijk gebleken, dat volgens den Catechismus en de Kerke-ordening alleen bij uitsluiting uit de Gemeente aan een lidmaat het gebruik van het Avondmaal ontzegd werd, moet hierin dan nu eene eigenaardigheid van de Paltzer kerken worden opgemerkt, waardoor zij zich van de overige Gereformeerde kerken onderscheidden? Een onderzoek naar hetgeen hieromtrent te Genève geleerd werd en bepaald was, is tot beantwoording dezer vraag natuurlijk bovenal noodig.

Van den Geneefschen Catechismus komen hier de drie volgende vragen en antwoorden [1] in aanmerking.

Magister. Verum, debentne pastores, quibus commissa est dispensatio (sacramentorum), passim omnes et absque delectu committere?

Puer. Quod ad baptismum pertinet, quia non nisi infantibus hodie confertur, discretio locum non habet. In coena vero cavere debet minister, ne cui ipsam porrigat, quem indignum esse palam constet.

. . . .

M. Quid si quempiam ipse indignum noverit, aut fuerit admonitus?

P. Ne quidem ad eos communione abdicandos foret satis: nisi legitima cognitio ecclesiæque judicium accedat.

M. Certum ergo gubernationis ordinem constitutum in ecclesiis operæ pretium est?

P. Verum est: nec enim aliter bene moratæ sunt, nec rite compositæ. Hæc autem ratio est, ut deligantur Seniores, qui morum censuræ præsint, cavendisque offendiculis invigilent: et quos agnoverint recipiendæ coenæ nequaquam esse capaces, nec admitti quidem posse quin Sacramentum polluatur, eos a communione rejiciant.

Bij alle duidelijkheid, die in deze vragen en antwoorden heerscht, wordt men toch geheel in onzekerheid gelaten over de verhouding die er is tusschen de verwerping van de gemeenschap aan het sacrament des Avondmaals en de uitsluiting uit de Gemeente, of

---

Z. Ursinus. Leben und ausgewählte Schriften der Väter und Begründer der reformirten Kirche. Theil VIII, s. 364. G. V. Lechler, *Gesch. d. Presb. und Syn. Verfassung,* s. 114.

[1]) J. Calv. *Op. omn.* Ed. Amst. Tom. VIII, pag. 27b, 28a. J. C. G. Augusti, *Corpus librorum symbolicorum,* Ed. 2a pag. 530, 531.

de eerstgenoemde eene afzonderlijke handeling is, gewoonlijk langer of korter aan de laatstgenoemde voorafgaande, dan wel eene en dezelfde handeling met deze. Want moge al de gebezigde uitdrukking te sterk schijnen voor wering van het Avondmaal zonder meer, hiermede zal men toch bezwaarlijk de zaak voor beslist kunnen houden. Uit eenig ander gedeelte van den Catechismus is, geloof ik, te dien opzichte ook geene zekerheid te verkrijgen. Zouden de Geneefsche kerke-ordening en de schriften van CALVIJN de gewenschte inlichting geven?

Les ordonnances de l' Eglise de Geneve, vastgesteld en bezworen in 1541, zijn mij niet naar de uitgaaf van dat jaar of van 1559 [1], maar naar die van 1561 [2] bekend, in welke echter de jongere bepalingen van de oudere worden onderscheiden. Ik neem er die bepalingen uit over, waarop hier de aandacht is te vestigen. Dat zij, wat haren vorm aangaat, vóór deze derde uitgaaf eenige wijziging hebben ondergaan, blijkt duidelijk, wanneer zij vergeleken worden met de vertaling, er van gegeven in de bijlage tot den brief, dien CALVIJN, voor de rechten van het Consistorie strijdende, den 26sten November 1553 aan de predikanten te Zurich heeft geschreven [3]. Die vertaling, hier ter vergelijking naast den Franschen tekst geplaatst, is hier opgenomen, omdat zij van gewicht is voor de gevolgtrekkingen, uit den genoemden brief en den verderen inhoud der bijlage te maken. De verdeeling in artikelen met hunne nummering is ontleend aan de Hoogduitsche vertaling [4] der *Ordonnances*, zooals zij den 3den Juni 1576 bevestigd en herhaald waren, nadat er eenige verschikking en verandering in was aangebracht.

Summa quædam capita disciplinæ Ecclesiasticæ Genevensis. [5]	S'ensuivent les personnes, que les Anciens ou Commis doivent admo-

---

1) P. HENRY, *Das Leben J. Calvijns*, B. III, Abth. 2, S. 224.

2) *Les ordonnances etc. avec l'ordre de l'ecole de la dite cité.* Gen. chez Art. Chauvin. Naar deze uitgaaf zijn zij afgedrukt bij RICHTER, *Die Evang. Kirchenordn.* B. I, S. 342, ff.

3) J. CALVINI *Op. Omn.* Tom. IX, P. 2, pag. 76.

4) *Kirchenordnung der löbl. freijen Statt Genf*, u. s. w. Herborn 1593.

5) Als ter inleiding staat onder dit hoofd: »Jam elapsi sunt anni duodecim, ex quo instituta fuit Genevæ habendi Consistorii ratio, et præscriptæ leges: quas non modo tulit Senatus, sed totus populus suis suffragiis recepit, ac sancivit. Unde fideliter, et ad verbum excerpta sunt capita, quæ sequuntur."

nester, et comme on y deura proceder [1].

Si quis dogmata spargat receptæ in Ecclesia doctrinæ contraria, amice et fraterne moneatur: si acquiescat, remittatur sine ulla infamiæ nota; si pervicax fuerit, vel pertinacius addictus sit errori suo, serio moneatur, donec judicet Consistorium majori severitate opus esse: ac tunc quidem interdicatur illi usus coenæ, et deferatur ad Senatum.

(Art. 88.) S'il y a quelcun, qui dogmatise contre la doctrine reçue, qu'il soit appelé pour conferer avec luy: s'il se renge, qu'on le reçoive sans scandale ni diffame.

S'il est opiniastre, qu'on admoneste par quelque fois jusques à ce qu'on verra, qu'il sera mestier de plus grande severité: et lors qu'on luy interdise la communion de la Cène, le faisant savoir au Magistrat.

Si qui sacros conventus negligant, ut palam appareat id contemptu fieri; ut si qui Ecclesiasticum ordinem spernant, ut talium exemplo vilescat, et pessum eat fidelium communio: illi, ad Consistorium vocati, moneantur. Qui se dociles & morigeros præbuerint, amice remittantur domum. Sed qui obstinate in deterius pergant, postquam ter fuerint moniti, prohibeantur ab usu Coenæ: idque Magistratui indicetur.

(Art. 89.) Si quelcun est negligent de convenire avec l'Eglise, tellement qu'on apperçoive un mespris notable de la communion des fideles: ou si quelcun se monstre estre contempteur de l'ordre Ecclesiastique, qu'on l'admoneste : et s'il se rend obeissant, qu'on le reçoive amiablement. Mais s'il persevere de mal en pis après l'avoir trois fois admonesté, qu'on le separe de l'Eglise [2], et qu'on le denonce à la Seigneurie.

Quod ad singulorum vitam spectat, teneatur in corrigendis vitiis ratio, quam Dominus præscribit: nempe ut occulta vitia privatim placidis admonitionibus castigentur: nec quisquam fratrem

(Art. 83.) Quant est de la vie d'un chacun, pour corriger les fautes qui y seront, il faudra proceder selon l'ordre que notre Seigneur a commandé. (Art. 84.) C'est, que des vices secrets, qu'on

[1]) *Les Ordonn.* p. 45, etc.

[2]) De Hoogduitsche vertaling op bl. 35 heeft hier »Sol deme das heilig Abendmal verbotten — — werden." Afwijkingen van anderen aard laat ik onvermeld.

suum ad Ecclesiæ judicium vocet ob delictnm, quod cum publico scandalo conjunctum non erit, donec ad ipsum delictum accesserit contumacia.

Ceterum qui ludibrio habuerint privatas monitiones, moneantur rursus ab Ecclesia. Si præfracti fuerint, & quamvis legitimis testimoniis convicti, pro veniæ deprecatione pertinaciam opponant, arceantur ab usu Coenæ [1], usque ad resipiscentiam

les reprenne secretement, et que nul n'amene son prochain devant l'Eglise pour l'accuser de quelque faute, laquelle ne sera point notoire ni scandaleuse, si non apres l'avoir trouvé rebelle. (Art. 85.) Au reste que ceux, qui se seront mocquez des admonitions particulieres de leur prochain, soyent admonestez de rechef par l'Eglise. Et s'ils ne vouloyent venir aucunement à raison, ni recognoistre leur faute quand ils en seront conveincus, qu'on leur denonce, qu'ils ayent à s'abstenir de la Cène [1], jusques à ce qu'ils reviennent en meilleure disposition.

Quod ad manifesta & famosa peccata spectat, quæ Ecclesia dissimulare nequit, hoc discrimen adhibeatur. Mediocre delictum, cui castigando admonitio sufficiet, non ultra prosequantur Consistorii seniores. Vocetur quidem propter aliorum exemplum, qui deliquit, sed petita venia remittatur. Si nulla appareat resipiscentia, repetatur seria objurgatio. Qui vero in Ecclesiæ scandalum pergent, tanquam Dei contemptores arceantur à sacra Coena [2], donec resipiscentiæ signum dederint.

(Art. 86.) Quant est des vices notoires et publics, que l'Eglise ne peut pas dissimuler: si ce sont fautes, qui meritent seulement admonition, l'office des Anciens commis sera, d'appeler ceux qui en seront coulpables, leur faisant remonstrance amiable, afin qu'ils s'en corrigent. Et si l'on y voit amendement, ne les plus molester: mais s'ils perseverent à mal faire, qu'on les admoneste de rechef. Et si à la longue on n'y profite rien, leur denoncer comme à contempteurs de Dieu, qu'ils ayent à s'abtenir de la Cène [2] jusques

---

[1]) Sol ihnen des Herren Tisch sich zu enthalten — — — angekündigt werden.

[2]) Sol ihnen des Herren Abendmal verbotten werden.

	à ce qu'on voye en eux changement de vie.
Quod si gravius sit flagitium, & severiore poena dignum, quam ut verbis castigetur, de eo cognoscent Consistorii judices, ut qui ita prolapsus fuerit, arceatur à Coena Domini ad breve aliquod tempus [1], ut se coram Deo humiliet.	(Art. 87.) Quant est des crimes qui ne meritent pas seulement remonstrances de paroles, mais correction avec chastiement: si quelcun y est tombé, selon l'exigence du cas il faudra denoncer qu'il s'abstienne pour quelque temps de la Cène [1], pour s'humilier devant Dieu et mieux cognoistre sa faute.

In deze artikelen, zooals zij door CALVIJN zijn medegedeeld, wordt geene uitsluiting uit de gemeente, afsnijding of afscheiding van haar genoemd. Slechts het verbod van het gebruik van het Avondmaal komt er onder verschillende uitdrukkingen in voor. In den Franschen tekst wordt maar eenmaal (Art. 89) van afscheiding van de gemeente gesproken, hetgeen weder in de Hoogduitsche vertaling niet meer geschiedt. Is hieruit nu afteleiden, dat aan het Consistorie in 1541 nog geen recht van excommunicatie werd verleend, dat dit later (in of na 1553) wel geschied is, maar toch alleen ten opzichte van de personen, in Art. 89 aangewezen, en dat daarna (in 1576?) zelfs dit zóó beperkte recht weder geheel is ingetrokken? Volgt er integendeel niet uit, dat met het verbod van het Avondmaal uitsluiting uit de Gemeente bedoeld werd, en dat de verandering tusschen 1553 en 1561 in Art. 89 (qu'on le separe de l'eglise [2]), de zaak onaangeroerd latende, alleen den vorm betrof, omdat men 't misschien bij de daar bedoelde personen niet geschikt vond de straf aan te duiden als een verbod van het Avondmaal? Doch wat ook de reden dezer verandering geweest zij, dat het verbod van het Avondmaal in de Ordonnances de Excommuni-

[1]) Deme sol — — des Herren Tisch ein zeitlang verbotten werden.

[2]) Onder »les crimes, qui totalement sont intolerables en un Ministre" wordt op pag. 11 (bij RICHTER, B. I. S. 344*a*) genoemd »crime qui meriterait en un autre *separation de l'Eglise.*" In de Hoogduitsche vertaling heet het, S. 12, Art. 21: »Welcher wegen sonsten ein zuhörer *von der Kirchen aussgeschlossen* wirdt."

catie zelve is, kan ten duidelijkste blijken uit hetgeen CALVIJN, hetzij alleen, hetzij met zijne ambtgenooten, bij zijn strijd voor de rechten van het Consistorie in 1553 heeft geschreven.

In zijnen brief van 4 September[1] verhaalt hij aan VIRET: »Quum ante sesquiannum *interdictus* foret *usus coenæ* BERTHELERIO[2], tunc apud Senatum conquestus fuit: nos in gratiam nebulonis vocati sumus in curiam. Quum auditæ essent causæ, pronunciavit Senatus jure fuisse *excommunicatum.*" In zijn brief van 26 October[3] wordt BERTHELIER aan BULLINGER door hem aangeduid als »quidam ob effrenas suas libidines et multa flagitia, *coenæ usu privatus.*" Aan de predikanten te Zurich schrijft hij den 26sten November[4]: »Ex quo ad hanc Ecclesiam reversus sum, disciplinæ forma si non perfecta, et qualis optanda foret, saltem tolerabilis fuit. Institutum enim erat Consistorium, quod regendis moribus præesset. Nulla in eo civilis jurisdictio, sed *tantum reprehensiones ex verbo Domini: ultima vero poena, excommunicatio."* Bij het uittreksel uit de Ordonnances heeft hij voor hen de vertaling[5] gevoegd van het geschrift (excusatio), waarin de Geneefsche predikanten hun gedrag in de zaak van BERTHELIER bij den Senaat verdedigden. Daarin zeggen zij onder anderen: »Hoc in disceptationem trahitur, Ad quos jus et auctoritas *excommunicandi*[6] pertineat." Zij verwijzen naar de Ordonnances, waar »& quas ob causas *excommunicandi* sint, qui peccarunt, dilucide statuitur, & hæc provincia mandatur Consistorio." Zij toonen er uit aan: »ita distincta est ratio, ut penes Consistorium jus *excommunicandi* maneat: vos autem (Magnifici Domini!) imperio coërceatis rebelles, ubi ita visum est." Zij gebruiken de woorden: »quisnam *privandus coena* sit," blijkens het verband in den zin van »quisnam *excommunicandus* sit," en

---

1) JOH. CALV. *Op. omn.* Tom. IX, P. 2, pag. 74.b

2) P. HENRY, *Leben J. Calvins*, B. III, Abth. 1, s. 358, ff. J. GABEREL *Histoire de l'Eglise de Genève,* Tom. I, pag. 309, ss.

3) L. c. pag. 78b.

4) L. c. pag. 75b.

5) L. c. pag. 77a. Het oorspronkelijke is medegedeeld door GABAREL, Tom. I, *Pieces justificatives*, pag. 165, s.

6) In het oorspronkelijke staat nergens »excommunier" maar »rejecter de la Cène, interdire, defendre la Cène."

bezigen de uitdrukking »*prohibere a coena,*" waar CALVIJN de woorden der Ordonnances (Art. 85, 86, 87,) weergaf door »*arcere ab usu coenæ.*"

Bewijzen deze aanhalingen, dat met welke woorden [1] de wering van het Avondmaal in de Ordonnances wordt uitgedrukt, er steeds Excommunicatie mede bedoeld wordt; eenige onzekerheid echter zou er nog kunnen bestaan, hoe het »arceri a coena Domini *ad breve aliquod tempus,* ut se coram Deo humiliet" (Art. 87) behoort opgevat te worden. Zij wordt echter geheel weggenomen door hetgeen CALVIJN te dien opzichte den 5den November 1560 aan G. OLEVIANUS schrijft [2]. Nadat deze hem reeds in April om de Ordonnances gevraagd had, gaf hij hem toen eene schets van de wijze, waarop de kerk te Genève bestuurd werd. Hierin komt voor »qui levius deliquit, humanis verbis castigatus dimittitur. Gravioribus peccatis animadversio severior. Eos enim Minister *excommunicat,* saltem ad breve tempus. *Excluduntur autem à coena,* donec veniam petentes idem Minister Ecclesiæ reconciliet." Wien dus was aangekondigd (volgens Art. 87), dat hij zich eenigen tijd van het Avondmaal had te onthouden, hij was voor dien tijd niet alleen van de Avondmaalsviering uitgesloten, maar daardoor ook van de gemeente afgesneden [3]. Mochten de zoodanigen *suspensi* heeten, zij konden aldus van de overige geëxcommuniceerden slechts zoolang onderscheiden worden, als zich bij hen geene teekenen van verharding vertoonden. Waarom CALVIJN den 4den Februari 1559 aan MENSO POPPIUS schreef [4]: »qui *suspensi* a sacra Coena proterve judicium Ecclesiæ respuunt, hac sua contumacia declarant se extraneos: ac proinde nihil Senioribus restare video, nisi ut Magistratum exstimulent ad eos durius coërcendos. Nam in poenis Ecclesiasticis ultima est *excommunicatio.*" Zulke *suspensi* behoefden niet meer geëxcommuniceerd te worden; want zij waren het reeds en bleven

---

1) Omtrent den Doop wordt op pag. 22 (art. 40) bepaald: »Que ceux qui auront esté *privez de la Cène* n'y soyent pas reçus non plus (pour compères), jusques à ce qu'ils se soyent reconciliez à l'Eglise." *Excommunicati* worden ze geheeten in den brief aan OLEVIANUS, straks aan te halen.

2) L. c. pag. 142.

3) Dit is dus ook onder het oog te houden, als men bij CALVYN (l. c. pag. 216a) leest: »Satis erit, inquam, si illi Coena Domini semel interdicatur." Verg. *Ord. Eccl.* RICHTER, S. 352.

4) L. c. pag. 205b.

het, zoolang zij niet weder opgenomen waren in de gemeenschap.

Evenmin als al de bepalingen van 1541, de tucht betreffende, behoef ik al de latere bepalingen, die daarover in de Ordonnances zijn opgenomen, hier over te nemen. Voorbijgegaan kunnen worden die van den 12den November 1557, »touchant ceux qui mesprisent la Cène," waarin zij, die binnen een gestelden tijd niet tot inkeer komen, van wege den Senaat met verbanning uit de stad voor een jaar bedreigd worden. En onder die van den 9den Februari 1560 is er slechts eene van dien aard, dat zij hier eene plaats moet vinden. Zij volgt hier bijna geheel [1].

(Art. 94.) Finalement d'autant que la parole de Dieu nous enseigne que ceux qui auront esté endurcis pour ne point obeïr aux corrections de l'Eglise, soyent tenus comme Payens: et que Sainct Paul aussi defend de les hanter, et veut qu'ils soyent reduits par honte, afin de s'humilier à repentance: ce qui ne se peut faire sans qu'ils ayent esté declarez obstinez et incorrigibles: d'avantage aussi que les scandales publiques qui auront troublé l'Eglise, doivent estre reparez: — — — afin d'approcher encore plus de la vraye reigle de la parole de Dieu et nous y conformer tant qu'il nous sera prossible: Nous avons ordonné que ci après ceux qui auront esté excommuniez par le Consistoire [2], s'ils ne se rengent après avoir été deuement admonestez, mais qu'ils persistent en leur rebellion, soyent declarez par leurs temples estre rejettez du troupeau [3], jusques à ce qu'ils viennent recognoistre leur faute et se reconcilier à toute l'Eglise.

Het blijkt uit deze bepaling, dat te Genève tot in 1560 de excommunicatie niet in de kerken werd afgekondigd, maar dat dit toen eerst werd ingevoerd. Hare gevolgen moesten zich ook in het onderling verkeer laten gevoelen. Daartoe zou de uitwerping uit de kudde in de kerken worden afgekondigd. Toch was deze afkondiging de Excommunicatie zelve niet. Zelfs volgde zij niet altijd, noch ook zoo spoedig mogelijk op deze. Eerst wanneer de Excom-

[1]) *Les ord. eccl.* pag. 53, 54, RICHTER, a. a. O. S. 353b.

[2]) *Kirchenordn. der löbl. Statt Genff*, S. 35: (das ist, von der gemeinschaft der gläubigen abgesöndert worden).

[3]) (Sollen) an den Sontagspredigten für solche offentlich aussgeruffen und erkleret werden, welche als todte glider von dem Leib der Kirchen abgeschnitten seyn.

municatie binnen zekeren tijd nog het bedoelde nut niet had gedaan, werd tot hare afkondiging overgegaan, opdat hare werking te meer drukkend en vernederend zou worden [1].

Met de overige Geneefsche Predikanten betuigde CALVIJN [2] in 1553 den Senaat van de Ordonnances Ecclesiastiques: »ita sunt compositæ illæ leges, ut nihil contineant, quod non ex puro fonte Scripturæ petitum sit." Is dit niet alleen reeds een bijna geheel voldoende waarborg, dat hij in zijne *Institutiones Christianæ Religionis* geen ander verbod van Avondmaal zal geleerd hebben, dan hetgeen tevens uitsluiting is uit de gemeente? In het 4de Boek heeft het 12de Hoofdstuk tot opschrift: »De Ecclesiæ disciplina, cujus præcipuus usus in censuris et excommunicatione." Uit hetgeen CALVIJN dáár geschreven heeft, neem ik bij uittreksel het volgende [3] over: »Sect. 2. Primum disciplinæ fundamentum est, ut privatæ monitiones locum habeant. — — Si quis ejusmodi monitiones vel pervicaciter respuat, vel pergendo in suis vitiis contemnere se ostendat: ubi secundo testibus adhibitis monitus fuerit, ad Ecclesiæ judicium, qui est Seniorum consessus, vocari Christus præcipit: illic gravius admoneri, quasi publica auctoritate, ut si revereatur Ecclesiam, subjiciat se et pareat. Si ne sic quidem frangatur, sed in sua nequitia perseveret, tum jubet, tanquam Ecclesiæ contemptorem, à societate fidelium abdicari."

Van het Avondmaal werd tot nu toe in het geheel geen gewag gemaakt. Eerst door de uitsluiting uit de gemeente wordt men ook van de avondmaalsviering uitgesloten. — Hooren wij, wat er verder gezegd wordt. »Sect. 3. Verum quia de occultis modo vitiis illic loquitur, ponenda est ista divisio, Peccata esse alia privata, alia publica vel palam manifesta. — — — Erit igitur hæc legitima agendi series, si in occultis corrigendis progrediamur secundum illos

---

[1]) Onduidelijk of onjuist wordt de zaak dus voorgesteld bij HENRY, a. a. O. B. II, S. 112; B. TER HAAR, *Gesch. der Kerkhervorming*, D. II, bl. 84; J. A. M. MENSINGA, *De Liturg. Schriften der Ned. Herv. Kerk*, bl. 336; A. KUYPER, *Disq. Hist. Theol. exhibens J. Calvini et J. à Lasco de Ecclesia sententiarum inter se compositionem*, p. 84.

[2]) L. c. pag. 77a.

[3]) L. c. Tom. IX, P. I, pagg 329, 330.

gradus à Christo positos: in manifestis statim procedamus ad solennem Ecclesiæ correptionem, si quidem offendiculum sit publicum."

»Sect. 4. Sit altera quoque distinctio, Ex peccatis alia esse delicta, alia scelera vel flagitia. His posterioribus corrigendis non tantum adhibenda est admonitio vel objurgatio, sed severius remedium: quemadmodum demonstrat Paulus, qui Corinthium incestum non modo verbis castigat, sed excommunicatione punit, simulatque de scelere factus est certior. — — Ergo dum Ecclesia manifestos adulteros, — — item contumaces (qui de levioribus etiam vitiis rite admoniti, Deum & ejus judicium ludibrio habent) è consortio suo exterminat, nihil sibi præter rationem usurpat: sed jurisdictione sibi a Domino delata fungitur." — — —

Tot hier toe heeft CALVIJN, behalve van vermanen en bestraffen met woorden, nog van niets anders dan van excommuniceeren gesproken, hetgeen hij al terstond onder »severius remedium" verstaat. Geen remedium bestaat er dus volgens hem tusschen bestraffen met woorden en excommuniceeren.

In de 5de Sectie brengt hij tot de eerste bedoeling van de Kerkelijke tucht ook dit, dat het Avondmaal niet ontheiligd worde. Hij zegt daar: »Sunt autem tres fines quos spectat Ecclesia in ejusmodi correctionibus & excommunicatione. Primus est, ne cum Dei contumelia inter Christianos nominentur qui turpem ac flagitiosam vitam agunt, acsi sancta Ecclesia foret improborum & sceleratorum hominum conjuratio. Nam quum ipsa Christi sit corpus, ejusmodi foetidis et putridis membris inquinari non potest quin aliqua ignominia in caput recidat. Nequid ergo tale extet in Ecclesia unde probrum sacrosancto ejus nomini inuratur, abigendi sunt ex ejus familia quorum ex turpetudine ad Christianum nomen infamia redundaret. Atque hic quoque habenda est coenæ Dominicæ ratio, ne promiscua exhibitione profanetur. Verissimum est enim, eum cui commissa est dispensatio, si sciens ac volens indignum admiserit quem repellere jure poterat, perinde reum esse sacrilegii acsi corpus Domini canibus prostitueret." — — — »Ergo ne sacratissimum hoc mysterium afficiatur ignominia, in eo dispensando magnopere delectus requiritur: qui tamen haberi nequit nisi per Ecclesiæ jurisdictionem." — — — Wat CALVIJN hier zegt, zou men geheel uit zijn verband moeten rukken, indien men aan eene

andere ontzegging van het Avondmaal wilde denken, dan die ten gevolge van Excommunicatie geschiedt.

Van de 6de Sectie lette men eindelijk nog op dit gedeelte: »His finibus propositis, superest videre qualiter hanc partem disciplinæ, quæ in jurisdictione posita est, Ecclesia exequatur. Principio retineamus illam partitionem superius positam, peccatorum alia esse publica, alia privata vel occultiora. — — — Prior species non requirit gradus illos, quos Christus enumerat: sed Ecclesia, ubi tale quid emergit, facere officium suum debet in vocando peccatore, et corrigendo pro modo delicti. In secundo genere non venitur ad Ecclesiam donec accesserit contumacia, secundum illam Christi regulam. Ubi ad cognitionem ventum est, tunc observanda est altera divisio inter scelera & delicta. Neque enim in levioribus peccatis adhibenda est tanta severitas, sed sufficit verborum castigatio: eaque lenis & paterna, quæ non exasperet peccatorem nec confundat, sed reducat ad se ipsum: ut magis gaudeat se correctum, quam tristetur. Flagitia autem acriore remedio castigari convenit, neque enim satis est si is qui, edito mali exempli facinore, graviter Ecclesiam læsit, verbis tantum castigetur: sed privari ad tempus Coenæ communione debet, donec resipiscentiæ suæ fidem fecerit. Neque enim Paulus in Corinthium verborum modo objurgatione utitur, sed ab Ecclesia eliminat, reprehenditque Corinthios quod tamdiu eum tulissent." — — Door het beroep, dat CALVIJN hier doet op de handelwijze van PAULUS, springt het in het oog, dat »privari ad tempus Coenæ communione" bij hem gelijk staat met »eliminari ab Ecclesia", of, gelijk hij het in de 4de Sectie noemt, met »exterminari e consortio Ecclesiæ", dat het dus niets minder is, dan geëxcommuniceerd worden voor korteren of langeren tijd, naarmate het vroeger of later tot inkeer deed komen. En die gelijkstelling kon natuurlijk niet plaats gehad hebben, indien de privatio sacræ Coenæ niet altijd tevens de Excommunicatie geweest ware, maar ook van deze onderscheiden, aan haar reeds zou hebben kunnen voorafgaan. Er kon dus door CALVIJN van eenig verbod van Avondmaal-houden, bij de vermaningen en berispingen te geven, geene melding worden gemaakt. [1]

[1]) Zie ook P. MARTYRIS VERM. *Loc. Commun.* Clas. IV, Cap. V. 1622, p. 615b—618a.

Daar dan de wering van het Avondmaal zonder Excommunicatie volgens de Ordonnances geene plaats had, en dit met de leer van CALVIJN over de tucht geheel overeenstemt, is nu tevens alle onzekerheid over de bedoeling van den Geneefschen Catechismus opgeheven, die derhalve geen onderscheid kan gemaakt hebben tusschen het avondmaalsverbod en den ban.

In de overige Gereformeerde Kerken, voor zoover er tucht werd geoefend met verbod van ten Avondmaal te komen, was het vóór 1541 niet anders. De bepalingen daaromtrent weten van geen Avondmaalsverbod, dan door Excommunicatie. Zoo is het niet slechts met de verordening voor de rechtspraak in huwelijkszaken te Zurich in 1525 en 1526 [1], maar ook met de Bazelsche Kerke-ordening van 1529. Nadat hier van »brüderlich warnen und straffen" gesproken is, heet het verder: »Und so aber yemants nach der ersten und andern brüderlichen warnung nit abston, sondern in lastern offentlich verharren, die gemeyne Gottes ergern würde, den und die soll man verbannen, und von des Herren Nachtmal als lang ussschliessen, bis sy jr leben gebessert [2]." Volgens de Ullmer Kerkordening van 1531 wordt de ban op bevel van den Stads-Raad uitgesproken [3]. Dat een lidmaat nog op andere wijze van het Avondmaal kon of mocht geweerd worden, is er met geen enkel woord in aangeduid. In de Straatsburgsche Kerkordening van 1534 [4] wordt van geene andere tucht gesproken, dan die door vermanen geschiedt. In het »Bedenken", dat CAPITO in het jaar 1535 den magistraat te Frankfort a. d. Mein overhandigde, is »Abhaltung vom Tisch dess Herren, Abhaltung vom Gepranch der Sacramenten, Verpot des Sacramentes" hetzelfde als »Verbannung" [5].

Wering van het Avondmaal, als tuchtmiddel aan de Excommunicatie voorafgaande, was ook elders niet bekend. Zoo was het niet slechts in Pruisen, blijkens de verordeningen van 1525 [6] en

[1]) A. L. RICHTER, *Die evang. K. Ordn.* Band I, S. 22a u. 22b.

[2]) RICHTER, a. a. O. B. I, S. 124b.

[3]) RICHTER, a. a. O. B. I, S. 158b.

[4]) RICHTER, a. a. O. B. I, S. 231 ff.

[5]) L. RICHTER, *Geschichte der evangelische Kirchenverfassung in Deutschland*, S. 163.

[6]) A. L. RICHTER, *Die evang. K. O.* B. I, S. 31b, von offentlicher Busse. S. 34a, Art. 3, vom Kirchgang.

1540[1], maar ook te Hall in Zwaben volgen de »Reformation der Kirchen in dem Hellischen Land" in 1526 door JOH. BRENZ opgesteld, die daarin »von der Kirchen Straf, vom Bann und Synodo" uitvoerig handelt[2]. Te dezen opzichte verschillen de bepalingen niet, die in 1526 door LAMBERTUS VAN AVIGNON op de Synode te Homburg gemaakt werden in het XV^de^ en XVI^de^ Hoofdstuk der »Reformatio Ecclesiarum Hassiæ[3]". In MELANCHTHON'S »Unterricht der Visitatoren an die Pfarhern ijn Kurfürstenthum zu Sachssen" werd in 1528 »vom rechten Christlichen Bann" gezegd: »Es wer auch gut, das man die straffe des rechten und Christlichen Banns, davon geschrieben stehet Matth. XVIII, nicht liesse abgehen. Darümb welche ijnn offentlichen lastern, als ehebruch, teglicher füllerey, und der gleichen ligen, und davon nicht lassen wöllen, sollen nicht zu dem heiligen Sacrament zugelassen werden. Doch sollen sie etliche mal zuvor vermanet werden, das sie sich bessern. Darnach, so sie sich nicht bessern, mag man sie ijnn Bann verkündigen[4]". Geheel stemt hiermede overeen, wat BUGENHAGEN in dat zelfde jaar uitgebreider van den ban in de Brunswijksche Kerkeordening heeft geschreven[5]. Even zoo is het met hetgeen in de Kerkeordeningen, die vervolgens opgesteld werden, hoe talrijk ook, wordt aangetroffen, voor zoo ver zij over Excommunicatie handelen. Eerst ten jare 1585 werd in de Nedersaksische Kerkeordening, door den Lubekschen Superintendent PUCHENIUS vervaardigd, de bepaling gemaakt, dat de Separatie of kleine Ban aan de Excommunicatie of openlijken Ban zou voorafgaan[6]. Die Separatie wordt gezegd hierin te bestaan, dat men den halsstarrige »als ein Unchristen und Gottlosen eine zeitlang vom heiligen Abendmal,

---

[1]) A. a. O. S. 337_b vom Kirchgang.

[2]) A. a. O. S. 44, 45.

[3]) Cap. XV. De Conventibus Hebdomadariis, et qui in eos admittendi. Cap. XVI. De Excommunicatione. A. a. O. S. 61, ff.

[4]) A. a. O. S. 98_b.

[5]) A. a. O. S. 112. Vergel. S. 110^a.

[6]) Reeds in 1545 zegt MELANCHTHON in de »Reformatio Wittenbergensis" a. a. O. B. II, S. 91^b: »constituit Deus — judicium in ecclesia, quod — — — punit verbo Dei, scilicet aut separatione, aut ejectione ex ecclesia." Hij geeft er daar echter geene nadere verklaring van. Eene dergelijke onderscheiding werd dan ook zelfs in de Mecklenburgsche Kerkeordening van 1552 niet overgenomen. Zie RICHTER, a. a. O. B. II, S. 119^b, f. vergl. S. 116^a.

von Gefatterschaft bey der Tauffe, und bey der Braut zu stehende, oder die zu fürende in die Vortrawunge, abweist, biss so lang, dass er rechte warhafftige Busse thut" [1].

Was er dus tusschen de Luthersche en Gereformeerde gemeenten tot in 1541, gelijk ook nog jaren daarna, op dit punt geen verschil, het mag echter niet uit het oog worden verloren, dat in de Luthersche gemeenten nog op andere wijze, dan door Excommunicatie, het gebruik van het Avondmaal kon belet worden. In de »Formula missæ et communionis pro Ecclesia Vuithembergensi" schreef LUTHER in 1523: »Servandus est ritus, qui in baptismo servatur. Nempe ut Episcopo primum significetur, qui futuri sint communicantes, petantque ipsi coena domini communicari, ut eorum et nomina et vitam cognoscere queat. Deinde petentes non admittat, nisi rationem fidei suæ reddiderint, et interrogati responderint, an intelligant, quid sit coena domini, quid præstet, quo usu illa velint potiri. Scilicet, cet. — — — — Nos autem eos; qui respondere non poterint juxta prædicta, prorsus exclusos et alienos volumus ab istius coenæ communione, tanquam veste nuptiali carentes.

Deinde ubi Episcopus viderit eos intelligere hæc omnia, etiam hoc observabit, an vita et moribus eam fidem et intelligentiam probent. Nam et Satan hæc omnia et intelligit et loqui potest, hoc est, si viderit aliquem scortatorem, adulterum, aebrium, usurarium, maledicum, aut alio crimine manifesto infamem, prorsus ab hac caena excludat, nisi manifesto argumento vitam sese mutasse testatus fuerit. — — —

Deinde ubi Missa celebratur, convenit, ut communicaturi sursum uno loco et una turba constent. — — — [2]."

In de »Artikel der Ceremonien und anderer Kirchen Ordnung" van 1525 voor het Hertogdom Pruisen wordt in hoofdzaak hetzelfde bepaald met deze opmerking: »Und hiemit mag mit gutter bescheydenheit widderumb der weg czur rechten Christlichen excommunication mit der czyt bereydt werden, doch das hirynne nichts furgenommen werde ane vorgehende warnung, und das die gemeyne mit dem diener das urteyl felle [3]." Wel heeft daarente-

[1]) A. a. O. B. II, S. 472.
[2]) A. a. O. B. I, S. 5.
[3]) A. a. O. B. I, S. 30b, 31a.

gen BRENZ er niets van opgenomen in de »Reformation der Kirchen in dem Hellischen Land [1]"; en in de »Reformatio ecclesiarum Hassiæ" wordt dit slechts voorgeschreven: »Ceterum qui eam (coenam) cupiunt, episcopo aut ministro ejus se ipsos indicent, et ante coenam ipsam segregentur in locum unum ab his, qui tum participare nolunt, ut eorum numerus sciri valeat [2]." Maar het »Unterricht der Visitatorn an die Pfarhern ym Kurfürstenthum zu Sachssen" van 1528 stemde hierin geheel met de Formula missæ et communionis overeen [3]. En in 1530 werd in de Confessio Augustana gezegd (Part. II, Cap. III: De Missa): »Assuefit populus ut una utantur sacramento, si qui sunt idonei, id quoque auget reverentiam ac religionem publicarum ceremoniarum. Nulli enim admittuntur, nisi antea explorati." (Cap. IV: De Confessione): »Confessio in ecclesiis apud nos non est abolita, non enim solet porrigi corpus Domini, nisi antea exploratis et absolutis [4]." Vandaar dat evenzeer als in de kerkeordeningen van 1528 en 1529 [5], ook in de latere wordt voorgeschreven, of op eenigerlei wijze herinnerd, dat telkens als iemand het Avondmaal wil gebruiken, hij naar den predikant (Pfarher, Predicant, Priester, Prediger) moet gaan, ook opdat deze beoordeele, of hij al of niet is toetelaten [6]. Omdat echter volgens deze instelling alleen dan aan ergerlijken het gebruik van het Avondmaal ontzegd werd, wanneer zij door hunne komst bij den predikant toonden ten avondmaal te willen gaan, zoo viel het dus alleen in dit geval voor, dat ontzegging van het Avondmaal aan Excommunicatie voorafging. Legde een ergerlijke die begeerte niet aan den dag, er werd dan zonder zulk een wering na vruchtelooze vermaningen tot de Excommunicatie overgegaan.

---

1) A. a. O. B. I, S. 40, ff.

2) A. a. O. B. I, S. 57b.

3) A. a. O. B. I, S. 90b, 91a, 92b.

4) *Libri Symbolici Eccl. Evang. sive Concordia.* Rec. C. A. HASE, pagg. 24, 27.

5) RICHTER, a. a. O. B. I, S. 111a (*Braunschweigsche K. O.* van 1528); S. 130, Art. 21 (*Hamburger K. O.* van 1529).

6) Verg. b. v. RICHTER, a. a. O. B. I, S. 202, 203. (*Brandenburg-Nürnberger K. O.* 1533); S. 240b, V. (*Liegnitzsche Verord.* 1534); S. 268a (*Württemberger K. O.* 1536); S. 293b (*Hessische Ordn. der K. Zucht.* 1539); S. 316a (*Hamburger K. O.* 1539); S. 326a, b (*Brandenburger K. O.* 1540).

Keeren wij van dezen uitstap tot de Gereformeerde gemeenten terug en zien wij, hoe het bij de Fransche gemeente te Straatsburg vóór 1550 was. Wij hebben daartoe te raadplegen de *Liturgia sacra seu Ritus Ministerii in Ecclesia peregrinorum Francofurdiæ ad Moenum,* in 1554 en op nieuw in 1555 te Frankfort door VALERANDUS POLLANUS uitgegeven [1]. Want, vermeerderd met de »Summa Doctrinæ, seu Fidei Professio ejusdem Ecclesiæ" en met eene »korte opdracht aan den Christelijken Lezer", is dat werk voor 't overige volgens de getuigenis van LE LONG [2] »zonder eenige merkelijke veranderingen" eene nieuwe uitgaaf van de *Liturgia sacra seu Ritus Ministerii in Ecclesia Peregrinorum profugorum propter Evangelium Christi Argentinæ,* in 1551 te Londen in het licht verschenen, waarvan de opdracht aan Koning EDUARD VI door POLLANUS den 19den Febr. 1551 gedagteekend is. Deze vermeldde zelf, volgens LE LONG, »dat hij de liturgie van de Straatsburgsche Kerke, dewelke van den vermaarden JOH. CALVINUS eerst gesticht, en met die van Genève, Lausanne, Neufchatel, Zurich en Basel van eenen inhoudt was, uit het Fransche in 't Latijn hadde overgezet [3], en in 't licht gegeven; opdat ze zooveel te gemeener mogte worden; als zijnde dezelve, die nu in de Kerke der Fransche vluchtelingen te Londen geoeffent wierdt." [4]

Hebben wij hier, hoewel dan wellicht niet zonder enkele wijzigingen, wat van CALVIJN afkomstig is uit de jaren, toen hij te Straatsburg predikant was [5], zoodat hetgeen te Genève met deze liturgie overeenkomt, moet beschouwd worden als door hem uit Straatsburg naar Genève overgebracht [6]? In dit geval zouden wij door de Straatburgsche (Frankfortsche) liturgie met eene kerkinrichting van CALVIJN bekend worden, die ouder is dan zijne Geneef-

---

[1]) Bij RICHTER, *Die ev. K. O.* B. II, S. 149, ff.

[2]) *Kort historisch verhaal van den eersten oorsprong der Nederl. Geref. Kerken onder 't Kruys.* bl. 59, 60, en 20, 21.

[3]) POLLANUS had haar dus niet vervaardigd, zooals YPEY en DERMOUT zeggen in hunne *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk.* D. I, bl. 522.

[4]) T. a. pl. bl. 22.

[5]) P. HENRY, *Das Leben J. Calvins,* B. I, S. 210—228, 324, B. II, S. 85, 86.

[6]) J. BONNET (*Lettres de Jean Calvin,* Tom. II, pag. 573 ss.) deelt mede: Adieux de CALVIN aux ministres de Genève, recuiellis par le ministre PINAUT. Op pag. 578 wordt gelezen: »Quant aux prières des dimanches, je prins la

sche; en zou die *Liturgia* reeds ten jare 1539 of 1540 door RICHTER onder de Evangelische kerkeordeningen behooren gesteld te zijn. [1]

Hoe dit zij, de regeling van de Kerkelijke tucht bij de Fransche gemeente te Straatsburg vóór 1550 leeren wij kennen uit het hoofdstuk der *Liturgia*, hetgeen handelt: »de disciplina et excommunicatione," en aldus luidt: [2]

»Porro quantum ad vitam corporis est necessarius spiritus et halitus, quo represso necesse est statim hominem extingui, ita est usus disciplinæ et fraternæ correctionis in Ecclesia: quam ipsi serio exercent in omnes rebelles et prafractæ pervicaciæ viros seu mulieres, qui admoniti resipiscere ac poenitentiam vitæ prioris agere recusent. In publicis criminibus statim publica poenitentia exigeretur, aut excommunicaretur pervicax. In occultis autem, principio clam et privatim, deinde adhibitis testibus, ac tandem in concilio Seniorum admonetur. Post, ubi nil proficere vident, pastor scelus et hominem Ecclesiæ palam facit, ut vel hac ratione pudefiat. Denique si post trinam ejusmodi monitionem pergit obstinate agere, quarto die Dominico excommunicatur, et sacris omnibus illi interdicitur, nempe Sacramentis et precibus. His enim temporibus jubetur ab Ecclesia secedere. A concionibus nunquam arcetur. Imo nunquam desunt, qui privatim agant et ad poenitentiam hortentur. Cujus si signa certa dederit, tum convocata Ecclesia, jubetur culpam criminis agnoscere, ac deinde consensu universæ Ecclesiæ ad precum et Sacramentorum communionem admittitur. Verum de hac disciplina nos plura propediem adjuvante Christo. Itaque hæc missa faciemus.

Id autem ad disciplinam pertinet, quod nemo huic Ecclesiæ accensetur, nisi prius pub. fidem sit professus. Alioqui non admittitur quisquam ad ullius Sacramenti communionem; ac ne baptis-

---

forme de Strasbourg, et en empruntai la plus grande partie. Des autres, je ne les pouvois prendre d'eux, car il n'y en avoit pas un mot; mais je prins le tout de l'Escriture.

Je fus contrainct aussi de faire le formulaire du baptesme, estant à Strasbourg, et qu'on m'apportait les enfants des anabaptistes de cinq et de dix lieues à la ronde pour les baptiser. Je fis alors ce formulaire rude, mais tant y a que je ne vous conseille de ne changer.

[1]) Zij komt nu eerst in 1554 naar de Frankf. uitgaaf bij RICHTER voor, B. II, S. 149 ff.

[2]) A. a. O. S. 160.

mus quidem ullis confertur, nisi parentum alter ita sit fidem professus: nec conjugio benedicitur, nisi prius fidem professi sint conjuges.

Nomina porro eorum qui fidem profitentur libro Ecclesiæ inscribuntur."

Er rijzen eenige vragen op bij het lezen dezer woorden: »Verum de hac disciplina nos plura propediem adjuvante Christo. Ergo hæc missa faciemus." Kwamen zij zoowel in de Londensche uitgaaf van 1551, als in die van Frankfort voor? Indien reeds in de Londensche, behoorden zij dan tot de vertaling, of werden zij door POLLANUS er bijgevoegd? Heeft hij ze er bijgevoegd, waarom kwam hij er niet toe, later meer te geven, hetgeen dan in de Frankfortsche uitgaven zou opgenomen zijn? — Zoo de Fransche gemeente te Londen onder den invloed van JOH. A LASCO zich na 19 Febr. 1551 niet in allen deele is blijven houden aan de Straatsburgsche tuchtregeling, POLLANUS heeft deze daarna dan niet meer in al hare bijzonderheden als bij die gemeente in gebruik kunnen voorstellen. Heeft dit tot de redenen behoord, waarom hij zijne belofte niet is nagekomen, de onveranderde uitgaaf van de *liturgie* te Frankfort doet dan zien, dat die afwijking van de Straatsburgsche tuchtregeling met de verstrooiing der Londensche gemeente reeds weder een einde heeft genomen, althans bij de leden, die zich te Frankfort onder POLLANUS vereenigd hebben.

Ook hier weder komt in hetgeen over tucht wordt medegedeeld, vóór de Excommunicatie geen verbod voor van ten Avondmaal te komen, te opmerkelijker, omdat er op den eersten zondag van iedere maand Avondmaal werd gehouden [1], en er tusschen de vermaning in den Kerkeraad en de Excommunicatie meer dan drie weken verliepen. In het overige der *Liturgia* wordt er ook niet van gesproken, dat de lidmaten, eer zij ten Avondmaal gaan, bij den predikant behooren te komen. CALVIJN had dit te Straatsburg getracht in te voeren [2]. Het blijkt niet, dat hij er in geslaagd is, noch dat hij daarna te Genève het zelfde gepoogd heeft [3], waar het jaarlijksche huisbezoek door hem werd ingesteld.

---

[1]) A. a. O. S. 151ᵇ.

[2]) P. HENRY, *Das Leben J. Calvins*, B. I, S. 220–223.

[3]) Dat hij zulk een instelling bleef goedkeuren, getuigt zijn brief van 7 Oct. 1543 aan die van Montbéliart. Tom. IX, P. II, pag. 25ᵇ. Ook zegt hij in zijne

Wenden we ons nu naar Oostfriesland, en vragen wij, hoe te Emden de tucht werd geoefend, een antwoord schijnt dan niet te vinden, dat hierover tot in alle bijzonderheden inlicht. JOH. A LASCO zelf schreef er van aan ALB. HARDENBERG den 26sten Juli 1544 [1]: »Post multos clamores id tandem effeci, ut nobis ministris adjuncti sint quatuor cives, viri alioquin graves, et quantum judicare possumus, pietatis studiosi, qui a tota Ecclesia potestatem nobiscum habeant in mores civium inquirendi, admonendi quenquam sui officii, et ad extremum etiam nomine totius Ecclesiæ excommunicandi nobiscum, si quos admonitionum nostrarum contemptores haberemus. Meditamur itaque nunc formam quandam disciplinæ in nostra Ecclesia, in qua constituenda magno nobis erit adjumento Episcopi tui Coloniensis ordinatio [2]." Niet uitvoeriger wordt er door UBBO EMMIUS over geschreven, als hij later den plicht en de macht van den Kerkeraad beschrijft, zooals deze toen werd ingericht [3]. Wel allerminst echter is in deze mededeelingen eenige grond van vermoeden gegeven, dat hier in afwijking van de gewoonte der andere Kerken een verbod van Avondmaal vóór de Excommunicatie zou zijn ingevoerd. — Evenmin bestaat er, zoo ver ik kon nagaan, eenig blijk, dat men met den predikant gesproken en telkens van hem toelating tot het Avondmaal verkregen moest hebben, eer men er mocht komen [4].

Inst. R. Chr. Lib. III, cap. 4, sect. 13 (l. c. T. IX. P. I, pag. 165): Interim quin sistant se pastori oves, quoties sacram Coenam participare volunt, adeo non reclamo, ut maxime velim hoc ubique observari.

1) J. A LASCO *Opera tam edita quam inedita.* rec. A. Kuiper. Tom. II, p. 575. — Vertaald ook door MEINERS medegedeeld, D. I, bl. 238, v.

2) *Hermans Ertzbischoffs zu Cöln, und Churfürsten einfaltigs bedencken, worauf ein Christliche Reformation anzurichten seye.* Bij RICHTER, a. a. O. B. II, S. 30, ff. Zie »vom bann" S. 45b, 46; »von bekerung von sünden, warer büss, und Christlichem Bannen" S. 45a; vergel. S. 41b, 42a; 43a.

3) Zie bij E. MEINERS, *Oostvrieslandts Kerkel. Geschied.* D. I, bl. 278. De eigen woorden van EMMIUS (*Rerum fris. hist.* p. 926) luiden: »Horum omnium munus et potestas esset inquirere in mores civium ecclesiæ, admonere omnes de officio faciendo, et pietate colendâ, vitiis insistentes acriter corripere, denique remedia contemnentes totius ecclesiæ nomine à corpore ecclesiæ abscindere."

4) In het »formulier" dat tengevolge van het Interim in 1548 opgesteld werd, en waartegen predikanten en gemeenteleden zich ten ernstigste verzetten, kwam de bepaling voor: »niemand zal tot het hoogwaardig Sacrament van het lijf en bloed Christi gelaten worden, hij hebbe dan te voren zich met

De bewijzen zijn er echter, dat na weinige jaren de ontzegging van het Avondmaal te Emden in gebruik was. MEINERS [1] deelt mede: »Het blijkt allezins uit de oude Protocollen, dat de Emder Kerkeraad op de leden der Gemeente goede acht gaf, de nalatige opwekte en de ergerlijke bestrafte, overtuigde en vermaande. Niet minder oefende dezelve verder naar Christus instelling zeer nuttig de kerktucht, mits de ergerlijke het gebruik des Avondmaals ontzeggende voor een tijd, hen het gebed der gemeente aanbevelende, halsstarrig blijvende ordentlijk uit de gemeente bannende en boetvaardigheid bewijzende met kennis der Gemeente wederom opnemende". — — »Zoo werd in 1557 den 30 Julius iemand het gebruik des Avondmaals ontzegd, tot dat hij zich met zijnen broeder, met wien hij in twist leefde, verzoend zou hebben. In 1558 werd om overspel iemand uit de Gemeente geworpen. In hetzelfde jaar deed iemand, die gehoereerd had en daarom van 't Avondmaal afgewezen was, openlijke belijdenis en werd hij weder tot het Avondmaal toegelaten," enz.

De Gereformeerde Gemeente te Emden mag evenwel niet geacht worden de eerste geweest te zijn, bij welke die afhouding (ontzegging, afwijzing) in gebruik kwam. Het is de Nederduitsche gemeente te Londen, die onder het Superintendentschap van A LASCO tusschen 1550 en 1553 hierin is voorgegaan [2]. In *de Christelicke Ordinancien der Nederlantscher Gemeynten Christi, getrouwelick tsamen ghevoecht ende wtgestelt, door* MARTEN MIKRON, wordt ten opzichte van den hardnekkigen verachter der heimelijke vermaningen, onder een treffelijk getuigenis van twee of drie in de vergadering der Dienaren en Ouderlingen gebracht, het volgende bepaald: »Ist dat hij de schult zijnder sonde niet en wilt bekennen, de vermaninghe der Ouderlingen verachtende, ende blijft in zijn sonden hardnecke-

---

den priester door de biecht beraadslaagd, en de absolutie van hem ontvangen." MEINERS, t. a. pl. D. I, bl. 303.

[1]) T. a. pl. D. II, bl. 16.

[2]) Den 29sten Nov. 1557 besloot de Kerkeraad te Emden, dat er elke maand Avondmaal zou gehouden worden; den 14 Febr. 1558, dat er eene profetie zou ingesteld worden (MEINERS, t. a. pl. D. I, bl. 396). Zoo wel bij het eerste, als bij het laatste volgde hij de Gemeente te Londen. Want A LASCO zegt (Tom. II, p. 115): »Per singulos menses in nostra Ecclesia (alternis inter Germanos et Gallos vicibus) Coena Domini administratur."

lick stekende, so wort hem voor al verboden het gebruyck des Nachtmaels, tot dat hij hem versoene, ende hem worden sommighe dagen ghegeven, binnen de welcke hij den Heere bidde, ende bij hem overlegghe wat hij doen wilt [1]." Eenige ouderlingen vermanen hem intusschen. Baat het niet, op den volgenden zondag moet dan zijne zonde en verachting der vermaningen aan de Gemeente bekend gemaakt worden zonder zijn naam nog te noemen. Blijft hij hardnekkig, hij wordt dan »ten naesten sondage voor de gantsche gemeynte door den Predicant met sijnen naem wtgeroepen ende beschuldicht, — — — en daer wort den derden navolgenden sondach gestelt, opten welcken hij afgesneden sal worden, tenzij dat hij hem binnen middelen tijde bekeere." Ook in het 27ste hoofdstuk »Van de eyghentlicke straffe der Dienaren der Ghemeynte," heet het dienovereenkomstig [2]: »Ende waert dat yemant onder de Dienaren ware, die de ghemeyn Christelicke vermaninghe der ander Dienaren verachten soude, so sal hij alder eerst, van wat autoriteyt ende leeringen dat hij oock zij, van sijnen Dienst, ende dat ghebruyck des Nachtmaels Christi, voor eenen tijdt onthouden wezen."

Hoe uitvoerig in niet minder dan negen hoofdstukken over »de Christelicke Straffe ende haerder ghebruyck in de Ghemeynte" gehandeld wordt, van het verbod om ten Avondmaal te komen, wordt daarin echter niets meer gezegd, en dus ook in het minst niet aangeduid, waarom het tegen de elders bestaande gewoonte is ingevoerd. Het hangt echter zoo nauw samen met hetgeen in de voorgaande hoofdstukken als verordend voor de Avondmaalsviering wordt medegedeeld, dat men over de reden, waarom het in gebruik is gekomen, niet onzeker kan blijven. Ten einde zooveel mogelijk tot waardige Avondmaalsviering voor te bereiden, was er onder anderen ook ingevoerd [3], dat in de veertien dagen, aan de Avondmaalsviering voorafgaande, achtereenvolgens alle lidmaten voor de verzamelde Dienaren en Ouderlingen moesten verschijnen, niet alleen opdat zij, die te gelijker tijd tegenwoordig

---

[1]) In de uitgaaf van 1563 fol. 55[b]. Bij RICHTER (naar de Hoogduitsche vertaling van 1565) a. a. O. B. II, S. 110[b].

[2]) Fol. 74[a]. Bij RICHTER S. 114[a].

[3]) Fol. 42[b]. RICHTER, S. 107[b]. Op welke wijze te Londen instellingen en gebruiken ingevoerd werden, verhaalt A LASCO Tom. II, pagg. 11, 12.

waren, in eene toespraak vermaand zouden worden, maar ook om de namen van allen, die aan de Avondmaalsviering wilden deelnemen, op te teekenen. Duidelijker, dan MICRON, zegt A LASCO waartoe het diende. De woorden van dezen laat ik daarom hier volgen.

»Facta ejusmodi admonitione", zegt hij, »jubentur qui adsunt ordine suo omnes ad Ministros et Seniores Ecclesiæ, alii post alios, accedere, ut nomina omnium, qui Coenæ Dominicæ participare volunt, denuo adnotentur. Ibi vero Seniores singulos observant, et quos aut admonitione aliqua, aut consolatione, aut etiam reprehensione opus habere norunt, eos modeste ac graviter admonent, consolantur, aut reprehendunt, neque prius nomen cujusque adnotatur, quam per Seniores omnes approbetur. Quodsi quis privata eaque longiore admonitione opus habere videatur, aut alicubi alioqui in doctrina ita hæreat, ut paucis instrui non possit, tum huic tali tempus constituitur, ut aliquem Ministrorum aut Seniorum ante Coenæ administrationem conveniat, aut simul ad omnes Ministros et Seniores in coetibus ipsorum vocatur, siquidem id res postulare videtur [1]."

Blijkt hieruit, dat niemand ooit, dan met goedvinden van al de Ouderlingen, ten Avondmaal mocht komen, en dat de vergunning door hen niet verleend werd, zoo de bezwaren, die zij tegen iemands geschiktheid hadden, niet waren weggeruimd; het spreekt dan wel van zelf, dat het Avondmaalsverbod te eer werd toegegepast op den hardnekkigen verachter der heimelijke vermaningen, die, onder een treffelijke getuigenis van twee of drie in hunne vergadering gebracht, ook tegen hunne vermaning zich verhardde. En was het nu niet natuurlijk, dat hem dit gezegd werd, eer hij de vergadering onboetvaardig verliet; of anders uitgedrukt, dat hem het gebruik van het Avondmaal werd verboden? Het vloeide er zoo zeer uit voort, dat A LASCO(anders dan MICRON) ofschoon hij het wel vermeldde bij de schorsing van de Dienaren [2], in weerwil van zijne uitvoerigheid het bij de beschrijving van de tucht »in plebe Ecclesiæ" [3] met stilzwijgen voorbijgaat.

---

1) Tom. II, p. 137. Cff. pagg. 138, 141, 160 et p. 100, 126.
2) Tom. II, p. 234.
3) Tom. II, p. 182. Over deze ontzegging van het Avondmaal wordt noch in

Die keuring der lidmaten, eer zij ten Avondmaal gaan, herinnert sterk wat elders was voorgeschreven, dat de lidmaten vóór de Avondmaalsviering zich aan den predikant moesten vertoonen en niet zonder zijne goedkeuring er aan deel mochten nemen. Zou men het er niet voor moeten houden, dat A LASCO haar, gewijzigd naar het presbyteriaal beginsel, van de Luthersche Kerken heeft overgenomen? of althans, dat hij naar middelen zoekende om te voorkomen, dat »digni pariter atque indigni sine discrimine ullo ad Coenam Domini — — irrumperent [1]," dit middel gevonden heeft, geholpen door zijne kennis van die Luthersche instelling [2]?

Op meer afdoende wijze, dan volgens de Ordonnances Ecclesiastiques de Genève, door bepaald verbod kon nu ontheiliging van het Avondmaal verhoed worden, reeds eer men de Excommunicatie daartoe aanwendde. Hoe zou zich dit niet aangeprezen hebben, nu er het presbyteriaal beginsel aan dienstbaar was gemaakt? Licht kon het ook niet vreemd, noch ongeoorloofd geacht worden, dat aan de Oudsten te Londen de macht werd gegeven om het Avondmaal te ontzeggen, daar te Genève en Straatsburg aan het Consistorie wel zelfs de macht tot excommuniceeren was toegekend, waartoe hun te Londen nog de stilzwijgende bewilliging der gemeente telkens noodig was. En dat deelneming aan het Avond-

---

de catechetische Schriften van A LASCO, noch in den Kleinen Catechismus van M. MICRON iets gezegd. Hierbij is onder het oog te houden, dat er van Avondmaal en van Tucht geheel afzonderlijk wordt gehandeld, en er van het een tot het ander niet wordt overgegaan op de wijze, als in den Geneefschen, den Heidelbergschen en den Kleinen Catechismus van URSINUS geschiedt.

[1]) Tom. II, p. 125.

[2]) Dat hij aan Luthersche K. O. iets te danken heeft gehad, duidt hij zelf niet aan. Hij schrijft in zijne Præfatio, p. 50: »Nos id quidem (scil. restitutis Ecclesiæ suis presbyteris, usum legitimum disciplinæ Ecclesiasticæ legitimaque ex verbo Dei Ecclesiæ judicia instaurare) in nostris Ecclesiis pro nostra virili conati sumus, sumpto exemplo a Genevensi et Argentinensi peregrinorum Ecclesia." — In de uitsluiting van een geëxcommuniceerde ook van de kerkelijke gebeden bestaat wel gelijkheid met de *Liturgia Argentinensis* (*Francof.*) bij de *Forma ac Ratio* (p. 205), maar niet bij de *Christelicke Ordinancien* (fol. 66b; bij RICHTER S. 112b.) — Wie nog maar alleen door den doop tot de gemeente behoorden, konden toch ook geëxcommuniceerd worden. Tom. II, p. 111. Christ. Ordin. Cap. 11, RICHTER S. 105b. Anders oordeelde de Synode van Dordrecht in 1578 blijkens haar antwoord op de 47ste vraag. Zie bij HOOIJER, t. a. pl. bl. 166.

maal reeds voorloopig hem ontzegd werd, die de Christelijke bestraffing der Oudsten niet aannam, sprak hiervoor niet, dat zoo iemand, indien hij niet veranderde, weldra door Excommunicatie zou getroffen worden, en hij dus ook nu, nog niet veranderd, ongeschikt was voor Avondmaalsviering?

Heeft echter A LASCO zich hierbij waarlijk, overeenkomstig zijn beginsel, geheel aan de Schrift gehouden? Deze toch spreekt wel van Excommunicatie, waarin van zelf uitsluiting van de tafel der gemeenschap ligt, maar geeft immers geen gebod om iemand, die nog niet buiten de gemeenschap is gesloten, den toegang tot die tafel te beletten? Ook draagt zij immers aan de Gemeente of hare Opzieners voor de waardige Avondmaalsviering der lidmaten geene zorg op, die de grenzen van vermanen, raden en waarschuwen overschrijdt? Zoo A LASCO toch gemeend heeft, door woorden der Schrift zich hierbij te hebben laten besturen, heeft zijne exegese dan niet voor die van CALVIJN in deugdelijkheid ondergedaan?

Indien nu waarlijk, gelijk ik meen te hebben aangetoond, de wering van het Avondmaal vóór de Excommunicatie haar ontstaan te danken heeft aan de zorg, om onwaardige Avondmaalsviering zooveel mogelijk te verhoeden, er blijkt dan tevens uit, dat zij eigenlijk slechts bij de tucht is gevoegd, voor de tucht is gebruikt, dat er een tuchtmiddel van gemaakt is, daar zij ook hiervoor geschikt werd geacht. De definitie, die A LASCO van de tucht geeft is deze[1]: »Disciplina Ecclesiastica est certa quædam e scripturis petita ratio observandi gradatim Christianas admonitiones ex verbo Dei inter fratres invicem omnes in Ecclesia Christi, ut et corpus universum singulaque illius membra in suo officio, quoad ejus fieri potest, contineantur, — et, si qui in illa deprehendantur obstinati admonitionum istiusmodi contemptores, ut Satanæ ad extremum per excommunicationem tradantur, si quo modo per talem pudefactionem et caro in illis interire, quod ad affectus illius attinet, et spiritus ita demum revocari ad resipiscentiam ac proinde servari etiam possit." Het valt in het oog, dat de wering van het Avondmaal vóór de Excommunicatie hierin niet ligt opgesloten. Toch, opdat zij te krachtiger als tuchtmiddel mocht werken, moest zij in

[1]) Tom. II, pag. 170. Verg. *de Christ. Ordin.* fol. 51. Bij RICHTER S. 109b.

bepaalde gevallen vóór de Avondmaalsviering, gelijk ook reeds op den dag te voren, openlijk worden bekend gemaakt [1]. Waar A LASCO hiervan spreekt, zegt hij tevens: »addit præterea (Ecclesiastes) hanc denunciationem non alio consilio fieri, quam ut facinorosi illi homines publica istiusmodi reprehensione et pudefactione ad resipiscentiam revocentur, aut nisi resipiscant, tandem cum publico Ecclesiæ luctu excommunicentur [2]."

Was dus de Nederlandsche Gemeente te Londen de eerste Gereformeerde Kerk, waar het Avondmaalsverbod in gebruik kwam, het vermoeden ligt voor de hand, dat dit tuchtmiddel, waar het elders werd ingevoerd, van haar is overgenomen, of althans afkomstig is. Het kan echter niet onmogelijk geacht worden, dat men ook elders er uit zich zelf toe gekomen is. Zoolang de aanwijzing ontbreekt, dat er bekendheid bestond met datgene, waarin de Londensche Gemeente was voorgegaan, zou er te nauwernood met eenige waarschijnlijkheid van navolging gesproken kunnen worden.

Reeds bij het leven van EDUARD VI bleef elders [3] niet verborgen, wat die gemeente onderscheidde. Het werd na zijn dood door hare verstrooiing naar het vaste land van Europa nog meer bekend, en kwam na hare herstelling onder ELISABETH weder uit Engeland ter kennis van velen. Vooral door de uitgave van de *Christelicke Ordinancien* in 1554 en van de *Forma ac Ratio* in 1555 werkten MICRON en A LASCO er toe mede. Het laatstgenoemde werk werd bovendien in eene Fransche vertaling te Emden uitgegeven [4]. Meermalen werden de Christelicke Ordinancien herdrukt [5], hetgeen LE LONG als bewijs aanvoert van haar gebruik alom in de Kerken onder 't Kruis. En zouden ze althans te Frankfort aan den Mein [6], en zoo ook vervolgens in den aanvang te Frankendaal niet zijn

---

1) Tom. II, pag. 160 et 141. Cf. pag. 138. Verg. *Christ. Ordin.* fol. 43, 44. RICHTER S. 107b, 108a.

2) L. c. pagg. 141, 142, *Christ. Ordin.* f. 43. RICHTER, S. 107b.

3) J. BONNET, *Lettres de J. Calvin*, Tom. I, p. 350: A l'Eglise française de Londres (27 Sept. 1552).

4) In 1556. Zie LE LONG t. a. pl. 64.

5) In 1560, 1563 en 1582. Zie LE LONG t. a. pl. bl. 70.

6) Den 19 Sept. 1555 schreef A LASCO uit Frankfort aan BULLINGER: »Nos hic jam divino beneficio Flandricam quoque Ecclesiam impetravimus, ad quam

nageleefd? Dat er te Emden van werd overgenomen, hebben wij reeds gezien.

Ik moet hier, eer ik de kerkelijke bepalingen in andere landen bespreek, nog eens op het artikel de aandacht vestigen, dat in 1560 in de Ordonnances ecclesiastiques de Genève werd ingevoegd [1]. De afkondiging van de Excommunicatie in de kerken werd er bij ingevoerd, opdat de Gemeenteleden den geëxcommuniceerde zouden mijden. Wanneer wij de overwegingen lezen, die in het artikel worden medegedeeld als daartoe geleid hebbende, dan komt het vermoeden niet in ons op, dat de afkondiging in de kerken eerst na eenig verloop van tijd, hoe kort ook, op de Excommunicatie zal volgen. Wij verwachten, dat zij onvoorwaardelijk en onafscheidelijk aan elkaar verbonden zullen worden. Hoe komt het, dat het bepaalde niet aan die verwachting beantwoordt, en dat CALVIJN integendeel eerst nog een korten tijd de uitwerking wil afwachten van de Excommunicatie, zooals deze tot hiertoe in gebruik was geweest, ofschoon zij daardoor eenigermate het karakter van suspensie, van afhouding verkreeg? Is dat als in tweeën splitsen van de Excommunicatie niet veeleer met zijne theorie in strijd te achten, dan dat het voor eene vrucht van haar te houden zou zijn? En zou daarom zijne bekendheid met de Londensche tuchtregeling ons hierbij niet in de gedachten moeten komen? Eene wering van het Avondmaal, die niet tevens de Excommunicatie was, zal hij niet goedgekeurd hebben. Maar, dat de ontzegging — zij mocht dan al of niet de Excommunicatie zijn, — zoo men er zich ongevoelig voor betoonde, nog na korten tijd door iets meer vernederends gevolgd werd, hiervan zal hij zoo zeer het nut hebben ingezien, dat hij er zijne goedkeuring niet aan kon onthouden. Toen hij dus eindelijk de afkondiging van de Excommunicatie te Genève invoerde, bepaalde hij, dat zij niet onmiddellijk, maar voorwaardelijk op de Excommunicatie zou volgen, ten einde op deze wijze met aansluiting aan het bestaande dat goede in anderen vorm ook voortaan te Genève zou worden gevonden. Hij maakte aldus de

---

instituendam Micronius noster huc ad me ex Frisia venit, rediturus tamen rursus in Frisiam post institutum Ecclesiæ ministerium, ad quem modum in Anglia institutum habebamus." *Oper.* Tom. II, p. 714.

[1]) Zie hier vóór bl. 306, art. 94.

Excommunicatie, zoo als die er in gebruik was, van grootere uitwerking reeds alleen door de vrees voor hetgeen haar bij voortdurend verzet zou volgen, waardoor tevens het getal kleiner werd van hen, voor wie zij verzwaard moest worden door de publiceering en de mijding daaraan verbonden.

Gelijk de Heidelbergsche Catechismus zelf het bewijst, dat zijne opstellers den Catechismus van MICRON kenden [1], zoo bewijst de Pfälzische Kirchenordnung de bekendheid van hare vervaardigers met de Christelicke Ordinancien [2]. Dat er de ontzegging van het Avondmaal niet uit overgenomen is, doet vermoeden, dat men toen nog bezwaar tegen haar had, als niet gegrond op de Schrift. Zou hierover in het volgende jaar anders geoordeeld zijn bij de vaststelling der Kirchen-Raths Ordnung? Wij lezen daar, de receptione: — — »Und solches (für der Gemeind der Excommunication frey und ledig gesprochen werden) soll alsso gehalten werden auch mit denen, so von Uns umb ihre offentliche Laster gestrafft, und derhalben eine Zeitlang vom Nachtmahl abgehalten werden, die aber denen ohne offentliche Aergernuss und Straff der Obrigkeit das Nachtmahl verbotten gewesen, mögen auf ihr Begehren und Anzeigung wahrhafftiger Reu auch ohne solche publicam receptionem wieder zugelassen werden [3]." Hierbij mag niet voorbijgezien worden, wat er vooraf »von der Kirchen-Disciplin" en »de Excommunicatione" gezegd was [4], waartoe ook dit behoort: »Wir wollen Uns auch die Gradus der Kirchenstraff (so auch vor Zeiten in der Kirchen gebräuchlich gewessen in den minderen oder sehr gemeinen Lastern) gegen denselben fürzuwenden, vorbehalten haben; Nehmlichen, dass dem sträfflichen, zum Ersten die Sacramenten auff eine gewisse Zeit nach viel gethaner Ermahnung durch gemelte Personen verbotten, und so innerhalb derselben Zeit nicht Besserung bey ihnen

---

[1]) Cf. H. E. VINKE, l. c. pp. LXIII, ss. SUDHOFF, a. a. O. S. 88, ff.

[2]) In het Hoogduitsch werden ze echter eerst twee jaren later, in 1565, te Heidelberg uitgegeven. — Zie wat die bekendheid aangaat, o. a. SUDHOFF, a. a. O. S. 129, 133; en over OLEVIANUS, als haren vervaardiger, a. a. O. S. 134, 483, 484; wat dit laatste aangaat echter ook A. KLUCKHOHN, *Briefe Friedrich des Frommen, Kurfürsten von der Pfalz*, B. I, S. 446, Anm.

[3]) *Churfürst. Pfalz Kirchen-Rahts Ordnung de Anno 1564.* RICHTER, a. a. O. B. II, S. 283b. Verg. SUDHOFF, a. a. O. S. 135, ff.

[4]) RICHTER, a. a. O. S. 281b, ff.

erfunden, und bey der Kirchen umb Versöhnung nicht ansuchen würde, Er alssdann offentlich excommunicirt werde und bleibe, wie obgemelt, so lang Er in seinem Laster verharret." Wordt hier het verbod van de beide Sacramenten voorgeschreven, op deze straf wordt in het hoofdstuk »de receptione" minder nauwkeurig met »verbod van het Avondmaal" teruggewezen. Wel wordt hier alleen het Avondmaal genoemd, maar geenszins geschiedt dit, om daarmede aan te duiden, dat het andere Sacrament niet zou verboden zijn. De kerkelijke straf, die door deze Kirchen-Raths Ordnung werd ingevoerd, was meer, dan ontzegging van het Avondmaal, zij was schorsing van de gemeenschap. De geëxcommuniceerde mocht »weder zu Empfangung des Nachtmahls noch zu der Gevatterschafft zugelassen werden". De geschorste mocht het evenmin, doch »auff eine gewisse Zeit", en zonder dat het van den kansel aan de gemeente bekend werd gemaakt.

Zoo schijnt deze straf aanmerkelijk van het Londensche Avondmaalsverbod te verschillen. Maar dan wordt er verondersteld, dat te Londen iemand, die van het Avondmaal werd geweerd, tot den Doop zou toegelaten worden. En is dit waarschijnlijk, al zeggen ook, voor zoo ver ik weet, de *Chr. Ordinancien* en de *Forma ac Ratio* het tegendeel niet? Dat uit de weigering van het ééne Sacrament ook het verbod van het andere volgde, zal bij A LASCO en MICRON zoo vast hebben gestaan, dat hieraan, bij het snel verloop van elke tuchtzaak, hun stilzwijgen er over is toe te schrijven. Werd de straf dan ook anders beschreven, en moest zij in de Paltz veel later, dan te Londen, opgelegd worden, zoodat hare oorspronkelijke bedoeling, om ontheiliging van het Avondmaal voor te komen, schier geheel verloren ging, toch verschilde zij allerwaarschijnlijkst niet. — Daarentegen schijnt zij in het eerst wel dezelfde als die, welke in het 87ste artikel der *Ordonnances ecclesiastiques de l'Eglise de Genève* voorkomt, [1] maar bestaat er tusschen deze twee toch juist groot verschil. Want die van Genève moest alleen bij misdaden (crimes) gebruikt worden; deze daarentegen was van algemeene toepassing. Die van Genève moest onverwijld worden opgelegd bij de eerste vermaning, opdat de misdadiger, zelfs als hij

[1]) Zie hiervoor bl. 303. Vergel. art. 40, aangehaald bl. 305.

reeds boetvaardig was, of spoedig het werd, althans voor een bepaalden tijd van de gemeenschap zou uitgesloten zijn; deze moest aangewend worden als laatste tuchtmiddel vóór de Excommunicatie. Die van Genève moest dienen om het Consistorie terstond met de uiterste gestrengheid tegen misdadigers te doen handelen; deze strekte om het gebruik van het uiterste middel, zoo mogelijk, te voorkomen. Die van Genève was Excommunicatie voor een bepaalden tijd [1]; deze was schorsing voor eenigen tijd, opdat er niet tot Excommunicatie zou behoeven overgegaan te worden.

Te onrechte dus zou men deze straf in de Kirchenrathsordnung aan het 87ste artikel der Ordonnances ecclesiastiques de Genève ontleend achten. Ook doet het in parenthesi geplaatste bij het spreken van »Gradus der Kirchenstraff [2]" duidelijk zien, dat men zich bewust was van het gewone hier af te wijken. Met meer recht kan men vermoeden, dat bekendheid met het Avondmaalsverbod te Londen in gebruik [3], den vervaardiger dezer Ordnung, CHRISTOPH EHEM, die weigering van het andere Sacrament er zeker aan verbonden heeft geacht, aanleiding heeft gegeven, om in zijne gansch anders ingerichte tuchtregeling [4] dáár, waar het hem nuttig scheen, de schorsing op te nemen als tuchtmiddel, dat aan de Excommunicatie moest voorafgaan. Maar, omdat deze schorsing bij alle

---

1) Vergel. hiervóór bl. 305.

2) Zie hiervóór bl. 325.

3) Zou het ook niet voor eene vrucht der bekendheid met de *Forma ac Ratio* en *de Christ. Ordin.* gehouden moeten worden, dat in het hoofdstuk »von der Kirchen-Disciplin" den Kirchen-Diener opgelegd werd »zum vierten, (dass auch das Volck) dahin erinnert werde, dass ein jeder, der an seinem Nechsten dessen Er sich wohl vermag, und von dem Besserung verhoffen thut, etwas Lasters oder Unzuchts, auch falsche Lehr siehet, dass Er denselben brüderlich davon abzustehen, und sich zu bessern, vermahne, und möglichen Fleiss fürwende, das er gewonnen werden möge." RICHTER, B. II, S. 282b.

4) Hare inrichting is daarbij ook anders, dan hetgeen over de Excommunicatie in de »Pfälzische Kirchen-Ordnung" gezegd wordt, doet verwachten. EHEM en met hem OLEVIANUS zullen niet in de gelegenheid geweest zijn, om die verwachting toen bij den bestaanden afkeer van de *kerkelijke* tucht te verwezenlijken. Vergel. G. V. LECHLER, *Geschichte der Presb. und Synodal-Verfassung,* S. 113. — Niet te min was het de tuchtregeling der Kirchen-Ordnung, die in 1570 ten uitvoer werd gelegd. Vergel. LECHLER, a. a. O. S. 114; B. G. STRUVE, *Ausführl. Bericht von der Pfältzischen Kirchen-Historie,* S. 238. Het Presbyterium te Heidelburg besloot daarna, dat wie ten Avondmaal wilde gaan, zich daartoe bij den predikant moest aanmelden. Zie SUDHOFF, a. a. O. S. 362.

wezenlijk verschil, toch veel geleek op de Excommunicatie voor bepaalden tijd naar het 87ste artikel der Ord. eccl. de Genève, kan zij er wel op éene lijn mede gesteld zijn en zóó zich te meer aanbevolen hebben.

Zou het bewijs geacht kunnen worden voorhanden te zijn, dat dit verbod toen (in 1564) in de Zuidelijke Nederlanden onder de tuchtmiddelen reeds was opgenomen? Het 37ste artikel van de Synode, den 1sten Mei te Antwerpen (à la Vigne) gehouden, is van dezen inhoud: »Quant aux ivrongnes, pour la première fois ils seront repris bien aigrement et rigoureusement; à la seconde fois ils recognoistrons leur faute publiquement; à la troisième fois seront suspendus de la Cene. S'ils persistent, seront du tout excommuniez [1]." Bij nauwkeurige beschouwing van het artikel, blijkt het echter niet het voorschrift te bevatten, dat een onboetvaardige dronkaard (en bij analogie ieder ergerlijke, bij wien zich geen berouw vertoont,) eerst gesuspendeerd zal worden, alvorens hij geheel en al geëxcommuniceerd wordt. Dit wil het, dat dronkaards telken male, als het consistorie hen op nieuw in behandeling moet nemen, strenger zullen gestraft worden. Eerst, zoo zij boetvaardig zijn, zal het bij berisping gelaten worden. Worden zij wegens terugkeer tot hun wangedrag op nieuw voor het consistorie geroepen, hunne zaak zal met niet minder, dan met betuiging van berouw in het openbaar, een einde nemen. Vervallen zij nogmaals tot dat ergerlijke leven, ook bij het diepste leedwezen er over zullen zij toch geschorst worden van het Avondmaal. Misgaan zij zich daarna alweder, zij zullen geëxcommuniceerd worden geheel en al.

Omdat »*geheel en al* geëxcommuniceerd worden" hier als laatste straf genoemd wordt, ligt het vermoeden voor de hand, dat de voorlaatste straf, de schorsing van het Avondmaal, eigenlijk ook reeds Excommunicatie was. Om de wijze, waarop het woord *suspensie* in andere artikelen van de Walsche Synoden onder het Kruis van 1563 tot 1566 gebruikt wordt [2], behoeft men tegen dat vermoeden geen bezwaar te hebben, terwijl het door de verwisseling der woorden »suspendre" en »retranchement" in het 5de arti-

---

[1]) Kist en Royaards, *Nederl. Archief v. Kerkel. Geschied.* D. IX. bl. 149. Hooijer, *Oude K. Ord. d. N. H. Gem.* bl. 18.

[2]) Zie t. a. pl. van II, art. 9, 10, 12: van VI, art. 38, 39; van VIII, art. 9, 10; van IX, art. 1.

kel [1] der Synode, in 1563 te Teurs gehouden, bevestigd wordt; gelijk dan ook het woord »suspension" eerst op de Synode, in 1565 te Parijs gehouden, zoo als wij zien zullen, zijne vaste beteekenis kreeg, en er van toen af de »excommunication finale" niet meer door aangeduid kon worden. Houden we het tevens er voor, dat aan de schorsing van het Avondmaal de schorsing van het andere Sacrament verbonden werd geacht [2], we zien dan in dit 37ste artikel de lichtere en zwaardere Excommunicatie achtereenvolgens opgelegd, van welke volgens het 30ste artikel van de eerste Fransche Synode, in 1559 te Parijs gehouden, naar den aard der overtredingen of de eerste of de laatste moest gebruikt worden. Dit 30ste artikel des matières generales luidt: »Les heretiques, les contentieux, les contempteurs de Dieu, les rebelles contre le Consistoire, les traitres contre l'Eglise; Item ceux qui sont atteints & convaincus de crime digne de punition corporelle, ceux qui apportent un grand scandale à toute l'Eglise, seront du tout excommuniés et retranchés non seulement des Sacremens, mais aussi de toute l'Assemblée. Quant aux autres delinquans, ce sera à la prudence de l'Eglise de connoitre ceux qui doivent être admis à la parole, après avoir été privés des Sacremens [3]." Dat dit artikel aan de Synode te Antwerpen bekend was, volgt uit het gebruik, door haar blijkens hare eigene artikelen van de artikelen der vier eerste Fransche Synoden gemaakt [4]. De afsnijding zelve van de Vergadering werd meermalen door de Synoden van Doornik en van

---

1) T. a. pl. van I. art. 5. Vergel. nog art. 9 van II met art. 4 van IV. Beter, dan art. 5 van I, zijn art. 1 van II en art. 3 van IV geformuleerd.

2) Zie art. 40 der *Ord. eccl. de Geneve*, hiervóór in de noot op bl. 305 aangehaald.

3) Aymon, *Tous les Synodes Nat. des Egl. Ref. de France*. Vol. I, p. 6. — In de twee volgende artikelen worden zoowel de laatstgenoemden, als de eerstvermelden, geëxcommuniceerden geheeten.

4) Van deze Synoden zijn de volgende (en licht nog meer) artikelen bijna woordelijk overgenomen: art. 1, zie Aymon pag. 16, art. 7; — 2, zie p. 1, art. 1; — 3, zie p. 25, art. 6; — 4, zie p. 2, art. 1; — 5, zie p. 3, art. 12; — 6, zie p. 4, art. 18, en p. 17, art. 8; — 7, zie p. 4, art. 19; — 8, zie p. 4, art. 20 en p. 15, art. 5; — 9, zie p. 4. art. 16 en p. 15, art. 6; — 10, zie p. 6, art. 29; — 11a, zie p. 5, art. 24; — 12, zie p. 5, art. 25; — 24, zie p. 27, art. 21; — 25, zie p. 35, art. 19 en p. 39, art. 15; — 26, zie p. 35, art. 20 en p. 41, art. 23; — 27, zie p. 7, art 36; — 28, zie p. 7, art. 37; — 29, 30a, zie p. 25, art. 9, 10; — 31, zie p. 35, art. 22 en p. 39, art. 10; — 34, zie p. 6, art. 32; — 40,

Antwerpen voorgeschreven, ofschoon zij haar niet »retranchement" heetten, maar »suspension de l'Assemblée, de la Compagnie, de la parole, privation de la parole [1]."

De eerste Fransche Synode sprak in haar 30ste artikel van »retrancher, priver *des Sacremens*," en bediende zich zóó van de uitdrukking, die nauwkeurig aanwees, wat zij bedoelde. Zij zelve echter bleef in hare artikelen »des faits speciaux" hieraan niet getrouw [2], en ook van de drie volgende Synoden gebruikte alleen die van Orleans de nauwkeurige uitdrukking slechts een paar maal [3]. Onvolledige uitdrukkingen, zoo als die, waarmede in de Ordonnances ecclesiastiques de Genève de Excommunicatie wordt aangeduid, bleven in zwang, en men noemde alleen het Avondmaal, ofschoon er eigenlijk van de beide Sacramenten behoorde gesproken te worden. Vandaar dat, wanneer er van iemand, die zich misgaan heeft, geoordeeld wordt, dat hij niet tot het Avondmaal is toe te laten [4], dit niets minder te kennen geeft, dan dat hij geëxcommuniceerd behoort te worden; en dat suspensie van het Avondmaal [5], even als bij de Walsche Synoden, Excommunicatie beteekent zonder verbod van in de Vergaderingen te komen. — Zou het bevreemding kunnen baren, indien men bij deze wijze van spreken zich van het woord »excommuniceeren" schier uitsluitend bediend had ter aanduiding van de Excommunicatie *met* verbod van de Vergadering bij te wonen [6]? Ik meen het er voor te mogen houden, dat het ook waarlijk zoo geweest is. Want waar het woord excommuni-

zie p. 26, art. 15; — 41, 42, zie p. 27, art. 20, 25; — 45, zie p. 26, art. 12 — 46, zie 7, art. 40; — 48, zie p. 35. art. 21[b] en p. 39, art. 11.

[1]) T. a. pl. art. 9, 10 en 12 van II; art. 39 van VI; art. 4 van VIII; art. 1 van IX. Vergel. art. 36 en 44 van VI.

[2]) Zij spreekt er van »retrancher, rejetter de la Cene." Aymon t. a. pl. pag. 9, art. 5, en pag. 12, art. 20.

[3]) T. a. pl. pag. 28, art. 1, pag. 29, art. 2. Er wordt ten opzichte van zulken, die geheel en al geëxcommuniceerd waren, gesproken van »recevoir à la Communion des Sacremens".

[4]) T. a. pl. pag. 28, art. 22; pag. 34, art. 11; pag. 35, art. 22; pag. 46, art. 49.

[5]) T. a. pl. pag. 18, art. 14; pag. 41, art. 22. Suspensie zonder bijvoeging waarvan wordt vermeld pag. 16, art. 6.

[6]) Er werd ook van gezegd »retrancher, rejetter de la compagnie des fideles, d. l. c. de nos Eglises, des saintes compagnies," p. 9, art. 5; p. 12, art. 19, 21; »retrancher de l'Eglise," p. 31, art. 14; »du corps de l'Eglise," p. 19, art. 7; p. 37, art. 1.

ceeren zonder eenig toevoegsel [1] voorkomt, blijkt het meer dan eens duidelijk, dat er niet maar alleen afsnijding van de Sacramenten bedoeld kan zijn [2], of bestaat er althans geen bezwaar om de afsnijding van de Vergadering er tevens onder verstaan te achten [3].

Om het opgemerkte moet er, dunkt mij, bij het 2de artikel [4] der Synode, in 1565 te Parijs gehouden, waarin de tuchtoefening wijdloopig besproken en nader geregeld wordt, van de veronderstelling worden uitgegaan, dat ook deze Synode zich niet van de nauwkeurige bewoordingen van het 30ste artikel, maar van de gebruikelijke uitdrukkingen zal bediend hebben. Zeide zij daar: »les Ministres et Anciens, en interpretant les mots d'excommunication et de suspension, sont d'avis que nul ne doit être privé ni suspendu de la Cene par l'autorité privé d'un Pasteur, ou de quelque autre personne, mais seulement par l'avis du Consistoire", zij gaf dan daarmede te kennen, dat zij onder »suspension" de minder strenge excommunicatie verstond, in het laatste deel van het 30ste artikel beschreven, de gewoonte volgende om het Avondmaal in plaats van de Sacramenten te noemen. Liet zij onmiddellijk voorafgaan: »jusques ici on a fait en plusieurs lieux un mauvais usage de cette Excommunication finale, ne l'aiant pas bien distinguée de la simple suspension", door dat bijgevoegde »finale" herinnert zij als bij toeval, dat de suspensie eigenlijk ook reeds eene soort van Excommunicatie was, en levert zij tevens het bewijs, dat eene oefening van tucht, waartoe in sommige gevallen art. 30 aanleiding kon geven, maar waarvan het niet het voorschrift bevatte, haar die Excommunicatie voor het minst eenzijdig deed voorstellen. Werd er in art. 30 al tweeërlei Excommunicatie vastgesteld, het geschiedde niet met het voorschrift, dat altijd of meestal met de laatstgenoemde begonnen en met de eerstgenoemde geëindigd moest worden. Wat er bepaald werd, was eigenlijk, op welke personen de Excommunicatie met de uiterste gestrengheid moest toegepast worden, terwijl het aan de Kerk (het Consistorie) werd overgelaten te beslissen, of het geraden

[1]) Met het toevoegsel »de l'Eglise" pag. 29, art. 2; pag. 40, art. 18.
[2]) Pag. 28, art. 1; pag. 29, art. 3; pag. 40, art. 18.
[3]) Pag. 10, art. 11; pag. 11, art. 17; pag. 19, art. 6; pag. 26, art. 12.
[4]) Dit artikel wordt in de Bijlage in zijn geheel medegedeeld.

was, die strengheid voor anderen, die zich misgaan hadden, in één opzicht te matigen. Dit laatste gedeelte van het artikel is op een wijze gesteld, die doet vermoeden, — wat buitendien waarschijnlijk is te achten, — dat tot op dien tijd in de jonge gemeenten van Frankrijk aan de ontzegging van het Avondmaal (de Sacramenten) van zelf steeds de ontzegging van de Vergaderingen verbonden werd gerekend; dat verbod van ten Avondmaal te komen de opheffing was van alle godsdienstige gemeenschap, en er zonder geheele uitsluiting uit die gemeenschap geene wering van het Avondmaal was. »Le mauvais usage de cette Excommunication finale", door de Synode afgekeurd, zal niets anders geweest zijn, dan het oudere gebruik van de Excommunicatie, in weerwil van het 30ste artikel nog aangehouden, of naar dat artikel nog niet genoeg gewijzigd. — In gemeenten, waar men daarentegen naar dit artikel te werk ging, moest bij hetgeen zich voordeed, de vraag oprijzen: »si un homme, qui aiant fait penitence publique pour de grieves fautes qu'il auroit commises, y seroit néanmoins retombé plusieurs fois, doit être excommunié de l'Eglise." En het antwoord er op behoorde te wezen, als dat van de Synode te Lion in 1563: »On est d'avis qu'attendu qu'il n'a point vraiement écouté l'Eglise, on peut procéder contre lui jusqu'à l'excommunication [1]." — Ook kon het zijn, dat de ontzegging van de Sacramenten alleen zelfs niet het minste teeken van berouw ten gevolge had. Moest in zoodanig geval het verlof om de vergaderingen bij te wonen ten laatste niet ingetrokken worden, of, met andere woorden, de gestrengste toepassing der Excommunicatie op de minder gestrenge volgen? En zou er zóó wel niet door eenige Consistoriën gehandeld zijn? In deze beide gevallen kon die gestrengste toepassing te recht »l'excommunication finale" geheeten worden. — Gelijk er nu in het laatstgenoemde geval van de minder gestrenge tot de gestrengste toepassing werd voortgegaan, zoo wilde de Synode, dat het voortaan bij *elk* geval van tucht zou geschieden, en dat er niet tot de allergestrengste toepassing van de Excommunicatie zou overgegaan worden, vóórdat men de terechtbrenging van wie misdaan hadden, eerst vruchteloos door de minder gestrenge (zonder ontzegging van de verga-

[1]) Aymon, Tom. I, pag. 40, art. 18. Vergel. het 37ste art. der Syn. te Antwerpen in 1564, hiervoor bl. 328.

deringen) beproefd zou hebben [1]. Moge zulk een wijze van handelen reeds hier en daar bij eenige consistoriën zijn ingeslopen, deze Synode was het, die haar tot regel stelde voor alle Gereformeerde Kerken van Frankrijk en zóó de wering van het Avondmaal (suspension de la Cene), aan de afsnijding van de Gemeente (excommunication et retranchement du Corps de l'Eglise) voorafgaande, in hare tuchtoefening opnam.

Wij hebben straks opgemerkt, dat bij de opvolging van het 30ste artikel der Synode van 1559, wat zich ter bestraffing voordeed, aanleiding kan gegeven hebben om op de minder strenge Excommunicatie (voortaan Suspensie geheeten) nog de allergestrengste (nu alleen Excommunicatie genoemd) te laten volgen. Zullen wij nu zeggen, dat daaruit voldoende kan verklaard worden, hoe men bij den wensch, dat het uiterste middel niet te spoedig zou gebruikt worden, er in 1565 toe gekomen is, om de suspensie van algemeene toepassing te maken en altijd aan de Excommunicatie te doen voorafgaan? Al willen wij de mogelijkheid daarvan niet loochenen, toch zullen wij niet mogen verzuimen te vragen, of men ook met hetgeen te Londen bestond, bekend is geweest, en bij bevestigend antwoord geene verklaring voor juist mogen houden, die dit niet in aanmerking neemt. Bij verwijzing naar hetgeen ik reeds te voren herinnerde omtrent de bekendheid van de instellingen der Nederlandsche Gemeente te Londen, doe ik nu nog opmerken, dat Nicolas des Galards [2] niet alleen in 1551 eenigen tijd in Engeland heeft doorgebracht, maar ook van 1559 tot 1561 of langer predikant bij de Fransche Gemeente te Londen is geweest, en dat hij thans predikant was te Orleans en de president der Synode [3]. Is het dus niet allerwaarschijnlijkst, dat van a Lasco en Micron is overgenomen, wat in de nieuwe tuchtregeling gelijk is aan hetgeen zij ingevoerd hadden? Men was er mede bekend. Aan de behoefte, die men gevoelde, kon er door voldaan worden. In eigen

---

[1]) »Parce que ce remède (excommunier et retrancher entièrement du Corps de l'Eglise) est le dernier & le plus rigoureux de tous, il ne le faut pratiquer qu'à l'extrêmité, après avoir essaié tous les autres moiens plus doux."

[2]) J. Bonnet, *Lettres de J. Calvin*, Tom. I, pag. XXXII. Henry, *Leben Calvins*, B. III, S. 410.

[3]) Aymon, *Les Syn.* Vol. I. pag. 58.

tuchtoefening was als van zelf reeds voorgekomen, wat voor de invoering den weg had gebaand. — Dat in den Geneefschen Catechismus niet dan van *rejicere a communione (Sacramenti)* gesproken werd, maakte, dat de tuchtregeling met dezen Catechismus schijnbaar geheel in overeenstemming bleef, terwijl zij iets had van hetgeen er voortvloeide uit de afkondiging der Excommunicatie, te Genève in 1560 ingevoerd, en eenigszins zich aansloot aan het bepaalde in de Pfältzische Kirchenraths Ordnung, die op hare wijze ook ontzegging had opgenomen. — Van de bepalingen der Geneefsche Kerk werd voor 't overige in het 2de artikel, zoo weinig mogelijk afgeweken. De Straatburgsche (Frankfortsche) Liturgie werd in 't bijzonder hierin gevolgd, dat *drie* vermaningen in het openbaar vóór de Excommunicatie moesten geschieden. Naar het voorbeeld der Londensche Gemeente was het weder, dat de Excommunicatie »au nom et *du consentement* de toute l'Eglise" moest worden uitgesproken.

De Synode had bij hare verklaring van het woord »suspension" min nauwkeurig alleen het Avondmaal genoemd. Het was natuurlijk, dat daardoor vroeger of later onzekerheid ontstond, of de suspensie ook voor den Doop van kracht was. Het was dus noodig, dat de Synode te Figeac in 1579 het uitsprak in het 26ste artikel [1]: »Ceux qui sont suspendus de la Cene, ne pourront, en qualité de Parrains, presenter des enfants au Batême pendant que la dite suspension durera." Toch mocht Suspensie en Excommunicatie niet van eenerlei uitwerking geacht worden. Ten opzichte van de laatste had reeds in 1559 de Synode te Parijs op eene vraag, die haar gedaan was, geantwoord [2]: »que le père et la mère étant excommuniés, leur enfant ne sera point reçu au bâtême, jusqu'à ce que les dits père et mère, ou l'un d'eux se soit reconcilié à l'Eglise, si ce n'est que le grand père ou la grand mère dudit enfant le presentassent; auquel cas il sera reçu, d'autant qu'il est leur sang et issu d'eux." Ten opzichte van de Suspensie luidde daarentegen de bepaling der Synode te Vitré in 1583: »Un père pourra être present au Batême de son enfant, encore qu'il soit suspendu de la Cene" [3].

---

[1]) Aymon, pag. 143.
[2]) Aymon, pag. 11, art. 17.
[3]) Aymon, pag. 159, art. 10.

Uit Frankrijk is de Suspensie of ontzegging van het Avondmaal tot de Gereformeerde Kerken in Nederland gekomen, — evenwel niet over Wezel. De Synode, aldaar in 1568 gehouden, hield zich naar den Geneefschen en Heidelbergschen Catechismus, door haar aanbevolen [1]), aan de oudste bepalingen der Ordonnances ecclesiastiques de Genêve [2]. Den inhoud er van nam zij in beknopten vorm over met verduidelijking van de bedoeling. Bij haar heet het: »a fidelium communione arceatur; ecclesiæ communio interdicatur; tanquam putre membrum abscindatur; excommunione feriatur." En het 87ste artikel brengt zij aldus over: »In atrocibus porro flagitiis ac sceleribus *etiamsi monitioni obtemperaverint*, tamen a communione in certum aliquod tempus suspendantur donec resipiscentiæ specimen ac testimonium luculentum præbuerint" [3]. Of er in de vergadering waren, die wilden, dat aan de Excommunicatie 't Avondmaals-verbod moest voorafgaan, — met zekerheid is dit, geloof ik, niet te zeggen.

Eerst de Synode, die in 1571 te Emden bijeen was, waar dit verbod reeds, gelijk wij zagen, in 1557 bestond, nam in hare kerke-ordening het 2de artikel der Parijsche Synode hoofdzakelijk over [4] en daarmede ook de ontzegging van het Avondmaal. Zij bepaalde in het 30ste artikel: »Zoo wie hartnekkelijk die vermaningen der consistorie verwerpen zal, dien zal men van der gemeinschap des Nachtmaals afhouden, ende afgehouden zijnde, is het dat hij na vele vermaningen geen teeken van berouw en bewijst, zoo zal dit den voortgang zijn tot de uitsluitinge". [5] In het volgende artikel, waarin zij zegt, wat er tusschen de »afhouding" en Excommunicatie moet gebeuren, sluit zij zich in een ondergeschikt punt nauwer aan de Londensche, dan aan de Fransche bepalingen

---

[1]) *Ned. Archief*, t. a. pl. bl. 440; Richter, B. II, S. 314a; Hooijer, t. a. pl. bl. 41. Cap. III, art. 2.

[2]) Zie hiervóór bl. 301, v. art. 88, 89, 83—87. Van art. 94, in 1560 vastgesteld, is geen gebruik gemaakt.

[3]) *Ned Archief*, t. a. pl. bl. 453. Richter, B. II. S. 317a. Bij Hooijer had het op bl. 50 het begin moeten uitmaken van art. 11, of op zich zelf een artikel moeten vormen. Het schijnt dus in de afgedrukte vertaling ontbroken te hebben.

[4]) Hooijer, t. a. pl. bl. 60 en 61.

[5]) T. a. pl. bl. 71; Richter, B. II, S. 340a.

aan, daar zij bij de tweede openlijke vermaning den naam van den onboetvaardige wil genoemd hebben.

Wat het andere Sacrament aangaat, dat men evenmin in Nederland, als in Frankrijk, een afgehoudene van het Avondmaal, als ware hij geëxcommuniceerd [1], geheel van den Doop wilde geweerd hebben, volgt uit de bepaling van 1632: »De Lombarden behooren niet geweerd te worden van het staan over hare en andere Luyden Kinderen Doop, als zij zulks begeeren te doen, overmits men hare Kinderen den Doop niet kan weigeren en zoo ook niet den Vader tot het staan over den Doop van zijn kind". [2] Reeds in 1574 had daarentegen de Provinciale Synode, te Dordrecht gehouden, op de vraag »of men een Lombaart tot den Nachtmaal toelaten mag," ontkennend geantwoord [3].

Ik heb doen zien, dat de wering van het Avondmaal het eerst in de Nederlandsche gemeente te Londen in gebruik is geweest, vervolgens te Emden in zwang is gekomen en mogelijk ook naar elders, zooals naar Frankfort, is overgebracht, dat zij daarna op eene verordening te Genêve van invloed is geweest, gewijzigd voor de Gemeenten van de Palts is vastgesteld, bij de Gereformeerde Kerken van Frankrijk is ingevoerd, en van hier door die van Nederland in hare tuchtoefening is opgenomen. Daarmede meen ik voldaan te hebben aan de belofte, die in den titel van dit opstel ligt opgesloten. Was mij bekend, of was de nasporing er van mij minder bezwaarlijk, in hoeverre en wanneer die wering in andere landen door Gereformeerde Gemeenten is overgenomen, ik zou het, zoo kort mogelijk, mededeelen [4]. Nu voeg ik hier alleen nog bij, dat

---

[1]) Art. 27 der Vragen, in de Syn. van 1578 voorgesteld en beantwoord. HOOIJER, t. a. pl. bl. 163. Vergel. bl. 110, art. 9; bl. 220, art. 91.

[2]) *Classicaal Handboekjen van Nederveluwe door* P. WIJNSTOK, 1751, bl. 65, cap. IV, art. 4.

[3]) HOOIJER, t. a. pl. bl. 112. Verg. bl. 221, art. 100 der bijzondere vragen, door de Synode te Middelburg in 1581 verhandeld. Zie over de Lombarden Jhr. Mr. A. VAN AKKERLAKEN, *de Banken van Leening*, bl. 11, 21, 26—50.

[4]) Onder de Doopsgezinden begon men eerst in 1630 algemeen onderscheid te maken tusschen den zoogenaamden Vollen en Kleinen ban. De laatstgenoemde was de ontzegging van het Avondmaal. De Waterlanders schijnen dat onderscheid reeds eerder gemaakt te hebben. Zie S. BLAUPOT TEN CATE, *Geschiedenis der Doopsgezinden in Hol., Zeel., Utr., Geld.* D. I, bl. 310, 311.

de Synode, te Herborn in 1586 gehouden, nadat er voorlezing was geschied van de Artikelen der Middelburgsche Synode van 1581, gelijk zij de meeste artikelen met geringe wijzigingen overnam, zoo ook met het 62ste deed, waarin de afhouding was voorgeschreven. [1] Deze behoorde dus voortaan ook in Nassau, Wittgenstein, Solms en Wied tot de kerkelijke tucht. Van de genoemde Synode is CASPAR OLEVIANUS de voorzitter geweest [2]. Zouden wij om den Heidelbergschen Catechismus moeten veronderstellen, dat het 53ste artikel tegen zijn advies is vastgesteld? Bij de bespreking van eenige bepalingen der Kirchenraths-Ordnung hebben wij echter reeds kunnen opmerken, dat hij in 1564 er niet meer bij gebleven was, om zelfs de minste afwijking van de letter der Schrift ook op dat punt ongeraden te achten, en tot de overtuiging was gekomen, dat het geoorloofd was, ontzegging van het Avondmaal aan de Excommunicatie te doen vooraf gaan.

BIJLAGE.

CINQUIÈME SYNODE NATIONAL
DES EGLISES REFORMÉES DE FRANCE,
tenu à Paris le 25 jour du Mois de Decembre. L'an 1565.

MATIERES GENERALES.
Article II.

Parce que les fautes doivent être corrigées dans l'Eglise par la Parole de Dieu, & selon les regles de la charité, & qu'elles ne sont pas si griêves & si scandaleuses les unes que les autres; mais les unes énormes et les autres moindres, quelques-unes secrètes et les

---

[1]) Het werd art. 53, aldus luidende: »Si quis contumacia respuit Presbyterii commonefactionem et aperte et graviter peccat, a coena Domini suspendatur. Quodsi interea non edit signa resipiscentiæ, usurpetur ultimum remedium præter commonefactiones nempe separatio." RICHTER, a. a. O. B. II, S. 476a.

[2]) SUDHOFF, a. a. O. S. 462. RICHTER, S. 473.

autres publiques; il faut aussi selon leur qualité et grandeur, accommoder la Censure & la reprimande de telle sorte, que lors que les fautes secrètes, dont le pécheur se sera repenti & corrigé par le moien des admonitions fraternelles, ne soient pas deferées au Consistoire, mais seulement celles qu'on n'aura pas pû corriger par le premier moien, ou bien qui seroient publiques, des quelles le dit Consistoire de l'Eglise où est le delinquant doit prendre connoissance pour proceder à la correction d'icelles par censure, pesant bien les faits avec toutes leurs circonstances, afin d'y apliquer selon l'exigence du cas, la reprimande sévère & rigoureuse, ou bien moderée par l'esprit de douceur, ainsi qu'il sera expedient pour amener le pécheur à repentance, lequel pour cet effet pourra être, par l'autorité d'iceux privé de la Cene du Seigneur pour quelque tems, s'il en est besoin, afin de l'humilier davantage, ou pour l'excommunier et le retrancher entierement du Corps de l'Eglise, suivant l'ordre de la Discipline, s'il se montre rebelle aux saintes admonitions et aux censures, qui lui auront été faites, demeurant obstiné et du tout impenitent: mais parce que ce reméde est le dernier & le plus rigoureux de tous, il ne le faut pratiquer qu'à l'extrêmité, après avoir essaié tous les autres moiens plus doux. Et d'autant que jusques ici on a fait en plusieurs lieux, un mauvais usage de cette Excommunication finale, ne l'aiant pas bien distinguée de la simple suspension, les Ministres & Anciens, en interpretant les mots d'Excommunication & de suspension, sont d'avis que nul ne doit être privé ni suspendu de la Cène par l'autorité privée d'un Pasteur, ou de quelque autre personne; mais seulement par l'avis du Consistoire, à la prudence duquel il apartient de connoitre & de juger si la faute raportée & connuë, & dont le pécheur aura premiérement été averti d'une maniére convenable, merite suspension. Et en cas que celui qui aura commis une telle faute soit privé quelque tems de la Cene, afin de l'humilier, & d'éprouver sa repentance: néanmoins si la faute n'est connuë que de peu de personnes, telle suspension, ni la cause d'icelle, ne sera point manifestée au Peuple; de peur de diffamer excessivement le pécheur, & de rendre sa faute plus notoire & plus scandaleuse qu'elle n'étoit. Il suffira aussi en ce cas qu'il reconnoisse sa faute au Consistoire, pour être admis à la Cene. Mais

pour le regard de ceux qui auront été avertis plusieurs fois de leur faute, et se montreront desobéïssans au Consistoire, & pareillement ceux qui auront commis de grandes fautes, & aussi enormes que celles qui sont punissables par le Magistrat, ou qui causent un scandale public dans l'Eglise, quoi qu'on voie en eux quelque commencement de répentance, ils seront néanmoins suspendus de la Cene promtement, & ladite suspension denoncée au Peuple, afin de délivrer l'Eglise de tout blâme et reproche, & pour humilier d'autant plus les pécheurs en éprouvant leur repentance, & donner crainte aux autres; & après avoir examiné quelque tems leurs déportemens & connû leur repentance par de bons fruits & des témoignages sufisans, dont le Consistoire jugera, ils seront publiquement reconciliés à l'Eglise, & confesseront leur faute en témoignant leur repentance, afin de lever & reparer le scandale, qu'ils avoient donné au Public; & aprês cela ils seront reçûs à la Cene. Que s'il arrive qu'après une longue attente et plusieurs avertissemens donnés par le Consistoire, aiant observé toutes les susdites formalités dans leurs procedures, & pratiqué tous les autres devoirs de la charité envers le pécheur, il demeure néanmoins obstiné & impenitent; il sera procedé contre lui par des avertissemens publics, faits par la bouche du Pasteur au nom de l'Eglise, declarant la faute du pécheur, & d'avoir fait tout ce qu'il a pû pour le corriger sans avoir rien profité, exhortant toute l'Eglise a prier Dieu pour lui, & emploiant divers autres moiens pour lui faire connoitre son péché, afin de prévénir la Sentence d'Excommunication, laquelle on ne doit executer qu'à regret, & de laquelle le Pasteur exposera, par la parole de Dieu, le vrai & legitime usage: afin d'avertir un chacun de se contenir en son devoir envers Dieu & son prochain, & pour faire aussi connoître que le dernier reméde est emploié contre un tel pécheur, non seulement pour son salut particulier, mais aussi pour la gloire de Dieu, pour l'honneur & le repos de l'Eglise.

Ces denonciations & avertissemens se feront publiquement dans l'Eglise par trois fois, les jours de Dimanche, sans pourtant nommer le pécheur, afin de l'épargner en quelque manière, vu d'ailleurs qu'il est déja connû du Peuple: & s'il ne se convertit point après tout cela, mais persevere en son endurcisse-

ment [1], il sera nommé au quatriême Dimanche, & on prononcera en la presence du Peuple l'Excommunication & le retranchement d'un tel homme, comme d'un Membre pourri & separé du Corps de l'Eglise par le Pasteur, en l'autorité de la Parole de Dieu, au nom & du consentement de toute l'Eglise. Ceux qui auront été ainsi excommuniés et retranchés seront privés de la communion de l'Eglise & de tous les biens d'icelle; surquoi les fidéles seront avertis qu'ils doivent fuïr de telles personnes & éviter entierement leur compagnie; afin qu'ils aient honte & soient humiliés & amenés à repentance, laquelle doit se manifester par de bons fruits & par les temoignages d'une veritable conversion, sur lesquels le Consistoire jugera s'ils doivent être réünis à l'Eglise; & s'il le presume ainsi, il les apellera, & les aiant vûs & oüis s'il trouve leur conversion sincère, ils seront publiquement denoncés au Peuple, par le Pasteur, afin que chacun soit excité à prier Dieu qui a touché leurs coeurs, et afin que toute l'Eglise reconnoisse si leur repentance est vraie ou feinte: & en même tems ils seront presentés à l'assemblée des fideles, pour reconnoître, confesser & detester leur faute & rebellion passée, & pour en demander pardon à Dieu & à l'Eglise, & par ce moien ils seront reconciliés avec elle, par des prieres publiques, accompagnées d'actions de graces & de temoignages de joie.

---

[1]) De Synode, in 1571 te Rochelle gehouden, bepaalde: »après ces mots il sera ajouté: au 4 dimanche le scandaleux sera excommunié, selon ce formulaire ou outre semblable dressé par le Consistoire. Nous lui déclarons, & à tous ceux qui sont ici, que nous ne le connoissons plus pour membre de l'Eglise, et que nous le retranchons d'icelle, au Nom, et en l'autorité de Notre Seigneur Jesus-Christ." Aymon, T. I, p. 105, art. 20. Het formulier van Excommunicatie, door Henry, t. a. pl. B. II, S. 125 medegedeeld, is eerst van 1620. Zie Aymon, T. II, pag. 181; verg. Tom. I, pag. 463.

HET WEGEN VAN KINDEREN EN VOLWASSENEN IN DE KERKEN.

De lezers van dit Tijdschrift herinneren zich, dat onder bovenstaand opschrift in de vorige aflevering (zie boven, blz. 190) door prof. Moll de aandacht werd gevestigd op eenige merkwaardige posten in oude kerkrekeningen. Uit die mededeelingen bleek, dat oudtijds in sommige kerken, bepaaldelijk te Utrecht en te Amersfoort, kinderen (een enkele maal volwassenen) gewogen werden, en dat de kerk bij die gelegenheden geld of offergaven in natura (weit, enz.) ontving. — Meer mededeelingen omtrent dit onderwerp werden door prof. Moll wenschelijk geacht, opdat er over de beteekenis van dit gebruik eenig licht moge opgaan.

Naar aanleiding daarvan neem ik de vrijheid, te wijzen op een kleine verzameling mirakelvertellingen, waarin herhaaldelijk van 't wegen van kinderen en volwassenen in de kerk sprake is, en wel op zoodanige wijze, dat wij er door gebracht worden tot eene naar 't mij voorkomt niet verwerpelijke gissing omtrent de beteekenis van 't bedoelde gebruik.

Niet onbekend is het middelnederlandsch gedicht over de legende van 't heilig kruis te Breda, getiteld: »hier vint men bescreven, hoe dat theylighe cruys quam tot Breda." Achter aan 't HS. van dit gedicht komen nog een paar bladen proza voor met het opschrift: »dit sijn een deel vanden miraculen, die onse Here Jhesus Christus ghewracht heeft, overmids dat heylich cruys, dat tot Breda in die kerke staet;" ook die prozastukken verschenen in druk, en wel achter de tweede uitgave van 't gedicht (in Dr. Her-

mans' Bijdr. tot de gesch. enz. d. prov. N. Braband, II, blz. 323 vv.). Men vindt daar mirakelvertellingen van den volgenden inhoud:

I. Een jong kind te Breda was, bij afwezigheid van de moeder, in 't vuur gevallen en had het aangezicht deerlijk gebrand. Toen de moeder thuis kwam, en »haer kint vant alsoe mesmaect ende verberndt, wenese seer ende mesbaerde, ende gheloefde dat kynt te weghen den heylighen cruce te Breda met coren, met vlasse ende met wasse." Na die gelofte werd het kind wonderbaar genezen.

II. Een vrouw, »die swaerlijc in arbeide ghinc, ghelovede den heylighen cruce een wassen kint." Nauwelijks had zij de gelofte gedaan, of zij »waert verledicht ende ontbonden" enz.

III. »Item soe was een vrouwe uter Haghe, die uyt haren sin was, daer alle mensche sinen iammer aen sach, welc vrouwe van haren vrienden gheloeft waert te weghen met rogghe den heylighen cruce te Breda" enz.

IV. Een vrouw, die een hoentje at tot herstel van gezondheid, had het ongeluk, dat haar een beentje in de keel schoot; men achtte haar in levensgevaar, »waeromme haer offerande den heylighen cruce van Breda si ghelovede." Met goed gevolg.

V. Een vader, »ter Heiden" wonende, deed de gelofte, dat hij zijn kind, dat verdronken was, zou »weghen voer dat heylighe cruys tot Breda". Terstond werd het kind weer levend.

VI. Een vrouw was van een dood kind bevallen: de vrouwen, die er bij waren, wilden 't reeds »gaen graeven opt donghewide. Doen die moeder dat vernam, riep si groet ghenade op theylighe cruys van Breda, ende ghelovede dat kynt voer he... te weghen, ende te hant waert dat kint levende."

VII. Een knaapje was plotseling blind geworden; »ende als die moeder dat aensach, bedroevede si haer seere, nochtan betrouwende was si aenroepende Gode ende dat heylich cruys van Breda voers. ende ghelovede metten kynde dat cruys te versoeken met was, vlasch, silver ende goude." Ook hier volgde terstond genezing.

We zien hier wonderbare genezingen geschieden ten gevolge van geloften, aan 't H. Kruis van Breda gedaan. De vrouw in n°. IV belooft eenvoudig »haer offerande"; voor den kleinen patiënt

in n°. VII wordt gelofte gedaan van een offerande van was, vlas, zilver en goud; voor andere patiënten houdt de gelofte in, dat zij zullen gewogen worden. Zou 't niet beteekenen, dat voor hun herstel insgelijks een offerande zal worden gebracht, en wel eene, waarvan het bedrag, het gewicht reeds terstond bij de gelofte op eigenaardige wijze wordt bepaald? Zou de gelofte in n°. I niet te kennen geven: als de moeder haar arm kind mag zien genezen, zal ze dat kind *geheel*, zal ze zijn volle gewicht offeren; wel driemaal zelfs: zij zal het kind »wegen met koren, met vlas en met was." — 't Is ons, of zulk een moeder bij haar gelofte van offerande eerbiedig een ruilhandel aanbiedt en tot de geheimzinnige machten zeggen wil: »Gij hebt de hand uitgestrekt naar mijn kind, — en wie zal twisten tegen u? Maar och, of ik u verbidden mocht! Wat gij eischt, heel den schat, dien ik in de armen draag, wil ik u geven; heel den lieven schat, tot het laatste greintje toe gewogen! Maar of ik u betalen mocht in 't geen u en der H. Kerk toch het aangenaamst is! Neem heel het gewicht van wat gij eischt, als het uwe, maar neem het in koren, in wijn of in was, neem het in zilver.... als gij 't mij maar in vleesch en been laat behouden!" — Toch, als de bede verhoord werd, had er geen ruilhandel in den vollen zin des woords plaats: de verhooring bleef *genadegave*, door heilig middelaarschap verworven: de weging moet geschieden »voor 't Heilig Kruis" bijv., of, zooals eene der Utrechtsche rekeningen vermeldt, »voor Onze Lieve Vrouw" — in elk geval in de kerk. In dergelijken zin zal de vrouw in n°. III »met rogghe" gewogen worden; als zij herstelt, zal 't gewicht haars lichaams in rogge worden geofferd. Hetzelfde denkbeeld ligt ook wel ten grondslag aan de gelofte in n°. II.

Op zoodanige wijze zal dan ook wel de Buurkerk te Utrecht (vg. de door prof. Moll vermelde aanteekening) »weyt" ontvangen hebben, zoowel »van kynderen te wegen" als »van die goeden luden, die hem hebben laten wegen voer onse Vrouw". — Dat dergelijke geloften 't meest voor jonge kinderen, vooral bij of kort na de geboorte, gedaan werden, is wellicht ook hieruit te verklaren, dat in die gevallen de offerande, waartoe men zich op deze wijze verbond, niet buitengewoon bezwarend was. Later mag het gewoonte

geworden zijn, de offerande in weit of rogge voor jonggeboren kinderen te vervangen door een offer in geld tot een vast bedrag, dat, blijkens het aangehaalde rekenboek, in de St. Joriskerk te Amersfoort twee stuivers beliep. De gang ten doop was dan te gelijk de »bedevaart," waarbij men zich van de gelofte kweet[1].

't Merkwaardig gebruik schijnt hiermee genoegzaam verklaard. Is het ook op christelijken bodem *ontstaan?* Er is dunkt mij reden genoeg om daaraan te twijfelen. Bestond het wellicht, als vele dergelijke gebruiken, lang vóór 't christendom onder onze voorvaderen? Misschien weten de Indologen er ons meer van te zeggen. Dezer dagen gaf een Indisch vorst bij zijn sterven zichzelf in goud aan de armen. Het »Nieuws van den Dag" meldde daaromtrent: »De Maharaja van Oedipoer (westelijk Hindostan) is 7 Oct. ll. aan een leverziekte overleden..... Drie dagen te voren had de Maharaja zich tegen goud laten wegen; hij bleek $1^1/_2$ lac goud (*ƒ* 225,000) te wegen. Dit goud was bestemd om onder de armen verdeeld te worden, en minstens 30,000 Brahmins stroomden van heinde en ver op dezen buit af..... De Maharaja van Oedipoer is het hoofd van alle Hindoes in Indië, de rechtstreeksche afstammeling van hun grooten Rama."

Hoorn. AEM. W. WYBRANDS

---

[1]) Een soortgelijke gelofte is die van den Zeeuw, die volgens ERASMUS (Colloquia ed. STALLBAUM 1828, p. 125) op 't punt van schipbreuk te lijden »clara voce, ne non exaudiretur, polliceretur Christophoro, qui est Lutetiae in summo templo, mons verius quam statua, cereum tantum quantus esset ipse."

d. H. S.

AFSCHEIDSGROET AAN DE WERELD.

De volgende verzen zijn afgeschreven uit een HS. van de Bibliotheek des Overijsselschen Genootschaps te Zwol van omstreeks den aanvang der zestiende eeuw. Zij gaan vooraf aan Erasmus' *Epistola suadens deserere seculum ac monachum fieri.*

W. M.

Grata domus, genitor, fratres natique sodales,
Et quondam preciosa mihi terrena valete!
Sat nunc letifera mundus dulcedine lusit,
Sat tenuit me falsus amor. Discedo solutus
Hijs laqueis. Secura iuvat iam claustra subire.
Nudus ab hoc pelago fugiens [iam] littus amenum,
Te, bone Christe, sequor. Solus mihi sufficis unus.
At monacho satis est cellula, vestis, olus.[1]
In mundo spes nulla boni, spes nulla salutis.
Sola salus servire Deo. Sunt cetera fraudes.

---

[1]) De zin en de bouw van dit vers doen vermoeden, dat het door dezen of genen snaakschen afschrijver ingeschoven werd met het oog op de woorden: solus mihi sufficis unus.

DE FRANSCHE GEMEENTE TE ENKHUIZEN, 1686—1721.

EENE BIJDRAGE TOT DE GESCHIEDENIS DER REFUGIÉS IN NEDERLAND, [1]

DOOR

V. F. J. BOONACKER,

Rustend Predikant van de Ned. Herv. Gemeente te Enkhuizen.

Toen koning LODEWIJK XIV, door zijne even onverstandige en onstaatkundige als wreede vervolgingen der Protestanten, een groot

---

¹) In gedrukte werken vindt men, zoo ver ik heb kunnen nasporen, slechts zeer weinig van de Fransche gemeente, die te Enkhuizen bestaan heeft, gewag gemaakt. IJPEIJ en DERMOUT in hunne bekende *Geschiedenis der Nederl. Herv. Kerk* spreken in het geheel niet van haar. Bij BACHIENE, *Kerkelijke Geographie*, IV, 199, vindt men niets van haar, dan dat zij en die van Hoorn de eenige Fransche gemeenten waren, die in het Noorder-kwartier hebben bestaan. Zoo ook bij Mr. H. J. KOENEN, in zijne *Geschiedenis der Fransche vlugtelingen in Nederland*, bl. 97. Verder treft men den naam van de Enkhuizer gemeente en van haren predikant aan bij de naamteekeningen der predikanten, onder de kerkelijke geloofsbelijdenissen gesteld, of op registers van Fransche predikanten en op lijsten van de bestaande of bestaan hebbende gemeenten, zoo als die voorkomen o. a. in: *La confession de Foi des Eglises Reformées des Païs-Bas.* Leyd. 1769 (vgl. bij KOENEN, a. w. bl. 402) gelijk mede in *Registre des noms de tous les pasteurs des Eglises Walonnes des Prov. Unies des Païs-Bas.* Leyd. chez H. & D. van Damme (zonder jaartal) p. 52 en bijv. p. 12, en in de *Reglements à l'usage des églises Wal. du Royaume des P. Bas.* La Haye 1847, bl. 306 en 320 (De jaartallen in deze twee werken, vooral in het laatstgenoemde, zijn niet juist opgegeven). In het *Aardrijkskundig Woordenboek* van VAN WIJK ROELSZ. vindt men op het art. *Enkhuizen*, bij de vermelding van de voormalige Kleine Kerk aldaar, dat deze vroeger door de Fransche gemeente werd gebruikt, en bij v. D. AA, *Aardrijksk. Woordenb. der Nederl.* d. IV, bl. 214, wordt het volgende gelezen: »Blijkens een

gedeelte van Frankrijks meest nijvere en degelijke bevolking dwong den vaderlandschen bodem te ontvluchten, ten einde elders de vrijheid te zoeken om God naar de inspraak des gewetens te dienen, kwam ook een aanzienlijk aantal dezer zoogenaamde *Refugiés* zich in ons vaderland nederzetten. Geen wonder dat deze menschen in de eerste plaats en bij voorkeur de grootste en meest bevolkte of best gelegen steden zich ter woonplaats uitkozen, omdat zij daar het gemakkelijkst de middelen konden vinden, om door het uitoefenen van een of ander bedrijf (een groot, zoo niet het grootste getal van hen waren fabrikanten of fabriekarbeiders) in hun onderhoud te voorzien, terwijl, waar in vele van die steden reeds van ouds zoogenaamde Waalsche gemeenten bestonden, zij zich ook gemakkelijk aan deze konden aansluiten. Eerst later, toen hun

---

nog aanwezig doops- en huwelijksregister van het jaar 1661—1711 is er ook eene Fransche gemeente te Enkhuizen geweest, die hoogstwaarschijnlijk hare godsdienst zal hebben uitgeoefend in de kerk van het toenmalig Barrevoeter-klooster, welk gebouw thans Artibus Sacrum genoemd wordt. Men weet ook dat in het laatste gedeelte der vorige eeuw eene kleine Fransche gemeente te Enkhuizen zou gebruik gemaakt hebben van de Kleine of Monniken-kerk, doch dit is niet waarschijnlijk." Hoe in dit bericht waar en onwaar dooreen vermengd zijn, zal men uit hetgeen door mij bijeen gebracht is, zien. Eindelijk wordt eene korte maar juiste opgave aangaande het ontstaan en den ondergang der Enkhuizer Fransche gemeente gevonden in *de Navorscher*, VII (1857) bl. 225 en 226, in een artikel waarin mededeeling geschiedt omtrent de kerkelijke registers te Enkhuizen, waarbij ook dat, wat van genoemde gemeente overgebleven is, besproken wordt.

De bronnen, waaruit voornamelijk door mij geput werd, zijn zoo wel de Handelingen van den Herv. Kerkeraad te Enkhuizen, als de Resolutiën zoo van Burgemeesters en Regeerders als van de Vroedschap dier stad. Extracten daaruit werden verscheidene jaren geleden op mijn verzoek (waartoe eene uitnoodigende circulaire der Waalsche commissie indertijd aanleiding gaf) gemaakt door mijn vriend, wijlen den Heer K. van der Meer, koster der Herv. Gemeente, een man die veel lust en geschiktheid had voor oudheidkundige nasporingen, waarvan o. a. menige jaargang in *de Navorscher* kan getuigen en van wien dan ook het straks aangehaalde artikel in dat tijdschrift afkomstig is, gelijk hij hoogstwaarschijnlijk ook de hand heeft gehad in dat van het woordenboek van v. d. Aa. Eerst nu evenwel ben ik er toe kunnen komen om de bouwstoffen, op deze wijze verkregen, met andere te vermeerderen, waarvan de herkomst te zijner plaatse door mij wordt aangewezen, en die te verwerken, en er alzoo dat gebruik van te maken, 't welk reeds vroeger door mij was bedoeld, maar waarin ik toen door drukte van ambtsbezigheden bij een doorgaans ongunstigen gezondheidstoestand was verhinderd geworden.

aantal in deze landen reeds tot eene aanmerkelijke hoogte geklommen was en nog gedurig bleef toenemen, zochten zij ook verdergelegene of kleinere steden, ja zelfs dorpen op, om er zich te vestigen.

Zoo was het dan ook op het laatst van het jaar 1685, toen na de herroeping van het *Edict van Nantes* de menigte der dagelijks toenemende vluchtelingen tot het hoogste cijfer klom, dat eenige hunner het oog naar Enkhuizen begonnen te richten en gelegenheid zochten om daar zich neder te zetten. Immers deelde op 5 Januari 1686 de eerste Burgemeester dier stad, JOAN TOON, aan de vergaderde Vroedschap mede, dat »twee Franse personen," waarvan de éen een stoffemaker, de andere een kleedermaker was, zich bij hem en zijne ambtgenooten hadden vervoegd, hun verlangen te kennen gevende, om zich binnen Enkhuizen te vestigen, onder beding dat hun vrijdom van sommige belastingen zoude verleend worden, terwijl zij tevens verklaard hadden, zich sterk te maken, nog een dertig- of veertigtal huisgezinnen hunner land- en geloofsgenooten derwaarts te doen overkomen, indien de regering van Enkhuizen mocht beloven te hunnen behoeve een Franschen predikant te zullen beroepen. Deze mededeeling viel in goede aarde. Burgemeesters werden door de Vroedschap onmiddellijk gemachtigd, in nadere onderhandeling met de bedoelde Franschen te treden en niet alleen aan deze, maar ook aan alle Fransche huisgezinnen, die in de stad hunne woonplaats wilden vestigen, al zulke vrijheden toe te staan, als zij in andere steden hier te lande genoten, zonder acht te slaan op de privilegiën van gilden en wat dies meer was. Maar nog meer: zij moesten ook hunne gedachten laten gaan over het beroepen van een Fransch predikant en over alles »wat zij meerder tot voortsettinge van de introductie van Franse gereformeerde Familien in dese stad ten beste van deselve sullen meenen te behooren."

Het was intusschen thans niet voor de eerste maal, dat zich van de zoogenaamde *Refugiés* in deze stad vertoonden of hunne belangen het onderwerp waren van de beraadslagingen der wereldlijke of kerkelijke machten binnen hare muren. Reeds drie jaren te voren (November 1682) had de Kerkeraad het verzoek toegestaan van »een zekere gereformeerde vrouw, zijnde gevlugt uit

Frankrijk om de religie," dat haar kind, omstreeks drie jaren oud, zou mogen gedoopt worden, en ongeveer tezelfder tijd had het verleenen van onderstand aan een noodlijdend huisgezin van Fransche vluchtelingen (misschien wel dat, waartoe de vrouw en het kind, zoo even vermeld, behoorden) aanleiding gegeven tot bemoeiingen van den Kerkeraad, vooral van Broederen Diakenen en tot overleggingen met de regeering, waarvan intusschen de slotsom was geweest, dat het bedoelde gezin in onderstand was opgenomen. Later schijnen nog meer behoeftige vluchtelingen beroep te hebben gedaan op de weldadigheid van Enkhuizens ingezetenen, althans op denzelfden tijd, of anders kort voordat Burgemeesters het boven vermelde aanzoek ontvingen (November 1685), hadden er in den Kerkeraad op nieuw beraadslagingen plaats, hoe het best in den nood der hulpbehoevende vreemdelingen te voorzien, welke echter tot geen bepaald besluit leidden. Dit laatste deed intusschen minder schade, omdat weldra getracht zou worden, op andere wijze het beoogde doel te bereiken.

Acht dagen toch, nadat de Vroedschap de boven vermelde besluiten ten gunste der vluchtelingen genomen had, werd zij geroepen om zich op nieuw met hunne zaak bezig te houden. Nogmaals hadden zich eenige van hen bij Burgemeesters aangemeld met kennisgeving van hun voornemen om zich in de stad te komen vestigen, en daartoe zoo voor zich als voor meerdere lotgenooten, die hun voorbeeld zouden volgen, hulp en ondersteuning ingeroepen. Dit werd der Vergadering medegedeeld en daarop »in deliberatie geleyt zijnde, hoedanig die miserabile menschen behoorden te worden gesoulageert," werd goedgevonden een collecte in de kerken te doen plaats hebben en wel zondags veertien dagen daarna, den geheelen dag. Opmerkenswaardig voor de kennis van de betrekking tusschen kerk en staat in die dagen is niet alleen, dat deze collecte, in de kerken te houden, door de burgerlijke overheid werd vastgesteld, zonder dat de Kerkeraad er zelfs in gekend werd, terwijl alleen aan de predikanten er kennis van zou gegeven worden, »ten eynde (zoo als gezegd werd) deselve in de predicatien, op dien dag te doen, haar mesures daar na mogen nemen" (!!), maar ook, dat die collecte »op deselve dag en maniere in de Luytersche en Mennonistische kerken" mede moest gedaan worden, ja zelfs in die

der Roomschgezinden, waartoe de Heeren Burgemeesters werden »versocht, de hoofden van de papistische kerken voor Haar Ed. te ontbieden, haar aanseggende, dat bij dese achtbare vergadering is verstaan, dat ook in hare kerken tot soulaas van de Franse vluchtelingen eene collecte sal worden gehouden", terwijl de gelden, in deze collecte samengebracht, aan Burgemeesters en Regeerders der stad zouden moeten worden ter hand gesteld.

Twee dagen nadat de collecte had plaats gehad, dus op den 29sten Januari 1686, werd daarvan, voor zoo ver althans de Protestantsche gezindten aangaat, mededeeling gedaan in de vergadering der Vroedschap, zonder dat daarbij, voor zoo veel althans uit het aangeteekende in de Resolutiën van dat regeeringslichaam op dien dag blijkt, de som der opbrengst genoemd werd, terwijl, wat opmerking verdient, eerst den 9den Febr. daaraanvolgenden door Burgemeesters tezelfder plaatse kennis wordt gegeven van het houden der collecte bij de Roomschgezinden, waarbij het bedrag van *f* 1224 wel gemeld wordt. Waar dit een en ander aan toe te schrijven zij, is mij niet duidelijk. Daar nu de kerkeraadshandelingen van de gehouden collecte in het geheel geen gewag maken, zou hare opbrengst, wat de Hervormde zoowel als wat de Luthersche en Doopsgezinde kerken betreft, ons waarschijnlijk geheel onbekend zijn gebleven, ware het niet dat een oud familieregister [1], alsmede eene oude aanteekening in HS. de geheugenis bewaard hadden der sommen, bij deze gelegenheid door de weldadigheid van Enkhuizens burgers in de verschillende kerken bijeengebracht. De opgave daarvan moge hier een plaats vinden. [2] Er werd namelijk gecollecteerd:

---

[1]) Te mijner kennis gekomen door een uittreksel daaruit, gemaakt door wijlen den Heer v. d. Meer, hierboven genoemd, terwijl de verder genoemde oude aanteekening, een copie van een nog ouder stuk, in mijn bezit is.

[2]) Bij deze opgave volg ik de eerste der twee door mij genoemde bronnen. In de aanteekening, door mij in de tweede plaats genoemd, komt een klein, bijna niets beteekenend verschil voor in de cijfers (der stuivers en penningen), maar tevens geeft zij eene breedvoerige vermelding van de opbrengst in de verschillende preekbeurten in dezer voege :

in de Westerkerk in drie beurten . . .	*f*	3311 — 12 st. 0 penn.
» » Zuider » item . . .		2182 — 0 — 0
» » Kleine » in eene beurt . . .		174 — 0 — 0
	f	5667 — 12 — 0
» » Luthersche Kerk.		92 — 4 — 0
» » Doopsgezinde Kerken		700 — 16 — 0
» » Roomschgezinde Kerken		1224 — 7 — 0
	f	7684 — 19 — 0

Door middel van dat zelfde familieregister, door mij vermeld, komen wij iets te weten, waaromtrent mij van elders ook niets is gebleken, namelijk dat later nog bij herhaling collecten ten behoeve der Fransche vluchtelingen te Enkhuizen hebben plaats gehad, maar nu niet in de kerken (waarom niet? het wordt niet gemeld), doch aan de huizen der ingezetenen, en gehouden door de officieren der schutterij, waarvan de eene, in den jare 1687 gedaan, *f* 2475-1-14 opbracht, de andere, die 26 Februari 1690 plaats greep, de hoogere som van *f* 3450-0-2. Bij de vermelding der laatstgenoemde collecte wordt door den berichtgever niet alleen de opbrengst in de

in de Westerkerk:	voorm.	*f* 1023— 7—0	
	namidd.	» 1279— 7—8	
	's avonds	» 1008—18—0	
			f 3311—12 - 8
» » Zuiderkerk:	voorm.	*f* 479— 8—0	
	namidd.	» 1166—12 —0	
	's avonds	» 536— 0—0	
			f 2182— 0—0
» » Kleine Kerk: 's namidd..			» 174— 0—0
in de Gereformeerde kerken			*f* 5667—12—0
in de Roomsche kerken:			
	in de Westerstraat	*f* 455	
	de wereldsche	» 588— 2	
	in 't Westeind	» 211— 5	
			f 1224— 7—
de Mennonieten:			
	de fijne Menn.	*f* 400	
	Westerlandsche	» 300	
			f 700— 0—
de Luytersche Kerk			*f* 92— 6—
te samen bedraagt. . .			*f* 7684— 5—8

verschillende wijken der stad afzonderlijk opgegeven, maar onderscheiden zelfs, hoeveel bij de Hervormden (waaronder wel de Protestanten verstaan zullen moeten worden) en hoeveel bij de Roomschgezinden werd ingezameld.[1] Hoe men bij het collecteeren, dat aan de huizen geschiedde, te werk ging, dat men de giften zoo juist wist uiteen te houden, wordt daarbij niet gemeld. Uit al die opgaven blijkt, dat er bij die verschillende gelegenheden te samen

[1]) Immers zoo is zijne opgaaf:

		BIJ DE HERVORMDEN:			BIJ DE ROOMSCHGEZINDEN:
in wijk A	*f*	413— 8—2		*f*	9—18— 8
» » B	»	351—16—8		»	11—19— 6
» » C	»	310— 2—0		»	5— 2— 0
» » D	»	476—10—0		»	8 15—12
» » E	»	468— 2—6	(aan goud *f* 80)	»	12— 7—10
» » F	»	87— 0—0		»	7—18—14
» » G	»	125— 4—0		»	3— 3— 0
» » H.	»	245—18—8		»	3— 8— 8
» » I	»	362—15—0		»	12—18— 8
» » K	»	433—11—0		»	23— 9— 0
In het Westeinde	»	55— 0—8		»	11—17— 0
Buiten de Noorderpoort	»	9—14—0		»	———
	f	3339— 2—0		*f*	110—18— 2

Te Haarlem, het zij mij vergund op het punt dezer collecten voor de *Refugiés* dit hier bij te voegen, werd op 1 Oct. 1682 in de kerken der Protestantsche gemeenten eene collecte gedaan, die *f* 7645—1—12 opbracht, en op 22 Dec. 1686 eene in al de kerken, welke *f* 8430—16—8 opleverde, waaraan door de Roomschen *f* 2886—11—8, alzoo ruim een derde van het geheel werd toegebracht. De Heer Berg van Dussen-Muilkerk (in zijn werk *de Refugiés in de Nederlanden*, bl. 42) aan wien wij deze opgaven ontleenen, weet van het vreemd verschijnsel, dat ook de Roomschen hunne gaven en wel in zoo ruime mate toebrachten, geene andere reden te geven, dan het belang, dat alle ingezetenen zonder onderscheid in de overkomst van ervaren fabrikanten stelden. Of dezelfde reden voor de niet minder ruime deelneming in de collecten (vooral wat de eerste betreft) bij de Roomschgezinden in Enkhuizen (waar hoogstwaarschijnlijk hun getal ook in evenredigheid veel kleiner dan te Haarlem zal geweest zijn) zou kunnen gelden, durf ik niet beslissen. Te Amsterdam schijnt men op dit punt anders gedacht te hebben dan te Haarlem en te Enkhuizen; immers volgens hetgeen de Heer Berg, t. a. pl. bl. 323, vermeldt, werden aldaar van 1684 tot 1688 ook collecten voor de vluchtelingen gehouden, huis aan huis, maar »de Papisten en Joden uitgezonderd." Enkhuizen stond, dit worde hier nog opgemerkt, te dien tijde, wat het getal huizen en het bedrag der jaarlijksche verponding betrof, tot Haarlem nog niet als 2 tot 3. Zie Schorel, *Kronyk van Medemblik*, bl. 130 en 138.

de belangrijke som van *f* 13610 te Enkhuizen voor de *Refugiés* bijeengebracht werd.

Bij gelegenheid dat de Burgemeesters op 29 Januari 1686 mededeeling deden van de uitkomst der collecte in de kerken gehouden, werd door de Vroedschap beraadslaagd over de vraag: hoe en waar men de aldus verkregen penningen het best zou besteden, zoo ten dienste der vluchtelingen, als »ten meeste nutte en oirbaar van de stad, om dezelve met meerder inwoners te populeeren", en de zaak in handen gesteld van eene commissie, bestaande uit Burgemeesters, vier in getal, en enkele leden der vergadering. Tegelijkertijd werden Burgemeesters gemachtigd om provisioneel een Fransch predikant aan te stellen, met bepaling dat de gelden, voor zijne bezoldiging benoodigd, voorloopig verstrekt zouden worden door de kas van het stadsziekenhuis.

Van hetgeen door de benoemde commissie is verricht, is ons niets bekend; beter hoe de Burgemeesters zich van den hun opgedragen last ter benoeming van een predikant, kweten. Op den derden Maart daaraanvolgenden toch ontving de Kerkeraad der Hervormde gemeente officieele kennisgeving van het voornemen, dat bij de regeering bestond, om eenen provisioneelen Franschen predikant te beroepen, met verzoek, dat door de vergadering eenige artikelen mochten opgesteld worden »volgens welke die minister sich sal hebben te reguleeren." [1] Waarschijnlijk hadden er in den tijd van vijf weken, verloopen sedert het besluit door de Vroedschap genomen was, wel eenige onderhandsche gedachtewisselingen tusschen de wereldlijke en kerkelijke macht te dezer zake plaats gegrepen, waaraan het mag toe te schrijven zijn, niet alleen dat in dezelfde bijeenkomst van den Kerkeraad, waarin de mededeeling en het verzoek geschiedden, ook de verlangde artikelen werden vastgesteld, maar ook dat deze, gelijk wij zien zullen,

[1]) Het verdient misschien opmerking, dat terwijl in de Kerkeraadshandelingen de uitdrukking wordt gebezigd, die hier in den tekst voorkomt, in de Resolutiën van de Vroedschap van die artikelen wordt gesproken als van »ingenomen consideratiën des Kerkeraads." Het heeft er wel eenigermate den schijn van, dat de Kerkeraad het wilde doen voorkomen alsof aan hem de regeling der zaak was toevertrouwd en het geven van de instructie lag, en de Vroedschap daarentegen hetgeen van den Kerkeraad was verlangd, niet meer telde dan het inwinnen van een advies. Eene kleine bijdrage, als het zoo is, voor de kennis van de ijverzucht tusschen de twee machten!

zoo in den geest der regeering waren, dat zij door haar bijna onveranderd werden overgenomen. Want nadat zij daags daaraan door den president des Kerkeraads en een ouderling, den Schepen [Mr. Wigger] Blaauw, aan de Burgemeesters waren overhandigd, werden deze in eene vergadering van de Vroedschap, wederom een dag later gehouden, door haar gemachtigd, in overeenstemming met het ingediende ontwerp eene instructie op te stellen, waarop de Fransche predikant zou worden beroepen, en dit werd nu zoo gedaan, dat die instructie bijna woordelijk met de artikelen des Kerkeraads overeenkwam, met dit onderscheid evenwel dat laatstgenoemde in het Nederduitsch gesteld waren, maar de instructie der Burgemeesters in het Fransch, en dat, terwijl de artikelen van den Kerkeraad zeven in getal zijn, de instructie der Burgemeesters er acht bevatte, omdat daarin een artikel (bij hen het 1ste) voorkwam, dat in het werk des Kerkeraads natuurlijkerwijs geen plaats kon vinden, betreffende namelijk den duur van de provisioneele aanstelling en de bezoldiging van den predikant.

Doch eer dat de inhoud dier instructie wordt medegedeeld, moet vermeld worden, dat gedurende al die handelingen en onderhandelingen Heeren Burgemeesters er alreede in geslaagd waren, een predikant te vinden, die volgens hun verlangen provisioneel als herder en leeraar van de Fransche vluchtelingen te Enkhuizen zou optreden, te weten Pierre Roufrange. Hoe men juist aan dezen leeraar kwam, wordt niet vermeld; later intusschen zal hierop door ons terug gekomen worden. Evenmin vinden wij aangeteekend, waar of in welke betrekking hij zich bevond, toen de beroeping naar Enkhuizen tot hem kwam. [1] Maar zijn naam komt voor onder die van tweehonderd en twee uit Frankrijk gevluchte predikanten, die bij gelegenheid van eene bijeenkomst van de Synode der Waalsche Kerken te Rotterdam (24 April 1686) eene acte van uniformiteit (overeenstemming in de leer) teekenden, doch terwijl men bij de namen van al de andere

---

[1]) Op welken grond in *de Navorscher* t. a. pl. gezegd wordt, dat hij uit Amsterdam beroepen werd, is mij onbekend. In elk geval zal dit toch wel beteekenen, niet dat hij daar het leeraarsambt vervulde, maar dat hij daar zijn verblijf hield; misschien heeft men dit daaruit opgemaakt, dat hij later in die stad getrouwd is.

onderteekenaars (op één na) de plaats genoemd vindt, waar zij voorheen in Frankrijk de evangeliedienst hadden waargenomen, vinden wij achter den naam van PIERRE ROUFRANGE geen vroegere standplaats aangeduid, maar vermeld, dat hij te voren in Frankrijk predikant was geweest van den Hertog DE LA FORCE. [1] Deze edelman, wiens naam was JACQUES NOMPAR DE CAUMONT, DUC DE LA FORCE, pair van Frankrijk, achterkleinzoon van den beroemden Franschen maarschalk, die dezelfde namen droeg, was, evenals deze zijn overgrootvader [2] en velen van zijn geslacht, [3] de Hervormde godsdienst toegedaan en heeft om haar met de zijnen veel te lijden gehad, totdat hij, na eerst twee jaren in de Bastille en daarna eenige jaren in een klooster opgesloten geweest te zijn, eindelijk afgemarteld en verzwakt naar lichaam en geest, voor de langdurige en op verschillende wijzen aangewende pogingen om hem zijn geloof te doen verzaken, bezweken is. [4] Zijne tweede vrouw [5] werd afgezonderd van haren man gevangen gezet, terwijl hare kinderen haar ontnomen waren, de zoons om hunne opvoeding in het door de Jezuïeten bestuurde Collegie van Louis-le-Grand te ontvangen, de dochters om in een klooster geplaatst te worden. Zij bleef standvastiger dan haar echtgenoot, zoodat men eindelijk de pogingen om haar te bekeeren opgaf, en zij in 1696 aan haar man werd terug gegeven, na wiens dood in 1699 zij de wijk naar nam En-

---

[1]) Zie *la Confession de Foy des Eglises Reformeés des Païs-Bas* (boven aangehaald) waar men pag. 116 leest: »PIERRE ROUFRANGE, cy-devant ministre en France de Monsg. le Duc DE LA FORCE." Over die acte van uniformiteit verg. BERG, a. w. bl. 44.

[2]) Over dezen krijgsman (geb. 1559, overl. 1652), even als over het geheele geslacht DE LA FORCE zie men o. a. *Biographie Universelle* in v. en LUISCIUS *Groot Woordenboek,* III bl. 277 in v. *Caumont.*

[3]) LUISCIUS t. a. pl. meldt, dat een oom van hem, ARMAND DE CAUMONT, marquis van Montpoullan, luitenant-generaal was in Hollandschen dienst, kamerheer van Willem III en gouverneur van Arnhem.

[4]) Zie verder over hem, zijne diensten aan de Herv. Kerk in Frankrijk bewezen en het lijden door hem en de zijnen doorgestaan, vooral HAAG, *la France Protestante,* t. III, p. 216.

[5]) Zooals LUISCIUS meldt, was haar naam SUSANNA VAN BERINGHEN, en was zij de dochter van JOHANNES, Heer van PLEHEDEN. Volgens dezen schrijver was het kasteel van Amiëns, volgens HAAG l. c. eerst een klooster, daarna het kasteel van Angers haar gevangenis. Naar getuigenis van den laatsten stond zij bekend als »une huguenotte très opiniatre."

geland. Naar wij vermeld vinden was het kasteel van dezen Hertog DE LA FORCE de plaats, waar zich de Hervormden, somtijds ten getale van twee of drie duizend, verzamelden om de Evangelie-prediking bij te wonen, toen de vervolging, die in Frankrijk woedde, op vele plaatsen in den omtrek de kerken verwoest had en de samenkomsten verhinderde (omstreeks 1682).[1] Niet onwaarschijnlijk is het nu, dat zoowel voor het hofgezin van den Hertog als voor de dus vergaderde gemeente PIERRE ROUFRANGE korteren of langeren tijd heeft dienst gedaan, totdat ook dit niet meer mogelijk was en de vervolging hem dwong naar ons vaderland te vluchten.

Doch wij willen nu zien op welke voorwaarden deze PIERRE ROUFRANGE zijne aanstelling als Fransch predikant te Enkhuizen kreeg, die met 10 Maart 1686 gerekend werd in te gaan en, zoo het schijnt, door Burgemeesters en niet door de Vroedschap geschiedde. Laat ons daarbij tegenover den Franschen tekst van de instructie, door Burgemeesters gegeven, den Nederlandschen stellen van de artikelen, door den Kerkeraad geconcipiëerd.

1

Les Bourguemaistres de la susdite ville s'engagent pour trois ans, chacun a un tractement de cinq cents cinquante francs.

2

Sr. ROUFRANGE sera tenu apres exhibition d'une convenable attestation se conformer avec les formes d'union observees dans les Eglises Flamans et les soussigner comme doivent faire tous les ministres et Proponents.

1

Dat die minister, na overlevering van zijne kerkelicke attestatie, voor den aanvangh van zijne provisionele dienst zal gehouden zijn om sigh te conformeeren met de Formulieren van Eenigheyt gebruikelijk in de

[1]) Zie HAAG, l. c. Over laatstgenoemden vijfden Hertog DE LA FORCE verg. men ook nog A. COQUEREL *fils*, *Les Forçats pour la foi*, Paris 1866. p. 24, die tevens mededeelt, hoe diens oudste zoon, die in het Collegie Louis-le-grand werd opgevoed, later, als ware het om zijne Protestantsche afkomst te doen vergeven en vergeten, een hevig vervolger der Hugenoten werd.

Nederduitsche Kerken en volgens gewoonte van andere Predikanten en Propenenten te onderteekenen.

3

Qu'il monstrera la parole de Dieu selon la doctrine et confession de la foy recevés dans les Eglises reformées des Pays Bas, et tellement administrera les saints sacrements.

2

Dat die minister het zuyver woord Gods zal prediken conform de leer en belijdenis des geloofs, aangenomen in de Nederduitsche Kerken alhier te Lande, en dus ook de heilige Sacramenten te bedienen.

4

Que, jusque à cause d'un manquement d'une convenable quantité de Français, y ne sera etabli un conseil Ecclesiastique, Sr. ROUFRANGE susdit sera obligé, devant qu'il administre la Sainte Cêne, de comparer dans le conseil ecclesiastique de l'Eglise reformée de cette ville, pour y declarer l'estat de sa communauté et s' il tout avec ordre, edification et paix se commode, et s' il sera necessaire d'excercer la censure, la quelle en cet appartiendra à la judicature du dit conseil ecclesiastic de cette ville, pourveu que sieur ROUFRANGE touchant cela aura son preadvis et vois, et y demeurera jusque que tous ses affaires seront terminés, qu'aussi la censure s'annoncera par Lui et un ancien de la communauté de l'Eglise dans la mesme ville.

3

Dat die minister zal gehouden zijn telkens voor zijne bediening van het Hoogwaardig Avondmaal des Heeren te verschijnen in onze Kerkeraadsvergadering, om te notificeeren den staat van de Fransche gemeynte, of alles met orde, met stigtigheyt en vrede aldaar toegaat, en bijaldien de kerkelicke tught van noode is gebruykt te worden, dat zulks zal staan ter judicature van de voornoemde Kerkeraadsvergaderinge, waarin de minister zijn preadvis en ook zyn stem zal hebben, en aldaar tegenwoordig blijven tot desselfs afhandelinge, en dat die censure zal aangesegt worden door den Fransen minister en een onderlingh van de Duytsche gemeijnte.

5

Que le susdit Sr. ROUFRANGE à chaque dimanche au matin dans l'Eglise de moine, à la sonnement ordinaire de la cloche, commencera precher, et si on jugera convenable ou a besoin, que se fait une preche aussi à soir ou en la dimanche, qu'il le fera aussi, à scavoir dans la semaine à un tems qu'on ne prêche dans un autre Eglise, tout jusque la qu'autrement sera ordiné.

4

Dat die minister op den dagh des Heeren des morgens of in de monnikenkerk [1] of andere bequaeme vergaderplaats, na het goedvinden van de Heeren Burmeesteren, op het ordinair klockengeluij een aanvangh zal mogen maken van zijne predikingen, en in de week een predikatie van noode zijnde die te doen, wanneer in de duytsche kerke niet en wort gepredikt.

6

Que par un ou deux Diacres apres la preche la collecte pour les pauvres se fera à une ou deux portes de la dite Eglise, comme on est accoutumé dans les Eglises françois, et ce par compte de la maison d'aumone de ce ville, comme les autres aumones, afin que de servir ausi bien à soulagement de les pauvres françois que flamans.

6

De collecte zal geschieden door een of twee van de Diaconen van de Duytsche Kerke na den geëijndigden godsdienst in de Franse vergaderinghe, aan een van de deuren, gelijk men in zulke vergaderinge gewoon is te doen; de verzamelde penningen zullen komen in de kasse van het aelmoeseniershuys, gelyk de andere giften verzamelt in de duytsche kerke, om uyt deselve zoo wel de arme Francoisen als de Duytsche te subsidieeren [2].

[1]) De Monniken- (of, vooral later, meer genoemd de Kleine) kerk door den Kerkeraad voorgesteld, door de Regeering bepaald aangewezen voor de godsdienstoefeningen van de *Refugiés*, was de kerk van het vroegere Augustijner klooster, na de Hervorming in het zoogenaamde Nieuwe armen-weeshuis herschapen, welke kerk in 1645 voor den eeredienst der Hervormden werd ingericht. In 1819 werden weeshuis en kerk beide gesloopt.

[2]) Tot recht verstand van dit artikel diene, dat te Enkhuizen reeds sedert 1597 een, na ingewonnen advies van den Kerkeraad, door de overheid ingesteld algemeen armbestuur bestond, onder den naam van Aalmoeseniers, die acht in getal waren en rekenplichtig aan de Regeering. Vier van hen waren

7.

Que touchant ce qu'est compris dans les precedents articles le susdit ministre n'aura pas la faculté de faire quelque changement sans precedente permission.

5.

In deze voorgemelte provisionele artikelen zal de minister geene veranderinge mogen maken voor zijn privé zonder nader orde.

8.

S'il trouve par la grace de Dieu que la communauté francoise se..... tellement pouvoir augmenter, qu'il seroit convenable ou a besoin d'estabilier un ordinaire ou permanent ministre francois, qu'en ce cas l'appellation du plus mentioné Sr. ROUFRANGE et le regime de l'Eglise Francoise se reglera selon et conform à les ordres de les Eglises françoises dans ce pays, ou bien l'ordre de Messeigneurs les Etats d'Hollande et Westfrise.

Fait à Encuise à la maison de ville ce 10 mars 1686.

7.

Neemt en wast aan de Franse gemeijnte onder den zegen des Heeren, zoo in getale, dat van nooden is een vast en ordinaris minister, dan zal met de beroeping en bevestiging van die provisionele aangestelde minister en met de regeering in die gemeijnte gehandelt worden volgens Synodale en kerkelyke ordre, bij de Hooge overheyt alhier te Lande vastgestelt en gearresteerd [1].

---

uit de Diakenen, vier door den Magistraat gekozen. Door deze Aalmoeseniers werden alle in de termen vallende armen, hetzij zij al of niet ledematen waren, bedeeld. Aan dit armbestuur werden, ten einde in zijne uitgaven te kunnen voorzien, verschillende rechten en inkomsten toegekend, en daarbij ook »alle de aelmoessen, die onder de predicatien van 't woordt Godes in de kercken worden vergadert." Zie *Handvesten, Privilegien, Willekeuren en Ordonnantien der Stadt Enchuisen*, Ench. 1667, bl. 179, waar de ordonnantie voorkomt, waarin deze zaak en wat verder het armwezen in die stad betreft, werd geregeld.

Voorts verdient hier nog opgemerkt te worden, dat Burgemeesters gemeend hebben in hunne instructie eene transpositie te moeten brengen in de volgorde der artikels, zoo als die door den Kerkeraad geconcipiëerd waren, gelijk blijkt uit de vergelijking der nummers. Zou dit geheel zonder beteekenis zijn? Of zou het niet aanduiden, dat de Regeering, door *dit* artikel, omtrent de handelwijze met de kerkcollecten te volgen, nog te brengen onder die, waarin niet licht verandering mocht gemaakt worden, hoogen prijs stelde op de instandhouding eener instelling, waaromtrent de Kerkeraad, zoo al niet min gunstig gestemd, dan ten minste meer onverschillig was?

[1]) Ook de verschillende redactie van het laatste gedeelte van dit artikel

Wij zien hier de bezoldiging van den benoemden predikant in Fransche munt aangegeven. Wel wat vreemd, daar zij toch in Hollandsch geld moest betaald worden. Zou men misschien bevreesd zijn geweest, dat hij het anders niet zou begrepen hebben? Of zou men zich eens recht op zijn Fransch hebben willen uitdrukken, maar zou dan ook de taal der instructie nog niet wel eene correctie verdiend hebben? Hoe dit zij, het tractement van Ds. ROUFRANGE werd op 550 franken, d. i. op ongeveer *f* 260 gesteld. Waarlijk, niet te veel, al had hij ook alleen voor zich zelven te zorgen, want, zoo als wij zien zullen, eerst later is hij getrouwd [1]. Dat hij intusschen wel behoefte had aan de hem toegelegde penningen, blijkt daaruit, dat Regenten van het gast- of ziekenhuis, aan wie, zoo als wij zagen, de uitbetaling van zijn traktement was opgedragen, op 22 Maart daaraanvolgenden door Burgemeesters werd toegestaan, hem nu en dan een deel daarvan bij anticipatie uit te betalen.

Ook werd nog door Burgemeesters een voorzanger voor de Fransche gemeente benoemd in den persoon van LOUIS PAYSANT, en dien een traktement van *f* 100 toegelegd. Wel had die aanstelling eerst op 22 April plaats, maar de bepaling, dat het traktement inging met

---

schijnt van verschil in zienswijze tusschen den Kerkeraad en de Burgemeesters te getuigen. Terwijl de eerste wil, dat men zich houde aan de eenmaal vastgestelde regels, willen de laatste ook nog iets overlaten aan het goedvinden van *Messeigneurs* de Staten van Holland en Westfriesland.

[1]) Nadat dit door mij was geschreven, is het bij mij opgekomen, of onder den naam van *francs* in art. 1 der instructie door Burgemeesters, ook soms *guldens* en dan wel *Hollandsche* guldens mogen zijn bedoeld geworden. Immers in Halma's *Frans en Nederd. Woordenb.* (4e dr. 1733) vinden wij van het woord *franc* gezegd: »usité dans le sens de livre ou vingt sous," en het vertaald door: »een gulden, twintig stuivers," terwijl tot voorbeeld o. a. wordt aangehaald: un sac de mille francs, een zak van duizend guldens. In het *Nederd. Frans Woordenb.* van denzelfden schr. (1729) vindt men het woord *gulden* vertaald door *florin, franc, livre*, »une pièce d'argent de vingt sous." Ik laat de beslissing aan dezulken, die, meer dan ik, bekend zijn met de spreek- en schrijfwijze omtrent het geld in die tijden. Misschien kan op deze wijze ook de verwarring van guldens en francs, waarover de Heer BERG, a. w. bl. 27, klaagt, verklaard en opgelost worden. Intusschen spreekt het van zelf dat bijaldien die gissing waarheid bevat, een deel der door mij in den tekst gemaakte aanmerking komt te vervallen.

10 Maart, doet denken, dat PAYSANT reeds toen in dienst getreden was, dus te gelijk met den predikant [1].

En zoo was dan vóór Paschen [2] van het jaar 1686 de gemeente der vluchtelingen te Enkhuizen, althans voorloopig, gevestigd. Wat was nu natuurlijker dan dat het vurig verlangen harer leden er naar uitging, om op den heugelijken gedenkdag van 's Heilands verrijzenis voor het eerst gemeenschappelijk des Heeren Avondmaal te vieren. Volgens de door hem ontvangen instructie verscheen dan ook Ds. ROUFRANGE op 3 April in de vergadering van den Kerkeraad om van dezen tot die Avondmaalsviering de toestemming te erlangen, welke hem zonder bedenking gegeven werd, onder voorwaarde evenwel, dat hij vooraf aan de vergadering opening zou geven omtrent den staat van de lidmaten zijner gemeente.

Terzelfder tijd moest eene aandoenlijke en treffende plechtigheid bij de jeugdige gemeente plaats hebben. Bij de vele fijnuitgedachte en gruwzame middelen van list en geweld, waarvan zich de vervolging in Frankrijk bediende, om de Hervormde Kerk volkomen uit te roeien en de zoogenaamde Hugenoten in den schoot der Roomsche Kerk terug te voeren, is het niet te verwonderen, dat hoe standvastig verreweg de meesten hun geloof bleven bewaren, er ook velen gevonden werden, die bezweken en afvallig werden. Zoo zag men dan ook sommigen, door de wreedste mishandelingen uitgeput, anderen, door beloften of bedreigingen bewogen, hunne overtuiging geweld aandoen en hunne Hervormde belijdenis afzweeren, of ten minste beloven, dat zij tot de Roomsche Kerk

---

[1]) Van dit traktement moest *f* 60 betaald worden »uit de penningen der Kleine [Monniken-]kerk, de overige *f* 40 uit het »guldengeld." Wat door dit laatste woord wordt aangeduid, is mij onbekend. Door de »penningen der Kleine kerk" wordt waarschijnlijk aangeduid het fonds voortspruitende uit de heffing van den tachtigsten penning bij den verkoop van vaste goederen, boven den 40sten penning den lande toekomende, waartoe de Regeering van Enkhuizen, op haar verzoek, door de Staten van Holland en West-Friesland was gemachtigd geworden, om te kunnen voorzien in de kosten van het inrichten der Monniken-kerk tot een derde plaats van godsdienstoefening voor de Hervormden in hare stad. Zie het octrooi in de *Handv. van Enkh.*, bl. 113, en verg. CENTEN, vervolg op BRANDT's *Historie van Enkh.*, bl. 109.

[2]) Dit feest viel te dien jare in op den 14 April. Zie *l'Art de verifier les dates*, Paris 1750, pag. 34.

zouden terugkeeren, en door deel te nemen aan de volvoering harer voorschriften of plechtigheden, bijv. door de mis bij te wonen, daar den schijn van aannemen. Maar onder hen, die dus afvallig waren geworden, waren ook velen, die daar zelve geen vrede mede hadden, of er spoedig berouw over gevoelden, en die nu ook, niet minder dan die standvastig waren gebleven, zoo spoedig mogelijk hun vaderland verlieten, ten einde buitenslands hunne geloofsgenooten op te zoeken en zich op nieuw bij hen aan te sluiten. Wilden dezulken evenwel in de gemeente der Gereformeerden weder als broeders of zusters worden opgenomen, dan moesten zij vooraf in eene openbare vergadering der gemeente (zoo althans in den eersten tijd, later geschiedde het ook alleen voor de kerkeraden of *consistoires*) belijdenis afleggen van het hartelijk berouw, dat hen vervulde over hunnen afval en over de ergernis, daardoor gegeven.

Waren zoo de gemeenten der Fransche vluchtelingen in die dagen meermalen getuigen van zulke boetedoening en wederopname [1] nu zou ook aan die van Enkhuizen hetzelfde treffende schouwspel geschonken worden, misschien wel ter gelegenheid van de voorbereiding voor het te vieren eerste Avondmaal. Wij vinden toch dat in de Kerkeraadsvergadering van 11 April, de predikant ROUFRANGE, waarschijnlijk te zelfder tijd als hij, voldoende aan het bovenvermeld verlangen, den staat zijner gemeente blootlegde, mededeelde, dat zich in de stad een jongeling bevond, die ten gevolge van de wreede mishandelingen en folteringen, hem aangedaan door de dragonders, welke, gelijk bekend is, door de Fransche regeering gebezigd werden om het werk van de bekeering der Hugenoten te volvoeren, zich had laten overhalen tot de belofte van de Roomsche godsdienst te zullen aannemen, maar die, er ingeslaagd om

---

[1]) Zie daarover J. AB UTRECHT DRESSELHUIS, *De Waalsche gemeente in Zeeland*, bl. 74 vlg., en vergelijk daarmede wat over dit onderwerp voorkomt in het belangrijk werk over de *Refugiés* in Groot-Brittannië van den ook hier te lande door geschriften van anderen aard welbekenden SAMUEL SMILES, dat mij evenwel alleen bekend is uit de Fransche vertaling met aanbeveling van ATH. COQUEREL *fils*, onder den titel van: *Les Huguenots, leurs colonies, leurs industries, leurs églises en Angleterre et en Irlande,* Paris 1870. Men zie ald. pag. 83.

Frankrijks bodem te ontvluchten en herwaarts uitgeweken, thans vurig verlangde weder in de gemeente te worden opgenomen, bereid om door schuldbelijdenis zijn misstap, zoo veel hem mogelijk was, uit te wisschen. Diepen indruk maakte op de vergadering, wat de Heer ROUFRANGE haar mededeelde van het lijden, door den jongeling doorgestaan, en van het hartelijk berouw, dat hem bezielde; alle aanwezigen waren er innig door bewogen, en men aarzelde niet aan zijn verlangen te voldoen, en hem den weg te openen, om tot de gemeente terug te keeren. Dit, zoo werd besloten, zou in dezer voege geschieden, dat de leeraar der Fransche gemeente na volbrachte predikatie, »een serieuse aanspraak tot de gemeente zou houden, nadat de saek vereyschte," waarop aan den jongeling gelegenheid zou worden gegeven »voor het aangesigte van de gansche gemeente syn hartgrondig leetwezen over synen val" te betuigen, »met versoek om vergevinge ende voorbiddinge voor hem bij God." Uit den Kerkeraad werden vier leden benoemd om dezen daarbij te vertegenwoordigen, namelijk twee predikanten (Ds. ROLDANUS en Ds. RUYTER) en twee ouderlingen (de Heeren [oud]-schepen WATERMAN en de president [der schepenen] BLAAUW).

Uit alles, wat wij tot hiertoe vernamen, blijkt, dat, waren zoo wel de bevolking als de Regeering van Enkhuizen gunstig gestemd jegens de Fransche vluchtelingen en hunne vestiging in die stad, ook de machthebbenden in de Gereformeerde gemeente in die gunstige stemming gedeeld hebben, al kon het ook, van wege de bezorgdheid die zij voor de handhaving en bewaring van de zuivere leer aan den dag legden, den schijn hebben, alsof zij niet zonder ongerustheid waren, dat deze door de vreemdelingen in gevaar kon worden gebracht [1]. Ook is het duidelijk, dat zij er wel voor trachtten te zorgen, dat zij over de nieuwe gemeente een soort van oppergezag behielden.

Maar nog eene zwarigheid voor de Nederduitsche gemeente, door de vrijgevigheid aan de vreemdelingen betoond, ontstaan, bleef

---

[1]) Aan beduchtheid omtrent de leerzuiverheid bij de predikanten uit de vluchtelingen schijnt het in het algemeen, en ook al vroeg, niet ontbroken te hebben. Reeds op de Synode, in 1686 te Balk gehouden, komen er, volgens BERG, a. w., bl. 44, klachten te dezer zake in, en wel van den kant der Noord-Hollandsche Synode.

uit den weg te ruimen. In de Kleine of Monnikenkerk werd voor de Enkhuizer gemeente in den regel slechts in den namiddag van den zondag dienst gedaan [1], en dus hinderde het niet, dat de Franschen er des voormiddags gebruik van maakten. Doch bij gelegenheid der Avondmaalsbedieningen werd ook des voormiddags voor de Nederduitschen in die kerk gepredikt; hoe moest dit nu in het vervolg? Daar werd dan door den Kerkeraad eene commissie aan HH. Burgemeesteren afgevaardigd, om over de regeling dier zaak te handelen, en op 23 April rapporteerden hare leden (Ds. HARTMAN en Ds. JACOBI), dat HEA. van oordeel waren, dat voorloopig de kerk, ook ten tijde der Avondmaalsbedieningen, in gebruik der Fransche gemeente zou blijven.

Het ontbreekt ons ten eenenmale aan de gegevens, waaruit wij ook maar eenigzins zouden kunnen opmaken, hoe groot het getal van leden of zielen mag geweest zijn, waaruit die gemeente bestond. Waarschijnlijk evenwel was dit op het oogenblik harer eerste inrichting nog zeer gering, maar nam het in den eerstvolgenden tijd gedurig toe. Het was juist in deze dagen, dat de stroom van hen, die uit Frankrijk naar onze gewesten en naar elders uitweken, het grootst was. Wij vinden dan ook in de

---

[1]) Naar ik gis is het alzoo reeds geweest van den eersten tijd af, dat deze kerk bij de Hervormden in gebruik is gekomen, althans reeds voordat zij aan de *Refugiés* voor hunne godsdienstoefeningen voor een deel werd afgestaan: daarvoor pleit ook het weinig bezwaar, dat die afstand ontmoette, en ook zelfs de bedenking in den tekst vermeld. Zeker intusschen is het, dat, ook nadat het gebruik door de Fransche gemeente heeft opgehouden, tot op den tijd toe, dat het gebouw is gesloopt geworden, in de Kleine kerk des zondags alleen des namiddags is gepreekt geworden, zoodat in de gemeente van Enkhuizen tegenover twee predikbeurten in den voormiddag, n. l. in de beide andere, de Wester- en Zuiderkerken, er altijd drie in den namiddag gehouden werden, t. w. in alle drie de kerken. De namiddagbeurten schijnen in die gemeente dus in die vroegere dagen bijzonder in eere te zijn gehouden, gelijk misschien ook uitkomt in de opbrengst der collecte, bl. 351 vermeld.

Overigens zij hier nog vermeld, dat de avondmaalsvieringen te Enkhuizen, oudtijds en waarschijnlijk reeds in den tijd, waarvan hier spraak is, om de twee maanden gehouden werden en dan twee zondagen achter elkander, de eerste keer in twee kerken, de andere in éene. Al betrof nu het gebruik der Kleine kerk waarschijnlijk alleen den dag van het eerste Avondmaal, zoo gold het dan toch het gemis van zes voormiddagbeurten in het jaar.

Handelingen des Kerkeraads van Juli van dit jaar er gewag van gemaakt, hoe deze niet weinig in ongelegenheid werd gebracht door den »sterken aanloop der [hulpbehoevende] Fransche vluchtevingen, welke de stad passeerden," en die waarschijnlijk over Enkhuizen naar Friesland en Overijssel, en verder noord-oostwaarts trokken, misschien ook wel van Enkhuizen over zee naar het buitenland, naar Zweden bijvoorbeeld, hun toevucht namen. Men besloot eene commissie, bestaande al wederom uit Ds. ROLDANUS, thans scriba, en den Burgermeester BLAAUW, naar Burgemeesters te zenden, ten einde deze zaak hun voor te dragen. Wel wat vreemd is het, dat eerst in October door genoemden predikant, nu met den [oud]-schepen [en ouderling] [VAN DER] NIEUBURG, gerapporteerd werd, van Burgemeesters tot antwoord te hebben ontvangen, dat men de Fransche vluchtelingen, die zich bij den Kerkeraad vervoegden, maar naar HEAchtb. moest verwijzen.

Den dag vóor dien, waarop dit antwoord in den Kerkeraad werd overgebracht, was de magistraat nog op andere wijze geroepen geworden zich met de belangen der *Refugiés* bezig te houden. In de vergadering der Vroedschap, aan den avond van dien dag gehouden, deelde de voorzitter, Burgemeester TOON, mede, dat des voormiddags eenige Fransche vluchtelingen voor de bank van Burgemeesteren waren verschenen, om een belangrijk verzoek voor te dragen. Het waren eenige leden van eene en dezelfde familie, met name FOURDRINIER, die te kennen hadden gegeven, dat zij genegen waren te Enkhuizen een lakenfabriek (of, zoo als zij genoemd wordt, eene »Manufactorie ofte Draperie") op te richten, in geval namelijk, dat zij daartoe eene krachtdadige ondersteuning van de Regeering der stad mochten verkrijgen. Te weten, zij verlangden, dat hun van stadswege niet alleen een gebouw werd aangewezen, waarin zij hun bedrijf konden uitoefenen, en de werktuigen verschaft, die zij er toe behoefden, maar daarenboven, dat hun voor den tijd van twee, drie of uiterlijk vier jaren eene som van twee of drie duizend gulden te leen zou worden gegeven. Ernstig en nauwgezet werd over deze zaak door de vergadering der Vroedschap beraadslaagd met dat gevolg, dat de tegenwoordig zijnde leden eenparig besloten, al wat door de *Refugiés* verlangd was geworden, hun toe te staan. Een werkhuis en de in-

strumenten of werktuigen, »tot aanvaarden van het werk eenigzins dienstig", zouden hun verschaft en »bij leening onder eene behoorlijke obligatie" voor den tijd, door hen aangegeven, de door hen verlangde som van twee of drie duizend gulden verstrekt worden. De Heer [Oud]-burgemeester HERMAN, als Thesaurier der stad, werd gemachtigd gemelde penningen ten laste der stad te negotiëeren op losrente tegen 3, 3½ of ten hoogste 4 percent. Omtrent het gebouw, dat den vluchtelingen tot werkhuis zou worden aangewezen, schijnt door de Vroedschap niets bepaald te zijn geworden; misschien werd dit aan HH. Burgemeesters overgelaten. Later blijkt, dat daartoe bestemd werd het zoogenaamde Giethuis, waardoor moet worden verstaan het gebouw, in den jare 1614 in de nabijheid der Noorderpoort tot een klok- en geschutgieterij gesticht [1].

Wij zien alzoo de regeering van Enkhuizen op nieuw bij uitstek welwillend gezind jegens de vreemdelingen. Zij volgde geheel den weg, waarop 's Lands Staten en inzonderheid sommige andere steden, zoo als vooral Amsterdam en Haarlem waren voorgegaan: ook daar immers werden aan de *Refugiés* geldelijke voorschotten gegeven, gebouwen aangewezen en werktuigen verschaft om eenig bedrijf te kunnen ondernemen. Maar evenmin als daar, was het te Enkhuizen enkel en alleen menschlievend medelijden met de vervolgde ongelukkigen, of liefde en ijver voor de Hervormde godsdienst, welke tot deze dingen dreef. Neen, er kwam ook, wij willen het gaarne erkennen, een trouwens zeer geoorloofd en, vooral als wij de denkwijze van die dagen in aanmerking nemen, welbegrepen eigenbelangzucht in het spel. Wat wij van de Resolutie der Enkhuizer Vroedschap vernamen, komt er onverholen voor uit. Zij wilde handelen »ten meeste nutte en oirbaar van deze stad, om deselve met meerder inwoners te populeeren." En niet zonder reden. De stad had in 1590 hare laatste, maar nog al ruim aangelegde, vergrooting verkregen; deze was echter nog niet geheel, althans volstrekt nog niet dicht bebouwd. De bloei, waartoe Enkhuizen sedert het midden, en vooral in het laat-

---

[1]) Zie CENTEN, a. w., bl. 18. Afbeeldingen van dit gebouw vindt men in *Het verheerlijkt Nederland*, d. IV, pl. 398 en 400. Zoo ook van de Kleine kerk aldaar, pl. ;

ste vierde deel der 16e en in het eerste der 17e eeuw, schier wonderbaar spoedig was geklommen, was tegen het einde der 17e eeuw, alzoo in den tijd, waarvan wij thans spreken, reeds merkelijk aan het afnemen. Immers lezen wij, dat het getal huizen van die stad tusschen de jaren 1632 en 1732 met niet minder dan 1290 is verminderd [1]. Niet vreemd derhalve, dat men zich wel eenige opofferingen wilde getroosten, om de bevolking en welvaart op nieuw te doen toenemen, en dat men hoopte hierin door het lokken en begunstigen der vreemdelingen te zullen slagen. Deze hoop werd evenwel, zoo als wij zien zullen, niet vervuld.

Haar koesterende ging men inmiddels in den eersten tijd voort den vluchtelingen allerlei voorrechten toe te kennen. Daartoe behoorde ook de vrijdom van den stadsaccijns op het gemaal, dat wil zeggen van de belasting op het brood, welke van de inwoners gevorderd werd. Niet onaardig is het voor latere tijden te vernemen, op welke wijze het genot van dien vrijdom door Burgemeesters op 26 Maart van het volgend jaar 1687 geregeld werd. Die namelijk dit genot wilde hebben, moest zich voorzien van een kerfstok en daarop moest telkens gekorven worden de hoeveelheid broods, welke men bij den bakker haalde en in zijn huisgezin naar het getal personen, welke het bevatte, met het genot van vrijstelling mocht nuttigen; volgens het aangeteekende op dien kerfstok konden dan de bakkers aan het einde van iedere maand behoorlijk afslag krijgen, voor zooveel betrof het brood, door de gezinnen der *Refugiés* gebruikt, van den vollen accijns op het gemaal, die vooraf door hen was moeten betaald worden. [2] Nog

---

[1]) Zie ABBING, *Vervolg op Velius Chronyk van Hoorn*, bl. 246, die de kohieren van 1632 en 1732 met elkander vergelijkt: volgens het eerste had Enkhuizen 3895, volgens het laatste 2605 huizen. Evenwel moet ik opmerken, dat in de kohier van 1632, zooals die voorkomt in SCHOBEL's *Kronyk van Medemblik*, bl. 130, van Enkhuizen werden opgegeven 3615 huizen binnen en 515 buiten de stad, samen dus 4130 huizen, zoodat volgens deze berekening het verschil anders zou zijn. Vgl. ook BERG, a. w. bl. 258.

[2]) Te dezer plaatse willen wij de eedsformule mededeelen, die vooraan in een der aktenboeken van Burgemeesters en Regeerders der stad Enkhuizen (in dat beginnende met 1685) gevonden wordt, en welke waarschijnlijk bestemd was, aan de *Refugiés* bij het verkrijgen van het burgerrecht te worden voorgezegd. Zij luidt aldus:

werd kort daarop door Burgemeesters aan den stokman (of hondenslager) der Kleine kerk, met name STOFFEL ENGELS, boven zijn ordinaris traktement een som van zes gulden 's jaars toegestaan »voor het oppassen en waarnemen van de Fransche dienst."

Het getuigde zeker van de toeneming der gemeente of althans van de goede verwachtingen, welke men daarvan scheen te mogen koesteren, dat Ds. ROUFRANGE, die in Maart 1686 slechts provisioneel voor drie jaren tot predikant was aangesteld, reeds op 22 Juli 1687 het durfde te wagen bij de Vroedschap een verzoek in te dienen, dat hij in die betrekking voor goed mocht worden aangesteld, en tevens dat het der Fransche gemeente vergund zou worden een eigen Kerkeraad te hebben, naar de wijze der Waalsche kerken in deze landen. En zie, dit zijn tweeledig verzoek werd met den gewenschten uitslag bekroond. Nadat men over de zaak gedelibereerd had, werd dadelijk besloten aan ROUFRANGE voor geheel zijn leven of tot zoo lang hij naar elders mocht beroepen worden, het predikantsambt op te dragen, en wat het ander deel van het verzoek betrof, Burgemeesters werden gemachtigd, alvorens dit toegestaan werd, met den Kerkeraad der Nederduitsche gemeente in overleg te treden en advies van dezen te vragen omtrent de voorwaarden, waarop aan dit verzoek zou kunnen worden voldaan. De Kerkeraad nu, het blijkt uit het rapport hetwelk de voorzittende Burgemeester VAN GENT omstreeks twee maanden later ter Vroedschapsvergadering uitbracht, schijnt er geen bezwaren tegen gehad te hebben, dat de Fransche broeders een eigen Kerkeraad bezaten, maar verlangde evenwel *dit* uitdrukkelijk bedongen te zien, dat de ouderlingen en diakenen alleen uit der Franschen

---

»Serment des Bourgeois.

»Je jure d'estre fidel et obeissant aux Estats de Hollande et Westfrise, »Monseigneur le Prince d'Orange (sa Majesté Britannique comme Gouverneur »de ces Provinces) et Messeigneurs les Bourguemaitres de la ville d'Encuse, »pour aider et soutenir leurs droits et privileges et fortifier ceux de cette »ville, tantqu'il sera a mon pouvoir, et si je apprend qu'il y est aucun, qui »voudroit tenir conseils ou entreprendre quelque chose contre les susdits droits »et privileges de ces Pais unies, et bien principalement contre l'estat d'Hol»lande et Westfrise, comme aussi en particulier contre cette ville, je promets »en ce cas de le communiquer tout incontinent et de faire ce qui apartient »a un bourgeois fidel.

»Aussi vrayement m'aide Dieu tout puissant."

eigen gemeente, en niet uit dezulken, die oorspronkelijk tot de Nederduitsche behoord hadden, moesten genomen worden. Deze voorwaarde werd dan ook vastgesteld bij de toestemming, welke de Vroedschap aan den Hr. ROUFRANGE ook voor dit verzoek verleende, onder bijvoeging nog, dat »de aalmoezen, bij de godsdienstoefeningen der Franschen verzameld, [bij voortduring] aan het aalmoeseniershuis zouden worden overhandigd; verder dat bij hunne gemeente geen lidmaten zouden worden aangenomen, dan die *naturelle* Franschen waren, en eindelijk, dat meergemelde Ds. ROUFRANGE in zijn ministerie bij de Waalsche Synode zou worden geconfirmeerd."

Tot hiertoe toch had de Fransche gemeente te Enkhuizen in geenerlei verband gestaan tot de Waalsche Kerk in ons vaderland. De Enkhuizer Regeering wenschte dit veranderd te zien, en het geschiedde dan ook. Op de Synode dier Kerk, welke op 17 September 1687 te 's Hertogenbosch gehouden werd en waar ook PIERRE ROUFRANGE, nu voor het eerst als lid, tegenwoordig was, kwam een schrijven in van den Magistraat van Enkhuizen, waarin hij zijn verlangen openbaarde, dat in zijn stad een Fransche gemeente zou gevestigd worden, daarbij kennis er van gevende, dat men den Heer ROUFRANGE, die eenigen tijd den predikdienst aldaar had waargenomen, tot predikant had beroepen. Dit bericht werd door de Synode met welgevallen vernomen; lof werd toegezwaaid aan den ijver, door genoemden Magistraat aan den dag gelegd, en besloten hem in geschrifte den dank der vergadering toe te brengen, terwijl Ds. NICOLAAS COLVIUS, Fransch predikant te Amsterdam (een man, die destijds in het bestuur der Waalsche kerken hier te lande een aanzienlijke plaats bekleedde) gecommitteerd werd, met een ouderling, na afloop der drie gewone afkondigingen, Ds. ROUFRANGE in zijnen dienst te Enkhuizen te bevestigen en een kerkeraad aldaar aan te stellen. Dat dit een en ander dan ook heeft plaats gegrepen, hoezeer de juiste tijd waarop het geschiedde ons onbekend is, blijkt onder anderen daaruit, dat op de volgende vergadering der Synode, in April 1688 te Kampen gehouden, mededeeling gedaan werd van de instructie waarop Ds. ROUFRANGE tot predikant was aangesteld en de gedeputeerden uit de Amsterdamsche gemeente, Ds. COLVIUS en de ouderling MINUIT,

bedankt werden voor de moeite, die zij zich in deze zaak hadden gegeven. [1]

Het volgende jaar zien wij Ds. ROUFRANGE zich op nieuw en wel bij herhaling tot de Regeering wenden. De eerste maal, om de belangen te behartigen van een gerefugiëerde, een zijdestofwerker van beroep, die zich te Enkhuizen metterwoon wenschte te vestigen, indien men hem met een som van *f* 150 wilde te gemoet komen. Dit verzoek, door den *premier* (sic!) Burgemeester ADMIRAAL in de vergadering voorgedragen zijnde, werd besloten de gevraagde som toe te staan uit de gecollecteerde penningen, nadat Burgemeesters alvorens met gemelden predikant of met den Heer FOURDRINIER zouden hebben gesproken. De andere maal, dat Ds. ROUFRANGE tot de Vroedschap zich vervoegde, was toen hij haar eene aan haar opgedragene leerrede toezond over de woorden van Paulus Galat. II : 20, en tot titel voerende »de dootlevende." De Vroedschap meende een klinkend bewijs van hare ingenomenheid met de eer, haar bewezen, te moeten geven en droeg aan Burgemeesters op, aan den predikant »zoodanig *tantum* toe te kennen als H.E.Achtb. zouden meenen te behooren."

Van nu aan worden de berichten omtrent de Fransche vluchtelingen en hunne gemeente te Enkhuizen, welke ons ten dienste staan, zeer schaarsch, zoowel wat de bemoeiingen der Regeering te hunnen aanzien, als wat hun kerkelijken toestand betreft. Met het teruggeven der gelden, hun ter leen verstrekt, waartoe in 1691 de uiterste termijn was verstreken, schijnt het, althans wat een deel daarvan aangaat, niet vlot gegaan te zijn. Immers in de Vroedschapsvergadering van 26 Mei van dat jaar werd medegedeeld, dat van FOURDRINIER, te wiens laste de helft was van de verstrekte som van *f* 3000, »niets was te halen;" dat deze tot kwijting zijner schuld eenige gemaakte stoffen ter waarde van *f* 800 had aangeboden; waarop Burgemeesters gemachtigd werden,

[1]) Zie *Actes Ecclesiastiques* (M. S. De gedrukte beginnen eerst met Sept. 1688) *Synode à Bois le Duc*, 17 Sept. 1687, art. 5, en *Synode à Campen*, Avril 1688, art. 27. Tot het gebruik maken van de synodale actenboeken, zoo ongedrukte als gedrukte, uit de Bibliotheek der Waalsche Kerk te Leiden, werd mij door haren Bibliothecaris, Dr. J. TH. BERGMAN, op de meest voorkomende wijze gelegenheid geschonken.

zoo goed mogelijk met hem te accordeeren. Was het dus met den fabriekarbeid van de familie FOURDRINIER, welke mij voorkomt eene eerste plaats onder de Enkhuizer *Refugiés* bekleed te hebben, niet voordeelig gegaan, dat zelfde mag ook wel met de ondernemingen van anderen en over het algemeen met den toestand van allen het geval geweest zijn, waarvan misschien ook de collecten, in 1687 en 1690 gedaan, en die hier boven door ons vermeld werden, ten bewijze mogen verstrekken. En met dit een en ander zal wel in verband hebben gestaan de weldra gevolgde achteruitgang der gemeente, welke eerlang op hare geheele vernietiging moest uitloopen. Want reeds in het jaar 1707 (13 Juli) besloot de Vroedschap, in aanmerking nemende, dat de Fransche gemeente zoo gering was en dat hare leden allen de Nederduitsche taal verstonden, om, bij het sterven of elders beroepen van den predikant ROUFRANGE, zijn plaats niet meer te vervullen, maar die gemeente voor opgeheven, of, zooals het wordt uitgedrukt, »gemortificeerd" te houden. Het duurde evenwel, gelijk wij zien zullen, nog veertien jaren, eer aan dat besluit gevolg kon worden gegeven.

Dat de Fransche gemeente van Enkhuizen onder hare zusters binnen het gebied der Vereenigde Provincien altijd slechts eene zeer nederige plaats bekleed heeft, is ook daaruit blijkbaar, dat zij nooit tot de zoogenaamde *Eglises Synodales* behoord heeft, d. w. z. tot die, waar op de beurt de vergadering der Waalsche Synode gehouden werd, en die bijdroegen tot het goed-maken der door het houden dier vergaderingen veroorzaakte kosten en van andere uitgaven, waartoe door haar besloten werd. [1] Niet te min had de gemeente het recht zich op die vergaderingen door haren predikant, al of niet van een ouderling vergezeld, te doen vertegenwoordigen, doch ver was het er van af, dat zij daarvan telkenmale

[1]) Vgl. o. a. *Act. Syn. Amersfoort*, 23 Avril 1698, art. 46. Deze kosten bedroegen, alle bij elkander genomen, gedurende den tijd van het bestaan der Enkhuizer gemeente, doorgaans voor iedere vergadering ongeveer *ƒ* 300; enkele malen minder, zelfs veel minder, zeer weinige keeren meer dan die som. Tot die gelden bracht Amsterdam 20 procent, 's Gravenhage 10 pct., en zoo verder iedere gemeente naar evenredigheid bij; vele kleinere gemeenten betaalden slechts *één* procent. Men zie den gemaakten omslag achter de akten van elke synode. Volgens opgave achter de akten van de Synode te Middelburg, Sept. 1714, waren er toen 39 gemeenten, die tot het lichaam der Waalsche Kerk hier te lande behoorden, en daaronder 31, die tot den omslag bijdroegen

gebruik maakte. Immers, wanneer wij de Synodale Handelingen nagaan, dan vinden wij dat Ds. ROUFRANGE, in de vijf en dertig jaren zijner ambtsbediening te Enkhuizen, slechts twintig keeren de bijeenkomsten der »Venerable Compagnie," die tweemaal 's jaars samen kwam, bijgewoond heeft. Op de overige vergaderingen zond Enkhuizen (slechts enkele malen verzuimde men het) hare *lettres d'excuse* in, die dan ook steeds als geldig werden aangenomen. Enkele malen intusschen werd bij de behandeling van zulke *lettres d'excuse,* zoo door Enkhuizen als door andere gemeenten ingezonden, door de vergadering de wensch geuit, dat men de bijeenkomsten toch trouw mocht bijwonen, en eenmaal werd er zelfs uitdrukkelijk bijgevoegd, dat gemeenten, wie het aan de noodige fondsen ontbrak, de gelden moesten zoeken te krijgen, hetzij van den magistraat, hetzij van elders, des noods uit de diaconiekas. [1] Doch ook na deze aanmaningen zien wij Enkhuizen niet getrouwer vertegenwoordigd. Gebrek aan de noodige middelen zal daarvan wel de hoofdoorzaak geweest zijn; immers het meest ontbreekt Enkhuizen ter vergadering, als die gehouden wordt op plaatsen, op grooteren afstand van daar gelegen; vooral is dit het geval in de laatste jaren. Aan dezelfde oorzaak mag het dan ook wel toe te schrijven zijn, dat slechts tweemalen een ouderling uit die gemeente haren predikant ter vergadering vergezelde, t. w. op die te Amsterdam, 15 Mei 1704, de ouderling LOUIS KEYZER [2] en op die te Delft, 3 Sept. 1711, de ouderling JEAN DE CALMÉNIK.

Gelijk de Enkhuizer gemeente een bescheiden plaats innam te midden der Fransche of Waalsche gemeenten in Nederland, zoo schijnt ditzelfde het geval geweest te zijn ten opzichte van haren leeraar, met betrekking tot zijne ambtsbroeders op de Synodale vergaderingen. Zijn naam toch vinden wij niet een enkele maal genoemd onder hen, die geroepen werden bij het openen der bijeenkomst *la proposition d'ouverture* (naar een te voren opgegeven tekst) te houden, evenmin als onder hen, aan wie, ten ge-

---

[1]) *Syn. Tergoes,* 18 Aout 1694, art. 3.

[2]) LOUIS KEYZER of DE KEYZER, zoo als hij in het huwelijksregister der Fransche gemeente heet, waar de afkondiging van zijn huwelijk met GERTRUD SCHABALJE (Aug. 1703) voorkomt (hij schijnt elders getrouwd te zijn), was medicinae doctor en stierf reeds in 1705.

tale van twee of drie, werd opgedragen, om op den Zondag, welke gedurende de zitting der Synode inviel, te preeken. Ook tot andere functies of commissies zien wij hem niet benoemd, dan alleen eenmaal tot het lidmaatschap van de commissie voor het examineeren van proponenten, terwijl op de laatste vergadering, die hij bijwoonde (5 Mei 1718), aan hem in vereeniging met een predikant van Amsterdam, eene commissie werd opgedragen in betrekking tot de Fransche gemeente te Hoorn [1].

Van hetgeen er verder, buiten het door ons vermelde, in den boezem der Fransche gemeente is voorgevallen, is ons niets of althans slechts weinig bekend. De Handelingen van haren kerkeraad zijn niet meer in wezen, of schuilen ten minste zoo in het duister, dat het schrijver dezes niet gelukt is die op te sporen. Het weinige, dat wij nog te weten komen, putten wij uit een nog bestaand huwelijks- en doopsregister, loopende van het jaar 1691 tot 1711. Ongetwijfeld hebben wij in dit stuk volstrekt geen volledig register, zeker althans niet van de in de Enkhuizer Fransche gemeente gedoopten, want hoewel met 1691 beginnende, wat

---

¹) Te Hoorn is ook een Fransche gemeente met een predikant geweest, die echter nooit een zelfstandig bestaan heeft verkregen, maar altijd schijnt gebleven te zijn in den toestand, waarin die te Enkhuizen in het begin was, n. l. dat zij ondergeschikt bleef aan den Kerkeraad der Nederduitsche gemeente. Zij maakte dan ook geen deel uit van het lichaam der Waalsche Kerk hier te lande en komt dus o. a. niet voor op de lijst, in een vorige aant. bl. 371 vermeld. Reeds op de Synode te 's Hertogenbosch, Sept. 1687, werd besloten (*Act. M. S.* art. 55) dat aan die van Hoorn geen kennis meer zou gegeven worden van het houden der Synodale Vergaderingen. Intusschen wendde zich Ds. DEGAU, Fransch predikant te Hoorn, tot de Synodale Vergadering te Amsterdam, Mei 1718, om hare hulp in te roepen, »taut à son »egard pour qu'il conserve les gages, qu'il tiroit de la ville de Hoorn et qu'on »lui a retranchez, qu'à l'égard de son Eglise, que le venerable magistrat de »Hoorn a résolu d'abolir par une resolution prise le premier de Fevrier de »l'annee courante." De vergadering besluit zich de belangen der Hoornsche broeders aan te trekken en benoemt haren voorzitter, Ds. CLERMONT, pred. te Amsterdam, om met Ds. ROUFRANGE de zaak te onderzoeken en op de volgende Synodale Vergadering verslag uit te brengen. Op die volgende Vergadering, te Deventer, Sept. 1713, wordt die commissie voor hetgeen door haar verricht was bedankt, waarin dit bestaan hebbe, echter niet gemeld, en zij gecontinueerd. Intusschen was Ds. ROUFRANGE op deze Vergadering niet tegenwoordig en heeft ook na deze er geene meer bijgewoond. De zaak van Hoorn is, zoo ver ik heb kunnen nagaan, later niet meer ter Synodale tafel gekomen.

de huwelijken betreft, is de eerste aanteekening van een gedoopte eerst van het jaar 1701. Nu kan het wel zijn, dat er vóór 1691 geen huwelijk in de gemeente (die eerst omstreeks het begin van 1688 haar zelfstandig bestaan verkreeg) gesloten is, minder waarschijnlijk echter, dat er vóór 1701 geene kinderen in haar midden gedoopt zijn. Het heeft er allen schijn van, alsof het register, zoo als wij het hebben, oorspronkelijk alleen voor de huwelijken bestemd was, terwijl er een ander voor de doopelingen bestond, maar dat men van 1701 af begonnen is ditzelfde ook voor het opteekenen van laatstgenoemden te gaan gebruiken, daar van dit tijdpunt af beide soorten van aanteekeningen dooreen worden gevonden. Dat het register met 1711 ophoudt, ofschoon de gemeente nog tot 1721 bestaan heeft, kan misschien verklaard worden: het kan zijn, dat er een vervolg op bestaan hebbe, maar het is toch ook mogelijk, dat sedert het jaar 1711, toen reeds vier jaren geleden tot de opheffing der gemeente besloten was, deze zoo zeer begon te verloopen, dat er geen doop of huwelijksinzegening meer bij haar plaats greep. Hoe dit evenwel zij, zoo als het stuk daar voor ons ligt en de aanteekening behelst van *acht* huwelijken, in de Fransche Kerk te Enkhuizen gesloten, en van *zeven*, elders ingezegend, maar waarvan de afkondigingen in genoemde kerk mede zijn geschied, alsmede van den doop, aan *veertien* kinderen toegediend, geeft het ons aanleiding tot het maken van eenige niet onbelangrijke opmerkingen en gevolgtrekkingen. Zoo, om iets te noemen, zien wij dat in de eerste tien jaren van de twintig, waarover het register loopt, negen huwelijken zijn opgeteekend, over de laatste tien slechts zes, wat zeker ook van den achteruitgang der gemeente getuigt. Dat er verder in een tijdvak van 10 jaren (1701—1711) zoo weinig kinderen gedoopt werden, als wij hier vinden vermeld, ieder jaar slechts één of twee, in de jaren 1709 en 1710 zelfs niet één, en dat al de 14 gedoopte kinderen slechts van zes ouderenparen zijn, geeft grond tot de veronderstelling, dat de gemeente in dien tijd nog maar weinig leden meer moet geteld hebben, al mag men ook aannemen, dat de kinderen, wanneer één der ouders tot de Nederduitsche gemeente behoorde, meestal daar werden gedoopt, zooals althans omtrent één kind bekend is, van welks ouders ook het huwelijk, ofschoon wel

in de Fransche Kerk afgekondigd, echter, daar de bruid tot de Nederduitsche behoorde, daar is gesloten.

Maar iets anders is er, dat vooral onze aandacht verdient, omdat het over de herkomst van de meeste leden der Enkhuizer gemeente, en in verband daarmede over haar ontstaan en samenstelling een gewenscht licht doet opgaan.

Bij de aanteekeningen der huwelijken, die in de Enkhuizer Fransche kerk gesloten zijn (*niet* evenwel bij die, welke er enkel zijn afgekondigd maar op een andere plaats ingezegend) vindt men zoowel van de bruid als van den bruidegom de geboorteplaats vermeld, uitgenomen vier bruiden, van welke er echter twee, blijkens de namen, van Nederlandsche afkomst waren. Van de zestien gehuwden, afgetrokken dus de vier genoemde bruiden, en in het oog gehouden dat er twee personen als hertrouwd zijnde, tweemaal als bruidegom voorkomen, blijven er *tien* personen, wier geboorteplaats wij op deze wijze leeren kennen. En wat zien wij nu? Dit, dat *drie* van die tien uit Normandië, [1] *zes* uit verschillende plaatsen in Guyenne [2] afkomstig zijn, *ééne* slechts uit een ander deel van Frankrijk, namelijk uit Champagne, [3] en de laatste nog wel een weduwe, die hertrouwt, maar van wier eersten man, ofschoon hij genoemd wordt, wij niet weten van waar hij was. Voeg nog bij de afkomstigen uit Guyenne een lid der gemeente, dat wij onder de vaders der gedoopte kinderen vinden, en later ook nog op andere wijze leeren kennen, en van wien wij van elders weten, dat hij mede uit dat landschap herkomstig was, [4] en eindelijk den persoon van den predikant der Enkhuizer gemeente zelven, die ons insgelijks gebleken is, uit Guyenne afkomstig te

[1]) T. w. uit de steden Dieppe, Caen en Alençon.

[2]) N. l. uit Clairac, Caumont en Castel-Jaloux in het eigenlijk Guyenne, uit Castel-Moran en Gratteloupe, beide in Agenois, dat een deel uitmaakt van Guyenne in ruimeren zin en van Monheur près de Bordeaux, welke stad de hoofdstad was van Guyenne, in dien ruimeren zin opgevat. Al de genoemde plaatsen liggen niet ver van elkander en aan of nabij de rivier de Garonne.

[3]) Uit het stadje Vassy.

[4]) Ik bedoel Antoine du Pui (zich ook genoemd hebbende du Pui de la Grange), omtrent wien door mededeeling uit familiepapieren te mijner kennis is gekomen, dat hij op 29 Sept. 1665 te Vicq in Basse Guyenne geboren was, waar zijn vader Jean en zijn grootvader Antoine Burgemeesters zijn geweest.

zijn geweest. [1] Blijkt nu alzoo dat de leden van de Fransche gemeente te Enkhuizen, wier herkomst ons bekend is, alle om zoo te zeggen òf uit Guyenne òf uit Normandië afkomstig waren, zoo vragen wij: zou het eene te gewaagde gissing zijn, dat iets dergelijks zal hebben plaats gehad met de overigen, wier afkomst, ja wier namen zelfs ons onbekend zijn, of dat ten minste de afkomstigen uit die gewesten verreweg de meerderheid in de gemeente zullen hebben uitgemaakt? Maar van waar nu te Enkhuizen juist twee groepen bij elkander van dezulken, die hoewel dan ook te zamen Fransche vluchtelingen, echter uit zoo verschillende en nog al ver van elkaar gelegene gewesten van Frankrijk afkomstig waren? Ik waag het te vermoeden, dat de reden van dit verschijnsel te zoeken is in den persoon van den predikant PIERRE ROUFRANGE. Wij vernamen omtrent hem, dat hij huisprediker was geweest bij den hertog DE LA FORCE, en wel hoogstwaarschijnlijk bij dien, die in 1699 overleden is. Nu behoorden de hertogen DE LA FORCE te huis in de landstreek Perigord, in Guyenne gelegen, waarheen ook de namen wijzen, door hen gedragen. Zij schijnen in dit landschap ook meestal hun hoofdverblijf gehouden te hebben, en de meest bekende hertog DE LA FORCE, de beroemde maarschalk van Frankrijk, overleed op het kasteel la Force in Guyenne. [2] Maar dat zelfde geslacht stond ook in betrekking tot Normandië en schijnt ook aldaar eigendommen te hebben bezeten, althans van den hertog DE LA FORCE, bij wien wij vermoeden dat ROUFRANGE huisprediker was, lezen wij dat hij na lang sukkelen op zijn kasteel la Boulaye in Normandië is gestorven. Is het nu niet denkbaar dat ROUFRANGE, zelf gelijk wij vernamen in Guyenne geboren, op eene of andere wijze, maar denkelijk wel door zijne betrekking tot de familie DE LA FORCE, evenals deze, ook tot de beide gewesten, Guyenne en Normandië, in betrekking heeft gestaan, in beide misschien het Evangelie heeft gepredikt, in beide zijne be-

[1]) T. w. uit Miramont, hetgeen volgens VAN WIJK's *Aardrijksk. Woordenb.* in v. een vlek is, gelegen in het tegenwoordig departement Lot et Garonne, hetwelk oudtijds een deel uitmaakte van Guyenne. Dit is ons bekend geworden uit de aanteekening omtrent zijn huwelijksafkondiging te Amsterdam, waarop nader door ons zal teruggekomen worden.

[2]) Gelegen op een uur afstands van de stad Bergerac; zie A. COQUEREL *fils*, *Les Forçats pour la foi*, p. 26.

kenden en vrienden heeft gehad, en dat nu, nadat men buiten 's lands gevlucht was, eenige van die oude vrienden en bekenden den voormaligen zielenherder of vriend naar de plaats van hun verblijf hebben geroepen, of dat omgekeerd het verblijf van dezen laatste sommigen van de eerstgenoemden, zoowel uit het eene als uit het andere gewest derwaarts heeft gelokt, of wel dat het een zoowel als het ander heeft plaats gegrepen? En zoo zou dan ook hier te Enkhuizen, gelijk elders meermalen het geval was, [1] zich het treffend en aandoenlijk feit hebben vernieuwd, dat in het land der ballingschap niet slechts familiebetrekkingen en voormalige vrienden, bekenden en buren elkander hebben opgezocht en hereenigd zijn geworden, maar ook dat men zich daar rondom den ouden bekenden en geliefden leeraar van vroeger geschaard heeft.

Nog eindelijk stelt het huwelijks- en doopregister, dat voor ons bewaard is gebleven, ons in staat om wel is waar zeer weinige, maar toch eenige levensbijzonderheden van sommige leden der Enkhuizer gemeente te leeren kennen. Aan het hoofd van deze staat haar predikant PIERRE ROUFRANGE. Omtrent hem vernemen wij, dat hij in het jaar 1692 in het huwelijk is getreden. Daar dat huwelijk evenwel niet te Enkhuizen is voltrokken, vinden wij in het register alleen de afkondigingen aangeteekend, die op 5, 12 en 19 October plaats hadden, maar daar hier gelukkig bij den naam der bruid ook de stad Amsterdam als haar geboorteplaats vermeld staat, wordt ons de weg aangewezen tot het verkrijgen van meerdere inlichtingen, die dan ook niet te vergeefs zijn gezocht, want door het raadplegen der in de hoofdstad berustende registers [2] komen wij te weten, niet alleen den juisten naam

---

[1]) Zie AB UTRECHT DRESSELHUIS, a. w. bl. 63.

[2]) T. w. het *Kerk-inteekenboek van Amsterdam*, N⁰. 121, fol. 31, den 29sten Sept. 1692, en *Livre de Mariages de l'Eglise Wallonne d'Amsterdam*. De opgaven uit die registers werden mij verstrekt door de welwillende tusschenkomst van den Heer Archivaris DR. P. SCHELTEMA, wien ik mij gedrongen gevoel zoo hiervoor, als voor zijne ook op andere wijze mij ter zake van dit opstel betoonde hulpvaardigheid, bij het (hoe wel schier geheel vruchteloos) raadplegen van het Provinciaal archief van Noord-Holland, mij bewezen, te dezer gelegenheid mijn dank te betuigen. Bij het gebruikmaken van die opgaven vond ik wederom, zoo als meermalen elders, gelegenheid op te merken, hoe weinig belang men oudtijds stelde in de juiste en eenparige spelling der eigennamen. Bij de *drie* keeren, dat de familienaam der bruid in eerstge-

der bruid, die in het Enkhuizer register niet duidelijk staat uitgedrukt, benevens hare herkomst en ouderdom (»Marie de Stienville van Etape, oud 22 jaaren op de Roosegracht") maar ook enkele bijzonderheden; Roufrange zelven betreffende, die ons anders onbekend waren gebleven. Zoo, gelijk boven reeds is vermeld, zijn geboorteplaats Miramont, verder dat hij, toen hij huwde, 35 jaar oud was en vroeger niet getrouwd was geweest, en eindelijk ook nog dat op dat tijdstip zijn moeder nog in leven was en zich in Engeland bevond, waardoor de derde afkondiging van het huwelijk, dat eerst op 9 November voltrokken werd, een week of drie werd opgehouden, totdat haar consent tot de echtverbintenis was ingekomen. Niet lang is Roufrange in het bezit van deze vrouw geweest, want in het jaar 1697 vinden wij reeds een tweede huwelijk van hem vermeld, waarvan de afkondigingen op 2, 9 en 16 Juni van dit jaar gingen, met zekere Johanna Lucia Dirks, zonder dat er evenwel staat bijgevoegd van waar deze afkomstig was, of waar het huwelijk is gesloten. Bij deze vrouw werd hem op 23 Mei 1702 een dochter geboren, die twee dagen daarna, op Hemelvaartsdag, den doop ontving met de namen Maria Geertruida.

Op den predikant volge de voorzanger Louis Paysant. Ook hij, als jonkman te Enkhuizen gekomen, gelijk uitdrukkelijk vermeld wordt, is tweemaal gehuwd geweest. Zijn eerste vrouw, met wie hij 20 Mei 1691 in den echt trad, was Maria Fourdrinier, even als hij uit Normandië afkomstig [1], hij uit Caen, zij uit Dieppe. Twee kinderen, uit dit huwelijk geboren, komen onder de gedoopten voor: een zoon, Benjamin geheeten, geboren 20 December 1703 en gedoopt op tweeden Kerstdag daaraanvolgende, en een dochter, Jeanne, geboren 25 Juli 1707 en gedoopt den 30sten van die maand.

---

meld register in eene en dezelfde akte voorkomt, wordt die ook op *drie* verschillende wijzen gespeld. Zij wordt genoemd Marie de Stienville, dochter van Jan de Tienville en zij teekent zich zelve Marie Destienville. In het *Livre des Mariages* heet zij Marie de Tienville.

[1]) Waddington, *le Protestantisme en Normandie*, Paris, 1862, pag. 20, noemt Martha en Marie Paysant onder hen, die bij de poging om Frankrijk te ontvluchten op 28 Januari 1687 gevangen genomen werden; bij vonnis van den rechter der Admiraliteit te Havre werden zij tot opsluiting in een klooster veroordeeld.

In 1710 op 20 April is LOUIS PAYSANT andermaal in het huwelijk getreden, waarschijnlijk te Enkhuizen; de naam zijner tweede vrouw was HELENA ASSELINE.

Doch ik wil niet voortgaan met op deze wijze op te zamelen, wat het register omtrent andere leden der gemeente ter onzer kennis brengen kan; slechts wil ik opmerken, dat het ons nog meerdere namen onder de oogen brengt, dan alleen die van de getrouwden of van de ouders der gedoopte kinderen, zoo wel door de vermelding der getuigen, die bij de plechtigheid van het huwelijk of van den doop optraden, als door de onderteekening der kerkeraadsleden, die met of zonder den predikant en de naaste belanghebbenden en getuigen de ingeschreven akten waarmerkten. De namen, ons alzoo bekend geworden, kunnen ons somtijds ook tot het maken van eene of andere opmerking of gevolgtrekking leiden. Zoo b. v. leeren wij uit de vermelding van getuigen (omtrent wie het er intusschen nergens wordt bij gezegd, of zij al dan niet tot de Enkhuizer gemeente behoorden), dat de familie FOURDRINIER vrij talrijk moet geweest zijn. Bij het straks vermelde huwelijk van MARIA F. vinden wij toch gewag gemaakt van haar vader BENJAMIN, die toen reeds weduwnaar was van RACHEL DE LA HAISE, en van hare broeders BENJAMIN, PIERRE en JACQUES, terwijl bij den mede reeds vermelden doop van haar zoon BENJAMIN, een broeders dochter MARIA F., en bij dien van haar dochter JEANNE, twee broeders kinderen, PIERRE FOURDRINIER *fils* en JEANNE F. als getuigen optreden [1].

Hoe groot het getal ouderlingen en diakenen bij de Fransche gemeente doorgaans geweest zij, is ons niet gebleken, maar boven vermelde onderteekeningen leeren ons, behalve de vroeger, op bl. 372, genoemden, die de Synodale vergaderingen bijwoonden, als ouderlingen kennen: [ANTOINE] DU PUY (1693), [ROBERT] GODEFROY (1698—1721), LABARRE CAGET (1711); als diakenen: GODEFROY (1693), SAINT BLANCQUART (1698) of BLANKART [2] (1701, 1702, 1703),

---

[1]) Bij BENOIT, *Hist de l'Edit. de Nantes,* t. III, part. 3, komt op een lijst van »Persecutez dans tout le Royaume," ook de naam voor van PIERRE FOURDRINIER.

[2]) Ik houd het er toch voor, dat beide namen denzelfden persoon aanduiden, en dan heeft men hier weder een voorbeeld, hoe de Fransche namen

MAINSAC (1698), HASTAING (1707), JEAN DE LA BOURDETTE (1711), JACQUES SECOURIEU (1721), terwijl LOUIS PAYSANT, de voorzanger, die eerst als diaken (1693, 1694), later (1698, 1700, 1703) als ouderling optreedt, bij voortduring de betrekking van scriba bij den kerkeraad schijnt vervuld te hebben.

Nog mag vermeld worden, dat te Enkhuizen zich eenigen tijd een proponent der Waalsche kerk heeft opgehouden, met name JAN VIGIER, die op de Synode van April 1689 als zoodanig werd toegelaten en toen zijn woonplaats te Hulst ging vestigen. Hij schijnt voortdurend in behoeftige omstandigheden verkeerd te hebben, maar als ter goeder naam staande, werd hij op meer dan eene Synodale vergadering [1] met aandrang aan de liefdadigheid der gemeenten aanbevolen, op die van 3 Sept. 1698 te Zwol zelfs met een toelage van 50 francs begiftigd: bij deze gelegenheid wordt Enkhuizen als zijn woonplaats aangegeven, terwijl wij uit de Handelingen van den Nederduitschen kerkeraad aldaar, van 1 Mei 1699, vernemen, dat hem twaalf gulden uit het kerkeraadsbeursje werden toegelegd. Om welke oorzaak VIGIER zich te Enkhuizen had gevestigd, is ons even onbekend, als hoelang hij daar gewoond heeft. Op 26 December 1703 werd aldaar een kind door »MR. VIGIER pasteur" gedoopt. Zeker was dit dezelfde persoon, doch of hij toen reeds een standplaats had, blijkt niet, maar wel, dat hij op de Synodale vergadering, April 1700, te Zutfen, na afgelegd peremptoir examen en oplegging der handen, het karakter van *pasteur* erlangde, om in Duitschland in kerkedienst te treden, waarvan echter niets gekomen is. [2]

Was, zoo als wij vroeger zagen, in 1707 de aanstaande opheffing der gemeente vastgesteld, geene latere meer gunstige omstandigheden braken voor haar aan, die het noodig maakten, om op dat eenmaal uitgesproken doodvonnis terug te komen [3]. Dit op

langzamerhand Hollandsche vormen hebben aangenomen : BLANCQUART, BLANCART of BLANKART (beide schrijfwijzen komen op het register voor) om eindelijk BLANKERT te worden.

[1]) *Act. Syn.*, Sept. 1692, Sept. 1693.

[2]) *Act. Syn.*, Sept. 1700, Avril 1701.

[3]) Integendeel, werd het in Nov. 1711 op nieuw bevestigd, toen naar aanleiding van eene klachte der kerkmeesters over den slechten toestand der

haar rustend vonnis mag wel mede haren achteruitgang bevorderd hebben. Kwijnend sleepte zij inmiddels haar bestaan nog eenige jaren voort. Haar voorzanger LOUIS PAYSANT legde zijne betrekking op 26 April 1717 aan de tafel van HH. Burgemeesters neder, om welke reden wordt niet vermeld; waarschijnlijk is het, dat hij de stad metterwoon verliet, althans zijn naam komt niet meer voor en wordt evenmin als die zijner vrouw op het begrafenisboek gevonden.

Intusschen blijkt het uit een paar proeven, dat de Kerkeraad der Nederduitsche gemeente ook zelfs den schijn heeft willen vermijden van getracht te hebben de slooping van het bouwvallige gebouw te verhaasten, of daarop vooruit te loopen. Want toen een lidmaat der Fransche gemeente (CATHARINA GODEFROY) eene poging deed, om bij de Nederduitsche gemeente als zoodanig aangenomen te worden en daartoe eene door DS. ROUFRANGE afgegeven attestatie bij den Kerkeraad inleverde, besloot deze in zijne vergadering van 17 Juni 1707 die niet aan te nemen, voordat door den praeses, DS. SMIT, met den Franschen predikant daarover was gesproken, en werd het bepaald geweigerd, toen de praeses twee dagen later gerapporteerd had, van DS. ROUFRANGE te hebben vernomen, dat hem de ingeleverde attestatie afgedwongen was geworden, en dat bedoelde vrouw met hare overkomst verkeerde inzichten had. Bij de weigering besluit de kerkeraad die vrouw »ernstig te recommandeeren, dat zij blijve bij die gemeente, daaronder zij tot nog toe als »lidmaat verkeert heeft." Het schijnt, dat deze aanmaning weinig heeft uitgewerkt en dat CATHARINA GODEFROY buiten alle kerkelijke gemeenschap is gebleven, totdat zij geruimen tijd na de opheffing der Fransche gemeente, zich wederom bij de Nederduitsche gemeente heeft aangemeld en toen daarin opgenomen is.

Op een anderen keer, toen een lidmaat der Fransche gemeente, met name A. DU PUI, verzocht, dat het hem of zijn huisvrouw, daar het hun om huishoudelijke redenen (»wegens syne sware huishoudinge") niet voegde tegelijk bij hunne eigene gemeente aan het Avond-

---

kerkelijke fondsen, door de Regeering tot tegemoetkoming daarin o. a. besloten werd, »om bij vertrek of afsterven van de franse predicant desselfs tractement, jegenwoordig betaalt wordende bij de voogden van het gasthuys, te doen vallen in handen van kerkmeesteren."

maal te gaan, vrij mocht staan in de Nederduitsche daar toe te komen, was de Kerkeraad niet dadelijk gereed dat toe te staan, maar geschiedde dat eerst in eene volgende vergadering en wel onder de nadrukkelijke voorwaarde niet alleen, dat genoemde du Pui en zijne vrouw lidmaat waren, maar ook, dat zij zouden »blijven in de Fransse Kerck."

Eindelijk toch sloeg de doodsklok voor de Enkhuizer Fransche gemeente, toen haar leeraar Pierre Roufrange in November 1721 in vier-en-zestigjarigen ouderdom overleed. Den 12den dier maand werd hij in de Westerkerk begraven. Zijn vrouw, Johanna Lucia Dirks, overleefde hem en schijnt in niet zeer ruime omstandigheden achtergebleven te zijn: althans zien wij haar in 1725 een verzoek indienen bij de regeering van Enkhuizen om weduwenpensioen of eenige andere ondersteuning, hetwelk echter met eene korte weigering wordt beantwoord. Toen aan de Synodale vergadering, die op 7 Mei 1722 te Zieriksee gehouden werd, van wege de gemeente van Enkhuizen kennis werd gegeven van het overlijden van haren predikant, kwam tegelijk het bericht in van het overlijden van nog zes andere predikanten en werd door de vergadering, nadat zij haar leedwezen over den dood van zoovele getrouwe dienaren van God en herders der gemeente had uitgesproken, in het bijzonder aan den Heer [J. Brutel] de la Rivière, predikant te Amsterdam, opgedragen om aan de weduwe van Ds. Roufrange een condoleantiebrief van wege de Synode te schrijven [1].

En nu volgde al zeer spoedig de geheele vernietiging der gemeente, want reeds op 24 December 1721, dus zes weken na den dood van haren leeraar, werden op attestatiën, afgegeven door den ouderling Robert Godefroy en den diaken Jacques Secourieu (de Reval), door den Kerkeraad der Nederduitsche gemeente »alle de leden van de Waalsche gemeente, omdat zij geen predikant in de plaats van den laatst overledenen staan te beroepen, als regtsinnige en ordentlijke Ledematen overgenomen" en op hun verzoek

[1]) *Act. Syn.*, 7 Mei 1722. Bevreemdend is het, dat op de *Liste des Eglises du corps de ce Synode*, achter de Handelingen van elke Synode gevoegd, ook nog in het vervolg de naam van Enkhuizen voorkomt tot Mei 1725 toe, na welk tijdstip die lijst in het geheel wordt weggelaten; immers toen de Synode de kennisgeving van Roufrange's dood ontving, had de gemeente al opgehouden te bestaan.

hunne namen den volgenden zondag van den predikstoel afgekondigd. Tegelijk evenwel werd, daar zoo de geheele Waalsche gemeente overkwam, door den Kerkeraad goed gevonden van hare diakenen »behoorlijke rekening, bewijs en reliqua van haren tegenwoordigen staat af te vragen," om dus ook hunne diaconie in die der Nederduitsche gemeente in te lijven. Uit latere aanteekening (19 Febr. 1722) blijkt, dat dit ook bij gelegenheid der eerstvolgende diaconierekening naar genoegen is geschied [1].

Hoe groot het getal en welke de namen waren der lidmaten, die bij het tenietgaan der Fransche gemeente nog tot haar behoorden, is ons niet bekend; dus ook niet, wie daarbij nog overig waren van hen, die wij (hoe weinigen in getal dan ook) als behoorende tot hare eerste leden hebben leeren kennen. Dat verscheidenen, na een korter of langer verblijf te Enkhuizen, weder naar elders zijn vertrokken, is meer dan waarschijnlijk. Opmerkelijk is het, dat, misschien op eene enkele uitzondering na [2], geen der namen van de ons uit het meer vermelde register zoo wel als van elders bekende leden der Fransche gemeente, zoo ver althans schrijver dezes er van bewust is, tegenwoordig meer te Enkhuizen gevonden wordt. Die leden en hun nakroost zijn dus naar andere plaatsen zoo binnen- als buitenslands verspreid geworden, want gelijk wij weten, zijn vele *Refugiés*, na eenigen tijd in ons vaderland vertoefd en daar niet naar wensch geslaagd te zijn, naar andere landen vertrokken, en tot het getal van dezen mogen er ook wel behooren, die eenmaal deel uitmaakten van de Enkhuizer gemeente. Te dien opzichte verdient ten minste vermelding, wat wij in het boven door ons aangehaald werk van SAMUEL SMILES lezen, namelijk dat de naam van FOURDRINIER nog heden ten dage in Engeland gevonden wordt [3]. Maar van nog meer belang ten aanzien van de laatstgenoemde familie is, wat een der laatste historieschrij-

---

[1]) Te vergeefs is door mij in de bij de diaconie nog aanwezige bescheiden, tot de rekening van dat jaar behoorende, naar eenige vermelding van die zaak gezocht.

[2]) Vóór eenige jaren leefde en stierf te Enkhuizen een zekere JOZEF BELIER, en het is mogelijk, dat aldaar nog afstammelingen van hem zijn. Deze mogen dan wel nakomelingen zijn van JEAN BELIER, dien wij als doopgetuige in het register aantreffen.

[3]) Zie a. w., pag. 301.

vers der *Refugiés* ons mededeelt[1], dat de uitvinder van de machine, om het zoogenaamde *papier sans fin* te maken, HENRI FOURDRINIER genaamd werd, die, geboren te Londen op 11 Febr. 1766 en overleden in October 1854, afstamde van eene familie uit het Noorden van Frankrijk, welke indertijd de vlucht nam naar Holland, maar dat zijn vader tegen het midden der 18de eeuw van daar naar Engeland was overgestoken en hier een papierfabriek had opgericht. Zou alzoo die uitvinder een nakomeling zijn van de *Refugiés*, die de Enkhuizer gemeente hadden helpen stichten?

Welke nazaten van dezulken nog heden ten dage hier of daar in ons eigen land gevonden worden, is moeilijk te zeggen. Van ééne hier te lande nog voortlevende familie weten wij intusschen met zekerheid, dat zij afstamt van een der leden der eerste Enkhuizer gemeente, terwijl zij behoort tot het niet gering getal geslachten van Fransche *Refugiés*, die mannen hebben voortgebracht, welke in hun aangenomen vaderland gewichtige betrekkingen hebben bekleed en het tot eer en zegen zijn geweest. Ik bedoel het geslacht der DU PUI'S. Reeds meermalen ontmoetten wij den naam van ANTOINE DU PUI. Deze, die in 1687 uit Frankrijk geweken was en in 1690 in het huwelijk trad met MARIA MONSARAT, dochter van DAVID M., Burgemeester van Castres in Languedoc, vestigde zich in dat jaar of misschien reeds iets vroeger te Enkhuizen[2]. Hij

---

[1]) T. w. HAAG, *la France Protestante* in v. FOURDRINIER.

[2]) Door later ontvangen mededeeling uit de vroeger reeds vermelde papieren van de familie DU PUI, omtrent dezen ANTOINE, werd, wat door mij bl. 377 aangaande de betrekking tusschen de *Refugiés* en den invloed daarvan op de samenbrenging der gemeenten was in het midden gebracht, op verrassende wijze bevestigd. Immers bleek mij daaruit, dat het wel degelijk op raad van Ds. ROUFRANGE was geweest, dat deze *Refugié* Enkhuizen tot zijn woonplaats koos, terwijl hij met dezen predikant, even als hij uit Guyenne afkomstig, wel bekend en bevriend was. Bij zijne komst hier te lande had DU PUI zich eerst eenigen tijd te Arnhem opgehouden, waar hem, die van aanzienlijke geboorte was, het vooruitzicht werd geopend, om, als hij in den krijgsdienst wilde treden, spoedig eene eervolle plaats te zullen bekleeden; doch met zijne godsdienstige overtuiging (zoo wordt uitdrukkelijk gemeld) kon hij dit niet overeenbrengen, en het schijnt, dat bovengemelde predikant er veel toe heeft bijgebracht om hem in die overtuiging en de daaruit voortkomende weigering te versterken. — Toen ik dit las, kwam de vraag bij mij op, of het aanvankelijk verblijf van DU PUI te Arnhem en het aanbod omtrent den krijgsdienst, hem daar gedaan, niet zouden samenhangen met hetgeen wij

schijnt daar door middel van den handel zijn onderhoud gevonden te hebben en kreeg, zoo als wij reeds vermeld zagen, een talrijk huisgezin. Van zijne zonen, die zich meest aan de studie wijdden, en waarvan de oudste, CAREL JAN genaamd, indertijd (volgens BRANS' *Kerkel. Reg.* bl. 155) predikant te Leimuiden was, verkreeg een ander, PIETER geheeten, den graad van doctor in de geneeskunde, maar zich weinig of niet met de geneeskundige praktijk ingelaten hebbende, bekleedde hij te Enkhuizen de aanzienlijkste regeeringsposten, totdat hij ten laatste zitting kreeg onder de HM. HH. Staten-Generaal, en eindelijk als lid van den Raad van State in 1766 te 's Gravenhage overleed. Maar niet minder verdient hier vermeld te worden de zoon van dezen, MEINARD SIMON DU PUI, op 21 Maart 1754 te Enkhuizen geboren en in 1834 te Leiden overleden: hij was gedurende een reeks van jaren (sedert 1791) Hoogleeraar in de geneeskunde aan de Leidsche Hoogeschool en heeft als zoodanig zich eenen welverdienden eervollen naam verworven, zoo door zijne uitgebreide kennis als door zijne onvermoeide werkzaamheid, en zich hoogst verdienstelijk gemaakt niet alleen in het behandelen van vele lijders, maar ook door het vormen van menigen uitmuntenden praktischen geneeskundige [1]. Een zoon van hem, P. A. DU PUI, was gedurende verscheidene jaren secretaris der stad Leiden [2].

Zoo heb ik de taak, die ik mij voorgesteld had, volbracht, en door alle bijzonderheden omtrent de Fransche gemeente, welke eenmaal te Enkhuizen bestond, die ik te weten kwam, bijeen te verzamelen en te ordenen, haren toestand en lotgevallen, zoo goed mij dat mogelijk was, zoeken te beschrijven. Het is

(bl. 355, aant. 3) vernamen, dat een lid van de familie DE LA FORCE, dus, als ook uit Guyenne afkomstig, een landsman van DU PUI, luitenant-generaal in Hollandschen dienst en gouverneur van Arnhem was.

[1]) Zie over hem *Biographisch Handwoordenboek* van KOBUS en DE RIVECOURT, dl. II, bl. 577.

[2]) Het is aan diens eenig overgeblevenen zoon, MR. J. C. DU PUI, griffier bij het kantongerecht te Gouda, die met zijn nog jeugdigen zoon, PIETER, thans de eenige mannelijke afstammelingen van deze familie zijn, dat ik de mededeelingen, haar betreffende, verschuldigd ben: ook aan zijne welwillendheid zij hier mijn welgemeende dank toegebracht.

waar, geene vroeger onbekende belangrijke gebeurtenissen, geen treffende toestanden zijn daardoor aan het licht gebracht, ook geen nieuw of verrassend licht is daardoor over vroeger reeds bekende feiten opgegaan, maar ik vertrouw toch, dat het medegedeelde dienstbaar kan zijn aan de uitbreiding van onze kennis aangaande den vroegeren kerkelijken, zoowel als politieken toestand van ons vaderland, en dat tevens door mij voor eene geschiedenis van de Fransche kerk in ons vaderland, die nog moet geschreven worden, en meer bepaald voor die der *Refugiés*, eene wel kleine, maar toch niet geheel onbeduidende bijdrage is geleverd.

Haarlem, September 1874.

KLACHT OVER DE MACHT DER ZINNELIJKHEID.

Het volgende lied werd afgeschreven naar het thans uiterst zelden voorkomende »Hofken der geestelijcker liedekens," dat in 1577 »te Loven bij RUTGERT VELPIUS, gesworen librier in Ingelborch", werd uitgegeven. Het ademt den ascetischen geest der middeleeuwen en herinnert ons aan ST. FRANCISCUS, die het lichaam »den ezel der ziel" noemde, gelijk PETRUS DAMIANI het bij voorkeur »een wormenspijs" heette. Toch is 't niet noodzakelijk te veronderstellen, dat de dichteres een kloosterlinge is geweest. De vromen der vijftiende eeuw, monniken en nonnen, devote klerken en leeken, waren allen vrienden der »disciplien" of lichaamskastijding, waarbij het geeseltouw doorgaans zijn treurige rol vervulde, De laatste strofe van het lied is wel vermogend onzen glimlach, zoo hij bij de lectuur mocht opkomen, met haast te bedwingen.

W. M.

Noch heb ick een traech ezelken,
Dat valt my suer om temmen.
Dat is dat arme lichaem mijn;
Hoe geerne soudic hem dwinghen!

Hij levert my soo menighen strijdt,
Hij maket my soo suere!
Och lieve Heer, dat claegh ick dy;
Helpt my mijn ezelken vueren.

Ick wil gaen temmen dat ezelken mijn
Ende houden hem onder die roede;
Dan sal hy mijn ghehoerseem sijn,
Al doet hijt al soo noode!

Tot eten is hy wel bereet;
Noode wilt hy sober wesen.
Wanneer hem iemant iet misseet,
Daer strijdt hy teghen met desen. [1]

Wanneer hy de vol cribbe heeft voor,
Dan is hy alsoo blyde.
Hy gaet soo noode uut sijn spoor;
Ghewelt soo moet hy lyden.

Savents als hy sal slapen gaen,
Men derffen daer niet toe dryven,
Maer smorghens als hy op sal staen,
Dan wilt hy noch langer blyven.

Wanneer mijn eselken dus weeldich wert,
Dan en doet hy niet dan clagen.
Der minnen jock is hem te hert; [2]
Noode wilt hy iet verdraghen.

Och woude hier mijn eselken
Een weynich onghemax lijden,
Al in den nieu Ierusalem
Daer soude hy naemaels weyden.

Daer sijn die weyden alsoo soet
Ende alsoo goet van smaeken;
Daer soude hem mijn eselken goet
Och alsoo wel vermaeken!

Die rivierkens sijn daer alsoo claer,
Die daer onder die bergen vlieten,
Daer suldi aff drincken, mijn eselken, maer
En laetet u hier niet verdrieten!

Die dit liet eerst gesongen heeft,
Sy was seer cout van minnen.
Sy slaet haer ezelken dick [3] dat hy beeft;
Hoe gheerne sou sy hem dwinghen!

---

[1]) Wanneer iemand hem een kwaad woord toevoegt, daar komt hij terstond tegen op.

[2]) Het juk der liefde valt hem te hard.

[3]) Dikwijls.

REMONSTRANTISME EN RAMISME,

DOOR

JOANNES TIDEMAN,
Oud-Hoogleeraar te Amsterdam.

Van ARMINIUS vermeldde reeds PETR. BERTIUS in zijne *Lijkrede* aangaande diens studietijd te Genève: »Sed quum non posset sibi statim praecipuorum quorumdam virorum in eà schola gratiam et favorem parare, idque (dicendum enim quod res est) ob solam philosophiam PETRI RAMI, quam ille publice quidem magna contentione defendebat, privatim vero etiam suos auditores docebat, coactus est Basileam concedere" [1]. Ook UYTENBOGAERT schreef hieromtrent in zijne *Kerkelijke Historie* het volgende: »Hij disputeerde in de philosophische schole dikwijls en scherpzinnig voor de philosophie PETRI RAMI tegen d' Aristotelische, hetwelk de philosophische professor te Genève, een Spanjaard, kwalijk kon verdragen. De studenten hadden hierin groot vermaak, kregen hem zeer lief, op wier, immers veler verzoek hij ook RAMI Logicam te Genève leerde in zijne kamer. Dit wilde te Genève niet geleden zijn. Hij vertoog tot Bazel [2]." De uitgever van UYTENBOGAERT'S *Leven* gewaagde in zijne *Voorrede*, uit de eigene aanteekeningen van UYTENBOGAERT, van ditzelfde, met bijvoeging dat ook deze tot de studenten behoorde, die hem tot die particuliere voorlezin-

---

[1]) P. BERTII *de vita et obitu* — JAC. ARMINII *Oratio, dicta post tristes illius exsequias*. XXII Oct. Anni 1609, in Auditorio Theologico p. 4.
[2]) JOH. WTENBOGAERT'S *Kerk. Hist.* III D. blz. 102ᵇ.

gen over de Logica van RAMUS uitnoodigden [1]. En de levensbeschrijver van ARMINIUS, C. BRANDT, verhaalt het bovenstaande mede en buitendien reeds uit ARMINIUS' eerste, Leidsche studiejaren nog dit: »Inter omnes philosophos inprimis ipsi arrisit celeberrimus ille in Academia Parisiensi olim professor, PETRUS RAMUS, cujus philosophandi orationem (rationem?) argumentandique methodum tam penitus imbibit, ut alter RAMUS videretur" [2].

Zeker getuigt dit van een zeer sterken indruk, dien het Ramisme op ARMINIUS maakte; en van zelf geven wij daaraan te meer beteekenis, als wij bedenken, wanneer en hoe hij dien het eerst ontving. Het was in den eersten tijd zijner vroeg rijpe, voor diepe indrukken zeer vatbare jeugd, toen hij, de jonge wees, op 15-jarigen leeftijd bij RUDOLF SNELLIUS, den lateren (1578) Leidschen hoogleeraar in de wiskunde, te Marburg vertoefde. Daar was deze volgens MEURSIUS (*Athenae Bat.*) in zulk een liefde voor de logica van RAMUS ontstoken, dat hij, die drie volle jaren in de collegies te Keulen in het Aristotelisme was geoefend, zich geheel aan de philosophie van RAMUS overgaf [3]. Met hem bleef ARMINIUS te Leiden, in zijn drie laatste studiejaren aldaar (1579—82), van zelf nauw verbonden. Deze en de daarop gevolgde vier jaren, die hij in Zwitserland en Italië doorbracht, waren juist de tijd, waarin aan de ééne zijde het Ramisme, na den tragischen dood van den auteur (1572 na den Bartholomeusnacht), het krachtigst werkte in de geleerde wereld, en aan den anderen kant bij ARMINIUS de vaste grond [4] werd gelegd voor zijn verdere denkwijs en geestesrichting.

---

[1]) JOH. WTENBOGAERT'S *Leven, Kerk. bediening en zedige verantwoording*, 1645, Voorr. blz. 4.

[2]) *Historia vitae* J. ARMINII — *auct.* C. BRANTIO 1724 p. 16.

[3]) BRANDT, a. pl.

[4]) Door vriendelijke tusschenkomst van den heer J. J. v. VOLLENHOVEN, rustend predikant te Arnhem, onderzocht ik, of ook te Genève uit de archieven iets meer omtrent het ijveren van ARMINIUS voor de Ramistische philosophie aldaar kon vernomen worden. Maar hierop ontving ik het volgende schrijven: »Les archives de la Ven. Compagnie des Pasteurs ne peuvent fournir aucun éclaircissement relativement au cours donné par ARMINIUS en 1582, que le professeur de philosophie espagnol aurait fait interdire (Il s'agit sans doute de PIERRE GALESIUS, Espagnol, qui professait la philosophie à Genève en 1583). Il y a malheureusement plusieurs lacunes dans les registres de la compagnie au XVIe siècle. L'une s'étend de 1578 à 1584, ce qui rend impossible toute

Alle latere geleerden, die in onzen tijd over RAMUS en het Ramisme handelden, hebben dan ook ARMINIUS genoemd onder degenen, op en door wie het Ramisme buiten Frankrijk zijn invloed heeft geoefend in Europa. Zoo WADDINGTON in zijn voortreffelijk werk: PIERRE DE LA RAMÉE, *Sa vie etc.* Paris 1855, RITTER in zijne *Gesch. d. Christ. philosophie* 1862, 5 Th., THOLUCK in zijne *Vorgeschichte des Rationalismus* 1865, 1 Th. 2 Abth. en in HERZOG'S *Real-Encycl. f. Protest. Theol. u. Kirche*, op de namen van RAMUS en ARMINIUS. Dit deed bij mij de vraag opkomen, of dan ook het Ramisme niet moest gerekend worden onder de medewerkende oorzaken, waardoor het Remonstrantisme ontstond, dat in 't begin der 17de eeuw onder ons door ARMINIUS zijn meer bepaald karakter kreeg. Niet weinig werd deze vraag bij mij aangedrongen door de opmerking, dat ook UYTENBOGAERT, met ARMINIUS de vader van het Remonstrantisme, bovendien de stichter der Remonstrantsche Broederschap, naar zijn eigene mededeeling en de herinnering van BRANDT te Genève eveneens onder sterken invloed van het Ramisme gekomen was. En zoodra wij de zaak in haar wijder geschied-verband beschouwen, doet zij zich schier als een historisch gegeven aan ons voor. Immers het Remonstrantisme is altijd en te recht in verband gebracht met die vrijere beweging der geesten, welke, na de herleving der klassieke letterkunde, door de zoogenaamde Renaissance ontstond. Van deze nu was RAMUS een der laatste, groote voorstanders, die haar tot hare vervulling bracht. En terwijl ARMINIUS, ja, beide de grondleggers van het Remonstrantisme, in zijne school onder den invloed kwamen van die

---

information ou réponse à la question posée. Voici pourtant deux passages des registres de 1584 à 1585, qui pourraient renfermer quelque allusion au fait recherché. Le premier est tiré d'une lettre des autorités (consules reipublicae) d'Amsterdam à Mr. DE BEZE, pour lui demander des renseignements sur ARMINIUS (19 Août 1584): Inprimis ut hoc observes petimus, an cum illâ (ut fit plerumque), de quâ audimus subtilitate conjunctus sit aliquis fastus et pertinacia etc. (met een *temoignage des Pasteurs* te vinden o. a. in het *Archief voor Kerk. Gesch. van* KIST *en* MOLL, III, blz. 285 v. 1862.)

Le second passage relate une decision prise par la compagnie en date du 19 Nov. 1585: »Advisé, que suivant la resolution, prise desia autresfois, on n'endurerait pas, que la dialectique de RAMUS fust lue à Genève publiquement ne particulièrement, et que nul ne lirait particulièrement en chambre, qu'il n'en eust la permission du Recteur, qui en pourrait communiquer à la compagnie."

nieuwe richting, van die vrijere beweging der geesten, heeft deze meer bepaald en bijzonder door middel van het Ramisme deel gehad aan het ontstaan van 't Remonstrantisme.

Juist dat ontstaan behoort zeker tot het meest merkwaardige van het in onze vaderlandsche, ja, in de algemeene kerkgeschiedenis altijd hoogst merkwaardig verschijnsel. Derhalve is het voor de verklaring daarvan belangrijk, ons den aard, het wezen van het Ramisme te herinneren, en na te gaan in hoe verre zich de werking daarvan bij ARMINIUS en het oudste Remonstrantisme laat bespeuren. Voor het een en het ander deel ik in het volgende den uitslag van mijn onderzoek mede.

I.

HET RAMISME.

Terwijl in de middeleeuwen 't geen de school in haar nauw verband met de kerk als waarheid had aangenomen, voor nu vaststaande waarheid gold, beperkte zich de eigenlijke taak der wetenschap tot het betoogen, uitwerken en aanbevelen dier waarheid; en hiertoe had zij in de Aristotelische logica, zoo als de school, mede niet buiten verband met de kerk, haar had gevormd, weder den aangewezen voorraad van gegevens voor haren bewijstrant. Natuurlijk ging zij zonder het te bedoelen meermalen buiten die voorgeschrevene taak en die aangewezene methode, maar wie het, zoo als een ABAELARD, met bewustheid deed, gold voor een revolutionair verstoorder der wettige orde. Doch sedert de herleefde beoefening der klassieke letteren eene geheel andere gedachtenwereld voor den geest weer ontsloot, en zonder beperking van overgeleverd gezag dezen zich daarin vrij naar eigen inspraak en behoeften liet bewegen, was er nevens de officiëele eene vrije, op de toenmalige eischen en behoeften van den menschelijken geest gegronde wetenschap ontstaan. Deze, door DANTE en PETRARCA ingeleid, en sedert het midden der 15de eeuw door mannen als VALLA, AGRICOLA, ERASMUS, REUCHLIN, VIVES, NIZOLIUS en vele anderen voorgestaan, vond ten laatste tegen het midden

der 16de eeuw in RAMUS den man, die haar methode op schier alle vakken der toenmalige menschelijke kennis, na zijn overgang tot het protestantisme ook op de christelijke godgeleerdheid toepaste, en voor haar eene school vormde, die tot op het doorbreken der nieuwere wijsbegeerte met DES CARTES in wijden kring invloed oefende.

Van welken aard nu die invloed was, en waardoor dus het Ramisme zich kenmerkte, valt het lichtst in 't oog, en wordt het best opgemerkt, als wij ons het werken en streven van RAMUS voor den geest brengen. Want wat in de geschiedenis de philosophie van RAMUS heet, was niet een stelsel van wijsbegeerte, uit zijne schriften opgemaakt, maar zulk eene wijze, eene methode van de wetenschap te beoefenen, die wij het best verstaan, als wij hem zelven werkzaam zien.

RAMUS dan, PIERRE DE LA RAMÉE, in 1515 uit een adellijk, maar tot den arbeiders-stand vervallen geslacht in Picardië geboren, was reeds als kind door zulk een sterke leerzucht bezield, dat deze hem in zijnen behoeftigen toestand een doorzettenden ijver eigen maakte. Zoo had hij om onderwijs tweemaal, alleen, te voet de reis naar Parijs gemaakt, toen hij op zijn twaalfde jaar zich hiervoor als dienaar aan een rijken scholier van het *College de Navarre* aldaar, DE BROSSE, verbond. Ook nu getroostte hij zich de ongeloofelijkste inspanning, en in een 3½ jarigen philosophischen cursus, dien hij te maken had, wierp hij zich met al den ijver van zijnen leergierigen geest op de logica, maar werd hij in dezelfde mate afkeerig van de wijze, waarop deze toen te Parijs werd geleerd. Dit werd beslissend voor zijn verder werken en streven, en 't is ons dus welkom, dat wij er hem zelven over kunnen hooren. »Gedurende al de dagen, maanden, jaren, die ik onder het geschreeuw der school heb doorgebracht" — zoo schreef hij [1] — »hoorde ik geen enkel woord over de aanwending der logica. Ik geloofde toen — de leerling moet gelooven, zoo wil het ARISTOTELES — dat ik niet moest vragen naar hetgeen de logica is en wat zij bedoelt, maar dat ik haar tot het voorwerp van mijn geschreeuw en twistredenen stellen moest. Ik disputeerde en ik schreeuwde dan uit alle mijne macht. Was er in de klasse eene stelling over de

---

[1]) *Schol. Dialect.* IV.

categoriën te verdedigen, zoo had ik te zorgen, dat ik nooit zwichtte voor mijn tegenstander, al had deze honderdmaal gelijk, maar dat ik eene of andere spitsvondige onderscheiding vond, om de quaestie te verwarren. Was ik integendeel de opponent, dan had ik niet te bedoelen de partij beter in te lichten, maar hem met eenig argument, goed of kwaad, te verslaan. De categoriën van ARISTOTELES waren als een bal voor ons kinderspel, dien wij met ons geschreeuw moesten herwinnen, als wij dien verloren hadden, en met geschreeuw vasthouden, om ons dien niet te laten ontnemen; en ik meende dus, dat de geheele logica bestond in met groot geschreeuw over de logica te redetwisten. Maar, gij vraagt, hoe en wanneer ik eene betere methode leerde kennen? Ik wil het u rond en van goeder harte zeggen, opdat gij van het geneesmiddel, dat mij heeft gebaat, zoo het u op uwe beurt nuttig kan zijn, een ruim gebruik maakt. Ik verlang niet u met redeneering te overtuigen, maar ik wil u zonder omwegen verklaren, hoe ik aan deze duisternis ontkomen ben. Na $3^1/_2$ jaar, volgens het reglement onzer akademie, aan de scholastieke philosophie gewijd, en de verschillende tractaten van het *Organon* van ARISTOTELES, die daar het meest behandeld worden, gelezen, in redetwist beredeneerd en bepeinsd te hebben, ging ik vragen, waartoe ik in 't vervolg de kennis kon bezigen, die ik met zooveel arbeid en zweet verkregen had? Toen bespeurde ik spoedig, dat deze geheele logica mij volstrekt niet kundiger had gemaakt in de geschiedenis, in de kennis der oudheid, noch ook bekwamer in de kunst van spreken, noch geschikter voor de poëzie, noch wijzer in iets anders. Wat verbazing en droefheid! Hoe beschuldigde ik mijne natuur, mijn ongelukkig lot, de dorheid van een geest, die na zooveel arbeid de vruchten dier wijsheid niet kon plukken, noch zelfs bemerken, schoon ze toch, naar men zeide, in zoo grooten overvloed in de logica gelegen waren. Eindelijk kreeg ik het werk van GALENUS over de gevoelens van HIPPOCRATES en PLATO in handen. Deze parallel van HIPPOCRATES en PLATO verschafte mij veel voldoening, maar vervulde mij vooral van begeerte om PLATO'S dialogen over de dialektiek in hun geheel te lezen [1]. Daar was het,

[1]) Elders — *Remonstrance au conseil privé* — noemt hij XENOPHON als dengeen, die hem tot PLATO bracht.

dat ik de lang begeerde haven vond. Wat ik bij PLATO vooral genoot en lief kreeg, was de wijze waarop SOCRATES de valsche meeningen weerlegde, terwijl hij allereerst trachtte zich boven den indruk der zinnen, de vooroordeelen, en de uitspraken der menschen te verheffen, ten einde terug te keeren tot de natuurlijke juistheid van geest en de vrijheid van oordeel. Want het scheen hem onzinnig, dat een wijsgeer zich liet leiden door het oordeel van het algemeen, dat grootendeels valsch en bedriegelijk is, in plaats van zich eeniglijk toe te leggen op de kennis van het feitelijk bestaande en zijne wezenlijke oorzaken. In 't kort, ik begon bij mij zelven te zeggen — ik zou er bezwaar in gezien hebben het voor een ander uit te spreken — wel, wat belet mij een weinig te socratiseeren en, buiten het gezag van ARISTOTELES om, te onderzoeken of dit onderwijs in de dialektiek het meest ware en gepaste is? Misschien heeft deze wijsgeer door zijn gezag misbruik van ons gemaakt, en dan zou ik geen reden meer hebben om mij te verwonderen, dat ik uit zijne boeken geenerlei vrucht getrokken heb, omdat zij er geen bevatten. Maar — wat zou het zijn, indien geheel die leer logenachtig was?"

Niet zonder recht merkt WADDINGTON op [1], dat ons dit aan DES CARTES en zijn *Discours de la Méthode* doet denken. In den grond gehoorzaamde RAMUS aan denzelfden drang als deze, toen hij zijn vaarwel aan het onderwijs der officiëele wetenschap gaf. En hadden zij zóó het negatieve van hun streven gemeen, ook in het positieve ontmoetten zij elkander, want beiden wendden zich tot den mensch, om in hem den grondslag der wetenschap te zoeken. Maar trachtte DES CARTES hiertoe met bedachtzaamheid diep in het menschelijk wezen in te dringen, RAMUS bleef, gelijk hij ons reeds doet vermoeden en verder blijken zal, met de wegbereiders van zijn tijd nog slechts bij de oppervlakte staan, en voor de onvruchtbare onnatuurlijkheid der school zich verlustigen in de bloeiende natuurlijkheid van gezond verstand en smaak.

Op zijn 21e jaar (1536) ontwikkelde hij, om het meesterschap in de vrije kunsten te verkrijgen, de paradoxale stelling: »Quaecunque ab ARISTOTELE dicta sunt commentitia esse". Ondanks den weerzin, dien

---

[1]) *Vie de* P. DE LA RAMÉE. p. 27.

dit wekte, verkreeg hij op zijn meesterlijke verdediging het meesterschap, en de zaak werkte als een schok tot op verren afstand. Hij gaf nu zijne eerste lessen in het *College du Mans*. Maar spoedig trok hij twee regenten van de Universiteit, OMER TALON (AUDAMARUS TALAEUS) en BARTHELEMY ALEXANDRE tot zich, van wie de een het onderwijs in de logica wenschte te hervormen, en de ander dat in de Grieksche letteren in te voeren, en met hen opende hij publieke lessen in het kleine college van *Ave Maria*. Daar las men toen voor 't eerst te Parijs de Grieksche auteurs nevens de Latijnsche; daar verbond men de studie der welsprekendheid met die der wijsbegeerte, en verklaarde hiervoor de schriften evenzeer der klassieke redenaars en dichters als der philosophen. En terwijl RAMUS, in dit opzicht vooral begaafd, van zelf de ziel en de leidsman dezer nieuwe inrichting werd, vloeiden van alle kanten toehoorders samen.

Op de logica paste hij allereerst zijn methode toe. Daarin voorgegaan door den bekenden JOHAN STURM van Straatsburg, die van 1529—36 te Parijs de dialektiek onderwees, verklaarde RAMUS zelf, dat hij bij hem het eerst dien *sierlijken* overvloed, en die *praktische* ontwikkeling had aangetroffen, waarvan 't gemis hem in het college van Navarre zoozeer had gehinderd. Zijn eigen onderwijs kenmerkte zich dan ook hierdoor, dat hij, den ballast der scholastieke quaesties en ergo's ter zijde latende, de natuurlijke regels van het denken en spreken door proeven en voorbeelden uit de schriften der ouden in het licht stelde en verklaarde en aan het gezond verstand en den goeden smaak aanbeval [1].

Weldra (1543) deed hij nu de twee werken verschijnen, waarvan 't Latijn zelfs door SCALIGER is geroemd [2], maar die hem den eersten fellen tegenstand berokkenden. Het eene: *Dialecticae partitiones*, thetisch van aard, zette de beginselen der rechte dialektiek uiteen, ofschoon in de voorrede het onvoldoende van de logica der Aristotelici het punt van uitgang was. En in het andere: *Animadversiones Aristotelicae*, geheel antithetisch, trad hij met on-

---

[1]) Ook VALLA had reeds een nauwer verband tusschen dichtkunst, geschiedenis en wijsbegeerte aanbevolen in de Voorrede van zijne *Geschiedenis van koning Ferdinand van Arragon*. Zie GEIGER in v. SYBEL's *Zeitsch*. S. 60. 1875.

[2]) *Scaligerana*, p. 333.

bedwongen kracht en ijver tegen die logica op. Bij de studenten vond hij veel goedkeuring, maar des te meer moest hij onschadelijk gemaakt worden. Men verkreeg eene veroordeeling van beide werken door de theologische faculteit; de zaak werd tot voor het Parlement en den Koning gebracht, en het einde was, dat RAMUS 10 Maart 1544 — niet, waarvan sprake was, van de Universiteit verbannen of naar de galeien verwezen, maar hem — verboden werd tegen ARISTOTELES te leeren, ja, in 't algemeen de dialektiek en philosophie te onderwijzen zonder uitdrukkelijk verlof van den koning.

In zijn college hield hij zich nu met de welsprekendheid en de mathesis bezig, en TALON gaf zijne, langen tijd gebruikte, Rhetorica uit met de openlijke verklaring, dat de zaak van RAMUS de zijne was, en dat beiden besloten waren de philosophie uit de duisternis en barbaarschheid te rukken. RAMUS zelf gaf eene Latijnsche vertaling van de eerste boeken van EUCLIDES, opgedragen aan een zijner voormalige medeleerlingen van het college van Navarre, dien hij aan zich verbonden had, den kardinaal CHARLES DE LORRAINE, en op uitnoodiging kwam hij in 1545 als principaal aan 't hoofd van het *College de Presles*. Een zijner leerlingen heeft getuigd, dat er geen zoo bezocht college te Parijs gevonden werd. RAMUS hield zich nu in, maar legde zich des te meer met TALON, die hem ook hier gevolgd was, op de verbetering van het onderwijs toe. Op nieuw leerden zij de Grieksche en Latijnsche letteren, paarden de studie der welsprekendheid aan die der wijsbegeerte, en terwijl TALON den laatste in de morgenuren onderwees, gaf RAMUS des avonds lessen in de rhetorica, in welke hij telkens uit de schriften der ouden de natuurlijke regels der logica aanwees. Eene vervolging ook te dier zake werd door een anderen, voormaligen medeleerling, den kardinaal CH. DE BOURBON, voor hem onschadelijk gemaakt. En na den dood van FRANS I, kreeg hij in 1547 door tusschenkomst van CHARLES DE LORRAINE van HENRI II de vrijheid van spreken en schrijven over de wijsbegeerte terug. Van deze maakte hij gebruik tot eene, wel verzachte, maar ook vermeerderde uitgave van zijne twee veroordeelde werken, en hij voegde er aan toe geschriften over de brieven van PLATO, oratorische werken van CICERO, diens *Somnium Scipionis* en *de Fato*, en de *Rhetoricae*

distinctiones van QUINCTILIANUS, terwijl hij in eene Oratie over de vereeniging van welsprekendheid en wijsbegeerte voor de rhetorica, evenals voor de overige vrije kunsten, eenen meer redelijken en methodischen vorm verlangde. Op nieuw heftige tegenstand van den hoogleeraar, thans rector der Universiteit, PIERRE GALAND, dien RAMUS den boozen geest der Parijsche akademie noemde, en die, QUINCTILIANUS in bescherming nemende, RAMUS beschuldigde van de jeugd te bederven door haar, met minachting sprekende over den grooten rhetor, verwaandheid en allerlei schandelijke ondeugden in te prenten. In dezen strijd mengde zich nu de leerling van GALAND, JACQUES CARPENTIER, regent voor de philosophie aan het *College de Bourbon*, sedert de geweldigste en meest volhardende vervolger van RAMUS. Hij beschuldigde hem van overtreding der reglementen, door als professor der philosophie ook de dichters en redenaars te verklaren. De Universiteit werd tegen 15 Januari 1551 bijeengeroepen om tusschen haren rector en haren vijand (universitatis hostem) te beslissen, en door middel van de theologische faculteit vooral werd eene voor RAMUS ongunstige uitspraak verkregen. Een appèl echter op het Parlement verschafte hem een arrest, dat wel in schijn de Universiteit in 't gelijk stelde, maar hem met de daad de vrijheid, die hij in het onderwijs bezigde, waarborgde. Het gunstigste gevolg van dit geruchtmakend proces was, dat CHARLES DE LORRAINE, bekend geworden met de listen en lagen waaraan RAMUS bloot stond, den koning bewoog, een nieuwen leerstoel van welsprekendheid en wijsbegeerte aan het *College Royal* voor hem te stichten in Augustus 1551.

Reeds een maand daarna opende hij zijne lessen met eene Oratie, die eene gebeurtenis heeten mocht. De Universiteit, het Parlement, de Geestelijkheid was er in grooten getale vertegenwoordigd, en RAMUS had de gelegenheid, om voor tweeduizend hoorders zijn onderwijs en zijn karakter, zoo geweldig aangerand, te handhaven. WADDINGTON (p. 79) heeft haren inhoud en geest uitnemend doen kennen. Zij, meermalen herdrukt, is voor dien tijd een meesterstuk van bevalligheid, eenvoudigheid en edele waardigheid. Moeilijk, zegt WADDINGTON, zou men uit de geheele 16e eeuw een werk van polemiek kunnen aanvoeren, waarin zooveel beschaafdheid zich met zooveel ijver en levendigheid vereenigde. Aan het schitterend

optreden beantwoordde zijn onderwijs. Zijn stem, tot hiertoe binnen de wanden van een college besloten, weerklonk nu door Parijs en verzamelde eene tallooze schaar rondom zijn katheder. De natuurlijke logica van het gezond verstand had haar publiek orgaan, en de wijsbegeerte trad een nieuwen weg op. RAMUS besefte al het gewicht van zijn toestand. »De jeugd onderwijzende was hij een staatsman" (PASQUIER); hij »sprak en seigneur" (BRANTÔME); men merkte in zijn manieren en taal iets fiers en edels, dat men bij anderen miste. In welsprekendheid en talrijk gehoor stond hij weldra boven allen, en zijn naam voerde heel wat vreemdelingen aan. Met CICERO begon hij zijn onderwijs, wiens Oraties hij plan had alle te behandelen. Vandaar overgaande tot de poëzie, commentariëerde hij op zijne wijze de *Bucolica* en *Georgica* van VIRGILIUS en het eerste boek van diens AENEIS. Ook over de Commentariën van CAESAR hield hij een cursus, die aanleiding gaf tot het verschijnen van twee werkjes, die, door aanzienlijke mannen in 't Fransch vertaald, populair werden, het eene *De moribus veterum Gallorum*, het andere *De militia Caesaris.* Ook gaf hij in 1559 eene Latijnsche, 1560 eene Grieksche, 1562 eene Fransche grammatica uit, als wegwijzer voor eene beknopte, eenvoudige en aantrekkelijke leerwijze. Want de letteren waren voor hem niet doel maar middel, als voertuig voor zijn onderwijs in de vrije kunsten en bovenal in de logica, die hij uit de schriften der ouden in het licht stelde. Die van CICERO dienden hem voor de rhetorica en de dialektiek; de *Georgica* voor de physica; het *Somnium Scipionis* voor de astronomie. Het behoorde tot zijn methode, dat hij op die wijze het onderwijs veraangenaamde, verduidelijkte en praktisch bruikbaar maakte. Het laatste vooral had daarbij zulk een overwicht, dat men hem »den *Usuarius*" noemde. Zoo deed hij in 1554 de professoren van het *College de Presles* oratorische oefeningen over onderwerpen van praktische philosophie voor de leerlingen invoeren.

In 1553 zette hij in zijn vroeger verboden werk, dat ieder jaar herdrukt werd onder den titel van *Institutiones dialecticae*, opzettelijk het nut en het gebruik der logica uiteen; zij, één met de dialektiek, was hem de wetenschap der wetenschappen, en elk van deze slechts hare toepassing op een bijzonder onderwerp. Tot in zijn college-kamer werden daartegen oproerige bewegingen ver-

wekt, die hij echter door kalme waardigheid zóó overwon, dat zij in uitbundige toejuichingen eindigden. Maar tot voor het Parlement kwamen ook nu weder de oude klachten over de wijze, waarop hij ARISTOTELES verklaarde, en over de vereeniging van wijsbegeerte en welsprekendheid. Bleef zijne vrijheid gehandhaafd, althans voor de vrije leeruren, die meerdere waren dan de *dies Aristotelici*, waarop een uur aan dien wijsgeer moest gewijd worden, in den strijd die er op volgde zag hij ook TURNEBUS tegen zich optreden, als tegen »een nieuwigheidszoeker, die zich als *usuarius* altijd achter het praktisch nut der wetenschap terugtrok, en elken strijd over den inhoud vermeed om zijne onkunde te bedekken." Bij zijn stilzwijgen op strijdschriften volhardende, liet hij hem door TALON beantwoorden (*Admonitio ad* TURNEBUM). Maar één verwijt vooral had hem getroffen: dat hij in zijn eigene werken gedurig veranderingen maakte. Deze onvastheid beschouwde hij als zijne vastheid in het altijd zoeken naar de waarheid; en de vrucht was in 1554 eene voortreffelijke uitgave zijner *Institutiones dialecticae*, in 1555 eene Fransche dialektiek, in 1556 *Dialecticae libri duo*, en eindelijk zijne omgewerkte *Animadversiones Aristotelicae* als *Scholae dialecticae*.

Zoo wijdde RAMUS de acht eerste jaren van zijn onderwijs bij het *College Royal* aan de drie vrije kunsten, die hij de elementaire of exoterische noemde, Grammatica, Rhetorica, Dialectica. Daarop ging hij zijne Logica ook op de overige toepassen. Hiertoe moest hij in de eerste plaats de Mathesis, gelijk vroeger het Grieksch, zich zelf leeren [1], en van hem verschenen Mathematische, Arithmetische, Geometrische, Optische leerboeken en geschriften, zoodat in 1562 schier nog alleen de Moraal, Politiek en Theologie niet door hem behandeld waren. Intusschen had hij zooveel invloed ook buiten's lands gekregen, dat b.v. aan de Hessische Universiteiten ARISTOTELES grootendeels voor hem geweken was, en de beoefenaars der dialektiek daar Ramisten heetten.

In zijn laatste tien jaren bleef ook de theologie niet vreemd aan zijn bemoeiing. Tot 1561 was hij een gehoorzaam zoon der Roomsche Kerk geweest en kon men hem van ketterij niet ver-

[1]) De geweldige inspanning, die hem dit zonder voorgangers of hulpmiddelen kostte, heeft hij treffend beschreven in zijne Openingsrede van 1563 (*De sua professione*).

dacht maken, hoezeer hij ook om zijn weerzin tegen het Aristotelisme, dat de Kerk der middeleeuwen tot haar steun genomen had, voor een twijfelaar, ongeloovige, ketter gescholden, door de theologische faculteit veroordeeld en, toen hij tegen het leeren van de moraal van ARISTOTELES als weinig christelijk optrad, van de kansels bestreden was. Maar sedert werd het anders. De bekende samenspreking te Poissy gaf aanleiding, dat hetgeen, niet buiten verband met zijn weerzin tegen het Aristotelisme, en onder den sterken invloed dien de Hervorming rondom hem oefende, onbewust was voorbereid, bij hem tot bewustheid kwam. Daar was het de kardinaal DE LORRAINE, reeds niet meer zijn vriend, die hem de oogen opende, als deze de misbruiken der toenmalige Kerk, de ondeugden der geestelijkheid en de voortreffelijkheid der oorspronkelijke Kerk erkende. Hierover schreef hem RAMUS later (October 1570), terwijl hij zijn overgang rechtvaardigde (*Collectio praefationum* 256): »Men verwijt mij, dat ik lichtvaardig den eeredienst en het geloof mijner vaderen verlaten heb. Maar als het waar is, dat men mij nooit van lauwheid in de menschelijke wetenschappen en letteren kon beschuldigen, moest men dit nog minder in de heiligste aangelegenheden doen. Intusschen is het niet door mij zelven, maar door eene weldaad van U — de grootste van alle, waarmeê gij mij overladen hebt — dat ik die kostelijke waarheid heb geleerd, welke gij in uwe rede bij het gesprek te Poissy zoo goed hebt uiteengezet: dat van de vijftien eeuwen sedert Christus de eerste waarlijk een gouden eeuw geweest is, en dat, naarmate men van haar verwijderd werd, alle volgende eeuwen al meer en meer gebrekkig en bedorven werden. Toen te kiezen hebbende tusschen die verschillende tijden van het Christendom, heb ik de gouden eeuw verkozen, en sedert niet opgehouden de beste theologische schriften te lezen. Ik heb mij in betrekking en gemeenschap gesteld met de godgeleerden zelven, zooveel ik maar kon, en eindelijk voor mijne eigene onderrichting Commentariën over de voornaamste punten van den godsdienst geschreven." Gelijk uit het laatste mede blijkt, gaf hij, die nooit iets ten halve deed, zich toen weder geheel aan deze richting van zijn geest over, paste ook hierbij zijne logica toe, en wendde dit onderzoek met dezelfde vrijheid als in de wetenschappen aan. »Ardor logicae," schreef hij

zelf, »invasit dominium religionis;" en aangesproken over zijn verlaten van de mis, betuigde hij onverbolen: vooral twee zaken in de Schrift waren in later tijd miskend en misvormd, het sacrament van het heilig avondmaal en het tweede gebod tegen den beeldendienst. In 't begin van 1562 ruimden dan ook zijne leerlingen in het *College de Presles* de beelden op, en in het ontwerp van hervorming der Universiteit, dat hij indiende, stelde hij voor de theologie, studie van den Bijbel en verklaring van O. en N. Testament in de grondtaal vooraan.

Toen bij den eersten godsdienst-oorlog, 4 Juli 1562, de Calvinisten uit Parijs verdreven werden, vluchtte RAMUS naar het koninklijk kasteel te Vincennes. Met den vrede van Amboise, Maart 1563, keerde hij terug, en, was zijn rijke bibliotheek geplunderd en zijn *College de Presles* aan een ander begeven, aan het *College Royal* opende hij in Augustus zijn onderwijs weder met eene *Oratio de professione artium liberalium*. Thans onderwierp hij de physica en metaphysica aan de kritiek zijner logica, en gaf de uitkomsten hiervan in zijne *Scholae physicae* en *Scholae metaphysicae* uit. Intusschen wees hij een eervol en zeer voordeelig beroep tot Hoogleeraar te Bologne »om zijn land en zijn koning" af, en met de beroemde geleerden LAMBINUS en TURNEBUS (die zijn vriend geworden was), vormde hij in dat tijdperk een schoon drietal aan de Parijsche Universiteit. Maar tevens steeg de woedende haat van zijn onverzoenlijken vijand, CARPENTIER, ten top, en bij het uitbreken van den tweeden godsdienstoorlog, September 1567, werd bepaaldelijk zijn leven bedreigd. Hij vluchtte nu naar St. Denis in het kamp van CONDÉ, waar hij door zijn welsprekendheid de Duitsche troepen bewoog om half afbetaald naar Parijs te trekken. Na den vrede van Maart 1568 keerde hij andermaal terug, maar nu verwisselde hij zijn onderwijs met eene buitenlandsche reis, waartoe hij van den koning verlof kreeg met opdracht om de buitenlandsche academies te bezoeken. Vooraf stichtte hij bij testament een leerstoel voor de mathesis, door zijn discipel REISNER en verder bij concours te bezetten.

De laatstgenoemde en een ander discipel, BANOSIUS, een zijner drie levensbeschrijvers, verzelden hem als secretarissen; de reis duurde twee jaren, strekte zich over Zwitserland en Duitschland uit, en deed hem vooral te Straatsburg, Bazel, Zurich, Bern, Hei-

delberg, Frankfort, Neurenberg, Augsburg, Genève, Lausanne vertoeven. Op de meeste dezer plaatsen werd hij als een beroemd man met openbaar eerbewijs ontvangen, en van wege de stad en universiteit luisterrijk onthaald. Overal vond of maakte hij dankbare leerlingen, en kwam hij met de belangrijkste personen in de meest nauwe aanraking. Zoo te Straatsburg met STURM, den grondvester der Hoogeschool en ijverig protestant; te Bazel, waar hij zich bijna een jaar ophield, met FREIGIUS, Hoogleeraar in de logica, die zoo door hem gewonnen werd, dat ook hij later zijn leven beschreef, en met de godgeleerden SULCER, wiens onderwijs hij geregeld volgde, en GRYNAEUS; te Zurich vooral met BULLINGER en diens geestverwanten; te Heidelberg met PYTHOPAEUS, URSINUS, TREMELLIUS, die zijn gastheer was, en van wien hij, 8 November 1566, schreef: »ik zet mij gaarne neder aan de voeten van dezen Gamaliël, en wensch het overige van dit jaar aan de studie der theologie te wijden." Hier te Heidelberg zou hij eene plaats aan het Gymnasium, al ware het de vierde, hebben aangenomen, maar het stuitte af op hetgeen in het officiëele protokol staat geschreven: »hij is geen Aristotelicus". Andere aanbiedingen van onderscheidene vorsten wees hij verder zelf af, schrijvende, 28 Maart 1570: »ik ben besloten, zoo lang ik geld en vertrouwen heb, mijne vrijheid te behouden, en mij zelven genoeg te zijn, gelijk ik tot hiertoe gedaan heb." Te Heidelberg voegde hij zich openlijk bij de Gereformeerden, door deel te nemen aan hun godsdienstoefening en avondmaal. Zestig studenten trachtten daar bij een adres hem op den open gevallen leerstoel der moraal te brengen; Keurvorst FREDERIK III wilde het; RAMUS stelde zich ter beschikking van de faculteit *des arts et des sciences* voor een cursus; maar de Senaat wees hem af, omdat zijn »leer strijdig was met de waarheid en de leer van ARISTOTELES, die het officiëele onderwerp van het onderwijs te Heidelberg en aan elke goede akademie was". FREDERIK hield vol, en RAMUS kondigde voorlezingen aan. Een hevig tumult barstte bij zijn optreden los, maar ook nu deed hij dit in toejuiching verkeeren, en drie weken hield hij zijne voorlezingen. FREDERIK wilde nu ook voor zijn zoon, dat RAMUS zijne dialektiek zou leeren, maar deze zag er om den tegenstand van af, evenwel onder het openlijk verwijt: »dat men de wettige en edele dochter van Heidelberg, de ware dialektiek, daar door AGRICOLA ge-

leerd, als eene vreemde weerde." Te Genève hield hij op verzoek weder voorlezingen. Vele studenten namen zijne logica aan, die ook door een Hoogleeraar in 't Grieksch werd voorgestaan, en twee aanzienlijke jonge Schotten voor zich won. Haar leerde hij nog in Juli 1570 te Lausanne.

Den 1sten September van dat jaar te Parijs teruggekeerd, werd hij door NANCEL (later ook een zijner levensbeschrijvers) verwelkomd met de verklaring: »je félicite surtout l'academie de Paris de recouvrir son orateur, son philosophe, son ornement et sa gloire". Maar hier werd thans van allen, die aan het onderwijs deelnamen, gevorderd, dat zij den Roomsch-Katholieken godsdienst waren toegedaan, en aan RAMUS waren zijn begunstigers ontvallen. Over het verlies zijner betrekkingen schreef hij aan CH. DE LORRAINE: »Nadat ik de hervorming der vijf eerste vrije kunsten ten einde gebracht en nog grooter ijver aan de andere besteed heb, veroordeel mij nu liever tot het harde en pijnlijke bedrijf van het smeden en polijsten der wetenschap, waartoe ik mij aanbied. Daarna heb ik slechts één wensch, mijn overige dagen aan de studie der Heilige Schriften te wijden". En dit bracht hem ook bij dat schrijven op hetgeen in dezen tijd door hem meermalen als eene dringende behoefte werd voorgesteld: »Met de inkomsten van ééne zijner vele abdijen zou de kardinaal mannen kunnen aan 't werk stellen, die de Heilige Schrift uit de grondtalen zouden overzetten, en in eene methodische tabel de beginselen en voorbeelden der leer bijeenbrengen."

Maar RAMUS werd van al zijne bedieningen uitgesloten, en eene aanstelling te Genève, die men nu voor hem wilde, sloeg BEZA af. Met hem was hij reeds te Heidelberg in briefwisseling getreden, waarbij BEZA betuigde, dat hij in het ongenoegen deelde, waarmede velen zijne *Animadversiones* tegen ARISTOTELES hadden zien verschijnen, maar dat dit hunne persoonlijke genegenheid in niets behoefde te storen. (*Epist. Theol.* 1573 N°. 34.) Thans heette het: er was geen geld, en ARISTOTELES moest gehandhaafd worden; »maar bezoek Genève en gij zult er veel vreemde discipelen vinden", 1 December 1570. Door bemiddeling van zijn medeleerling en vriend aan het *College van Navarre*, thans kanselier der Universiteit geworden, CHARLES DE BOURBON, mocht RAMUS althans zijn titels en traktementen behouden. Bij den koning en de koningin wist hij het gevoelen

ingang te doen vinden, dat de wetenschappen in de landtaal moesten onderwezen worden; hieraan wilde hij zijne pen wijden, terwijl hem de mond gesloten was, en vele geletterden juichten dit toe. Maar bovenal hield hij zich thans met theologische studie bezig. Hij werkte *Commentarii de religione christiana* uit, waarvan hij te Zurich reeds het concept aan BULLINGER had medegedeeld en dat BANOSIUS na zijn dood in 1576 het licht deed zien. Ook zij beoogden, vrij van de overgeleverde bepalingen der Roomsche kerk, in den geest der hervorming eene meer redelijke en praktische opvatting van het Christendom te bevorderen.

Tevens trad hij nu, (1571), in de Protestantsche kerk voor meer deelneming van de gemeenten aan het kerkbestuur en tegen spitsvondige bepalingen omtrent het avondmaal op, en ofschoon MORELLI veel meer dan hij hierin partij-man was, deed zijn naam hem daarvoor gelden. BEZA had hij hierin tegen zich, en deze schreef 1 Juli 1572: »Die pseudodialecticus, dien veel geleerden reeds *le Rameau de Mars* hebben genoemd, heeft een ernstig dispuut opgeworpen over het geheele bestuur der kerk, dat hij beweert democratisch en niet aristocratisch te moeten zijn. Daarom heeft de Synode van Nîmes, waaraan ik deel nam, dit gevoelen, dat, naar mijne meening, volstrekt ongerijmd en verderfelijk is, veroordeeld. Zoo hij met zijn kleine bende zich niet onderwerpt, (in het *Colloque de Beauvoisin* waartoe zij opgeroepen waren), zal hij veel last veroorzaken, want hij is een man, altijd gereed om beroering te brengen in hetgeen het best geregeld is."

RAMUS intusschen behoorde tot de religieusen en niet tot de politieken onder de Hugenooten en vermaande, met CAPPELLUS, van geweld zich te onthouden. Kort voor zijn dood zeide hij: Laat ons ons vereenigen in een gevoelen van ootmoed voor God en menschen; dat Hij Satan van ons verwijdere, die de bewerker is van alle tweedracht onder de Christenen; dat Hij zich verwaardige hen te verlichten met zijnen Heiligen Geest en hen onder elkander te verzoenen, opdat allen met éen hart en éene tong de eer van hunnen Schepper verheffen.

Dien dood — het is bekend — vond PIERRE DE LA RAMÉE in den Protestanten-moord, 25 Augustus 1572, den tweeden dag na den Bartholomeus nacht, toen hij, op de ruwste wijze mishandeld,

viel als een slachtoffer van zijn ernstigen ijver, niet minder voor eene vrije beoefening van redelijke wetenschap, dan voor de vrije belijdenis van een redelijk godsdienstig geloof.

II.

NAWERKING VAN HET RAMISME BIJ ARMINIUS EN DE OUDE REMONSTRANTEN.

Uit het rijke leven van RAMUS zijn in het bovenstaande alleen hoofdzaken herinnerd, en wel zulke die dienen konden, niet om zijn karakter en persoonlijke werkzaamheid te beoordeelen, maar om den aard van zijn streven te doen kennen. Daarin heb ik mij wat minder beperkt, omdat zulk een leven op zich zelf belangrijk is, en het zijne niet meer tot de meest bekende behoort. Maar nu dan ook staat ons het wezen van het Ramisme, van alles wat van RAMUS uitging, klaar voor oogen. Het was duidelijk al hetgeen, boven reeds herhaaldelijk aangeduid. Het streven van den nieuweren tijdgeest om, ontslagen van de traditioneele beperkingen van school- en kerkgezag, in wetenschap en godsdienstig geloof de natuurlijke leiding van den menschelijken geest naar zijne toenmalige ontwikkeling te volgen, dit streven bracht RAMUS in dadelijke, nog oppervlakkige maar eenvoudige toepassing op al de takken van wetenschap van dien tijd, ten laatste ook op de wetenschap van het Christendom. Zoo werd dit streven van den tijd door 't Ramisme, meer dan door iets dat er aan voorafging, als 't ware geresumeerd, bepaald, en in wijden omvang praktisch verwezenlijkt. Hierdoor tot zelfbewustheid gebracht, moest het, als een lichte, niet diep gegronde overgangsvorm, daarin het begin van zijn einde vinden. Maar totdat dit een halve eeuw later bleek, oefende het in zijnen tijd een invloed, zoo als noch VALLA met al zijn oorspronkelijkheid en stoutheid, noch AGRICOLA met zijn geleerdheid en fijne beschaving, noch VIVES, eo usque in philosophia et bonis litteris progressus, ut vix novi quid cum eo committere ausim (ERASMUS), hebben kon. Daarvan lag de oorzaak eensdeels in deze zijne voorgangers en de behoefte van den tijd door hen allengs teweeggebracht, anderdeels in RAMUS' persoonlijke gaven, zijn onver-

schrokken en doorzettenden ijver, zijne veelzijdige bekwaamheid en welsprekendheid, de beknoptheid, klaarheid, bevalligheid van zijn onderwijs en zijne schriften, en eindelijk in het bijkomende, de plaats die hij aan 't *College Royal* in de geleerde en beschaafde wereld innam, zijn wetenschappelijke reis, en zijn tragisch einde.

En werkelijk is die invloed groot geweest. THOLUCK o. a. heeft dien in bijzonderheden nagespoord, en in zijne *Vorgesch. des Rationalismus* (1er Theil: das akademische Leben des 17en Jahrh., 2e Abth.) doen kennen. Hij, de Duitscher, het Ramisme als de Ramistische philosophie beschouwende, kenmerkt deze aldus: »Sie ist eines von den damals auftauchenden mancherlei Versuchen, der Philosophie ein leichteres und gefälligeres Gewand, oder auch einen praktischeren Charakter zu geben." En hij herinnert het oordeel van den waardigen vertegenwoordiger van het oude stelsel, KECKERMAN, (Praecognitorum 1618 Lib. II C. V.) over RAMUS, die, uit afkeer van de textualis philosophia der Sorbonne, hare duisterheid en verwardheid, al te heftig tegen ARISTOTELES lostrok — en die de ongehoorde verbreiding, welke hij in Duitschland en Engeland gevonden heeft, terwijl Frankrijk en Italië hem afwezen, niet aan de deugdelijkheid zijner leer te danken had, maar daaraan, dat hij de school-termen der strenge dialektiek vermeed, en redekunst en bevalligheid in de plaats stelde van de studie der peripatetici, die er op zoo afschrikkende wijze gedreven werd, dat men zich op het zeggen van AMMONIUS beriep: »studia peripatetica requirere tolerantiam laborum asininam."

Van die ongehoorde verbreiding heeft THOLUCK in een kort overzicht het volgende vermeld. Door elegante humanisten, door mannen van Erasmiaanschen geest werd het Ramisme volgaarne aangenomen. Minder gunst vond het over 't algemeen bij de Lutherschen, maar uit hun tegenstand blijkt de invloed, dien het had. In Keur-Saksen werd het in 1606 bij vormelijk decreet van de universiteiten uitgesloten; de Helmstadter statuten van 1597 vergunden er slechts twee doctores privati voor; bijna alleen aan de Luthersche gymnasiën hield het zich staande, door BUSCHER, den bestrijder van CALIXTUS, ijverig verdedigd. Maar karakteristiek voor de Gereformeerde theologie in hare richting op het praktische en algemeen verstaanbare is het, dat het Ramisme bij haar tot zoo

groot aanzien kwam. In Bazel vond RAMUS een beslisten aanhanger in POLANUS. Te Herborn was het Aristotelisme in 1606 reeds vreemd geworden en schreven de statuten van 1609 de dialektiek van RAMUS voor, en ALSTEDT gaf zijn Logica met den Commentaar van ALTING uit. In de Nederlanden stonden NIC. RAUCELIUS, RUD. SNELLIUS, SCALIGER, JAC. ALTING aan zijne zijde en was ARMINIUS het Ramisme toegedaan, terwijl zijn tegenstanders het met ARISTOTELES hielden. In Cambridge had de *Logica* van RAMUS de alleen-heerschappij, en nog in 1670 werd door MILTON daarop een Commentaar gegeven. Landgraaf MAURITS VAN HESSEN zond zijne zonen opzettelijk derwaarts om in haar onderwezen te worden en voerde haar op zijn gymnasium te Kassel in. Te Straatsburg werd zij door STURM, in Heidelberg door TREMELLIUS, OLEVIANUS, PISCATOR voorgestaan.

Hierbij is nog te voegen dat van de meeste van RAMUS' werken een tal van uitgaven, van zijne Dialektiek meer dan 20 noodig waren. En wat ons vaderland betreft, kan het volgende mede van de wijde verbreiding van het Ramisme en zijn invloed getuigen. De *Geometria* van RAMUS werd door W. SNELLIUS, den zoon en opvolger van den beroemden RUDOLF SNELLIUS te Leiden, in 't Nederduitsch overgezet, Amsterdam 1622 4°.; van onderscheidene zijner andere schriften verschenen uitgaven hier te lande, en betrekkelijk groot is zelfs het aantal werken van RAMUS, dat zich in onze openbare Bibliotheken bevindt.

Die der *Utrechtsche Hoogeschool* bezit:

Institut. Dial. Libri III, Paris 1554; Arithmet. Libri II. Geometr. L. XXVII. Basil. 1580; idem opus, ed. 1627;

Die der *Groningsche:*

Scholae Mathem., Sch. Arithm., Sch. Geometr. 1599;

Die der *Koninkl. Academie* van wetensch. en letteren:

Cicero de Opt. Gen. Orat. praelect. illustr. 1537. Cicero de Lege Agr. praelect. illustr. 1563; Cicero de Fato, praelect. illustr. 1665;

De *Koninkl. Bibliotheek:*

Gramm. Franç. Paris 1572; Gramm. Graeca Francf. 1576. Traicté des façons des anciens François Par. 1559; Liber de moribus vet. Gallorum Basil.; Instit. Dial. ex Melanchthonis et P. RAMI praelect. descr. Norimb. 1584. Dialect. libri II. expos. a BIDERFELDIO ed. 2a

Herborn. 1610. RAMI Meetkonst in 't Neerd. door W. SNELLIUM Amsterdam 1622. 4°.;

de *Amsterdamsche* Stads-Bibliotheek:

Opticae L. IV, 1615; Grammat. Lat. 1612. Dialect. L. II, 1619; Arithmet. L. II, 1611. Geometr. L. 27, 1612; AUD. TALAEI Rhetor. 1619; de Militia J. Caesaris, 1584; De moribus vet. Gall. 1584;

De Bibl. *der Remonstr. Gemeente te Rotterdam:*

Comment. de religione Chr. quat. et RAMI vita a BANOSIO, 1583;

De *Leidsche Acad. Bibliotheek:*

Prooemium Mathem. Par. 1567; Scholae in liber. Artes, Bas. 1571; Praelect. in Cic. Orat. 1584; idem cum vita RAMI per FREIGIUM, Bas 1575; AUD. TALAEI Collect. Praefat. Paris 1577; Ciceronianus, Francf. 1580; Rudim. Gramm. Lat. L. Bat. 1584. Opticae L. IV, 1606, met aant. naar 't schijnt van SNELLIUS; idem opus, 1615. Arithm. L. 2. Paris 1577, id. op. rec. a STADIO, L. Bat. 1584; Gramm. Lat. ed. aucta. L. Bat. 1584; Comment. de relig. Chr. acced. vita RAMI a BANOS. Francf. 1594.

In 't begin der 17de eeuw werden hier te lande in de openbare scholen dialektiek en rhetorica naar de leerboeken van RAMUS en zijn discipel OMER TALON onderwezen. Dit blijkt b.v. uit de getuigenis van den Deventerschen Rector GUALTERUS SYLVANUS: »*In Tertia* 's morgens tusschen 7 en achten wert gedoceert van den Rector DIALECTICA PETRI RAMI in 4 dagen en in de overige 2 *Rhetorica* TARAEI"[1]. Omtrent het Gymnasium te Leeuwarden, heeft Professor BOOT aangeteekend: compendio Rhetorices initio utebantur, quod AUD. TALAEUS — composuit, — Dialectica PH. MELANCHTONIS et PETRI RAMI[2]. Te Rotterdam bevinden zich onder de oude schoolboeken van het Erasm. Gymn. TALAEI *Rhetorica* ex P. RAMI, *prael.* Rott. 1657 en P. RAMI, *Dial. L.* II, Amst. 1660; en nog in de schoolorde van 1706 werd het gebruik van TALAEI *Rhetorica* voorgeschreven[3].

Het kon dan wel niet anders, of het Ramisme moest bij zijn eersten, grooten opgang, weinige jaren na RAMUS' vreeselijken

---

[1]) *Bijdr. t. d. Gesch. v. Overijssel,* door v. DOORNINCK en NANNINGA UITTERDIJK, 1874, Ie Deel, 3e Afl. p. 251.

[2]) *De Hist. Gymn. Leov.* 1854, p. 59.

[3]) Dr. KAN, *Gesch. van het Erasm. Gymn.* 1876, blz. 55 en 145.

dood, ook te Leiden de aandacht van een jongeling als ARMINIUS trekken, ja, in verband met zijn aanleg en geest meer doen dan dit, eene ingenomenheid verwekken, die te Genève bij hem en UYTENBOGAERT werd versterkt [1]. Wellicht staat het niet buiten verband hiermede, dat de bibliotheek der Hoogeschool, waaraan, evenals SNELLIUS, ARMINIUS later zelf als Hoogleeraar onderwees, zoo vele werken van RAMUS bezit, de meeste niet tot die vakken betrekkelijk, waarvoor SNELLIUS leefde. Toch moeten wij ons aan den anderen kant van dien invloed van het Ramisme op ARMINIUS en door hem op hen, die hem volgden, geene verkeerde voorstelling maken. Reeds de uitgever van UYTENBOGAERT'S leven voegde in zijne voorrede aan het daaruit boven vermelde omtrent ARMINIUS dit toe: hoewel hij dezelve (Logica van RAMUS) daarna verlatende, zich meest hield aan de Aristotelische. Al blijkt van dit laatste niet genoeg, om veel aan het hier uitgesproken oordeel te hechten, zeker is het, dat wij in ARMINIUS' schriften geenerlei uitdrukkelijke vermelding van RAMUS of verwijzing naar hem aantreffen. Maar het was ook, gelijk wij vroeger opmerkten, niet eene bijzondere leer, die men van RAMUS overnam. Het was eene methode van onderzoek en van behandeling van zaken waarin hij voorging, en waardoor hij een vormenden invloed oefende, die bij menschen als ARMINIUS zelfstandig gewijzigd, zijne nawerking kon blijven oefenen, ook al bleef er geen eigenlijk Ramisme voor hem meer bestaan.

De vraag die hier verder antwoord verdient, kan dan ook alleen deze zijn: of van zulk eene nawerking bij ARMINIUS en zijn eerste volgers iets te bespeuren is? En hierbij bedenkt ieder deskundige van zelf, dat zoo iets niet in bijzonderheden met den vinger is aan te wijzen, maar algemeene karakteristieke trekken van overeenkomst hier het eenige zijn, dat verwacht kan worden. Daaromtrent meen ik het volgende te moeten doen opmerken.

Reeds in de omstandigheden, onder wier invloed ARMINIUS als kind en jongeling zich vormde, lag in verband met zijn natuurlijken aanleg niet weinig dat hem als voorbeschikte, om in den tijd van

---

[1]) Es war nicht zufallig dasz von ARMINIUS dem RAMUS vor dem ARISTOTELES der vorzug gegeben würde (THOLUCK).

overgang en vernieuwing dien hij beleefde een sterken indruk te ontvangen van een streven, als van RAMUS was uitgegaan, zoodat ook daardoor zijn eigen streven eene blijvende richting verkreeg. Met uitstekende vermogens bedeeld, uit bekrompen middelen opgevoed, en reeds vroeg onder vreemden, werd hem eene zelfstandigheid en wilskracht eigen, die o. a. bleken, toen hij na den moord der Spanjaarden te Oudewater, op 15, 16jarigen leeftijd, alleen, uit Hessen zijne vaderstad bezocht, en met diep geschokt gemoed te voet van daar naar Marburg wederkeerde. Het gewone medegaan op aangewezen wegen valt doorgaans in zoo gevormde karakters niet. En de eerste onder wiens invloed hij buiten 's lands nog als kind stond, was een priester, AEMILIUS, die, omdat hij uit overtuiging de mis niet meer bedienen kon, uit Oudewater had moeten wijken, en zich vooral te Utrecht met hem ophield; de ander onder wiens leiding hij daarna kwam, SNELLIUS, de taal- en wiskundige, die om de tyranny der Spanjaarden te ontgaan zijn vaderland verlaten had. Voor dezulken wordt vrije beweging naar de inspraak van eigen geest eene behoefte, waaruit zich ook de vroeger vermelde navraag omtrent ARMINIUS door Burgemeesteren van Amsterdam — al zagen zij het rechte niet — bij BEZA verklaart. En terwijl SNELLIUS zelf hierdoor naar het Ramisme, zooals wij hoorden, was heengeleid, moest dit door overeenstemming van geest en strekking wel een sterke ingenomenheid bij ARMINIUS verwekken.

Ja, wordt ons dit niet als van zelf herinnerd, reeds door veel dat wij uit zijn werk en leven als predikant te Amsterdam weten? Wij denken het eerst aan die vrijere dogmatiek, welke bij zijne behandeling van den brief aan de Romeinen voor de gemeente de eerste ernstige verdenking van onrechtzinnigheid tegen hem verwekte; dan aan die zelfstandigheid van geest, waardoor hij o. a. bij het onderzoek zelf dat dienen moest, om BEZA'S supralapsarische praedestinatieleer tegen gemaakte bedenkingen te handhaven, een tegenovergesteld gevoelen aannam. En niet het minst zeker zal zich de ontvangen indruk hebben geopenbaard in die eenvoudige, klare, mannelijke welsprekendheid, welke door zijn groot gehoor, door zijne ambtgenooten, door zijne levensbeschrijvers aan zijne predikwijze is toegekend. Immers zagen wij

RAMUS, die welsprekendheid en wijsbegeerte nauw verbond, ook daarvoor met woord en voorbeeld ijveren, dat men door zulk een vorm het onderwijs der wetenschap zou aanbevelen, en hoorden wij, hoe zijne schriften zich hierdoor onderscheiden.

In logische dialektiek was, naar wij zagen, de kracht van RAMUS en het Ramisme gelegen. En welke was de indruk dien de leerwijze van ARMINIUS maakte? 't Bleek onder anderen hieraan, dat zeker kerkelijk gedeputeerde bij een der curatoren te Leiden, om het beroepen van ARMINIUS tegen te gaan, verklaarde: se nihil quicquam de ipso compertum habere, nisi quod probus esset logicus, caetera ignarum, an tantus esset theologus cui academicam cathedram credi fas esset [1]. Wie ARMINIUS' schriften maar inziet, ontwaart terstond het logisch dialektisch karakter dat zij dragen. Men zie b.v. hoe hij in zijne *Oratio de certitudine s. theol.* begint met het begrip van *certitudo* te ontwikkelen en vast te stellen. Zelfs in zijne *Analysis cap. IX ad Rom.*, ja, in zijne *Dissert. de vero sensu cap. VII ad Rom.* is er van exegese bijna geen spoor, maar alles logisch dialektische uiteenzetting. Evenzeer kenmerkt zich daardoor weder zijn geheele *Declaratio sententiae* voor de Staten.

De nieuwe richting, de vrijere beweging der geesten was, uit den aard der zaak, het sterkst in hare antithese, in haar verzet tegen het beletsel van alle vernieuwing en vooruitgang, dat in het gezag der traditioneele wetenschap en hare vroegere methode gelegen was. Het verderfelijke hiervan gevoelden al hare voorstanders levendig en zagen ze helder in. Maar op verre na niet even klaar stond het hun voor den geest, wat in de plaats daarvan treden moest. Dat het rechte wetenschappelijke onderzoek wordt bepaald aan de eene zijde door den aard der dingen die te onderzoeken zijn, en aan den anderen kant door den aard van den onderzoekenden menschen-geest, in verband met het doel dat de bestemming van den mensch en van de wereld daaraan geeft — dat zag men zoo op eens niet in, daartoe kwam men eerst van lieverlede. Maar als instinktmatig gevoelde men naar welken kant het henen moest, en volgde wat naar de toenmalige ontwikkeling en den geest des tijds zich als de uitspraak van gezond verstand

[1]) BRANDT, *Vita.* p. 135.

en goeden smaak deed gelden. Ten volle komt dit aan den dag bij hem die voor ARMINIUS' tijd de meest gevolgde voorganger in de nieuwe richting, in de vrijere beweging der geesten was. Overal in RAMUS' schriften vindt ge een, wel niet diep, maar klaar inzicht in het voor zijnen tijd onbestaanbare, belemmerende der scholastieke wetenschap. Doch werd dit reeds in zijne *Animadversiones Aristotelicae* uit levendige overtuiging op de sterkste wijze uitgesproken, te vergeefs zou men, van zijne gelijktijdige *Dialecticae partitiones* af tot zijne laatste openingsrede (1562, *de Professione artium liberalium*) toe, in zijne schriften eene voor ons welgegronde aanwijzing en een afdoend betoog zoeken van hetgeen daarvoor in de plaats moest komen. Maar krachtig afgaande op hetgeen hij hiervan zag of wilde, wendde hij dat op uitnemende wijze praktisch aan.

Ons brengt dit van zelf een eigenaardig kenmerk van het oude Remonstrantisme in gedachten. Hoe dikwijls is ook daarvan opgemerkt, dat het veel sterker was in zijne tegenstelling dan in zijne stelling, dat zijn eerste voorstanders vrij wat beter het onbestaanbare van den goddelijken genade-dwang en het kerkelijk formulier-gezag, dan de gronden en grenzen van hunne geloofs- en kerkelijke vrijheid betoogden. Kennelijk door de vrijere beweging der geesten in wetenschap en letteren aangedaan, beoogden zij, in den geest hunner voorloopers, MELANCHTON, ERASMUS en BULLINGER, COORNHERT, DUIFHUIS, COOLHAAS, ANASTASIUS van de Veluwe en GELLIUS van Sneek enz., op het gebied van godsdienst en kerk eene hervorming, die door Calvinistische belemmering hier was gestuit. Wat die belemmering was zag men duidelijk en bepaald, wat het was dat, daardoor belemmerd, moest worden vrijgemaakt gevoelde en besefte men, maar waarin die vrijheid haren grond had en hoe zij moest bestaan, daaromtrent zou men eerst in den strijd zelven tot eene klaarheid en zekerheid komen, die thans na 2½ eeuw ten deele nog altijd worden gezocht. Ofschoon ARMINIUS in dit laatste beneden niemand zijner voorgangers of tijdgenooten en eerste volgers, ja, boven velen staat, kunnen wij bij het lezen zijner schriften toch ook niet nalaten op te merken, hoeveel bondiger zijn betoog is, waar hij de Gereformeerde praedestinatieleer met FRANC. JUNIUS bespreekt (*Amica Collatio*, Op. ed. 1629, p. 458 en 612) en tegen PERKINS bestrijdt (*Examen modestum*

eta. Op. p. 634), of in zijne *Disputationes publicae et privatae* (Op. p. 197 en 339) antithetisch te werk gaat, dan als hij daar thetisch ageert, of in zijne drie Openingsredenen *de theologia* zijne beschouwing van deze wetenschap uiteenzet.

Vooral de praktische strekking der nieuwe, vrijere richting stond RAMUS, de Usuarius, voor. En ook hierin weder treffen Ramisme en Remonstrantisme samen. Dit laatste wilde eene praktische vroomheid. 't Stond de waarheid voor die naar de godzaligheid is. Het liet zich minder met afgetrokken beschouwing in, meer met hetgeen tot het beleven van het geloof diende, en gelijk de Remonstranten dit bepaaldelijk uitspraken in hunne *Belijdenis*, en, het in de *Instit. Theologiae* van EPISCOPIUS [1] en tot op den titel van VAN LIMBORCH'S *Theologia Christiana* stond uitgedrukt [2], hadden zij hierin ook ARMINIUS zeer bepaald tot hun voorganger. Reeds in de eerste der drie Oraties *de Theologia*, waarmede hij zijn onderwijs opende, verklaarde hij ten aanzien van het object der godgeleerdheid, namelijk God: Objectum illud non objicitur nostrae Theologiae ut cognoscatur tantum, sed etiam ut cognitum colatur. Est enim *practica* hujus seculi theologia et per fidem, alterius seculi *theoretica* est et pura, claraque visione constans [3]. En nog verder ging hij in deze richting bij zijn *privatae disputationes*. Had hij in zijne Oratie God nog het object der theologie genoemd, thans verklaarde hij dit nader aldus [4]: Illa (theologia) definiri potest doctrina vel scientia veritatis quae est secundum pietatem; — objectum doctrinae illius seu scientiae proximum et immediatum non est ipse Deus, sed officium et actio hominis quam Deo praestare tenetur. — Qua de causa theologia non theoretica scientia seu doctrina est, sed practica, actionem postulans totius hominis, unde sequitur doctrinam istam non esse expressam ad exemplar scientiae naturalis, qua Deus se ipsum novit, sed ad exemplar notionis illius, quam Deus de praescriptione istius officii et omnium ad illud requisitorum apud se ab omni aeterni-

---

[1]) EPISC. I. 2. *De Theologia: eam non esse speculativam scientiam sed practicam.*
[2]) v. LIMBORCH. *Theol. Chr. ad praxin pietatis et promotionem pacis unice directa.*
[3]) *Opera Theol.* p. 25.
[4]) *Disput. priv. Thesis I, de ipsa Theol.* Op. theol. p. 269.

tate concepit. Zeker gaf dan ook BERTIUS in zijne lijkrede den indruk weder, dien het onderwijs van ARMINIUS te Leiden had gemaakt, toen hij zeide: Vix pedem intulerat in Academiam, quin statim deprehendit, S. Theologiae consectaneos quaestionum dumetis sese implicatos et, neglectis Scripturis, spinosa quaedam theoremata et problemata sectare. Hoc ille malum, re cum collegis communicata, emendare studuit, et fecit magna ex parte. Revocavit enim priscum illud et masculum et morosum studendi genus, juvenesque pavabundos ad fontes salutis (puros illos atque illimes fontes) retraxit, quantum potuit, ut ex iis religio quaereretur, non illa, quae altercationibus aut nuda speculatione contenta ad animos pascendos comparata est, sed quae charitatem spirat, quae veritatem eam sectatur quae est secundum pietatem; qua discunt adolescentes juveniles cupiditates fugere, domitisque carnis illecebris vitare mundi inquinamenta, eaque facere et pati, quae christianum a gentili discernunt. Illud identidem inculcans Servatoris nostri: nisi abundaverit justitia vestra plus quam scribarum et pharisaeorum, nequaquam ingrediemini in regnum coelorum.

Maar bovenal zagen wij RAMUS daarvoor ijveren, dat in de wetenschap de voorschriften van het traditioneel gezag niet beletten zouden, die van het ontwaakt gezond verstand en den meer gezuiverden smaak te volgen. Dit werd dan ook de geest en strekking van het Ramisme, en het is genoeg bekend, hoe zeer op godsdienstig en kerkelijk gebied het Remonstantisme een streven was van soortgelijken aard. Voor de Remonstranten, als Protestanten van dien tijd, stond het gezag van het schriftelijk Gods woord ontwijfelbaar vast. Maar het redelijk, zedelijk oordeel moest vrijheid hebben, in de leer van dat woord de necessaria en niet necessaria te onderscheiden, om in haar geen goddelijken genadedwang geleerd te vinden, en juist door het dus gehandhaafd gezag van dat woord gewaarborgd te wezen tegen den dwang van kerkelijk leergezag. Men bedenke slechts, hoe de methode, die EPISCOPIUS, naar zijn eigene verklaring, in zijne *Institutiones theolog.* volgde, deze is: dat hij eerst de waarheid der geloofsleeringen en daarna hare noodzakelijkheid aantoonde.[1] En hoe zeer ARMINIUS hun daarin was

[1]) I. 1, Horum duo tantum serio semper expendam, veritatem articulorum omnium et quae singulorum credendorum sit necessitas.

voorgegaan, getuigt al zijn werken en streven gedurende den strijd die juist daarom door de kerkelijke orthodoxie tegen hem gestreden werd. Men herinnere zich alleen, als een afdoend bewijs, met welke argumenten hij voor de Staten van Holland de praedestinatie-leer, die hij bestreed, weerlegde en de zijne verdedigde [1]. De eerste was niet, gelijk men beweerde, fundamentum Christianismi, neque salutis, neque certitudinis de salute. Zij had geen kerkelijke autoriteit der algemeene of bijzondere conciliën voor zich. Zij streed met de natuur van God, met zijn wijsheid, rechtvaardigheid en goedertierenheid, met die van den mensch, als een naar Gods beeld gevormd, vrijwillend, voor eeuwige zaligheid vatbaar wezen, enz. Van zijn gevoelen gold het tegendeel. Bij ARMINIUS doet zich hier geheel hetzelfde voor als hetgeen wij bij RAMUS opmerkten. Gelijk deze, ofschoon zich nog niet bewust van den dieperen grond waaraan het zijn reden en zijn recht ontleent, gedreven werd door den drang van het vrije streven eener redelijke wetenschap, zoo redeneerde ARMINIUS geheel uit eene theologische opvatting en verklaring der Schriftleer, die zijn redelijk zedelijk oordeel hem had gegeven, zonder dat hij ergens laat blijken, dat hij zich van dit laatste bewust was of reden vond om het recht daarvan te betoogen. Maar intusschen was hij ten volle verzekerd, dat de weg dien hij volgde alleen tot eene wettige uitspraak over hetgeen waar en noodzakelijk was om te gelooven — de beide eischen waarin hij EPISCOPIUS ook reeds voorging — zou voeren [2].

Voorts deed zich bij het verder doorzien van ARMINIUS' schriften niet weinig ook in bijzonderheden aan mij voor, dat mij het bij RAMUS nog pas gelezene herinnerde. Ik haal als voorbeeld alleen het volgende aan. In de *Praef. Dialect.* VII, p. 66, hoorde ik RAMUS de resolutive of analytische methode zijner dialektiek vooral uit de praktische strekking der *ware* Aristotelische logica betoogen; en over de methode der *Theologie* schreef ARMINIUS *Disput. Priv. Thes. II.* Op 269; constitutum est à philosophis, methodi et ordinis magistris (tot welke vooral RAMUS behoorde), ut scientiae theoreticae ordine compositivo, practicae vero resolutivo traderentur, idque

[1]) *Declar. sententiae*, Op p. 74.

[2]) *Conclusio* p. 106.

secundum ipsarum scientiarum naturam et finem; qua de causa, quum theologia sit scientia practica, sequitur illam methodo resolutiva esse tractandam. Terwijl RAMUS in zijne *Scholae Metaphys.* p. 879, 916, 980 enz. ten opzichte van deze wetenschap ARISTOTELES bestreed, die haar tot de scientia primarum causarum maakte, en daartegenover stelde dat zij het ens quatenus est ens tot haar object heeft, vinden wij dezelfde bepaling ook bij ARMINIUS, waar hij in zijne eerste Oratio het object der theologie bespreekt: Habent aliae omnes scientiae sua objecta; — *metaphysica generalis Ens qua Ens*, etc. Op. p. 24. En eindelijk hebben wij vooral niet te vergeten dat RAMUS, in de laatste tien jaren van zijn leven zich veel ook met de theologie en zelfs met de kerk bezig hield, ja, *Commentarii de religione Christiana* naliet. Wel komt hier de vraag zelfs niet in ons op, of de Remonstranten door ARMINIUS ook aan RAMUS hunne godsdienstige denkwijs zouden ontleend hebben; maar overeenstemming kan ook hier vooral van invloed op algemeene denkwijs en geestes-richting getuigen.

Wat nu RAMUS' gedachten over de theologie zijner dagen aangaat, herinneren wij ons terstond, hoe hij haar naar de Schriften verwees, van CHARLES DE LORRAINE verlangde, dat hij mannen zou aanstellen die de Schrift uit de grondtalen overzetteden, en zijn verlaten van de Roomsche kerk vooral uit hare afwijking van de Schrift in mis en beeldendienst verdedigde. Hoezeer ARMINIUS en de oude Remonstranten in hun strijd tegen het formulier-gezag en de daarmede gehandhaafde praedestinatie-leer der kerk deze zelfde richting volgden, behoeft nauwelijks aanwijzing. Wil men het zich van ARMINIUS herinneren, men leze slechts van zijne *Disputationes publicae* de eerste: de authoritate et certitudine S. scripturae, en vooral de tweede en derde: de sufficientia et perfectione S. scripturae contra traditiones, Op. 160, en hoore hem nog in zijn *Testamentum* voor de oprechte vervulling van zijn ambt zich alleen beroepen op zijn zorg, ne quid proponerem aut docerem, quod non diligenti ex S. scripturis disquisitione comperissem cum iisdem convenire, quaeque ad propagationem — veritatis et veri Dei cultus, communis pietatis — juxta verbum Dei possent conferre. BERT. Orat. p. 15. Wat de Remonstranten betreft, denkt men als van zelf aan het eerste deel hunner *Remonstrantie* en aan de Voorrede

en het 1e Hoofdstuk hunner algemeen bekende *Belijdenis* (van 1621).

Op het kerkelijk gebied trad RAMUS, die slechts zoo korten tijd vóór zijn dood formeel tot de Protestanten overging, uit den aard der zaak weinig op. Maar den éénen keer, waarvan wij het vermeld vinden, geschiedde het in overleg met den man, in wien ook de oude Remonstranten bepaaldelijk hunnen geestverwant erkenden, met BULLINGER te Zurich, en tegen dat invoeren van spitsvondige bepalingen in de leer (omtrent het avondmaal), waartegen ook zij altijd opkwamen, en voor de vrijheid, die ook zij voorstonden. Wilde hij met betrekking tot die vrijheid het gezag der consistoriën zien beperken, door de gemeenteleden meer te doen deelnemen aan zaken van beroep en tucht en leer, tegen die zelfde kerkelijke hiërarchie wilden ook de Remonstranten de vrijheid beveiligen door — waaraan in Frankrijk natuurlijk niemand denken kon — haar onder de bescherming te stellen van de wereldlijke overheid. Men denke slechts aan het indienen van hunne Remonstrantie bij de Staten, en aan het gezag dat zij, op voorgang van UYTENBOGAERT [1], aan de overheid in kerkelijke zaken toekenden. ARMINIUS, die voor 't overige te veel te doen had om zich hiermede in te laten, schreef reeds in hunnen geest, toen hij over de kerkelijke conciliën handelde: coetus hujusmodi indicendi potestas est penes ipsam Ecclesiam; quae, si sit sub ditione Magistratus fidelis et religionem profitentis, vel publice illam tolerantis, tum potestatem hanc Magistratui transscribimus, sine cujus convocatione illegitimum concilium esse sustinuerunt Protestantes de nullitate concilii Tridentini Ecclesiae [2]. Als opmerkingswaardig mag hierbij nog het volgende vermeld worden. In de oudste kerkorde der Remonstranten (door UYTENBOGAERT, 1633), werd uitdrukkelijk voorgeschreven, wat RAMUS in de Synode te Nismes had voorgesteld: »in zware en gewichtige kerkelijke zaken — als inzonderheid in het beroepen van eenen Leeraar — zullen ook de gezeide Diaconen of bedienaars der armen, als ook andere notabele leden (is 't nood) bijeengeroepen worden, om daarop beneffens en met het collegie der opzieners

---

[1]) In diens bekend werk: *Van het ambt en de authoriteit eener hooge christelijke overheid in Kerk. zaken* 1610.

[2]) *Disp. priv.* Thes. 58, Op. p. 328.

te helpen raden en adviseren[1]. Onder hunne voorgangers ijverde niet slechts PONTANUS voor »het beroepen van predikanten door de gemeente, zij het ook door middel van door haar gekozenen"[2], maar was het reeds vóór hem de landgenoot van RAMUS, aanhanger van de wijsgeerige school die de zijne opvolgde, de Hoogleeraar CURCELLAEUS, die schreef: aristocratico quidem more Ecclesiam regi debere, plerique Remonstrantium censent, qui ejus regimen Pastoribus tantum, sive inter se aequales, sive inaequales[3], et Diaconis atque Senioribus tribuunt, plebem vero nullo modo admittunt, sed nos contra democratice eam gubernandam esse existimamus[4].

Is men gewoon van de Remonstranten bij hun voorstaan van »vrijheid" als in eenen adem te voegen »en van verdraagzaamheid en vrede", hoezeer ook ARMINIUS een man van dien geest was, getuigt geheel zijn veel gekweld en bestreden leven, waaruit hij in zijn Testamentum, wel met niet minder recht dan van het voorafgaande, ten slotte mocht gewagen van zijn zorg en ijver voor hetgeen ad convenientem Christiano nomini tranquillitatem et pacem juxta verbum Dei strekken kon. Men bedenke voorts, dat hij in 1605 tot onderwerp zijner Rectorale rede koos: de componendo dissidio religionis inter Christianos[5]; men leze die en ook het roerend slot zijner Declaratio sententiae aan de Heeren Staten: Polliceor vero etiam praeterea, quod in omni collatione, (tot welke hij zich bereid had verklaard) aequum et flexibilem me praebebo, non minus paratus aliquid discere, quam docere. Cumque in eo omni, de quo collatio institui poterit duo attendenda venient, primum quidem utrum id de quo quaeritur verum sit, deinde utrum necessarium creditu ad

---

1) Art. 25: Zie mijn *Sticht. der Remonstr. Broed.* II, 484.

2) *Trakt. van de zichtbre kerk van Chr.* 1660.

3) Ofschoon deze ongelijkheid in werkelijkheid nooit bij de Remonstranten heeft bestaan, stond in hunne Belijdenis op dit punt geschreven: Evenwel (d. i. ofschoon de een over den ander geen heerschappij of macht heeft naar eenig goddelijk recht), misprijzen wij daarom niet geheel, veel minder verwerpen wij vermetelijk zoodanige trappen van Leeraars en Regeerders die — eertijds ingesteld zijn, — indien dezelve slechts niet veraarden tot tyranny, en in hare maniere van doen meer eene gedaante vertoonen van eenige wereldsche Hoogheid en Macht, als wel van geestelijke Politie enz. Daarop kan CURCELLAEUS hier het oog gehad hebben.

4) *Tract. de Eccles.* c. VIII, Op p. 715.

5) Op. p. 58.

salutem sit, de quo utroque ex Scripturis agi debebit, ego quidem sancte affirmo, atque deinceps solemniter ad id me obligo, nullum me articulum, utut eum vel maxime solidis argumentis probaverim Dei verbo consentaneum esse, fratribus meis, aliter de eo sentientibus, obtrusurum ad credendum, nisi clare ex verbo Dei probem, acquidem aeque clare ac veritatem adstruxi, simul etiam necessarium esse ad salutem ut quisque Christianus id ita credat. Idem si parati erunt fratres mei facere, ut quidem mea fert sententia, haud facile controversia aut schisma aliquod inter nos exstiturum est. Illud vero etiam adjicio — necesse fore ut valde multa et magna sint, quae in confratribus meis non sim toleraturus, cum non simqui alterius fidei dominer, sed minister solum credentibus, in hoc, ut crescat in illis cognitio, veritas, pietas, pax et laetitia in Jesu Christo, Domino nostro. Quod si vero confratres mei visuri non sint, quomodo me tolerare possint, atque aliquem mihi inter se locum concedere, minime tamen propterea, quantum quidem ad me attinet, schisma spero oriturum: cum, quod Deus avertat, nimis multa inter Christianos gliscant schismata; inque hoc potius quisque incumbere debeat, ea uti minuantur atque aboleantur. Hoc vero casu animam meam in patientia possidebo, meumque munus — a me deponam, illius memor: sat Ecclesiae, sat Patriae datum. Maar RAMUS? Kan ook in dit opzicht invloed van hem op ARMINIUS en de oude Remonstranten zijn uitgegaan? Van hem, in wiens promotie-thesis wij reeds zulk een ongematigden ijver tegen ARISTOTELES vernamen, die zonder omzien voor zijn methode streed, en van wien — om het oordeel van een BEZA niet te herinneren — ook WADDINGTON heeft erkend [1], dat matiging evenmin aan hem als aan de andere hervormers der renaissance eigen was? Men vergete hierbij niet dat elke kerkelijke hervorming zulk een matiging uitsluit. Zij was dan ook evenmin aan ARMINIUS eigen. En men hoore hoe dezelfde WADDINGTON [2] over RAMUS schreef. »Dans un temps comme le nôtre, où l'on se plaint de voir les caractères s'effacer, il est peut être utile de peindre un homme d'un esprit indépendant, d'une volonté ferme et intrépide, offrant l'exemple de presque toutes les vertus, mais

---

[1]) Rev. Chret. 1872 2.

[2]) *Vie etc. preface* p. 14.

surtout attaché à ses croyances, et mettant noblement à leur service ses facultés, sa fortune et sa vie. Après s'être élevé par un travail opiniâtre, il oppose aux injures du sort une inaltérable patience, et se fortifie contre les injustices des hommes par le sentiment de son droit, et par sa foi dans la justice et la bonté divine. Au moment où d'aveugles adversaires pensent étouffer l'enseignement d'une science alors nouvelle, il est beau de le voir triompher de cette impudente coalition de l'ignorance et de la haine en fondant à ses frais, lui simple particulier, une chaire de mathématiques au collège de France. Et lorsque l'heure du sacrifice suprême est arrivée, lorsque d'infames sicaires viennent immoler cette innocente victime, comment se défendre d'un profond attendrissement, en lui entendant rappeler les paroles de son Sauveur: Pardonne-leur, mon Dieu, car ils ne savent ce qu'ils font?

Hierbij nog het volgende. Wij hoorden vroeger hoe RAMUS kort voor zijn dood tot eensgezindheid en verzoening onder de Christenen vermaande. En NANCELLUS, zijn secretaris en een zijner levensbeschrijvers, die het heeft medegedeeld, voegt er niet slechts bij, dat hij een groot vriend van vrede en rust was, maar doet ook op het terrein zijner wetenschappelijke werkzaamheid dat zelfde van hem uitkomen. Na herinnerd te hebben, hoe hij steeds de vele schriften waarmede hij vervolgd werd onbeantwoord liet, schrijft hij p. 66: »Er is éen punt waarop ik vooral moet wijzen, het is, dat hij zich met al zijn tegenstanders en zijne vijanden, op een klein getal na, verzoende. Ik weet het, doordien ik hen dikwijls van zijnentwege ben gaan begroeten. GALLANDUS en TURNEBUS onder anderen zijn korten tijd voor hunnen dood met hem verzoend en geheel zijne vrienden geworden." RAMUS behoorde voorts tot de partij der Hugenooten die in godsdienst en politiek den vrede wilden. WADDINGTON schrijft er van p. 247: Dès le premier jour il avait fait son choix entre les deux partis, qui sous ce rapport divisaient les protestants. On distinguait alors les Huguenots de religion et les Huguenots d'état: les premiers, n'aspirant qu'à la liberté religieuse et disposés à tout souffrir pour elle, les seconds moins resignés et decidés à défendre par tous les moyens, même par la force, la croyance à laquelle ils étaient attachés et ce qu'ils appelaient la *cause*. Op deze werpen de vervolgers de verant-

woordelijkheid van hunne aanslagen. Maar »si difficile que fût la resignation en présence de si violentes persécutions, RAMUS et le pasteur CAPPELLE la recommendaient aux autres et en donnaient eux-mêmes l'exemple." Zijn *Commentarii de religione Christiana* eindelijk besloot hij met een cap. 19 Libri IV *de exhortatione ad consensionem Christianae fidei*, dat met de reeds aangevoerde en pas herinnerde vermaning begint, verder opsomt wat de christenen gemeen hebben en tegen de verschillen bepaaldelijk omtrent het avondmaal. Hij schrijft: redeatur ad apostolorum saeculum; coena sic administretur, ut ab illis administrata est; dissidii causa nulla supererit, en merkt voorts o. a. op: Quaedam in ecclesia Dei sententiarum et rituum varietas semper fuit, neque propterea unitas ecclesiae dissoluta est. Dissenserunt olim inter se de baptismo beati martyres CORNELIUS et CYPRIANUS. Dissenserunt etiam sancti doctores HIËRONYMUS et AUGUSTINUS, sed in ista sententiarum atque opinionum dissensione animorum consensio, mutuaeque charitatis affectio servata est. — Nos vero, nisi nobiscum de cujuslibet superstitionis opinione proximus noster consentiat, igne vivum protinus exurimus. At illi patres antiqui etiam erga paganos benigni, misericordes, humani reperiebantur, eaque mansuetudine nationes omnes ad Christam adducebant. Et certe Petrus verissime confirmat, Actor. X. 33, Deum personis hominum minime commoveri, sed in quacunque gente ac natione qui Deum timeat colatque justitiam Deo charum acceptumque esse, enz.

Deze *Commentarii* van RAMUS vorderen ten slotte uit den aard der zaak nog meer vergelijking, die ik meen hier wat verder dan volstrekt noodig is te moeten uitstrekken, omdat zij een niet veel bekend en in de historie merkwaardig geschrift betreft. Naar den leiddraad van de XII Geloofsartikelen, de X Geboden en het Onze Vader [1] handelt het in drie Boeken de fide et fidei actionibus, waarna het in een vierde de sacramenta behandelt. Reeds de Inleiding is

---

[1]) Alleen pro memoria hier: Dewijl men de jonge kinderen gewoon is allereerst te laten leeren de XII Artikelen, de X Geboden en het Vader Ons, hebben wij deze onze onderwijzing alzoo gesteld, dat zij op die drie genoemde stukken der religie geheel slaat. PRAEVOST, Voorrede van zijn *Onderwijs in de Christelijke religie:* een der oudste catechiseerboeken van de Remonstranten. Zie mijn *Hist. Overz. van hunne Catechetische Literatuur.* bl. 27.

weder belangrijk om het wetenschappelijk streven van RAMUS, thans in toepassing op de theologie, te kenmerken. Alleen dit voeren wij er uit aan: Haec una doctrina logicam singularem non requirit, sed rerum sacrarum divinarumque institutionem minime omnium scrupulosam scholasticis quaestionibus, aut spinosam sed popularem, toto tractationis cursu splendidam, sicut elegantior in sacris literis urbaniorque philosophia nobilissimis theologis CLEMENTI ALEXANDRINO et AUGUSTINO placuit; opdat het blijke, Christianam theologiam non adeo abstrusam esse, vel ab hominum sensibus remotam, quin naturali quadam luce populis omnibus illucescat, hominesque adeo humanitas ipsa ad divina studia capessendum invitet atque alliciat. Van zelf komt ons hier weder de karakteristiek van het theologisch onderwijs van ARMINIUS door BERTIUS in de gedachte. En ook in deze Inleiding zet hij weder opzettelijk uiteen wat hij voor die theologie bijzonder verlangde: in de eerste plaats eene betere overzetting van de H. Schriften in de landstalen [1], en in de tweede elenchum — non verborum, sed rerum, non alphabetico sed methodico ordine constructum, quo omnia totius Scripturae sive praecepta, sive exempla, sive alia quaevis argumenta — ad singula doctrinae Chr. capita referrentur, qui, comparatis undique locis ejusdem generis omnibus, non solum ordine subjiceret ante oculos universam quaque de re totius Scripturae sententiam, sed ipsa comparatione verum (sicuti controversum esset) alluceret et explicaret, veramque discordantiam de sacris literis opinionum concordantiam efficeret. Wij kunnen niet nalaten ons hierbij vele der redenen te herinneren om welke UYTENBOGAERDT op het schrijven en uitgeven van eene Belijdenis der Remonstranten aandrong, en om welke EPISCOPIUS haar opstelde [2].

Slaan wij na dezen Introitus het Cap. Ium op, dan geeft reeds het opschrift ons reden om er voor onze vergelijking weder bij stil te staan. Dit luidt toch: Quid Theologia sit, et quod tota salutis doctrina sacris literis contineatur. En daar lezen wij terstond: Theologia est doctrina bene vivendi, dat RAMUS na eenige

[1]) Het blijkt nergens in zijne schriften, dat hij die van LUTHER, reeds in 1534 voltooid, heeft gekend.

[2]) Zie die redenen *Sticht. der Broed.* I. 166 en *Bijl.* 306, als mede in de Voorrede der Belijdenis zelve.

citaten dus verklaart: Finis enim doctrinae non est notitia rerum ipsi subjectarum, sed usus et exercitatio, — want gelijk de humanae artes docent bene loqui, bene dicere, bene ratiocinari, bene numerare etc., theologia docet bene vivere. Maar dit is: vivere Deo bonorum omnium fonti congruenter et accommodate. Immers, terwijl de zedelijke wijsbegeerte der Heidenen zich enkel tot de menschelijke vermogens bepaalt, alsof de mensch zich zelven tot het gelukkige leven genoeg ware, theologia statuit, Deum homini audiendum, audientique sempiternum in coelo beatitudinis fructum pollicetur. In dien zin is de theologie doctrina de Deo, divinitus hominibus oblata, et eadem canonicis utriusque Testamenti libris comprehensa. En omtrent deze schriften brengt nu een schat van citaten uit den Bijbel en de Kerkvaders, die, gelijk het gansche werk, van RAMUS' groote vertrouwdheid met beiden getuigen, hem tot het besluit: Quare tota ad beatam vitam necessaria doctrina veteri novoque Testamento nominatim continetur; atque inde, siquid interpretandum, siquid ad honestatem disciplinae statuendum, tamquam ex universali et generali fonte derivandum et logice concludendum est. Neque tantummodo probandum est quod Scriptura dicit, sed non improbandum contra quod non dicit. Quare theologia est doctrina bene vivendi, totamque beatae vitae ac perfectam doctrinam sacris utriusque Testamenti libris amplectitur. — Is het niet alsof wij een voorlooper der oude Remonstranten hooren? Schijnt het eerst, dat RAMUS met dat: theologia doctrina bene vivendi, in zijne praktische richting veel verder gaat, dan wij boven van ARMINIUS met zijn: theologia non theoretica sed practica doctrina, hoorden, uit hetgeen hij tot nadere verklaring er bijvoegde blijkt, dat beider praktische opvatting in tegenstelling van die hunner tijdgenooten werkelijk overeenstemt. Dat RAMUS voor zijn bene vivere de kennis en het geloof, evenzeer als ARMINIUS en de Remonstranten, noodig en van waarde achtte, daarvan getuigt hier het geheele nu verder volgende eerste Boek *de Fide*, dat hij dus inleidt: Theologia continetur fide in Deum et fidei actionibus. Humana autem philosophia beatitatem contemplatione sapientiae et actione fortitudinis, temperantiae justititiaeque complectitur. At Theologia istas virtutum umbras vivis fidei undique profluentium actionum coloribus exprimit atque absolvit. Fides est fiducia

in Deum de ipsius beneficiis in Ecclesiam. — Vinden wij hier overal met de theologia de godsdienstleer bedoeld, evenzeer treffen wij dit bij ARMINIUS aan. In zijne *Orationes de Theologia* spreekt hij bij herhaling van theologia revelata, ja, in de tweede is het resultaat waartoe hij komt: legalis itaque theologiae auctor est Deus, euangelicae Deus et Christus ejus, vel Deus in Christo et per Christum. Evenwel in zijne *Disput. priv.* luidt de eerste thesis [1] dus: Theologiae voce non conceptum seu sermonem ipsius Dei, sed de Deo rebusque divinis intelligimus. Illa definiri potest doctrina vel scientia veritatis quae est secundum pietatem a Deo revelatam homini ut Deum divinaque noscat. Er blijft in den grond der zaak geen wezenlijk verschil over, als RAMUS leert: theologia docet bene vivere, i. e. Deo congruenter, en bij herhaling verklaart, dat niet de mensch, maar God te bepalen heeft, hoe hij van den mensch gediend wil zijn [2], en als ARMINIUS bij zijne uitspraak, dat niet God maar het officium, dat de mensch jegens God te vervullen heeft, het eerste en naaste object der theologie is, de zekerheid der revelatie van dit laatste vooral hieruit afleidt: quod vult Deus coli ex praescriptis veritatis suae. [3]

Ook van hetgeen wij RAMUS omtrent de Schriften hoorden betuigen treffen wij bij de Remonstranten, van ARMINIUS tot VAN LIMBORCH, den onafgebroken en vaak bijna letterlijken weerklank aan. Bij hetgeen ik boven daarvan reeds herinnerde voeg ik hier nog slechts dit. ARMINIUS kende aan die schriften toe perfectionem relativam — secundum quam omnia quae ad salutem Ecclesiae fuerunt, sunt, erunt necessaria perfecte comprehendunt [4]. EPISCOPIUS stelde ook dit als een kenmerk der Remonstranten voor [5]: de waarheid, die noodzakelijk is geweten en geloofd en gedaan te worden tot zaligheid, houden zij, dat zoo klaar uitgedrukt staat in Gods woord, dat haar elkeen terstond vatten kan. En bekend is de meermalen

1) Op. p. 169.

2) B. v. p. 100: Deus non pro hominis arbitrio, sed pro suae divinitatis judicio venerandus et colendus est. cf. 258.

3) *Orat. de Theol. necess.* p. 59.

4) *Disp. publ.* p. 166.

5) *Brief in welke de grond van de Remonstranten aangaande hunne belijdenis naakt ontdekt wordt.* (Uitgegeven met eene voorrede door D. HEINSIUS, 1620.)

herhaalde verklaring van VAN LIMBORCH, dat al wat tot de zaligheid noodig is sufficienter et perspicue et cum quadam necessitatis nota in de H. Schrift is vervat.

Daar het ons niet om de theologie van RAMUS op zichzelve te doen is, hebben wij hier den geheelen inhoud zijner Commentarii niet te doorloopen. Ook spreekt het van zelf, dat, terwijl de verschilpunten, die ARMINIUS en de oude Remonstranten het meest bezighielden, in RAMUS' tijd niet aan de orde waren, dienaangaande niet juist overeenkomst of verschil tusschen hen kan uitkomen. Over het leergezag der Kerk nevens dat der H. Schrift heeft hij zich alleen uitgelaten, in zooverre wij hem zijn afwijken van de Roomsche Kerk hoorden rechtvaardigen met haar afwijken van de Schriften en van de voortreffelijkheid der oorspronkelijke Kerk. De Katholieke Kerk was hem de algemeene: Itaque quicunque christianis legibus moribusque vivit ubicunque sit nihil interest, civis est christianus, et ad publicum de regenda civitate Dei consilium adhibendus, ut Catholicae Ecclesiae disciplina catholica sit, unoque omnium cum sacris literis consentiente judicio accepta probataque [1]. En wat de praedestinatie aangaat, neemt hij eenvoudig de goddelijke verkiezing en verwerping, maar tevens de menschelijke verantwoordelijkheid aan, terwijl hij voor zich voldoende oplossing van haren schijnbaren strijd vindt in het verschillend doel, waarmede God de zondige handelingen van menschen wil en waarmede zij die verrichten [2]: Ergo inquies peccati author erit Deus? Non magis sane quam si JUDAS aut PILATUS Christi crucifixi culpam in Deum conferrent, quia fecissent quae (ut est Act. IV) consilium et manus Dei decreverant. Alius enim in Deo, alius in Juda et Pilato ejusdem effectus finis fuit. — Vera denique sententia est: Pernicies tua ex te est, Israël, salus ex me. Quod si quis admiratus objiciat: Nonne vult Deus omnes salvos fieri? Sane. Ideoque etiam mandato Christi Euangelium praedicatur universae creaturae; attamen (inquam) vera est etiam Pauli illa sententia de vasis comparatis in interitum et vasis misericordiae. Wanneer hij

---

¹) *Quid sit Eccles. Cathol. Comment. Lib.* I. Cap. 21.

²) L. VALLA in zijn *Dial. de libero arbitrio,* stelde ook nevens de praedestinatie vrijen wil. Zie L. GEIGER in v. SYBEL's *Hist. Zeitschr.* 1875. S. 57.

later handelt over de bede van het Onze Vader: Leid ons niet in verzoeking, heet het nog: quotiescunque Deus aliquid mali in scriptura facere dicitur, aut videtur, non hoc ideo dicitur, quod homo culpae malum non faciat, sed quod Deus malum poenae statuat [1]. Wij behoeven de overeenstemming met de oude Remonstranten, die zich hier in geest en strekking, en dien ten gevolge ook in redeneertrant en betoog voordoet, wel niet aan te toonen. Wil men meer in 't bijzonder iets van ARMINIUS hooren, men sla b. v. zijn *Examen praed.* PERKINS op, waar hij [2] gaat uiteenzetten, en even als R. met voorbeelden uit de gewijde geschiedenis betoogen: quod in peccato non id solum, sed et actus ille commixtus considerandus est, ita ut in peccato sit *ἀνομία* et actus i. e. actus qua talis, et qua vetitus vel praescriptus, cujus praescripti omissio, ut ante dictum, est peccatum. Al zal wel niemand er aan denken, de praedestinatie-leer der Remonstranten juist van RAMUS afteleiden, is het toch duidelijk dat de geest zijner theologische beschouwing hem ook in dit opzicht een voorganger deed zijn, wiens nawerkenden invloed vooral bij ARMINIUS wij niet hebben voorbij te zien.

Ten laatste nog dit. Gelijk ARMINIUS en de Remonstranten bij hunne geheele opvatting van het evangelie hierdoor zich kenmerkten, dat zij nevens den theologischen grond van Gods souvereiniteit en vrije genade ook den anthropologischen van 's menschen actieve medewerking tot zijne zaligheid of rampzaligheid deden gelden, zoo blijkt ons reeds uit het bovenstaande, hoe zeer ook dit aan RAMUS eigen was. En in dien geest hooren wij hem gedurig spreken. Van de vergeving der zonden verklaart hij [3]: Ergo fides illa, ante descripta, peccatorum remissionem consequitur, cum mentes et conscientiae in euangelicis promissionibus, et obedientia mandatorum, in coelestis patris invocatione, in sacramentorum professione acquiescunt. His enim organis apprehensa Christi justitia justificamur. — Waar hij, volgens zijn vroeger opgegeven plan, na de fides over de actiones fidei gaat handelen, brengt hij tot deze in de eerste plaats de justificatio, en zegt er van: Fides enim est res viva, actuosa, efficax et tam potens, ut non possit non

---

1) *Comment.* I. 8. en III: 9.
2) Op. p. 721.
3) *Comment.* 2: 23.

perpetuo bonum operari. Itaque fides sine justis actionibus mortua est Jacob. II. Imo absque fide hominis ante Deum actio justa nulla est, fidesque sola nos justos i. e. Deo gratos, acceptosque efficit: fides, inquam, sola justificat i. e. a peccatis absolvit et pro justis praestat [1]. — En als hij over de Sacramenten handelt, leert hij o. a.: Nec verbi et sacramenti religio, dignitas, virtus et efficacia alia, sed communis et eadem est. Sacramenti enim finis est fidei confirmatio, totius christianismi meditatio et exercitatio. Sic igitur sacramentis, tamquam religionis alimentis, cum amplificatur fides, amplificatur et ideo gratia. Sacramenta vim suam habent ex verbo promissionis, non quia dicitur sed quia creditur, ait Augustinus. Neque sacramentum per se salus ipsa est, aut salutem in se interiore aliquo divinae virtutis arcano continet, sed salutis monimentum et testamentum, antecedente gratia perceptae [2]. Wat dit laatste betreft, leerde ook ARMINIUS [3]: Est igitur sacramentum signum ac sigillum sacrum et visibile a Deo institutum, quo promissionem gratiosam, verbo propositam, foederatis suis obsignat eosque vicissim ad officii sui praestationem adstringit. Itaque non aliae nobis hisce promissiones proponuntur, quam verbo patefactae sunt. — Sacramentorum N. T. vis et efficacia ultra significationis et obsignationis actum non progreditur — neque (illa) prosunt iis, qui sine fide et resipiscentia iis utuntur. Maar wat wij van RAMUS omtrent de vergeving der zonden en de rechtvaardiging hoorden, ging in synergistische richting zelfs verder dan wij ARMINIUS en de oude Remonstranten zien gaan. De eerste leerde de justificatione [4]: Fides est causa vel actio instrumentalis, qua Christum nobis in propitiationem et justitiam a Deo propositam apprehendimus juxta praescriptum et promissum Euangelii. Forma est ipsa gratiosa aestimatio Dei, qua Christi justitiam nobis imputat, et fidem nobis in justitiam imputat; hoc est, peccata nostra nobis fidelibus propter Christum fide apprehensum remittit, justosque in illo censet [5]. En

---

1) *Comm.* II: 1. p. 96.
2) *Comm.* IV: 1, 2.
3) *Disput. priv.* p. 331.
4) *Disput. priv.* p. 316.
5) *Disput. priv.* p. 316 coll. Artic. nonnullis. p. 784.

hierbij zien wij ook EPISCOPIUS in de Belijdenis der Remonstranten nog blijven [1].

Mijne aanwijzingen en opmerkingen heb ik hier te besluiten, ja, misschien strekte ik ze reeds verder uit, dan de vraag, tot wier beantwoording zij dienen moesten, rechtstreeks vorderde. Zij toch — ik moet het uitdrukkelijk herinneren — was niet deze: of wij in ARMINIUS en de oudste Remonstranten bepaalde volgers van het Ramisme hadden te erkennen, maar alleen: of zich bij ARMINIUS en door hem bij zijne eerste volgers nawerking heeft vertoond van den sterken invloed, dien het Ramisme bij hem in zijn studietijd had geoefend? Mij schijnt die in de menigvuldige punten van overeenkomst, op welke ik wees, zich voor te doen. Maar hieruit trek ik voor mij alleen dit besluit, dat de vrijere geestesrichting, die met de renaissance was aangevangen, en die, voor zoo ver ij wetenschap en godsdienst betrof, wel zeker tot de hoofdfactoren ook van het Remonstrantisme heeft behoord, meer bijzonder door het Ramisme haren invloed op ARMINIUS en daardoor op het oude Remonstrantisme heeft geoefend. En in verband hiermede kwam het mij niet onbelangrijk voor, eens opzettelijk de aandacht te vestigen op dat Ramisme, waarmede de buitenlandsche wetenschap van den laatsten tijd — WADDINGTON, RITTER, THOLUCK enz. — ook onzen ARMINIUS zoo bepaald heeft in verband gebracht.

[1]) Kap. 18: 3. De rechtvaardigmaking is een barmhartige en genadige weldaad Gods, door welke hij den boetvaardigen en geloovigen zondaar volkomelijk vrijspreekt en ontslaat van zijn verdiende straffe alleen door en om Christus wil; of, door welke God den zoodanigen om niet, alleen door het geloof in Jezus Christus alle zijne zonden en misdaden kwijtscheldt en vergeeft, ja, hem zijn geloof met eene zeer weldadige en gunstige goedertierenheid toerekent tot rechtvaardigheid, in zulker voege, dat hij haar zonder eenige verdienste zijner werken, alleen door 't geloof in Jezus Christus, doch levendig en door de liefde dadig zijnde, uit loutere genade Gods bekomt en verkrijgt.

GEERT GROOTE'S

RAADGEVINGEN AAN EENE KLUIZENAARSTER,

volgens een HS. van de eerste helft der vijftiende eeuw medegedeeld

DOOR

W. MOLL.

Het Handschrift, dat mij in staat stelt Meester GEERT'S »Epistele aen eenre clusennersse" voor de eerste maal in druk te geven, werd reeds bij herhaling door mij gebruikt voor bijdragen, in vroegere deelen der »Studiën" opgenomen [1]. Het is een in later tijd op nieuw gebonden boek van 128 bladen (256 bladzijden) perkament in kwarto, die beschreven zijn door eene vaste en duidelijke hand, vermoedelijk van de eerste helft der vijftiende eeuw. Dat het oudtijds tot de boekerij der »nonnen regularissen totten heilighen elfdusent maechden binnen Utrecht" [2] behoorde, blijkt uit eene oude aanteekening op blad 2, waaraan domme bedriegerij later de woorden »na Christi geboorte sevenhondert dri en twintigh" toevoegde. Tot vóor eenige jaren was het in bezit der familie ENSCHEDÉ te Haarlem, uit wier bibliotheek het bij aankoop in mijne verzameling overging. Behalve »Sinte Bernaerts ghedachten van

---

[1]) Zie D. I, bl. 411, en D. II, bl. 387.

[2]) Zie over het omstreeks 1412 opgekomen klooster der »elfdusent maechden" MATTHAEI *Fund. eccles.* p. 290 ss, en *Kerkel. Oudh. van Utr.* I, bl. 429 en vv. der 8⁰ uitgave.

des menschen onsalicheit," [1] »Broeder Johan Ruysbroec, van vierderhande becoringhe", [2] eens onbekenden »Spieghel der biechten," en vele andere stukken van minder belang, bevat het »Een epistel, die ghesent wert van meyster Gherijt die Grote tot enen die cranc van hoefde was," een opstel dat in het Latijn reeds lang bekend is [3], en den brief van GEERT, dien ik thans aan het licht breng.

Ter collatie bij het afschrijven stond mij geenerlei middel ten dienste. In geen enkel van de mij bekende of door anderen beschreven HSS. komt het stuk voor, wat mij evenwel aan de echtheid niet doet twijfelen, daar de inhoud in alle opzichten den geest van GROOTE ademt. De vraag of het oorspronkelijk in het Latijn of in het Dietsch werd opgesteld, moet ik onbeantwoord laten. Dat er in de dagen van den schrijver, gelijk vroeger en later, vrouwelijke kloosterlingen waren, geoefend genoeg om te verstaan wat haar in de kerktaal geschreven werd, is zeker, maar zeker is het ook, dat het bij de meesten anders gesteld was. Zoo GEERT deze »Epistele" in de landtaal schreef, deed hij in allen gevalle niets ongewoons, maar hetzelfde als hij ook bij eene andere gelegenheid deed, toen hij — ik denk hier aan zijn vliegend blaadje, vroeger door mij medegedeeld [4] — zich schriftelijk tot ongeleerde tijdgenooten wendde.

De naam van de vrouw, aan wie GEERT'S brief gericht is, hare geschiedenis en de plaats, waar zij haar ascetiesch leven voerde, zijn mij geheel en al onbekend, maar zij was eene »clusennersse," en wat dat woord bij onze middeleeuwsche vaderen beteekende, weet men: eene devote maagd of weduwe, die na in eenig convent als non of conversinne gedurende ettelijke jaren strenge onthouding beoefend te hebben, zich bij eene klooster- of parochiekerk heeft laten opsluiten in eene te haren behoeve gebouwde kluis, waarin zij, òf voor een bepaalden tijd òf voor haar gansche leven vrijwillig gevangen, in volstrekte afzondering, gedurige gebeden

[1]) Vertaling van de aan St. BERNARDUS toegeschreven *Meditationes piissimæ*. Zie mijne aanteek. in het *Kerkhist. Archief*, IV, bl. 257.

[2]) Uitgeg. door DAVID, *Werken van Ruusbroec*, IV, bl. 269 vv.

[3]) Het werd uitgeg. door J. CLARISSE in het *Archief* van KIST en ROIJAARDS, III, Bijl. 3. Uit den *Codex reg. Haganus* N. 154[1]. blijkt, dat de »infirmus in capite" JOHANNES VAN ARNHEM heette.

[4]) Zie *Studiën en Bijdr.* II, bl. 404 vv.

en de meest forsche zelfkastijding, den zekeren weg der christelijke volkomenheid, het veiligste pad naar den hemel hoopt te bewandelen. Dat zulke kluizenaarsters, zoo al niet vroeger, althans sedert het begin van de dertiende eeuw in ons vaderland voorkwamen en in de eeuw van GROOTE en de daarop volgende gansch niet zeldzaam waren, meen ik elders [1] genoegzaam bewezen te hebben.

Wat de raadgevingen betreft, die Meester GEERT aan zijne »lieve zuster" gegeven heeft, — ieder, die met hem iets meer dan oppervlakkig bekend is, zal bij de lectuur van den brief terstond ontwaren, dat zij in volkomen overeenstemming zijn met des schrijvers karakter en godsdienstig standpunt. Van een afkeurend oordeel over den onevangelischen levensvorm, dien de kluizenaarster volgde, is hier geen spoor te ontdekken. Meester GEERT is ook hier, wat hij na zijne zoogenaamde bekeering altijd geweest is: een asceet, die voor zich zelven een leven van de strengste zelfverloochening in versmading van alle wereldsche genietingen heeft gekozen, en zich vol belangstelling betoont voor allen, die eene soortgelijke keuze hebben gedaan; maar tevens verschijnt hij hier voor ons met den schoonen karaktertrek, waarom hij door de edelste zijner tijdgenooten te recht zoozeer geëerbiedigd werd, als een man van den ernstigsten godsdienstzin, die waarheid en schijn, wezen en vorm in het kerkelijk en godsdienstig leven wèl wist te onderscheiden.

Gelijk CHRYSOSTOMUS de monniken zijner dagen aanmaande, niet slechts eene eenzame woonstede te betrekken, maar bovenal »de ware eenzaamheid der zielen" te zoeken, die in de richting des gemoeds kan gevonden worden [2], zoo raadde ook GEERT zijne kluizenaarster aan, toe te zien dat zij, ofschoon in hare kluis besloten, niet inwendig onbesloten zou wezen, maar »met het hart, dat de rechte kluize is, steeds bij God blijvende". Daarom moest zij alle onnutte samenspraak met mannen en vrouwen, die uit nieuwsgie-

---

[1]) Zie mijne *Kerkgesch. van Nederl.* II, ii, blz. 53 vv. Over zuster BERTKE, de meest beroemde onzer kluizenaarsters, handelde ik in den *Kalender voor Prot.* 1863, blz. 84 vv. De Heer JOS. HABETS schreef een belangrijk opstel over *Kluizen en kluizenaars in Limburg*, Roermond 1870.

[2]) Zie NEANDER, *Joh. Chrysostomus, dritte aufl.* I, s. 91.

righeid, of om haar te bewonderen, zich bij haar »venster"[1] vertoonden, schuwen, en alle verstrooiing der gedachten met alle macht vermijden. Nimmer zou zij met anderen spreken over hare geestelijke gaven en bevindingen, of over hare »oefeningen van lezen, vasten en andere goede werken", tenzij met »geestelijke, wel ervarene en verstandige menschen", die haar konden waarschuwen tegen »menig valsch licht en de bedrieglijkheid des vijands, waarvoor men zeer op zijn hoede moet zijn". Verder moest zij al wat haar niet volstrekt noodig was, uit de kluis verwijderd houden, zich vergenoegen met een eenvoudig bed en één winter- en één zomerrok, en niet van aalmoezen leven, maar van den arbeid harer handen, wat door PAULUS en andere heiligen van den ouden tijd »hoog geprezen werd". Men ziet het — en die den ganschen brief doorleest, zal er nog meer van overtuigd worden — de epistel is geheel in overeenstemming met alles, wat ons van GEERT en zijne zedelijk-godsdienstige denkwijze van elders bekend is, en tevens een nieuw bewijs, dat het zwaartepunt van zijne persoonlijkheid en vruchtbare werkzaamheid onder ons middeleeuwsch voorgeslacht niet zoo zeer gezocht moet worden in eenig dieper inzicht in het wezen van het christendom en het christelijk leven, als wel in zijn echt christelijken ernst, die afkeerig was van het formalisme zijner tijdgenooten, en daarom tegen dat formalisme bij alle gelegenheid met kracht te velde trok.

---

[1]) De kluizen schijnen doorgaans twee vensters gehad te hebben. Door het eene kon de bewoonster in de kerk uitzien, als de godsdienstoefening plaats had; het andere was naar de straat gericht en gaf haar gelegenheid, met de buitenwereld de allernoodzakelijkste gemeenschap te houden, spijs en drank te ontvangen, enz. De deur was voorzien met het zegel van een bisschop of kloosterprelaat, die den sleutel der kluis in bewaring had.

Dese epistele wert aen eenre clusennersse ghesent van meister Gherijt die Groot [1].

Een besloten mensche sal hem pinen, also gheliker wijs als hi hem van den luden ende van der werelt hevet besloten ende ofghedaen in een heymelike, stille stat of cluse, dat hi hem oec also doe mitten monde ende mitter herten van den luden ende van mennichvoudicheiden [2], ende inwendich blive in sijns selves herte mit Gode. Daer is die rechte cluse! Ende om daer besloten te wesen, ende mitter herten te wanderen al om tlant, al om tdorp, of wanderen mitten oren ende mitten monde mit allen luden, wat helpet dan dat een mensche die dinghen niet en siet? Wat batet dattet gat der oghen bestoppet is, alse also vele dinghe lopen in die wide gate der oren, dat alle afghescheydenheit scoert [3] ende breect? Die oren sijn meere gate dan alle die andere sinne, ende sijn den beslotenen luden alre scadelicste; want men mach horen ende mit horen vernemen voergheleden ende toecomende dinghen, ende die ander uutwendighe sinne en vernemen niet dan teghewoerdighe dinghen. Die oren vernemen dinghen, die enen mensch niet en ghenaken, ende vorder ende wider dan andere sinne, ende dicker valscher ende scandeliker dinghen. Ende alre lude sinne ende onreynicheyde mach men mitten oren vernemen, sonder besueken ende biwesen. Ende ist dat een besloten mensche sine oren wil opdoen ende laten alle lude mit hem spreken, hi en wert nummermeer recht ofghescheyden. Ende in der waerheit soe is mennich mensche, die in clusen sit, die meer loeps ende sprekens mitten luden hevet, dan of hi sate op die mercte; want saete hi opten merct, men en soudes niet so zeer achten, want die manier der lude is, soe wat dat besloten is dat willen si ummer sien ende inbreken, ende wat dat men hem onthout, daer willen si aen, ende si versmaden al dat ghemeen is, ende sunderlinghen so willen si besien die namen van heylicheyden hebben. Ende daerom so weet men alsoe wel een nyemare voer der clusen, als opten merctvelde. Ende daerom blijft haer herte onbesloten ende hoer mont. Ende boven al dinc soe sal die cluse des herten alsoe besloten wesen, dat si haer inwendighe gaven, die haer God int herte ghevet,

[1]) Deze woorden zijn met robrik geschreven.
[2]) Verstrooiingen. [3]) Scheurt.

nummermeer en laet comen in dat gat hoers mondes, ende hoe si meerre ende hogher sijn, hoe men se heymeliker houden sel, het en waer mit gheesteliken, beleefden [1], verstandelen luden in heymelicheiden, om bericht te wesen, of men si opten rechten weghe of niet, ende om mennighe valsche licht ende bedrieghenisse des viants, daer men groete hoede voer hebben moet, ia meer dan die ghemene gheestelike mensche wetet of vermoedet. Voert so sal een besloten mensche sine oefeninghe van lezen. van vasten ende van anderen goeden werken binnen der clusen of cellen soe heymelike hebben, dat men in der stat van sinen manieren niet en weet, want sijn si goet, so ist anxt van behaghene, van lovene [2], van ydelre ere, die de beslotene mensche zeer diepe becoert ende meer dan mennich besloten mensche weet. Ende sijn si wenich, cleyn ende niet hart [3], soe is si quaet exempel den ghemenen volke. In der cellen sal men soe wenich dincs hebben als men mach, ende en gheen dinc, dies gheen noot en is, ende sunderlinghe op die stede, daer men beden sal, sullen alle dinghen uutten oghen staen. Enen rocke der armen Christi is ende heten die leraers: also vele cledere als een mensche aen behoeft tot eenre tijt als hi alremeest aen behoeft [4], ende dat van groven laken. Ende desghelijcs een bedde, alsoe toeghemaect als een mensche op eenre tijt alremeest over behoeft. Ende also en heeft hi niet meer dan eenen roc ende een bedde na der heylighen lere. Wat dats meer is, dat is boven armoede. Ende een mensche en darf en gheen consciencie maken, dat hi in den zomer enen roc meer hevet teghen den winter, dan hi aentrecken mach in den zomer, want dat sniden ende vercrighen altoes teghens den winter soude vele beelden ende denkens maken, ende soe droeghe een mensche altoes nyewe cledere iegens den winter. Ende het is der armoeden gheliker een te draghen ende een te versliten ende te lappen, als sente Franciscus radet sinen broederen haer cleder van groven laken, als van sakken, te lappen, in sijn testament. In sente Augustijns regule ende in ouden armen cloesteren plach men die wintercledere, alse die pelsen, te houden totten anderen winter

---

[1]) Wel ervarene. [2]) Zoo is er gevaar van zelfbehagen, van prijzen. [3]) Streng.
[4]) Vermoedelijk schreef GEERT: als een mensch tot eenre tijt alremeest aenbehoeft.

toe. Van den arbeyde der hande te leven is zeer hoech gheprijst van sente Augustijn, van sente Pouwels, van sente Bernaert ende anderen heylighen. Het en is ghemeenlic die naeste wech niet, als een mensche alle dinc overghevet, slicht[1] van almoessen te leven, noch het en is die swaerste wech niet, sunderlinghe enen mensche dien ment gheerne gheeft ende dien ment brengt. Sente Bernaert quam tot enen clusener ende leerde hem, dat hi mit ghenen vrouwen spreken en soude, ende dat hi van den arbeyde sijnre hande leven soude. Daer na schreef die clusener aen sente Bernaert, dat hi hem dat woude ofnemen, dat hi spreken mochte mit wiven ende nemen van den luden. Doe screef hem sente Bernaert weder als dat hi hem niet en gheboet noch te ghebieden en hadde, mer dat hi hem gheraden hadde, dien raet soe en riepe hi niet weder. Ende doen sprac die clusener, dat hijs niet ghedoen en conde. Doe antwoerde hem sente Bernaert: waerom beghont ghi, dat ghi niet en cont volbrengen? Dit seg ic omdat[2] ghi weet dattet heylich is van den handen te leven. Ic rade u, lieve zuster, dat ghi voer misse tijt ende voer uwe ghetiden mit niement en spreket, want also ghedaen[3] is een mensche in der missen, in sinen ghetiden, also hi hem te voeren daertoe ghesaet[4] ende bereyt hevet. Ende voert na zes uren oft vive na middaghe mit niement te spreken, want die beeldinghe ende[5] ...... ieghens die nacht hinderen zeer. Ic neme hier die uren dier xij in den daghe sijn, het si winter of zomer. Sonderlinghe soe verbiedet allen luden, dat si u en gheen nyemaeren en segghen van partien, van orloghen, van vechten, van bruloften, van comenscapen ende sunderlinghe van aftersprake, daer hoedet u voer, dat ghi dier niet en hoert, ende segghet openbaer, dat ghi die luden scuwen wilt, die aftersprake doen, ende segt hem weder, dat ghi hoept, dattet also niet en is, ende dat si also niet segghen en souden. Ende sunderlinghen zuldi die vrouwen schelden, die quaet segghen over hoere mannen ofte van hoeren here ofte ouderen. Ende sunderlinghe hoedt u van sunderlingher heymeliker vrienscap van ionghen menschen uut te kyesen sunderlinghe, hetsi wijf ofte man, dan al so vele als si u nutte zijn tot uwer zalicheit, of ghi hem.

[1]) Slechts, alleen. [2]) Opdat. [3]) Gesteld. [4]) Gezet.

[5]) De afschrijver liet hier plaats open, misschien voor het woord: fantesien.

Ende altoes soe besiet ende wedersiet die vrientscap aen, ende die neyghinge totten mensche, dat si puurlic om God si, ende dat gheen lijflic welmoeghen [1] voer en gae of lust mit hem te spreken, meer dan mit enen anderen. Ende nummermeer en spreect mit mensche dan om nootzaken of om dinghen, daer uwe ghedachte redene wijst om te spreken. Ende wanneer dat ghi ten vinsteren gaen zult spreken mit yement, so vallet heymelic te voeren in u ghebet, te sprekene ter eeren Goods ende tot sijnre glorien. Also plaghen die heylighe vaders te doen, als si te samen quamen, te voeren te bidden, eer si spraken. Ende ummer soe wacht u, dat ghi den luden voer den mont vaert [2] ende minlic daer of trecket, die u werlike dinghe segghen, het en waer dats recht noot waer. Voert soe moetti wel, als sente Johan Ewangelista ende sente Ambrosius daden, u vermaken mit ynnighen menschen in blijtheyden, als wanneer dat ghijs behovet van ziecheyden ende van anderen zaken, mer en doets niet dan in blijsscapen mit Gode ende in gotliken, zuetliken dinghen, ende mitten besten uwen heymelicsten menschen, opdat nyemant daer in ghearghert en werde. Ende nummermeer en doet des na ghevalle alst u herte zeit, mer altoes aen te zien mit bedachts moets of ghi blijsscap of verlichtenisse behoevet. Ende en laetet u ghenuechte niet gaen voer die redene, mer na die redene, in desen ende in alle zaken, daar lijflic ghenuechte in die dade [3] of coemt. Ende en zueket gheen lijflike ghenuechte om die ghenuechte, want dat waer een ghebruken [4], mer om redeliken orber, ende dien te voeren [5] bedacht ende te voeren bezien. Ende wanttet anxt is dat alle nature altoes hoer zelven zuect in alre lijfliker ghenuechten, daerom sal men se scuwen, daer men mach, ende niet nemen sonder openbaer noot. Ende als men se nemen moet, soe moet men se mit groter hoede nemen, gheliker wijs of een mensche moeste mit sinen viande ommegaen of mit hem spreken zoude. God si mit u!

Hier eyndet die epistel die meister Gherijt die Grote sende eenre clusenerssche.

---

[1]) Zinnelijk verlangen.
[2]) Dwingt om te zwijgen. [3]) Inderdaad.
[4]) Zelfzuchtig of zinnelijk genieten. [5]) Te voren, eerst.

NIEUWE STUDIËN OVER SERVET,

DOOR

Dr. C. SEPP,

Predikant te Leiden.

De heerschappijvoerende magt der dogmatiek heeft zich ver over de grenzen van haar eigenlijk gezegd gebied doen gevoelen Wie van haar regtbank als veroordeelde henenging, dien is het zeer moeijelijk gevallen, om voor tijdgenoot en nakomeling anders te verschijnen, dan als een doemwaardige, wiens lotgevallen en denkbeelden naauwlijks meer aandacht verdienen, sedert zijne gevoelens als kettersch veroordeeld waren.

Met zulk een blaam beladen staan vele personen op het tooneel der geschiedenis, altijd nog wachtende op den man, die pogen zal hunne nagedachtenis in eere te brengen, al moet hij het over hen geslagen vonnis laten bestaan, al durft hij daarvan geen revisie vragen.

Ik pas het gezegde toe op Michaël Servet, den welbekenden anti-trinitarius, het slagtoffer van de heerschende vrijheid en de levenbelagende oordeelswijze der 16e eeuw. Omtrent het vonnis, dat over hem geveld werd, hier geen woord: ieder woord is verspild, zoodra het gesproken wordt zonder naauwlettend acht te geven op den tijd, waarin Servet leefde; slechts deze wenk: zou het niet zuiverder historisch klinken en wezen, indien wij ons losmaakten van de toegenomen en thans algemeen heerschende gewoonte, om Calvyn van het gebeurde met Servet de schuld te geven en diens dood te zetten op het zondenregister des hervormers?

Ligt meent men, dat ik zoo mij uitlaat, onder den blijkbaren

indruk van HENRY'S apologie, waar hij in *das Leben Calvins*, deze treurige bladzijde beschrijft: ik mag de verzekering geven, dat nadere kennismaking met de mannen en de magten der 16e eeuw mij verbiedt, voortaan zooveel gezag aan den invloed van de voorgangers der hervorming toe te kennen, als ik weleer gewoon was te doen en velen nog doen.

Het vonnis aan SERVET voltrokken is veel meer een deel van de bloedschuld der 16e eeuw, dan het individuele bedrijf van CALVYN of de Geneefsche geestelijkheid, een duidelijk blijk, om met GROTIUS te spreken, dat de antichrist niet minder te Genève dan te Rome regeerde.

Tegenover dezen veroordeelde zijn de eeuwen, op de 16e volgende, hoogst onbillijk geweest. GOTTFRIED ARNOLD mogt de Christelijke gezindheden van dezen ketter verdedigen, hij heeft blijkbaar, over hem schrijvende, niet zulke hulpbronnen bezeten, als hem bij andere personen goede diensten bewezen. Men kende, althans men meende den dogmaticus SERVET te kennen, en achtte de overige zijden zijner persoonlijkheid van geen belang.

MOSHEIM hebbe hier de welverdiende eer; in 1748 schreef hij eene geschiedenis van SERVET'S leven, waarop hij twee jaar later de *neue Nachrichten von den berühmten spanischen Artzes* MICHAEL SERVET volgen liet. In den tusschen de uitgaaf dier beide werken verloopen tijd had de abt D'ARTIGNY in zijne *Mémoires nouveaux d'histoire, de critique et de litterature* de lotgevallen van SERVET behandeld en zijn persoon in veel gunstiger licht geplaatst, dan tot dien tijd door de pen van eenig geschiedschrijver was geschied. Ik zal geenzins het recht betwisten, waarmede MOSHEIM in de *Neue Nachrichten* den Franschen auteur heeft bestreden; maar ik had wel gewenscht, dat hij de mogelijkheid verondersteld had, dat D'ARTIGNY bronnen gebruikt heeft, die anderen onbekend gebleven zijn.

Hoe het zij — MOSHEIM verklaarde naar waarheid: eine so geheime und verworrene geschichte kann unmöglich mit einen mahle zu ihrer vollkommenheit gebracht werden.

Meer dan drie vierden eener eeuw moesten verloopen, eer eene bekwame hand weer de pen opvatte, om over SERVET een werk te leveren, dat werkelijk op belangstelling aanspraak maakt. In

TRECHSEL'S *die Protestantische antitrinitarier vor* FAUSTUS SOCINUS, in vele opzichten een hoogst verdienstelijke arbeid, werd een groot gedeelte van het eerste boek aan SERVET gewijd; doch in overeenstemming met het doel, dat de schrijver zich heeft voorgesteld, meer op de dogmatische denkbeelden, dan op den persoon en de ontwikkeling van SERVET gelet.

Eindelijk — eerst onlangs is eene krachtige poging gewaagd, om SERVET'S levensgeschiedenis ons te doen kennen. In eene reeks van opstellen heeft de predikant van Schutzendorf bij Lindow Lic. HENRI TOLLIN de resultaten medegedeeld van ijverige nasporingen betreffende dat deel van SERVET'S leven, hetwelk, tot heden goeddeels onbekend, nu opgehelderd, ons den gang van zijne ontwikkeling voor oogen stelt en daardoor in den waren zin des woords ons den man leert kennen, die niet verdient vergeten te zijn.

Te betreuren is het, dat die nasporingen tot heden in onderscheidene tijdschriften verspreid liggen. In de gelegenheid geplaatst, om met den inhoud van alle bekend te worden, kwijt ik mij hier van de aangename taak, daarvan een overzigt te geven, niet naar de volgorde van uitgaaf, maar naar die der onderwerpen, daarin behandeld.

I. Het eerst, waarbij ik des lezers aandacht bepaal, is opgenomen in het helaas! thans gestaakt *Zeitschrift für Histor. Theol.* Jaarg. 1875. Het schetst ons SERVET'S *Kindheit und Jugend.* En het doet dat met veel kennis; het vaderland en de familiebetrekkingen des in 1511 geborenen, zijn met levendige kleuren geschetst; alles, wat op de ontwikkeling des knaaps invloed oefenen kon, is met naauwkeurigheid aangewezen. Zwak van ligchaamsgestel, scheen hij voor de krijgsdienst ongeschikt, terwijl zijns vaders wensch, om zijnen eerstgeboren de door de familie eervol betreden Juristenloopbaan te doen inslaan, steun vond in de uitnemende gaven, waardoor de knaap zich onderscheidde. Opdat die aanleg zich zoo voorspoedig mogelijk ontwikkelen mogt, werd zijne opvoeding toevertrouwd aan den beroemdsten van Spanje's prelaten en paedagogen, PETRUS MARTYR ab Angleria, wiens onderwijs hij van 1521 tot 1525 genieten mogt. Onder de leiding van dezen buitengewonen man ontwikkelde zich bij SERVET grondige kennis van die wetenschappen, welke toenmaals het sieraad van edelgeborenen geacht

werden. Aardrijkskunde en geschiedenis leverden de voornaamste stof van dit onderrigt, dat vooral bij SERVET de begeerte opwekte, om de zegeningen van het Christendom uit te breiden onder de volken en volksstammen, die ze niet kenden. Op zijn jeugdig gemoed maakte de dwang, waarmede tallooze scharen van Mooren gedoopt werden, een diepen en afschuwvollen indruk. Hem werden, door de lessen van zijnen leermeester, de Turken geen voorwerp van haat, die hun ondergang zocht, maar van liefde, die hen tot bekeering wilde brengen, naar den wil en de handelingen van God, mirabili enim virtute mundum suae ditioni subjecit et subjiciet et sine strepitu armorum mentes ducit captivas.

Tal van uitspraken zijns meesters miste op hem hare werking niet. »De geest eens Spanjaards kan niet rusten; altijd streeft hij naar het hoogere." De jongeling heeft het woord trouw bewaard en beoefend; inquietus est et magna moliens Hispanorum animus, herhaalde hij in later jaren.

Katholiek, niet ultramontaansch was de dampkring, waarin hij in het toenmalige Saragossa zich bewoog, van heeler harte deelende in den ijver, waarmede de Spaansche geestelijkheid, zooveel zij mogt, hare onafhankelijkheid zocht te bewaren.

De overdreven schildering van SERVET'S vroeg ontloken geleerdheid keurt TOLLIN af, daar hij ze geheel onbewezen acht; doch hij bleek hoe langer hoe meer een jongman van ongewonen aanleg te wezen, waarom het in 1525 plaats gehad overlijden van zijnen leermeester in het bijzonder ook voor hem een ramp heeten mogt.

Nogtans als bij toeval — doch zoo sprak SERVET nooit, naar wiens innige overtuiging: non ex nobis neque ex nostra natura vita est, sed secundum gratiam Dei — op verlangen van den welbekenden geëerden hofprediker des keizers JUAN QUINTANA, lid der Franciskaner orde, trad hij bij dezen in dienst, zonder zelf tot eenige geestelijke orde over te gaan [1]. In den dagelijkschen omgang met QUINTANA ontlook ook bij SERVET hartstogtelijke ingenomenheid met de scholastiek, waarin hij tot heden een vreemdeling

[1]) Tegen MOSHEIM, HENRY en STÄHELIN verdedigt TOLLIN met nadruk deze stelling.

gebleven was. Hij betrad het heiligdom en wijdde dra al zijne aandacht aan onderzoekingen als die over de definitio quidditativa, alienitas rei, causa essentians, proportionabilis sensus en dergelijke.

In de doolhoven der spitsvindige redeneerkunde geraakte hij volkomen te huis; en hare winsten achtte hij gelegen in den onbeperkten eerbied, waarmede hij, tot op dat tijdstip, hare resultaten aannam. Opmerkingswaardig is het, dat reeds toenmaals geen onderwerp meer hem boeide, dan de leer der triniteit.

Van alle hervormers bezat hij gewis de grondigste kennis der scholastiek bepaaldelijk van hetgeen hij over genoemd dogma in al zijn omvang, als diepgezochte en gevondene wijsheid, verkondigt. Werd er soms in zijn binnenste een begin van twijfeling waargenomen, een gesprek met QUINTANA, een blik op diens christelijken wandel bragt den twijfel tot verstommen en gaf zekerheid aan de hoop, dat hij eens het volle mysterie doorzien zou, en het onderwijs, licet res non sit intelligibilis, voor zijn geloof en zijn weten algeheele waarheid wezen zou.

In al deze godgeleerde oefeningen vond de vader van SERVET geen behagen: hij zag niet in, dat ze tot het begeerde doel konden voeren en zijn zoon voor de regtsgeleerdheid bekwamen. Een uitweg scheen hem overgebleven te zijn — dien zoon naar eene beroemde school te zenden, liefst buiten de grenzen van Spanje, kon het wezen naar de beroemde van Toulouse. Het plan werd volvoerd, te eerder daar QUINTANA op last van zijn heer naar Frankrijk moest reizen, en onder diens geleide en gezelschap de oude SERVET voor de gelukkige aankomst zijns zoons geen zorg behoefde te koesteren.

II. *Toulouser Studentenleben im Anfange des* 16en *Jahrhunderts*, is de titel van het opstel, dat als episode *Aus dem Leben* MICHAEL SERVET'S van TOLLIN'S hand voorkomt in VON RAUMER'S *Hist. Taschenbuch* 1874, s. 77 ff. De woorden van de twee bekende zonen der 16e eeuw, BEZA en SCALIGER, geven eigenlijk de stof van hetgeen hier door TOLLIN op keurige wijze verwerkt is: »quant »a la ville de Tholose," schrijft BEZA *Hist. Eccl. de France*, 1580. I 10, »il y a deux choses, qui l'ont rendue celebre, à scavoir le »train de la marchandise et l'estude du droict"; terwijl SCALIGER op de bekende plaats in zijn *Scaligerana* aldus zich hooren laat:

Tholosa est pulchrior Lutetia — c'est la plus belle ville de France, ce sont des Palais que les maisons.

Voor de ontwikkeling van SERVET was het van groot belang, dat hij daar met eigen oogen aanschouwde, wat BEZA nader t. a. p. beschrijft: »toute la ville a été taxée d'être fort superstitieuse, comme elle est pleine aussi de reliques et autres instruments d'idolatrie. C'estoit assez pour estre condamné heretique, de n'avoir point osté le bonnet devant une image, ou de n'avoir fleschy le genouil, sonnant la cloche qu'on appelle l'ave Maria, ou d'avoir tasté un seul morceau de chair en un jour défendu." Naast zoo groote bigotterie heerschten de meeste weelde en wellust onder het studentencorps, waarvan 't getal steeds klom, door de goede zorgen, die voor het wel bezetten der openbare leerstoelen genomen werden.

Doch dit openbaar gegeven onderwijs was het niet, dat SERVET in latere levensjaren met een diep gevoel van dank aan Toulouse denken deed, de schat, dien hij daar vinden mogt, of beter gezegd, dien zijn God hem vinden deed, maakte hem zijn verblijf aldaar onvergetelijk. Onze auteur heeft aan dit onderwerp een bijzonder artikel gewijd.

III. SERVET *und die Bibel*, is de inhoud van hetgeen zijne hand ons schenkt in HILGENFELD'S *Zeitschrift für Wiss. Theol.* 1875.

De omstandigheden waaronder hij de Vulgata in handen kreeg — een Grieksch N. T. zag hij pas twee jaar later, dus in 1530 voor het eerst — worden niet beschreven, wel zijne verbazing en blijdschap over den inhoud van hetgeen hij las en telkens herlas. Teregt mogt het heeten in de bekende Apologie: animum suum ad sacras literas transtulit, in eisque omne suum studium et ingenium collocavit.

De reeks van getuigenissen waaruit SERVET'S hartelijke ingenomenheid met de Heilige Schrift, bepaaldelijk die des N. V., spreken, is meer dan belangwekkend. Men ziet er door, wat nieuwe dag voor zijn geloofsleven aanbrak, toen hij, die tot heden alleen en bij uitsluiting zijne godsdienstige kennis uit de scholastici geput had, nu voor het eerst het beeld van den historischen Jezus voor zich zag en voor het eerst leerde kennen naar het verhaal van diens leven en daden, naar den indruk van diens woorden en handelingen, met welk regt en in welken zin deze Jezus heeten mogt:

Zoon van God. Scheen het, dat de lezing der Evangeliën slechts exteriorem faciem Christi kennen deed, SERVET beweerde, multum prodesse, si credendo videas. Talloos vaak de Handelingen en de brieven gelezen hebbende, had hij begrepen, gelijk hij het later uitdrukte: Omnes Apostolorum praedicationes in Actis hoc ipsum agunt, ut hunc Jesum ad oculum domonstratum persuaderent esse Christum, filium Dei, salvatorem.

Zeventien jaar was hij oud geworden; hij had in het huis van een achtingswaardigen geestelijke verkeerd, geleefd te midden eener Christelijke natie en — nooit den naam van den Jezus der H. Schrift gehoord. Hij kende geen enkele der mannen, die toen reeds in zijn vaderland het licht der hemelsche waarheid door het lezen der Schrift genoten; daarom mogt hij waarlijk er op roemen, dat God zelf hem de oogen geopend had. En zij werden hem geopend. Het resultaat van dat vinden des bijbels, door TOLLIN breed aangewezen, kunnen wij kortelijk zamenvatten in SERVET'S verklaring: cum nec unum verbum reperiatur in tota Biblia de trinitate, nec de suis personis nec de essentia, nec de unitate suppositi, nec de plurium rerum una natura, nec de aliis eorum cenophoniis et logomachiis, quas Paulus falsae agnitionis esse ait. Of, om het kort te zeggen, hij kreeg er een afschuw van, om in scholastieke zegswijzen den geschikten denkvorm te erkennen voor godsdienstige, voor Christelijke, van God in de Schrift geopenbaarde waarheid. Wat hem als geloovig Spanjaard diep ter harte ging, de bekeering der ongeloovigen, werd door zijn lezen van de H. Schrift op nieuw gevoed, terwijl hij al duidelijker het gebrekkige der tot heden gebezigde middelen inzag.

Van de letterkundige wapenen waarmede in of kort voor SERVET'S leeftijd het ongeloof bestreden werd, toont TOLLIN ons er een:

IV. »Dyalogus qui vocatur scrutinium scripturarum compositus per Rev. Patr. Dom. PAULUM DE SANCTA MARIA, magistrum in theologia, episcopum Burgensem, archicancellarium serenissimi principis Dom. Regis Castelle et Legionis, quem composuit post additiones positas ad postillam NICOLAI de LYRA A. J. 1434 aetatis suae anno 81". Over den auteur en den inhoud van dit geschrift van PAULUS BURGENSIS — eigenlijk geheeten SALOMON LEVITA — geeft de schrijver eenige opmerkingen in het maandschrift: *der Beweis*

des Glaubens, X Junij 1874, waardoor de eigenaardigheden en vooral de leemten van deze en dergelijke apologiën des Christendoms duidelijk geteekend worden. Wij zijn TOLLIN dank verschuldigd voor zooveel als zijne pen ons mededeelt ter opheldering van onze doorgaans geringe kennis van Spaansche boeken en menschen. De auteur heeft van die onderwerpen studie gemaakt en zal dikwerf op enkele bladzijden de uitkomsten van een langdurig onderzoek hebben medegedeeld. Ik beweer dit vooral met het oog op zijne:

V. *Die Beichtväter Kaiser* KARLS V, opgenomen in het *Magazin für die Literatur des Auslandes*, 1874.

Niet gemakkelijk is de vraag beantwoord: wie zijn achtereenvolgens de biechtvaders van KAREL V geweest, nadat de bekende GLAPION op het einde van Augustus 1521 gestorven was. Diens plaats schijnt het eerst ingenomen te zijn door FRANCISCUS DE QUIÑONES, evenals zijn voorganger Franciskaner; deze betrekking heeft echter niet lang geduurd, althans niet tot den dood van QUIÑONES, die in 1540 plaats greep; zij werd opgedragen aan een man van veel bekwaamheden en grooten invloed, GARZIA DE LOAYSA, wiens invloed op keizer KAREL jaren lang van groote kracht is geweest. Aan het hof des keizers was hij evenzeer gezien, als aan dat des pausen; hij was ingewijd in de kunst, om bij beiden zijn invloed te laten gelden, al kon hij slechts bij één persoonlijk zijn. Tijdens den rijksdag van Augsburg was hij in Rome: en zijn post bezet door den ons reeds bekenden QUINTANA.

Dit geschiedde niet toevallig: KAREL wist, hoezeer LOAYSA door de Protestanten veracht werd, gelijk deze hen haatte, en hij begreep dat alle vredesonderhandelingen zouden mislukken, indien men zulk een biechtvader aan zijne zijde zag. QUINTANA riep hij, die weldra aan meer dan een Protestant een persona grata werd. LOAYSA raadde het bezigen van geweld, QUINTANA het aanwenden van zachte middelen aan. Wij weten, hoe welwillend SPALATINUS en anderen over QUINTANA oordeelden. Heeft het ook hem niet mogen gebeuren het vredeswerk op duurzame grondslagen te vestigen, wij moeten dit goeddeels wijten aan de zaak zelve; voor haar en hare eischen waren geen menschenkrachten opgewassen. Jammer, dat de geschiedenis van QUINTANA, hoe vlijtig ook door TOLLIN nagespoord, nog zoo veel donkers heeft. Na zijn dood trad

LOAYSA weder op; daarna koos KAREL DOMINICUS SOTO, die vervangen is door PEDRO DE SOTO, deze door JUAN DE REGLA. Over al de genoemden is veel belangrijks medegedeeld, hoewel het, gelijk te verwachten was, den schrijver niet gegeven werd, met juistheid den invloed te bepalen, dien deze mannen op KAREL'S gemoed gehad hebben. Trouwens de godsdienstige zijde van KAREL'S persoonlijkheid heeft voor het nageslacht in hooge mate hare ondoordringbare zijde.

Langzamerhand naderen wij het jaar 1531, dat door de eerste uitgaaf van SERVET'S meest bekend boek, in zijn leven en in dat der kerk zoo bekend is geworden: de trinitatis erroribus. Toulouse had hij verlaten: het was alsof hij gevoelde, dat voor een man, wiens ziel met denkbeelden vervuld was, als de zijne, eene andere lucht dan die van Frankrijk en Spanje noodig was. Hij toog naar Straatsburg.

VI. »*Stratsbuerger kirchliche Zustände zu Anfang der Reformations-Zeit*", (even als het vorige opstel opgenomen in het *Magazin für die Literatur des Auslandes*, Juni 1875). Onder dit opschrift heeft TOLLIN ons een en ander betreffende het Straatsburg dier dagen herinnerd; de stad was nog het asyl der denkenden, onderzoekenden en twijfelenden, totdat de orthodoxie daar haren zetel vestigde. RÖRICH'S hoogst verdienstelijke werken, aan hare geschiedenis gewijd, liggen bij dit opstel ten grondslag, dat in weinig regelen het terrein kennen doet, waarop SERVET den voet zette, maar voor 't overige onze weetgierigheid betreffende SERVET'S onderhandelingen met JOHANNES SECERIUS, door wiens tusschenkomst het werk te Hagenau zou gedrukt worden, onbevredigd laat. Mogt het den schrijver gebeuren — wat wij van heeler harte wenschen — de hier en daar verspreide opstellen tot een geheel niet slechts te verzamelen, maar te verwerken, dan zal hij ongetwijfeld ook andere punten uit het eerste deel van SERVET's leven moeten bespreken en vooral op de historia litteraria van het geïncrimineerde werk, op SERVET'S kennismaking en omgang met OECOLAMPADIUS de aandacht vestigen, — onderwerpen, die hij nu voorbij gaat, daar hij ons in het midden der polemiek plaatst, die door de uitgaaf van SERVET'S eersteling geboren werd.

VII. BUTZER'S *Confutatio Libri VII de trinitatis erroribus*, is door onzen schrijver aan een naauwkeurig onderzoek onderworpen.

De lezers der *Theol. studien und kritiken* vinden het in Jaarg. 1875, s. 711 ffg.

De bedoelde Confutatie, alleen als handschrift bekend en daarnaar door TOLLIN beschreven, schijnt uit hoofd en hart van BUTZER gevloeid te zijn. Confutavi tua, schrijft hij zelf aan SERVET, ut coram Deo me posse et debere persuasus sum. Ea licet refutet, qui potest et vult. Toon en vorm dier confutatio zijn ten volle BUTZER waardig; steeds staat blijkbaar zijn verlangen op den voorgrond, om te prijzen wat maar geprezen kan worden; hij stemt dus grootendeels met OECOLAMPADIUS overeen; hij spreekt woorden van verdediging voor kerkvaders en godgeleerden, die bij het behandelen van het dogma der triniteit andere zegswijzen, dan die de H. S. bezigt, ingevoerd hebben. In ieder geval meent hij, dat ze toch den zin der H. S. hebben getracht uit te drukken, propter ecclesiae tranquillitatem tuendam; om die oorzaak acht hij het goed de eens inzwang gekomen phrases te behouden. De vredelievendheid van BUTZER verloochent zich ook in dezen arbeid, met name, het eerste deel geenszins. Het tweede gedeelte is scherper; daarin wordt aan SERVET verweten, dat hij aan vele uitspraken der vaders een verkeerden zin gegeven heeft. Met drift neemt BUTZER de partij op ter gunste der kerkvaders, die na het concilie van Nicea geschreven hebben. En hoewel de confutatio de gevoelens van SERVET als kettersch verwerpt, bedoelt BUTZER toch in geenen deele daartegen een kruistogt te prediken: hij beoogt bij dit dogma de hooge waarde der bijbelsche uitspraken in het licht te plaatsen en het schadelijke van woordenstrijd aan te wijzen. Indien SERVET niet tegen de traditionele dogmatiek zijn ijver gekeerd hadde, welligt had BUTZER geene confutatio vervaardigd.

De geschiedenis verhaalt ons dat SERVET van 1532 tot 1553 in Frankrijk gewoond heeft, eerst te Parijs, vervolgens te Lyon en elders. Aan het verblijf te Lyon wijdde TOLLIN eenige bladzijden.

VIII. *Des Artzes* MICHAEL SERVET *Lehrer in Lyon* Dr. SYMPHORIEN CHAMPIER. Zoo luidt het opschrift van het stuk dat opgenomen is in VIRCHOW'S *Archv. für Path. Anat. Phys. und Klinische Medicin Band LXI.*

In groote eer stond deze leermeester bij SERVET. Zelfs was hij de eenige, dien hij als leermeester later noemde: SYMPHORIANO CAM-

PEGIO cui ut discipulus multa debeo, cet. Deze CHAMPIER, CAMPEGIUS, CAMPÈSE, PIERCHAM LA FAVERGE THEOPHRASTE DU MAS in 1472 geboren en 1539 gestorven, was de beroemdste en invloedrijkste medicus dier dagen te Lyon. Aan het hoofd geplaatst van het collège de la Trinité wendde hij zijn veel vermogenden invloed aan, om het onderwijs uit de magt der geestelijkheid los te maken; hij zelf was ook met andere wetenschappen innig vertrouwd; het zij hier genoeg aan zijne dweepende liefde voor PLATO te denken. Zijn huis was het middenpunt van het onderling verkeer der hooggeplaatsten en veelvermogenden, hij was, wat men noemt, een man van karakter. Met dezen geleerde — want dien naam gaven hem zijne tijd- en vakgenooten — geraakte SERVET in kennis, ja in vertrouwelijke betrekking, en zijn invloed op hem bleef hij levenslang als een van Gods groote weldaden roemen.

IX. »Wie MICHAEL SERVET ein Mediciner wurde". Op deze vraag antwoordt TOLLIN in het feuilleton van het weekblad: *Deutsche klinik. Zeitung für Beobachtungen aus deutschen klinik. Jahrg.* 1875.

Van inkomsten beroofd, moest SERVET door eigen middelen voorzien in zijn onderhoud. Onder den aangenomen naam van VILLANOVANUS, ontleend aan het oord Villanova in het bisdom Lerida, waaruit zijne familie afkomstig was, trad hij op als corrector in dienst bij de beroemde drukkers te Lyon, CASPAR en MELCHIOR TRECHSEL. In die betrekking werkzaam, leerde hij CHAMPIER kennen en, wat het zelfde was, waarderen.

De pers zijner principalen had ruim werk, dank der vruchtbare pen van CHAMPIER. In 1534, het tijdstip van SERVET's aankomst, hield men zich bezig met den druk van CHAMPIER'S *Gallicum Penta pharmacum.* Ter bevordering van de zuiverheid van den tekst zocht SERVET persoonlijke aanraking met CHAMPIER. Deze ontdekte ras de ongemeene scherpzinnigheid van SERVET.

Diens kritische geest werkte weldadig op CHAMPIER'S veel omvattende, doch weinig geordende kennis. SERVET werd zijn raadsman, weldra in alle opzigten zijn leerling. Met ijzeren vlijt legde de Spanjaard zich op de studie der medicijnen toe en promoveerde, na te Parijs de beroemdste mannen gehoord te hebben. Te Avignon, Charlieu, Lyon, eindelijk te Viennes oefent hij eene voorspoedige praktijk, terwijl hij inmiddels wetenschappelijke werken schrijft,

die herhaalde uitgaven beleven, waarin hij door zijne theorie van den omloop des bloeds een stelsel verkondigt, dat zijn naam een duurzaam aandenken waarborgt.

Den rijken inhoud dezer opstellen zou ik met groot genoegen openleggen, indien ik iets anders wilde, dan de aandacht mijner lezers voor deze onderzoekingen inroepen. Verspreid, ja zeer verpreid worden ze door mij slechts genoemd als bewijzen van het goed regt, waarmede wij eens eene degelijke biographie van SERVET uit de hand van TOLLIN verwachten mogen. In het grondig behandelen van tot heden veel te veel over het hoofd geziene bijzonderheden zal hare waarde liggen, als de auteur het nu ons reeds gegevene daarin opneemt, na het hier en daar nog wat uitgewerkt te hebben. Ik verlang dit met name voor het belangrijk onderwerp van SERVET'S medische studiën, daar het mij voorkomt, dat vooral te dien opzigte door de biographen niet genoeg is gedaan. Alle voorgangers heeft TOLLIN ver en ver overtroffen, door aan SERVET'S geographische werkzaamheden de welverdiende belangstelling te wijden.

X. »MICHAEL SERVET als Geograph" staat boven de belangwekkende bladzijden, die een deel uitmaken van Band X van het *Zeitschrift der Gesels. f. Erdk.* Zij stellen ons SERVET voor nog in dienst van de gebroeders TRECHSEL als corrector, maar ook als bewerker van de hem door deze opgedragen uitgaven.

Onder de wetenschappelijke werken, die toen met graagte gezocht werden, namen die voor geographie eene voorname plaats in. Het voorbeeld van des Franschen konings FRANS I ingenomenheid met dit vak droeg er zeker toe bij, om alom levendige belangstelling op te wekken. SERVET roemt op deze wijs des Konings bekwaamheden: Christianissimi Gallorum regis exemplo, qui ut est studiorum amator, ita in hoc genere ad miraculum usque doctus.

De voornaamste bron van de studiën der liefhebbers dezer wetenschap in dien tijd was het groote werk van CLAUDIUS PTOLEMAEUS, die 161 na Chr. te Alexandrië stierf. Zelf niet gereisd hebbende, beschreef hij naar de schriftelijke inlichtingen of mondelinge verhalen van anderen de aarde en hare volken en toonde een open oog te hebben voor de physicalische verscheidenheid der natiën. Zijn arbeid, zegt de op dit gebied tot oordeelen bevoegde Dr. DANIEL,

war der Leitfaden der Reisenden und die summa geographischer Weisheit.

Dit boek was tot op dien tijd bijna alleen naar Arabische en daaruit vervaardigde Latijnsche overzetting bekend. De oorspronkelijke Grieksche tekst was tot voor weinig jaren eene terra incognita: voor het bezorgen van dezen waren letterkundige, geschiedkundige, wiskundige en sterrekundige bekwaamheden onmisbaar. Wat SERVET daarvoor nog ontbrak, trachtte hij zich met allen ijver eigen te maken. Ook moest hij daarvoor zorgen, dat zijn arbeid niet bij dien zijner voorgangers achterstond. ERASMUS bezorgde eene uitgave te Bazel, ex codice Fettichii, nadat WILLIBALD PIRKHEIMER gepoogd had deze taak te volvoeren, doch daarin door den dood verhinderd was. De Nederlandsche geleerde ontkende niet, dat zijne uitgaaf door veel ontsierd werd, maar sprak de hoop uit, dat weldra eene bekwame hand die taak op betere wijze ondernemen en volbrengen mogt, vooral wat betreft de opgaaf van lengte en breedte.

Slechts één Grieksche codex schijnt bij het bewerken van den eersten druk der door SERVET bezorgde uitgaaf hem ten dienste gestaan te hebben; over andere hulpmiddelen, namelijk reisbeschrijvingen, kon hij in overvloed, meer dan één zijner voorgangers, beschikken. Daaronder treffen wij de titels van werken aan, die geheel verloren zijn gegaan. De meeste diensten heeft hij gewis getrokken van den *Novus orbis* door SIMON GRYNAEUS in 1532 gedrukt. Op die wijze toegerust, sloeg hij de hand aan het werk en waagde zich aan het verbeteren van den tekst, periculosus utraque parte labor; nec alicui hactenus attentatus, sed pius et qui veniam nobis impetret, sicubi locorum lectori non fecerimus satis. Het gelukte hem, locos ad multa millia restituisse. De getallen onderwierp hij aan grondige revisie: in het belang van het debiet verlangden de gebroeders TRECHSEL, dat de Latijnsche vertaling van PIRKHEIMER bij de uitgaaf zou gevolgd worden, de titel luidde dan ook: *Claudii Ptolemaei Alexandrini geographicae enarrationis libri octo, ex* BILIBALDI PIRKHEIMERI *translatione sed ad Graeca et prisca exemplaria a* MICHAELE VILLANOVANO *jam primum recogniti* (1535).

Aan die Latijnsche vertaling gebonden, kon hij zich in het toepassen der kritiek niet vrij bewegen; de klagt hoort gij in de hier en daar voorkomende phrase: emendassemus etiam, si licuisset. De

grootste waarde heeft zijne uitgaaf door de bijgevoegde scholiën of verklaringen. Daarin heeft hij een verdienstelijk werk verrigt: urbium nomina cum priscis et poetarum nominibus conjuncta, et ad nostri temporis sermonem coaptata, jucunditatis nonnihil procul dubio lectori sunt allatura.

Het kan mijn oogmerk niet wezen, den zeer belangwekkenden inhoud van TOLLIN'S onderzoek verder te ontleden: ik herinner alleen nog, dat SERVET zeven jaar later eenen tweeden druk van den PTOLEMAEUS bezorgde. Wat dezen betreft, vergeleken met den eersten, toont TOLLIN de meerdere waarde aan en deelt ten slotte de lofspraken mede, waarmede de tijdgenooten en latere geslachten dezen arbeid van SERVET bekroond hebben. Wanneer men bedenkt, dat deze historia litteraria van SERVET'S editie van PTOLEMAEUS geschreven is na naauwkeurig onderzoek en vergelijking der nog aanwezig zijnde exemplaren, zal men gaarne met ons de veelvuldige verdiensten van TOLLIN'S verhandeling erkennen.

De beroemde geograaf werd eindelijk de veelgenoemde theoloog en de beruchte ketter. Dit gedeelte zijner geschiedenis is het meest bearbeid. Tot heden leverde TOLLIN daartoe geene bijdragen; één slechts uitgezonderd, een punt, dat evenzeer tot de veronachtzaamde behoorde, licht hij toe.

XI. Dr. M. LUTHER und Dr. M. SERVET. *Eine Quellen-Studie.* Onder dien titel zag deze vrucht van des schrijvers geest het licht in 1875.

Met volle sympathie zullen gewis de vrienden der Hervormingsgeschiedenis met dit geschrift kennis maken; aangetrokken gevoelde ik mij door de stelling, die hier op den voorgrond geplaatst wordt, dat de 16e eeuw drieërlei Hervormingen gekend heeft: die der Protesteerende Christenheid, welke om de Augsburgsche Confessie als haar palladium zich schaarde; die der Roomsche kerk, aan welke het Trentsche concilie de belijdenis leerde; die der mannen van het vrije geweten, welke in 1525 hunne stem verhieven, toen LUTHER de baan verliet, waarop hij in 1521 den voet gezet had.

Tot de laatste gemeente behoorde SERVET, een geloovige tegenover de openbaring der schrift, een ketter tegenover de dogmatiek der wetenschap. Hoe inniger hij de eerste eerbiedigde, hoe minder hem de laatste gold.

Met alle beroemde Hervormers der 16e eeuw heeft hij in betrekking gestaan: gaan wij na, in welke met LUTHER.

Beiden schepten het water des levens uit de eenige bron, uit de schrift, maar beiden deden dit op verschillende wijze. LUTHER laat zich bij de verklaring des Bijbels leiden dàn door TAULER, dàn door AUGUSTINUS, dàn door de *Deutsche Theology*, dàn door VALLA. SERVET verklaart de Schrift uit de Schrift, den tekst naar de taal, waarin hij ons wordt medegedeeld. Voor LUTHER was het leerstelsel van PAULUS het alles bevattende in de Christelijke waarheid; de kanon naar welken hij den overigen inhoud aannam of verwierp; voor SERVET ging niets boven de woorden van Christus. Voor LUTHER was de Christus dogmatisch de menschelijke natuur van den middelsten persoon in de drieëenige Godheid; voor SERVET de verschijning van den mensch JEZUS, den Christus-Messias, den Zoon van God. Evenzeer verschilt hunne anthropologie en soteriologie. Zelfstandig inzigt is het kenmerk van SERVET'S meeningen: als hervormer is hij een geestesbroeder, geen geesteskind van LUTHER. In één opzigt stond hij boven hem, dat hij zijn leven lang het grondbeginsel, hem door zijnen leermeester ANGHIERA ingeprent, getrouw bleef: leeren van allen, zelfs van Joden, Mohammedanen en ketters.

In 1530 leerde hij LUTHER te Coburg persoonlijk kennen, nadat hij diens geschrift, over *De vrijheid eens Christens* gelezen had. En van zijn werken en van zijn persoon bewaarde hij den diepsten indruk. Ook voor hem was Rome Babel geworden en de aflaat een gruwel. Doch LUTHER'S boek tegen ERASMUS mishaagde hem, en hij achtte de leer van den knechtelijken wil in strijd met de woorden der schrift, vooral met hare voorstelling en behandeling van den mensch. In het evenbeeld Gods kan de kracht door de zonde gebroken, maar niet vernietigd zijn: 't was hem daarom niet mogelijk, zich onder LUTHER'S volgelingen te scharen; hij stemde met hem niet overeen, even weinig als met de Roomschen; allen schenen hem toe voor een deel de waarheid te bezitten, voor een deel te derven. Als zulk een eclecticus was hij aan LUTHER bekend. In 1539 schreef deze aan CASPAR GÜRTEL: etliche haben auch wider die alten Lehrer, Pabst und LUTHER zusammen getobet, als SERVETUS, CAMPANUS, und dgl. Nergens elders

noemt hij hem, hoewel zijne vrienden bij herhaling op het kettersch geschrift van den Spanjaard zijne aandacht vestigen. Blijkbaar vermijdt hij het, om zich over hem uit te laten. De dwaze vergissing door MARHEINECKE verbreid, dat LUTHER SERVET zou geherbergd en in zijn huis verborgen hebben, wordt door TOLLIN in hare volstrekte onjuistheid ten toon gesteld. Toch blijft het waar, dat naast CAJUTO niemand zoo welwillend jegens SERVET gezind was, als LUTHER. Schuilt de verklaring welligt in de veelbeteekenende woorden, eens door LUTHER geuit met heenwijzing op de leer der drieëenigheid: »andere Leute haben auch Anfechtungen gehabt von diesem Artikel?"

TOLLIN'S nasporingen van LUTHER'S denkbeelden aangaande de Triniteit, in haren gang en wijziging — een onderwerp ook door DORNER, in diens bekend boek, met groote kennis van zaken behandeld — kunnen ons hier niet bezig houden; wij maken er melding van, omdat ze den auteur eene keurige schets van de punten van overeenkomst en verschil tusschen LUTHER en SERVET in de pen geven, en het bewijs doen leveren, dat LUTHER, om aan alle aanvechtingen een einde te maken, de Christologische uitdrukkingen der oeconomische conciliën gekozen heeft, als den besten vorm voor zijne geloofsovertuiging in dit leerstuk.

Zoo ik mij na het lezen van deze verhandeling op hare laatste deelen eene bedenking mag veroorloven, ze zou deze zijn: dat TOLLIN te grooten invloed aan SERVET'S bekend geschrift op LUTHER'S denkbeelden en gezindheden toekent. Juist dewijl LUTHER zich van het gebruik van SERVET'S naam onthoudt, valt het moeijelijk duidelijk aan te wijzen, waar en in hoever hij op zijn verketterd boek en gevoelens zinspeelt of daardoor zich onderrigten laat; het gevaar is groot, om in deze ligt te veel aan een lievelingsdenkbeeld toe te geven.

Doch ik meen TOLLIN door TOLLIN te kunnen laten tegenspreken. Het *Hist. Taschenbuch* van 1875 werd door den auteur verrijkt met eene verhandeling:

XII. Die Toleranz im Zeitalter der Reformation, welke wij als laatste bijdrage uit zijne studiën over SERVET waarderen.

In dat fraai geschreven stuk trof ons onder meer deze uitspraak (s. 116):

Demnach gewinnt es den Anschein, als wollte LUTHER gegen den antitrinitariër SERVET eben die Politik beobachten, die er ausdrücklich gegen den antrinitariër Jo. CAMPANUS empfehlt, indem er letztern als einen eingefleischten Satanas von Ort zu Ort verfolgt und überall davon abräth, met diesem »verfluchten Unflat und Buben", ja nicht zu disputiren, sondern nur verachten solle man ihn und ihn todt schweigen, denn er wird doch mit seinen Schwarm und Autorität nicht viel ausrichten.

Ik houde het er voor, dat de geleerde schrijver van deze studiën in de door ons aangehaalde woorden het regte punt heeft aangewezen.

Van dit 12tal opstellen gaf ik hier naauwelijks meer dan de titels, en wees ik de plaats aan, waar zij gevonden kunnen worden. Mogt de auteur ze weldra verzamelen tot een geheel, en ons eindelijk geven waarop al die arbeid ons hopen doet, namelijk — eene volledige levensbeschrijving van SERVET. Van zijne bevoegdheid voor die taak heeft hij de schitterendste bewijzen gegeven en zijne lezers door de degelijkheid zijner onderzoekingen met een verlangen vervuld, dat alleen door zijne welversnedene pen kan worden bevredigd.

Leiden.

OVERGANG TOT HET JODENDOM,

MEDEGEDEELD DOOR

AEM. W. WYBRANDS.

Tot de verschijnselen, waardoor de ijverige en scherpziende Dordsche Vaderen met bezorgdheid werden vervuld, behoorde de buitengewone vrijheid, die den Joden te onzent was toegestaan. De Vaderen verzochten dan ook in een adres aan de Hoogm. Heeren Staten Generaal, »onze gebiedende Heeren", dat er acht genomen mocht worden »op de lastering der Joden, onder ons »wonende, en dergenen, *die, van hen verleid zijnde, van de Christelijke »religie afvallen tot het Jodendom.*" [1]) Mr. H. J. KOENEN, in zijne *Geschiedenis der Joden in Nederland* [2]) dat vermeldende, teekende er bij aan: »Men moet hieruit niet opmaken, dat de Joden wer»kelijk proselieten tot hun geloof gemaakt hadden, maar alleen, »dat zij, door hunne bedenkingen tegen de waarheid der Evange»liegeschiedenis, eenige weinig bevestigde gemoederen aan het twij»felen hadden gebracht." Maar zóó schrijvende, gaf Mr. KOENEN toch een zéér »vrije" exegese van de woorden der Dordsche Vaderen; we zouden zeggen: men moet uit die woorden niet iets anders »opmaken," dan er duidelijk meê wordt gezegd.

Een voorbeeld van zulk een afval van de Christelijke religie, als waarover die Vaderen zich beklaagden, wensch ik hier mede te deelen. Ik vond de stof voor mijn verhaal in een tiental offi-

---

[1]) *Post-acta der Synode*, 177ste *Sessie*, *Art.* 13.
[2]) blz. 258.

cieele stukken, die op 't Gemeente-Archief te Hoorn te midden van de verzameling »Gevoerde Procedures" (Geschreven Register van 't Archief, N°. 14, 9, f.) worden gevonden. Die verzoekschriften, processen-verbaal, rapporten, enz. [1], waarvan ik afschrift nam, zijn te uitvoerig om hier in hun geheel woordelijk te worden medegedeeld; ook zijn zij voor den tegenwoordigen lezer nog al eentonig. In het verhaal, dat ik er uit heb samengesteld, trachtte ik intusschen niets, dat ter zake dienen kan, of dat ook maar van eenig belang scheen, onvermeld te laten.

Op zekeren nacht in het laatst van September 1614 werden te Scharwoude en Grosthuizen, onder de jurisdictie van Hoorn, drie personen, aldaar woonachtig, door den officier en zijne dienaars »van den bedde gehaelt" en (zooals zij zich later in een verzoek-

---

[1]) De bedoelde stukken volgen elkander, naar ik meen, in tijdsorde aldus:

I. Proces-verbaal van 't verhoor van ABRAHAM JOOSTENSZ., SARA THIJS dochter en JAN PIETERSZ. 29 Sept. 1614.

II. Proces-verbaal van het *tweede* verhoor der bovengenoemde personen, 3 Oct. 1614.

III. Extract uit de *Schoutsrolle* van Hoorn (eisch van den Schout), 6 Oct. 1614.

IV. Request van HANS BALTHASAR FELVERS aan Burgemeesteren en Raden van Hoorn, begeleidende requesten der gevangenen, 16 Oct. 1614.

V. Request van ABRAHAM ABRAHAMSZ. en zijne huysvrouwe aan de Staten van Holland en Westfriesland. (Geene dagteekening; volgens kantteekening door de Staten gesteld »in handen van 't Collegie van de Gecommitteerde Raden, ten eynde sulx inder sake... te mogen disponeren, als naer exigentie bevonden sal worden te behooren: den 18 Maart 1615.)

VI. Request van HANS JOOSTENSZ. en JAN PIETERSZ. aan de Staten van Holland en Westfriesland.

VII. Rapport, naar ik gis van Gereformeerde Predikanten te Hoorn, over hun gesprekken, met de beschuldigden in de gevangenis gehouden. Zonder dagteekening; volgens inhoud geschreven 9 December 1614.

VIII. Request van HANS BALTHASAR FELVERS, brouwer tot Hoorn, aan Gecommitteerde Raden van de Staten van Holland en Westfriesland. (Zonder dagteekening. Na 18 Maart 1615?)

IX. Heeft waarschijnlijk als bijlage gediend bij VI of VIII. Het bevat voornamelijk eene reeks van aanhalingen uit het in 1609 te Hoorn verschenen boek van PIETER JANSZ. (TWISK), *Religionsvrijheyt.*

X. Brief van de Gecommitteerde Raden van de Staten aan de Eersaeme, wijse, voorsienige, zeer discrete Heeren, den Burgemeesteren ende Raden der Stede van Hoorn! 9 April 1615.

Met bovenstaande nummers zal ik, ter bekorting, deze stukken aanhalen.

schrift aan de Staten van Holland en Westfriesland beklaagden), *als schelmen en moordenaars gebonden*, en gevankelijk binnen Hoorn gebracht. De Hoornsche schout, Dr. CLAES BOELENS, was tot dien forschen maatregel overgegaan, omdat hij vernomen had; dat deze lieden »het heilige Christelijke geloof hadden verloochend en het »vervloekte Joodsche ongeloof en superstitie hadden aengenomen"; 't welk »immers is eene detestabile ende afgrijsselijcke boosheyt »ende godtloosheyt.... ende daeromme, als zijnde eene saecke »van schadelijcke consequentie, in eenen stadt ende lande van jus»titie nyet geleden ofte eenichsins ongemerct voorby gegaen, maer »anderen teenen exemple wel strengelijcken behoort gestraft te »werden." De namen der gevangenen waren: ABRAHAM en zijne huisvrouw SARA, de man oud omtrent 43, de vrouw omtrent 50 jaren, voorts JAN PIETERSZ. gezegd CUYNER, oud omtrent 56 jaren. Later bleek, bij 't verhoor, dat ABRAHAM (in zijn request noemt hij zich zelfs ABRAHAM ABRAHAMSZ.) vóór zijne besnijdenis den naam van HANS JOOSTENSZ. had gedragen, en geboortig was van Emmerik, en dat zijne SARA in vroeger dagen was bekend geweest als SANNE of SUSANNE THIJS-dochter, geboortig van Keizerswaard. JAN PIETERSZ. was van Grosthuizen afkomstig.

Wij willen in de eerste plaats zien, wat uit onze stukken omtrent de vroegere geschiedenis dezer gevangenen blijkt.

Van HANS JOOSTENSZ. van Emmerik vernam men al spoedig, dat zijne ouders geweest waren »mennoniten ofte doopsgesinden." Hij had (zoo verklaart hij in zijn request aan de Staten) met zijn »verstandt van de Schriftuyre" te Emmerik niet kunnen of mogen blijven »om desselfs tyranny", en was dus van daar gevlucht. Hij was nu gereisd »naer Dantzick, door Poolen ende Litthauwen, »naer Constantinopolen, ende van daer tot Damascon in Syrien, »alwaer hy suppliant hem naer der Jooden wet heeft laeten be»snijden." Eenigszins anders luidt het verhaal, dat door Hoornsche predikanten gegeven werd in hun verslag van de gesprekken, met HANS JOOSTENSZ. in zijne gevangenis gehouden. Volgens dat verslag »bekent hy, dat hy, sorchvuldich sijnde voor sijn sielen sae»licheyt, ende geen versekertheyt connende vynden by den Men»nonisten, tot Dantzych van een Engelsman is gebracht tot-

»tet Jodendom, daer in verschelende noch vanden selven »sijn meester, dat hy heeft noodich hem geacht besne»den te werden, de Engelsman nyet. Ende is alsulx, om »de besnijdinge tontfangen, van Dantzick overland getrocken med »wijff ende kynderen tot Constantinopolen, alwaer hy een tijd heeft »gewoont ende de besnijdinghe heeft ontfanghen." Later woonde hij in Palestina, daarna te Damaskus, enz. — Het proces-verbaal van zijn eerste verhoor schijnt op zijn vroeger leven een minder gunstig licht te werpen. 't Verhaalt ons, dat hij »int wilt gelopen »heeft deur verscheyden landen," dat hij omtrent vijf jaar tot Dantzick heeft gewoond, enz.; maar voorts, dat hij te Amsterdam »aengeslagen [heeft] voor zijn vrou dese zijne tegenwoordighe huys»vrouwe ende medegevangene, ende met haer in onecht geseten »[heeft] de tijdt van omtrent acht ofte negen jaren; ende dat, »nu omtrent geleden veerthien ofte vijfthien jaren, hij haer ge»trout heeft binnen Constantinopolen voor de Jueden aldaer." Het requisitoir van den Schout (dat echter, gelijk straks nader blijken zal, zeer vinnig gesteld is), deelt mede, dat »hy gevangen, »van Christelijcken ouders geboren ende inden Christelijcken ge»love opgetogen zijnde, van zijnen jongen jeucht aff hem tot egene »deucht ofte stichtich leven en heeft willen begeven, maer int »wilt lopende, zijne pretense tegenwoordighe huysvrouwe ende »medegevangene, geleden bet als xxii jaren, binnen de stede Am»sterdam in onecht ofte hoerdom heeft aengeslagen ende met de »zelve in verscheyden landen, als lijfflandt, pruyssen ende andere »heeft geswurven ende gevagabundiert den tijt van bet als negen »jaeren, waerna hy, van Dantswijck over lande nae Constantino»polen gereyst sijnde, het Christelijcken gelove aldaer verworpen »heeft," enz. — Was het alleen »sorchvuldicheit voor sijner sielen »saelicheit", die Hans Joostensz. uit Emmerik dreef en tot zijn zwervend leven bracht? of hing zijn »vagabundieren", althans in den beginne, almede samen met zijne betrekking tot de (zeven jaar oudere) vrouw, die hij, toen nog een knaap van 19 of 20 jaar, te Amsterdam had »aengeslagen"? Onze stukken geven op die vraag geen antwoord. Evenmin vermelden zij ons iets naders van Suzanne-Sara: omtrent haar vernemen wij alleen, dat zij met haren man »het Christelijk geloof heeft verlaten". Waarschijnlijk,

dat ook zij door geboorte tot de Mennonisten behoorde; althans in een request van het echtpaar (V) wordt beweerd, »dat de voorsz. »suppln̄ noyt Christenen en zijn geweest", d. w. z., dat zij nooit door den doop in de gemeente zijn opgenomen.

Nadat zij eenige jaren te Damaskus hadden gewoond, vernamen zij, dat er in den laatsten tijd vele Joden »in deese landen onder bescherminge van Hoogmoch. Heeren Staten woonden." Amsterdam scheen hun thans een bekoorlijke verblijfplaats; zij trokken van Damaskus naar Venetië, en verder over Duitschland te voet naar de bedrijvige koopstad, waar zij elkander weleer hadden leeren kennen. Hier hebben zij, »alsoo sy waeren van sobere middelen, de Jooden in haer vermaeninge gedient als coster", totdat zij, ruim een jaar vóór hun gevangenneming, zich te Grosthuizen vestigden. Wat het echtpaar, — dat trouwens aan verhuizen gewoon was, — naar de omstreken van Hoorn dreef, wordt wel niet vermeld, maar is uit een enkele uitdrukking, in de processtukken voorkomende, gemakkelijk te gissen: 't was ongetwijfeld de wensch naar een meer winstgevend bedrijf, waarmede zij tevens aan velen van hun welgestelde geloofsgenooten, te Amsterdam en elders, een niet te versmaden dienst konden bewijzen. Het blijkt toch, dat zij te Grosthuizen eenige »koyen" hielden, en bij zijn verhoor gaf Hans-Abrahamsz. op de vraag, waarmede hij zich onderhield, ten antwoord: »met keezen te maecken voor de Jeudsche kercke." Hij voorzag dus in de begeerte zijner geloofsgenooten naar Noordhollandsche (Edammer) kaas, die zij anders wegens het stremsel (de lebben) niet hadden mogen gebruiken. Na ongeveer een jaar te Grosthuizen te hebben gewoond, waren zij Mei 1614 verhuisd naar het, naast Grosthuizen gelegen, Scharwoude.

En nu de derde gevangene, Jan Pietersz. — 't Blijkt, dat hij een verdoold ouderling »der Gereformeerde Kercke" van Grosthuizen was. »Nae voorgaende communicatie mit Abraham sijnen »medegevangen, ende door neerstige ondersoeckinge van de Schrif- »tuere, [heeft hij] het Juetsche gelove aengenomen, ende aende »Overicheyt vande Joden seer instantelijck versocht, om besneden »te mogen werden; dewelcke sulx nyet hebben durven »bestaen, deur dat henluyden nyet geoorloft es, eenige »gewesene Christenen in dese landen te besnijden." (I)

ABRAHAM verklaart daaromtrent (V): hij en zijne huisvrouw hadden te Grosthuizen »stil ende bequaem" geleefd, zonder »iemand aen te spreecken int stuck van haer gelove oft oock »yemant te doen verstaen, wat haer gevoelen daer inne was; »wel te vreeden sijnde, dat sy in stillicheyt ende vreeden haer »leven souden moghen eindigen onder de bescherminge van de »hoochloffelicke regeeringe van Ed. Mo. Heeren, enz." Maar zie, »tot verscheyden tijden is by hen suppln̄ gecoemen eenen JAN »PIETERSZ. van Grosthuyzen, die in allerlei maenieren begeerich is »geweest ende versocht heeft, van hen suppln̄ te verstaen, ten »aensien hy sach datse haer stil ende eerlijcken comporteerden, »wat haer gevoelen was int stuck vant gelooff; waerinne zy »suppln̄ haer dikwijls hebben geëxcuseert ende aenden voorsz. »JAN PIETERSZ. versocht, haer daervan nyet te moyen, terwijle sij »tselve sekreet hielden ende nyemant daeraff en hadden vermaent; »dan doch hebben zy suppln̄, door het langduyrich aenhouden van »voorsz. JAN PIETERSZ., verclaert haer gevoelen ende tverstandt »vant oude Testament ende dyenvolgens haer gelooff; twelck den »voorsz. JAN PIETERSZ. langen tijt naersiende ende ondersouckende, »entelijck hem verclaert heeft te wesen van tselve gevoelen." De schout geeft, in zijn kwaadaardig requisitoir, het volgend verhaal: JAN PIETERSZ heeft »wel bet als twintich jaren herwaerts het »ouderlinck ampt vande gereformeerde kercke aldaer bedient, hem »daerinne dragende seer opgeblasen, vermetel ende arrogant, in »allen schijn off nyemandt in desen quartiere int allegeren ende »uytleggen van de heylige Schrifture hem gelijck en ware geweest, »doir welcke arrogantie ende opgeblasentheyt hy gevangen mede »hem selven sterckelijcken heeft innegebeelt, dat hy zeer lichte»lijcken zeeckeren aldaer nyeuwelyx aengecomen Jode, die eertijdts »eenen Christen geweest ende het Christelijcken gelove hadde ver»saeckt, wel soude bekeeren ende vande Joodtsche dwalinge afftrec»ken; met den welcken Jode.... hy gevangen tot dien eynde in »conferentie getreden sijnde, hadde de voorn. Jode, die ongelijck »cloecker ende doortrapter was als desen hoochdra»genden groven mensche, hem met eenige lose ende doortogen »argumenten zoo bejegent, ende daerop eenige poincten uyt de »Schrifture geallegeert, dat hy gevangen daerop egene solutie en

»wist te geven, maer, overstaech gedreven sijnde, heeft terstont »ende oock vervolgens eenige dagen daer nae sich vertoont, daer»door overtuycht te wesen ende dien volgens te inclineren tot de »aenneminge vande Joodsche religie; twelcke gecommen zijnde tot »kennisse vanden predicant aldaer, hadde de zelve hem gevangen »met alle behoorlijcke vermaeninge tot meermalen zulx onderrecht »ende verlicht, dat hy den selven gehoor gevende belooft heeft, »tvoorn̄. Joodsche ongelove te zullen laten varen ende by theylighe »Christen gelove blijven, doende hy daerop hanttastinge aenden »voorn. predikant; maer als hy gevangen der voorn. Jode wederom »was te sprake gecommen, werde hy van hem sulx gestijft, dat »hy hoe langer hoe meer tot het Joodtsche ongelove scheen be»weecht te sijn, in sulcker voege, dat de voorn. predikant van »tijdt tot tijdt bevindende zijne affvallicheyt grooter te wesen, ende »dat hy oock ten lesten allen onderwijsinge begost obstinatelijcken »aff te slaen, heeft, nae verscheyden protestatiën ende waerschou»wingen van dat hy gevangen, verlatende onsen Salichmaecker »Christum de fonteyne des levens, zijne siele soude brengen inde »helsche poele, de saecke Godt Almachtich opgegeven ende bevo»len." — Het eind was geweest, dat JAN PIETERSZ. het »grouwelijcke »Jootsche ongelove" aannam, »doende hy oock zijne uyterste naer»sticheyt, omme zijne huysvrouw ende drie zonen daertoe trecken."

Bij 't waardeeren van deze karakterschets van onzen JAN PIETERSZ. bedenke men, dat een ouderling al zeer lichtelijk bij den predikant zijner gemeente in verdenking van »opgeblazenheid en arrogantie" kon komen, wanneer hij 't waagde, dezen bedienaar des evangeliums hardnekkig tegen te spreken op eenig punt, waarbij het op 't »allegeren ende uytleggen vande Heylige Schrifture" aankwam. In hetgeen van 't verhoor van JAN PIETERSZ. staat opgeteekend, vond ik nergens opgeblazenheid of arrogantie: wel de fierheid en fermheid van den onverschrokken man, die een innige overtuiging koestert, en die overtuiging, nu ze zijn leven in gevaar schijnt te brengen, bij 't heftiger woeden van den storm, altijd luider en stoutmoediger uitspreekt. Zoodra hij voor schout en schepenen komt, zegt hij »ter erster instantie" — en wie zal 't wraken als een woord, dat van arrogantie getuigt? — »dat naer zijne »beste goetduncken het eene saecke is van nyeuwer Inquisitie,

»dat men hem om de religie heeft gevangen geset." Nadat hem de geschiedenis van zijn overgang tot het Jodendom is afgevraagd, verklaart hij, dat »hem van herten leet is," dat de Joodsche »Overicheyt" hem niet heeft durven besnijden. Hij zegt, »wel »twintich jaren lang geweest te zijn ouderling van de gereformeerde »kercke...., ende dat hij het stuck van Godes predesti»natie gedreven heeft[1], by welcker predestinatie hy seyt »noch te blijven, te weten in dese maniere, dat Godt de heere van »eewicheit het huys Israëls, twelck hy verstaet te wesen de Jue»den, tot de saelicheyt gepredestineert heeft, gelijck mede de »Heydenen, die tot JACOB comen; ende dat hy daerby wil leven »ende sterven; nyettemin soo hem yemandt uyt Godes wort beter »weet te onderrechten, altoos bereyt te zijn, de zelve gehoor te »geven." — Zoolang hij niet tot andere overtuiging gebracht is, wil hij »sijn hals opsetten by het Juetsche geloove." — Bij zijn tweede verhoor wordt hem gevraagd: »of de schoonvader van een zijner zonen niet insgelijks tot het Jodendom is overgegaan?" Zijn antwoord luidt, — en tegenover een schout, als Dr. CLAES BOELENS zich in deze zaak toonde, beteekende dat antwoord nog al iets: — »dat hij tselve niet begeert te seggen, alwaert dat men »hem honderd mael vraechde." Daarna verzocht de gevangene »cort proces, ende dat men met hem opt genaedelijckste sal ge»lieven te handelen."

Het proces tegen de drie gevangenen werd, *in den beginne althans*, met flinken spoed behandeld. Den 29sten September 1614 werden zij voor 't eerst, den 3den October ten tweeden male verhoord; reeds drie dagen later deed de schout zijnen eisch. En wat »concludeerde" de man van den gerechte? De lezer, die reeds vernam, hoe onze schout oordeelde over deze »execrable ende schrickelijcke saecke," zal zich wel op een niet al te malsch requisitoir hebben voorbereid. Maar toch, hij zal zich geërgerd en verbaasd voelen, als hij verneemt, wat de Hoornsche schout, die

---

[1]) Om den man »in de lijst van zijn tijd te zetten," bedenke men, dat Grosthuizen destijds eene der Hervormde Gemeenten was, waar de verdeeldheid, die welhaast hot geheele land in beroering zou brengen, het hevigst woedde.

wellicht de geuzenliederen tegen de inquisitie nog van buiten kende, in een »stadt ende lant van Justitie" durfde eischen.

In de overtuiging, dat een handelwijze als die van HANS JOOSTENSZ., »wel rigoreuselijcken" behoorde gestraft te worden, achtte de heer schout het raadzaam en billijk, dat »hy gevangen, »als eenen openbaren verlochenaer vanden heyligen Christelijcken »gelove ende eenen aennemer ende bedriechelijcken losen verbrey- »der ende voortplanter vander vervloeckten Joodsche superstitie ende »ongelove, *int openbaer aen eenen pale daertoe te stellen sal werden* »*verbrandt* ende het overblijfsel van zijnen lichaem buyten de »Westerpoort deser stede aen eenen anderen pale sal werden »vastgemaect ende staende ofte hangende blijven tot eenen spiegel »ofte waerschouwinge van dengeenen, die aldaer zullen verby pas- »seeren, ende dat zijnen gevangens goederen, soo hy eenige mochte »hebben, verclaert zullen werden te wesen verbeurt ende vervallen »aenden lande," enz. — Contra SANNA oft SUSANNA THIJSDR. luidde de eisch: dat »zy gevangen als eene verlochende Christene »ende gewordene Jodinne geexecuteert sal werden metten vuere »als voren, ofte anderssints *in eenen pijpe met water sal werden* »*gesmoort*, *dat daer de doet navolge*, ende dat haren doden lichaem »buyten de Westerpoorte deser stede sal werden gestelt ende blijven »tot eenen spiegel ende waerschouwinge vanden passagianten." — JAN PIETERSZ. zou »als eenen verlochenaer van onsen heyligen »Christelijcken gelove ende aennemer vant vervloecte grouwelijcke »Joodtsche ongelove".... *dezelfde straf* ondergaan als zijn verleider HANS JOOSTENSZ.!

Wat dunkt u, lezer?

Zeker, we hebben, opgewekt en dankbaar, mede feestgevierd ter herinnering van den slag bij Heiligerlee en op den 1sten April 1872; en wij hopen niet minder feestelijk gestemd te zijn bij 't aanstaand gedenken van de Pacificatie van Gent en de Utrechtsche Unie.... Maar, ik kan, bij 't gedenken van feiten als het bovenvermelde, éénen wensch niet verzwijgen. Mogen er, (een twintigtal jaren nadat de reeks der feesten voor onzen »vrijheidsoorlog" zal gesloten zijn,) *frissche*, *nieuwe* vlaggen worden uitgestoken door de Nederlandsche vrijheidsvrienden, die het voorrecht

zullen hebben, den 1sten Mei van het jaar 1898 te beleven: den dag, waarop 't een eeuw zal geleden zijn, dat in de »Constitueerende Vergadering, het Bataafsche Volk representeerende, de *Staatsregeling* werd geproclameerd," die in haar 19de Artikel voorschreef: »Elk Burger heeft vrijheid, om God te dienen naar de overtuiging van zijn hart. De Maatschappij verleent, te dezen opzichte, aan allen gelijke zekerheid en bescherming."

Maar keeren wij tot onze gevangenen terug! De Schout bepaalde zich niet tot het uitspreken van den strengen eisch, maar veroorloofde zich daarbij tevens de hatelijkste woorden tegenover de beschuldigden. Een enkel voorbeeld nog ten bewijze. Jan Pietersz. moest, wij hoorden het, verbrand en 't overschot van zijn lichaam ten toon gesteld worden; de Schout voegde er bij: »dat zijnens gevangens goederen, soo daer noch eenige mochten »werden bevonden, nyet versmoort te zijne in zijnens gevan- »gens nu onlangs gespeelde banquerotti (staende de Joden »vrij de Christenen te mogen bedriegen) verclaert zullen »werden te zijn verbeurt," enz. Aan een Christen en Schout stond het zeker vrij, iemand die van geloof was veranderd, nu ook maar tot alles in staat te rekenen.

In antwoord op den eisch des Officiers werd, van wege de gevangenen, door Niclaes Rijckaert aangevoerd, dat »van deese »saecke by de Heeren Staten particulierlijcken geen verbodt en es »gedaen"; integendeel, in verscheidene Hollandsche steden waren de Joden »openbaerlijcken getolereert ende ingewillicht tot publijcke exercitie van haere religie." Op deze gronden werd voor de gevangenen verzocht, dat zij ontslagen zouden worden van hunne »detentie ende personele comparitie ende geadmitteert te mogen »occuperen by procureur, enz."

»Deyscher voor replijcke seyt: dat het onnodich es, datmen op »exorbitante ende enorme delicten nyeuwe statuten sal »maecken, gemerct deselve nyet alleenlijck int gemoet der men- »schen, maer oock by de beschreven rechten sijn verboden ende »daertegens zware straffen gestelt; dat de Jueden wel toegelaten »es, in dese landen haer negotie te drijven, maer nyet, datse »haerluyder besmettelijcke superstitie ende valsche godtsdienst zullen »dissemineren ende de eenvoudige Christenen vanden waren gelove

»afftrecken"; bovendien zijn de gevangenen geen »affcompstige »Jueden", maar »verlochende Christenen": en zulken worden nergens geduld. 't Is derhalve »vreemd ende absurd," dat zulke »nyeuwelijx »geworden Jueden eenige provisionele ontslaginge" durven verzoeken: Schepenen gelieven »ten principale tegen hen te sententieren als nae rechte."

Niclaes Rijckaert »contradebatherende" beweert, »dat deselve »nyet voor enorm en can worden gehouden, dewijl deselve by de »Heeren Staten, die op alle abusen zeer scherpelijck »letten;.... tot opden dag van heden nergens en is verboden." Hij »persisteert mitsdien bij zijn versoeck." Het mocht niet baten: de beschuldigden bleven in de gevangenis.

Ze bleven er maanden lang. En welk een gevangenis! In een request aan de Staten beklagen zij zich, dat ze »in deese verleeden »coude bittere daghen sonder vyer" hadden gezeten. En zij waren de eenigen niet, die er over klaagden: de predikanten, aan wie door den Hoornschen magistraat »gemandeerd" was, om bij de gevangenen te gaan en met hen te spreken, vragen in hun rapport om »meerdere vrijheid" voor de beschuldigden, en keuren het af, dat de arme lieden »sitten in groote coude ende duysternisse, sijnde luyden, die op haer daghen sijn gecomen." In een gevangenishok van de zeventiende eeuw, zonder vuur of licht »in deese verleeden coude bittere daghen".... Na dat gelezen te hebben, zoeken wij in de *Hoornsche Kroniek* van Dirk Velius het jaar 1614/15, — en onze ergernis klimt nog, als we bespeuren, dat de kroniekschrijver niet heeft kunnen nalaten, aan te teekenen en te beschrijven, hoe buitengewoon streng en langdurig juist deze winter is geweest [1].

De arme gevangenen zochten nu hun heil in requesten. Zij wendden zich tot de Staten van Holland en Westfriesland, verhaalden den Edelmogenden hunne geschiedenis, klaagden over de harde behandeling, hun aangedaan, en gaven als hunne meening te kennen: dat dit alles »een groote bevleckinge [was] vanden heer»lijcken naem ende titel der vrijicheit der conscientie in deese

---

[1]) Velius, *Chronyk van Hoorn*, uitg. Centen, blz. 551.

»landen." Zij voegden er bij, »dat zy suppl̄n, gewaerschouwt zijnde, »seer geerne van daer souden hebben vertrocken ende haer op een »ander stillekens souden hebben gehouden." ABRAHAM en zijn huisvrouw maakten (gelijk wij boven reeds met een woord vermeldden) nog de opmerking, dat zij niet konden beschuldigd worden van verloochening van 't Christendom: zij waren nooit gedoopt,.... dus ook nooit Christenen geweest. — De requesten eindigen natuurlijk met het verzoek, dat de Heeren Staten »de suppl̄n van deselve »criminele proceduren gelieven te absolveren ende den voorsz. Officier »te belasten, de suppl̄n costeloos ende schadeloos uyt den kerker »te ontslaen." Wel wat scherp, voegden ABRAHAM en PIETER JANSZ. bij het verzoek de belofte: »Ende bij aldien dat U.E. soude mogen »verstaen, dat deselve Jeudische religie (daarvan suppl̄n opentlijck »bekennen te hebben een goedt gevoelen, stellende henselven altijt »tot beter onderrechtinghe) in dese landen ende quartieren niet »behoort te worden getolereert nochte geleden, beloven zij suppl̄n »zich in aller manieren te gedragen naar Uwer E. openbaere »Edicten, Placcaten ende bevelen, op peyne van gestraft te wer»den, zoo uwer E. alsdan bevinden sullen te behoren."

Nog werd de zaak der gevangenen bepleit door een Hoornsch burger, zekeren HANS BALTHAZAR FELVERS, brouwer tot Hoorn. Of zijn raad door de beschuldigden was ingeroepen, dan of hij uit eigen beweging handelde, blijkt niet. Toen hij vernomen had, »dat de Heeren Schepenen, met advys van de Heeren Burgermrn »deser stede, deselve procedures sonder wettighe defensie zijn aff»sendende naer de Staten van Hollandt, omme op de zelve zake »te hebben haerl. advys" (IV), bekroop hem de vrees, dat de Heeren Staten maar van ééne zijde, die van den Magistraat, zouden worden ingelicht. Daarom »verstoutte" hij zich, aan Burgemeesteren te schrijven, »ende met eenen te versoecken, dat UE. doch »gelyeve dese bygaende Requeste van wege de gevangenen be»neffens de sticken vanden Officier ende der gevangenen verhoringhe »te samen over te leveren, omme de selve Heeren Staten daer mede »indachtich te maken, dat den welstant ende voorspoet van alle »florerende republycqen, bestaende in de confluencie van ver»scheyden natiën ende volckeren, ende inde commercie, negotiën »ende onderhandelinghen derselver, noodwendich moet de opiniën

»ende gevoelen van deselve traficqquanten worden getolereert." Al ware 't, dat er bij ongeluk iemand mocht worden verleid, »soo »en can over deselve gheene straffe worden ghedecerneert, daer »de leere opentlijck wort getolereert. Ende waer gheen gebot en »is, daer en is gheen overtredinghe." — Verder voert deze wakkere pleithezorger aan: »dat het stalen sweert van de wereltlijcke »Overheyt niet en streckt tot gelooffsdwang over die conscientie, »dat het Evangelium Christi metten sweerde niet behoeft verdedicht »te worden," enz. Hij wijst Burgemeesteren voorts op een onlangs (in 1609) verschenen boek van PIETER JANSZ. TWISCQ lakencoper (den bekenden leeraar bij de Friesche Doopsgezinden te Hoorn), de »Religions-vrijheit." Naast zijn request behoort waarschijnlijk eene lijst (IX) van citaten, »allegatiën vande voorvaderen, keyseren, coninghen, princen," enz., alle getrokken uit het genoemde boek van den Doopsgezinden leeraar. Verder wijst de schrijver op het voorbeeld, door den Raad van Hoorn in de vorige eeuw, in de scherpe tijden der plakkaten, gegeven: destijds was de Raad van Hoorn »seer beleeft"; want hoewel »'t onderhout der placcaten »seer scherpelijck belast werdt, zoo waren sy nochtans hare bor»gers weynich lastich om saken, die de consciencie aangingen", (woorden, door den adressant ontleend aan de, kort te voren verschenen, *Kroniek* van zijn stadgenoot DIRK VELIUS). Het ongevraagde advies van den gemoedelijken schrijver luidt voorts: »Zoo »behoort denselven gevangenen zeeckere tijdt gegeven te werden, »binnen de welcke men mochte met alle Christelijcke middelen »trachten, omme de selve te brenghen tot de rechte schaepskoeye, »daer sy nu eylaes van verdoolt sijn, en zoo zy haer binnen »zeeckeren tijdt niet en bekeerden ende oock thoonden der be»keeringhe weerdich, deselve alsdan als overhorighe ende onge»hoorsame te relegeren ende te verdrijven, zoo de heeren te rade »vinden sullen." Dat deze brouwer tot Hoorn een belezen man was, blijkt later nog duidelijker uit zijn tweede request (VIII), gericht aan de Gecommitteerde Raden van Staten van Holland en Westfriesland. Het schrift van dit stuk getuigt van den haast of de opgewondenheid, waarin HANS BALTHASAR het stelde. *Fides est donum Dei!* zegt de schrijver; het is een waarheid, dat «geensins »de conscientie kan (min behoort) bedwongen te werden, wesene

»[sic] een verborghen pant Gods." — Sententiën van AUGUSTINUS worden aangehaald, om die bewering te staven. Daarop volgen versregels van CLEMENT MAROT:

.... »M'as tu doncq faict pour d'enfer tenir voye?
»Non, mais enfin qu'on cogneust au remede,
»Que ta pitie toute rigueur excede."

»Dits de hoogste Theologie.

»*Homo vult duci, non trahi,*" — voegt de schrijver aan die versregels toe: waarop hij in weinig woorden verzoekt, dat Gecommitteerde Raden »gelyeven de voorsz. gevangen door souveraineteyt te doen relaxeren."

Intusschen had de Magistraat aan verscheidene predikanten, zoo binnen als buiten Hoorn woonachtig, opgedragen, zich met de gevangenen te gaan onderhouden en van hunne gesprekken verslag in te dienen. Onder onze stukken toch komt een (ongeteekend) uitvoerig rapport voor dd. 9 Dec. 1614 (VII), waarvan het begin aldus luidt: »Mijn Heeren! Also het uwe E. gelieft heeft ons te »manderen by de gevangene Joden te gaen, naer dat de predican»ten van buyten met haer hadden gesproken, ende van 't gene »verhandelen souden, notitie te houden, omme te gelegener tijd »ende plaetse goet rapport van dien te doene. So ist, dat wij voor »rapport hebben gestelt als hier naer volght. Naemelic.

»Dat wy sedert den 27 Octobris alle weke ten minste eenmael »by de gevangenen ons hebben laten vynden, op alzulken dagen, »als de Gecommitteerde Raden niet en waeren vergadert, somwij»len ooc wel tweemael, te weten ooc des Saterdachs, maer also »sy om des Sabbaths wille haer vonden beswaert, daartoe ook niet »wel genegen tot tsaemensprekinghe, hebben dat gestelt opten »maendagh." enz.

Blijkbaar is dat rapport afkomstig van Hoornsche predikanten. Maar wie waren de predikanten »van buiten," die reeds vroeger met de gevangenen hadden gesproken? Wellicht de predikanten van Scharwoude en Grosthuizen, waar de beschuldigden thuis hoorden; liever echter zou ik denken aan anderen, die ook bij VELIUS als predikanten »van buiten" voorkomen, nl. PLANCIUS c. s., predikanten uit Amsterdam, Enkhuizen en Schagen, aan wie reeds in 't vorige jaar was opgedragen, pogingen te doen om de twisten

tusschen de Arminiaansch-gezinden en hunne tegenstanders en de Hoornsche Hervormde gemeente bij te leggen [1]. Zij konden tevens in deze zaak hun licht laten schijnen. — Hoe 't zij, alras hebben de predikanten van Hoorn de taak overgenomen, en nadat zij zes weken lang, eens of meermalen in de week met de beschuldigden hadden gesproken, dienden zij het bovenvermelde verslag bij de overheid in.

Dat stuk maakt, althans in één opzicht, een aangenamen indruk op den lezer. Waren toch in de zeventiende eeuw in den regel Calvinistische predikanten de lieden, die den magistraat voortdurend aanhitsten tot allerlei kleine en groote plagerijen van andersdenkenden, en deed zich méér dan eens het geval voor, dat de Overheid die Heeren Predikanten, 't zij bedektelijk of met ronde woorden, 't zij met meer of met minder reverentie, tot wat gematigdheid en verdraagzaamheid zocht te brengen: — hier ziet men het omgekeerde gebeuren; de Hoornsche predikanten waren blijkbaar minder vervolgensgezind en fel, dan de magistraat. Zelfs vraagden zij, gelijk wij boven (blz. 465) reeds zagen, om »meerdere vrijheid" voor de gevangenen, keurden 't af, dat men dezen in zoo strenge koude en in duisternis liet zitten, en spraken als hunne meëning uit, dat men »haer alle clachten van rigoreusheyt [moest] benemen". Ook is 't verslag van hun »theologische" disputen met de gevangenen in kalmen en verdraagzamen toon gesteld. Trouwens — (aan de geschiedenis der onverdraagzaamheid in de Nederlandsche Republiek ontleen ik het recht om deze opmerking te maken) — trouwens die Hoornsche predikanten waren, op ééne enkele uitzondering na, geene goede Calvinisten; 't waren »lichtveerdige predicanten," die een »valsche leere" predikten en doorgingen voor aanhangers van ARMIJN [2]: en 't was zeker voor een goed deel aan hun werk te wijten, dat Hoorn bij vader BOGERMAN gold voor »een Sodom van vrijgeesterij [3]."

Uit het rapport blijkt, dat de Hoornsche predikanten zich vrij wat moeite hebben gegeven, om hunne taak naar behooren te

---

[1]) Zie VELIUS, *a. w.*, blz. 549.

[2]) Over de Hoornsche predikanten in 1615 zie VELIUS t. a. p.; ABBING, *Gesch. der stad Hoorn*, I, Inl. blz. 54.

[3]) Zie J. TIDEMAN, *de stichting der Remonstr. broederschap*, II, blz. 29.

vervullen. Van het uitvoerig stuk verdient, meen ik, het volgende vermelding. De predikanten hebben bevonden, dat de gevangenen »sich hebben ontsien med ons te spreken van Religions saeken, »en reden van haer gelooff te geven aen een Christen, mids sulx »haer is verboden opten ban, ende om in eeuwigher onwaerde ende »verachtinghe by den haeren te wesen." Met Jan Pietersz. schijnen ze weinig gesproken te hebben. De afvallige ouderling »sus»tineerde," dat de wet »noch niet en is ten eynde gecomen, maer »is noodich noch onderhouden te worden." Daartegen voerden de predikanten aan: dat, nu de offeranden, »die d'een helft sijn vande wet," niet als oudtijds in Israël kunnen worden gebracht, er ook geen »middel voorhanden is tot versoeninghe voor God over de sonden, die daechlix van Israel worden begaen;" waarop Jan Pietersz. antwoordde, dat »de soenofferanden Levit. XXIII, vs. 27 van haer eygen selffs de cracht hadden, den mensch met gode te verzoenen." Door »seker voorvalle van empeschement" was hierbij »den handel med desen man" gestaakt. De predikanten voedden echter, zooals wij later van hen hooren, de hoop »dat Jan Pietersz. »wel is te brengen tot een beter verstand, door gods genaede."

Langduriger en moeielijker was hun dispuut met den besneden Jode, genaamd Abraham. De predikanten verklaren te hebben bevonden — en dit pleit zeker voor den man, dien we tot nog toe nauwlijks anders dan als een »vagabundierenden" landlooper leerden beschouwen — »dat hy redelic is vervaeren inden hebreeschen »bybel, dye hy thuis ordinaris heeft ende leest." Hij verhaalde, »sic begeven te hebben totten stamme van Juda"; die van Juda toch waren alleen onder de Heidenen verstrooid; de Israëlieten, tot de tien stammen behoorende, waren »noch tsaemen leevende in een seker eyland [1]." Ook deelt hij aan zijn geleerde bezoekers mede, dat hij »niet metten kraijers maer metten talmudisten hout; »nochtans en staet hy niet toe eene groote partijdicheit, die daer »is tusschen de twee voornoemde soorten van Joden." In plaats van die »kraijers" spellen wij *Karaïm*, *Karaïten* of *Charaeërs*. En dan kan het ons niet verwonderen, dat de Hoornsche predikanten het bij die eenvoudige mededeeling laten, en den gevangene niet

---

[1]) Zie o. a. Da Costa, *Israël en de Volken*, 2e druk, blz. 26.

verder op dat punt hebben ondervraagd: zij hebben toch waarschijnlijk maar zeer weinig kunnen weten van de Karaïten, wier meeningen eerst in 't begin der volgende eeuw, door de ijverige nasporingen van onzen TRIGLAND, onder de Christen-theologen algemeen bekend werden. Maar wèl mogen wij, na 't geen vooral in de laatste twintig jaren van die sekte bekend werd, onze verwondering er over uitspreken, dat een man als HANS JOOSTENSZ., van 't Christendom tot het Jodendom overgaande, zich meer tot het Rabbanitisch Jodendom voelde getrokken dan tot de Karaïten. Uit zijn uitdrukkelijke verklaring toch mogen wij opmaken, dat hij Rabbaniet geworden is *met kennis des onderscheids*; gelijk hij dan ook op zijn zwerftochten, bepaaldelijk in Lithauen, Constantinopel en Damaskus, ruimschoots in de gelegenheid moet zijn geweest, het Karaïtisch Jodendom te leeren kennen.

Op verscheidene punten konden de afvalligen 't met de predikanten ééns worden; maar toen de predikanten de stelling uitspraken: »dat gods gerechticheyt niet en word voldaen nochte sijn »Majesteyt versoent dan door soenoffer," — toen antwoordden de »Joden: »niet altijd door zoenoffer." Daarop »eischten" de predikanten antwoord op deze vragen:

1. »Of daer eenighe sonden sijn: welke dye sijn: voor welke »gods gerechticheyt niet en word voldaen tot versoeninghe, door »soenoffer?

2. »Off deze sonden worden vergeven, sonder voorgaende ver»soeninghe, off sonder soenoffer, maer door een ander middel; »welke dat ander middel van versoeninghe sij?

3. »Door wat middel word gods gerechticheyt voldaen tot ver»soeninghe voor de sonden, die gedaen sijn vóór het oprechten des »Tabernakels: en gedaen worden nae de destructie des tempels?"

Hierop hadden de predikanten, toen zij hun rapport schreven, nog geene »pertinente" antwoorden gekregen, »klagende de gevangenen over hunne vangenisse, coude die sy lijden," enz. Bij den verderen loop der gesprekken bleek, dat de Joden vooral in de verklaring van Jesaja LIII en Psalm CX van de predikanten verschilden. Nu gaven de predikanten zich de moeite, hunne verklaring van die twee hoofdstukken in schrift te brengen; maar ze wilden die stukken den gevangenen niet ter hand stellen, voordat zij

schriftelijk antwoord zouden gekregen hebben op de volgende vragen:

1°. »Off sy ooc houden, dat de Messia sal wesen god ende »mensch: dat is Ymmanuel, off alleen een mensch?

2°. »Wat weldaeden ter sielen saelicheyt sy van den Messia »verwachten? enz.

3°. »Op wat wijse de Messia dese weldaeden van gode becommen »ende haer mededeelen sal? ende op wat maniere sy die van hem »ontfangen ende behouden sullen?"

Daarop hadden de Joden, daags vóórdat ons rapport geschreven werd, »een groot schrift" aan de predikanten ter hand gesteld, met vele aanhalingen uit den bijbel, »twelc veel tijds heeft om naer te soucken," en waarop dus de Heeren hun antwoord tot nader moesten uitstellen.

Intusschen hadden de predikanten wel 't een en ander gehoord, dat »hun dacht berispelijk te zijn;" zooals:

1°. »Vander saelicheyt, datse buyten den hemel int land Canaan »sal worden beseten: in een nieu Jerusalem, dat vanden hemel »comen sal: wanneer door aertbevinghe het aertrijc sal wesen om»gekeert.

2°. »Dat alle Israelyten sullen saelich worden hooft voor hooft, »hoe grootelix datsy hebben gesondicht (mids dat sy het Joden»dom niet en hebben verlaeten) als Core, Dathan, Abyron.

3°. »Van twee Messias: een uit den stamme Josephs: dander »uyt Juda ende den huyse David." [Derhalve, naast den Messias-ben-David, een Messias-*ben-Josef!*]

4°. »Vande comste ende stemme Elia, om alt volc Israels te »vergaederen int land Canaan, van welke stemme niemant con»gnossement nochte de cracht en sal gevoelen, dan alleen Israël."

Burgemeesteren van Hoorn besloten, de buitengewone zaak ter kennis te brengen van de Staten van Holland en Westfriesland: bij deze Heeren kwam zij eerst in den loop der maand Maart des volgenden jaars ter tafel. Immers, in de *Resolutiën der Staten van Holland*, zitting 4—17 Maart 1615, lezen wij:

»De Pensionarissen van Amsterdam ende Rotterdam zijn ghe»last ende ghecommitteert, jeghens de naeste Daghvaert een Re»glement te beramen, waer naer de Joden (in dese Landen hen

»onthoudende) tot weeringhe van alle schandalen, ergernissen ende »seductie, hen sullen hebben te reguleren......

»Ende zijn de Gecommitteerde Raden geauthoriseert, met goed- »bevinden van de Burgemeesters ende Regeerders van Hoorn, op »de gevangene Joden aldaer sulcke ordre te stellen, als dienstigh »bevonden sal worden."

Den 18den Maart werd de bedoelde autorisatie aan de Gecommitteerde Raden verleden, en den 9en April zonden zij de stukken betreffende deze zaak aan de eersame, wijze, voorsienighe, seer discrete Hoornsche Heeren terug met dit advies: »Wy meynen »t' apparentste inde saecke vande selve gevangene Joden te wesen, »datmen henluyden afneempt vaste belofte van vuyte geunieerde »provinciën binnen seeckeren cortten tijdt, heur te prefigeren, »seeckerlijcken te sullen vertrecken, met aenseegginge van gebannen »te worden, zoose wederom binnen deselve provincien teenigen »tijden mochten commen. Ende dat uwe E. alsoo dese persoonen »hem quijt maecken." (X).

De Hoornsche Heeren hebben hoogstwaarschijnlijk dat advies gevolgd: althans ik vind van de zaak geen verdere vermelding. De gestrenge Officier van den Gerechte, Dr. Claes Boelens, heeft er geen verdriet van geleden, dat zijn gevangenen, al was 't dan buiten 's lands, het leven mochten behouden; hij zelf was inmiddels (zooals mij bleek uit een notulenboek op 't archief) overleden en in zijn ambt (we zouden haast zeggen: *more majorum*) opgevolgd door zijn zoon.

Nog ééne opmerking ontleen ik aan onze stukken: de drie gevangenen van Dr. Boelens waren niet de éénigen, die bij den Hoornschen Magistraat in verdenking stonden van overgang tot het jodendom. Hierboven (blz. 462) vermeldde ik reeds met een woord, dat aan Jan Pietersz. bij zijn tweede verhoor werd gevraagd, of niet de schoonvader van een zijner zonen insgelijks tot het Jodendom was overgegaan, en dat Jan Pietersz. op die vraag niet wilde antwoorden. Het requisitoir (VII) geeft ons hierover meer licht. Het beschuldigt Jan Pietersz., dat »hy zijne uyterste »naersticheyt [doet], omme zijne huysvrouw ende drie zonen daer-

»toe te trecken, tot welcken eynde hy oock te wege gebracht heeft, »dat een van sijne sonen binnen dese stede getrout heeft de doch»ter van eenen JAN RIJXZ, schoenmaeker ende hoedenstoffeerder alhier, »dewelcke al over eenige jaren Jode geworden zijnde, sich oock »vande Joden heeft laten besnijden ende tegenwoordelijcken »latiteert." Deze man was dan toch wel niet door de »lose, doortogen argumenten" van HANS JOOSTENSZ., maar langs anderen weg tot het besluit gekomen, om het Jodendom aan te nemen. En de lezers van dit Tijdschrift herinneren zich zeker eene aanteekening, hier indertijd [1] door Prof. DE HOOP SCHEFFER uit de notulen der Waterlandsche Doopsgezinde gemeente te Amsterdam medegedeeld: in die gemeente waren, juist ook in 't jaar 1615, twee vrouwen »beruchtight van het Jodendom." — 't Zal ook wel ongeveer in denzelfden tijd zijn geweest, dat de bekende ongelukkige URIEL DA COSTA, zooals hij in zijn *Exemplar humanae vitae* [2] vermeldt, te Amsterdam in aanraking kwam met twee vreemdelingen, Christenen tot nog toe, die tot het Jodendom wilden overgaan en DA COSTA om raad hierin vraagden.

Uit deze voorbeelden blijkt, dat de Dordsche Vaderen niet geheel zonder reden hebben geklaagd; ja, 't is niet onwaarschijnlijk, dat er, als men eenmaal zijne aandacht wijdt aan dit punt, wel meer dergelijke gevallen aan het licht zullen komen. Althans de synode herhaalde nog eenigen tijd bijna jaarlijks hare klachten. [3]

---

1) MOLL en DE HOOP SCHEFFER, *Studiën en Bijdragen*, I, blz. 257.

2) Achter PH. A LIMBORCH, *De veritate rel. Chr. amica collatio cum Judaeo*, Goudae 1687, p. 348, 349.

3) Zie KOENEN, t. a. p. — De vraag komt hier te berde, of het optreden van CONSTANTYN L'EMPEREUR van Oppyck als Controversiarum Judaicarum Professor aan de Leidsche Akademie ook in verband staat met de bovenvermelde feiten en klachten. (Zie SEPP, *Godgel. Onderw. in Ned.* II, bl. 87, waar, zeker te recht, wordt gezegd, dat die titel »het vak aanduidt, waarin hij 't meest naam had gemaakt.") — CONST. L'EMPEREUR was eenvoudig Linguae Hebr. et Chald. Prof., en 't hem toegekende praedicaat van Controv. Jud. Prof. is blijkbaar nooit een officiëele titel geweest. In de Resolutiën van Curatoren en Burgem. van Leiden is dan ook over die zaak niets anders te vinden, dan deze aanteekening (Buiteng. Verg. te Leiden 29 Dec. 1633): »T' versouck van »C. L'EMPEREUR, ss. Theol. Doct. ac linguae sctae professoris, om vereert te »worden mette authorisatie tot het tracteren by geschrifte van de controver»sien tusschen de christenen ende de joden, ende het wederlegghen van de»selve joden, sijnde geëxamineert, is daerop, nae deliberatie, verstaen ende

Men vergete niet, hoe óók — en niet het minst — in 't begin der zeventiende eeuw, vele Protestanten »een baar der zee gelijk" waren; en men bedenke, dat bij geoefende bijbellezers, gelijk er destijds zeer vele onder de Protestanten gevonden werden, de vragen lichtelijk konden opkomen: 1. Is de wet wel reeds ontbonden? 2. Is Jezus wel de voormaals aan Israël aangekondigde Messias? [1]

»geresolveert, dat C. L' EMPEREUR voorn., continuerende in de bedieninghe »van sijne tegenwoordighe professie Hebraeae et Chaldaeae linguae, daeren»boven sal hebben te schrijven adversus Judaeos, ende dat hij voor dat schrij»ven sal worden vereert met een tractement van vierhondert guldens jaerlix, »daervan het eerste jaer sal hebben begonst te loopen metten achtsten No»vembris laestleden, ende dat hy de boecken tot het voorsz. wederlegghen »der joden noodich ende hem noch ontbreeckende, sal moghen leenen wt de »publycque bibliotheecque vande universiteyt, ende soo aldaer oock noch »eenighe sodanighe boecken mochten ontbreecken, dat deselve als noch tot »laste van de voorsz. universiteyt sullen worden aengekoft." — Bij deze milde toezegging van den kant van Curatoren mag er aan getwijfeld worden, of L' EMPEREUR geheel uit eigen liefhebberij verzocht heeft, tegen de Joden te mogen schrijven. — Ik dank deze inlichting aan de vriendelijke hulpvaardigheid van Dr. ROGGE, die zoo goed was, de Resolutiën der Leidsche Curatoren op dit punt voor mij na te zien.

[1]) Hoe dergelijke vragen ook nog in de tweede helft der 17e eeuw bij sommigen opkwamen en hen tot ernstigen twijfel brachten, blijkt uit den merkwaardigen brief van Prof. VAN LIMBORCH aan JOHN LOCKE (1694), waarvan een Nederl. vertaling voorkomt achter de Nederl. uitgave van LIMBORCH's bovenaangehaalde *Amica Collatio cum Judaeo*. De Remonstrantsche professor doet daarin uitvoerig verslag van de gesprekken, die hij »gedurende den tijd van vijf dagen meer dan twintig uren" gehouden heeft met een Amsterdamsche jonge dame, »die zoo goed als Joodsch geworden was." De Professor werd »verzogt bij de Juffrou te komen, door hare Moeder;" het gelukte hem, haar tot andere overtuiging te brengen. — Overgang van drie Christenen tot het Jodendom, in 1681, wordt vermeld bij Mr. H. J. KOENEN, a. w. blz. 271. — Men vgl. ook nog de mededeeling van Prof. TIDEMAN: *Een waalsche sabbaths-vierder te Amsterdam in* 1641; in *Vad. Letteroef.* Maart 1874.

Hoorn, April 1876.

DE UITERSTE WILSBESCHIKKING

VAN

BISSCHOP ZWEDER VAN KUILENBURG,

MET TOELICHTING DOOR

W. MOLL.

Het notariëel stuk, dat den lezer in de volgende bladzijden voorgelegd wordt, moet een historisch document van eenige waarde geacht worden, omdat het den beoefenaar onzer kerkelijke en wereldlijke geschiedenis gelegenheid geeft, zich nader bekend te maken met een man, die in een der merkwaardigste tijdsgewrichten dier geschiedenis een geenszins lofwaardige, maar echter hoogst gewichtige rol speelde. De bedrijven van ZWEDER VAN KUILENBURG zijn de oorzaak geweest van het ontstaan en de voortduring van het Utrechtsche schisma, waardoor in het beloop van meer dan een vierde der vijftiende eeuw de Nederlandsche kerk en staten in rep en roer werden gehouden en gebeurtenissen plaats hadden, waarvan men de belangrijkheid voor de ontwikkeling onzer natie te meer erkennen zal, naarmate zij meer dan tot nog toe het geval was, van alle zijden toegelicht worden. Dat ZWEDER'S zoogenaamd testament een eigenaardig licht werpt op het karakter van den testator, en dat zijne in dit stuk uitgedrukte wenschen en beschikkingen invloed hebben uitgeoefend op de handelingen der mannen, die ook na zijn dood het schisma deden voort-

duren, zal de lezer, naar ik meen, ontwaren, wanneer hij door eenige historische herinneringen behoorlijk tot de lectuur is voorbereid.

Op den 10den November des jaars 1423 werd RUDOLF VAN DIEPHOLT, kanonik van Keulen en proost van Osnabrug, met groote meerderheid van stemmen en volgens den vrij algemeenen wensch der Stichtenaren tot bisschop van Utrecht verkozen. Daags daarna gingen boden met brieven naar Rome, die des pausen confirmatie voor den elect verzochten. MARTINUS V wilde van RUDOLF niet weten. Hij beriep zich op zijne zoogenaamde reservatie-rechten en gaf »de collatie" aan RHABANUS, bisschop van Spiers, van wien men in ons vaderland vermoedelijk nooit gehoord had. Toen RHABANUS van den staat van zaken hier te lande vernomen had, hoe RUDOLF door de ridderschap en de steden werd voorgestaan en al aanstonds in het bezit van vele kasteelen en inkomsten was gesteld, draalde hij herwaarts te komen. Nauwelijks was ZWEDER VAN KUILENBURG, proost van het domkapittel te Utrecht, hiervan verwittigd, of hij trad met RHABANUS in onderhandelingen, die hoezeer ook in strijd met de rechten der kerk en der zedelijkheid, hem bij den paus gunstig gehoor bereidden, toen hij bij dezen aanzoek deed om den bisschoppelijken stoel, dien RHABANUS niet durfde innemen. ZWEDER'S wensch werd vervuld: hij werd door MARTINUS benoemd tot bisschop van Utrecht, en RUDOLF, de postulaat, als een onwaardige ter zijde gezet, ofschoon de magistraat van Utrecht en vele andere machthebbers in Beneden- en Bovensticht openlijk verkondigden, dat zij laatstgenoemde als hun wettig verkozen en gepostuleerden kerkvoogd met alle mogelijke middelen zouden bijstaan [1].

Op 21 Augustus 1425 hield ZWEDER zijne »blijde inkomste" in de kathedraalstad. De gebeurtenissen, die op den avond van dien zelfden dag binnen de muren van Utrecht plaats grepen, oproer en doodslag, waren een voorspel van de kerkelijke en politieke worsteling, die een groot deel van ons vaderland gedurende eenige

[1]) Zie mijne *Kerkgesch. van Nederl. vóór de Hervorming*, II, i, bl. 180 vv.

jaren met de rampen eens bloedigen oorlogs zou beladen. Alle wereldlijke en kerkelijke corporatiën bijna scheurden zich in tweeën, waarbij men zich óf voor den postulaat óf voor den geconfirmeerden bisschop des pausen verklaarde. De ridderschap van Utrecht en Overijssel, een aanzienlijk deel der Stichtsche geestelijkheid, JACOBA VAN BEIJEREN met haar aanhang, graaf EVERWIJN VAN BENTHEIM en vele andere edelen kozen de partij voor RUDOLF; de Gelderschen onder hertog ARNOLD, en de Hollanders onder PHILIPS VAN BOURGONDIË hielden zich aan ZWEDER. Hoe beiden, RUDOLF en ZWEDER, als godvergeten mannen elkander door moordenaarshanden uit den weg zochten te ruimen; hoe zij en hunne bondgenooten in steden en dorpen brandden en moordden; hoe de paus zijn onwaardigen gunsteling door ban en interdict tot zijne vermeende rechten poogde te brengen, terwijl de ellende, die ook destijds nog het gevolg van ban en interdict was, meerendeels op de stillen in den lande, devote geestelijken, kloosterlingen en kerkelijk gezinde burgers van hoogen en lagen staat viel, — dat alles heb ik na anderen elders met eenige uitvoerigheid verhaald [1]. Hier heb ik slechts te herinneren, dat de partij van ZWEDER de zwakkere werd, nadat PHILIPS VAN BOURGONDIË en ARNOLD VAN GELDER, en straks ook JAN VAN KUILENBURG, ZWEDER'S eigen broeder, haar hadden verlaten. Het getal der Utrechtsche geestelijken, die ZWEDER trouw bleven, werd kleiner; zijne financiëele krachten liepen te niet; MARTINUS V, zijn machtigste steun van de zijde der kerk, stierf op den 20sten Februari 1431; de brieven vol jammerklachten en beden om hulp, door den opgedrongen bisschop links en rechts aan geestelijke en wereldlijke heeren, ook aan sommige steden geschreven, hadden geen gevolg. In dien hopeloozen toestand bijna geheel ontmoedigd, begreep ZWEDER het vaderland te moeten verlaten, na op 13 November 1431 te Kuilenburg nog een schuldbrief afgegeven te hebben, waarbij hij betuigde, voor zich en zijne opvolgers afstand te doen van een deel der bisschoppelijke inkomsten »aan deze en aan gene zijde van den IJssel", en zulks ten behoeve van zijne vrienden, die hem in zijn financiëelen nood »bijstandig" waren geweest [2]. Hij richtte

[1]) Zie mijn a. w. II, i, bl. 186 vv.
[2]) Zie den brief bij MATTHAEUS, *Anal.* V, p. 494.

zijn oog naar Bazel, waar de groote kerkvergadering op 14 December van genoemd jaar hare eerste zitting hield en reeds diep in hare bekende twisten met EUGENIUS IV, den opvolger van MARTINUS, was gewikkeld [1].

In September 1432 woonde ZWEDER te Bazel en nog in den loop dier maand legde hij den vereischten eed af, waarop hij als lid des concilies werd geïncorporeerd [2]. Dat hij zich haastte, zijne belangen aan de vergaderde vaderen voor te dragen, zouden wij voor zeker houden, al ware het door zijn tijdgenoot, JOHANNES DE SEGOVIA, die de handelingen des concilies met uitvoérigheid geboekt heeft, niet aangeteekend. In de eerste maanden van 1432 hadden toch te Rome en in het bisdom van Utrecht gebeurtenissen plaats gehad, die den toestand, waarin ZWEDER zich bevond, aanmerkelijk verzwaarden. EUGENIUS IV, die hem in den aanvang begunstigd en naar het voorbeeld van zijn voorganger als geconfirmeerden bisschop van Utrecht erkend had, was bekommerd geworden over de voortdurende scheuring in de Nederlandsche kerk. Hij zond derhalve een legaat herwaarts, JOHANNES, bisschop van Maçon, met last om in de zaken der strijdende partijen onderzoek en recht te doen. JOHANNES deed wat hem geboden was, en in de maand Julij, zoo al niet vroeger, werd van het raadhuis te Utrecht, en waarschijnlijk elders, de blijmare afgekondigd, dat alle vonnissen van ban en interdict, door MARTINUS V over de aanhangers van den postulaat uitgesproken, opgeheven waren, en alle geloovigen RUDOLF VAN DIEPHOLT als hun wettigen kerkvoogd hadden te gehoorzamen [3]. Toen EUGENIUS de handelingen van zijn legaat bekrachtigde, troostte hij den teleurgestelden ZWEDER met eene zoogenaamde translacie, en wel eene translacie naar Caesarea, een bisdom in partibus infidelium [4], een gunst die den getranslateerde

---

[1]) Zie HEFELE, *Conciliengesch.* VII, s. 445, ff.

[2]) Zie. JOAN DE SEGOVIA, *Historia gestorum generalis synodi Basiliensis*, p. 227, coll. p. 259, in het ten jare 1873 verschenen tweede deel der door de Keizerl. Akademie te Weenen uitgeg. *Monumenta Concilior. general. seculi XV.* Dr. BIRK, die dit voor de geschiedenis der kerkverg. van Bazel onschatbaar werk voor de eerste maal uit HSS. aan het licht brengt, leverde ons tot heden slechts de 12 eerste boeken, die begeerig doen uitzien naar het vervolg.

[3]) Zie mijn a. w. II, i, bl. 207 vv.

[4]) Zie den brief van EUGENIUS bij MATTHAEUS, *Anal.* V, p. 486, en dien van de drie Staten van Utrecht, ald. p. 497.

niet anders dan een ijdelen titel aanbracht en hem in het oog zijner vele vijanden bespottelijk kon maken. In dezelfde maand, waarin ZWEDER als lid van het concilie werd aangenomen, kwam een brief van PHILIPS VAN BOURGONDIË bij de kerkvergadering in, die de belangen van RUDOLF bij haar aanbeval en de verklaring inhield, dat hij (PHILIPS) dezen voortaan als den wettigen kerkvoogd zijner onderzaten zou bijstaan [1].

Nadat de zaak van ZWEDER eenigen tijd in handen van sommige »precognitores" des conciliès was geweest, opdat zij haar ter behandeling in de vergaderingen der gedeputeerden »pro pace" voorbereidden, en van RUDOLF bericht was ontvangen, dat hij weigerde naar Bazel te komen [2], werd het proces in forma op- en voortgezet, en aanvankelijk — het blijkt ook uit ZWEDER'S testament — met gevolgen, die den klagenden prelaat aangenaam waren. In Januari 1433 toch verklaarde het concilie, na steeds vijandiger houding tegenover EUGENIUS te hebben aangenomen, dat hetgeen die legaat, de bisschop van Maçon, in de dioecese van Utrecht ten voordeele van RUDOLF VAN DIEPHOLT gedaan had, als niet geschied moest aangemerkt worden: RUDOLF was eerst door MARTINUS V en daarna door EUGENIUS zelven als rebel tegen den apostolischen stoel, ja, als ketter veroordeeld, en ten onrechte door JOHANNES VAN MAÇON van die misdaden vrijgesproken; EUGENIUS had hem vervolgens in gunst genomen, maar niet uit zedelijke overtuiging of eerbied voor het recht, neen, hij had RUDOLF begenadigd, omdat deze, gelijk aan het concilie bericht was, »pro penitencia" 30,000 dukaten aan den paus had betaald, en omdat ZWEDER een aanhanger des conciliès was; de translacie van laatstgenoemde naar Caesarea was niet volgens de bepalingen der kerkvergadering van Constanz geschied en derhalve onwettig; aan ZWEDER moest onverwijld de stoel van Utrecht toegekend worden, waartoe de kardinaal van St. Petrus en de aartsbisschop van Lyon de noodige

---

[1]) DE SEGOVIA, l. l. p. 259.

[2]) DE SEGOVIA, l.l. p. 259, coll. p. 279. De bij het concilie geïncorporeerden vormden collegiën, die »deputationes" heetten en de te behandelen zaken onder elkander naar haren aard verdeelden. Zij waren vier in getale: »deputatio pro fide, pro reformatorio, pro pace, pro communibus." Iedere deputatie had haren voorzitter, promotor, schrijvers en boden. DE SEGOVIA, l.l. p. 151; vgl. HEFELE, a. a. o. s. 494.

brieven zouden uitvaardigen [1]. Stond de »sacrosancta synodus" onder den invloed des heiligen geestes, waarop zij roemde, toen hare leden dit oordeel velden?.... Dat afkeer van EUGENIUS meer dan liefde voor waarheid en gerechtigheid zich hier op den voorgrond plaatste, schijnt mij niet twijfelachtig.

Zoo was ZWEDER dan aanvankelijk in zijne hoop op den steun des concilies niet teleurgesteld: de hatelijke titel, hem door EUGENIUS toegeworpen, was hem gelukkig ontnomen, en daarentegen zijne confirmatie door de schijnbaar almogende kerkvergadering vernieuwd. Maar wat de mannen van Bazel als wet voorschreven, werd daarom niet ten uitvoer gelegd. Sinds den dag, waarop de paus zich bij monde van zijn legaat voor den Utrechtschen postulaat had verklaard, was de kracht van ZWEDERS partij meer dan vroeger gebroken, en omgekeerd die van RUDOLF verdubbeld. Dat laatstgenoemde derhalve het pleit niet opgaf, is duidelijk en bleek in de maand Mei, ongeveer vier maanden na de vermelde uitspraak des concilies ten voordeele van ZWEDER, toen RUDOLF'S afgevaardigden (oratores) te Bazel verschenen, — zij waren vier kanoniken van de kapittelen te Utrecht — ten einde de vergadering te herinneren aan hare roeping om den vrede der kerk niet te verstoren, maar te herstellen. Hun woord schijnt indruk gemaakt te hebben: het concilie beval het geding op nieuw in behandeling te nemen, »ut iusticia fieret", en dit geschiedde [2], maar ZWEDER mogt het uiteinde van zijn proces niet beleven.

Op den 16den September 1433, omstreeks twaalf ure op den middag, — zoo bericht ons 's mans testament — lag ZWEDER doodelijk ziek op zijne legerstede in eene gehuurde woning nabij de kathedraal-kerk van Bazel, waarin de concilie-leden hunne sessiën plachten te houden. In zijne tegenwoordigheid bevond zich JOHANNES ZUERMONT, een Utrechtsch geestelijke, die met de waardigheid van magister der vrije kunsten en licenciaat in het kanonieke recht (in decretis licenciatus) het ambt van openbaar notaris op keizerlijk gezag vereenigde, en aan diens zijde JACOBUS VAN LOCHORST en HENDRIK VAN DER MEER, beiden bloedverwanten van ZWEDER, en daarenboven de prior der Karthuizers van Bazel en die der Regulieren

[1]) DE SEGOVIA, l. l p. 293,
[2]) DE SEGOVIA, l. l. p. 357.

op de Oude gracht te Utrecht, welke vier mannen opgeroepen waren, om getuigen te wezen van hetgeen de kranke verrichten zou. ZWEDER hield een papier in de hand, waarop, naar zijn zeggen, zijn uiterste wil was beschreven. Toen de notaris het blad had ingezien, werd het door ZWEDER toegevouwen en verzegeld en den notaris andermaal overgegeven met last om het, waar en wanneer het voegde, te openen en in legalen vorm te brengen. JOHANNES ZUERMONT heeft dien last volbracht. Daar hij, wat de prelaat »zoo goed hij 't vermocht" voor zijn testament verordend had, woordelijk in zijne notariëele akte opnam, zoo zijn wij door hem in staat gesteld met de meeste nauwkeurigheid kennis te nemen van hetgeen de stervende in zijne laatste dagen èn w e n s c h t e èn w i l d e.

Wat ZWEDER'S wenschen betreft, wier beschrijving het grootste deel zijner zonderlinge uiterste wilsverklaring vult, deze gelden niet zijne persoonlijke belangen. Van »zijner ziele zaligheid" toch is maar ter loops spraak en van eenig goed werk »pro comparanda perpetua beatitudine", »pro remedio peccatorum," of hoe de uitingen van der stervenden ootmoed destijds gewoonlijk luiden mochten, daarvan geen woord! Neen, zijne wenschen gelden »q u i d a m RODOLPHUS DE DIEPHOLT cum suis complicibus", de misdadigers, die zich durfden verzetten tegen God en de gerechtigheid en de hoogste kerkmachten, toen zij ZWEDER van zijn bisdom en ZWEDER'S aanhangers van huis en goed en vaderland beroofden. Die onverlaten mogen gestraft, de »violentus occupator" van den Utrechtschen bisschopsstoel met zijne bijstanders verjaagd worden, opdat hun wanbedrijf, »nephas sacrilegum", ten laatste streng g e w r o k e n zij, en het »exemplum execrabile", dat zij gaven, niet ten verderve van alle »overige kerken van Christus" strekke. Tot die wraakoefening mogen alle leden der kerkvergadering van Bazel hunne krachten vereenigen, kardinalen, patriarchen, aartsbisschoppen, bisschoppen enz., ja zoo velen als »in den heiligen geest zich wettig tot een heilig generaal concilie hebben verzameld." Met het oog op hun loon bij God zullen zij recht doen, het Utrechtsch bisdom van een goeden herder (congruus et ydoneus pastor) voorzien — ZWEDER zelf wordt in den aanvang van het stuk »pius et compaciens pastor" genoemd!! — en zorgen, dat de vrienden van den testator uit de kerkelijke goederen en inkomsten van den volgenden bisschop van Utrecht

schadeloos gesteld worden voor 't geen zij van den postulaat en de zijnen geleden hebben. Maar wenscht hij, dat alle concilieleden tot samenwerking voor deze doeleinden opgeroepen worden, inzonderheid begeert ZWEDER, dat zijn pleit aan eenige invloedrijke mannen zal aanbevolen worden, aan wie het concilie zelf het moge opdragen, zijne zaak met hulp zijner procuratoren en de promotoren der »sacrosancta synodus" tot een goed einde te brenhen. Die invloedrijke mannen zijn: ALPHONSUS CARILLO, kardinaal van St. Eustatius, dien de verzamelde vaderen hoog vereerden en in de gewichtigste aangelegenheden gaarne gebruikten [1]; JOHANNES CERVANTES, kardinaal van St. Petrus ad Vincula, die somtijds als pauselijk legaat fungeerde en in 1439 aan de zijde van NICOLAAS VAN CUSA, in de rijksvergadering te Mentz ter verdediging van den paus optrad [2]; DOMINICUS FIRMANUS, kardinaal van St. Maria in via lata, wiens naam menigmaal in de gedenkschriften des concilies voorkomt [3]; JOHANNES, patriarch van Alexandrië, die bij plechtige gelegenheden te Bazel eene hooge eereplaats placht in te nemen [4]; voorts BARTHOLOMÆUS, aartsbisschop van Milaan [5], AMEDEUS, aartsbisschop van Lyon [6], PHILIPPUS, aartsbisschop van Tours [7], afgezant des konings van Frankrijk bij het concilie, en daarenboven FRANCISCUS, graaf de Bossis, bisschop van Como (Cumanus) [8], CONRADUS, bisschop van Regensburg (Ratisbonensis) [9] en JOHANNES VAN FLECKENSTEIN, bisschop van Bazel [10]. Al deze

---

1) Zie DE SEGOVIA, l. l. d. 325, 621, al. Vgl. HEFELE, a. a. o. s. 490. ALPHONSUS stierf te Bazel in Maart 1434 en werd bij de Karthuizers van Klein-Bazel begraven. Zie zijn grafschrift bij GROSSUS, *Urbis Basil. Epitaphia*, Bas. 1624,p. 268.

2) Zie DE SEGOVIA, l. l. p. 277, en AUGUSTINUS PATRICIUS bij HARTZHEIM, *Conc. Germ.* V, p. 833; vgl. HEFELE, o. a. o. s. 490, 560, 633, 774.

3) Zie DE SEGOVIA, l. l. p. 184, 224, al. en AUGUST. PATRIC. l. l. p. 781, s.

4) Zie DE SEGOVIA, l. l. p. 464, 498, 1022; vgl. HEFELE, o. a. o. s. 652.

5) Zie DE SEGOVIA, l. l. p. 150. BARTHOLOMÆUS stierf te Bazel in 1434 en werd aldaar in de kathedraal begraven, volgens zijn gemutileerd grafschrift bij GROSSUS, l. l. p. 6.

6) Zie DE SEGOVIA, l. l. p. 184, 263, 355; vgl. HEFELE, o. a. o. s. 506, 513.

7) Zie DE SEGOVIA, l. l. p. 355, 389.

8) Zie DE SEGOVIA, l. l. p. 121, 128. Hij stierf in 1434 en werd bij de Karthuizers van Klein-Bazel begraven; zijn grafschrift bij GROSSUS, l.l. p. 267.

9) Zie DE SEGOVIA, l. l. p. 128, 223.

10) Hij stierf in 1436 en werd volgens zijn grafschrift in zijne kathedraal begraven. Zie GROSSUS, l. l. p. 8.

hooggeplaatste prelaten, alleen bij hunne kerkelijke titels door ZWEDER aangeduid, zullen naar zijne nederige smeekbede ter uitvoering van zijne laatste wenschen zich vereenigen, en alle hulp verleenen aan zijne voor de Utrechtsche kerkzaken benoemde executeurs, ARNOLD VAN KUILENBURG, des testators broeder [1], GIJSBERT VAN LOCHORST en GIJSBERT VAN RIETVELD, kanoniken van den Utrechtschen dom [2], PETRUS PASSERT, ZWEDER'S vikaris-generaal [3], BERNARDUS UTEN-ENGHE, magister artium, almede domheer te Utrecht [4], en JOHANNES PASSERT, broeder van den zooeven vermelden PETRUS en prior der Regulieren te Utrecht [5].

Noemde ik de uitdrukking van ZWEDER'S wenschen ten opzichte van RUDOLF en den Utrechtschen kerkstaat het hoofdbestanddeel van zijn testament, en zijn die wenschen voor een deel bijna verwenschingen en derhalve ongeschikt, ons eenige achting voor zijn karakter in te boezemen, maar integendeel van dien aard dat zij het veroordeelend vonnis, door de geschiedenis reeds lang over hem geveld, volkomen bevestigen, — dat ik nog met een paar woorden doe opmerken, wat hij op zijn sterfbed met betrekking tot zijne persoonlijke zaken wilde, opdat het blijke of hij, van deze zijde bezien, zich misschien eenigzins humaner, eenigzins christelijker voordoet. En inderdaad, hier hebben wij aanleiding, ons de waarheid te herinneren, dat ook in de meest zedelijk-ontaarden de betere mensch zelden of nooit geheel gestorven is. Ook in ZWEDER was althans een beginsel van eerlijkheid, van dankbaarheid voor genoten weldaad en vriendschapsbewijs, ja een beginsel van kerkelijke vroomheid, dat wegens den eigenaardigen vorm, waarin het zich hier voordoet, ons zeker de schouders doet ophalen, maar even zeker naar het oordeel zijner betere tijdgenooten lofwaardig was.

ZWEDER was met schulden beladen, toen hij het vaderland verliet, en verkeerde ook buiten 's lands in benarde omstandigheden. Ware de prior der Karthuizers te Klein-Bazel, eene voorstad op

[1]) Vermoedelijk de door VOET VAN OUDHEUSDEN (*Beschrijving van Culemborg*, bl. 66) vermelde AREND VAN KUILENBURG.

[2]) Hunne namen komen voor op de lijst bij MATTH. l. l. V, p. 496.

[3]) Zie over hem bij MATTH. l. l. p. 411, 415, 454 ss.

[4]) Zijn naam komt in vele stukken voor bij MATTHAEUS, l. l. p. 411, 415, 423.

[5]) Zie over JOH. PASSERT beneden; hij was kanonik te Utrecht. Zie a. w. bl. 73.

den rechteroever van den Rijn, hem niet vriendelijk te hulp gekomen, de berooide vorst-bisschop had al de vernederingen der armoede moeten ondergaan. Maar vader ALBERTUS VAN UTRECHT, eerst onlangs aan het hoofd zijner kloosterbroeders geplaatst, na eenige jaren het prioraat in het convent zijner orde te Utrecht, te Roermond en in Munnikhuizen bij Arnhem bekleed te hebben [1], — vader ALBERTUS was een beschaafd en welwillend man, die meewarigheid kon koesteren voor gevallen grootheid. Toen zijne eigen middelen of liever de middelen zijns convents niet toereikend waren, om in de behoeften van ZWEDER te voorzien, had hij zich tot zijne vrienden gewend en gelden opgenomen voor zijn voormaligen bisschop. Die schulden vooral en andere, voor huishuur en levensonderhoud bij Bazels burgerij gemaakt, wilde ZWEDER betaald hebben, ook de onkosten zijner »eenvoudige begrafenis." Dat de kranke man in de nabijheid des doods zijne verplichtingen in dit opzicht niet vergat, en dat hij, blijkens het slot van zijn testament, daarenboven in liefde gedachtig was aan de belangen zijner dienaren te Kuilenburg en te Bazel, die in zijn ongeluk trouw gedeeld hadden, is hem tot eere. Hij gelastte, dat zijne boeken en kleinoodiën, ja alles wat hij te Bazel bezat, zouden verkocht worden, opdat de opbrengst zijne schulden mocht dekken. Slechts enkele voorwerpen werden uitgezonderd, omdat de testator ze ten teeken zijner dankbaarheid aan ALBERTUS en diens

---

[1]) In de *Cronica fundationis Cartusie*, door K. BUXTORF te Bazel in het Hoogduitsch vertaald en ald. in 1846 uitgeg., komen (s. 64 ff.), hooggestemde lofspraken op dezen ALBERTUS VAN UTRECHT voor, vooral wegens zijne vroomheid en ervaring in geestelijke en wereldlijke zaken, waardoor hij zich ook de achting van vele concilie-leden verwierf, die zijn klooster gaarne begunstigden. Hij vermeerderde de boekerij van het gesticht en, door tusschenkomst van sommige concilie-leden, het kerkornaat. Zeker Geldersch edelman, UDO VAN BOKSSE, schonk zijn convent eene aanzienlijke som gelds. In de laatste helft der vijftiende eeuw leefde in hetzelfde klooster HENDRIK VAN VULLICH (sic) »uit het bisdom van Utrecht." Ook deze landgenoot wordt (in de aangeh. kroniek, s. 91 f.) zeer geroemd, vooral om zijn vlijtig en zorgvuldig uitgevoerd copiëerwerk. Hij schreef onder anderen vier deelen bijbelboeken, drie lijvige banden met sermoenen, een missale voor 't hoog-altaar, vier deelen voor de eetzaal, waarin het beroemde *Vita Jesu Christi* van LUDOLF VAN SAXEN, enz. ALBERTUS VAN UTRECHT wordt door VISCHER HEUSZLER (*Das Karthäuser Kloster von Basel*, Basel 1873, s. 20) ALBERT BUR genoemd, op welken grond is mij onbekend.

klooster legateerde: zijne beste bisschoppelijke kleedingstukken en — een zilveren Maria-beeld, met ingesloten relieken, dat ZWEDER zijn beminde, zijn lief (amasiam suam) placht te noemen. Tot executeurs dezer wilsbepalingen benoemde hij zijne reeds vroeger vermelde bloedverwanten en huisgenooten (commensales), HENDRIK VAN DER MEER en JACOB VAN LOCHORST, den prior ALBERTUS, zijn weldoener, en den mede bij hem inwonenden prior der Utrechtsche Regulieren, JOHANNES PASSERT, een te dien tijde welbekend man, wiens geleerdheid en welsprekendheid geroemd werden en wiens hartstochtelijke trouw aan de zaak van ZWEDER en WALRAVEN VAN MEURS hem bij velen achting, later bij meerderen vijandschap verwekte [1].

Op den zesden dag na het uitreiken van zijn uitersten wil aan den notaris ZUERMONT voleindigde ZWEDER zijn aardsche loopbaan. Naar zijn uitgedrukt verlangen werd hij in de kerk der Karthuisers van Klein-Bazel, waarin tijdens het concilie meerdere landgenooten [2] en andere concilie-leden hun laatste rustplaats vonden, ter aarde besteld. Een eenvoudig grafschrift [3] werd op zijne zerk geplaatst, dus luidende:

Anno Domini MCCCCXXXIII
22 d. mens. Septemb.
obiit Rev. in Christo Pater
Dn. Suederus de Culenborch,
Dei gratia Episcopus Traiectens.
cuius anima requiescat
in pace. Amen.

---

[1]) Zie over JOH. PASSERT J. C. VAN SLEE, *De kloostervereeniging van Windesheim*, Leid. 1874, bl. 155 v., en J. G. R. ACQUOY, *Het klooster te Windesheim*, Utrecht 1876, II, bl. 114 v., die de geschiedenis en de bedrijven van JOH. PASSERT uit vroeger te weinig of niet gebruikte bronnen heeft toegelicht.

[2]) Ook BARTHOLOMAEUS VAN BUNSCHOTEN, die door DE SEGOVIA (p. 829) BARTHOLOMAEUS BOUSCHOT genoemd en onder de »scriptores concilii" geplaatst wordt (hij fungeerde ook als notaris; zie HARDUINUS, *Concil.* VIII, p. 1489) vond bij de Karthuizers zijn graf. Hij stierf op 20 Sept. 1448, volgens zijn grafschrift bij GROSSUS, l. l. p. 279, waar hij »BARTHOLOMAEUS ZIMMERMAN DE BUSCHOTEN" heet en »S. Concil. Basil. Apostolicar. liter. Scriptor et abbreviator." Zie ook wat ik beneden over PETRUS VAN AERSSEN aanteekende.

[3]) Opgenomen door GROSSUS, l. l. p. 267.

Wat de hooge prelaten, aan wie ZWEDER de wraakoefening over RUDOLF VAN DIEPHOLT en zijn aanhang opgedragen wilde hebben, hoofd voor hoofd voor de Utrechtsche zaken deden, is niet in bijzonderheden bekend. Vier van de tien volgden onzen gewezen kerkvoogd al spoedig in het graf, de kardinaal van St. Eustatius, de aartsbisschop van Milaan en de bisschoppen van Como en Bazel. Dat de overigen met ZWEDER'S executeurs, JOHANNES en PETRUS PASSERT, GYSBERT VAN LOCHORST enz., aan het proces des overledenen vlijtig de hand hielden, laat zich vermoeden. Zeker is het, dat het geding voor het concilie voortgezet werd, en met meer ijver, nadat ZWEDER'S aanhang in het late najaar van 1433 WALRAVEN VAN MEURS tot bisschop tegenover RUDOLF had verkozen. In de Meimaand van het volgende jaar was WALRAVEN zelf te Bazel en als lid der kerkvergadering geïncorporeerd [1], en met hem PETRUS VAN AERSEN, proost van het kapittel te Arnhem [2]. In Juni en Augustus daarna handelden de gedeputeerden des concilies over zijne belangen, terwijl ook RUDOLF zijne procuratoren deed opkomen [3]. Sinds schijnt het proces gerust te hebben tot in Maart 1436, toen van den paus dringende brieven »in favorem Rodulphi Traiectensis" inkwamen [4]. Nu werd het geding in herhaalde congregatiën der gedeputeerden behandeld, totdat het concilie in Juli van laatstgenoemd jaar andermaal zijne sententie uitbracht, en wel, gelijk vroeger, ten nadeele van RUDOLF, des pausen gunsteling, die onbevoegd voor het episcopaat werd verklaard, een indringer die om vele redenen verdiende afgezet te worden. Te gelijkertijd werd de postulatie van WALRAVEN, die ook nu te Bazel vertoefde, goedgekeurd en diens verheffing tot kerkvoogd van Utrecht uitgesproken, terwijl eenige weken later hem van wege het concilie nog vergund werd, den wereldlijken arm te gebruiken, waar men

---

1) Zie DE SEGOVIA, l. l. p. 669.

2) Zie DE SEGOVIA, l. l. 670. BIRK las »PETRUS DE ARSEN ARUENIENSIS." PETRUS stierf te Bazel en werd almede bij de Karthuizers ter aarde besteld. GROSSUS (l. l. p. 273) nam zijn grafschrift op, maar kon het jaartal van 's mans dood niet behoorlijk afschrijven, daar de zerk geleden had. Hier heet de doode: »Venerabilis Vir Dn. PETRUS DE ARSSEN, praepositus et archidiaconus Arnheimens."

3) DE SEGOVIA, l. l. p. 708, 709, 724.

4) DE SEGOVIA, l. l. p. 845.

hem verhinderen zou zijn ambt te aanvaarden en zijne rechten uit te oefenen [1].

Zoo heeft dan de groote kerkvergadering gedaan, wat zij vermocht, om de wenschen van den stervenden ZWEDER te vervullen. Wat haar bewoog, tot voortduring van het schisma en de onrust in onze voorvaderlijke kerk en maatschappij zoo gewetenloos mede te werken, heb ik elders in het licht pogen te stellen. Genoeg zij het hier nog te herinneren, dat hare bemoeiingen voor de zaak van ZWEDER en diens aanhang ten slotte vruchteloos waren. De breuk in het bisdom van Utrecht werd in het jaar 1450 ten voordeele van RUDOLF geheeld, nadat WALRAVEN, die in spijt van den hem door FELIX V, den tegen-paus van EUGENIUS, verleenden kardinaalstitel nimmer den stoel van Utrecht heeft kunnen innemen, het geluk had opvolger te worden van zijn overleden broeder HENDRIK VAN MEURS, kerkvoogd van Munster.

Het »instrumentum publicum," dat ik thans laat volgen, waarin JOHANNES ZUERMONT ZWEDER'S testament woordelijk opnam, is een niet bezegeld maar door den notaris eigenhandig onderteekend perkamentblad, dat mij vóor ettelijke jaren uit het archief van Kuilenburg door den te vroeg overleden archivaris van Gelderland, P. NIJHOFF, ten gebruike werd verstrekt. Op den rug schreef een oude hand: «Instrumentum testamenti S. Ep. Traiect.", een jongere: »Testament busscops SWEERS van Utrecht," en die van Mr. I. A. NIJHOFF: »Uiterste wilsbeschikking van ZWEDER VAN KUILENBURG, bisschop van Utrecht, 1433, 16 Sept." Dat het reeds vroeger in druk werd gegeven, is mij niet gebleken.

---

[1]) De SEGOVIA, l. l. p. 882, 895, 897, 898. De schrijver is hier uitvoeriger bij het bespreken van Utrechtsche zaken dan elders, maar niet altijd laten zich zijne woorden licht verstaan. Ik meen dat de lezing van Dr. BIRK ook hier, gelijk op vele andere plaatsen, zuivering behoeft.

In nomine Domini Amen. Anno a nativitate eiusdem millesimo quadringentesimo tricesimo tercio, indicione [sic] undecima, die decima sexta Septembris, hora meridiei vel quasi, pontificatus sanctissimi in Christo patris et domini nostri, domini Eugenii, divina providencia pape quarti anno tercio, in mei notarii publici et testium infrascriptorum, ad hoc specialiter vocatorum et rogatorum, presentia, personaliter, sicut Domino altissimo placuit, in lecto validissime egritudinis constitutus, reverendus in Christo pater, dominus Zwederus, episcopus Traiectensis, habens et tenens in suis manibus quamdam papiri cedulam, in qua, ut asserebat, eius voluntas ultima continebatur, quam michi primo tradidit apertam, et ea iterato a me recepta, incontinenti restituit eamdem clausam propriis sub suis sigillis, et contenta in eadem disposuit et ordinavit pro eius testamento seu ultima voluntate, prout hoc melius et efficacius facere potuit, requirens me notarium infrascriptum ipsam loco et tempore oportunis aperiri et in publicam formam redigi instrumenti, cuius cedule tenor de verbo ad verbum sequitur:

Testamentum seu ultima voluntas reverendi in Christo patris, domini Swederi, episcopi Traiectensis. In primis animam suam Deo omnipotenti commendat eiusque gloriosissime matri totique curie celesti, corpus autem terre et sepulture christiane, quam elegit apud conventum monasterii ordinis Cartusiensis in Basilea minori. Preterea tanquam pius et compaciens pastor sollicitus pro grege suo miserabili et disperso, quantum humilius et devocius potest, supplicat omnibus et singulis reverendissimis reverendisque in Christo patribus et dominis, dominis cardinalibus, patriarchis, archiepiscopis, episcopis, abbatibus, egregiis doctoribus et magistris ceterisque spectabilibus et insignibus viris, diversorum regum ac principum christianorum ambasiatoribus, sacrum generale concilium Basiliense, in spiritu sancto legitime congregatum, facientibus ipsamque militantem Christi ecclesiam representantibus, quatenus ex officio quod eis incumbit, propter quod eciam inter alia sunt in Christi nomine congregati, quod est reformacio deformitatum in ec-

clesia Dei, omnes ipsi et singuli iusticie ac christiane pietatis amore, attenta notoria ac miserabili desolacione flebilique iactura insignis ecclesie Traiectensis, quam fere octo annis aut ultra quidam Rodolphus de Diepholt cum suis complicibus, sue et multarum aliarum animarum salutis immemor, contra Deum et iusticiam contraque duorum summorum pontificum primo et demum nunc contra Constanciensis et presertim huius Basiliensis, singulariter contra eum per suas ordinaciones disponentis, conciliorum mandata et decreta occupavit et de facto occupat in dies, multos diversorum statuum ecclesiasticos, prepositos, decanos et canonicos, curatos et presbiteros et clericos diversarumque religionum plurimos prelatos et subditos aliosque nobiles et notabiles cives, ac eciam difficulter numerabiles in magna copia utriusque sexus plebeos homines de suis ecclesiis, monasteriis, domibus, possessionibus agrisque violenter eiecit et usque in presentiarum eiectos et exules detinet, ipsos eciam suis beneficiis, officiis ac aliis rebus iniustissime spolians, quibus nichil cause unquam fuit aut est hodie, nisi humilis et sincera obediencia, mandatis duorum summorum pontificum primo et postea huius sacri concilii Basiliensis fideliter et devote prestita ac impensa, eidem Traiectensi ecclesie ac eius pusilli et miserabili gregi de congruo et ydoneo pastore, amoto illo violento occupatore, universisque et singulis sui gregis obedientibus omnibus, qui nimirum percusso pastore verisimiliter gravius dispergentur, tam ecclesiasticis quam secularibus personis de integra et effectuali reposicione ad suas prelaturas, beneficia, officia, ecclesias, domos, agros ac alias res, cum restitucione ablatorum et satisfactione Deo, ecclesie et personis lesis, secundum iusticiam et equitatem impendenda, misericorditer dignentur providere, ne si, quod absit, tale nephas sacrilegum inulte in ecclesia pertranseat universali, in periculum anime illius intrusi et in perniciosissimum Christiane religionis exemplum cedat repatque per ceteras Christi ecclesias venenose, quin ymmo ulcio iusta procedat, ut cognoscat universa christianitas et postera generacio, non solum quid et qualiter a duorum summorum pontificum et nunc huius sacri concilii contemptoribus fuerit attemptatum, sed et qualiter ad universalem ecclesie utilitatem et peculiariter ad fructum Traiectensis ecclesie fuerit ultum; alioquin si serpat hoc venenum, prout de facto ad ecclesiam Traiectensem pervenit, et non apponatur

remedium sive antidotum, absque dubio execrabile illud exemplum plurimos in anima et corpore habebit perimere et obedienciam ecclesiasticam penitus extinguere et subvertere, ut videtur. Et hanc humilem flebilemque supplicationem huic sacro generali concilio loco testamenti [1] devote porrigendam sui parte desideranter adoptavit, hortans, deprecans et requirens venerabiles viros et dominos, huius sacri concilii promotores aliosque suos procuratores constitutos, quos eciam ad id omnibus melioribus via, forma et iure constituit quibus potuit, quatenus hanc causam, utpote non solum suam et sue, sed universalis ecclesie, prosequi, promovere ac aliter ad finem debitum perducere dignentur et velint, ab eo mercedem recepturi, qui per ostium intrare docuit et aliter intrantem furem et latronem fore in suo irrefragabili ewangelio diffinivit. Executores autem huius sue ultime voluntatis et desiderii humillime deprecatur, corpore absens corde presens, eciam velle et onus sollicitudinis singulariter in hoc generali concilio prescripta promovendi, in se assumere, reverendissimos reverendosque patres et dominos, in Christo sibi dignissimos, videlicet Sancti Eustacii, Sancti Petri ac Firmanum cardinales, patriarcham Alexandrinum, Mediolanensem, Lugdunensem ac Turonensem archiepiscopos, Cumanum, Ratisponensem ac huius alme ecclesie Basiliensis episcopos, ad laudem Dei et honorem universalis ecclesie et presertim huius generalis Basiliensis concilii, ipsam representantis, quod per sua decreta generaliter et per revocacionem translationis eiusdem domini Swederi episcopi de ecclesia sua Traiectensi ad ecclesiam Cesariensem in Grecia ac annulacionem sive cassacionem provisionis de persona Rodolphi predicti, per dominum Eugenium facte, de huiusmodi sua peticione specialiter iam in parte providit. Ista petit dominus Swederus predictus, ut sui nomine in generali congregacione proponantur, et dignetur ipsum generale concilium hanc causam predictis patribus sui intuitu committere ut in forma. Preterea, quia idem dominus Swederus episcopus de suo patrimonio non habet nisi bona feodalia, de quibus secundum morem et iura

---

[1]) Het schijnt, dat ZWEDER hier het woord »testamentum" bezigt, zooals de vromen van zijn tijd het gebruikten, als zij in hunne laatste levensuren aan de hen omringenden eenige zedelijke of godsdienstige vermaning op het hart wilden drukken. Zie mijn *Johannes Brugman*, I, bl. 318.

feodorum illius patrie suis creditoribus satisfacere non potest, ne in periculum anime sue, in scandalum ecclesie, in intollerabile preiudicium et gravamen creditorum, ipsis plenarie non persolvatur, magis vero omnes quod in ministerium et utilitatem ecclesie, in tanta necessitate constitute, exposuerunt, plene recipere possint et assequi cum effectu solidario, supplicat obnixius quo potest reverendissimis reverendisque patribus, quatenus ipsorum presidio sui procuratores ac eciam promotores concilii causas commissas et pendentes in sacro concilio et presertim spolii persequi possint et ad debitum finem deducere, ut dictis personis ecclesiasticis et secularibus, qui sibi intuitu iurium suorum et ecclesie astiterunt pecuniis, clenodiis et rebus suis, de expensis et concessis satisfieri possit, ut debitum est, omnibus modis. Sanctum enim, iustum et debitum arbitratur idem reverendus pater, ut de bonis ecclesie satisfiat hiis, qui pro defensione iurium ecclesie res suas et bona sibi fideliter impenderunt. Insuper vult et ordinat idem testator, ut ante omnia debita sua solvantur, que contraxit in hoc sacro Basiliensi concilio, et primo civibus ac incolis civitatis, scil. de locatura domus, de pane, vino et aliis similibus debitis, et precipue domino priori Cartusie, qui sibi a quibusdam amicis certas pecunias mutuari fecit, quarum summam ipse scit, et eius simplicibus verbis credi voluit et mandavit, pro quo complendo effectualiter idem testator voluit et mandavit vendi omnia clenodia, libros, vestes et alia quecunque habet in Basilea, et exinde simplices eius fiant exequie sine pompa, prout pro simplici episcopo merito debet fieri, corpus ipsius humiliter terre commendando, legavitque idem dominus testator priori et monasterio Cartusiensium, ubi sepulturam elegit, ut prescribitur, ymaginem argenteam beate Virginis cum reliquiis inclusis, quam amasiam suam vocare consuevit. Item legavit eidem conventui ornamentum suum melius rubeum, casulam cum dalmaticis cet. Ad hec autem omnia disponenda, que in hac clausula scripta sunt et in Basilea necessaria occurrent, executores ordinavit in meliori forma, dans eis omnimodam potestatem omnium rerum suarum ibidem existentium, venerabiles religiosos viros, dominos priores Cartusiens. prescript. ac monasterii canonicorum regularium civitatis Traiectensis, suum commensalem et presentem, ac nobiles viros consanguineos suos, similiter commensales et pre-

sentes, Henricum de Meer et Jacobum de Lochorst. Demum de hiis, que in presentibus loco testamenti sui occurrent facienda, fecit, creavit et solempniter ordinavit suos legitimos executores venerabiles viros et dominos Arnoldum de Culemborch, eius germanum, Ghijsbertum de Lochorst et Ghijsbertum de Rietvelt, maioris ecclesie Traiect. canonicos, nec non dominum Petrum Passert, ipsius domini testatoris vicarium generalem, dominum Bernaerdum Uten Enghe et fratrem Johannem Passert, priorem prescriptum, dans eis omnem potestatem. Preterea voluit et ordinavit idem testator, quod servitoribus suis in Culemborch et alibi in presentibus existentibus, ac eciam aliis, hic in Basilea penes ipsum commanentibus, pro dampnis, in causa ecclesie sue et sua ab eisdem multipliciter passis, et pro suo interesse, satisfiat racionabiliter et pro posse, secundum dictamen equitatis et moderamen pietatis, prout quinque aut sex dominis prenominatis in puncto immediate precedenti videbitur expedire, transferens omnem actionem causarum suarum, hic in concilio indescise pendentium, omniumque alia iura sua quolibet tangentium, in personas personarum ultimo nominatarum, supplicans nichilominus omnibus christianis principibus et dominis ecclesiasticis et secularibus, civitatibus, comitatibus, opidis et iudicibus quibuscunque, et specialiter ecclesie et diocesis Traiect. nobilibus, vasallis, baronibus, militaribus etc., et nominatim dominis de Culemborch, de Egmonda, de Montfort, de Bueren, domicellis Walramo de Moerss, de Gaesbeck, Wilhelmo fratri Gelrie et Johanni de Broechusen, quatenus divini honoris intuitu et [pro] ecclesie Traiectensis honore et anime ipsius testatoris salute indempnitateque tot proborum virorum tam ecclesiasticorum quam secularium, quibus idem testator in causa ecclesie est obligatus, quatenus ipsi et eorum quilibet prescriptis executoribus, dum et quociens requisiti fuerint, assistenciam, subsidia et congrua oportunaque remedia et adiutoria comprestare velint et dignentur.

Super quibus omnibus et singulis predictus dominus Swederus ep. a me notario infrascripto fieri petiit unum vel plura instrumentum seu instrumenta. Acta fuerunt hec in domo residencie predicti domini Swederi ep. in Basilea prope maiorem ecclesiam,

sub anno, indictione, die, mense, hora et pontificatu quibus supra, generosis Jacobo de Lochorst et Heindrico de Meer, [et] dominis prioribus Cartusie et regularium prescriptis testibus, ad premissa specialiter vocatis et rogatis.

Et ego magister Johannes Zuermont, clericus Traiect. dioc., artium magister et in decretis licenciatus, publicus imperiali auctoritate notarius, quia premissis omnibus et singulis, dum sic premissa ut premittitur, una cum prenominatis testibus personaliter presens interfui eaque sic fieri vidi et audivi, idcirco hoc presens publicum instrumentum in hanc formam redegi publicam signoque et nomine meis solitis scripsi, subscripsi et signavi in testimonium omnium et singulorum premissorum, specialiter rogatus et requisitus.

(De omslachtige onderteekening staat op zijde aan den rechterkant.)

BIJZONDERHEDEN UIT DE GESCHIEDENIS DER AMSTERDAMSCHE REMONSTRANTSCHE GEMEENTE,

DOOR

JOANNES TIDEMAN.

Ik heb mij uit de schriftelijke bescheiden, die het Archief der Amsterdamsche Remonstrantsche Gemeente bevat, met hare geschiedenis bekend gemaakt. Terwijl ik hieraan behoefte had voor mijne studie van de geschiedenis der Remonstrantsche Broederschap, begon ik het tevens met de verwachting, dat het lichtelijk stof zou opleveren voor eene kerkelijke monographie, die binnen en buiten de Broederschap de aandacht kon verdienen van het publiek, dat in zulke zaken belang stelt. Het gold hier toch eene gemeente, die langen tijd èn door het aanzien en het vermogen van vele harer leden, èn door haar betrekking tot het Amsterdamsche Seminarium der Remonstranten eene der belangrijkste was in de Broederschap. En de uit- en inwendige geschiedenis van zulk eene kerkelijke gemeente in Amsterdam moest, dacht ik, uit een bestaan van bijna twee en eene halve eeuw genoeg opleveren wat altijd en niet het minst in onzen tijd veler kennisneming waardig was.

Maar de uitkomst van mijn onderzoek heeft deze verwachting teleurgesteld. Voor zoover de geschiedenis der gemeente uit hare schriftelijke bescheiden is op te maken, levert zij voor zulk eene monographie niet genoeg belangrijks op. Doch onder hetgeen ik aanteekende en voor mij zelf ordende en bewerkte, doen zich uit den aard der zaak wel bijzonderheden voor, wier mededeeling in

deze *Studiën* aan de beoefenaars onzer vaderlandsche kerk-geschiedenis welgevallig wezen kan. Van deze doe ik dan het een en ander, bijeen gevoegd naar de hoofdzaken waarop het betrekking heeft, hier volgen, en begin dus van zelf met IETS:

1. VAN DE VESTIGING DER GEMEENTE.

Zij had in 't laatst van 1630 plaats, zoodat haar gevestigd bestaan van den aanvang van 1631 dagteekent. Toen hadden de afzonderlijke godsdienstige vergaderingen der Remonstranten hier 14 jaren plaats gehad. In 1617 aangevangen door de volgers van den, in 1615, geschorsten Waalschen predikant, SIMON GOULART, en terstond door die van hunne Hollandsche geloofsgenooten gevolgd, hadden zij in den eersten tijd bij herhaling gewelddadige verstoringen en jaren lang heftigen tegenstand van de kerkelijken door te staan. Maar dit laatste was gelukkig ook reactie tegen de gematigdheid die van 1622 af allengs meer bij de regeering plaats vond, en, zoo als bij de beroerte van 1626 en het Schuttersoproer in 1628, de Remonstranten tegen de volkswoede beschermde. Hierop oefende van zelf ook invloed, dat heel wat aanzienlijke burgers tot de Remonstranten behoorden. Daardoor maakte het indruk, als tegen 11 van deze in 1623 en 1624 formeele excommunicatie in de Nieuwe Kerk werd afgekondigd; als men in 1626 in hunne huizen op Heeren- en Keizersgrachten vergaderde, en bij de beroerte van dat jaar uit hunnen kring vernomen werd, dat een tal van kooplieden de stad verlaten en zich naar Rotterdam begeven zou, zoo men hunne huizen niet beveiligde. Uit den aard der zaak waren zij mannen van gewicht in de maatschappij, een REM en JAN BISCHOP, REAEL, BRASSER, VAN NOORT, SCHAEP, VAN LIMBORCH, DE LANGE, VAN HARTOGVELD enz., ook mannen van gewicht voor hunne partij, die zij evenzeer met raad als met daad krachtig steunden. En zoo had het niet weinig beteekenis, toen in 1628 eerst acht van hen op 12 April bij de welgezinde stedelijke regeering voor de Remonstrantsche gemeente een request om vrije exercitie indienden, en daarna op 25 Juli vier hunner, daartoe door 247 Remonstrantschgezinden met hunne namen gemachtigd, dit met een ander adres ondersteunden.

Toch was de gemeentelijke-vereeniging der Remonstranten destijds te Amsterdam nog minder dan, bij voorbeeld, te Rotterdam, Gouda, Hoorn, Alkmaar, Utrecht geregeld en bevestigd. Zelfs toen men in 't voorjaar van 1630 te Rotterdam den dienst van den predikant PRAEVOST voor den zomer verlangde, wezen de directeuren der Societeit dit af, »omdat D. PRAEVOST nootelijk te Amsterdam moest blijven, waar men de goede beginselen van de vergaderingen dier gemeente moest favoriseeren, terwijl die te Rotterdam door de continuatië van eenige jaren genoeg schenen gestabilieerd en in vaste possessie." En nog in Augustus van dit jaar werden Directeuren van hier geraadpleegd »over het bedienen van den doop in de huizen of in 't openbaar, voor of na de predicatie; over 't oprichten eener gemeente, alzoo daar nimmer gemeente geweest was der moderatie toegedaan; hoe men de nieuwelingen bekwamelijk ten avondmaal zou opnemen, en over het stellen van ordinaris opzieners." Thans evenwel waren dit laatste overleggingen voor eene reeds ver gevorderde vestiging der gemeente. Er bestond nu een kerkeraad van acht opzieners, en het verbouwen van de, in 't laatst van 1629 aangekochte, hoedenmakerij op de Keizersgracht bij de Prinsenstraat tot eene eigene, vaste vergaderplaats der gemeente was zooverre voltooid, dat zij drie weken later, den 8sten September 1630, door EPISCOPIUS kon worden ingewijd [1]. En met 1631 beginnen de naamlijsten van opzieners en lidmaten en is ook de aanteekening der kerkeraads-resolutien aangevangen [2]. Maar voor de evangeliebediening moest de gemeente ook toen nog eenigen tijd zich met de halfjarige bediening bij commissie behelpen. Want eerst met den zomer van 1632 kon de vaste bediening in de Broederschap een aanvang nemen, voor welke Amsterdam toen het bezit van een NIELLIUS en PRAEVOST mocht verkrijgen.

Naar het Communicanten-boek of Lidmaten-register bestond de gemeente bij hare vestiging uit 304 leden, en telde dus waarschijnlijk 6 à 700 zielen.

---

[1]) Zie het een en ander *Sticht. der Remonstr. Broeders.* II, 24, 38, 192, 201, 217, 222.

[2]) Ofschoon deze thans slechts van 1676 af bestaat. Maar nog in 1838 was zij blijkbaar van 1631 af aanwezig.

Hierbij verdient nog het volgende opmerking.

Terwijl, zooals wij hoorden, de Walsche Remonstranten hier in 1617 met het houden van de afzonderlijke vergaderingen voorgingen, vinden wij ook een 12- à 13tal fransche namen onder hen die in 1628 tot het requestreeren machtigden. Maar van deze komt bij de vestiging in het lidmaten-register op 1631 nog slechts een viertal voor. Trouwens reeds in 1623 verklaarde hun gewezen predikant, dat zij te weinig talrijk waren, dan dat hij, die 't Hollandsch niet sprak, zich om hen alleen destijds in het land mocht wagen [1]. Toch is het mogelijk, dat wij een halve eeuw later (zie *Evangelie-prediking*) nog eenig spoor van hen aantreffen.

Van de vele bekende Remonstranten-namen, die de machtiging van 1628 bevatte, vinden wij de meeste: ARMINIUS, BISSCHOP, VAN SORGEN, REAEL, DE BREEN, HERBERTS, VOSKUIL, POPPIUS, V. LIMLORCH, ANTONISZ. bij de gevestigde gemeente terug, en enkele andere buitendien, als: GOULART, LINDENIUS, WALSCHAERT.

Zoo is het ook met de namen van aanzienlijke geslachten: VAN NOORT, BRASSER, VAN BEUNINGEN, HOOFT, HASSELAER, VAN LOON, MEERMAN, SPIERING, DE LANGE, SCHAEP, VAN BRONKHORST, BACKER, van welke andere, als BAEK, BICKER, CORVER, DE KLERK, HUIDEKOPER, BLAEUW ontbreken, ook Dr. SAMUEL COSTER, de stichter van het Amsterdamsch tooneel, die in 1628 mede onder de Remonstranten voorkwam.

Voorts staat achter vele van de namen der lidmaten van 1631 hun bedrijf aangeteekend, als: 1 wijnkooper, 2 lettergieters, 2 scheepstimmerlieden, 1 schotelbakker, 1 distillateur, 1 schipper, 3 passementmakers, meerderen als timmerman, metselaar, schilder, schoenmaker, hoedenmaker, koekbakker, varensman enz., terwijl voor 3 namen Meester, achter 5 Doctor staat.

Te samen maakt het een en ander den indruk, dat wij eene gemeente voor ons hebben van gezeten burgers met een goed deel aanzienlijken.

In verband met de vestiging der gemeente in 1631 moet hier eindelijk nog herinnerd worden, dat de Amsterdamsche magistraat den 5 September van dat zelfde jaar de beroemde resolutie nam, bij welke

---

[1]) *Sticht.* II, 438

op gronden, even merkwaardig voor dien tijd als gewichtig voor de Remonstranten, de afgevaardigden ter Statenvergadering gelast werden de renovatie en executie der plakaten zooveel maar mogelijk te keer te gaan, en »van dezer Stede wege te verklaren, dat men verstaat, dat het de rust en vrede dezer stad zoude troubleeren, en dat men daarom en om alle onheilen, die daaruit zouden mogen ontstaan, te mijden, alhier geen renovatie noch executie van dezelve zal doen, noch gedoogen gedaan te worden"[1].

2. VAN DEN VERDEREN PERSONEELEN STAAT DER GEMEENTE.

Na de namen bij de vestiging der gemeente vermeld, komen ook verder in de lidmaten-registers andere voor, die, daar niet zonder beteekenis, hier eenige aandacht verdienen.

1645 VAN ALDEWERELD. In 1668 een Raad en Agent van zijne Keizerlijke Majesteit; de naam tot 1722.

1639 BARLAEUS: Adriana, Anna en Suzanna, de dochters van den hoogleeraar Caspar B. Hij zelf staat niet als lid der gemeente ingeschreven. Bij vrouwen komt de naam tot 1672 voor.

1644 BYSTERUS, Wilhelmina. De eerste op Loevestein gebrachte Remonstrantsche predikant was Mr. Simon Lucae Bysterus. Nog in 1736 werd Dr. Lucas Bysterus opziener, zoo in 1791 J. J. Bysterus Heemskerk.

1664 BONTEMANTEL, Jacoba. 1682 Hans. Rijk en aanzienlijk geslacht.

1713 BRANDT, Gerard, advokaat, zoon en kleinzoon van de predikanten Caspar en Gerard.

1754 BIERENS, Jan Abraham; de naam tot 1801.

1636 DE COURCELLES, Etienne, uit Frankrijk, de hoogleeraar aan het Seminarium. 1642 Maria en Gideon, zijne kinderen.

1643 CAMPHUYSEN, Raphael.

1655 CORENWINDER, Catharina, weduwe van den predikant B. Dwinglo, zuster van David C. een der conspirateurs van 1623.

1671 COENERDING, Johannes; 1672 Mr. Adriaan, waarschijnlijk afstammelingen van de predikanten Conerdingh uit den tijd der vervolging; de naam tot 1710.

---

[1]) *Sticht.* II, 268. *Wagen.*, Amst. 14 B, Bijl. C.

1713 CLOEK, Johanna, geb. van der Houven, weduwe van een oud President-schepen en Raad der stad.

1667 CROMHOUT, Pieter Martsz.. naamgenoot van den President van 't Hof van Holland in den tijd der vervolging. De naam tot 1777.

1767 DOLL, Jan, de Boekverkooper op de trappen van de Beurs.

1831 DAWAILLIE, Jeannette, Augustine en Elize Therese, dochters van den kunstschilder.

1650 VAN EYK, Johanna. 1761 Jan en Mr. Joost. 1817 Mevr. van Eyk-Hartsen. 1826 Anthony; de naam nog bij eene zuster.

1634 VAN FOREEST, Geertje; de naam tot 1722.

1710 FEYTAMA, Jakob, koopman. 1714 Jakob, jonkman van 18 jaar, naar Venetië vertrokken.

1640 DE GRAAFF, Pieter, naam van den broeder des Amsterdamschen Burgemeesters, die een der stichters van Frederiksstad geweest is, en wiens naam aldaar eene der eerste straten draagt. Licht kan hij zelf in 1640 hier zijn terugkeerd. In 1734 legateerde eene wed. de Graaf, geb. Rob, een huis aan de kerk.

1649 GEESTERANUS, Theodorus, waarschijnlijk de latere Goudsche predikant, die in 1656 proponent werd; 1651 Justus, zoon van den Loevesteinschen gevangene, daarna Haagschen predikant; Arnoldus, geboren op Loevestein, hier dan ook geboekt »als studiosus uit den Haag," proponent in 1655. Verder komen van dezen naam voor: 1686 Ida, van wie de kerk in 1728 een legaat kreeg, 1690 Susanna, 1703 Arnoldus en huisvrouw.

1687 VAN GELEIN, Izak, lakenkooper, opziener 1702—3. De naam tot 1800.

1847 GARTMAN, Maria Johanna, huisvrouw van Kleine, tooneelspeelster.

1836 GEYSBEEK, (Witsen), Anna E. en Henriette C.

1635 HASSELAAR, Dirk, bewindvoerder der O. I. Comp. 1745 Dirk.

1633 HEEMSKERK, Paulus en Cornelia; 1648 Gerardus Jacobsz.; 1694 Margaretha en Altenia; 1745 Dirk Joan (van Leiden); 1756 Jan jr. opziener, en voorts tot op dezen dag.

1642 VAN HEUKELOM, Philips; 1807 Mevr. v. H. Stadnitski.

1642 VAN HALMAEL; vrouwen tot in 1819.

1649 HOP, Cornelis.

1682 DE HAEN, vrouwen tot 1831.

1687 HARTSEN, Aaltje, huisvrouw van Simon Bankheining, 1800 Maria, 1803 Agatha Petronella, Sara, Mevr. Hooft-Hartsen.

1719 VAN DER HOOP, Jacobus, 1703 Jan. 1840 Agatha Petronella, huisvrouw van J. v. Eyk.

1736 JELGERHUIS, Johannes; de naam, ook van den Tooneelspeler, tot 1834.

1649 DE KOKER, Gerrit; naam eener familie die te Rotterdam rijke liefdadige gestichten heeft nagelaten; hier tot 1674.

1677 KOOL, Jan Dirksz. scheepstimmerman, 1781 Jakob en Jan, 1811 Jan Adriaan, later Med. Dr. der kerk.

1708 KLINKHAMER, Maria, 1796 Anna Gerarda.

1722 KARSEBOOM, Gerrit, Schepen; vrouwen tot 1763.

1722 VAN DER KODDE, Jakob; naam van den stichter der Rijnsburger profetie.

1772 VAN KUYLENBURG, Johannes Jacobus, student van 32 j. in 1773 tot de Doopsgez. overgegaan.

1785 KIP, Willem Frederik Taalman, 1810 van Erp Kip, 1816 Catharina Debora Emilia Kip, 1866 W. F. van Erp Taalman Kip, thans Min. van Marine.

1846 KRUSEMAN, J. A. Kunstschilder, vader van den pred. H. L. Kruseman.

1785 DE LANOY, Abraham, de naam tot 1874.

1651 VAN LENNEP, Sara, 1710 Sara, hvr. van J. Feytema, 1714 George, 1771 Leonard, 1801 de Neufville van Lennep.

1671 VAN LOCKHORST, Nicolaas, 1701 Dirk, 1708 Cornelis, Apotheker.

1631—1751 VAN LOON, en onder deze Anna wed. Spiering 1652 Anna, hvr. van den Schepen W. Blauw, 1670 Pieter, Secretaris 1695 Anna Cornelia, dochter van den Heer Commissaris, 1697 Alida hvr. van Mr. Fredr. W. V. L, en een zoon en dochter van den Burgemeester W. V. L. 1699, 1708.

1678 LUBIENITZKY, Theodorus, uit de Poolsche Unitariërs, 1681 Christoffel, Opziener, erflater 1730.

1808 LUGT, Dirk, 1820 Abraham en Maria, de naam nog.

1731 VAN MAZYK, Herman, van Frederiksstad, tot 1772.

1733 VAN DER MEERSCH, Arent, 1734 Abraham Arent van Amersfoort, op 15 jar. leeftijd tot alumnus aan het Seminarium

door de kerk van Amst. aangenomen, later Hoogleeraar, 1756 Guliam, 1800 Jan Bartholomeus; de naam bij vrouwen tot 1874.

1835 MIQUEL, Frederik Anton Wilhelm, uit de Roomsche kerk, 1847 Opziener, toen Hoogleeraar aan 't Athenaeum.

1847 MORIN, Pierre Augustin, Tooneelspeler, uit de Roomsche kerk.

1634 NAERANUS, Predikantennaam.

1643 NIËLLIUS, Petrus, 1645 Carel, volle naam van den beroemden Loevesteinschen gevangene, 1648 Elizabeth, 1687 Carel.

1656 PAUW, Annetie, hvr. van Gerrit Hooft, 1666 Hendrik.

1723 VAN DER POORTEN, Philips; tal van mannen en vrouwen tot 1785.

1636 REAEL, Lijsbet Laurensd. wed. van den Hoogl. Arminius, 1644 Geertruid.

1697 RIJCKEWAERT, (pred. naam uit den tijd der vervolging) Christina, hvr. van v. Meil, 1773 Ida, hvr. van Dukers.

1697 RENDORP, Margaretha, hvr. van Mr. Jean van de Poll, 1699 Jannetie, Izaak, 1715 Aagie.

1653 SPIERING, Sara, wed. G. Meerman.

1679 VAN SPREEKENS, Schelte Pietersz. 1709 Christina.

1682 SIX, Jan.

1648 SPINOWSKI, Christophorus en 1649 Theophilus uit de Poolsche Unitariërs.

1704 STAPERT, Frederic; de naam tot 1829, toen de nalatenschap van Fred. St., te Parijs overleden, aan de armen der kerk ten deele viel.

1763 STADNITSKI, Pieter, de naam tot 1803.

1791 SCHELTEMA, Jacobus, die 1795 zich naar Friesland begaf, maar 1807 terugkeerde, 1843 Pieter, de Archivaris.

1819 SPIN, C. A. van Frederiksstad, de Boekdrukker.

1642 VERRIJN, Paulus; de naam tot 1753.

1716 VIRULY, Jacob en huisvrouw; de naam tot 1846.

1729 VAN VOLLENHOVEN, Anthony, de naam o. a. in Jozua van der Poorten van V. (1797) tot 1850, toen Anthony Jan overleed.

1739 VERHAMME, Abraham, 1820 Govert, Jr.

1666 WISSOWATIUS, Anderus, uit de Poolsche Unitariërs.

1693 WESTERBAEN, Hugo; de naam tot 1832.

1815 WISELIUS, Suzanna Johanna en Alida Ipera, 1816 Cornelia, Clara en Sophia, dochters van Mr. Samuel Iperusz. W.
1678 ZAGONSKY, Christoffel, uit de Poolsche Unitariërs.

3. VAN DE GODSDIENSTOEFENING.

De gewone godsdienstige samenkomst, *de Godsdienstoefening* der gemeente, had van den aanvang af en bijna twee eeuwen lang op Zondag des voor- en namiddags, en in de week des Woensdag-avonds plaats. Eerst tegen het eind der vorige eeuw (1794) werden bijzondere godsdienstoefeningen ook des Zondags van den namiddag op den avond gebracht. In 't begin dezer eeuw (1806) is dit voor den geheelen wintertijd ingevoerd, nadat de leden der gemeente door de predikanten hierover waren gehoord, en de meerderheid zich er voor had verklaard. Het geschiedde om de verminderde opkomst te vermeerderen. Dit deed weldra (1813) ook des zomers den namiddags- door een avonddienst te half 5 vervangen. Maar het baatte zoo weinig, dat reeds 3 jaar later (1816) de geheele tweede zomerdienst werd afgeschaft. Ook bij den winter-avonddienst nam de opkomst gaandeweg zoo af, dat sedert 1829 van zijne opheffing of beperking tot een korter tijdperk sprake was. Maar eerst in 1859 kwam men tot dit laatste, toen men de avond-bijeenkomsten van November tot Paschen deed plaats hebben. Later, 1869, werd het van December tot Paschen, tot zij in 1873 geheel werden opgeheven. De weekdienst, die in den loop der 18e eeuw al meer en meer om bijzondere aanleidingen, feestweken, ziekte van predikanten, vakature, tijdelijk stil stond, werd sedert 1790 alleen van November tot Februari gehouden, en, nadat hij in 1810 uit bezuiniging was geschorst, bleef hij sedert afgeschaft.

Het *Avondmaal* had tot 1835 viermaal 's jaars op den eersten Zondag van Maart, Juni, September, December plaats. Tot 1796 ving het een half uur vroeger dan de gewone godsdienstoefening (vroeger half 9, later 9 uren) aan. En het moet dikwijls lang geduurd hebben; want in 1740 werd besloten na het December-Avondmaal om de kortheid der dagen het gebed wegtelaten. In 1835 is het getal Avondmaalsbedieningen tot drie beperkt. Later werd de eerste van deze bij wijze van proefneming op den avond van Goeden Vrijdag

gesteld, maar toen (1847) ook die op Palmzondag des voormiddags behouden. De gemeente toonde echter voor den Goeden Vrijdag zoo groote voorkeur, dat het Avondmaal op Palmzondag na 1848 niet meer plaats greep, maar die dag des voormiddags voor de openbare Bevestiging der nieuwe leden, des avonds voor de Voorbereiding werd bestemd. Ook de andere Voorbereidings-diensten werden in 1869 van Zaterdag vóór het Avondmaal op den voorafgaanden Zondag gebracht, en de Dankzegging of nabetrachting is toen, het een als het ander om de geringe opkomst, afgeschaft.

De *bevestiging der nieuwe leden* werd in 1828 voor eenmaal in 't jaar tegen Paschen ingevoerd. Vroeger had er voor elk Avondmaal eene Belijdenis-predikatie plaats, die in 1740 op den Woensdag avond werd gesteld, na 3 weken te voren aan de gemeente te zijn aangekondigd. In de oudste Kerkorde (van 1681) is sprake van de »Aannemingspredikatie, die Vrijdags vóór ieder Avondmaal in de Kerkekamer ter presentie van ten minste twee Opzieners moest gedaan worden."

De »*Oude* en *N. jaars godsdienstoefening*" werden eerst in deze eeuw ingesteld, de eerste in 1842, de laatste in 1806, maar deze is in 1872 mede om geringe opkomst opgeheven.

De »*publieke Kinderdoop*" is in 1633 na afkondiging aan de gemeente des Zondags namiddags na den zegen, en dus afgescheiden van de godsdienstoefening ingevoerd. En dit schijnt meer dan eene eeuw alzoo gebleven te zijn, want in 1739 werd besloten: den openbaren Doop aan kinderen voortaan na de preek vóór 't gebed te doen plaats hebben. Bejaarden doop werd 1740 aan een gewezen Israeliet in de Kerkekamer bediend, maar in 1795 werd daarvoor in de plaats van den namiddag- een avonddienst gehouden. Gedurende de eerste helft dezer eeuw had deze doopbediening, door de meeste der predikanten voorgestaan, veelvuldig plaats.

Van de *Huwelijks-inzegening* is noch in de Kerkorde van 1681, noch in de Kerkewetten van 1779 en 1834, maar eerst in die van 1850 uitdrukkelijk spraak. In 1795 werd dan ook het huwelijk door den kerkeraad nog »geacht eene burgerlijke zaak te zijn, wier voltrekking nimmer in de Kerk behoorde te geschieden." Toch vangt het trouwregister met 1818 aan, had de plechtigheid reeds ten

volgenden jare in de kerk plaats, en werd de zaak in het daaropvolgende jaar geregeld en voor haar een tarief van kosten vastgesteld.

Voor het *Gezang* gebruikte men tot 1771 alleen de Psalmberijming van DATHEEN. Toen werd in hare plaats die van het genootschap *Laus Deo* ingevoerd. Bij de gezangen aan deze berijmde Psalmen toegevoegd, werden opgenomen »de berijmde 12 Artikelen des geloofs, thans hier en te Rotterdam in gebruik, op de wijze van Ps. 89 gesteld" en in de 8vo Psalmboeken tevens het Onderwijs in de Chr. religie van Praevostius; zie mijn *Overz. van de Catech. Literat. der Remonstranten.* De invoering had 20 Jan. op plechtige wijze, »met welgepaste prediking van Ds. GELEIN over Ps. 95 : 1," plaats. Bij de Psalmen is op Paschen 1802 het gebruik van den *Kleinen en Grooten Bundel* (Chr. gez. voor de Openb. godsd. bij de Amst. Doopsgez. sedert 1791 en 96 gebruikt) ingevoerd. Zij werden 24 dec. 1848 vervangen door de thans in gebruik zijnde Eerste en Tweede Bundel, uit de Evangel. Gezangen der Hervormden en de twee oude Bundels verzameld. In verband hiermede heeft van 1845—53 een Kerkelijke Zangschool voor kinderen der gemeente bestaan, die een paar maal in de Kerk eene uitvoering gaf. In 1875 is de vervolgbundel op de Evangel. Gezangen der Hervormden ingevoerd. Eerst laat en langzaam kon men er hier toe komen, dat gezang door *Orgel*spel te doen begeleiden. Zevenentwintig jaar nadat in de andere hoofdkerk, Rotterdam, een orgel was geplaatst, in 1690, besloot men er toe, »mits luiden, dat verstaande, oordeelen dat het geschiktelijk kan geschieden, en de kosten gedragen worden door particulieren (dit was ook te Rotterdam geschied) buiten de kerkekas". Maar nog duurde het andere 27 jaren eer men er ernstig werk van maakte. Toen, 22 Aug. 1717, werd besloten: »de kerk van een orgel te voorzien, het boven den predikstoel te plaatsen (men had ook aan de bovenste gaanderij tegenover de predikstoel gedacht), er 8 à 9 duizend gulden voor te besteden, en in 't huisbezoek aan de leden te berichten, dat de kerkeraad er toe genegen was, mits het met volkomen genoegen en buiten laste der Kerk geschiedde." De gemeente vond het goed, en 6 Febr. 1718 kon men berichten dat er voor ruim 10 duizend gulden was ingeschreven. De orgelmaker S. WEYGMAN bij Dusseldorf leverde een instrument, waarvoor *ƒ* 9000 schijnt besteed

te zijn, doch waarvan de organisten die het onderzochten, BLANKENBURG van den Haag en CLERMONT van de Westerkerk alhier, alleen verklaarden, dat »het was volgens bestek". Voor de aanstelling van een Organist verzocht de Kerkeraad »eenige kenners, en onder deze LAMB. TEN KATE, om de sollicitanten te hooren." NOZEMAN van Dort werd verkozen. Hij bediende het orgel van 1720—45; daarna SCULLEIN Jr. tot 1762, JASPER SCHOUTEN — 1776, MUSCULUS — 1802, J. DE BEER — 1824, G. L. HUISHEER — 1848, J. A. v. EYKEN — 1853, diens broeder als waarnemend Organist — 1854, S. R. DE VRIES tot heden.

Wat de *zitplaatsen* betreft, schijnt een eeuw lang daarvoor geen plaatsengeld geheven te zijn. Terwijl de leden in de stoelen en op de gaanderijen voor zich en de hunnen plaatsen verkrijgen konden, waren voor de predikanten en de dienende en oud-Opzieners, bij wie de Theol. professor zijn plaats had, de banken ter zijde van den predikstoel en de hooge bank aan de west zijde der Kerk, voor de Regeering de hooge bank aan de o. zijde bestemd; en aan aanzienlijke gemeenteleden en stadgenooten werden eereplaatsen in de lange bank tegenover den predikstoel aangeboden, waar ook de Professor in de letteren doorgaans gezeten was. Maar in 1727, den bloeitijd van den predikant OSTENS, besloot men vóór de lange bank nog een tweede te maken, de achterste geheel en van de voorste het midden-gedeelte te sluiten en »daarin plaats te geven aan de voornaamste lidmaten en wie de kerkeraad verder zou goedvinden, op een plaatsgeld van *f* 3 voor de armen." Van 1628 af is er dan ook een »Boek van de Lange banken" met gedrukte kwitantiën. In 1740 is vóór de Heeren (Regeerings) bank een tweede gemaakt, voor hardhoorenden (de Dooven bank). In 1808 bloeitijd van M. STUART, zijn de banken tegenover den predikstoel vermeerderd. En in v. D. HOEVEN'S tijd, 1827 – 55, werden de opene ruimten voor en ter zijde van de zijbanken met stoelen bezet, en meer en meer gedeelten van de gaanderijen voor vaste, verhuurde plaatsen afgesloten. Toen werd ook, 1832, een studenten-bank afgezonderd.

4. VAN DE EVANGELIEBEDIENING.

Wie haar, van den aanvang der vaste bediening (1632) af tot 1847, gelijktijdig en achtereenvolgens hebben vervuld, is medege-

deeld in mijne *Biographische Naamlijst der Remonstr. Broederschap*, Haarl. 1847. Daaruit blijkt o. a. dat de gemeente die in de eerste 12 en nu weder in de laatste 49 jaren slechts 2 predikanten had, van 1693 –1827 doorgaands 3, soms 4, ja enkele malen 5 predikanten heeft bezeten. In 1827, bij den dood van M. STUART en het optreden van Profr. v. D. HOEVEN, trok de Staat een predikants-traktement in teneinde een Hoogleeraars-traktement te vinden, en dientengevolge is de derde predikantsplaats sedert niet weder vervuld.

De verdere bijzonderheden die hier vermeld mogen worden betreffen in de eerste plaats de *Prediking*. In haar deelden eenige der Hoogleeraren in de Godgeleerdheid hier aan het Seminarium gevestigd. EPISCOPIUS schijnt in 1638 op zich genomen te hebben, om de 3 weken te prediken (*Paschier* door v. VLOTEN 287), en zijne 34 *Predikatiën over Joh.* 17 : 3 hier gedaan te hebben. Ook onder 12 van zijne andere predikatiën, mede door v. LIMBORCH uitgegeven, staat aangeteekend, dat hij ze in de jaren van zijn Professoraat te Amsterdam gehouden heeft. Na hem heeft eerst DRIEBERGE van 1739 af eenige vaste beurten tot zijn dood toe vervuld, terwijl zijn voorganger VAN CATTENBURGH en zijn opvolger KRIGHOUT slechts enkele malen op verzoek der predikanten predikten. Daarentegen nam v. D. MEERSCH reeds, terwijl hij nog Profr. in de wijsbegeerte en letteren was, in 1759, twaalf beurten en later nog meerdere op zich. KONYNENBURG predikte weder niet dan zeer enkele malen bij bijzondere gelegenheden. Maar de beide laatste Professoren van het Amsterdamsche Seminarium, v. D. HOEVEN en TIDEMAN, vervulden van het begin tot het einde hunner professie jaarlijks 16 predikbeurten, tewijl de tegenwoordige Hooglr. van het Leidsche Seminarium er 5 vervult. En zelfs CLERICUS, de Zwitser en Hoogleeraar in de letteren en wijsbegeerte, heeft hier in 't Fransch gepredikt, waarop ik boven doelde bij 't vermelden van de Walsche Remonstranten van 1631. Hij had het in 1683 gedaan, toen hij hiervoor door de predikanten aan den Kerkeraad werd aanbevolen en deze besloot »hem te verzoeken nog eenige malen in deze kerk in 't Fransch te prediken en hem daarvoor eene eerlijke recognitie te geven." In 't volgende jaar werd Vrijdag 28 Nov. weder eene Fransche prediking door hem gehouden, en »vervolgens alle vrijdagen van Kerstijd tot Paschen." Dit duurde tot 1686, toen er

geruchten gingen, dat Burgemeesteren aanmerking hadden op die Fransche prediking, ook om den toeloop van leden der Walsche gemeente; en na onderzoek door eene Commissie besloot men haar te staken. Den 7en April werden aan CLERICUS »20 zilv. Ducatons toegelegd, zijnde omtrent zooveel als er gecollecteerd is." CLERICUS werd nog in 1713 lid van den Kerkeraad, te gelijk met VAN CATTENBURGH

Voor de geschiedenis der predikwijs in ons vaderland kan nog eenige opmerking verdienen wat omtrent de prediking van de predikanten BREMER (1732 –52) en SCHOONEGEVEL (1749—85) is aangeteekend. De eerste deelde in 1749 aan den Kerkeraad mede, dat hij wegens verzwakking van zijn geheugen soms genoodzaakt zou wezen zijne preeken vóór zich te leggen, gelijk ook verscheidene andere predikanten in de stad zonder kwaad gevolg deden. De Kerkeraad evenwel vreesde, dat zulk eene uitvoering gansch onvoldoende zou wezen en bedenkelijke gevolgen zou hebben, maar nam de reeds klimmende jaren en het vermelde gebrek in aanmerking en liet voorts de zaak aan het gemoedelijk overleg van den predikant over. En toen in 1785 SCHOONEGEVEL om zwakte bepaaldelijk van geheugen van den dienst wilde ontslagen worden, vergunde de Kerkeraad hem uit zich zelven zijne preeken op den stoel vóór zich te hebben.

Maar vooral vordert onze aandacht wat nog in 1794 met betrekking tot de prediking van VAN DER BREGGEN PAAUW en MART. STUART plaats had. Nadat de eerste op den 31 Jan., de tweede op den 10 Oct. van 1793 hunne bediening hadden aanvaard, was er zoo groote toeloop tot de godsdienstoefening die zij leidden, dat de Kerkeraad 17 Jan. 1794 meende, »tot voorkoming van alle ongelukken bij de winter-avonden tusschen de boomen, voor de Kerk staande op de Keizersgracht, balustraden van hout (later door de nog bestaande ijzeren vervangen) te moeten doen aanleggen," en terwijl hierdoor weder meer bijzonder de aandacht op de Remonstrantsche gemeente werd gevestigd, schijnt dit aanleiding gegeven te hebben tot eene voor dien tijd allerzonderlingste waarschuwing van den Hoofdofficier, waarover in de Handelingen van den Kerkeraad het volgende staat aangeteekend.

»De Heer J. KOOL, van Ds. P. v. D. BREGGEN PAAUW en Mr. STUART

eenig bericht verzocht hebbende omtrent een voorval hetgeen hun Eerw. was overkomen, en hetgeen ZEd. uit de algemeene geruchten toegeschenen had in eene bijzondere betrekking te staan tot de belangen der geheele gemeente, zag zich hierin voldaan door het volgende relaas, hetwelk Ds. v. d. Br. P. daarop voor zich en zijnen ambtgenoot uitbracht.

De ondergeteekenden, zich verzekerd houdende, dat hunne betrekking als Leeraar tot de Remonstrantsch-Gereformeerde Gemeente dezer stad hunnen goeden naam in alle opzichten belangrijk doet zijn bij derzelver Eerw. kerkeraad, kunnen niet nalaten ter kennis van denzelven het geval te brengen hetgeen hun op de tong der gansche burgerij dezer stad brengt en hunnen naam door zeer verschillende geruchten rondvoert buiten dezelve.

Op den van 8sten Slachtmaand des vorigen jaars werd hun door den koster dezer kerke bericht, dat een lijfknecht van den Heer Mr. D. W. Elias hem verzocht had om beide de ondergeteekenden tegen den avond van den volgenden dag, tusschen zes en zeven uren, aan het huis te noodigen van den gemelden Heer, waarop tevens den volgenden morgen bescheid zou verwacht worden. Noch de wijze der noodiging, noch de persoon van den noodiger, als Hoofdofficier dezer stad, maakte het den ondergeteekenden bedenkelijk, om door gemelden koster te laten berichten, dat zij bij ZEd. zouden komen.

Ten bescheiden tijd vervoegden zij zich beiden aan het huis van den Heer Mr. E., doch werden, tot ZEd. binnengelaten, terstond van ZEd. aangesproken in deszelfs WEd. Gestr. qualiteit, en als gecommitteerd door de WEd. Gr.-Achtbre HH. Burgemeesteren dezer stad tot dat alles hetgeen zijn WEd. Gestr. hun zou voordragen.

Hetzelve kwam hoofdzakelijk hierop uit: dat er Plakkaten van den Lande waren, waarbij de vrije godsdienstoefening alleen gepermitteerd werd aan hen, die de algemeene capita des Christendoms vasthielden, welke waren: de Godheid van Christus in den verhevensten zin, de verzoening der zonden door Zijn bloed en de Heilige Drievuldigheid; dat er dus ook een algemeen verband op alle burgers en inwoners des lânds lag om der Constitutie, welke allen met eede bezworen hadden, getrouw te blijven; dat de Regeering

der stad verplicht was en zich met dure eeden verbonden had om beide te maintineeren; dat uit dien hoofde ZWE Gestr. benevens de WE.Gr.achtbr. HH. Burgemeesteren hadden noodig geoordeeld den ondergeteekenden zulks te herinneren, zonder zich in eenige persoonlijke bijzonderheden voor beiden te willen begeven.

Hoe verbijsterend het karakter ook ware, in 't welke de Heer E. de ondergeteekende gansch onverwacht had aangesproken; hoe bevreemdend ZWEd.Gestr. taal en last van Burgemeesteren hun, die niets met grond van het aanstaande onderhoud hadden kunnen gissen, ook voorkwam, bezaten zij echter tegenwoordigheid en vrijmoedigheid van geest genoeg, om elk op hunne beurt voor zich ZWE.Gest. te kunnen antwoorden.

De zakelijke inhoud van het antwoord van den eersten ondergeteekende kwam hierop uit: dat hij niet kon bedenken aanleiding tot de bovengemelde herinnering te hebben gegeven; dat men hem die geliefde op te geven; dat voorts geene Plakkaten zijn geloof regelden, en dat geen ander voor hem recht of gezag bezat, om capita des Christendoms vast te stellen; dat hij met eigene oogen het Evangelie zelf las en naar het licht door God hem geschonken opvatte en openlijk voordroeg; dat deze voordracht zich dus naar geene Plakkaten vormde en zich nimmer naar dezelve formeeren zou, zoolang hij geloofde, dat God alleen in dezen hem oordeelen kon, en wat den eed op de Constitutie betrof, dat hij zich in geenen deele bewust was denzelven in zijn ambt en bediening immer te hebben geschonden.

De tweede ondergeteekende liet zich zakelijk in dezer voege hooren: dat hij, de uiterste omzichtigheid opzettelijk in acht genomen hebbende om niemand zijner toehoorders te ergeren, zich verbaasd vond dat de Burgemeesteren en de Heer Hoofdofficier noodig konden vinden om zulk eene herinnering bij hem aan gemelde plakkaten en constitutioneelen eed te doen; dat hij daarom ten ernstigste verzocht, de redenen te mogen weten, om welke zulks ten zijnen opzichte ware noodig geoordeeld; dat zijne rust en veiligheid hem die gronden van bezwaar onontbeerlijk maakten, wijl hij, zonder dezelve te kennen, voort zoude moeten gaan op den ingeslagen weg, en alzoo van hardnekkigheid verdacht en, in plaatse van zoo minzaam en redelijk als heden vermaand en geraden te wor-

den, misschien onderhevig zou geraken aan de gestrengheden eener gerechtelijke vervolging.

Het wederantwoord des Hoofdofficiers tegen den eersten ondergeteekende was: dat de Regeering gehouden was des Lands plakkaten te doen gelden, en tegen den tweeden ondergeteekende: dat hij niet anders dan generaal had willen zijn, en hij zich dus in geene verzochte bijzonderheden kon inlaten.

Het geheele onderhoud duurde van half zeven tot acht uren, was onafgebroken en levendig, werd minzaam door den heer Hoofdofficier en zoo bescheiden als mannelijk door de ondergeteekenden gevoerd, verviel echter meermalen in den gemeenzamen toon van een gezelschap, en gaf daardoor aanleiding tot veelvuldige afwijkingen en uitweidingen, waarvan godgeleerde gevoelens nochtans de eenige onderwerpen bleven, en waarin ZWEd.Gestr. zich wel wilde beklagen, van tegen hen door geen geestelijken van zijne kerk gemuniëerd te zijn.

De ondergeteekenden lieten echter de waardij der gevoelens, door 's Lands plakkaten als Capita des Christendoms onderscheiden, geheel onaangeroerd, en bedankten den Heer Hoofdofficier voor de rekenschap, welke ZWEd.Gestr. hun van deszelfs geloof wel wilde geven.

Na veelvuldige herhalingen van dezelfde denkbeelden, zonder eenigszins inlichting te krijgen in de motieven tot het gansche onderhoud, namen de ondergeteekenden hun afscheid en werden door den Heer Hoofdofficier op het minzaamst tot aan den laatsten drempel van de stoep zijns verblijfs uitgeleid.

Zoo verplicht als zich de ondergeteekenden bevinden om den E. Kerkeraad — dit bericht mede te deelen, zoo gaarne hebben zij zulks tevens gedaan, de volkomen goedkeuring in dezen van hun eigen hart hebbende en geenszins aan die van hunnen Kerkeraad twijfelende, waarvan echter de geringste verzekering zelve hen zal bemoedigen in het palstaan voor de zaak der waarheid en des redelijken Christendoms, waaraan zij hunne gansche bestemming in dit leven hebben toegewijd.

Amst. 9 Jan. 1794. *Was get.* v. d. Breggen Paauw,
M. Stuart.

De Kerkeraad gaf dank en volkomene goedkeuring te kennen met besluit om het relaas in de Notulen te insereeren. In de daaropgevolgde verg. van 17 Jan. verlangden leden die de vorige maal afwezig geweest waren het relaas ook te hooren en stemden ten volle met de goedkeuring in.

Wij gaan over tot het *Catechetisch Onderwijs.* Daaromtrent bespeuren wij ook hier, dat het oudtijds in het werk der evangeliebediening niet die afzonderlijke en belangrijke plaats innam, welke het thans bekleedt. Ten deele voorzag de school er in, ten deele de predikatie, die veelmeer dan later op leeren, onderwijzen hoofdzakelijk was aangelegd, zóó dat, om nog meer aan die behoefte te voldoen, bij andere kerkgenootschappen nevens de gewone prediking Catechismus-*predikatie* werd verordend. En bovendien, de gemeente was de vergadering der geloovenden tot wie de kinderen nog niet behoorden. Ook bij de Remonstranten werd kennelijk voor het onderwijs nevens de school hoofdzakelijk op de prediking, zelfs zonder Catechismus-predikatie gerekend. Waar in de algemeene kerkorde der Broederschap [1] over het werk der leeraars wordt gehandeld, art. 12—18, is met de predikatie het huisbezoek bij kranken en gezonden en dit uitdrukkelijk, ook voor onderwijzing, vermeld, maar van afzonderlijk opzettelijk onderwijs in den godsdienst geen sprake. Nog in 1640 was dan ook Rotterdam de eenige gemeente der Broederschap, waar »de jeugd in de beginselen der Christelijke religie werd onderwezen" [2]. Ja, in 1681 werd in de eerste kerkorde der Amsterdamsche gemeente dienaangaande nog niets voorgeschreven. Toch had het toen reeds voor geruimen tijd plaats gehad, want in 1667 werd het »hervat" [3]. En in 1687 is aan eene toelage tot het traktement van den koster de voorwaarde verbonden van »zoodanige catechisatie te doen aan kinderen in zijn huis en kranken te bezoeken, als men zal bevinden te behooren." Blijkbaar werd dus zulk onderwijs toen meer kosters- en krankbezoekers- dan predikanten-werk geacht, en meest voor geringeren en min ontwikkelden noodig gerekend. Maar een 20 jaar later dacht men er, misschien om sedert meer en meer geblekene behoefte, anders

---

[1]) Van 1633; het werk van Uytenbogaert, en te vinden *Sticht.* II, 476 volg.
[2]) *Biogr. Naaml. der Broeders.* bl. 45.
[3]) Ald. bl. 225.

over. Toen werd vastgesteld »de jeugd in de Christelijke godsdienst door de predikanten te onderwijzen", en, nadat de zaak was geregeld, vingen deze, met den aanvang van 1709, des Zaterdags van 3—4½ uren in de kerkekamer de catechisatie voor twee klassen, van 10—13 en van 13—14 jaar en daarboven, aan naar een merkwaardig reglement en na eene merkwaardige aankondiging aan de gemeente [1]. De laatste luidde als volgt:

Acte, die eenige Zondagen na den anderen van den predikstoel aan de gemeente en tot haar onderrichting zal worden afgekondigd. Wordt UE. bekend gemaakt, dat de leeraren dezer gemeente met overleg en goedvinden des grooten kerkeraads hebben goedgevonden, voor de jeugd zekere oefeninge in den godsdienst, of zoo genaamde Catechisatie in te stellen, ten einde dezelve, in de gronden van onzen redelijken godsdienst in haar jonge jaren onderricht zijnde, in haar hooger leeftijd door het betrachten van allerlei christelijke deugden de kracht zoude toonen van haar geloof. — (Volgt de tijdsbepaling en dan) zullende eerst de kinderen boven of omtrent de 10 jaren zekere vragen en antwoorden laten opzeggen, en daarna hen die tot rijper verstand gekomen zijn over dezelfde stof, — of over andere naar vereisch van zaken hooger bedenkingen afvragen of voorstellen. Ten einde wij nu het goede oogmerk, hetgeen wij hiermede voorstellen, mogen bereiken, worden de ouders, of die hunne plaats vervullen, zoo uit naam der Leeraren als der Opzieners dezer kerk verzocht en gebeden, hunnen kinderen, 't zij zonen, 't zij dochteren, niet alleen tijd en gelegenheid te vergunnen, dat zij deze oefening of catechisatie met vrucht bijwonen, maar ook hen door vermaning en andere beweegmiddelen daartoe aanzetten, gelijk ook wij de kinderen willen vermaand en gebeden hebben, dat zij die lessen en bevelen hunner ouders of voogden met lust en wakkerheid willen opvolgen en gehoorzaam zijn, in vertrouwen, dat zulks zal strekken tot eer van God, behoudenis en voortplanting van de vreedzame waarheid die naar de godzaligheid is, en bevordering van uw geluk en zaligheid naar lichaam

[1]) Ook van Frederiksstad staat aangeteekend, dat daar omtrent dezen zelfden tijd, 1704 »het Catechetisch onderwijs door de leeraars" werd ingevoerd. *Biogr. Naaml.* bl. 332.

en ziel, zoo in deze als in de toekomende eeuw. — De aanvang is op 5 Januari. — Ondertusschen kunnen al degenen, die genegen zijn deze catechisatie als vaste leden of antwoorders bij te wonen, zich addresseeren enz.

Van het Reglement was de hoofdinhoud deze:

Art. 1: Er zullen zijn eenige ordinaire catechisanten die, bij beurten van den predikant gevraagd zijnde, zullen antwoorden. Art. 2: Van hun 10e jaar, maar jonger niet, tot hun 13e en 14e zullen zij van buiten opzeggen de vragen uit het boekje van PRAEVOST (*Onderwijs in de Chr. Religie enz.* [1]); Art. 3: Die van 13 of 14 tot 24 of 25 jaar, maar ouder niet, zullen ondervraagd en geëxamineerd worden uit het *Klein geestelijk Wapenhuis* van MOLINAEUS [2], en dewijl de leer van Christus de leer is der waarheid die naar de godzaligheid is, zoo zal inzonderheid daarop gelet worden, dat (men) bij ieder leerstuk aanwijze wat kracht het heeft tot de godzaligheid, opdat alzoo alles worde gedirigeerd, niet tot ijdele speculatie, maar tot de praktijk en onderhouding der geboden Gods. Art. 4: De catechisanten mogen hunne bedenkingen vrijelijk voorstellen en met redenen en tegenwerpingen versterken, maar, Art. 6, alleen de vaste leden van het collegie der respondenten (van art. 3), en enkel, Art. 5, bedenkingen die de behandelde zaken betreffen.

Ik vermoed dat wij hier aan eene zoogenaamde publieke of kerkelijke catechisatie te denken hebben, nevens welke privaat onderwijs van de predikanten en den ziekentrooster zal bestaan hebben. Tot dit vermoeden brengt ons van zelf de uitdrukking »eenige ordinaire Catechisanten" van Art. 1, en ook wat er weldra met deze Catechisatie geschiedde. Want reeds in 1724 werd zij slechts door »3 of 4 niet ouder dan 14 jaar" bezocht, en deed men haar hierom van de predikanten op den ziekentrooster overgaan. En na den dood van dezen, 1737, wilde men »om het verval der Catechisatie" voor ziekentrooster »iemand die ook zou kunnen Catechiseeren", en hield daarvoor tweemaal examen.

Bij diens aanstelling werd in zijne instructie het volgende be-

---

[1]) Zie *Overzicht van de Catech. Literat. d. Remonstr.* bl. 27.

[2]) Zie ald. bl. 34.

paald: Hij zou, Art. 1, des Zondags 's namiddags na de predikatie van 4—5 uren, zijnde in het zwart gekleed, beneden in de studentenkamer Catechisatie of geloofs-onderwijs doen in de gronden van onzen Chr. Godsdienst onder het opzicht van de Heeren predikanten. Naar Art. 3 zou hij zich in 't bijzonder laten gelegen zijn aan de zulken, die genegen mochten wezen om door het bijwonen dezer onderwijzing zich verder bekwaam te maken om het H. Avondmaal in deze gemeente te helpen vieren. Aan hem werd, art. 4, de te behandelen stoffe, zoo wel ten opzichte van de kinderen, als aankomelingen en bejaarde eenvoudigen overgelaten, 't zij om de eersten te leeren uit het boekje van PREVOSTIUS (zie boven), en de verder geoefenden te laten antwoorden uit het Wapenhuis van MOLYN (zie boven), of te onderhouden over eenig ander stichtelijk onderwerp, zoo als de daar tegenwoordig zijnde Heer predikant zal dienstig achten. Hij moest toezien, Art. 5, dat de kinderen der gealimenteerden stiptelijk deze Catechisatie bijwoonden. Meer of minder vermogenden mocht hij aan zijn of hun huis voor loon onderwijzen, Art. 6, met bejaarde eenvoudigen en onvermogenden zou dit voor zijn tractement geschieden, Art. 8 enz.

Sedert 1740 (tot op dezen dag) werd door eene jaarlijksche prijsuitdeeling tot het bezoeken en behartigen van de »ordinaire kerkelijke Catechisatie" opgewekt, en sedert 1795 had zij openlijk in de kerk na de godsdienstoefening plaats. Ook werden niet zelden voor haar gelden of boekgeschenken door belangstellende leden der gemeente verstrekt. En bij herhaling ging dit onderwijs van een catechiseermeester op de predikanten en van de predikanten weder op de catechiseermeesters over. Bij de herziening der kerkewet in 1779 werd het onderwijs der kinderen in den christelijken godsdienst aan den catechiseermeester onder de zorg van het dienend collegie (de diakenen) gelaten, Hoofdst IV: 10, maar tevens bepaald: Gelijk de tegenwoordige predikanten degenen die wat meer gevorderd zijn en onderwijs van hen begeeren hunne instructie verleenen, zoo zullen de predikanten die in 't vervolg beroepen worden in de verplichting zijn van zulks insgelijks te doen. V: 9. Eerst thans derhalve werd catechetisch onderwijs uitdrukkelijk tot de taak van den predikant gerekend. Bij het beroep van 1792 namen nu predikanten op verlangen van den

kerkeraad geheel het catechetisch onderwijs, ook dat van »'s Zondags na de Kerk" op zich en werd de nieuw beroepene voor een derde deel hiertoe verplicht. Toch bleef de catechiseermeester belast met huis-onderwijs aan hen, voor wie de uren bij de predikanten niet voegden, en van lieverlede alweer trad hij in plaats van de predikanten voor de Zondags-catechisatie op, totdat bij de wetsherziening van 1834 dit onderwijs, maar nu als voor eerstbeginnenden uitsluitend als onderwijs in de Bijbelsche geschiedenis, aan hem en het verder onderwijs aan predikanten werd opgedragen. In 1859 is ook het huis-onderwijs van den catechiseermeester opgeheven, maar nog niet goedgevonden diens onderwijs in de Bijbelsche geschiedenis aan predikanten te doen overgaan, en het geheele catechiseer-meesterschap te doen vervallen. In 1858 en later werd den hoogleeraar vergund de zondags-catechisatie voor een maand tot oefening van studenten te bezigen.

Terwijl dus de *Catechese* naar de vroegere beschouwing van zaken meer een bijwerk van de evangeliebediening werd gerekend, is het opmerkelijk, hoe anders blijkbaar over de *pastoraal*, vooral over het formeele *huisbezoek* werd gedacht. In de algemeene kerkorde voor de Broederschap, 1633, was den predikanten uitdrukkelijk voorgeschreven, Art. 15. »Zullen ook met of zonder de andere hunne medeopzieners de kranken tot welke zij — verzocht of geroepen zullen worden, getrouwelijk bezoeken en vermanen en vertroosten uit des Heeren woord" enz., en Art. 16. »Zullen ook de gezonde Ledematen, daar zij het noodig zullen achten, dikwijls aanspreken en naar gelegenheid vermanen en onderwijzen, om allengskens tot meerdere kennis van den wille Gods gebracht te worden, ook geoefende zinnen te mogen bekomen tot onderscheid van goed en kwaad." Kennelijk zag men in den godsdienst minder eene zaak van kennis, waarin de wel ontwikkelde in de jeugd nog door opzettelijk onderricht moest worden ingeleid, dan eene zaak van geloof, die bij volwassenen door terechtwijzing en vermaning moest bevorderd worden. En het formeele huisbezoek bracht men in bepaald verband met het avondmaal, waartoe, als tot eene vormelijke verbonds-vernieuwing, het van kerkeraadswege den toegang geven en in de daarvoor noodige gezindheid en stemming brengen moest. Zoo werd dit huisbezoek reeds in de oudste

kerkorde der Amsterdamsche gemeente bepaaldelijk voorgeschreven en geregeld. Tweemaal 's jaars vóór het avondmaal van Maart en van September zouden de predikanten elk met een opziener het verrichten. En nog in de wetten van 1834 en 50 werd den kleinen Kerkeraad opgelegd te zorgen, dat ten minste eenmaal 's jaars opzettelijk huisbezoek bij de leden der gemeente geschiedde, terwijl ook twee der opzieners gehouden zouden zijn de predikanten daarbij te vergezellen, zoo dikwijls zulks raadzaam mocht geoordeeld worden.

Omtrent het *beroepen der predikanten* eindelijk is hier alleen mede te deelen, dat het tot aan deze eeuw, met zeer enkele uitzonderingen, na prediking op nominatie geschiedde. Doch na 1793 had deze niet meer plaats. De Kerkeraad deed het geheele beroepingswerk, nominatie, reductie, beroep alleen af, tot de beide laatste keeren, in 1867 en 1875. Toen nam de Gemeente daaraan deel. De eerste maal voegde zij aan den Kerkeraad een gelijk getal gemeenteleden toe, die te zamen als Kies-kollegie de nominatie maakten, en uit deze kozen de mannelijke stemgerechtigde leden het tweetal en deden zij het beroep. De laatste maal liet men dit Kies-kollegie weg, maar brachten ook de vrouwelijke stemgerechtigde leden hare stem voor het tweetal en het beroep uit.

5. HET GEMEENTEBESTAAN.

Wat de Kerkeraad daarvoor van lieverlede vaststelde en bepaalde werd het eerst, naar een besluit van 1677, uit het Resolutie-boek verzameld en 20 April 1681 als *Kerkorde* gearresteerd. Eene volgende *Resumtie* had omtrent eene eeuw later plaats en trad 1 Mei 1779 in werking; de daaropvolgende na eene groote halve eeuw in 1834; de laatste reeds 16 jaren later, 1850. Tot 1801 werden de wetten bij het intreden van nieuwe Kerkeraadsleden aan deze voorgelezen; van toen af hun ter inzage aanbevolen. Hierbij werd stilzwijgen omtrent de handelingen van den kerkeraad, bij name omtrent de finantiën, hun opgelegd. In 1868 besloot men een uittreksel van die wetten voor de leden der gemeente te doen drukken, ten einde hen bekend te maken met de bepalingen die hen meer bijzonder aangaan.

De *Kerkeraads-Handelingen*, die thans slechts van 1676 af voorhanden zijn, maar vóór 1838 blijkbaar van den aanvang, 1631, af aanwezig waren, bestonden tot 1767 enkel uit de *resolutiën* die men nam. Toen werd besloten »provisioneel, ofschoon het eene nieuwigheid was, een boekje ter tafel te hebben, waarin de voorzittende leden van datgeen waarop men geen resolutie nam zouden aanteekenen wat hun goed docht."

De Kerkeraad bestond van den aanvang af uit de predikanten en *Opzieners*, »die allen (Kerkorde 1681) de daad hadden van Ouderlingen en Diakenen samen; want aan de ééne zijde zouden zij nevens de leeraars acht hebben op den staat der Kerk en Godsdienst, en aan de andere zijde de middelen van de Kerk administreeren, tusschen het prediken de kollekten verzamelen en de bediening der armen waarnemen." De eerste 10 zijn geweest JAN GERRITSE MEERMAN, JAN EGBERTSZ. BISSCHOP, ADOLF FORKENBECK, PIETER KLEUTRING, ABRAHAM LE GILLON, Dr. JOAN HARTOGVELDT, ABRAHAM CHRISTOFFELS, JAN MARTENSZ. TROOST, THOMAS DE KEIZER HENDRIKSZ., HANS VAN DER ELST DE JONGE. Reeds in de oudste Kerkorde van 1681 was wel »het bijwonen" maar niet het lidmaatschap der gemeente tot vereischte voor het opzienerschap gesteld. Dit laatste werd eerst in de wet van 1779 opgenomen, in die van 1834 behouden, maar in 1850, nadat men er bij herhaling van afgeweken was, weder door »het lidmaatschap der *Christelijke* gemeente" en »het Avondmaal en Broederschap houden met deze gemeente" vervangen. Door het opzienerschap aan te nemen wordt men lidmaat der gemeente. Bij vrijzinnigheid had ook de moeilijkheid, om uit de kleine gemeenten altijd het benoodigd getal van geschikte opzieners te erlangen, hieraan haar deel. Dientengevolge moest men, toen in 1779 het lidmaatschap tot vereischte voor het opzienerschap werd gesteld, te gelijkertijd bepalen: het dienend collegie — de nog altijd behouden naam, die de eigenlijke opzieners onderscheidt van de afgetredene of rustende, die tot den kerkeraad blijven behooren, maar aan de armenverzorging geen deel nemen — het dienend collegie zal naar ouder gewoonte bestaan uit eenige, zoo 't mogelijk is tien, anders minder lidmaten der gemeente. Doorgaans had het niet meer dan acht leden.

Terwijl het gewone presbyteriaal-stelsel met zich brengt, dat

de kerkeraad voor de gemeente handelt, en deze niet voor hare eigene belangen optreedt, verdient het onze aandacht, dat er aanteekening is van twee beraadslagende gemeente vergaderingen, die de kerkeraad samenriep. Beide hadden in deze eeuw plaats, en even merkwaardig was de zaak waarover dc eerste, als belangrijk die waarover de laatste te beslissen had. Als in 1798 de Staats-kerk was opgeheven, deed het Landbestuur de verschillende kerkgenootschappen over de verdeeling harer kerk- en pastoriegebouwen handelen. En nadat de Broederschap tweemaal in hare Groote (algemeene) vergadering zich hiermede had bezig gehouden, stelde de kerkeraad, voor zooveel Amsterdam betrof, haar ter beslissing der gemeente. In 1800 werden hiertoe hare niet trekkende leden op een Maandag in de kerk bijeengeroepen. Nevens den kerkeraad en koster en voorzanger verschenen er 13. De kerkeraad sprak als zijn gevoelen, in overeenstemming met dat der Broederschap, uit, dat men edelmoedig ten behoeve der Gereformeerde Kerk van alle aanspraak moest afstand doen, maar deelde de bedenkingen der Roomschen mede, van welke de kennisgeving hem was toegezonden. En de vergadering besloot naar het advies van den kerkeraad. De andere maal gold het 't predikanten-beroep. Want toen de goedkeuring van dat beroep in 1862 van den Koning op de Kerk was overgegaan, en de Commissie der Broederschap, die haar voortaan verleenen moest, hiervoor van elke gemeente kennisgeving van de bij haar bestaande wijze van beroeping behoefde, was in den kerkeraad de vraag gedaan, of de gemeente zelve niet meer dan tot hiertoe had deel te nemen aan de benoeming van hare opzieners en het beroepen van hare predikanten? Hierop was in 1863 besloten het eerste te laten op den ouden voet, maar over het andere bij voorkomende aanleiding de gemeente te raadplegen. En als nu in 1867 in eene vakature was te voorzien, had dit plaats. De stemgerechtigde mannelijke lidmaten werden tegen een Zondagavond in de kerk bijeengeroepen, en van de 188 kwamen nu met den kerkeraad 92 op. Hun was de vraag voorgelegd, of het beroep als tot hiertoe door den kerkeraad, of op eene door den kerkeraad bepaalde wijze door de gemeente geschieden zou, en na eene gedachtenwisseling, waaraan enkele leden deelnamen, werd tot het laatste besloten. Toen werd dus

ook de gemeente zelve werkzaam in eene harer aangelegenste belangen. En dat zelfde heeft in het jaar 1875 weder en in nog ruimere mate plaats gehad. Want tot voorziening in de vakature die nu ontstaan was, hebben op de wijze, die wij boven vermeldden, ook de vrouwelijke lidmaten medegewerkt.

Omtrent de *Armen-zorg* bevatte de oudste Kerkorde (1681) voor de ondersteuning van armen alleen de bepaling: zij moesten »lidmaten, hier woonachtig, twee jaren in het verbond geweest zijn, of van buiten komende drie, en reden geven van hun vertrek." Minstens eenmaal 's jaars hadden de opzieners bij bezoek hun gedrag na te gaan.

Dit een en ander bleef zoo bij de volgende herziening der Wet (1779), maar toen was sedert 1765 voor vaste bedeeling gevorderd: ordelijk gedrag, eigen verzoek, driemalige kerkgang in de 2 weken. Met de nalatenschap der gealimenteerden zou men handelen naar het Staten-Octrooi van 1771 en ten opzichte der gemengde gezinnen naar de bestaande conventiën, van welke die met de Doopsgezinden van 1738 en 1745 had vastgesteld, dat de diakonie der mannelijke partij de bedeeling bepalen en die der vrouwelijke een gelijk bedrag er aan zou toevoegen. Van 1777—1859 had men een soortgelijke overeenkomst met de Gereformeerden. Het Staten-Octrooi vergunde aan de kerk, naar de resolutie van 1733, het goed van bedeelden die zonder afstammelingen stierven tot zich te nemen, van hetgeen tijdens de bedeeling bij erfenis of gift hun toekwam het vruchtgebruik te hebben en, zoo zij kinderen hadden, van zulke baten aftetrekken wat de alimentatie kostte. Bij de wetsherziening van 1834 werd de tijdsbepaling gelijkelijk voor allen 4 jaar inwoning en 2 jaar lidmaatschap. Buitendien werd nu de vaccine der kinderen gevorderd. In 1865 is de tijdsbepaling 2 jaar inwoning en lidmaatschap beide geworden.

Bij de chirurgicale hulp die de Diakonie in 1735 verleende blijkt, dat men destijds voor belangrijke operaties — het gold hier bevrijding van den steen — verlof van Burgemeesteren behoefde.

In 1747 legden de opzieners voor Burgemeesteren de verklaring af, dat zij gewoon waren hunne behoeftige ledematen wel te ondersteunen maar niet te onderhouden, en evenmin als de Gereformeerden, Lutherschen, Mennisten, kinderen van ouders die zich slecht gedroegen tot hun last te nemen. *Schoolonderwijs* deden zij de

kinderen van behoeftigen reeds jaren lang genieten, en hiervoor zouden zij voortaan gaarne gebruik maken van de *Stads-scholen*, die Burgemeesteren besloten hadden op te richten. Later, o. a. in 1775, werden dan ook door regenten der Huiszitten-armen op verzoek van de opzieners kinderen der gemeente op die scholen geplaatst.

Eenigen tijd heeft de kerkeraad er aan gedacht een eigen arm- of bestedelingshuis te stichten. Een legaat, hiervoor in 1783 door een gewezen opziener onder zekere bepalingen gemaakt, gaf er de aanleiding toe, en in 't volgende jaar werd geadviseerd daartoe een huis te huren, waarvan de inrichting de som van het legaat, *f* 4000, zou kosten, terwijl het jaarlijksch onderhoud van weezen en oude lieden op pl.m. *f* 5000 werd berekend. Maar er kwam niet van.

Tweemalen heeft er eene samenspreking over de diakonale belangen met opzieners van andere kerkelijke gemeenten plaats gehad. De eerste maal met die van de overige Protestantsche gemeenten in 1796, toen die der Gereformeerden door nood gedrongen gezamenlijk hulp wilden vragen van de stedelijke regeering. Zij legde den reddeloozen staat harer kas open, maar die van de Mennisten, Walen, Engelschen verklaarde de verlangde hulp niet, die van de Remonstranten haar niet in die mate te behoeven. De andere maal had er in 1867 eene gecombineerde vergadering van diakenen van al de kerkelijke gemeenten, nu ook van die der Roomschen en Israëlieten plaats, om over de kerkelijke armenzorg elkander in te lichten. Daar werden de onderscheidene Diakonie-reglementen en wijzen van bedeeling medegedeeld. En eene der vruchten was, dat in het volgende jaar voor de stadgenooten het *Bureau van informatie* naar hulpvragenden en hulpbehoevenden werd opgericht.

Voor de vrouwelijke armenzorg werd bij het dienend collegie der opzieners in 1801 een collegie van *Regentessen* ingesteld, die in 1854 den naam van *Diakonessen* kregen.

Tegen de ontworpene nieuwe Rijks-Armenwet werd in 1851 door den kerkeraad een adres aan de Staten-Generaal gericht. Toen zij was aangenomen, had er scheiding van de kerkelijke en diakonale fondsen plaats, en in 1854 bracht men de Diakonie-wet in overeenstemming met de Lands-wet, gaf hiervan kennis aan het stedelijk bestuur, en twee commissiën, van weder-

zijde benoemd, regelden de zaak. De kerk verklaarde zich bereid tot algeheele verzorging harer armen, met recht van uitsluiting van onwaardigen en op restitutie uit stads-kas voor de gemeene armen.

Voor de *Genees- en heelkundige verzorging* der armen had men van den aanvang af een eigen geneesheer, heelmeester en apotheker. In 1856 werd hun dienst door die van het stedelijk ziekenfonds vervangen.

Voor het *wonen* der armen nam men in 1861 in overweging, of het voor de kerk zaak kon zijn daarvoor goede en goedkoope woningen te stichten. Maar men achtte het niet raadzaam en onnoodig, omdat men van de woningen in daarvoor gestichte gebouwen gebruik kon maken. Doch in 1876 kreeg de kerk het aanmerkelijk geschenk van het pand met 36 woonverblijven op de Schans bij de Zaagbarrière, *Remonstrantsche stichting*, uit ingenomenheid met het Remonstrantsch beginsel voor haar gebouwd.

Na het oprichten van de *Begrafenis-vereeniging* in 1868, nam de Diakonie hierin voor de armen deel, waardoor zij voor zich in de jaarlijksche uitkeering deelt.

Merkwaardig is eindelijk wat wij omtrent de *Weezenzorg* aantreffen. Die ving men weifelend, ja, aarzelend aan. De weezenzorg der burgerlijke gemeente zal hierop van invloed geweest zijn, en daarbij dezelfde beschouwing welke wij bij het catechetisch onderwijs opmerkten. Een halve eeuw na de vestiging der gemeente, aan 't eind van 1681, nam men nog slechts bij uitzondering een nagelaten kind van twee gewezen lidmaten aan, »om het voor rekening der gemeente groot te maken en op te voeden;" want men besloot er toe met de uitdrukkelijke reserve: »zonder hiermede in consequentie te trekken om kinderen van gestorven arme lidmaten aan te nemen, voordat daarop nader zij geresolveerd." Maar spoedig ging men nu toch een grooten stap verder, want drie jaar later sprak men als beginsel uit: minderjarige weeskinderen, wier ouders of beiden of de langstlevende lidmaat waren, mag men alimenteeren en opvoeden. Wel moest men toen nog »informeeren hoe dat bij andere gemeenten geschiedde," maar 1686 verwittigd »omtrent de vrijdommen (van accijns voor het onderhoud der weezen), dat daartoe niet lichtelijk zou te komen zijn,

tenzij men de arme weezen in één huis deed samenwonen", besloot men naar zulk een huis om te zien. Doch weldra was men weder wat minder vrijgevig. Bij het reglement op 't aannemen van weezen van 1690, werd dit alleen vergund voor kinderen wier ouders beide lidmaten, en dit 6 jaren tot op hun dood geweest waren, en werden uitgesloten kinderen, wier ouders of een van beiden gecensureerd waren, of ordinaire alimentatie hadden genoten, doch — hierop dan rekende men — zij die in geen Godshuis konden worden opgenomen zouden ondersteund worden."

Later, 1732, hooren wij van iemand die een bevelschrift van Burgemeesteren verzocht, om een neef als wees door de Remonstrantsche gemeente te doen aannemen, maar, dat de opzieners toen verklaarden, dat zij geen weeshuis hadden, alleen ouden en gebrekkigen alimenteerden, en dus verlangden, »dat de gemelde jongeling door burgemeesteren naar 't Aalmoezeniers weeshuis[1] zou verwezen worden, dat voor kinderen van alle gezindten diende en waartoe ook de Remonstranten bijdroegen. En aldus geschiedde het. Zoo kon nog tien jaren later het besluit noodig zijn: »de weezen niet meer van de hand te wijzen." Toen wilde men voor hen plaatsing in het weeshuis der Doopsgezinden — dat der Collegianten, de Oranje-Appel — waar dan ook in 1750 weezen werden besteed, hetgeen later steeds op bezwaren van de eene of andere zijde afstuitte. En om »de slechte resultaten van de besteding bij particulieren," wendde men zich toen 1780 tot het weeshuis der Remonstranten te Rotterdam, ja, dacht aan eene eigene stichting, en van 1801 tot 1810 had men iets van dien aard. Toen had zich een paar echtelieden aangeboden, die zeer geschikt schenen om de weezen hun toe te vertrouwen, en een huis van de kerk werd er voor ingericht. Maar, in weerwil hiervan en van het klein getal weezen, waren ook de resultaten daarvan zoo weinig bevredigend, dat men hierom èn om de tijdsomstandigheden èn om het kostbare van de zaak haar in 1810 opgaf. Weer nam men thans zijn toevlucht tot besteding bij particulieren maar tevens tot het Burgerweeshuis, dat juist nu geopend werd voor alle weezen van wettige poorters, met uitkeering voor hen die de kerken voor hare rekening hielden.

---

[1]) Mei 1825 opgeheven.

7. HET ARCHIEF, DE BIBLIOTHEEK, PORTRETTEN.

De kerkelijke papieren, vroeger, 1796, verzameld en in 1804 voorloopig geregeld, zijn in 1864 als *Kerkelijk archief* geordend. Een menigte stukken, die tot het archief der Broederschap behoorden, of daar een meer geschikt depôt hadden, werden daarin overgebracht. Het overige is gerangschikt onder rubrieken als de volgende: Broederschap, Kerk en Kerkeraad, Diakonie, Finantiën, enz. en wordt bewaard in gesloten kasten op de oude Bibliotheek. Een schriftelijk register is vervaardigd en de jongste der predikanten met de zorg voor het Archief belast.

Reeds in 1636 heeft men de kerk met eene *Bibliotheek* beginnen te verrijken. Waarschijnlijk stond dit in verband met het Seminarium, de kweekschool der Remonstrantsche leeraars, die hier in 1634 nevens haar was gevestigd. Maar ook in de andere hoofdgemeente der Broederschap, te Rotterdam, legde men tien jaar later, 1646, zulk eene boekerij aan. Daar gaf toen de dood van UYTENBOGAERT, wiens bibliotheek men zich aanschafte, er misschien de aanleiding toe. Maar het een met het ander getuigt altijd sterk van den wetenschappelijken geest der oude Remonstranten. En hier schonk men aan zijn boekerij reeds bij de stichting dezelfde jaarlijksche bijdrage, die men er tot op dezen dag doorgaans voor verleent, maar die toen heel wat meer beteekende dan thans. Een der opzieners, Dr. HARTOGVELD, werd haar eerste bibliothecaris. Amst. HS. 154.

In de Kerkorde van 1681 bevatte dan ook een afzonderlijk hoofdstuk bepalingen omtrent de bibliotheek, die aan de twee bibliothecarissen, — destijds één uit de predikanten, één uit de opzieners — o. a. opdroegen »de voornaamste der boeken opnieuw aan kettingen te sluiten."

Een geschenk van 1716 legde misschien den grond van de verzameling *Handschriften* die zij bevat, want toen bood de Raadsheer VOSSIUS te Voorburg, door Mr. FRANS VAN LIMBORCH te 's Hage, de schriftelijke nalatenschap van GERARDUS JOANNES VOSSIUS zijn grootvader, van FRANC. JUNIUS zijn oud-oom, van ISAAC en DIONYSIUS VOSSIUS zijn ooms en van MATTHEUS VOSSIUS (zijn vader [1]) aan. En

[1]) Zie P. SCHELTEMA, *Vossiorum et Juniorum stemma, Catal. der Bibl.* tegenover blz. 36.

ofschoon er moeilijkheden ontstonden, omdat de erfgenamen den boedel niet wilden aanvaarden, kwam de kerk in 1717 in 't bezit er van, door eene schikking, waarvoor aan VAN LIMBORCH eenige Hss. ten geschenke gegeven werden. Zij vormt de rijke verzameling *Vossiana*, die de Catalogus der Bibliotheek van n° 200 tot 308 vermeldt. Ook van VAN LIMBORCH zelven werden in 1766 Hss. met boeken ontvangen. Toen waren reeds, 1754, bij legaat van Professor WETSTEIN verkregen »al zijn Bijbels en N. Testamenten, gedrukte en manuscripten met al de geschrevene collaties enz., en ook al zijn Nederduitsche boeken" [1], Catal. n° 36, 181, 87, 313—19, gelijk nog uit zijn nalatenschap door P. WETSTEIN in 1761 geschonken werd een geschreven exemplaar van SERVETI *Restitutio Christianismi 1553*, waarvan de gedrukte uitgave indertijd werd verbrand en dus de exemplaren hoogst zeldzaam zijn [2].

Onder de Hss. is ook uiterst belangrijk de verzameling *Grotiana*, Catal. n° 92—100, waar, bij n° 96, »Brieven van hem (HUGO DE GROOT) en MARIA VAN REIGERSBERG" (690 en 21 in getal), staat aangeteekend: »Al deze brieven, benevens die van NIC. VAN REIGERSBERG en W. VAN OLDENBARNEVELD, zijn door CORNELIS DE GROOT, Drossaard en Burgemeester van Bergen op Zoom, gegeven aan Prof. ADR. VAN CATTENBURGH, met verzoek om dezelve, na gebruik daarvan gemaakt te hebben, te plaatsen in de Bibliotheek der Amsterdamsche Remonstrantsche Kerk, gelijk geschied is op den dag toen CATTENBURGH het Hoogleeraarsambt nederlegde, den 14en October 1737." Ook in de laatste jaren werden deze brieven der DE GROOT'EN nog met een tiental verrijkt. De verzameling *Grotiana* bevat onder anderen: »H. DE GROOT'S Aenteeckeningh van de Besoigne van Hollant van 1613 tot het midden van 1618."

Overigens bestaan de Hss. voor een aanmerkelijk deel uit *Remonstrantia*, bescheiden voor de geschiedenis der Remonstranten en

---

[1]) *Biogr. Naaml.* bl. 226.

[2]) In den *Catalogus* n° 174 staat er bij aangeteekend: »Zoo dat er thans misschien geen gedrukt exemplaar meer van bestaat, behalve dat, hetwelk op de vorstelijke Bibliotheek van Hessen-Kassel gevonden wordt." Prof. VAN DER HOEVEN schreef hierbij: »In later tijd is daarvan echter eene nieuwe uitgaaf bezorgd." Er kan bijgevoegd worden, dat deze verscheen in 1790 te Neurenburg, en dat de Bibl. der Rotterd. Remonstr. Kerk een exemplaar van de uitgave van 1553 bezit. *Catal.* p. 88, n° 12.

verzamelingen van deze, als van EPISCOPIUS, Catal. nº 81 en 82; *Loevestein*: verzameling van authentieke stukken aangaande de synodale condemnatie der Remonstranten, hunne volgende gevangenis op Loevestein en gelukkige uitbraak, bijeengebracht door K. VAN ALDEMADE en P. VAN DER SCHELLING, waarbij eenige brieven van H. DE GROOT, R. HOGERBEETS, M. VAN REIGERSBERG, en anderen nº 133ª; authentieke stukken, bevattende o. a. de Remonstrantie van 1610 met de eigenhandige onderteekeningen, nº 157ª; de verschillende bescheiden onder de algemeene rubriek: *Remonstranten*, van nº 157—166 vermeld, enz. enz. — De weinige Oostersche Hss., die de Bibliotheek bezit, zijn in 1872 achter die der Leidsche Hoogeschool door Prof. DE GOEJE beschreven.

Wat gedrukte schriften betreft, kreeg zij in 1770 een rijke aanwinst door een legaat van Prof. KRIGHOUT. Met ƒ 2000, tot jaarlijkschen aankoop van boeken voor de rente, had hij aan haar al zijn *Pamfletten* vermaakt, Catal. Boeken blz. 74, nº 1, 2 en 3, terwijl zijne Hss. aan de kerk van Rotterdam kwamen. De pamfletten zijn door Ds. H. C. ROGGE geordend en van 1862—65 in zijn bekenden Catalogus beschreven.

Voor de geschiedenis der Remonstranten is ook van niet geringe waarde de verzameling van portretten, teekeningen en prenten op haar betrekking hebbende, die de Bibliotheek in vier groote portefeuilles ten jare 1808, als nalatenschap van den gewezen opziener PAULUS VAN GELEIN verkreeg, en die in 1850 door aankoop uit eene andere verzameling met portretten werd verrijkt.

Onder de *boekwerken* vormen de Bijbeluitgaven eene belangrijke, ofschoon op verre na niet volledige verzameling. Deze bevat ook een der vier pracht-exemplaren van TISCHENDORF'S *Codex Sinaiticus*, die de Keizer van Rusland aan Nederland ten geschenke gaf. Het werd door bemoeiing van den Hoogleeraar TIDEMAN op aanbeveling van den Russischen gezant en van TISCHENDORF zelven, die de verzameling kende, in 1863 verkregen. Rijk is de Bibliotheek nog aan werken van Kerkvaders en Hervormers in de beste oude uitgaven. En hoewel hoofdzakelijk eene theologische bibliotheek, bevat zij heel wat, vooral oudere litterarische en historische werken.

De Catalogus der Bibliotheek is het werk van Dr. P. SCHELTEMA, en werd door den Kerkeraad van hem verlangd, nadat hij in 1844

de Bibliotheek had geordend. Hij werd in 1849 gedrukt, en in 1863 door Professer TIDEMAN met een supplement vermeerderd.

Nog bezit de kerk eene kleine verzameling geschilderde *Portretten*, vele kniestukken en de meeste andere levensgroot, die de wanden der kerkekamer met de beeltenissen van beroemde en bekende Remonstranten en van geestverwanten, als de GROOT, M. VAN REIGERSBERG en R. HOOGERBEETS versieren. De laatste zijn aangekocht; die van Professor VAN LIMBORCH, MART. STUART en Professor A. DES AMORIE VAN DER HOEVEN deed de kerkeraad vervaardigen; andere werden ten geschenke gegeven. Er zijn vele goede en enkele voortreffelijke schilderstukken onder, als het portret van M. STUART door PIENEMAN, dat van VAN DER HOEVEN door J. A. KRUSEMAN, en boven alle dat van UYTENBOGAERT door BACKER, leerling van REMBRANDT.

HET ONDERSCHEID TUSSCHEN HET LUTHERSCHE EN HET GEREFORMEERDE KERKGEZANG, IN ZIJNEN INVLOED OP DE KERKELIJKE POËZY EN HET KERKELIJK EN WERELDLIJK GEZANG,

DOOR

J. A. M. MENSINGA,

Predikant te Frederikstad aan de Eider.

't Is zoo ik mij wel herinner een uitspraak van TER HAAR (misschien ook van anderen vóór hem), dat de Luthersche Reformatie alles behield wat niet tegen den Bijbel streed, de Gereformeerde alles verwierp wat niet op den Bijbel gegrond was. — In geen stuk is deze regel zoo treffend bewaarheid als in het kerkgezang. Wel bragt reeds LUTHER 7 Psalmen in Duitsche verzen over, welk voorbeeld door anderen gevolgd is. Zelfs verschenen er enkele metrische bewerkingen van den geheelen Psalmbundel, waaronder in de vorige eeuw vooral die van J. A. CRAMER ingang vond. Maar deze laatste kwamen niet of zeer zelden in openlijk gebruik; terwijl van de ingevoerde gezangboeken altijd slechts een klein deel aan de psalmen gewijd was. [1] De geheele overige, zoo rijke liederenschat

---

[1]) In het Sleeswijk-Holsteinsche gezangboek van 1780 is de proportie een van de sterkste; het bevat, op 914 gezangen, 48 die naar of uit psalmen (42) zijn. Maar dat was om den wil van CRAMER, die hier destijds zeer bekend en bemind was; professor eerst te Kopenhagen, daarna te Kiel. Van de gezegde psalmen zijn er 39 van hem. Een vierde gedeelte (245) van dit gezangboek is van hem alleen, terwijl de overige op 167 dichters verdeeld zijn.

der Lutherschc kerk, wier leven tot in onzen tijd voortloopt, is alles vrije poëzij.

Het omgekeerde vond plaats in de Gereformeerde kerk. De psalmen bekwamen hier reeds zeer vroeg het uitsluitend privilegie voor het kerkelijk gebruik. Slechts zeer weinige, en wel, ten deele, naar hetzelfde beginsel, »schriftuurlijke", ten deele onontbeerlijke en door geene psalmen te vervangen liederen handhaafden hunne plaats nevens de psalmen. Reeds in 1540 verscheen een volledig rijmpsalmboek, de Nederduitsche »*Souterliedekens*" te Antwerpen, die later door die van VAN UTENHOVE en van DATHENUS gevolgd werden, van welke de laatste, zooals bekend is, in uitsluitend gebruik kwam. Voor de Fransche Hervormden gaf CL. MAROT in 1543 vooreerst 53 psalmen, BEZA later de overige, die te zamen voor het eerst in 1562 verschenen. [1] Voor de Duitsch sprekende gemeenten, die in den beginne (reeds in 1526 te Bazel) zich van »psalmen en liederen" bedienden, zorgde A. LOBWASSER, wiens psalmbundel o. a. in de Palts in 1563 werd ingevoerd. De Schotsche gemeenten bekwamen de hare van STERNHOLD en HOPKINS. Men ziet, het is door het geheele Calvinismus heen.

Ook na de invoering der evangelische gezangen en der Cantiques, bleef de psalmbundel bij de Hollandsche en Fransche gemeenten in zijn geheel in gebruik; eene bloemlezing daaruit is zelden beproefd en nooit in openlijk gebruik gekomen.

De gezetheid op deze psalmen, de afkeer van het kerkelijk gebruik van »niet schriftuurlijke" liederen was in ons vaderland zoo groot, dat het eene geweldige moeite kostte, om den bundel evangelische gezangen in te voeren. Zelfs nog heden, na 70 jaren, zijn er een aantal landgemeenten, die ongaarne meer gebruik dan wettelijk voorgeschreven is, van die gezangen maken, personen genoeg die ze in 't geheel niet zingen [2].

Slechts die Gereformeerde gemeenten, die onder den invloed van de Luthersche kerk leefden, voegden zich in later tijd naar haar

---

[1]) Volgens R. BENNINK JANSSONIUS, Gesch. v. h. Kerkgezang b. d. Hervormden in Nederland.

[2]) Reeds in 1615 was te Utrecht de invoering van zulk eenen uit 58 liederen bestaanden bundel beproefd, maar geheel mislukt. Zie breeder daarover JANSSONIUS, a. w. bl. 56—70.

gebruik. De eerste was die van Bremen, die in 1767 den psalmbundel afschafte en in haar nieuw gezangboek onder 500 liederen slechts 51 psalmen opnam. Het werd ook elders hier en daar ingevoerd. Later hebben de Gereformeerde gemeenten in Duitschland, wier getal buitendien door de unie van 1817 zeer versmolt, zich ten opzigte der gezangboeken geheel aan de Luthersche aangesloten.

Een omgekeerd geval vond plaats in ons vaderland met de Luthersche gemeenten. Die, welke zich van de Nederlandsche taal bedienden, hadden reeds in 1565 een gezangboek, dat den geheelen psalter bevatte, [1] en in 1579 door het lang in gebruik geblevene, meermalen verbeterde, van W. van Haecht vervangen werd. De Duitsch sprekenden gebruikten dat van Lobwasser, totdat Jorissen in 1798 een beter gaf, dat desgelijks den geheelen bundel bevatte.

't Zal wel niet noodig zijn, opzettelijk uit de acten der oude Synoden of van elders de bewijzen bijtebrengen, dat de oorzaak van dit eigenaardige en, om de waarheid te zeggen, geenszins lofwaardige gebruik der Gereformeerde kerk, enkel en alleen gelegen heeft in het »schriftprincipe", zooals dit ook later, bij de invoering der evangelische gezangen, de oorzaak van tegenstand was. Wel had de afkeer der menigte tegen elke nieuwigheid in den godsdienst, die ook bij ons volk immer zoo sterk heerschte, aan dit laatste zijn groot aandeel gehad, reden waarom ook de nieuwe psalmberijming in 1772, hoe dringend noodig ze zijn mogt, nog moeite genoeg vond om aangenomen te worden, — toch was altijd de niet-schriftmatigheid de hoofdgrond, waarvan de tegenstand zich bediende.

En zoo is het klaar genoeg ook zonder nader bewijs, dat dit praktische schriftprincipe wederom zijnen dogmatischen grond had in het strenge begrip van de letterlijke goddelijke ingeving des Bijbels, waardoor het Calvinisme zich wezenlijk van het Lutheranisme onderscheidde. — Het geheel is weder eene proeve van de strenge consequentie, die een der karaktertrekken van het Calvinisme uitmaakt; tevens echter eene proeve, hoe die consequentie tot absurditeit voert. Want het was in 't eind toch eene belagchelijke,

---

[1]) Van Iperen, Hist. v. h. Psalmgezang. Dl. I. bl. 144.

door het voorbeeld der geheele Christelijke kerk veroordeelde absurditeit, bij den eeredienst niets anders te willen zingen dan deze psalmen die, hoeveel schoons er ook in voorkomt, welk eene, in zoo ouden tijd verrassende, diepte van godsdienstig leven er in steekt, toch onmogelijk den geheelen omvang van het Christelijk gemoedsleven kunnen omvatten, gezwegen nog dat de vroeger algemeene gewoonte om ze naar de rij af te zingen, dikwijls der Christelijke gemeente uitdrukkingen in den mond legde, die er volstrekt niet in pasten.

Als een eigenaardige illustratie van de diepte, waartoe zich dit schriftprincipe bij ons volk ingedrongen had, verwijs ik op het, ons gewoon geworden, maar voor vreemden altijd onbegrijpelijke gebruik, om bij de rijmpsalmen op den rand den tekst, de zoogenaamde leespsalmen, te geven, een gebruik dat nog heden in sommige uitgaven gevolgd wordt. Het doel daarvan komt mij voor niet zoozeer te zijn, om den volke de verificatie van de schriftuurlijkheid der berijming in handen te geven (streng genomen, bewijzen ze juist het tegendeel, ook was tot dit oogmerk de vergelijking met het toch altijd voorhanden O. T. genoeg), als wel om hen, bij het zingen, tot meerdere en krachtiger stichting, te laten onderscheiden, welke woorden in de berijming eigenlijk de eigene woorden van den H. Geest waren. Wonderlijk genoeg, maar de denkbeelden in onze kerk zijn in hunne soort vaak zoo wonderlijk geweest, even zeer als bij de andere kerkgenootschappen [1].

Nog veel belangwekkender echter dan deze oorzaken, zijn de wijduitgestrekte gevolgen van het gemelde verschil tusschen den Lutherschen en den Gereformeerden eerdienst. Ze reiken veel verder

---

[1]) Bij een der oudste voorbeelden die ik daarvan vinde, de psalmberijming van ALDEGONDE, druk van 1591, (zie LELONG, *Boekzaal der Nederd. Bijbels*, bl. 770) schijnt het bewijs der schriftgetrouwheid dezer berijming, die met de *Datheensche* concurreren moest, toch wel het eigenlijke doel geweest te zijn. Het gebruik kwam slechts langzaam in zwang. De opgenoemde schijnt mij toe niet de eerste geweest te zijn; in den bijbeldruk van 1572, bij LELONG, a. w. bl. 735 staat op den titel van de rijmpsalmen (*Datheensche*) »daer bijgevoecht den duitschen text". Hoewel deze nu, zonderling genoeg, er in werkelijkheid niet bijgevoegd is, zoo blijkt het toch daaruit, dat men toen reeds daaraan gedacht heeft.

en dieper dan men bij den eersten blik vermoedt. Zij zullen ons thans verder bezighouden.

Voor de hand ligt de verschillende, tegenovergestelde werking op de nationale poëzij, bepaaldelijk op het kerklied.

Bij ons was de behoefte aan kerkliederen op ééns, door ééne daad, geheel vervuld en daarmede tevens afgesloten. Er was later geene behoefte meer aan, dientengevolge ook geene opwekking, geene beoefening. — Omgekeerd bij de Protestantsche Duitschers. Hier ging de ontwikkeling van het kerklied langzamerhand, maar met steeds toenemenden lust en liefde. LUTHER had 37 liederen gegeven; tegelijk met of kort na hem arbeidden SPERATUS, DECIUS, WEISZ, RINGWALD, enz. Zoo ging het, met immer levendigen ijver en geest, de geheele 16e en 17e eeuw door. Het kerklied werd in dezen tijd de meest gecultiveerde tak der Duitsche poëzij. Zelfs te midden van den 30jarigen oorlog, toen bijna alle andere geestesarbeid stilstond, zweeg het kerklied niet. De zoo vruchtbare dichters RINKART, RIST, GERHARD en anderen schreven gedurende dien tijd. Zoo ging het ook in de achttiende eeuw voort, toen BENJAMIN SCHMOLCK alleen er meer dan 1000 leverde; evenzoo nog in de onze. H. ALT schatte vóór 30 jaren den geheelen Duitschen liederenschat op ruim 80.000. — Wel zijn uit de door alle deze dichters gegevene bundels meestal slechts enkele liederen in algemeen en blijvend gebruik gekomen, maar ook deze bloemlezing is, steeds toenemende, tot eene rijke verzameling aangewassen, waarvan de »Liederschatz" van ALB. KNAPP getuigenis kan afleggen.

Men zou zich echter zeer bedriegen, bijaldien men daaruit besluiten wilde, dat de godsdienstige poëzij, over het geheel genomen, bij onze natie naar evenredigheid minder dan bij de Duitschers beoefend is. Dat laat zich niet verwachten, daartoe is onze natie aan de eene zijde te productief (poëtisch durf ik niet zeggen), aan de andere zijde te godsdienstig. En de feiten bewijzen het Wij zijn, in vergelijking, rijk genoeg in godsdienstige poëzij; bijna alle onze dichters hebben, de een meer, de ander minder, maar toch bijna allen iets tot dit deel van den schat onzer nationale poëzij bijgedragen, maar ze heeft bij ons eene andere rigting genomen, veel meer naar den kant van het leerdicht, van het epos, van het epigram zelfs, (waartoe de zóogenaamde »aandachten" wel te rekenen

zijn). En, schoon wij desalniettemin nog tamelijk veel lyrische godsdienstige poëzij bezitten, meer dan men bij de geringere behoefte daaraan vermoeden zou, zoo is toch de werking van het onderscheid in den eerdienst ook aan deze zelfs duidelijk zigtbaar. 't Zijn bij ons liederen voor private stichting, voor huisselijk gebruik, voor stille meditatie, later ook met het oog op het gebruik in »vrome gezelschappen" en »oefeningen." Daardoor werd de geest onzer liederen-poëzij veel subjectiever. De dichter, zich bewust, dat hij niet voor de geheele kerk, maar voor eenen kleineren kring van gelijkgezinden arbeidt, gevoelt meer vrijheid, om zijne individualiteit, zijn gemoedsstemming, zijne meeningen en denkwijs te voorschijn te laten treden. Men zie slechts hoe sterk dit bij LODENSTEIN en LUYKEN het geval is. — In Duitschland is, over het geheel genomen, de geest der liederen meer objectief: het evangelisch geloof zooals de geheele gemeente het belijdt en den invloed daarvan ondervindt. Alleen onder invloed van de Hallesche, piëtistische school, zoo ook bij de bijna tegelijkertijd opkomende Herrnhutters, zijn zij eenen tijd lang, en wel in zeer hoogen graad, subjectief geweest. *Ons* hebben deze beide oorzaken niet aangeraakt; Duitschlands godsdienstig leven zoowel als zijn wetenschap was destijds bij ons evenzoo onbekend, als ze beide tegenwoordig bijna toongevend zijn; — en toch hebben wij, ook zonder dat, gelijksoortigen invloed ondervonden van oorzaken die bij ons werkten. Wij hebben, even goed als de Duitschers, gedurende die periode in onze poëzij onzen vromen onzin gehad, onze tale Kanaäns, onze allegoriën vooral uit het O. Test., onze »zoetigheden der liefde Jesu", onze liefkozingen met den bruidegom der ziel, het vieze gemors met bloed en wonden. Maar 't is bij ons langs eenen anderen weg in de poëzij ingedrongen, het was volstrekt geene navolging der Duitschers, zoo min als bij hen van ons. Daaraan is het ook wel toe te schrijven, even zeer als aan het meer nuchtere, minder sentimentele karakter onzes volks, dat ze bij ons veel minder overdreven, nooit zoo walgelijk en misselijk geworden zijn als bij de Herrnhutters. Daarentegen komen bij ons de eigenaardige vormen, waarin zich het gemoedsleven bij de Calvinisten ontwikkeld heeft, die van de Duitsche zoo karakteristiek verschillend zijn, vooral de zoogenaamde »gestalten", ook in het lied (evenals in de predikatie) soms sterk

te voorschijn. — Nog in later tijd, in het tegen 't eind der vorige eeuw in de »oefeningen" gaarne gebruikte bundeltje van GROENEWEGEN, dat door den titel reeds zijnen geest en den kring waarvoor het bestemd was aanduidt: »Lofzangen Israëls waaronder de Heere woont". In den veelgezongenen bundel van UYLENBROEK (HENDRIK), einde der 17de eeuw, kwamen ze zelfs voor in den vorm van gesprekken tusschen de verscheidene gestalten (destijds een lievelingsvorm, waarin later ook het hoofdwerk in dit vak, het »innig Christendom" van SCHORTINGHUIS gekleed was).

Dat voor 't overige deze poëzij, hoe verschillend ook in vorm, inhoud en dichterlijke waarde, bestemd was om gezongen te worden en dus werkelijk het karakter van »liederen" droeg, kan men daaraan zien, dat de melodie, waarop ze te zingen waren, er altijd bij staat; — maar tevens, dat ze voor privaat gebruik, 't zij persoonlijk, huisselijk of gezelschappelijk, bestemd waren; want hoe vele psalmmelodiën er in voorkomen, zijn het toch bijna even zoo vele wereldsche, bepaaldelijk figurale wijzen; de eigene melodiën, o. a. bij LODENSTEIN, zijn alle figuraal. Zelfs werden die van SCHUTTE op melodiën gebragt, die geheel in den modernen (d. i. destijds modernen) smaak gecomponeerd en met doorgewerkte klavierbegeleiding voorzien waren.

Intusschen, het blijft er bij, dat onze oudere dichters voor het eigenlijke kerkgezang zeer weinig bruikbaars geleverd hebben. Het doorslaande bewijs daarvoor was de ervaring, die in 1805 de commissie tot de evangelische gezangen opdeed. Men had gemeend, op den vaderlandschen zangberg eenen zeer rijken oogst te zullen vinden; hoe kromp die ineen, toen men aan het beproeven en ziften ging! [1] Inderdaad, van de 192 Gezangen had men er slechts 19 bij oudere dichters (VAN ALPHEN, die in 1803 stierf, nog tot de nieuweren gerekend) kunnen vinden. En hoe geweldig zijn daarenboven deze weinige nog besnoeid en omgewerkt; de meeste zijn eigenlijk slechts uit stukken te zamengesteld, die men, hier en daar, uit de oude liederen opnam. Bijna een derde gedeelte had men buiten's lands moeten zoeken. En indien FEITH en vooral de ijverige VAN DEN BERG, die te zamen bijna de helft (92) leverden, niet zoo vlijtig geholpen hadden, men zou nog jaren hebben kunnen wachten.

[1]) Zie BENNINK JANSSONIUS, a. w. bl. 256 en vvlg.

Evenwel, al staan wij ook daarin ten achter, in een ander punt, wel is waar van mindere waarde, staan wij ver boven Duitschland, namelijk.... in Psalmberijmingen. Ik noem dit eerst nu, omdat hier eene andere oorzaak medewerkte, en wel deze, dat de man die ons in 1562 met onze psalmberijming beschonk, hoe groot anders zijne verdiensten jegens onze kerk geweest mogen zijn, tot dit werk niet bekwaam was, en dat desniettegenstaande zijne berijming toch zoo lang in gebruik bleef. Dat dwong onze dichters bijna, de grooten zoowel als de kleinen, om, 't zij ten behoeve eener voortdurend gewenschte nieuwe, algemeen ingevoerde berijming, 't zij voor privaat gebruik, hieraan hunne krachten te besteden. JANSSONIUS telt er niet minder dan 30 op, en of hij ze alle wel heeft weet ik niet; in elk geval ligt er nog een goed aantal afzonderlijke psalmen in verschillende dichtbundels verspreid. Bij de Fransche Protestanten treffen wij dit verschijnsel niet aan, wijl de berijming van MAROT en BEZA, geheel anders dan hare Vlaamsche vertaling, voor haren tijd voortreffelijk was. [1] Het beste dat wij er aan te danken hebben is onze Psalmberijming van 1772; geen ander volk heeft er eene, die aan de vereischten van een Psalmboek voor den openlijken eerdienst zoo uitstekend voldoet als deze.

Nog moeten wij, in verband met ons onderwerp, de aandacht vestigen op onze Doopsgezinden. Volgens berigt van BLAUPOT TEN CATE, *Geschied. der Doopsgezinden in Holland*, enz. 2e Dl. bl. 209, hebben zij reeds in de 16de eeuw 15 en in de 17de eeuw niet minder dan 57 geestelijke liederenboeken uitgegeven; en nog zegt hij, dat zijne mededeeling niet volledig is. Dan nog eenige in de 18de eeuw. Daarbij zijn sommige dier bundels zeer dikwijls gedrukt: *Schabaelje's Lusthof*

---

1) Evenwel waren er bij de groote verandering, welke de Fransche taal in de »eeuw van Lodewijk XIV" onderging, een aantal vormen, waarvan men honderd jaren vroeger zich nog zonder aanstoot bedienen kon, in onbruik gekomen. Dit bewoog CONRARD en LA BASTIDE, predikanten te Genève, om den arbeid der beide vroegeren in overeenstemming met den nieuweren tijd te brengen, welk werk (gedrukt 1674) in en na 1695 algemeen aangenomen werd. Evenzoo ging het met de Engelsche van STERN en HOPKINS in 't begin, en met de Duitsche van LOBWASSER in 't midden der 18de eeuw. Intusschen, bij geen van deze drie volken is, op verre na, de ijver voor nieuwe berijmingen zoo sterk geweest als bij ons. 't Mag dus wel als bewijs dienen voor de productiviteit onzer natie in dit vak.

26 maal (tot 1743). Wanneer men het betrekkelijk kleine aantal der Doopsgezinden in aanmerking neemt (boven de 200,000 zijn zij wel nooit geweest, in 1700 waren er 160,000), dan overtreft hunne productiviteit naar evenredigheid wijd en breed die der Duitsche Protestanten. Ze moge voor een deel hare oorzaak gehad hebben in hun ongemeene verdeeldheid, het daardoor betrekkelijk grootere aantal hunner gemeenten, in hun independentismus dat dikwijls tot naijver oversloeg, hunne prijsstelling op het gezang in hunne »vermaningen", hun godsdienstigheid, hunne stille huisselijke levenswijs, die letterkundige werkzaamheid begunstigde; — toch bewijst het dat onze natie in productiviteit voor het kerklied bij de Duitsche niet alleen niet achterstaat, maar onder gunstige omstandigheden ze overtreft. En het bewijst tegelijkertijd, hoe sterk de coërcitieve invloed van het uitsluitend psalmgebruik bij ons geweest is. 't Heeft eene bron verstopt, die alleen eenen stroom had kunnen voeden.

Wie het vreemd vinden mogt, dat de Doopsgezinden in dit opzigt geenen merkbaren invloed op onze litteratuur geoefend hebben, die moet bedenken dat zij in 't algemeen eene afgesloten kleine wereld op zichzelven waren, die, althans destijds, van buiten en naar buiten, weinig invloed aannam en afgaf. Slechts met de Remonstranten stonden zij, in dit zoowel als in andere opzigten, in eenige aanraking. Zij gebruikten gaarne KAMPHUIZENS *Stichtelijke rijmen;* op hun voorbeeld namen gene (of was het omgekeerd?) in 't midden der vorige eeuw de Laus-Deo Psalmen aan. En de Remonstranten bedienden zich van hunnen »grooten" en »kleinen" bundel, waaruit zij in 1848 hunnen eigenen bundel te zamenstelden [1].

Ook het kerkgezang zelf, met de muzikale compositie daarvan ondervond in groote mate den invloed van het tot dusverre besprokene liturgische verschil. — Bij ons werd de behoefte aan psalmmelodieën op ééns geheel vervuld. De andere hier toen nog gebruikelijke koraalmelodieën raakten spoedig in onbruik (althans

---

[1]) Deze legden zich voor 't overige, daar hun ritus dezelfde was als die der Gereformeerden, liever op de Psalmberijming toe. Vier zijn er van hen, van KAMPHUIZEN, WESTERBAEN, OUDAAN en P. DE GROOT. Veel voor hun klein zielental.

bij de Gereformeerden). Daardoor hield ook de koraalcompositie bij ons op. Wel werden er later voor de geestelijke liederen eigene melodieën gecomponeerd; die van LODENSTEIN staan bijna allen op eigene wijzen, (de 12de druk bevat 110 melodieën) daaronder zijn echter slechts zeer weinige koraalmelodieën, sommige zelfs sterk gefigureerd. Die van SCHUTTE werden zelfs »naar den besten italiaanschen smaak" in muziek gebragt, en, zonderling genoeg, juist van de levendigste van dezelve, zooals bejaarde lezers zich misschien nog herinneren, waren eenige zeer gezocht; zooals de »hemelpoëzy" bl. 1., het la..a..gchlied (allegro 3/8 met zestiendels en sextolen) bl. 106, het leeuweriks- en het nachtegaalslied, bl. 85 en 88 [1]. Zoodoende geraakte het koraal hier in eenen eigenaardigen toestand, zoowel wat de compositie als wat de uitvoering betreft: in de compositie... dood, zonder beweging, vreemd aan de ontwikkeling, die dit deel der muziek elders behield; — ook van den zich immer meer ontwikkelenden figuraalzang steeds verder verwijderd.

Evenzoo in de uitvoering: wel in *dit* opzigt levendig, *zeer* sterk levendig, maar steeds meer op zich zelf staande, van alle andere muziek scherp afgescheiden. Hieruit laat het zich begrijpen, dat de uitvoering van het koraal, het Psalmgezang, bij ons zoo zonderling werd, spottende met alle regelen der muziek, waarop alle vooruitgang der toonkunst, tenminste zoolang de toestanden zoo bleven, als op eenen muur afstuitte.

Geheel omgekeerd ging het in Duitschland. Zoo het koraal te onzent zich vergelijken laat, op zijn hoogst en best, met eene geschorene beukenhaag, in Duitschland was het eene plant die, wel van klein af ter plaatse, maar in natuurlijke vrijheid opgroeide, en ten laatste een heerlijke kroonbeuk werd. De behoefte aan melodiën werd hier allengskens voldaan, naarmate en in evenredigheid dat de gezangen zelven zich vermeerderden. Daardoor bleef de koraalcompositie in voortdurend leven, onder verschillende toonkunstenaars, in opvolgende tijden. Tot aan het einde der 17de eeuw werd deze stroom algaande weg rijker (later verminderde de toestrooming, ook wel omdat men reeds overvloed van goede melodiën en geen behoefte aan nieuwe

[1]) Als eene muzikale bijzonderheid teeken ik hierbij aan, dat de figurale melodiën bij UYLENBROEK nog zonder maatverdeeling zijn, schoon anders met kwart- en achtste-noten. 't Zal wel een der laatste voorbeelden daarvan zijn.

meer had). Uit dien tijd hebben wij nog een aantal lievelingswijzen, ook bij ons door de evangelische gezangen bekend geworden: Wer nur den lieben Gott läszt walten, van NEUMANN, Liebster Jesu wir sind hier, van AHLE, Jesu meine Freude, van CRÜGER, Jesu meines Lebens Leben, van NEANDER, en meer andere. [1] — Niet alleen kregen zij daardoor met den tijd, zoowel van liederen als van zangwijzen eenen rijken overvloed, waaruit de volkssmaak en het gebruik van zelf de beste en zingbaarste uitkoos en in leven behield, maar ook de koraalcompositie zelf bleef een levende, voortdurend beoefende tak der muziek, ze bleef buigzaam en in staat om de meer en meer veranderende rigting in de toonkunst te volgen; ze bleef niet zoo verwijderd van het volksgezang als bij ons, bleef in staat om gunstigen invloed te oefenen op den muzikalen geest des volks. En toen in de eerste helft der vorige eeuw bij de piëtistische gezelschappen en vooral bij de Herrnhutters de geestelijke zanglust opgewekt werd (een verschijnsel dat men bij alle godsdienstige opwekkingen (revivals) waarneemt, bij ons in de »gezelschappen" en »oefeningen", in Engeland en Noord-Amerika bij de Methodisten), toen behoefden ze niet, zooals de onzen, naar nieuwe figuraalwijzen, die voor de nietzangkundigen toch te moeijelijk waren, te grijpen, maar vonden eenen rijken schat van koraalwijzen vóór zich, dien ze met lust en liefde bearbeidden en vermeerderden. Zoo laat zich het voortreffelijke kerkgezang der Herrnhutters, dat van zijnen kant ook weder aansporend op de geheele Protestantsche Kerk in Duitschland werkte, zeer goed historisch verklaren. En het kerkgezang, zooals het door hen, en in navolging van hen ook door andere gemeenten, beoefend werd, had weder grooten invloed op den algemeenen muzikalen smaak des volks en op het volksgezang [2].

[1]) Meerdere bij BENNINK JANSSONIUS, a. w. bl. 308 vgg.

[2]) In dezen tijd en onder deze invloeden arbeidde de groote JOH. SEB. BACH, de vader van de nieuwere meerstemmige koraal- en orgelcompositie; ook het leven van zijnen uitmuntenden, door hem zelven gevormden zoon (PH. E. BACH) valt nog in deze periode. Wanneer men den sterken invloed nagaat, dien de werken van beide, meestal koraal en geestelijke muziek, op HAYDN en op MOZART gehad hebben, dan ziet men hoever de draden van dit in zijnen oorsprong zuiver en bloot rituele, of wanneer men nog hooger opgaat zuiver dogmatische spinsel loopen.

Maar wij moeten in dit stuk nog verder gaan; althans daarheen hebben mij mijne nasporingen geleid. Ik moet echter daartoe vooraf een en ander wat nader uiteenzetten.

In den aanvang dezer eeuw stond bij ons het volksgezang, en met name het Kerkgezang, dat toen voor een groot deel onzes volks nagenoeg de eenigste muzikale oefening uitmaakte, op eene laagte, waarvan het tegenwoordige geslacht zich bezwaarlijk een denkbeeld maakt. Bejaarden mogen getuigen wat zij daarvan in hunne jeugd op afgelegen dorpen nog gehoord hebben. 't Duurde eerst een halve versregel, eer men wist in welken toon de voorzanger eindelijk aanlanden zou. Dan beproefden schuchter eenige stemmen, al laveerende, dezelfde haven te bereiken. Eerst bij of in den tweeden regel viel de geheele gemeente in, en dan met volle geweld, al wat de longen vermogten, onverschillig in welke toonhoogte en met welk stemkarakter. Boven allen uit die virtuozen, van wie Betje Wolff destijds schreef:

»De Schout zijn vrouw verstopt hare ooren
»Om zijn gegier niet aan te hooren,
»Wanneer hij Davids Psalmen zingt."

Daar de golvende toonbeweging niet eenparig was, en men tevens, zooals bij 't eind van iederen regel bleek, ook om de maat zich weinig bekommerde, zoo resulteerde uit dit alles, om het zóó eens uittedrukken, een voortdurende, volstemmige, onopgeloste en onoplosbare dissonant. Schoon zulk een gezang, op eenen afstand gehoord, indruk maakte door de geweldige kracht, waarmede het uitgegalmd werd, zoo was het, in de nabijheid, verschrikkelijk; de eenigste verdienste die het had, was deze, dat sommigen, hoe valsch zij ook intoneerden, hun hart ophalen konden zonder vrees anderen te hinderen, daar toch alles in het semprefortissimo der gemeente tot ééne notenbrij versmolt.

In de steden was het toen reeds iets beter, (schoon ik mij herinner, als knaap berispt te zijn, wijl men, twee plaatsen van mij af gezeten, mijne stem niet had kunnen hooren, en dat was in Amsterdam!); hier werden trouwens de wanklanken door het orgel gedekt. 't Is hieraan wel toeteschrijven, dat bij ons de voorliefde voor vele en sterke mixturen, zelfs op de pedalen (nog het in

1777 vervaardigde orgel der groote kerk te Hoorn had 6 mixturen, te zamen 22 sterk en daarbij 5 2voets- en 1 1voetsstem)[1] zoolang geduurd heeft. Zij waren bij zulk gezang weldadig.

Is 't wonder dat een volk, waarvan 't oor door zulke geluiden gestreeld kon worden, voor volstrekt onmuzikaal gehouden is en zich zelf hield? wonder, dat er na den ingespannen arbeid van twee geslachten nog wel die van een derde zal noodig zijn, eer het, algemeen, op eene dragelijke hoogte komt, en er een werkelijk eigen volkslied ontstaat?

Dat is echter niet altijd zóó geweest. In onzen gouden tijd, toen alles bij ons bloeide, bloeiden bij ons ook muziek en zang. Zij was de eerste en oudste bloesem. 't Is uit de geschiedenis der muziek bekend, hoe hoog de Nederlandsche muziekschool door de Italianen, die toch wel muziek weten te beoordeelen, geschat wordt. Zij was geen toevallig, snel voorbijgaand, of slechts in éénen enkelen of een paar personen gerepresenteerd verschijnsel, maar bloeide twee honderd jaren lang. De bewering mag overdreven zijn, »dat de muziek door hen naar Italië verplant en daar toen inheemsch geworden is", [2] toch is het zeker dat men in de 16de eeuw, om goede toonkunstenaars te bekomen, Nederlandsche komen liet. Wel heeft men in den jongsten tijd getracht de waarde hunner muziek te verkleinen, op grond dat het eigenlijk geleerde, overkunstige arbeid was; men vergat echter daarbij, dat *alle* muziek destijds dit karakter droeg en het kunstige, gefigureerde contrapunt het veld was, waarop alle componisten zich bewogen.

En niet alleen de componisten, maar ook ons volk was destijds boven anderen muzikaal en zanglustig. Dat blijkt deels uit een aantal kleine onopzettelijke historische getuigenissen, die men hier en daar kan opzamelen, deels uit de vele, lang in 't stof begraven maar in den jongsten tijd aan de vergetelheid weêr ontrukte

---

[1]) Schoon de mixturen, spaarzaam en te regter plaats gebruikt, eene voortreffelijke werking kunnen doen, werpt het toch een eigenaardig licht op het gezang der Herrnhutters, dat zij ze of in de dispositien, of althans bij het spelen vermijden Hun orgel te Christiaansfeld heeft er, op 21 stemmen, geen één.

[2]) Dit zegt niet een Nederlander, maar GATHY, *Encyclop. d. gesammt. Musikwissensch.* voc. LASSO (ORLANDO DI).

volksmelodiën, deels uit verscheidene, dikwijls herdrukte liedeboeken, eindelijk ook uit de gewoonte, die reeds bij 't eerste opbloeijen onzer poëzij ontstond, om alle kleinere lyrische producten met eene melodie te voorzien, een bewijs dat men gaarne zong, dat men alles zong wat zingbaar was, [1] eene gewoonte die nog lang heeft stand gehouden, nadat de zanglust reeds opgehouden had; nog 't langst in de godsdienstige lyriek.

Wij stonden destijds ver boven Duitschland. — Hoe komt het dat deze schoone bloesem zoo geheel verdord is, zoo, dat men lang als regel geloofd heeft: Hollandia non cantat (zooals het nog wel op de universiteiten van Frisia, Holsatia, enz. heet)? [2] Ik schrijf het in 't algemeen toe aan dezelfde oorzaken, waarom ook onze poëzij, onze schilderkunst, onze architektuur (waarin, althans wat de burgerlijke aangaat, wij toch ook niet zoo zeer achterlijk waren, gelijk nog menig bewaard gebleven geestig en geniaal gedacht en uitgevoerd geveltje getuigen kan), waarom die alle achteruitgegaan zijn. Waarom? — wat zal ik zeggen? 't Is met de volken als met den mensch

»Der Mensch nur allein hat einen einzigen Mai;
»Nur der Mensch wenn er fortgeht, der kehrt nimmermehr."

Tot den zoo diepen val onzer toonkunst uit zoo groote hoogte moet echter wel eene bijzondere en sterk werkende oorzaak bijgedragen hebben. Ik meen die in het kerkgezang te vinden. De gronden voor die meening zal ik nu opgeven.

---

[1]) Gaarne begeleidde men ook, zooals uit oude notenboeken blijkt, het gezang met viool, fluit of schalmei (waarvoor later hoboë), bij de hoogere standen ook met luit, theorbe, viola di gamba, enz. Zelfs onze schippers bespeelden bij hunne veelgezongen psalmen dikwijls de schalmei, die men derhalve, op plaatsen waar vroeger zeevaart bestaan heeft, nog vaak onder de oude reliquiën vindt.

[2]) Ik geloof voor 't overige dat er aan dien regel *iets* waar is, namelijk, dat werkelijk de stemorganen in Midden- en Zuid-Duitschland van natuur klankrijker en buigzamer zijn, dan in de groote Noord-Duitsche vlakte waartoe ook ons land behoort; en dat dit ook de algemeene muzikale ontwikkeling begunstigt, die anders geenszins van deze oorzaak alleen afhankelijk is; maar tevens, dat deze mindere aanleg kan gecontrebalanceerd worden door hooggestegen beschaving, die van zelfs aesthetische, speciaal ook muzikale oefening met zich brengt. Aan die hooggestegene beschaving schrijf ik den hoogen bloei der Nederlandsche (inclusive Belgische) toonkunst in de 15e en 16e eeuw toe. »t Was, als gezegd werd, de eerste bloesem van onzen bloei.

Ongeveer sedert de reformatie of iets later ving in de toon- en zangkunst een volkomen omkeer, een geheel nieuw leven aan. Wel ging de verandering slechts langzaam, stap voor stap, zoodat men bezwaarlijk eene tijdsbepaling van aanvang of einde kan vaststellen, maar ze was compleet; 't was een omkeer, grooter dan in de bouwkunde de overgang van den Gothischen stijl tot de renaissance. De verandering omvatte al de drie hoofddeelen der compositie, de maat, de melodie en de harmonie, elk op zich zelve, en in hare naauwe onderlinge betrekking, die eigenlijk nu eerst ontdekt werd [1].

't Geen ons daarvan hier het meest en direct aangaat, is de vermindering der indirect nog uit het oude Grieksche systeem afkomstige toongangen. Men had er toen 5, met hunne respective ondertoonen (plagalen, de anderen heetten authentische), 3 van het kleine terts- of molgeslacht, de dorische, frygische en aeolische (grondtoonen re, mi en la), 2 van het groote terts- of duurgeslacht, de jonische en mixolydische (grondtoonen ut en sol). De lydische der oudere muziek, grondtoon fa, was reeds vroeger buiten gebruik gekomen. — Van dezen bleven thans alleen de jonische en de aeolische in gebruik. Vooral de jonische; men kwam, zonder, zooals wij thans, de akustische, wis- en natuurkundige gronden te kennen, instinctief en alleen door het gehoor geleid, tot de kennis dat deze de natuurlijke toongang, de ware moeder der muziek, van de harmonie zoowel als van de melodie is, en dat de moltoon slechts dienen kan, 't zij om afwisseling te geven, 't zij om weeke of treurige affecten uit te drukken. Wel komen deze affecten in het kerkgezang, naar zijnen aard, menigvuldiger voor dan in de wereldsche muziek, waar vaak groote toonstukken geheel zonder molgang afloopen, toch zijn ze ook hier slechts beperkt, zoodat in de nieuwere koralen de molgangen ten hoogste 1/4 of 1/3, tegen 3/4 of 2/3 in duur bedragen.

Van zeer groot praktisch belang is het daarbij, dat de jonische melodiën gemaklijker te intoneeren zijn en meer geschikt om

---

[1]) Ze is uitvoerig en op akustische gronden, en wat zoo moeijelijk is, klaar n duidelijk voorgesteld in het schoone werk van Helmholtz, *Lehre von den onempfindungen*, u. s. w.

met eene eenvoudige, populaire harmonie begeleid te worden, ook meestal ligter van buiten te leeren. Ze laten daardoor ook eene levendiger, meer afgewisselde melodiebewerking toe dan de moltoon, waarvan de melodiën uit haren aard eenvoudiger, dikwijls ééntoonig zijn.

Ook op de maat zullen wij zoo aanstonds moeten letten. Zooals men weet, hangt van onze maatverdeeling met hare accenten onze modulatie zoo onmiddellijk af, dat eene melodie door het verschuiven van de accenten geheel onverstaanbaar wordt. Toch heeft het voorgeslacht ze niet gekend. Ze werden eerst in de besprokene periode ontdekt en ingevoerd. Onze groote ROLAND VAN LATTRE heeft daar wel de meeste verdienste van.

Naar en met deze grondregelen ontwikkelde zich successivelijk de geheele moderne muziek, de kunstmatige zoowel als het volksgezang; het oor des volks, zijn melodie- en harmoniegevoel gewende er zich aan en ontwikkelde zich er meê.

De Duitsche kerkelijke compositie volgde dezen weg. In de in onbruik gerakende toongangen werden slechts weinige melodiën meer gecomponeerd; na de 17de eeuw bijna geene meer [1]. — Ook het accent werd voortaan streng waargenomen. — 't Viel der harmonie gemaklijk, zich met hare nieuwe, zich nu ontwikkelende principen daarbij aan te sluiten. Zoo bleef het kerkgezang in voortdurende aanraking met de zich steeds verder vormende moderne muziek en het onder haren invloed staande volksgezang; het eene begunstigde en hielp het andere.

Nu *onze* psalmodie. Ik hoop door mijn oordeel daarover geene impiëteit te begaan tegen de nagedachtenis van GOUDIMEL, BOURGEOIS, FRANC, of wie ook de eigenlijke auteurs van deze melodiën geweest zijn. Mogen ze ook werkelijk in hunnen tijd »de grootste toonkunstenaars der christenheid" geweest zijn, zooals FLORIMOND DE REMOND beweerde, toch was in den tijd toen zij arbeidden de wedergeboorte der muziek nog eerst begonnen,

---

[1]) Van de 48 in onze evangelische gezangen gebruikte Duitsche melodiën, waarvan verscheidene oudere, zijn er 36 jonische, 8 aeolische, 2 dorische, 1 phrygische, 1 onregelmatige. Dus, zooals ik boven zeide, 1/4 in moltoon: ongeveer dezelfde verhouding, 1/4 à 1/3 vind ik in alle de mij ter hand staande nieuwere Duitsche melodieboeken.

geenszins voltooid; — daarenboven hebben, reeds lang vóór mij, anderen een groot deel hunner melodiën volstrekt onzingbaar geacht.

Met terzijdestelling van het onderscheid tusschen de plagalen en de authentischen, hebben van de 134 melodiën niet minder dan 73 het kleine tertskarakter; daarvan echter slechts 13 aeolische, tegen 49 dorische (de meest geliefde der oude toongangen, de primus gravis der kerkspraak, 't geen ook niet ongegrond is), en 11 phrygische. Zooals wij boven zeiden, sluiten deze beide zich niet bij het moderne toonsysteem aan. Bijna alle wijzen, die door Dr. F. C. KIST, een der bevoegdste beoordeelaars, voor stroef en onaangenaam gehouden worden, behooren tot deze klasse.

Ionische zijn er 41. Tot deze behooren de meeste van die welke als de voortreffelijkste geroemd worden. Mixolydische zijn er 20. Ook onder deze zijn er vele goede, maar toch ook wel voor de helft van die karakterlooze, die eer accompagnement dan melodie schijnen te zijn, en die men, evenals de meeste van de eerste klasse, niet dan met groote moeite in 't geheugen prenten kan.

Deze onzingbaarheid van zoovele dezer melodiën was wel de oorzaak, dat de gewoonte om de nooten bij de psalmen te drukken, en wel voluit bij alle verzen, bij ons steeds in gebruik gebleven is, ofschoon daardoor de prijs der psalmboeken zeer verhoogd werd. Inderdaad, men heeft de nooten wel bij de helft der psalmen noodig, en bij vele is het zelfs hinderlijk, wanneer men ze alleen bij het eerste vers heeft. In Duitschland was het reeds in de 17de eeuw algemeen om alleen de melodie, zonder nooten, aan te geven: een niet te miskennen teeken, dat de melodiën goed zingbaar waren.

't Gebruik van psalmwijzen in onze evangelische gezangen geeft eenigermate een maatstaf aan de hand, ofschoon men hier meer dan eens een schoone psalmmelodie, o. a. Ps. 25, vergeefs zoekt. Van de 34 opgenomene psalmwijzen zijn er 17 jonische, 5 mixolydische, en van dorische, phrygische en aeolische ieder 4. — De muzikale smaak der Walsche gemeente in hare cantiques is eenigzins anders geweest, niet met dien van KIST overeenstemmende.

Nu moet men hierbij vooral in aanmerking nemen, dat de Psalmen vrij algemeen naar volgorde gezongen werden. De slechten

moesten dus zoowel mede, en... oefenden hunnen invloed op den muzikalen smaak in het volksgezang, even zoowel als de goede.

Wat de maat betreft, men weet dat de psalmnooten vroeger naar hare aangegeven quantiteit gezongen werden. Eerst na het midden der vorige eeuw begon men ze alle even lang te zingen [1], en niet dan bij 't begin onzer eeuw voerde men het muzikale accent door ordelijke maatverdeeling in, RUPPE in 1803 in 2/2, NIEUWENHUYZEN in 1805 in den nog meest gebruikelijken 4/2 takt. — Nu waren wel de nooten ten opzigte der quantiteit in vele psalmen zóó ingerigt, dat ze zich aan het moderne maatsysteem aansluiten konden en dat de halve nooten, twee aan twee genomen, met de geheele correspondeerden; maar dit is bij lang na niet in allen het geval. In zeer velen vindt men regels, waar deze verdeeling de geheele nooten doorsnijdt; zoo in den 25sten, waarvan de schoone melodie er geheel door bedorven wordt, in Psalm 42, 105, 139, 100, 108, enz. Was men nu genoodzaakt deze zonder accent, enkel naar de quantiteit, te zingen, zoo heeft men ook bij de anderen zich bezwaarlijk aan accentuatie kunnen gewennen. Zoo bestond er dus ook in dit opzigt eene wijde klove tusschen ons psalmgezang en het moderne maatgezang. — En voorts, welk eene disharmonie dit oudtijds moet gegeven hebben in gemeenten, die niet vast waren op deze ongelijke quantiteit, — *dat* laat zich begrijpen. Zelfs nu moest men het eens beproeven eene gemeente naar de nog altijd trouw nagedrukte quantiteit te laten zingen!

Hier komt nog eene omstandigheid bij. 't Is gelijk men weet regel, dat de muzikale, de metrische en de taalkundige accenten, alle drie, moeten overeenstemmen, indien er eene goede, uitdruk-

---

[1]) Bij de invoering der nieuwe Psalmberijming, volgde men ook, hier en daar, als verbetering, eene nieuwe, o. a. door VAN IPEREN, a. w. Dl. II. bl. 452 geprezene maatverdeeling: zoo namelijk, dat van elken regel op de eerste en laatste lettergeep eene geheele, op de overige halve nooten kwamen. Met regt berispt echter DE PASSIUS, in de voorrede van zijn Baspsalmboek, 1775, deze manier, omdat daardoor in alle trochaïsche verzen het muzikale accent in strijd komt met het metrische, en er ook in alle regels met oneven getal voeten ééne halve noot overschiet. Men was blijkbaar zelfs toen nog gewend aan het aloude accentlooze zingen der kerkliederen. 't Heeft overigens geenen verderen ingang gevonden, ofschoon er, althans volgens getuigenis van DE PASSIUS, Psalmboeken met deze maatverdeeling gedrukt zijn.

kingsvolle en kunstmatige zangvoordragt mogelijk zal zijn. In de Fransche taal komt het echter op de laatstgenoemde minder aan, omdat deze taal niet geaccentueerd is en de meeste lettergrepen naar verkiezing lang of kort, met of zonder accent, kunnen gebruikt worden. Onze dichters waren ook wel nog in de 16de eeuw niet volkomen vast op dezen regel, maar DATHEEN volgde zijn Fransch voorbeeld geheel en al en gaf volstrekt geen acht op het taalkundig accent; bijna geen psalm waarin niet prosodie en metrum met elkander in strijd liggen; reeds in den 2den psalm is het schrikkelijk om aan te hooren, in plaats van: »waárom" enz., — »waaróm raast dát volk mét zulkén hoogmóed."

Zoo heeft ons Psalmgezang ook op deze wijze, in verbinding met de Datheensche berijming, twee honderd jaren lang er aan gearbeid, om den muzikalen smaak van ons volk in den grond te boren.

Daar kwam verder nog bij, dat de oude wijze van nooten lezen (solmiseeren), met slechts zes syllaben, zonder *ci* [1], zeer ingewikkeld en moeijelijk was. Men stond hier te lande in 1700, blijkens het baspsalmboekje van BAKKER, nog op den overgang. Derhalve drukte men somtijds bij de nooten ook de namen of de voorletters daarvan. De Duitschers hadden reeds vroeger de letters ook als teekens van de relative hoogte (waarvan hier alleen sprake is) aangenomen [2].

Voorts mogten oudtijds de orgels, naar streng calvinistisch gebruik, het gezang niet begeleiden en alleen vóór en na de godsdienstoefening bespeeld worden; waardoor eensdeels der gemeente deze leiding ontbrak en zij anderdeels er aan gewend werd, om de disharmonie des gezangs naakt en bloot aan te hooren, waardoor haar gehoor bedorven werd. Eerst in de 18de eeuw, in wier laatste helft ook een aantal nieuwe orgels gebouwd werden, kwam het algemeen in gebruik, het gezang daarmee te begeleiden.

Eindelijk moet ik nog wijzen op eene omstandigheid, die naar mijn oordeel zeer grooten invloed gehad heeft, en derhalve uitvoe-

---

[1]) In *b* mol las men, opgaand: ut re mi fa sol re mi fa sol; neergaand: sol fa mi la sol fa mi re ut. In *b* duur:. ut re mi fa re mi fa sol la; neergaand: la sol fa la sol fa mi re ut.

[2]) Velen doen dit thans bij ons ook, ofschoon het blijkbaar verkeerd is, om voor de absolute en voor de relative hoogte dezelfde namen te gebruiken.

riger moet voorgesteld worden. In den beginne werden onze psalmen in vrij snelle beweging gezongen [1]. Later kwam geheel het tegendeel, een langzame, zeer langzame beweging in algemeen gebruik. Dit werkte reeds in dit opzigt nadeelig, dat de melodiën daardoor hare uitdrukking verloren; het meest schadelijke gevolg was echter dit, dat er eene wijde deur geopend werd voor die ongelukkige wijze van zingen, wier werking in de harmonie (disharmonie!) ik boven geteekend heb, en waarop ik nogmaals moet terugkomen.

De tijdgenooten doen vele moeite en gebruiken vele woorden, om aan het nageslacht een denkbeeld van deze zingswijze te geven. Zoo zegt VAN IPEREN, t. a. pl. bl. 451, en eveneens YPEIJ in zijne *Gesch. d. Krist. Kerk i. d.* 18*de eeuw*, dat men »gewoon was, de nooten als bij de el uit te rekken, in den mond om en om te draaijen, en door verlagingen en verheffingen tusschen de tanden en het gehèmelte, ze slangswijze heen te slingeren." Dat is echter geen wonder. 't Is inderdaad onmogelijk om door woorden of nooten een juist begrip van dit gezang te geven; zelfs door nabootsing is mij dit thans niet meer mogelijk, ofschoon ik het in mijne jeugd dikwijls gehoord heb: te minder dewijl het ook nog verschillend uitgevoerd werd. De aangehaalde beschrijving past slechts op de meer bescheidene zangers. De ijverigen, wien het er om te doen was, boven anderen gehoord te worden, gebruikten eene veel krachtiger methode. Zoodra zij eene noot ingezet hadden, ging de stem terstond, met eene soort van portament eene terts, quart, zelfs quint hooger (zuiver of valsch kwam er niet op aan) en bleef daar, meer of minder vast, tot de volgende noot; waarbij dan tevens de vokalen geheel van klank veranderden, de opene in eene scherpe, gierende *i* overgingen — alles natuurlijk zoo sterk en hard mogelijk. 't Maakte eenen nog veel onaangenameren indruk dan de andere. — Hoe en wanneer ons volk aan zulk eenen zonderlingen zang gekomen is, laat zich thans niet meer opsporen, zeker is het, dat het den muzikalen smaak ongeloofelijk veel nadeel gedaan heeft. Een kunstelooze zang laat den zanger ten minste zoo als hij is, onbedorven. Maar deze was eene caricatuur van de kunst; wie zich aan deze zingswijze gewende, bij dien ging aanleg

---

[1]) VAN IPEREN, a. w. Dl. I, bl. 109.

en gevoel voor zang, zoo hij die van nature bezat, in den grond verloren. Ik geloof, dat deze manier, meer dan iets anders, medegewerkt heeft om het laatste overschot van den ouden bloei van ons volksgezang te doen verdwijnen.

De reden waarom deze zingswijs bij ons zich zoo sterk ontwikkelde (waartoe als gezegd werd het langzame zingen de gelegenheid liet) en zoo groote ingenomenheid vond, niettegenstaande de werkelijke toon- en zangkunst, die toch niet buiten beoefening bleef, ze heftig afkeuren moest, lag daarin, dat men er iets heiligs en vrooms in vond, (inderdaad, »afgezonderd", zeer scherp afgezonderd van de wereldsche zangwijs was het wel!), even als in den eigenaardigen toon, waarop men den bijbel las en.... preêkte. Vele van diegenen die er eene bijzondere virtuositeit in hadden, beschouwden het, wijl het zonder zangmeester geleerd was, als eene »gave", eene soort van Charisma, dat voor hen wederom, zoo zij tot de »bekeerden" behoorden, als een zegel van hunne »roeping en verkiezing" gold. Natuurlijk dat zij er prijs op stelden om dit hun Charisma te gebruiken, 't zij uit hoogmoed, 't zij om het »volk Gods" te stichten. 't Was hun als een pligt, hunne »gave" te gebruiken, hun »talent" niet te begraven. Daarbij diende het tot hunne eigene stichting en bevestiging. En die voorbeelden van de »pilaren der gemeenten" werkten wederom krachtig op al de anderen. Zoo laat zich, indien al niet de oorsprong, toch het toenemen en de algemeenheid van dit even zoo zonderlinge als leelijke gezang verklaren. — Ik stel er voor 't overige prijs op te verzekeren, dat mijne mededeeling geen caricatuur of charge is, zooals die van Ypeij en van Iperen wel eenigzins, maar beeld der werkelijkheid uit de herinnering mijner jeugd.

Nu moet men nog, over het geheel, daarbij in aanmerking nemen, dat het psalmgezang langen tijd voor het grootste deel onzes volks de eenigste muzikale oefening was, tengevolge van den Puriteinschen geest, die reeds in de 17de eeuw bij ons insloop, die op alle ander gezang met scheele oogen zag, het liefst dit geheel verbood en niet anders dan psalmen wilde gezongen hebben. Inderdaad, zelfs nog aan 't begin onzer eeuw, hielden velen het voor zondig, althans wereldsch, andere dan psalmmelodiën te zingen, en verkozen ook voor de gecomponeerde Lodensteinsche en andere liederen toch liever eene passende psalmwijs.

Neemt men nu dit alles te zamen en weegt men het, dan zal men mijne bewering niet ongegrond vinden, dat het diepe verval van den muzikalen smaak onzes volks vooral ontstaan is uit ons psalmgezang, zooals, omgekeerd, in Duitschland het kerklied het volksgezang opgeheven en geholpen heeft.

Nog een klein bewijs ten overvloede. Terstond na de invoering der evangelische gezangen zijn de eerste feitelijke pogingen ter verbetering begonnen: zanggezelschappen en populaire schriften tot onderwijs in den één- en meerstemmigen koraalzang. Reeds in 1806 werden F. Nieuwenhuyzens *Eerste lessen der zangkunst* zeer gepast opgedragen aan het Utrechtsche zanggezelschap: »naar hooger doel." Wel hebben deze pogingen toen eigenlijk meer gediend om de schaduwen zigtbaar te maken dan om licht te verspreiden, maar ze gaven toch den eersten stoot en legden in stilte eenen grond. Dat ze geen dadelijke, groote hervorming voortbragten moet niemand verwonderen; 't was toch een Augiasstal om door te spoelen. Bovendien hadden zij veel te worstelen tegen kerkelijke vooroordeelen, en tegen de natuurlijke taaiheid onzer natie.

Eerst later greep men de zaak ook van andere zijde, meer algemeen aan, en wel bij het regte einde — met op het volk te werken, door de jeugd in de volksscholen. Oudshoff heeft daarin groote verdiensten gehad. Later kwamen kinderliederen, waarbij ik Heye als dichter, Wilms, Verhulst, van Bree, Bertelman, Viotta, enz. wel niet behoef te noemen. Daardoor was de grond gelegd voor de liedertafels en mannenkoren bij den hoogeren burgerstand in de steden, die nu eerst voor beter muzikale ontwikkeling begon rijp te worden. Door deze zijn er in de laatste 25 jaren reuzeschreden van vooruitgang gedaan. 't Best bemerkt dat wie, zooals ik, sedert dien tijd, het vaderland slechts zelden bezoekt. Nemen ze nog 25 jaren zoo toe, dan zal Duitschland moeite hebben om ons bij te houden.

ATTESTATIE VOOR DE PREDIKANTEN VAN DE AUGSBURGSCHE CONFESSIE TE ANTWERPEN, AFGEGEVEN DOOR PRINS WILLEM I[1],

MEDEGEDEELD DOOR

H. DE JAGER.

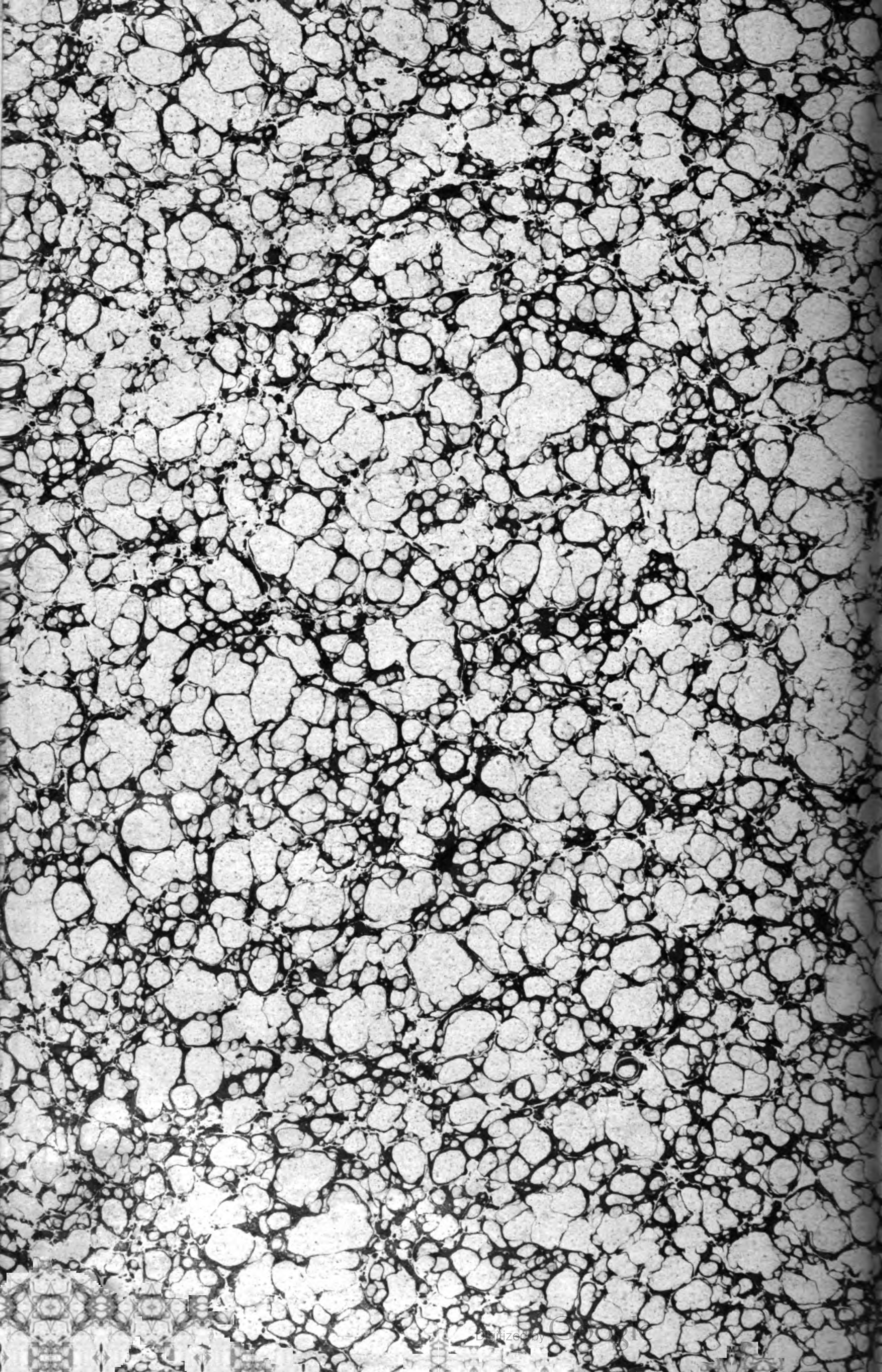
Wilhelm By der gratien Godts Prince van Oraengien Graue van Nassau re: Baron heere slandts van Breda, ,van Diest re:, Bourchgraue van Antwerpen ende van Besanchon. Allen den gheenen die dese sullen zien saluyt. Alzoe de predicanten ende gedeputeerden vander confessie van Ausborch binnen der stadt van Antwerpen, in egeenderley manieren willende contrauenieren den beuele ende wille van Co. Mat., bedwongen zyn de predicatien ende exercitien vander Religie te moegen doen cesseren ende de selve stadt te ruymen ende te verlaeten, lieuer dan zy souden vallen (zoe zy seggen) in zynder mat. indignatie, noch oirsaecke geheeten te wordden vander seluer stadt ruyne verbeydende dat zulcx by bedwange soude wordden gedaen, door macht van vuytlandtschen Ruyteren ende knechten, met meer anderen inconvenienten, die daer vuyt souden moegen volgen als dat zy jegens zynder Mat. bevel Rebel ende ongehoirsaem souden moegen schynen, maer meer geneycht om de bederfnisse daervan te verhueden alreede op wech

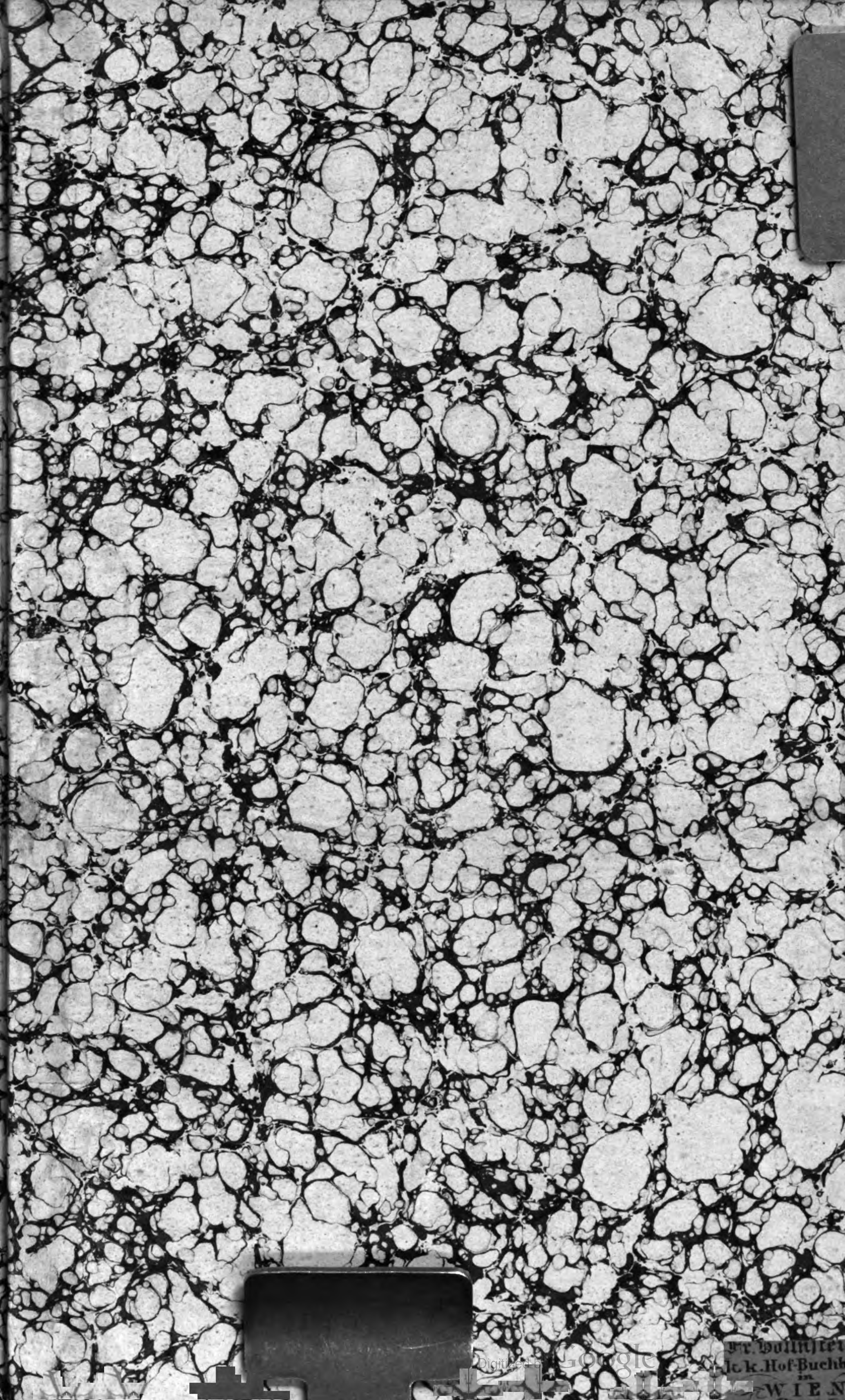
---

[1]) Het origineel van deze attestatie berust in het stedelijk archief van Brielle. Door Mr. A. Ver Huell werd het met enkele andere manuscripten, tegelijk met de prachtige collectie zeldzame historische portretten en platen, bij gelegenheid der viering van het 3de eeuwfeest van Neêrlands verlossing van Spanje aan de stad ten geschenke gegeven.

zyn te vertrecken buyten der stadt ende dese zynder mat. nederlanden, naedyen zy d'onderhouden ende effectie vanden contracte tusschen ons als Gouuerneur ende Borgmeesteren Scepenen ende Raedt der voors. stadt van Antwerpen ter eenre ende hen ter andere zyden aengegaen den tweeden Septembris lestleden nyet en hebben moegen obtineren, ons daeromme vrundtlycken ende demoetlycken biddende dat wy hen souden willen verleenen attestatie van heuren oordentlycken beroep wandelinge ende conuersatie volgende heuren voors. contracte, van dat zy hen anders nyet gedragen en hebben binnen de voors. stadt dan in allen gehoirsaemheyden jegens de magistrat ende ouerheyt d'welck wy geerne tot heuren versoecke als bouen geaccordeert hebben, als tgeene des voors. staet warachtich zynde daarby vuegende dat zij de voors. magistraet ende ouverheyt metter daet hebben bygestaen jegens die geene die de voors. stadt in grooter onruste ende beroerte hadden gestelt, alles zonder argelist. Ende des toirconden hebben wy dese met onser handt onderteeckent ende ons secret van wapenen opte marge doen drucken. Tot Breda opten derthiensten dach van April int jaer ons heeren duysent vyffhondert zeuen ende tzestich, naer paesschen, als breeder is blyckende by den letteren vander voors. stadt van Antwerpen hen opten XIIen dach deser gegeven.

GUILL. DE NASSAU.

in
WIEN

